

КОСОВСКА КОТЛИНА КРОЗ ВЕКОВЕ

ЛИПЉАН СА ОКОЛНИМ СЕЛИМА

КЊИГА III

Јован Костић

Едиција
Sine ira et studio
Без гнева и пристрастности

©Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2025.

Објављивање ове књиге омогућили су
Телеком Србија и Фондација Музеја жртава геноцида

Јован Костић

КОСОВСКА КОТЛИНА КРОЗ ВЕКОВЕ

Липљан са околним селима

Књига III

Београд,
2025.

Ову књигу посвећујем својој породици, уз велику захвалност на подршци. Посебна ми је жеља да се наши потомци васпитавају на традицијама својих славних предака, првенствено оних из 19. и 20. века, да буду добри људи, образовани, цењени, да се боре за слободу и правду и да чврсто чувају и упорно изграђују свој национални идентитет.

Посебно, ову књигу посвећујем своме прворођеном унуку Вукану Костићу.

КОСОВЉАНИМА

Ко то српском крвљу залива земљу нашу
Ко то напаћеној Србији пружа горчине чаше
Ко то децу коље, манастире свете пали
Ко је то? Дивљаци, монструми или вандали

Где беху изроди кад цар Душан Византом владаше целом
Где беху целати кад га Европа прозва царем смелим
Где беху када га западна црква својим витезом звала
Где беху номади када му ницице и морска обала пала

Ој, Косово моје свето, туго преголема
Царе Лазо и јунаци славни, мира више на Косову нема
Ал нестаће дани страха, патњи и искушења
На небу ће засијати Сунце, Сунце српског васкрсења

Пред Олтаром клекни роде, воштанице свеће пали
За све храбре Косовљане, што су живот њему дали
Нек црквена звона звоне, нек се света песма ори
Србије ће увек бити, Србин уме да се бори

Раденка Рапајић
Добровољачки гласник, бр. 17, 2001.

Вукану Костићу,
мојем прворођеном унуку

ПРЕДГОВОР

ПРВИ ПЕРИОД 1919–1941.

Време од двадесет година живота међуратне Југославије било је исувише кратко да се, када је реч о тзв. међунационалним односима, прилике у овом погледу стабилизују, као и да припадници албанске националности прихвате нову државу као своју. То ће врло брзо показати њихово држање за време рата и окупације.

ДРУГИ ПЕРИОД 1941–1945.

После Априлског рата 1941. године и непријатељске окупације, територија Косова и Метохије је највећим делом ушла у састав Албаније, која се налазила под италијанским протекторатом. Само мањи, северни део припојен је Србији у којој су окупационе власти били Немци. Припадници албанске националности, који су окупаторе дочекивали као ослободиоце, постали су пуноправни грађани албанске државе и то су остали и онда када су италијанске окупационе трупе 1943. године замениле немачке. Период нешто дужи од три године био је за Албанце на Косову прилика да, држећи власт у својим рукама, спроводе максимални терор над Србима и Црногорцима, да их натерају на масовно исељавање, и то не само колонисте, него и староседеоце (укупно је реч о неколико десетина хиљада, а можда и свих сто хиљада прогнаних), а да остало становништво свакодневно тероришу, малтретирају и застрашују.

У сваком случају, овај релативно кратак период будио је на обе стране сећање на прошлост: код Срба – на робовање под Турцима, обесправљеност и сва зла која су трпели од Арнаута, а код припадника албанске наци-

оналности на срећна времена када су имали одрешене руке на Косову, под заштитом турске власти, да раде са Србима све што желе. Ових неколико година представља, са историјске тачке гледишта, трагичан инцидент са далекосежним негативним последицама по српски народ, па и његове одnose са припадницима албанске мањине који у Србији живе.

Историографска публицистика последњих година све успешније расветљава поједине догађаје из Другог светског рата. Уколико су догађања имала шири значај, њима је посвећена већа пажња, што је и разумљиво.

Идеологија КПЈ/СКЈ одразила се у великој мери на историографију. Новоуспостављене вредности и „вечне истине“ (тековине револуције) престављале су ирационални збир страсти, догми и интереса. Послератна власт поистовећивала се, у складу са својим манихејством, са историјом, сматрајући да се она прави у ходу и да она једина има право да је тумачи. Све што је могло да на било који начин доведе у питање владајући систем, политичке одлуке партије на власти или поступке вођа револуције, означавано је као „непријатељско, издајничко и контрареволуционарно“. Критичко размишљање о прошлости је одбацивано, а видокруг сазнања био је до те мере сужен да је историчар, како примећује Љубодраг Димић, сасвим лако постајао жртва митологије лажног просперитета, братства и јединства, интернационалне солидарности, псеудохармоније која је владала умом и духом људи на југословенском простору. Њихова свест је, тако, нужно постајала ирационална, а служење „народним интересима и новом друштвеном поретку“ пресудан критеријум за учешће у научном и друштвеном животу.

На тумачењу историје Другог светског рата у Југославији знатно су утицала и јака изворна ограничења. Постојала је немогућност коришћења извора који се односе на репресију победника: масовне ликвидације у рату и обрачун са противницима. Такође, недоступна је и грађа персоналне природе: сви подаци о оним присталицама Михаиловићевог покрета који су проглашени за ратне злочинце чувају се као државна тајна у архивима МУП-а. Карактеристичан је и велики одлив по приватним збиркама. Није без значаја и послератна селекција документације коју је победник, из политичких и идеолошких разлога, уништавао, посебно ону која је могла да негира владајућа схватања.

Друго ограничење односи се на услове у којима су извори настајали. У рату какав је био југословенски, право је чудо да је остајало и онолико докумената колико је остајало. На пример, генерал Михаиловић је два пута током 1941. године, приликом напада партизана (новембра) и Немаца (децембра) на Равну гору, био је принуђен да закопа или уништи грађу, због чега су крајње оскудни подаци за ту годину. Такође, у ситуацијама када су папири представљали терет приликом изненадних покрета, Михаиловић би делове документације остављао на чување поверљивим људима који су,

опет, били принуђени да је закопавају. Пошто је после рата и за мање ствари летела глава, велики део те грађе остао је под земљом.

Готово сви историчари слажу се у оцени да су немачки извори најкориснији за историографску реконструкцију. Немачка документација представља изузетно поуздан извор у путовању кроз прошлост. Немачка војска је у својим штабовима имала стручњаке, често историчаре, који су водили хронике и дневнике јединица, своје „књиговодство смрти“, прецизно и до детаља бележећи све значајније догађаје. Колики је значај придаван документацији, сведочи и једно наређење команданта Југоистока од 26. децембра 1941, у коме се истиче да је сваки извештај средство за руковођење и треба да буде „средство за решавајуће одлуке“.

Ипак, и у овом случају, идеолошки разлози устукнули су пред науком. Пошто су немачки извори, без изузетака, генерала Михаиловића третирали као непријатеља Трећег рајха, они су веома пажљиво заобилажени. „Немачки документи су важни због тога што данашњи режим у Југославији већ четврт века покушава да сведе Михаиловића и његове људе на немачке колаборатере“ (Иван Авакумовић, у предговору своје књиге *Михаиловић према немачким документима*, Лондон 1969). Авакумовићева тврдња из давне 1969. године и даље има тежину.

Тито и његов режим покушали су да изједначе фашистички злочиначки режим Анте Павелића у НДХ – са ослободилачким покретом Драже Михаиловића у српским земљама, који су до 1943. године признавали Савезници и који су у његовом штабу (Американци чак до године 1944) имали своје војне мисије. Најзанимљивије питање овде гласи: шта стварно о томе кажу немачки извори? Одговор, разуме се, налазимо у најважнијем историјском документу, у Ратном дневнику Врховне команде немачке армије. Од 1945. па до недавно, дакле, скоро пола века, учили смо у школским уџбеницима да су усташе и четници „народни непријатељи“ и „издајници“. Немачки извори, међутим, говоре нешто сасвим друго, наиме, да су се усташе и Немци борили против четника, да су четнике Савезници признавали као антифашистички покрет отпора, да су они први започели борбу против окупатора и то већ почетком маја 1941, док су партизани започели своје активности тек у септембру, дакле, четири месеци касније него Дража Михаиловић, да су главни покрет отпора на простору Југославије чинили четници и партизани. У четничком покрету отпора учествовали су готово искључиво Срби, а у партизанском су већину бораца до 1943. Чинили, такође, Срби. Дакле, време је да, на основу немачких извора, дођемо до једног правог закључка: са поносом, пред светом можемо да кажемо да су Срби у поробљеној Европи имали једну од најзапаженијих улога у антифашистичком отпору. На нашу несрећу, два српска покрета отпора, четнички и партизански, започели су брзо грађански рат, који је однео стотине хиљаде живота.

Догађаји из тог периода, који су временски и просторно ограничени на уже подручје и краћи период, нису свестраније осветљени, како са становишта актера тих догађаја, тако и са становишта њиховог значаја за будућа догађања. Истина, о њима се писало, али углавном на основу мемоарске грађе која није критички оцењивана. Полазило се од политичког ауторитета казивача у периоду када је заснована мемоарска грађа. Историографска публицистика заснована на таквој грађи обилује необјективностима у приказивању радњи и улоге актера.

Сама мемоарска грађа није утемељена на писаним документима и није прошла стручну интерпретацију догађаја о коме се говори. Управо из тих разлога покушавамо да у тексту који следи укажемо на неке непрецизности интерпретације догађаја из Априлског рата 1941. године у Косовској котлини, на те догађаје који су им претходили и условили их.

Косовска котлина је подручје са национално мешовитим становништвом. У свим преломним временима, када над тим простором није целовито уважавана законодавна власт Београда, долазило је до притиска на Србе и Црногорце ради њиховог исељавања. Тако је било до 1912. године, тако од 1915. до 1918, а то се поновило и током Другог светског рата, па и средином друге половине 20. века. У свим тим периодима, српски живаљ трпео је тешке зулуме и био присиљен на исељавање. Притисци ради исељавања нису долазили толико од официјелних окупатора колико од њихових колаборациониста из дела албанског становништва, опијеног иредентистичком идеологијом. У периоду после Другог светског рата званична политика појаву је тумачила поједностављено – да се радило о групама из албанске народности заведеним обавештајним службама, пре свега италијанском.

Историчари и интерпретатори догађаја из Априлског рата 1941. године, из реда албанске народности, главне виновнике тога „хаоса“ виде у „великосрпским шовинистима који су почели да се јавно појављују са оружјем и да спроводе терор и врше убиства цивилног албанског становништва“ (Али Хадри, НОП на Косову 1941–1945, Београд, 1973, стр. 83). Овај историчар признаје да су „првих дана Априлског рата Шиптари почели нападати Србе...“ а да су после 10. априла пљачкали војна складишта... Ни за једну од изречених тврдњи не наводи се било какав извор. Све се заснива на огољеним констатацијама и изјавама албанских екстремиста какве су изрицане крајем седамдесетих година 20. века на Косову и Метохији. Непобитна је чињеница да је било стрељања у митровачкој касарни, али је то вршено над петоколонашима, а то су појединачни случајеви. Такође, непобитно је да је било убијања и на улици, али само сумњивих особа које се нису покоравале. У било којој публикацији или архивском документу није се могла наћи потврда за овакву тврдњу. Нити је који од живих сведока тога времена могао да потврди постојање таквог злочина над албанским

живљем у Косовској Митровици тога доба. Сасвим је произвољна цифра о 200 убијених Албанаца у касарни.

Српска и југословенска историографија баштини више историографских, публицистичких и мемоарских радова у којима се говори о злочинима извршеним у току Другог светског рата на подручју Косова и Метохије, али је мало оних који настоје да на целовит начин осветле облике путем којих се он исказивао у тој сложеној, националној и верској средини.

Тема злочина геноцида извршена над српским народом у Другом светском рату дуго година представљала је табу и била „бела мрља“ југословенске и српске историографије. Мишљење албанске историографије о злочинима извршеним на овим просторима за време Другог светског рата било је дијаметрално супротно. Албанска историографија све раније и савремене проблеме Албаније објашњава последицом „трагичне раскомаданости Албанаца на основу Берлинског конгреса из 1878, Лондонске конференције из 1913. и Париске мировне конференције из 1919–1920. За њу је косовско питање и положај Албанаца у Србији и Црној Гори и Југославији, пре свега последица три окупације: 1912, 1918. и 1945. године. Притоме, доминатна је теза о албанским „етничким и егзистенцијалним“ интересима и присутан став да Албанци никада нису освајали туђе територије често је понављан вредносан суд о српским интересима као колонизаторским и хегемонистичким. Таква историјска елаборација заснована је на тези о сталној угрожености Албанаца (Југословенска држава и Албанци, том I, Љубодрог Димић, Ђорђе Борозан, Београд 1988).

Проблем је узгредно третиран у научним радовима о настанку идеје о Великој Албанији и њеном остваривању, о окупаторима и албанским квислинзима и њиховим злочинима над Србима на Косову и Метохији (нацистичка Немачка у Србији, 21. СС брдска дивизија „Скендербег“, коју су сачињавали Албанци и Муслимани, италијански окупациони систем и војне формације у Југославији), о страдању СПЦ у Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори учинили у Југославији, о избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије, литератури о логорима и затворима, деловању НОВЈ и ЈВуО на овим и суседним подручјима, о сећањима учесника ратних збивања, збиркама архивских докумената (дипломатска, политичка, војна, полицијска, судска грађа), у монографијама појединих општина и другој литератури.

Историја Другог светског рата у Југославији је и даље редукована на „пожељне“ садржаје било идеолошке било националне. Зато она још увек представља „огледно поље“ за разликовање догматске од критичке историографије. Дуги низ деценија по окончању рата доминантан је био марксистички стереотип о „херојима“ и „издајницима“ чији је основни циљ био да учврсти уверење победника (комуниста) у исправност њихових подухвата и овенча их ореолом славе. Зато смо остали далеко од разумевања кључних

момената из непосредне историје српског народа, јер је идеолошки наратив спречавао критичко помињање прошлости. Идеолошка копрена наметала је схватања о апсолутној кривици једне и апсолутној исправности друге стране, приписујући једнима патриотизам а другима издају. Теза о херојству партизана била је стално место, чак и када се противила евидентним чињеницама. Због снажних идеолошких наноса, настала је једна од највећих историографских контроверзи која је оставила два стереотипа, још увек присутна у делу науке: кривица за грађански рат и „издаја и колаборација“.

Партизански мит је био идеолошки функционализован и служио је за кретање пожељне слике о прошлости. Тај мит био је догматски у својој суштини и он се, да парадокс буде већи, добро уклопио у већ постојећи митски миље романтичарске историографије. Он је нудио унапред изграђене идеолошке представе са циљем политичког усмеравања, што је значило да је за њега истраживање имало сврху само у облику који је био погодан за проналажење изабраних доказа. Револуционарни мит заснован је на претпоставци о класном насупрот националног. Служио се историјом и користио је оно што је будило осећања привржености идеологији и био је у функцији оправдавања свих поступака југословенских комуниста у Другом светском рату.

Истраживање сложених и изузетно компликованих догађаја тако се ограничавало на оно што је за револуционарни мит било корисно, па се сузио простор за тачне историјске садржаје. Револуционарни мит разликовао се од националног утолико што се врло вешто приклањао дневнополитичким потребама и дозвољавао потпуне промене некадашњих историјских представа и оцена. Заснивао се на потпуном парадоксу јер је подразумевао прилагођавање свести политичким потребама, често и веома примамљивим, али се ипак ослањао на сплет чврстих догми којима је одређивао виђења и тумачења историјских садржаја. Настојао је да створи систем идеолошких објашњења целине човечанства – историје у прошлости, садашњости и будућности.

Заговорници мита о безгрешности југословенске револуције потиснули су у заборав све оно што би могло да уруши такав концепт. У таквим размишљањима није било места за страховладу Комунистичке партије Југославије на ослобођеним територијама 1941–1942; за крвави обрачун са четницима али и са народом у Црној Гори и источној Херцеговини; за ширење револуције у Босанској Крајини, Лици и северној Далмацији у лето и јесен 1942. и за обрачун са „петом колоном“. Посебно је недодирљив био период успостављања комунистичке владе у Србији (и Југославији) и све пропратне појаве увођења новог поретка, посебно обрачун са остацима антикомунистичких снага.

На другој страни, одбраном мита истрајавало се на примерима сарадње четника са осовинским снагама као суштини националног, ројали-

стичког покрета отпора, при чему се свесно и веома пажљиво заобилазила стратешка сарадња партизана са Немцима која је имала јасну развојну линију од августа 1942, па до краја рата. Ван истраживачког фокуса остала су сва друга објашњења – брига о преживљавању народа на једној, и настојање италијанског официјерског кора да се повеже са прозападним снагама, на другој страни. Свака веза устаника са Италијанима у лето 1941. тумачена је као исказивање „лојалности окупатору“, али и као распиривање „националне мржње“.

Однос италијанске војске и четника у Југославији у Другом светском рату нема своју монографску обраду. Та тема била је опште место у ранијој историографији на већ описан начин. Две су веома значајне књиге које су усмериле наш приступ овој теми. У питању су студије Драгана Ненезића (Југословенске области под Италијом 1941–1943) и Х. Џемса Бергвина (Империја на Јадрану. Мусолинијево освајање Југославије 1941–1943). Ненезићева књига је прва у историографији покренула питање новог тумачења понашања италијанске војске у Југославији, као и проблем односа командног састава Друге армије и службеног Рима. На том трагу је и Бергвинова студија која је понудила и одговоре на многа спорна питања односа у троуглу Рим–Загреб–Берлин.

Југословенска историографија није превише богата радовима о себи о развоју своје науке, а посебно о историчарима који су је творили и усмеравали. Теме из историје историографије остајале су по страни, а то се посебно односи на период развоја југословенске историјске науке после Другог светског рата. Изузетак представља двотомна студија „Историографија под надзором“ аутора Ђорђа Станковића и Љубодрага Димића, посебни део који говори о рађању историјске науке у првим годинама нове власти.

Срби су, нарочито, једини једно време неговали унутрашњу југословенску историографију, како истиче Димитрије Ђорђевић (Ожиљци и опомене, III, Београд 2000). Док су други народи без устезања и комплекса величали своју националну историју, Срби су „били у шкрипцу. Много-национална Југославија везала нам је руке и своје српство стидљиво смо протурали кроз прошлост, са забраном и самог помена погрома вршених над нама у Првом и Другом светском рату. Стога смо се држали наметнуте варке о братству и јединству Југославије у којој смо се некако нашли уједињени, без обзира на цену диктатуре коју смо за то платили“.

Од почетка 70-их година званична историографија почиње да успоставља и симетрију у жртвама у Југославији током Другог светског рата; српске жртве нису имале националну одредницу, као ни њихови злочинци. Срби су били жртве фашизма, а Хрвати четника. Прећуткивање геноцида над Србима, после познатих догађаја у Хрватској, требало је одбрани „братство и јединство“ и темеље друге Југославије. Тако четници постају универзални „кривци“ за сва ратна зла.

Посебно подозрење идеолошке елите изазвала је двотомна студија генерала Велимира Терзића о Априлском рату 1941. године, где се посебно осврнуо на међунационалне односе, као и на рад сепаратистичких покрета у Краљевини, апострофирајући Хрватску сељачку странку и њену политику дезинтеграције земље као један од узрочника слабљења одбрамбене моћи Југославије. Иако је задржао поједине идеолошке оцене о „ненародном режиму“, његовим тумачима је изгледало да је и КПЈ дошла под удар критике.

Поједини историчари апострофирају двотомну књигу Бранка Петрановића „Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945“ као студију која је на изванредан начин редефинисала четнички покрет, јер је Петрановић јасно и недвосмислено истакао антифашистички карактер организације на чијем је челу стајао Дража Михаиловић.

Јуна 1985. године објављена је двотомна књига Веселина Ђуретића „Савезници и југословенска ратна драма“ која је изазвала највеће политичке реакције у тадашњој Југославији, као и жестока оспоравања владајућег идеолошког субјекта и судску забрану. Ђуретићева књига донела је ново виђење међународних односа и места југословенских покрета отпора у њима, акцентујући пре свега разлоге политичке природе који су Велику Британију навели да елиминише српске ројалисте. У другачијем светлу приказана је и национална борба српског народа у Другом светском рату, која је рушила актуелну концепцију братства и јединства.

Контроверзни други том „Нових прилога за биографију Јосипа Броза Тита“ допринео је, и поред многих оспоравања, одгонетку појединих тамних места из историје Другог светског рата.

Прва послератна монографија о Драгиши Васићу појавила се 1986. године из пера Николе Миловановића, некадашњег поручника војске Краљевине Југославије, припадника револуционарног покрета и команданта везе за Србију, а потоњег обавештајца (у Озни и Удби за Југославију) код нових комунистичких власти.

Вера Ацева, народни херој и једна од организатора устанка у Македонији 1941. године, оптужила је Темпа и за Бујанску конференцију: „Данас када га слушамо како говори да није знао за Бујанску конференцију, да је Аци Леш узео власт у Дебру и друге ствари. Сећам се неких његових ставова из рата. Аци Леш је са албанским партизанима у Македонију дошао на Темпово тражење. Он је непрекидно тражио да дођу и други албански партизани, нарочито на Косову. Он је тада говорио да ће Косово после рата (па и неки градови Македоније) и тако бити у саставу Албаније. Зар збиља данас неко може да верује Павлу Јовићевићу, секретару Обласног комитета Косова, да је неко могао да наметне да Бујанска конференција донесе решење да Косово буде у саставу Албаније ако то није био став и директива Темпа? Уосталом, и сам Темпо, пре неку годину, у изјави историчару

Бранку Петрановићу, навестио је да је то била последица младићког романтизма. Он је признао ту ствар. Срећом, Темпо је одмах реаговао и тај став Бујанске конференције је одмах био поништен“ (Ацева, Темпо, Шаторов, Колишевски, „Борба“ 10–11. јуна 1989, 3).

Иако је тзв. косовско питање у овом периоду свом силином ескалирало као један од централних политичких проблема СФРЈ, померања знања о његовој прошлости задуго није било. Српски историчари прећутно су се придржавали стереотипа о српској доминацији до краја Другог светског рата, а тек по доласку Слободана Милошевића на власт почели су да провејавају и другачији приступи, углавном у фељтонистици. Приметно је да генерална политика КПЈ није оспоравана, фокусирана је само Бујанска конференција и њен сепаратизам, а суптилно се наглашавало да су српски комунисти имали национално осећање, што је било у складу са идејама које је ширила тадашња политичка елита.

Тек кад би албански сепаратизам радикално показао своје намере, као по неком правилу могла је да следи критика многих појава. Тако је после албанске побуне 1981. године, Петар Игња писао о уџбеницима историје који су били у употреби на Косову, као и о неким другим појавама реинтерпретације прошлости. Истакао је пример Фехмија Пушколија, који је у својој докторској дисертацији о историји синдикалног покрета на Косову написао и ово: „Косово се граничи са СР Македонијом, Црном Гором, НРС Албанијом и СР Србијом“. Ову књигу је аутор посветио четрдесетогодишњици доласка Тита на чело КПЈ:

„Аутор топло захваљује и свом учитељу др Алију Хадрију, првом рецензенту поменуте књиге“ (Петар Игња, Историја у обради, НИН, 24. маја 1981).

После побуне уследио је процес чишћења на Универзитету у Приштини или, како се то онда говорило, „идејно-политичка диференцијација“. Први на удару били су албански историчари који су значајно допринели „индоктринацији национализмом и иредентизмом“ и увели национални романтизам у историјску науку. Највише је у томе контексту у овом периоду помињан Али Хадри. Он се на косовској научној сцени појавио почетком 70-их година 20. века, када је одбранио докторску тезу „Народно-ослободилачки покрет на Косову 1941–1945“. Он тада постаје главни писац косовске историје, професор на Филозофском факултету, директор Завода за историју Косова, а убрзо и члан Академије наука и уметности Косова.

На његов рад као и на рад Скендера Ризаја, први је ширу јавност упозорио Хасан Калеси, такође професор Филозофског факултета у Приштини. Указао је да ова два историчара врше „очигледне фалсификате историјске прошлости“ и тиме „директно утичу на погрешно васпитање млађих историчара, чије су штетне последице данас можда невидљиве,

али ће убудуће бити све јасније“. Прво научно „откриће“ ова два научника се односило на Велику сеобу Срба крајем 17. века – ње уопште није било! Калеси је упозорио: „Пошто се ради о искривљивању већ добро познатих чињеница, о највулгарнијим фалсификатима, ја сам реаговао онако како ми налаже моја научничка дужност и професорска савест“ (Историја по Хадрију, НИН, 2. август 1981, стр. 33).

Најзначајнија едиција о Другом светском рату на Космету била је у „Ватри револуције“, која је почела да излази 1966. године, а до 1984. објављено је укупно 11 бројева. Она је требало да „афирмише НОБ на Косову и пружи основне информације о погинулим борцима и њиховој неустрашивој борби“. Садржала је биографију 1.072 борца са Косова који су погинули током Другог светског рата. Тек новембра 1984. године, Комисија за историју ПК СК Косова извршила је анализу ове едиције. Неке оцене саопштили су јавности Анка Цвијовић и Никола Сарић:

„У основној школи за овакво познавање НОБ-а добијала се јединица“. Међутим, тешко је поверовати да су овакве неистините произвољности резултат незнања. Како друкчије квалификовати чињеницу да се о појединцима, који су добар део рата војевали у саставу разних квислиншких, чак и СС јединица пише знатно опширније него о народним херојима и првоборцима... (Историја без критеријума, НИН, 14. април 1985, стр. 25)

Када се писало о квислиншким формацијама употребљавају се термини „заведени сељаци“, „доушници бегова“, „непријатељске снаге“, „плаћени сељаци“. Такође је истакнуто и да је увеличаван број партизанских и скојевских хелија, а за многе појединце који су били у СС јединицама тврдило се да су то радили по директиви КПЈ!

Сасвим је разумљиво зашто је велику буру изазвала Богдановићева књига о Косову. Он је у осетљивом политичком тренутку (агресивни напад албанског национализма), када су темељи Југославије били већ опасно заљуљани, понудио књигу која је у потпуности одскакала од дотадашњег марксистичког концепта у тумачењу српско-албанских односа на Космету. Односи ова два народа први пут су целовито приказани од досељавања Словена на Балкан па до најновијег доба.

Некадашње забрањене теме добијале су легитимитет у јавности и постајале предмет спорова, снажно оптерећујући и садашњост. Једна од њих односила се на завођење војне управе на Космету 8. фебруара 1945. године. Албански историчар Хакиф Бајрами, директор Архива Косова, објавио је документа која се односе на тај проблем и наглашавао да кривицу за актуелно стање на Косову сноси управо народно-ослободилачки покрет. Бајрами је писао: „Током јануара и фебруара 1945. године на Косову долази до свестрашног издиференцирања на класној, националној и друштвеној основи. Увође-

њем војне управе укинута је нова демократска власт, која је била уведена после оружане борбе против окупатора и домаћих издајника на Косову крајем 1944. године. Тиме је поготову међу албанским становништвом Космета, створена извесна сумња за новонастало стање. Ова сумња у народу изазвана је доласком великог броја бригада и дивизија са подручја ван Космета“ (Јован Костић, Отровне стреле за дугу употребу, „Борба“, мај 1988, 9).

Сигуран ослонац и поуздан путоказ треба тражити у историографској литератури, углавном општег карактера, као и на историографској продукцији српских и југословенских аутора: Бранка Петрановића, Димитрија Богдановића, Андреја Митровића, Ђорђа Станковића, Љубодрага Димића, Ђорђа Борозана, Драгољуба Живојиновића, Влада Стругара, Живка Аврамовског, Вука Винавера, Новице Ракочевића, Димитрија Ђурђевића, Велимира Терзића, Николе Миловановића, Драгана Ненезића, Веселина Ђуретића, Бранислава Божовића, Милорада Вавића, Милана Борковића, Момчила Павловића, Вељка Ђурића, Венцеслава Глишића, Ђока Слијепчевића, Василија Крестића, Ивана Антоновског и других.

Велики део грађе је објављен. Указујемо на незаобилазан Зборник НОР-а у издању некадашњег Војноисторијског института ЈНА. За нашу тему од најважнијег значаја су: том I (књига 19) у ком су објављене Борбе на Косову 1941–1944; том II (књиге 6, 10) у ком су објављена документа Врховног штаба НОВЈ 1942. и 1943; том IX, књига 1; том X, књига 2; том XII (књига 1–4) у ком су објављена документа немачког Рајха 1941–1943; том XIII(књига 1–3) у ком су објављена документа Краљевине Италије 1941–1943. и том XIV (књига 1–4) у ком су објављена тзв. четничка документа.

Поједини наслови у историографској литератури садрже обиље архивских докумената, у интегралној или скраћеној верзији, пре свега из фондова Архива Светог Синода СПЦ, Архива Југославије, Архива Србије и Војног архива, али се према начину приређивања грађе за објављивање не могу сврстати у објављену архивску грађу. (Дедијер Владимир, Милетић Антун, Протеривање Срба са огњишта 1941–1944, Београд 1989; Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд 1987) „Утисак небрижливости повећава се кад знамо да у јавним архивима и породичним заоставштинама постоје многобројни дневници, аутобиографије, фрагменти сећања или потпуно уобличени мемоарски списи, а остављамо их – пре него што смо и проверили да ли их је вредно или могуће објавити – да тамо леже, не водећи рачуна, при томе, да многи од њих тако могу и заувек нестати“ (Андреј Митровић, Култура и историја, Београд 2008, 26).

Дневници писани током катастрофе какву је представљао Други светски рат природно изазивају пажњу историчара. Традиционално, углавном је највеће интересовање привлачила дневничка заоставштина ратних вођа попут Коче Поповића, Родољуба Чолаковића или Владимира Дедијера, док

су успомене мање познатих партизанских бораца препуштене забору. Тиме је штета већа ако се има у виду да баш такви дневници дотичу бројне теме, почев од интимних размишљања писца, па до забележака о друштву коме је као савременик припадао или општој политичкој и ратној ситуацији која је одређивала деловање аутора. Управо необично преплитање више историјских нивоа чине дневнике које објављујемо тако посебним.

Необјављена архивска грађа о страдању српског становништва на Косову у току Другог светског рата налази се у архиву Југославије у фондовима: Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; Државне комисије за утврђивање ратне штете (Репарациона комисија); Савезне комисије за попис жртава рата 1941–1945. Највреднија историјска грађа чува се у фонду Емигрантска влада Краљевине Југославије, која се налази у два архива: Војном архиву и Архиву Југославије. Та грађа представљала је важан ослонац при анализи односа ЈВуО и Савезника, као и међународних околности које су битно утицале на рат у Југославији. Грађа садржи документа југословенског порекла: записнике седница Владе, преписку, циркуларе, меморандуме, прогласе, студије, извештаје из југословенских дипломатских мисија и друго. Потом, у Архиву Србије, у фондовима: Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; Министарског савета Милана Недића; Комесаријата за избеглице и пресељенике, као и у фондовима Војног архива: НОВЈ, ЈВуО – Четничка архива, Недићева архива, Италијанска архива и Немачка архива.

У Историјском архиву Београда је посебно значајан фонд Службе безбедности Београд – БдС, који пружа информације о југословенским држављанима који су радили за Гестапо, немачку државну тајну полицију. Досијеи тих лица садрже податке о Албанцима с Косова и Метохије и о Албанцима из Албаније који су били умешани у злочине над Србима.

Наведени фондови југословенских (српских и црногорских) архива садрже, у мањој или већој мери, податке који истраживачима могу помоћи да склопе слику о трагичној судбини становништва на просторима Косова и Метохије за време Другог светског рата, пре свега о великом страдању Срба, које је било последица планираних и извршених, континуираних и бројних злочина албанских квислинга и њихових оружаних формација, које је подржавала већина албанског становништва.

Никако не сматрам да сам у овом раду изнео све што је требало изнети, нити је то било могуће, а можда сам износио и понешто што није било потребно, али је несумњиво да сам тежио да бар приближно откријем истину о најважнијим догађајима у Косовској котлини у Другом светском рату. Зато ни у овом рукопису није све завршено нити савршено, јер још има догађаја који нису могли бити сасвим поуздано објашњени и осветљени – остало је још много тога да се истражује, открива, проверава и новим чињеницама допуњује.

Прихватајући се овог посла, свестан сам своје одговорности у погледу истинитости, верности и критичности према стручној литератури и изворима којима сам располагао. У тим истраживачким напорима, преда мном је био стално само један циљ – да најсавесније и најобјективније изнесем историјску истину. А да би слика о потресним догађајима у Косовској котлини изгледала објективна, настојао сам да не прећуткујем ни многе грешке, недостатке и заблуде, ни паушалне оцене о неким догађајима, којих свакако има понегде и у нашој послератној историографији а нарочито у ширим лаичким круговима. А познато је да је трагање за истином муко-трпно и дуготрајно и да до објективног описа догађаја могу доћи само они историчари који нису оптерећени предрасудама и који се неће поводити за неким тренутно важећим распрострањеним гледиштима и ставовима.

Захваљујемо се на љубазности особљу Архива Југославије, Архива Србије (у Железнику), Војног архива Београд, Историјском архиву Београда, затим особљу Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и Библиотеке Катедре за историју Филозофског факултета у Београду. Неизмерно смо захвални академику Љубодрагу Димићу и проф. др Вељку Ђурићу који су нам својим сугестијама и конкретним примедбама много помогли да побољшамо квалитет овог дела. Захвални смо на помоћи младом др Ненаду Антонијевићу и многим другим који су нам помогли критикама и сугестијама, уступањем књига, часописа и докумената.

Посебну захвалност дугујемо проф. др Момчилу Павловићу, директору Института за савремену историју и председнику Друштва историчара Србије „Стојан Новаковић“.

I

УВОД

Српски народ у првој фази Другог светског рата (1939–1941)

После Минхенског споразума италијанска влада убрзала је припреме за привредно и војно запоседање Албаније. Колебљиво држање краља Зогуа и све уочљивија склоност да уз помоћ националистичке струје јача антииталијанско расположење незадовољног народа, уверили су владу у Риму да у што скорије време треба рашчистити односе са режимом у Тирани. Почетком децембра 1938. године, Мусолини је усвојио Ђанов план о окупацији и анексији Албаније.¹

Добри односи са Југославијом, били су, свакако, највећа гаранција да ће се питање Албаније разрешити без већих потреса на међународном плану. Италијанској влади било је веома стало да увери политичке кругове у Београду како несигурни Зогуов режим представља опасност за будућност југословенско-италијанских односа, који, када је у питању Албанија, захтевају потпуније прецизирање стратешких интереса. У том циљу искоришћена је Зогуова молба за италијанско посредовање око положаја албанске мањине у Југославији као доказ незаинтересованости Италије за Косово и Метохију.² Уз то, стишавање албанске иредентистичке пропагандне кампање око исељавања и предстојећих ширења албанских граница на рачун Југославије није било без улива италијанске владе.

Наведене околности, позитивно оцењиване у круговима југословенске владе, биле су, заправо, пут којим је Италија желела придобити Југославију за реализовање својих циљева у Албанији. Учинити Југославију саучесником у агресији на Албанију, а уколико то не буде могуће, обезбедити њено непротивљење, сматрало се у Риму неопходним. Управо због тога,

¹ Живко Аврамовски, Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније (у даљем тексту: Прилог питању...), Историјски гласник 2–3, 1964, стр. 126–127.

² Живко Аврамовски, Прилог питању..., стр. 127.

предстојећој посети Галеаца Ђана Југославији, припреманој за јануар 1939, придавао се посебан значај. Њен главни циљ био је добијање сагласности југословенске владе за окупацију Албаније.³ У много чему, заправо у свему најбитнијем, Стојадиновићева размишљања у погледу Албаније између Италије и Југославије подударала су се са рефератима израђеним на ту тему у Министарству спољних послова, 30. јануара и 3. фебруара 1939. године. Били су то реферати о Албанији књижевника Ива Андрића, тадашњег Стојадиновићевог првог помоћника и Ивана Вукотића. И у једном и у другом реферату пледирало се за поделу Албаније, између осталог и због потребе „стратегијског осигурања Црне Горе и Косова“. Како је Андрић истицао, „поделом Албаније нестало би привлачног центра за арбанашку мањину на Косову, која би се, у новој ситуацији, лакше асимиловала...“⁴

И Андрић и Вукотић нарочито су наглашавали важност прикључења Скадра југословенској држави и то како „из моралних, тако и економских разлога“. За припајање Скадра безрезервно се изјаснио и патријарх Српске православне цркве Гаврило Дожић, „то би било славно“, рекао је он Милану Стојадиновићу. „Ја бих у томе случају са вама заједно, на челу наших трупа, ушао у негдашњу престоницу Ивана Црнојевића...“⁵

Стојадиновићу није било „суђено“ да оствари свој договор са грофом Ђаном о подели Албаније. Само неколико дана по Ђановом повратку у Италију, пала је Стојадиновићева влада, што је изазвало прави шок у Риму. Ђана и Мусолинија није могла умирити ни порука кнеза Павла да се одласком Милана Стојадиновића ништа не мења, да све остаје по старом и, посебно, да о некој промени става Југославије према Италији не може бити ни говора. Они су закључили да је уклањање Стојадиновића акт директно уперен против Италије и вратили су се својим старим плановима, везаним за уверење да се Југославија мора разбити. Свеукупно реаговање и држање југословенске владе поводом италијанске инвазије Албаније свели су се на „дипломатске аберације“ којима су, заправо, потврђена Ђанова предвиђања да се Југославија „неће ни помаћи“ и да ће њено противљење бити равно нули.⁶

Током ноћи 6. и 7. априла 1939. године отпочела је италијанска инвазија на Албанију. Већ дуже време стациониране италијанске трупе у Барију и Бриндизију, у зору 7. априла, освануле су на албанској обали од Саранде на југу до Сан Ђовани ди Медуа на северу.⁷ Искрцавање трупа у луке Саранда, Валона, Драч и Сан Ђовани ди Медуа изведено је, према вестима

³ Живко Аврамовски, Италијанска окупација Албаније и држање југословенске владе, Историјски гласник I / 1964, стр. 10.

⁴ Уп. Богдан Кризман, предговор књизи Ј. Б. Хоптнера, стр. 35–36.

⁵ Милан Стојадиновић, Ни рат, ни пакт, н. д., стр. 518.

⁶ Дневник грофа Ђана, стр. 58. и 62.

⁷ АЈ, Централни пресбиро 38/110, Извештај агенције Стефани од 7. априла 1939.

„Стефани“, без већих инцидената, изузев у Драчу, где је забележен сукоб уз обостране губитке.⁸ Током следећа два дана, италијанска војска је заузела готово читаву албанску територију. Окупација је завршена заузимањем Корче 10. априла, а Тирана је још 8. априла, без отпора и уз пригодне манифестације, дочекала улаз италијанских трупа.⁹

Сам акт агресије Италије на Албанију, 6. априла 1939, и окупација ове земље изазвали су огорчење и узнемиреност Албанаца и осталих становника Косова и Метохије, јер се је сматрало да је рат на прагу.

Међу црногорским насељеницима такође се осећало огорчење. Становништво овог краја било је расположено да помогне Албанији, али то није било могуће јер југословенска влада није хтела да се замери Италији. На основу првих разговора у којима је Цинцар Марковић показао разумевање за разлоге којима се руководила Италија при упућивању трупа у Албанију, Ђано је стекао утисак о спремности југословенске владе да прихвати статус кво у Албанији. Тиме су биле отклоњене сумње у вези са „узбуном“ југословенске стране, о којој је извештавао посланик у Београду Марио Индели (Mario Indelli). Задовољан што је први разговор „протекао“ срећно и што је постигнута обострана сагласност да се не упућују јаче италијанске трупе „северно од Драча и Тиране“, Ђано је био уверен да се питање Албаније прима „као свршен чин“. Помирљиво држање шефа југословенске дипломатије према изнетим образложењима, Ђано је искористио да, са своје стране, увери свог саговорника о незаинтересованости Италије за Косово.¹⁰

Посете Цинцар Марковића Венецији и Берлину протекле су у знаку спремности југословенске стране да се представницима сила Осовине стави до знања како нема промена у политици коју је трасирала Стојадиновићева влада. Управо је то дошло до изражаја у вези са разјашњењем става поводом догађаја у Албанији и погледа на међународна збивања. Мада је још 13. априла преко немачког амбасадора Виктора фон Херена изразио спремност да повеће према политици Осовине југословенска влада доказује држањем у италијанско- албанском спору, Марковић је посету Берлину настајао да искористи и за сопствену политичку промоцију. Наиме, његова уверавања послужила су Ђану и Рибентропу да током разговора у Милану 6. и 7. маја 1939, приликом формулисања садржине тзв. челичног пакта, у вези са Југославијом обострано констатују да она припада непосредној сфери италијанског утицаја.¹¹

Претварањем Албаније у италијанску провинцију и свођењем владе у Тирану на саветодавни орган намесника Јакомонија, створени су, већ

⁸ „Политика“, 12. април 1939.

⁹ Ж. Аврамовски, Италијанска окупација Албаније..., стр. 23.

¹⁰ ВА, п. 17, к. 6, д.1912, Концепт месечног извештаја Министарства војске и морнарице за април 1939; Дневник грофа Ђана, стр. 69: Ђано је, поред осталог, записао: „С моје стране уверавам да нас Косово не интересује“.

¹¹ Душан Лукач, Трећи рајх и земље југоисточне Европе II (1937–1941), Београд, 1982, стр. 272–273.

током маја и јуна 1939. године, сви потребни услови за ефикасно организовање албанског иредентизма. Опседнут идејом да Албанији припоји Косово и Чамерију, Ђано је у разговору са Рибентропом, поводом закључења немачко-италијанског војног пакта (21. маја 1939), истицао значај Албаније за будуће стратешке продоре Осовине у Средоземље и на Балкан. Коментаришући Рибентропово интересовање за Албанију, Ђано у свом дневнику записује: „Одушевљен је нашим намерама да је претворимо у тврђаву која ће неумољиво владати Балканом“.¹²

Обухваћеност становништва мерама фашистичког режима и контрола рада административно-управног апарата готово свих албанских институција, спутаваале су све облике отпора. Сталним увећавањем контингента војних снага, Албанија се претворила у касарну италијанског империјализма. Стационирање војних снага, које су половином 1939. бројале око 120.000 италијанских војника, фашистичка пропаганда је користила за нескривено изношење будуће улоге Албаније.¹³ У том циљу, појачана је ангажованост италијанских официра на повезивању политичких циљева Македонског и Косовског комитета. Ова сарадња, започета припремањем терористичких комитско-качачких група у подручју Корче, наговестила је коришћење македонске и косовске емиграције у протежирању покрета за аутономну Македонију и припајање Косова Албанији. Главни подстицај за спровођење сепаратистичке активности преко Косовског комитета давала је Италија, у којој је руководство овог Комитета годинама имало уточиште. Рад Косовског комитета оживео је у пуној мери освајањем Албаније, априла 1939. године. Сада се Италија граничила са Југославијом дуж целе границе према Јужној Србији (Македонији), Косову и Метохији, тј. према Србији и Црној Гори. Градњом стратешких путева према граници са Југославијом, Италија је откривала своју будућу агресију. Преко чланова Косовског комитета, потпомогнутих италијанском обавештајном службом, успостављане су везе са Албанцима на Косову и Метохији, изграђивана мрежа доушника, сарадника и присталица спремних да се боре против Срба и Краљевине Југославије у циљу стварања „Велике Албаније“, уз помоћ италијанских снага.¹⁴

У условима велике духовне и материјалне заосталости на Косову и Метохији, главна упоришта италијанске и великоалбанске пропаганде налазила су се међу водећим албанским слојевима, велепоседницима, тзв. земљишној аристократији, која је знала улазити у компромисе са југословенским властима, али није престајала да очекује слом Краљевине Југославије и национално ослобођење, малобројној интелигенцији, неразвијеном градском

¹² Дневник грофа Ђано, Загреб, 1948, стр. 79.

¹³ В. Винавер, Фашизам и југословенско-албански односи на почетку Другог светског рата, Историјски записи XXIII, Св. 1–2, 1970, стр. 102–103.

¹⁴ Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939–1945, Београд, 1992, стр. 59–60.

слоју. Из многобројних извора КЈ може се уочити неповерење које је владало према албанском становништву приликом служења војске и запошљавања; истицања захтева за својим језиком у јавној делатности, школама, пред судом. Главно упориште власти на Косову чинили су Срби, домороци и српско-црногорски колонисти насељавани у ове крајеве после балканских и првог светског рата. Затвореност албанског становништва у систему племенског уређења, фисова, утицала је да међу Албанцима не буде пријемчива пропаганда која не потиче из редова барјактара и других земљопоседника. Чак ни комунисти, са својом идеологијом пролетерског интернационализма и критиком тзв. великосрпског хегемонизма, нису успевали да дубље продру међу албанско становништво, свдећи своје присталице и чланове на малобројне Албанце (Арнаути, Шиптаре), што ће остати карактеристично и за време рата.¹⁵

За све време италијанске окупације, Албанци су били уздржљиви у међусобним разговорима. Међутим, они су странцима, које знају из ранијих времена, у које имају поверења, износили своје дубоко очајање и бол због губљења своје државе. Ма каква била, била је албанска држава. Сви Албанци сматрају да је италијански народ неозбиљан, лакомислен, да су све изјаве о њиховој војној моћи само једно пропагандно извртање истине, да не би могли да се одрже пред озбиљним војним притиском и верују да ће Италија, у случају неког рата, изневерити Немачку.

Од наших лица, чије тврђење није могуће проверити, сазнаје се, да су извесни италијански војници и официри говорили да ће ускоро поћи на Југославију. Иако је било таквих изјава, оне проистичу из саме природе ствари: ми смо годинама били у таквим односима са Италијанима да су читаве њихове генерације васпитаване у мржњи према нама. Та мржња долази до својег конкретног израза и данас, када нема повода мржњи, бар не са наше стране. Али, при свему томе, Италијани нас сматрају својим потенцијалним непријатељима, о чему треба водити озбиљног рачуна.¹⁶

Друштвене национално-политичке прилике на Косову и опште стање на територији Косовске дивизијске области

У последње време запажа се врло жива пропаганда код нашег арнаутског живља у корист новоствореног стања у Албанији. Ову пропаганду воде сви представници општина арнаутске народности, прваци и виђеније хоце, познати арбанофили, уз припомоћ верских представника. Ову пропаганду врше усменим путем од уха до уха, и апсолутно је немогуће прибавити конкретне доказе, да би се лица коју исту врше могла подврћи законској

¹⁵ Исто.

¹⁶ АЈ,38–96, 228–229, с. 24.

одговорности, јер се Арнаути тешко решавају да сведоче код наших власти и за најмању ситницу код својих првака, а камо ли када се тиче сведочења за овакву пропаганду.

Запажа се да код свих Арнаута влада уверење да ће Италија да прошири садашње границе Албаније и да створи „Велику Албанију“ присаједињењем Косова и Метохије. Ово уверење код Арнаута владало је и раније и само је било пољубљано окупацијом Албаније од стране Италије. Сада, пак, исто уверење појављује се и у јачој мери. Овакво уверење влада код свих Арнаута на нашој територији, па било да се они налазе у близини државне границе, било дубље у унутрашњости. Нема, пак, никакве опасности од њиховог евентуалног устанка или какве шире акције, у циљу ремећења реда и мира, све док су нормалне прилике. Они би ипак могли бити опасни само у случају спољних заплета и када би им званично Италија загарантовала помоћ у извођењу таквих намера на нашој територији. Све до тада они ће бити (јавно) формално коректни и лојални грађани, а трајно ће радити све што је могуће против наше државе и њених интереса.¹⁷

Великоалбанска пропаганда из Албаније с почетка 1940. године подстакла је све учесталије ширење алармантних вести о побунама на Косову и Метохији који би могли бити повод италијанским трупима за ионако најављивану интервенцију. Ова наводна заштита албанске мањине у Југославији и Грчкој, као већ испробани облик италијанског притиска током 1939. године, добила је, поводом прославе прве годишњице фашизма у Албанији априла 1940, обележја прве предратне кампање.

У жељи да изађе у сусрет албанским иредентистима и националистима, Италија је манифестације поводом ове годишњице искористила за претње Југославији и Грчкој и за давање на вољу „влади“ у Тирани и албанској штампи да, по свом нахођењу, уверавају Албанце у суседним државама у скоро ширење албанских граница све док сежу албанске етничке скупине. Већ у марту 1940, у извештајима Команде Треће армијске области, говори се о честом протурању вести да ће Италија с пролећа те године заузети Косово и Метохију и припојити их Албанији.¹⁸ Покушај „Косовара“ да у Скадру донесу резолуцију којом се тражи припајање Албанији свих крајева у којима живе Албанци, и сазнања да већина одметника одржава везе са утицајним Ферхат-бег Драгом и његовим блиским сарадницима Шабаном Мустафом, Мујом и Бајазитом Бољетинцем, Јусуфом Градицом, Асланом Рустемом, Јахјом Реџеџијем, Илијазем Агушијем и Аћифом Ахметијем, указивали су да се ова пропаганда с рубних подручја преноси на унутрашњост и захвата подручја Косовске Митровице, Приштине, Вучитрна и Новог Пазара, где су поменута лица имала велики утицај.¹⁹

¹⁷ Исто, стр. 25.

¹⁸ ВА, п. 17, к. 519, ф. 2, бр. 16. Извештај од 15. марта 1940; Вук Винавер, Фашизам и југословенско-албански односи на почетку Другог светског рата, Историјски записи 1–2 /1970, с. 112–113.

¹⁹ ВА, п. 17, к. 26, ф. 4, док. 31, Извештај о приликама у Јужној Србији.

Говорећи о ширењу албанске иредентистичке пропаганде у Метохији, у извештају од 28. јуна 1940. године се напомиње да Албанци католици, преко свог католичког свештенства, директно заступају италијанске интересе и протежирају обећања Рима о скором припајању Косова и Метохије Албанији. Под утицајем ове пропаганде учестале су жалбе албанског становништва на рад комисије која је, у складу са мерама аграрне реформе, радила на смањивању земљишнихседа и појачавању агитације да се и раније одузета земља врати власницима. С тим у вези, напомиње се да су решења о престанку одузимања земље искористили виђенији Арнаути за политичку агитацију „да се сва одузета земља врати“. Управо стога су током 1940. године све чешће у Београд долазиле поједине албанске делегације, а њихове захтеве елаборирали су Ферат бег Драга и други албански прваци.

На основу овог извештаја у којем се говори о величиниседа виђенијих Албанаца, рентијера, углавном бивших посланика и челника у метохијским и косовским општинама, који износе од 40 до 80 хектара (за Илијаза Агушија се наводи да у Приштини и Липљану има око 700 хектара), може се закључити да су под удар поменуте комисије углавном долазиле средње и мање имућни албански поседници. Незадовољство радом подмитљивих аграрних комисија и попустљивост према политички ангажованим утицајним Албанцима, били су главни разлог војним властима да у извештају попут овог изразе неповерење према локалној управи и траже постављење а не бирање чиновника путем изборне процедуре.²⁰

Да би, макар пропагандно, подупро надања косоварске струје, председник албанске владе Шефкет Врлаци користи посету северној Албанији, у августу 1940, да из Кукса упути подршку охрабрења како је „дошло време да се албански народ уједини и да се Косово и Метохија, као и остала места у Југославији и Грчкој, где живе Арнаути, присаједини Албанији“.²¹ Овакве пропагандне поруке имале су, несумњив утицај на албанску мањину у Југославији, већ увелико захваћену пропагандом о присаједињењу територија на којима живе Албанци.

Од почетка октобра 1940. све чешће су стизала војна упозорења о потреби што скорије смене општинских управа и одбора на читавом простору Јужне Србије. Тако из Гњиланског среза акциони одбор грађана упућује захтев Команди Косовске дивизијске области да утиче на смену општинских дотрајалих општинских управа јер је, како се каже, њихов ауторитет никакав, а у националном погледу непоуздан утолико више што се у њима налази „половина Арнаута подложних национално-политичким

²⁰ Извештај од 28. јуна 1940. (ф. н. 19); Др Ђорђе Борозан, Велика Албанија: порекло – идеје – пракса, Београд, 1995, стр. 254–255.

²¹ ВА, п.17, к. 26, ф. 4, бр. 33/3, Извештај од 22. августа 1940.

аспирацијама“ Арнаутско-косовског комитета.²² Уз то, упозорава се и на све јачу бугарску пропаганду, која је преко листа „Днес“ пропагирала једну географску карту „Велике Албаније“ на којој је бугарска граница, на рачун Југославије, ишла чак до Крушева.²³ С обзиром на чињеницу да су у овом срезу три петине становништва чинили Албанци, и на слична расположења овог становништва од Прешева преко Косова и Метохије, све до Дебра, предлагано је да се упоредо са сменом општинских управа, проведе акција разоружавања и појача надзор „над Арнаутима“.²⁴

У извештају министра војске и морнарице председнику Владе од 28. октобра 1940. констатује се да је „стање на нашем југу врло озбиљно и забрињавајуће“.²⁵ Овакву оцену потврђују бројни извештаји којима се захтевало енергично предузимање превентивних мера. У њима се управо појављују од раније даване процене да је већина албанског становништва незадовољна својим социјалним положајем и подложна италијанско-албанској пропаганди. У овом извештају се у вези с тим констатује: „незадовољство арнаутско много потпирује католичко свештенство, које води једну разорну акцију против наше државе, а у корист Италије“.²⁶ Овакво „готово очајно стање“ резултат је каже се, „погрешног систематског спровођења унутрашње политике за ових 20 година“ и при том се указује на учесталост схватања војних кругова да је погрешна државна политика у примени мера аграрне реформе и колонизације узрок све учесталијим инцидентима и немирима албанске мањинске популације“.²⁷

Разлике у ставовима између војних и цивилних власти постајале су камен спотицања иницијативама предузетим било са једне, било са друге стране. Да би се колико-толико утицало на промену стања које, како се наглашава, може имати кобне последице у случају ширих међународних конфротација на Балкану, војне власти су упорно захтевале да се сменом локалне управе обезбеди сузбијање италијанско-албанске пропаганде и да се ефикасније делује против католичког свештенства и албанских муслиманских првака.

У извештајима Команде Треће армијске области налазе се бројна указивања на политички непоуздано понашање Ферат-бег Драге, Сефедин-бега, Махмутбеговића и Мустафе Дургушија.²⁸ У жељи да се дочепати власти, ови албански прваци су све отвореније иступали, уверавајући своје присталице да се примиче час када ће Косово и Метохија, са другим крајевима на којима живе Албанци, бити припојени Албанији.

²² ВА, 17, к. 26а, бр5/3–1, Извештај од 14.10.1940.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ ВА, 17, к. 11, бр. 32/2, Извештај министра војске и морнарице председнику Краљевске владе од 28. октобра 1940, о стању у Македонији и на Косову.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ ВА, 17, к. 25а, бр. 5/3; к. 31, бр. 57/4–1; к. 11, бр. 32/2.

Финансијске, економске и војне реформе предлагане од стране наведених кругова током 1940. године, нису, међутим, имале жељеног ефекта јер је упоредо са све неизвеснијим спољнополитичким збивањима, укупан унутрашњи политички живот у Краљевини Југославији попримио изглед све дубље кризе. Италијанско-грчки рат био је, чини се, последња прилика да се изврши консолидација стања, посебно на територији оновремене јужне Србије. Међутим, ни премештање рата на територију Албаније, које је поколебало надања о скором припајању ових области „Великој Албанији“, није искоришћено у довољној мери за отклањање поремећених међунационалних односа на Косову.

Догађаји с почетка 1941. године и убрзане немачке припреме за напад на Грчку су, након приступања Бугарске Тројном пакту почетком марта 1941, отежали положај југословенске владе, чија се политика неутралности све јаче љуљала на таласима немачких и британских понуда. Док су се догађаји убрзано смењивали, она је покушала да пронађе најпогоднију политичку форму условљавајући, час на једној, час на другој страни, политиком неутралности, свој међународни положај.

Процењујући оправданост увођења војних мера предострожности у складу са одредбама Закона о устројству југословенске војске и морнарице, Генералштаб је, од пролећа 1939, на стратешком правцу према Албанији завео меру „приправно стање“ и, као такву, спроводио је све до априлског рата 1941. Мада су у оквиру ових мера обављена бројна позивања на војне вежбе, вршене пробне мобилизације и сумирани резултати морално-политичке и техничке спремности војних снага, изостало је, чини се, потпуније сазнање и војних и цивилних власти о стварној угрожености Краљевине Југославије са овог правца током читаве 1940. и почетком 1941. године. Наиме, све ове провере нису битније утицале на одговарајуће политичко расположење за случај рата нити су отклониле читав низ уочених слабости и недостатака.

Почетком 1941. године, у време пристизања претходнице немачких трупа у Румунију и Бугарску, југословенски Генералштаб убрзао је војно-мобилизацијске припреме и проверу сталних и резервних састава. Међутим, о не баш задовољавајућем стању сведочи извештај овог министарства од 1. фебруара 1941. у којем се, поред осталог, наводи да је позив у радничке батаљоне оних обвезника који су се до тада водили на листи „сумњивих лица“ поразно деловао на разне „анационалне елементе“.²⁹ Овим поводом констатује се да је њихов одзив био врло слаб, тако да се у већини случајева „морају упућивати стражарно“.³⁰ Поред овог и низа других искустава око формирања резервних састава, Министарство војске и морнарице је на-

²⁹ ВА,17, к. 1, бр. 53/4–1.

³⁰ Исто.

ређењем од 19. фебруара 1941. године затражило формирање и ангажовање 35 радничких батаљона за довршавање радова на граничним утврђењима.³¹

Разлоге неукључивања обвезника националних мањина у оперативне војне саставе, што се тиче Албанаца, треба тражити у честим променама политичких расположења, подложности утицају бегова и шехова и приклањању ратним ишчекивањима која су целокупни југословенски простор доводила у питање. Сазнања да се на многим формацијским местима у јединицама југословенске војске налазе припадници немачке, мађарске и албанске мањине, код којих је запажено антијугословенско и профашистичко држање, утицала су на, углавном, неповерљив однос војних власти према ангажовању ових лица у операцијским војним дејствима. Међутим, одлука да се 72.000 Немаца и Мађара и 50.000 Албанаца, ангажованих у разним оперативним јединицама, реорганизују у позадинске саставе око 50 радничких батаљона, није се, упркос њеном скромном провођењу, показала довољно тактички оправданом и промишљеном. Чим се указала потреба за општом мобилизацијом, многи од ових састава нису активирани, што због слабог одзива, што због бојазни од њиховог петоколонашког држања.³²

Италијанско-грчки рат у Албанији и продор немачких армија у Бугарску почетком марта 1941. године приморали су југословенске војне власти да, дислоцирањем војних састава у пограничне зоне дуж албанске и бугарске границе, запрече продор италијанским и немачким трупама. Стога је, упркос непотпуно изведеној мобилизацији, од

27. марта била извршена дислокација следећих дивизија: зетске у рејону Подгорице; косовске у рејону Баковице и Призрена; ибарске у рејону Урошевца и вардарске у рејону Дебра, Струге и Кичева.³³

После освајања Албаније, Италија је реално угрожавала Југославију и Грчку. Шта је за Југославију и њен опстанак значила самостална Албанија која не би била у рукама Италије, најбоље показује политика краља Александра који је, одупирући се продору Италије у Албанију, истицао да је то „питање живота или смрти Југославије“. Италија није одустајала од својих трајних намера да уништи своју главну противницу на Балкану. Мусолини се поново августа 1940. године носио мишљу да нападне Југославију и „расцепи ту антииталијанску версајску творевину“. Италија се у својим антијугословенским намерама ослањала на сепаратистичке снаге у Хрватској, на Косову и Метохији, у Македонији. Но, Италија је још једном одустала, али сада под утицајем Немачке.

Мада је Мусолини обећао Хитлеру да неће напасти Грчку, то је учинио 28. октобра 1940. године. Грчка је предходно одбацила италијански ултиматум

³¹ Велимир Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, Београд, 1983, књ. II, с. 214.

³² Јован Костић, Косовска котлина кроз векове – Липљан са околним селима, књ. 2, Београд, 2016, стр. 230–237.

³³ В. Терзић, н. д., књ. II, стр. 218.

да уступи Италији неколико стратешких база. Милан Недић је изнео схватање да је Југославија неспремна за рат против сила Осовине, јер је знао за њену техничку инфериорност, а од слома Француске обузели су га дефетизам и неверица у могућност отпора Немачкој. Југославија се од почетка рата изјаснила за стриктну неутралност. Предлог да југословенска војска заузме Солун донета је на седници Крунског савета. Творац плана о освајању Солуна био је Милан Недић.³⁴ Италијански одговор је био бомбардовање Битоља 5. и 6. новембра 1940. године. Краљевска влада уложила је протест у Атини, Риму и Лондону против ове повреде наше територије од стране оружаних снага једне од зараћених сила које се налазе војнички ангажоване на грчко-албанској граници. И смена министра војске.³⁵

Напад Италије на Грчку изазвао је низ противуречних претпоставки о карактеру тога рата: да ли се радило о акцији мимо знања Немачке, локалном рату или генералном плану Осовине за освајање Балкана? Када је рат већ почео, питање је било више теоретско јер се знало да ће Немачка, чим се њен савезник ангажовао, понашати као да је претходно споразум постојао.³⁶

Немачки притисак на Југославију и Енглеска – Војни пуч и 27. март 1941.

Југославија је италијанском окупацијом Албаније априла 1939. године добила новог суседа, целом дужином Македоније („Јужне Србије“), Косова и Метохије и Црне Горе. Хитлер је од кнеза Павла очекивао да Југославија учини неки гест којим би демонстрирала свој нови однос према Немачкој и Италији, при чему се најпре мислило на иступање из Друштва народа, као и извесно дистанцирање од Балканског пакта (савеза). Југославија није журила ни да приступи Антикомитерном пакту, полазећи од тога да би таква оријентација могла бити схваћена као антируска политика, о чему се морало водити рачуна с обзиром на јаке руске традиције у српском народу. Краљевина је била резервисана и према немачким тенденцијама да се ослаби Балкански пакт.

Већ приликом боравка у Немачкој кнез Павле је формулисао став о апсолутној неутралности Југославије у случају рата као једини могући начин одржања њене егзистенције, наилазећи на извесно енглеско неслагање јер су они били против крутости која би занемаривала могућност промене коју буде наметала ратна динамика.

³⁴ В. Терзић, н. д., стр. 288–291.

³⁵ 11. новембра 1940. Недић је смењен и на његово место је дошао Петар Пешић. Милан Недић је, својим предлогом да се приђе Осовини и заузме Солун, прешао своје компетенције предузимајући послове спољне политике. В. Терзић, н. д., стр. 290.

³⁶ Бранко Петрановић, Никола Жутић, 27. март 1941, Тематска збирка докумената, Београд, 1990.

Као Цветковићев повереник, Данило Грегорић је, као особа од немачког поверења, боравио у Берлину 23. и 24. новембра 1940. године, пренео Јоакиму фон Рибентропу Цветковићеву поруку да би Југославија, ако јој се гарантују границе и добије излаз на Егејско море (Солун, уколико га Грчка изгуби), пришла антиенглеском блоку.³⁷

Немачкој је било познато да је кнез Павле одбио предлог Рузвелтовог емисара Виљема Донована о формирању балканског фронта против Немачке, позивајући се на то да у народу постоји отпор увлачења Југославије у „ратну авантуру“.³⁸ Рибентроп је примио Цветковића и Цинцар Марковића у Фушу, код Салцбурга, 14. фебруара 1941. године, разговори су се наставили у Берхтесгадену у присуству Хитлера. За немачког вођу више није било времена за губљење. Југославија је морала заузети став према новом поретку у Европи непосредним приступањем Тројном пакту. Чим Југославија буде приступила Тројном пакту, Италија и Немачка биће спремне да јој пруже гаранције.³⁹

Кнез Павле се тајно састао са Хитлером у Бергхову 4. марта 1941. Хитлер је понављао да Југославија не сме пропустити јединствену шансу да осигура своју територијалну целовитост преко немачких гаранција, и да добије Солун, после грчког пораза. Од Југославије се није очекивало учешће у рату. Југославији су чињене неуобичајне концесије у односу на друге државе које су пришле Тројном пакту. Често се наводе речи генерала Јодла да се Хитлер тих дана односио према Југославији као према „примадони“. Кнез је изражавао бојазан од унутрашње ситуације у Југославији и отпора који постоји од приступања Југославије Тројном пакту, задржавајући право да доцније донесе одлуку.⁴⁰

Бранећи последње упориште на југу Европе – Грчку, Велика Британија је, уз помоћ САД, настојала да активира балкански фронт: Грчку, Југославију и Турску. У склопу тих планова, који су постојали и после 27. марта 1941, „последњи балкански неутралац“, Југославија, морала се активирати да би се Немци зауставили. Она није могла рачунати на брзу војну и материјалну помоћ В. Британије и САД, које су јој, међутим, стављале до знања преко Винстона Черчила и Франклина Рузвелта, да својим одлукама бира место у сутрашњем поретку демократија. За кнеза Павла претећи избор

³⁷ Грегорић је био у добрим односима са једним од утицајних људи у немачкој дипломатији, др Паулом Шмитом, који је, по њему са „много енергије и одлучности, политичког такта и обимног знања водио одељење за штампу у Вилхелмштрасе“. Чим је обавестио Цветковића да је позван у Берлин, овај му је рекао да Југославија пристаје да приступи „антибританском блоку, који Немачка сада образује, ако тиме можемо да добијемо потребне гаранције за наше границе и за наш интегритет. Нарочито ако бисмо могли да добијемо Солун и можемо одмах доћи до закључка“. И Александар Цинцар Марковић изразио је жељу да говори с Рибентропом (др Данило Грегорић, Самоубиство Југославије, Београд, 1942, стр. 119–120). Тако су почели преговори између Југославије и Немачке који су, после одуговлачења, довели до потписивања приступања Југославије Тројном пакту.

³⁸ В. Терзић, н. д., стр. 326.

³⁹ Исто, стр. 350.

⁴⁰ Исто, стр. 366.

и будуће предности нису биле убедљиве за преламање, без обзира на снажну антифашистичку и антигерманску струју у земљи.

На седници Владе од 20. марта прихваћено је приступање Југославије Тројном пакту, што је за последицу имало оставку три министра: Срђана Будисављевића, Бранка Чубриловића и Михаила Констатиновића,⁴¹ чиме се рачунало на кризу Цветковићеве Владе. Одлуци о приступању Тројном пакту супротставио се, у име Светог архијерејског синода Српске православне цркве (СПЦ), Гаврило Дожић. Кнез је одбио да се тајно састане са А. Идном у Београду. Енглески краљ Ђорђе је упутио трећи апел кнезу Павлу да не подлегне притиску. Од Совјетског Савеза се није могла очекивати помоћ, јер је био везан уговором са Немачком и заинтересован за сваки дан мира, иако је благонаклоно гледао на отпор Југославије Немачкој. Генерал Симовић, патријарх Гаврило и амерички посланик Лејн су последњи пут покушали да утичу на кнеза да Југославија не потпише Тројни пакт. Мада је одлука практично била донета на седници Крунског савета од 20. марта, она је још једном потврђена на последњој седници Крунског савета непосредно пред истицање немачког ултиматума. Виктор фон Херен је обавештен да су Цветковић и Цинцар Марковић спремни да 24. марта отпутују у Беч ради потписивања Тројног пакта.

Немци и Италијани су у својој политици агресије према Југославији, независно од уговора на снази и вербалних излива о пријатељству и поштовању њеног интегритета, рачунали на све националистичке снаге сепаратистичке оријентације антијугословенски обојене, антизападног смера, међу којима посебно место припада усташама, шинтарским сепаратистима и ВМРО.

Након капитулације намесничког режима у Бечу, ЦК КПЈ издао је проглас обавештавајући народ да је то пут ка срамној смрти наше државе, ропству и бешчасти наших народа. Позвао је народ на одбрану части и слободе, и тражио борбу за владу националне слоге и одбране, а против Тројног пакта и страних агената.⁴² Увече 26. марта 1941, збор је одржан на Цветном тргу, одакле се кренуло у Александрову улицу (садашњи Булевар краља Александра); протестне акције настављене су неколико сати у разним крајевима Београда. Студенти су организовали демонстрације истовремено на више места,⁴³ против потписивања протокола о приступању Тројном пакту, комунисти су почели да организују акције које су увелико утицале на стварање атмосфере у којој је група официра извела преврат.

⁴¹ Данило Грегорић ову кризу владе и оставке три министра везује за њихову припадност масонима. Констатиновић је на интервенцију кнеза Павла повукао оставку, али ју је коначно дао када су представници Владе кренули из Београда за Беч ради потписивања приступања Југославије Тројном пакту. Пронемачки расположени публицисти су највећим делом понашање прозападно расположених политичара у Југославији везивали за масонство.

⁴² Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945, књ. I, Београд, 1957, стр. 15.

⁴³ Годишњак музеја града Београда, књ. III, 1956, стр. 475.

Београдски преврат је различито оцењиван у кругу српског грађанства, монарха, емиграције, четника, квислинга Недића и Љотића. Краљ и емигрантски прваци су искоришћавали догађај као морални капитал. За њих је 27. март био „народна револуција“ и израз воље читавог народа. За Драгишу Цветковића тај датум је био „кобан“, јер да није било преврата, Југославија би сачувала свој државни организам; избегло би се „насилно“ узимање власти од стране комуниста; не би било НДХ, покоља, жртава, ратних заробљеника, економске пљачке, разбијања територијалног интегритета Југославије. Милан Стојадиновић је после рата формулисао своју политику у наслову „ни рат ни пакт“. У српско-квислиншком фронту Мирослав Спалајковић је оптуживао Симовића што је бацио заставу у прашину, славећи насупрот њему Недића који ју је дигао окупљајући Србе око себе...⁴⁴

Говорио је Душан Симовић. Невероватно звучи, али десило се да он проговори, и то преко лондонског радија, опет у намери да својим говором зада смртни ударац српском народу, који се још није опоравио и који још крвари од рана које му је Душан Симовић задао 27. марта 1941. године.

Један од твораца 27. марта, својим говором није нас изненадио, он је само потврдио оно што смо ми већ знали: да је Душан Симовић био у тесној вези са совјетским аташеом генерал-мајором Самокином и да је 27. март заједничко дело Јосипа Броза Тита и Душана Симовића.

Дана 27. и 28. марта Централни комитет Комунистичке партије у Југославији под вођством Јосипа Броза Тита и Моше Пијаде заседао је у улици Краљевића Томислава бр. 73 у кући др Марка Анафа, одакле је давао инструкције и упуства Д. Симовићу како ће и на који начин на челу Краљевске владе, а у име несрећног малолетног краља, да дефинитивно и непосредно унесрећи народ и разруши државу. Душан Симовић је ропски слушао, све је ишло по плану, ништа није пропуштено, и резултат није изостао. Земља је упропашћена, народ је осакаћен, Краљевина растурена и Јосип Броз Тито постао је вођа и маршал.

И сада долази други део ове крваве драме, овога крвавога пира. Душан Симовић препоручује се и тражи награду за услуге учињене тада Јосипу Брозу Титу. Он, Душан Симовић, боји се да није можда заборављен и препоручује се Јосипу Брозу Титу, разрачунава се са својим друштвом са којим је отишао у емиграцију, а истовремено својим препорукама наноси најтеже и најболније увреде ојаћеном српском народу и осакаћеној отаџбини.

Душан Симовић је нанео највећу увреду српском народу и његовом имену, када је устврдио да се већина српског народа налази на другој страни. То је највећи фалсификат и у данашњем моменту највеће издајство које је икада један човек починио према своме народу.

⁴⁴ Види: Б. Петрановић, Револуција и контрареволуција, књ. I, Београд, 1983.

Тенденција тог фалсификата и издајства је јасна и провидна. Душан Симовић, по налогу и духу тог мрачног плана, хоће да компромитује сва национална права и стремљења угроженог српства. Он се тиме свесно идентификује са најзаклетијим непријатељима српскога народа. Паклена работа, превише паклена и за једног Душана Симовића. А каква увреда, каква тешка увреда за оне знане и незнане жртве које су комунистички одреди дали српству и Србији.⁴⁵

Описујући ситуацију у Југославији после државног удара, Хитлер констатује да је Југославија била несигуран фактор с обзиром на предстојећу акцију „Марита“⁴⁶ и поготово на доцнији подухват „Барбароса“.⁴⁷ Срби и Словенци никада нису били пријатељски наклоњени Немцима. Фирер је решен да предузме све припреме да разбије Југославију и војнички и као државу, не чекајући могуће изјаве лојалности нове владе.

Од националног је политичког значаја да се на Југославију удари немилосрдном жестином и да се војни пораз оствари муњевитом брзином. Тиме би Турска била довољно заплашена, што би повољно утицало на доцнији ратни поход против Грчке. Треба рачунати с тим да ће при нашем нападу Хрвати ступити на нашу страну. Одговарајући политички поступак (доцнија аутономија) биће им осигуран. Рат против Југославије могао би да буде веома популаран у Италији, Мађарској и Бугарској, пошто овим земљама треба ставити у изглед добијање извесних територија: Италији далматинску обалу, Мађарској Банат, Бугарској Македонију.

Овај план изискује да правовремено убрзамо ове припреме и употребимо тако јаке снаге, да у најкраћем року уследи слом Југославије. У вези с тим почетак акције „Барбароса“ мора да се одложи за четири недеље.⁴⁸

Упуство за извршење стратешког развоја за „Директиву 25“, као и допунско упуство за „Мариту“. Услед промене политичке ситуације на Балкану настале због југословенског војног пуча, Југославија се мора сматрати непријатељем и у случају да она ускоро да изјаву лојалности. Стога је фирер и врховни командант решио да се Југославија разбије што је могуће пре. Претпоставља се да ће непријатељ у Јужној Југославији, обилно користећи за пречавања, бранити своју источну границу и да ће истовремено покушати да ослободи своје залеђе упадом у Албанију, у садејству са грчко-енглеским снагама. Када Немачка нападом и заузимањем главних комуникација буде разбила повезаност југословенске одбране, треба очекивати да ће се југословенске јединице жилаво бранити и одлучно борити на планинском земљишту докле год буду имале муниције и хране. Национално питање може да игра пресудну улогу у погледу трајања и упорности овог отпора... Југословенски, нарочито

⁴⁵ „Српски народ“, 26. фебруара 1944, 5; „Обнова“, 15. март 1944; Бранко Петрановић, Никола Жутић, 27. март 1941. Тематска збирка докумената, Београд, 1990.

⁴⁶ Шифра за напад на Грчку.

⁴⁷ Шифра за напад на Совјетски Савез.

⁴⁸ Априлски рат 1941, Зборник докумената, књ.2, Београд, 1987, док. бр. 117.

српски војници бориће се храбро примајући често и борбу прса у прса. Али, пред немачким јединицама југословенска армија брзо ће подлећи.⁴⁹

Хитлер је 27. марта 1941. године изменио не само свој „дневни ред“, него и своје војне и освајачке планове. Тог четвртка доноси две судбоносне одлуке. Једну о новом рату против Југославије. Другу о одлагању већ планираног рата против Совјетског Свеза.

Колико су биле значајне ове две одлуке о два рата донете у једном дану, и колико су оне утицале на даљи ток и трајање Другог светског рата, историографија још није донела свој коначни суд, ни данас, више деценија после тога догађаја. Али о њима ће овде бити изнета мишљења Хитлера и немачког генерала.

Повређене сујете, Хитлер доноси осветничку одлуку: „Разбити Југославију, заувек“. А када му се та одлука учини недовољном, онда ће на конференцији наредити: „Разбити Београд“. Све је то, поред „непосредног изазова“ од 27. марта резултат његових предратних предрасуда о Балкану и Србији. Никада и нико, од почетка његове државничке каријере немачког диктатора, није му, тако, пред целим светом „јавно плуноу у лице“. У том тренутку, Хитлеру, рођеном Аустријанцу, можда искрсава пред очима Први светски рат (спомињаће га тих дана) и лекција храбрости коју је Србија прочитала његовој старој домовини: у Аустроугарској монархији сад је куцнуо час његове освете!⁵⁰

У Хитлеру се 27. марта разбуктало оно што је од Првог светског рата у њему тињало: антисрпски комплекс.

У свим досадашњим агресијама и нацистичким освајањима у Европи, војна шпијунажа под вођством Канариса одиграла је крупну улогу. Хитлерова Немачка брижљиво се и систематски припрема било за мирно покорављење других држава, било за оружани напад на њих уз помоћ „пете колоне“.⁵¹ Стварана је мрежа агената и илегалних организација. У првом реду од „фолксдојчера“ (припадници немачке националне мањине у земљама Европе), које је Хитлер прогласио саставним делом немачке нације у Рајху.

Адмирал Канарис био је један од војних организатора „пете колоне“, а пуковник Фон Лахузен њихов непосредан шеф кад је било у питању извршавање диверзантско-саботажних задатака. После изванредних успеха у покорављању Чехословачке без проливања крви, у рату против Пољске и других земаља у Европи, резултати рада организације „пете колоне“ неће бити ништа мањи у предстојећем рату против Југославије.

Генерали, међу првима фелдмаршал Кајтел, разрађују по својим ресурсима Хитлерову идеју да су „српска завереничка клика“, а затим и српски

⁴⁹ ВА, На, к.1-А, рег. бр. 1/7.

⁵⁰ Михаило Марић, Уништити Југославију, Београд, 1984, стр. 25–27.

⁵¹ „Пета колона“, назив за организације, групе и појединце који за рачун агресора унутар своје државе делују шпијунажом, саботажом, диверзијом и др.

народ, једини кривци за преокрет и државни удар у Југославији. Тако је и у овом, управо наведеном документу – „Смерницама за пропаганду против Југославије“, рат против Југославије проглашен немачко-српским ратом. Као лајтмотив то ће се провлачити и у другим наређењима. Фелдмаршал Браухич, на пример, наредиће, управо са Хитлеровом изричитом заповешћу, да се „српски главни град Београд разори узастопним даноноћним налетима“, да се хрватска територија не сме бомбардовати. То ћемо видети и у његовом наређењу за стратешки развој за напад на Југославију.

И низ других мера, поступака и акција следиће ове пропагандне смернице како би се продубио јаз искористили и верски сукоби и противуречности у Краљевини Југославији, како би што више тиме била ослабљена њена отпорна моћ и како би постала што лакши плен нападача. У овом случају, стицајем околности, што је иначе одговарало Хитлеровом антисрпском комплексу, одбрана жртва био је српски народ. Иако ће, касније, „окупацијом Југославије сви њени народи доживети у суштини исту судбину“.⁵²

Српски народ Хитлер ће „унапред означити осталим нацијама и мањинама као дивљач за острел“. Тај став уклапао се у нацистичку политику геноцида, али је већ у психолошком рату, уочи напада и током априлског ратног сукоба, убрзао растројство и растакање и оно мало одбрамбених снага, да не говоримо о тешким последицама за време окупације и квислинштва, о погромима, покољима и прогонима у разним деловима земље (Босанска Крајина, Лика, Банија, Херцеговина, Босна, Косово, Бачка и др.). У рату против Југославије Хитлер је смишљено унапред умекшао отпор искоришћавајући унутрашње затегнутости те вишенационалне државе. Одиграо је на карту сепаратизма и супростављања једне нације другој. Одбрамбене репрекусије биле су крупне. Уместо очекиваног отпора, догодило се супротно. Војска ни једне друге земље која се супротставила оружјем Рајху није доживела тако брз распад, нити се тако брзо расула.

Уз генерале, оружану силу, односно њене највише команде и штабове, најефикаснији протагонисти Хитлерових директива о унутрашњем разбијању, подвргавању и слабљењу Краљевине Југославије, о искоришћавању њених националних, верских и социјалних супротности, били су немачко Министарство пропаганде и Министарство спољних послова. Затим, две обавештајне организације: Главни уред безбедности Рајха (RSHA) и Војнообавештајна служба Врховне команде (ABVER) и посебно, пропагандне јединице немачке оружане силе. Такорећи, преко ноћи су у мрежу немачких (и италијанских) радио-станица уведене емисије антијугословенске пропаганде на језицима народа и народности. Коришћена су сва средства, све до летака који су бацани из авиона.⁵³

⁵² П. Морача, Југославија 1941, Београд, 1971, стр. 22.

⁵³ Михаило Марић, н. д., стр. 92.

Др Гебелс, „мали доктор“, и „једини интелектуалац“ у нацистичком врху, творац је модерне нацифашистичке пропаганде. Одраније је познат по разним новотаријама, међу које спада и слоган да „хиљаду пута поновљена лаж постаје – истина“. Изградио је огроман пропагандни апарат, будно пратећи успон и освајања Трећег рајха, уграђујући у њих и свој пропагандни део. Немачка извештајна (новинска) агенција DNB – *Deutsche Nachrichten Buro*, као централни орган Министарсва пропаганде, управљала је свим листовима, радио-станицама и часописима. Ниједна вест у штампи није смела бити објављена без претходног одобрења. На врху те пропагандне хијерархије, као главни командант у војсци стајао је један од најстаријих нациста и лични хитлеров миљеник Јозеф Гебелс.

Беспомучна пропагандна кампања у нацистичкој штампи и на свим радио-станицама у Рајху почиње 29. марта. Измишљотине о убиствима фолксдојчера, о паљењу домова припадника немачке мањине у Југославији, читавих села, најразноврсније клевете и најневероватније приче из Београда и других градова, нижу се из часа у час путем свих пропагандних средстава. Поновиће се исти онај филм који је Гебелс на сличан начин приказивао широм Немачке уочи Хитлерове агресије на Чехословачку, Пољску и друге земље.

II

УСТАНАК 1941. ГОДИНЕ

АПРИЛСКИ РАТ И ПОРАЗ

Изненађен и огорчен народним отпором у Југославији, Хитлер је 27. марта одлучио да уништи Југославију као државу. Истог дана издао је врховним командантима копнене војске и ваздухопловства упутства за припреме за напад на Југославију и Грчку, и позвао Италију, Мађарску и Бугарску да учествују у нападу, нудећи им територијалне уступке на рачун Југославије. Румунији је ставио у задатак да заштити границе према СССР-у. „Директивом број 25“ Хитлер је планирао да се концентричним нападом са простора Ријека–Грац и из рејона Софије продре у Југославију општим правцем према Београду да би се уништила њена војска, а упоредо одсекла Македонија, као и да би се раздвојиле југословенске од грчких снага, успоставила веза са италијанском армијом у Албанији и проширила база за продужење немачко-италијанске офанзиве против Грчке. С обзиром на то да је Југославија већ била опкољена са свих страна (сем на граничном фронту према Грчкој), могућности за спровођење ове замисли биле су веома повољне. Немци су претпостављали да ће се Југословени због прешироког граничног фронта и због унутрашњих националних и политичких трвења ограничити на одбрану Србије, Црне Горе и Македоније, а упоредо с тим да ће повести офанзиву против италијанских снага у Албанији не би ли проширили своју основицу и боље се повезали са Грцима и Британцима. Очекивали су да ће се југословенска војска жилаво бранити, нарочито у брдским пределима, а и да ће тежиште отпора бити у Македонији. За операције против Југославије („Подухват 25“) и Грчке („Марита“) немачка Врховна команда копнене војске је наређењем од 30. марта одредила 12. и 2. армију.

Италијанска 2. армија стационирана је према италијанско-југословенској граници, са задатком да, прво, док Немци не продру са севера, веже за себе југословенске снаге, а затим да наступа према југоистоку.

Југословенска војска припремала се за ратне операције по плану R-40 који је у фебруару и почетком марта 1941. унеколико измењен добивши назив R-41. Заснован је на принципу одбране свих фронтава, изузев према Албанији, где је офанзивом у садејству са Грцима требало потући италијанске снаге и осигурати повлачење југословенских трупа на југ преко албанске територије.¹

Током 6. априла на грчко-италијанском фронту у Албанији и југословенском фронту према Албанији италијанске снаге нису предузимале никаква значајнија дејства. Ако се изузму уобичајене пограничне чарке, може се рећи да је на оба фронта током 6. априла владао мир. Ни југословенска Трећа армија није предузимала планирана офанзивна дејства на фронту према Албанији. Једино је Косовска дивизија са потпуно довршеном мобилизацијом заузела планом одређене граничне положаје. Уосталом, тек 6. априла команданти дивизија ове армије издали су наређења за преузимање офанзивних дејстава следећег дана. Поводом тога Штаб Треће армије прешао је из Скопља у село Штимље, јер је Врховна команда југословенске војске тек 6. априла издала заповест команданту ове армије генералу Илији Брашићу да предузме офанзиву против италијанских снага у Албанији и да, у што краћем року, доврши прикупљање снага Зетске и Херцеговачке дивизије.

Услед недовршене мобилизације и концентрације војних снага на полазним положајима изостао је планирани напад трупа Треће армијске области 6. априла, па је већ на основу догађаја у Македонији првих дана рата било јасно да ће главни правац немачког удара из источне Македоније имати за циљ да бочним продором према Западној Македонији пресече оступницу југословенских трупа и омогући садејства италијанским снагама у Албанији. Напад немачких дивизија затекао је југословенске снаге на овим фронтовима у различитим облицима извођења мобилизације и концентрације.² Пошто команда војних снага у Македонији није била у стању да расположивим снагама и ратном техником заустави продор немачких дивизија из Бугарске и тиме обезбеди позадину Трећој армији за предузимање офанзива према Албанији, исход рата и судбина овог дела југословенске војске назирали су се већ првог дана рата 6. априла 1941. године.

Сходно наредби Врховне команде од 6. априла, Косовска дивизија извршила је напад у три колоне с циљем преласка реке Дрим на сектору села Фериз-Бицај како би продором преко Пукe Гемшића, ради садејствовања са снагама Зетске дивизије, вршила пробој у правцу јадранске обале. Њена десна

¹ Михаило Марић, н. д. стр. 336.

² В. Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, књ. II, стр. 252–256.

колона, продирући правцем Ђаф Морина – село Фериз и Ђаф Прушит – село Ван Спасит, избила је на десну обалу Дрима код села Сент Ђерђа и ту била задржана артиљеријском ватром са леве обале Дрима. Средња колона потиснула је италијанске јединице и пробила се правцем село Врбница – Кукс до Дрима где је, такође, била задржана. Лева колона пробијала се правцем села Враниште–Бицај ка Дриму. На основу наведеног, види се да ниједна колона није пристајала форсирању Дрима, а као разлог наводи се недостатак средстава за понтонски прелаз реке чији се ниво, услед олујних киша, брзо увећавао.³

На кумановском правцу, где је пробој вршила немачка 9. оклопна дивизија против снага Моравске и Ибарске дивизије које су настојале да спрече продор према Скопљу, вођене су жестоке борбе. После немачког бомбардовања Скопља и Куманова и овај отпор је пред тенковским јединицама нагло слабио, тако да су непријатељске снаге заузеле Куманово и Скопље. Непосредно после запоседања позиција за обезбеђење излаза из Качаничке клисуре и железничке станице „Бенерал Јанковић“, видело се да ће немачки продор усмерити ка Косову да би и на том правцу омогућио италијанским трупима у Албанији да са дефанзивних пређу на офанзивне задатке.⁴

Немачко овладавање долином Вардара кроз Македонију угрозило је правац ка Приштини, Прилепу и Битољу. Стога је Команда Треће групе армија затражила од команде Моравске дивизије пребацивање из Ниша у Приштину, да организују одбрану Косова на правцу Шар- планина – Скопска Црна Гора, затварањем линије од Скопља ка Качанику и од Прешева ка Ѓњилану. Међутим, после пораза код Куманова, јединице Моравске и Ибарске дивизије прикупљале су се у области Прешева, како би колико-толико, штитиле позадину јединица Треће армије ангажованих за офанзивна дејства према Албанији.

Како је оваквим распоредом јединица Команда Треће групе армија остала без резервних снага, затражила је од Врховне команде да се у рејон Урошевац хитно упути једна јединица. Немоћна да овом захтеву удовољи због веома лошег стања и на осталим фронтима, Врховна команда је одговорила да се таква резерва тражи у извлачењу дела трупа са албанског фронта.⁵

У току 8. априла немачке инвазионе снаге продрле су кроз Македонију и тиме омогућиле италијанској команди да ојача одбрану на правцу продора Косовске дивизије. Истовремено, пропагандним мерама подстакнута је побуна међу Албанцима у рејону Суве Реке и тиме је у позадини Команде Косовске дивизије поремећен план извођења офанзивних дејстава. Немачки пробој на Косово био је, ипак, основна претња дејствима ове дивизије у Албанији.

³ Исто, стр. 307.

⁴ В. Терзић, н. д., књ. 2, стр. 308.

⁵ ВА, Микрофилм САД, н-3-55-А-112; Други светски рат, књ. 1, стр. 453–454; В. Терзић, н. д., стр. 309–310.

Стога је команда ове дивизије била присиљена да са два батаљона резервне војске током ноћи 8. и 9. априла запоседне подручје Суве Реке, како би, затварањем правца Штимље–Призрен, онемогућила продор немачких јединица ка Призрену.⁶

Међутим, упркос борбама вођеним око Прешева и Качаника, немачке снаге су током 8. априла заузеле Стари Качаник и пресекле везу између југословенских снага на подручју Косова и оних у Македонији.

Осим тога, овим је позадина Треће армије у подручју Косова и Метохије била потпуно угрожена. Управо то су искористиле побуњеничке групе у области Сува Река и бројни италијанско-албански агенти. Немобилисани Албанци, захваћени пропагандом коначног остварења плана о припајању Косова и Метохије „новој“ Албанији, ишчекивали су расплет догађаја држећи се углавном по страни. Ипак, из ове привидне пасивности брзо се пролазило на стварање неизвесности и то је нарочито дошло до изражаја после немачког заузимања Тетова.⁷ У ствари, извесност рушења територијалног интегритета и државног суверенитета Краљевине Југославије већина Албанаца у Југославији сматрала је повољном приликом за национално и социјално ослобођење, тим пре што се говорило о припајању Албанији. У неизвесној ситуацији, Врховна команда југословенских снага издала је наређење командама Шумадијске, Ибарске и Вардарске дивизије да делом ангажованих снага према Албанији и резервом Косовске дивизије задрже даљи немачки продор. Од команданта Друге армије и Команде јуришних јединица захтевано је да расположиве снаге хитно упуте према Косовској Митровици и ставе их на располагање Команди Треће групе армија. Намера је била да се затворе пролази кроз Качаничку клисуру. Слично наређење добио је и командант Церске дивизије – да затварањем правца долином Ибра обезбеди пребацивање трупа у рејон Косовске Митровице.⁸

Међутим, заузимањем Качаника, Тетова и Прилепа, немачке јединице су потпуно онемогућиле сваку одступницу кроз Македонију. Немачкој 5. и 11. оклопној дивизији били су поверени задаци пробоја од Прокупља према Косову ради контролисања правца Краљево – Приштина – Скопље. Немачке операције током 8. априла наговестили су скору пропаст југословенских снага ангажованих у одбрани Косова и Метохије и потпуну неизвесност за јединице југословенске војске на фронту према Албанији.⁹

⁶ В. Терзић, н. д., стр. 326–327.

⁷ Други светски рат (Преглед операција), књ. I, стр. 456.

⁸ ВА, Мф, САД, Н-3-А-55А-112; Након брзих продора немачких снага од Ниша ка Шумадији, ова дивизија није транспортована, већ је задржана у Краљеву, а потом ушла у састав 5. армије. Детаљнији подаци о догађајима на простору деловања осталих југословенских армија поморских и ваздухопловних снага у књизи В. Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, књ. II, стр. 278–620.

⁹ Ј. Хонтнер, Југославија у кризи 1934–1941, стр. 275; В. Терзић, н. д., књ. 2, стр. 340; Према записнику са седнице Министарског савета од 8. априла 1941, В. Мачек потпредседник југословенске владе, обнародовао је из Купинца, по одласку из Београда, проглас хрватском народу којим се, услед ратних збивања, поручивало: „У овом часу тражимо од вас пун ред и дисциплину на сваком месту, било код куће или у војсци“ („Новости“, Загреб, 9. априла 1941).

На основу сопствених процена даљег развоја догађаја на Балкану, италијански Генералштаб је посебном директивом командама италијанске 2. и 9. армије предложио отпочињање офанзивних операција.

С тим у вези, командант италијанске 9. армије наредио је италијанским јединицама у Албанији да пређу у напад на косовском, дебарском и охридском правцу. Италијанска авијација је пред почетак ове офанзиве бомбардовала положаје југословенских снага. Потом су оперативне јединице кренуле према Призрену, Дебру и Охриду. Снагама на скадарском правцу наређују да остану у дефанзивном положају и сачекају појачање из Италије. Ове ангажоване снаге, заштићене авијацијом, до тада су спречавале пробој јединица Косовске дивизије, Комског одреда и Зетске дивизије.¹⁰

Косовска дивизија је и даље стајала на десној обали Дрима, немоћна да без понтонског материјала пређе нагло набујану реку. Током 9. априла, јединице 9. оклопне дивизије разбиле су отпор југословенског 4. пешадијског пука и, након преласка кроз Качаничку клисуру, заузеле Урошевац, а потом се преко Штимља упутиле ка Призрену.

Продирући према Прешеву, немачке јединице су стигле до Бујановца и запретиле прикупљеним снагама југословенске војске, ангажованим за одбрану Приштине и Косовске Митровице. Команда југословенске војске издала је наређење да и стратешке резерве упуте ка Косову и Метохији, али је од планиране помоћи оперативним снагама на одредиште стигао само један пешадијски пук и један артиљеријски дивизион. Ове снаге биле су преслабе за затварање ибарског правца, а остале јединице биле су задржане код Краљева немачким продором долином Велике и Јужне Мораве.¹¹

Током 10. априла, Комски одред и десна колона Косовске дивизије наставили су продор дуж Дрима у правцу Шаље. У међувремену су средња и лева колона ове дивизије прешле на одбрамбене задатке јер су им немачке јединице, после заузимања Призрена и Урошевца, зашле с леђа. Средња колона је, стога, настојала да затвори пролаз немачким тенковима из Призрена ка Куксу.¹²

Идући десном страном Дрима, десна колона Косовске дивизије и Комски одред стигли су у долину речице Шаље. Остале јединице ове дивизије остале су на простору села у рејону Кукса и Бицаја да би одбијале италијанске нападе на већ освојене положаје. Покушај овог дела Косовске дивизије да у току 11. априла пређе Дрим и настави пробој у правцу Пуке, у циљу садејства са Зетском дивизијом, онемогућен је продором немачких снага из Призрена ка Сувој Реци и Дуље Хану.¹³

¹⁰ В. Терзић, н. д., књ. 2, стр. 344–345.

¹¹ Други светски рат, књ. 1, стр. 457.

¹² В. Терзић, н. д., књ. 2, стр. 360.

¹³ Исто, стр. 386–387.

Према наредби команданта Треће југословенске армије да снаге ове дивизије организују одбрану позадине, начелнику Штаба пошло је за руком да окупи јединице које су се налазиле око Призрена и поврати положаје на правцу Призрен – Сува Река – Дуље Хан. Наиме, у зору

13. априла, 3. батаљон 355. пешадијског пука и противоклопна чета кренули су у напад овим правцем, у непотпуном саставу. Међутим, упркос губицима и тешкоћама, због учесталих ометања албанских група и петоклонашког држања дела албанског становништва, након овладавања Сувом Реком, ове јединице су наставиле са потискивањем немачких снага. Ипак, све теже контролисање побуњених албанских трупа на територији Метохије био је разлог да команда Треће армије нареди прикупљање снага за формирање тзв. метохијске групе, чиме су у саставу Косовске дивизије остале само снаге ангажоване у борбама против Италијана.¹⁴ Процењујући ситуацију, Врховна команда југословенске војске сматрала је да и даље треба наставити офанзивна дејства против италијанских трупа у Албанији. У складу са таквом проценом, делови Косовске дивизије наставили су операције очекујући спајање и садејство са Зетском дивизијом.

У међувремену, већ су отворена садејства италијанских и немачких трупа у Западној Македонији. Италијанска команда издала је саопштење у којем, између осталог, напомиње: „У Албанији на источном фронту, настављено је наступање наших трупа кроз југословенску територију“.¹⁵ Дрим је, ипак, и даље, већим делом био гранично подручје борбених дејстава између италијанских и југословенских јединица. Наиме, и 12. априла десна колона Косовске дивизије, односно четири њена батаљона и један батаљон Комског одреда који није добио наређење за повлачење, наставили су продор долином Шаље ка речици Кири, док су остале јединице онемогућавале продор италијанских снага ка Дриму и у простору Кукс – Бицај.¹⁶ Према наређењу Команде Треће Армије од 11. априла, Комски одред се повлачио из Албаније ка Гусињу и тиме је била умањена офанзивна моћ јединица Косовске дивизије. Наиме, продором немачких јединица од Призрена ка Куксу, почела је агонија снага Косовске дивизије.

У међувремену, стање на Косову и Метохији постајало је све теже, јер су већ присутним немачким јединицама придолазиле снаге из састава немачке 5. оклопне дивизије из Прокупља и Подујева. Упркос наређењима југословенске Врховне команде да се јединицама Косовскомитровачког, Пећког, Ораховачког и Суворечког одреда изврши опкољавање немачких трупа

¹⁴ Исто; ВА, МФ, сад, Н-3-А-55-А-112; Други светски рат, књ. 1, стр. 468–469. У договору са Врховном командом, командант Треће армије сменио је генерала Милутина Миленковића, команданта Косовске дивизије, због недовољне ажурности у вођењу операција у Албанији. На његово место постављен је генерал Душан Ковачевић.

¹⁵ В. Терзић, н. д., књ. 2, стр. 401.

¹⁶ Други светски рат, књ. 1, стр. 473.

ради ослобођења Приштине и потискивања немачких јединица са Косова, поменути састави остали су углавном на полазним положајима Црнољева – село Рудник – Косовска Митровица.¹⁷ Немачка 5. оклопна дивизија из Приштине наставила је продор преко Липљана, Урошевца и Призрена ка Куксу. У дневном извештају немачке Врховне команде за 11. април констатује се да је северно од Охридског језера извршено садејство немачких и италијанских снага.¹⁸ Одреди метохијских трупа безуспешно су покушавали задржати продор 5. немачке оклопне дивизије ка Косовској Митровици, Пећи, Ђаковици и Призрену. Јединице ове дивизије су се 13. априла пробиле ка Дуље Хану и уз помоћ побуњеничких албанских група сломиле отпор Суворецког и Призренског одреда. Тиме је био отворен простор и за садејства италијанских јединица између Призрена и Кукса. Заправо, продор немачких јединица присилио је Команду Косовске дивизије да нареди повлачење, али, како је пут Призрен – Кукс већ био заузет, повлачење делова ове дивизије обављено је у теренски врло непогодним условима.¹⁹ И повлачење Комског одреда било је отежано, тим пре што се преко села Тети, Селимај, Герињи, у правцу Гусиња, тешко могла провући артиљеријска опрема због врлетног терена. Повлачећи се обронцима планине Копаноник, после пробоја немачких јединица ка Куксу, десна обала Дрима на том простору остала је небрањена и погодна за прелаз италијанских јединица од Дрима ка Куксу. Међутим, ни 13. априла италијанска војска није прешла Дрим, јер је Драгашки одред пружио жесток отпор на простору где су Италијани обнављали порушени мост на Дриму.²⁰ Али, већ 14. априла, италијанске снаге су из овог правца извршиле пробој, разбиле отпор Призренског одреда и ушле у Призрен. Спајањем немачких и италијанских јединица у Призрену, настављен је продор према Ђаковици и Пећи, тако да су сва важнија места у Метохији и на Косову већ наредног дана била заузета.

Описујући дејства италијанских снага на овом правцу, хроничар ових збивања Е. Коневари (E. Conevari) је записао да су „прве операције имале очекиван развој“.²¹ Наиме, после продора југословенских јединица до Тропаје, за које Коневари пише да су биле „многобројне“, италијанска војска распоређена на левој обали Дрима порушила је мост код Кукса. Како је набујали Дрим постао несавладива препрека југословенским јединицама,

¹⁷ Исто, стр. 474; Немачка Врховна команда објавила је 12. априла Хитлерове Привремене смернице о подели Југославије.

¹⁸ Фердо Чулиновић, Окупаторска подела Југославије, Београд, 1970, стр. 211.

¹⁹ ВА, п. 17, к. 10, ф. 4, док. 210.

²⁰ Исто. Поводом тога у извештајима Италијанске Врховне команде од 13. априла пише: „Надирући из Албаније наше моторизоване трупе настављају напредовање на непријатељским подручјима преко Охридског језера... на одсеку Дебра алпијска дивизија Cuneense заробила је преко 1.000 људи, међу којима два генерала и 8 батерија... на југословенско-албанском фронту наше ваздухопловне јединице бомбардовале су и митраљирале непријатељске трупе, колоне моторних возила и коморе, мостове и чворове комуникација“ (Ф. Чулиновић, н. д., стр. 212–213).

²¹ ВА, п. 17, к. 3, ф. 3, док. 54. Е. Коневари, *La guerra italiana*.

италијанске снаге су успешно одбијале све покушаје преласка на леву обалу. Коневари констатује да су се под притиском немачких снага пристиглих из Призрена, ове банде повукле према северу Скадарског предела, где је групација „Diamanti“ која је у своје трупе уврстила и албанске добровољце, извршила чишћење у испреплетеном појасу неравног и шумовитог терена који се налази између реке и северне албанске границе.²²

У поподневним сатима 15. априла, италијански 17. корпус напао је положаје Зетске дивизије, потпомогнут тенковима и авијацијом, овај корпус је кренуо у жесток јуриш јер се италијанској команди журило да пре доласка немачких трупа уђе у Црну Гору. Наиме, италијанско-немачке суревњивости око демаркационих линија на југословенском простору, а посебно у подручјима Западне Македоније, Метохије, Косова и Црне Горе, све више су долазиле до изражаја.

Према наредби о повлачењу у условима овог италијанског напада, јединице Зетске дивизије су се ноћу 15/16. априла повлачиле ка југословенско-албанској граници уз знатне губитке.²³ Међутим, како десна колона Косовске дивизије није располагала обавештењима о преговорима за закључење примирја између југословенске Врховне команде и оперативних немачких трупа, наставила је пут према Скадру све до 20. априла, када је наишла на утврђене италијанске положаје и у дводневној неправној борби скоро потпуно уништена. Поводом извлачења Зетске дивизије са албанског простора, команда италијанских трупа у извештају од 15. априла констатује: „У Албанији северно од Скадра, одбијени су југословенски локални напади при чему су непријатељу нанели тешке губитке.“²⁴

Капитулацију краљевске војске потписали су 17. априла у Београду, у 9 сати увече, генерал Максимилијан фон Вајкс, командант немачке 2. армије, и Александар Цинцар Марковић и генерал Радивоје Јанковић с југословенске стране. Капитулација је подразумевала: одвођење у заробљеништво југословенске оружане силе; предају оружја и целокупног ратног материјала; предају свих докумената из Председништва Владе и Министарства спољних послова и војске; предају копнених и обалских утврђења. Војним лицима забрањено је напуштање земље, а сви који би се супротставили Осовини, били би проглашени за одметнике. Одредбе су ступиле на снагу 18. априла тачно у подне.²⁵

Још пре него што су стигле посадне дивизије, почело је пребацивање припадника југословенске војске у заробљеничке логоре. Према немачким

²² Исто.

²³ У време југословенско-немачких преговора о закључивању примирја, вођених у Београду 15. априла 1941. ЦК КПЈ је истог дана објавио Проглас којим позива све народе Југославије да наставе борбу свим снагама за одбрану територијалног интегритета и независности Југославије. Више о томе: Документи Централних органа КПЈ – НОР и револуција 1941–1945, књ. I, стр. 3–6.

²⁴ ВА, к. 53, ф. 1, док. I, Дневник Друге италијанске армије; В. Терзић, књ. 2, стр. 455.

²⁵ Зборник НОР-а, II - 2, стр. 559–561.

подацима, у заробљеничке логоре треба да је отерано 344 хиљада војника, подофицира и официра. Са Србима су, у много случајева, у заробљеништво били допремљени и Хрвати, као и припадници других нација, али су сви они убрзо пуштени својим кућама. У жицама су остали само Срби.

Од првог дана рата до капитулације у Косовској котлини деловала је Пета колона. Петоколонаши су уносили забуну у војсци и народу. Саботирали су мобилизацију и издавали противречна наређења, а нарочито су ширили алармирајуће гласине међу становништвом. Побуњени Шиптари садејствовали су са немачким и италијанским трупима, пљачкали војне магацине и нападали комуникације. Једна од већих акција коју су петоколонаши шиптарске народности извели у току рата десила се на прузи Вучитрн – Косово Поље. Један батаљон 22. допунског пука био је из Косовске Митровице упућен железницом, како би се прикључио јединицама које су штитиле Косово од непријатељског надирања с југа. На отвореној прузи код села Бивољака, војници који су путовали у дрвеним вагонима изненада су били засути митраљеском и пушчаном ватром са обе стране железничке пруге. Композиција је морала да се врати, носећи на десетине убијених и рањених војника.²⁶

Војници, чије су јединице биле разбијене и који су успели да избегну заробљавање, у веома много случајева, били су жртве банди састављених од шиптарских побуњеника, дезертера и качачких група које су Италијани убацивали из Албаније. Они су пресретали појединце и усамљене мање групе војника, пљачкали их, злостављали и многе убијали. То је у великој мери увећавало дезорганизацију и стварало несигурност, како на фронту, тако и у позадини. Војници који су се у нeredу повлачили из Скопља, Качаника и Урошевца преко Шар-планине, постајали су плен многобројних група на том терену. Пре него што би их убили, побуњеници су са њих скидали униформе и обућу. Слични препади догађали су се и у околини Приштине, а особито много војника побијено је на овај начин у суворечком, ораховачком, и ђаковачком крају. У Вучитрну, пре уласка немачких јединица, огласили су се петоколонаши, када је група од 5 војника, предвођена једним потпоручником, изашла из Каљаје – остатка средњовековне твђаве – пресрело их је око 30 Шиптара, захтевајући предају оружја. Пошто су се војници успротивили, убили су потпоручника, војнике опколили и разоружали. Такође тих дана, у Вучитрну је група војника срела једног човека у војничкој униформи који је на глави носио чалму. Питали су га где му је војничка капа, али је он уместо одговора покушао да пуца. Војници су били бржи и Шиптар са чалмом је убијен. Слично се догађало и у Косовској Митровици и њеној околини. Ибарском долином, према Рашки и Краљеву, кретале су се, тих дана, стотине деморалисаних полуголих војника, којима је тамошње срп-

²⁶ Србија у рату и револуцији, стр. 35–36; Милорад Вавић, Џафер Дева, Загреб, 1981, стр. 183; Ђоко Сојевић, Дневник Косовског партизана, Београд, 1965, стр. 11. и 14.

ско становништво помагало дајући им делове одеће и опанке. Али, како је то сиромашан крај, њихове могућности биле су брзо исцрпљене.²⁷

Петоколонашке групе и качаци пљачкали су и војна складишта. Опљчкана су војна складишта у Приштини и Косовској Митровици. У Косовској Митровици је, у ноћи између 11. и 12. априла, пошто је војска напустила касарне, више десетина Шиптара провалило у складишта и почело да пљачка одећу, опрему и намирнице. Изненадила их је једна војна јединица, која се повратила. Опколила их је и све похватала да би, затим, по кратком поступку, неколико њих стрељала и лешеве побацала у Ситницу. На железничкој станици у Косову Пољу пљачкаши су направили пустош. Обијали су вагоне и односили робу.²⁸

У првим данима ратовања, када је расуло војске почело да постаје очигледно, отпочели су напади на насељеничка села. Насељеничка села су паљена и насељеници убијани у Суворечком срезу, Подујеву и околини, а највише у Дреници. У селу Прапаштица, код Подујева, на Велики петак, 18. априла, неколико стотина до зуба наоружаних Шиптара упало је међу насељеничке домове и пуцањем у ваздух ставили им до знања да морају одмах да се иселе. Утом је наишла једна митраљеска чета југословенске војске и припуцала изнад њихових глава. Шиптари се разбежали. Када је војска отишла, повратили су се и изгнали 53 породице. Оне су се ту населиле још 1926. године и на утрини подигле лепе куће које су нестале у пламену. Насилници су насељеницима дали само толико времена да у кола утоваре нешто постељине и мало жита-рица. Стоку и осталу имовину опљачкали су им.²⁹

Истог дана када су протерани насељеници из Прапаштице, у селу Ново Чикатово (Грачанички срез) упало је око две хиљаде Шиптара наоружаних пушкама, вилама, мотикама и секирама. Дозволили су насељеницима да узму само постељину и протерали их. Док су преплашени људи, већином нејач, жене и деца, узимали оно што су им допустили, пљачкаши су се отимали око њиховог покућства и стоке. Када су склонили опљачкано, поново су дошли у Ново Чикатово и спалили све насељеничке куће и православну цркву. На месту где је било напредно село, остала су само згаришта. У овом селу живело је више од 70 насељеничких породица из свих крајева земље, највише из Босне и Херцеговине. Прогнаници су се, до јесени 1943, задржали у Приштини, Косову Пољу и Грачаници, када су још једном протерани – у Србију. Слична је била судбина и многих других насељеничких села у срезовима Подујево, Приштина и Урошевац.

Насилничке пушке плануле су тих дана и у Чичавици (Вучитрнски срез). Убијени су: Вукашин Бешић, Божо Бешић и Богих Распоповић са

²⁷ Божидар Милидраговић, *Продан на Косову*, Београд, 1984, стр. 11; Михаило Симић, *Краљево*, 1941, Београд, 1983, стр. 165. и 237.

²⁸ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сукова времена на Косову и Метохији*, Београд, 1991; Божидар Милидраговић, н. д., стр.183. и 185.

²⁹ Изјава Миодрага Војиновића, из Барича код Обреновца, НИН, Београд, 20. март 1988.

сином Чедомиром. Остали су узели ствари, онолико колико су могли понети, и пребегли у Србију.³⁰ Најтежа ситуација била је у Косовској Митровици. Командант косовскомитровачког одреда, генерал Лазар Тонић, као одговор на побуну издао је наредбу да се ликвидирају сви војни обвезници шиптарске народности, који су се кретали изван својих јединица. Појачана је контрола на саобраћајницама, али од војника који су се неорганизовано повлачили нису тражили документа, већ да се прекрсте и читају „Оче наш“ или неку другу хришћанску молитву. Тако је убијено више војника, али не само Албанаца, већ и муслимана.

Осмог априла, Четничкој врховној команди у Краљеву наређено је да у Косовску Митровицу упути један батаљон који је стављен на располагање команданту 3. групе армија ради затварања Качаничке клисуре. Они су стигли 11. априла и, пре упућивања на фронт, покушали да сузбију побуну. У неколико случајева у Косовској Митровици и Вучитрну, припадници ове јединице применили су репресалије према шиптарском становништву.³¹

У понедељак, 14. априла 1941. године, срески начелник у Косовској Митровици Радиша Стојковић сазвао је седницу Општинског одбора и сменио дотадашњег председника општине Јована Јевтића, трговца, а на његово место изабран је Џафер Дева, индустријалац. Иако неактиван у јавном и политичком животу, Џафер Дева је, с обзиром на то да је био Шиптар, треба да утиче на смиривање изузетно напете атмосфере. Нико од одборника није сумњао у њега, није се знало да је он истакнути сарадник немачке војне обавештајне службе и да је био не само инспиратор побуне већ је и све њене конце држао у својим рукама.³²

После убиства Шерифа Воце, шиптарски екстремисти из Шаље покушали су да организују сељаке како би се осветили Србима. Њима су се супротставили утицајни појединци запослени у руднику Трепча. Били су то учесници штрајкова који су се на послу дружили са радницима осталих националности. Осим тога, Косовска Митровица је два дана по Шерифовом убиству окупирана од немачке војске. Квислиншка шиптарска пропаганда, иако тих месеци веома ангажована, није у антијугословенској кампањи експлоатисала случај убиства Шерифа Воце из разлога што је био политички противник Ферхата-бег Драге, италијанског човека, чији је утицај после окупације био изузетно велики.³³

³⁰ Изјава Ђорђа и Бранислава Јањића из Сурчина, НИН, 6. март 1988; Михаило Симић, н. д., стр. 112–113; Јеврем Дамјановић, Косовска Голгота, Београд, 1988, стр. 28.

³¹ Милорад Вавић, н. д., стр. 183–184; ВА, Нда, к. 20А, Ф. 1, док. 1.

³² Милорад Вавић, н. д., стр. 184–185.

³³ ВА, Нда, к. 20А, р. 1/1 – 16.

ОКУПАЦИОНИ СИСТЕМ

Политичко и територијално преуређење косовског простора 1941 – сукоб и компромис

Не обазирјући се на међународно право, Немачка је, после капитулације југословенске војске, пришла подели југословенских територија са својим савезницима – Италијанима, Мађарима, Бугарима.³⁴ Хрватска је прихваће-на као самостална држава и у њен састав су ушле и Босна и Херцеговина.

У Србији је успостављена војна окупациона управа.³⁵ Одлука о томе била је донесена пре него што је Немачка и напала Југославију, 3. априла 1941. На челу те управе која је имала да буде непосредно подређена Врховној команди немачке војске, било је предвиђено, на захтев маршала Геринга, да се налази, с титулом војног заповедника, један генерал ваздухопловства. У саставу управе била су испланирана два посебна штаба – управни и командни штаб, надлежан искључиво за војна питања.³⁶

До 22. априла 1941. функцију војног заповедника обављао је Фон Вајкс, командант 2. немачке армије. Дужност војног заповедника у Србији преузео је генерал ваздухопловства Хелмут Ферстер.³⁷ Војна управа је, пак, тада проглашена за потпуно самосталну институцију, са примарним задатком: а) да активира српски управни и полицијски апарат и да врши надзор над њим; б) да покрене целокупну привреду у Србији, и, кроз све то, осигура услове за „миран развој ситуације“ у Србији, за ред и мир.

Већ 23. априла, дан по свом доласку у Београд на дужност војног заповедника, генерал Ферстер обавио је разговор са више представника политичких партија и са неколицином бивших југословенских министара ради договора о формирању комесарске владе, односно управе. Резултат тих разговора било је састављање једне листе личности које су долазиле у обзир да буду именоване за комесаре. Недељу дана потом, а после саветовања са бившим шефом полиције у Београду и министром унутрашњих послова у Влади Милана Стојади-

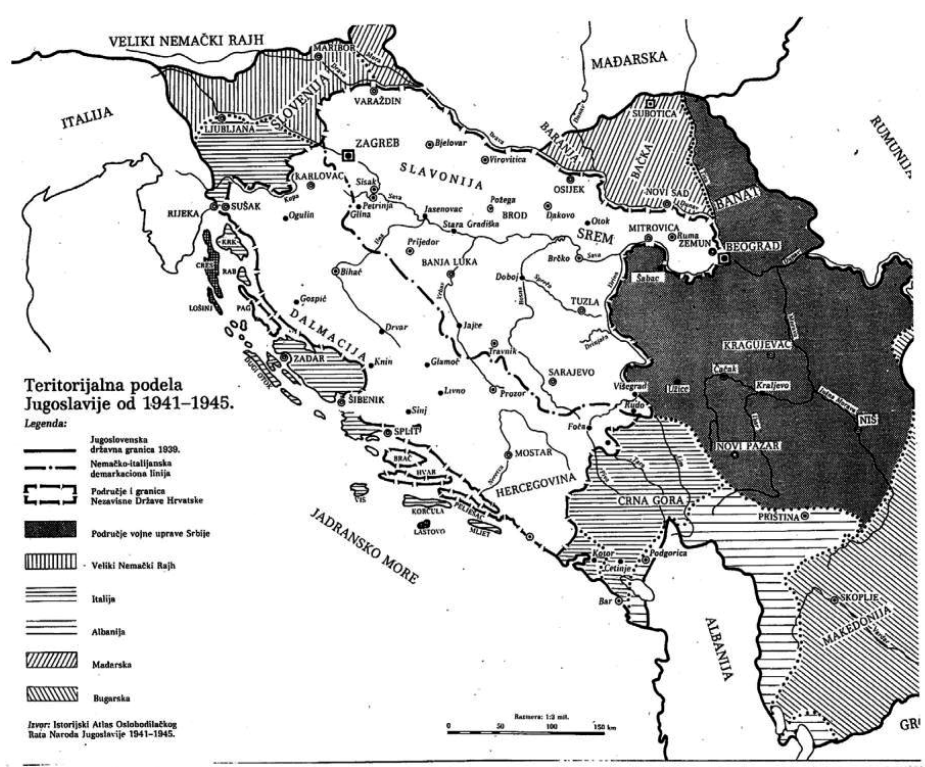
³⁴ Зборник НОР, II, књ. 2, Београд, 1954, стр. 472–505.

³⁵ Војна управа уведена је само у Србији. Решење о томе потписао је командант Врховног штаба немачке сувоzemне војске, фелдмаршал Валтер фон Браухич, 20. априла 1941. Србија је била обавезна и да плаћа контрибуцију за издржавање немачке војске на својој територији. Генерал који је стајао на челу војне управе у Србији имао је у почетку звање војног заповедника, а од септембра 1941. године титула му је гласила: опуномоћени командујући генерал у Србији. Од тада он је био непосредно подређен војном заповеднику Југоистока, чије је седиште било у Солуну, у Грчкој.

³⁶ У оба штаба, правном и војном, било је запослено 700 официра и службеника.

Управни штаб вршио је функцију владе и био надзорни орган српских власти.

³⁷ О дану када је преузео дужност војног заповедника, 21. априла 1941, генерал Ферстер је издао проглас у којем је српском народу ставио до знања да ће свако ко се не буде покоравао његовим наређењима одговарати по ратним законима (види и Зборник НОР XII, I, док бр. 8). Ферстер је на дужности војног заповедника остао само до јуна 1941. Сменио га је генерал противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер, а кад је он погинуо у авионској несрећи, за војног заповедника именован је генерал ваздухопловства Хајнрих Данкелман. После њега, али само накратко, војни заповедник Србије био је генерал Беме...

новића, Миланом Аћимовићем, и вођом Збора Димитријем Љотићем, генерал Ферстер је ставио свој потпис испод текста одлуке о образовању „српске цивилне управе“, владе комесара, у ствари.³⁸

Иако основан с циљем да буде само извршно-управни орган немачког војног заповедника, савет комесара хтео је себе да види као српску владу која је требало да уз ослонац на Немце, као прво, оствари националну интеграцију Срба на простору разбијене југословенске државе, а затим, као друго, „заслужи“ да српском народу буду осигурани што бољи услови у новом европском поретку под егидом Немачке (потпуно одговара истини да је Милан Аћимовић, чим је стао на чело комесарске управе, затражио од немачког војног заповедника у Београду да се Србији припоје Скопље, Косово, Црна Гора, и даље, да српска држава обухвати српско становништво Санџака и Хрватске „као вековних етнографских граница српског

³⁸ Према књизи Бошка Костића „За историју наших дана“, штампаној у Лилу 1949. године, жеља немачког окупатора била је да у комесарску управу, као главне личности уђу, Димитрије Љотић, вођа Збора, и Милан Аћимовић. Али услови на којима је управо Љотић био спреман да се ангажује у комесарској управи нису наводно били прихваћени од војног заповедника (на пример, да судови у Србији изричу пресуде у име краља Петра II).

народа“).³⁹ Проблем савета комесара, међутим, био је у томе, што је он био састављен од представника странака без већег угледа као и од јавних радника и стручњака релативно мало познатих. Управо због тога, народ у Србији је формирање савета комесара примио равнодушно, видећи у њему, пре свега, групу људи без ауторитета, која је имала задатак да буде продужена рука немачког окупатора.

Мане савета комесара брзо ће установити и сами Немци. А главни разлог што ће га они „пустити низ воду“ било је незадовољство ефектом његовог рада, посебно на пољу одржања реда и мира...⁴⁰

У ствари, савет комесара је сам морао да одступи, а пошто је, за релативно кратко време успео да активира предатни управни апарат – Дунавске бановине са седиштем у Смедереву, Моравске у Нишу и Дринске, до јуна у Ваљеву, а затим у Ужицу. У неких 110 срезова био је обновљен рад среских начелстава.⁴¹

Активирање предатног управног апарата у Србији била је у првом реду заслуга Милана Аћимовића. Он је и тиме потврдио своју велику приврженост окупационој управи и трајно осигурао њено поверење према себи лично.⁴²

„Одлуком заповедника у Србији успостављена је цивилна управа у нашој земљи и нама је поверено да водимо поједине струке државне управе, у циљу очувања мира и реда и што брже обнове привредног живота у земљи...

Прихватили смо се тога тешког задатка, у циљу да у овом судбоносном времену помогнемо нашем народу и олакшамо његов положај.

Верујемо, да ће цео наш народ одобрити нашу одлуку, јер он је био за искрену и лојалну сарадњу са својим великим суседом, немачким народом, са којим је био у пријатељству и вазда одржавао присне привредне и културне везе. Што је наш народ доведен сада у овај положај према немачком Рајху, то није била жеља немачког Рајха, који је увек истицао пријатељске намере према нашој отаџбини, нити је пак то кривица нашега народа, него је кривица неколицине његових управљача, који су га увели у рат без потребе и његових интереса...“⁴³

³⁹ Уп. М. Борковић, *Контрареволуција у Србији, Квислиншка управа 1941–1944*, I, Београд, 1979, стр. 38.

⁴⁰ Немачка војна управа није, у ствари, никад одредила границе надлежности српских власти. Практично, српска власт није имала свој јасан и искључив круг надлежности, већ се окупациона управа могла сваког тренутка и у сваки случај умешати преко било ког свог органа (Меморандум чланства Савета комесара, М. Васиљевића и Ст. Иванића, од 23. августа 1941). Уп. Ј. Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941.*, Београд, 1963, стр. 35 (у даљем тексту – *Устанак*).

⁴¹ Наведено према: Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књ. III, Крагујевац, 1995, стр. 743.

⁴² Мада је уживао велико поверење немачких окупационих власти, Милан Аћимовић је мало шта могао да уради без сагласности управног штаба. Чак ни среске начелнике он није могао да поставља сам, иако је био комесар за унутрашње послове. Могао је само да чини предлоге који би били од немачке полиције прихваћени или одбачени (Изјава др Георга Кисела (Kiessel) југословенским истражним органима, записник од 25.10.1946).

⁴³ Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, *Југославија 1918–1988*. Тематска збирка докумената, Београд, 1988, стр. 486. – Изјава Милана Аћимовића комесара за цивилну управу Србије.

Човек од великог немачког поверења и иначе, Аћимовић је себи могао да допусти извесну слободу деловања, па чак, тако, и да протестује против одређених поступака немачких окупационих власти, који се нису слагали његовим гледањима и ставовима. Од свих протеста које је упутио војном заповеднику Србије, један протест, међутим, заслужује да посебно буде поменут. Тај протест тигао се прогона Срба од стране Хрвата, Мађара и Бугара. Написан је 4. маја 1941. године...⁴⁴

Комадањем Југославије Србија је била сведена, мање-више, на границе које је имала до 1912. године, до „предкумановске Србије“. Према немачким подацима, она је имала 51.100 квадратних километара (предкумановска Србија – 48.303 квадратних километара) са 3.810.000 становника, рачунајући у тај број и Немце у Банату, Румуне, Мађаре и друге.⁴⁵

Србија је остала и без Срема и без Бачке. Од читаве територије Косова и Метохије, у саставу Србије остала су само три среза: Подујево, Вучитрн и Косовска Митровица. Све остало ушло је, прво, у оквир италијанске окупационе зоне, да би, затим, 12. августа 1941, указом италијанског краља, било припојено „Великој Албанији“.

Тако смањена, и од првог часа безобзирно пљачкана, Србија је немачку окупацију доживела као прави шок. Туга и жалост разједали су срце велике већине њених грађана, између осталог и због отпремања, само у првом маху, око 200 хиљада људи у најбољој снази у ратно заробљеништво.

У свим градовима и насељеним местима Косовске котлине, шиптарски петоколонаши су немачким јединицама приређивали помпезне дочеке и масовне манифестације. То се понављало и касније, када су се немачке јединице повлачиле из крајева који су додељени италијанској окупационој зони. У Косовској Митровици су немачком генералу, команданту немачке 60. моторизоване пешадијске дивизије, понудили хлеб и со у центру града Џафер дева, Осман Ибрахими и Шабан Мустафа Гаши; у Урошевцу Ђазим Лугација, Адем Главица и Исмаил Горани; у Приштини Иљаз Агуши. Заправо, у сваком месту нашла се група Шиптара која се одмах ставила на располагање окупаторској војсци.⁴⁶

После окупације Албаније, априла 1939. године, већина шиптарских првака потрудила се да промени послодавца, повезујући се са италијанском агентуром. Окупацијом Косова и Метохије пружио им се прилика за нова мешетарења и пљачке. Ватрени поборници и лојални грађани Краљевине Југославије одједном су се трансформисали у њене највеће противнике и критичаре, хвалећи Хитлера и Мусолинија, а њихову војску су приказивали као ослободилачку. Они су се налазили на челу манифестација

⁴⁴ Наведено према: В. Казимировић, н. д., књ. 3, стр. 743.

⁴⁵ Исто, стр. 745.

⁴⁶ Никола Видачић, На обалама Неродимке, Нови Сад, 1967, стр. 91; Али Хадри, Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945, Београд, 1973, стр. 86.

којима се изражавала верност новим господарима и хушкали су Шиптаре на Србе и Црногорце.

Срби и Црногорци, који би се затицали на улицама у време фашистичких манифестација, ако се нису на време склонили, били су изложени линчу, плувани, пребијани, нагоњени да љубе немачку, италијанску и албанску заставу и слике Хитлера и Мусолинија. Извргавани су и низу других понижавајућих поступака. То није био случај само у једном месту или крају, већ је то била општа појава и био би дугачак списак оних који су у таквим приликама настрадали.

Команданти немачких оперативних јединица су, одмах по заузи мању појединих места, почели издавати разне наредбе, које су имале за циљ да осигурају неометано функционисање окупаторске власти и миран боравак окупационе војске. Од првог дана заведен је полицијски час и ограничено кретање становништва од 5 до 19 сати. Забрањени су штрајкови, окупљање грађана и други скупови. Под претњом смртне казне, наређена је предаја ватреног оружја, муниције и војне опреме коју су грађани прибавили у априлу, приликом расула југословенске војске.

Немци су у Косовској Митровици и Приштини формирали пролазне заробљеничке логоре. У мају је логор у Косовској Митровици постао Армијски сабирни логор бр. 6 и био је у надлежности команде 2. армије. Пошто се отпремањем заробљеника у Немачку њихов број смањивао, преименован је у помоћни логор бр. 6 и прешао у надлежност војноуправног команданта Србије.

Сви заробљени војници нису транспортовани у Немачку, фолксдојчери су одмах ослобођени, а затим су пуштени Мађари и Бугари, да би после њих били отпуштени Хрвати и Румуни. Из логора у Косовској Митровици и Приштини ослобођени су и сви Шиптари, али је један број оних који су заробљени на граници у прва два-три дана рата, преко Румуније транспортован у Немачку.

У логору у Приштини било је сакупљено 298 официра и 2.385 војника и подофицира, а у Косовској Митровици 914 официра и 6.241 војника и подофицира. Међу њима је деловала пета колона, коју су чинили фолксдојчери, профашистички настројени Мађари и проушташки оријентисани Хрвати. Између осталог, међу Хрватима се агитовало за ступање у домобранство.⁴⁷

У логору су, на крају, остали само Срби, Црногорци и мањи број Јевреја. Сви су крајем пролећа отпремљени у Немачку, у војнозаробљеничке логоре и у њима остали до краја рата, радећи у индустрији и пољопривреди.

У Косовској Митровици је Месни комитет КПЈ организовао акцију за ослобађање војника из заробљеничког логора. Иако по обиму масовна и уз

⁴⁷ ВА, Национални архив Вашингтон (НАВ), Немачка архива, НАВ-Н-Т-501, Р. 2 51, сн. 739–748; Т-312, р. 1120, сн. 9330704; р. 1122, сн. 93332975–93332976.

ангажовање великог броја грађана, ни у једном случају акција није била откривена од окупаторске власти. Разлоге ваља тражити, колико у добро спроведеној организацији, толико и још у недовољно организованим квислиншким полицијским формацијама, које су у то време биле у оснивању.

Хитлер је 27. марта 1941. године дао оријентациони план о распарчивању наше земље, а 12. априла тај план је разрађен и конкретизован у „привременим смерницама“ за поделу Југославије.⁴⁸

„Привремене смернице“ стављају територију Старе Србије под немачку војну управу, а према Италијанима предвиђају тактичке границе.⁴⁹

После слома старе Југославије извршено је комадање југословенске територије у духу ових смерница, али је било и случајева одступања и коректуре. Управо у вези с подручјем Косова и Метохије извршене су знатне промене. Гроф Ђано се противио обавези владе Рајха да се Бугарској препусти читава Македонија и захтевао је да Албанији припадну оне земље које насељавају искључиво Албанци, као што су Дебар, Гостивар, Тетово итд. Уједно је гроф Ђано успео да преко Рибентропа приволи Хитлера да изађе у сусрет италијанским захтевима у погледу подручја Косова и Метохије, али је овај ставио до знања своју одлуку да задржи избачени сектор Љуботена за Бугарску, а Косовску Митровицу за Србију, односно за Немачку, с обзиром на његов посебан интерес за Трепчу.⁵⁰

Ипак, демаркациона линија на Космету није остала истоветна оној коју је предвиђала немачка и италијанска верзија, јер су Италијани касније проширили своју зону укључивањем у њу Приштину и Урошевац и протегли је до Орлове Чуке, где је утврђена тремеђа између окупационих зона Немачке, Италије и Бугарске.⁵¹

Коначно, од половине маја 1941, Космет је подељен на три окупационе зоне: немачку, италијанску и бугарску. Највећи део овог краја остао је под окупацијом Италије.

Немачка окупациона зона обухватала је Косовскомитровачки срез, али без највећег дела Ибарског Колашина, који је уступљен Италијанима и административно је потпао под дреничку ненпрефектуру (срез) са седиштем у Србици.

Граница је била утврђена тако да је Немцима припао део Ибарског Колашина са налазиштима азбеста у Чубри и Рујишту. Затим, Лапски срез са седиштем у Подујеву и Вучитрнски проширени са малим делом Грачаничког среза (Приштина) на коме се налазило Милошево као погранични центар. Немци су ову територију, као саставни део Србије, потчинили квислиншким властима у

⁴⁸ Ослободилачки рат, стр. 30.

⁴⁹ Зборник НОР, II - 2, стр. 50–54.

⁵⁰ Тајна архива грофа Ђана, телеграм Дучеа из Беча 21.4.1941.

⁵¹ Ј. Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрт у Србији 1941, Београд, 1963, стр. 21.

Београду, Прво Комесарској управи Милана Аћимовића, а потом српској влади Милана Недића.⁵²

Саставни део „бечких одлука“ чини и демаркациона линија између немачког и италијанског окупационог подручја на територији Југославије, коју је Хитлер, на предлог својих експерата, одредио 24. априла, када се Ђано већ био вратио у Рим. Њен правац протезања на простору Косова и Метохије и Санџака био је: Рудо – Прибој – линија Прибој – Нова Варош – Сјеница – Нови Пазар – Косовска Митровица – железничком пругом: Косовска Митровица – Косово Поље – Урошевац – линија Урошевац – Призрен, с тим да су сва наведена места, као и сви копнени путеви и железничке пруге припадали немачком окупационом подручју.⁵³

Кроз Македонију је повучена демаркациона линија између Италијана и Бугара и протезала се од Охридског језера на северу, источно од Кичева и Тетова, да би се уласком на Косово и Метохију у широком луку повијала према Призрену.⁵⁴

Посебно сложено било је регулисање границе немачког и италијанског окупационог подручја на Косову и Метохији за које су Немачка и Италија показивале посебан интерес због његовог изузетног економског значаја.⁵⁵ Већ сама Хитлерова одлука од 24. априла 1941, по којој је демаркациона линија ишла од Новог Пазара према Митровици, а затим железничком пругом Косовска Митровица – Приштина – Урошевац (сва места Немцима) одступала је од бечког споразума Рибентроп–Ђано, по коме је за Косово и Метохију било предвиђено да се припоји Албанији, осим косовскомитровачке области која би остала у саставу Србије. Немци су захтевали померање демаркационе линије на запад да би рудник Трепчу, који је био у њиховим рукама, заокружили као економску целину. Наиме, радничка колонија и два окна за вађење угља налазили су се западно од железничке пруге. Осим тога, наслагe азбеста у долини Ибра имале су за немачку ратну индустрију изузетну важност.⁵⁶ За уступак који су учинили на овом подручју, Италијани су 10. маја поставили захтев немачкој Врховној команди да се изврши и промена демаркационе линије на подручју Приштине у италијанску корист, сходно бечком договору. Пошто је немачка страна прихватила овај италијански захтев, то је 19. маја 1941, уследило ново наређење Генералштаба немачке Врховне команде о промени демар-

⁵² Косово 7, Приштина, 1978, 80–83, Антун Милетић, Косово у оквиру јединственог окупационог система на југословенском простору 1941–1944.

⁵³ ВА, Иа, к. 77, ф. 2, д. 1.

⁵⁴ Војимир Кљаковић, Талијанско-бугарски спор око Македоније 1941, ВИГ, Београд, 1972/3, стр. 164.

⁵⁵ Немачко-италијанске супротности на Косову и Метохији, проблеми разграничења, будућег статуса Трепче и области Косовске Митровице, до сада је најтемељније обрадио Живко Аврамовски у радовима: Косовска Митровица и околина (Зборник радова), Косовска Митровица 1979, стр. 253–301; Немачка експлоатација стратешких сировина у Албанији и на деловима југословенске територије које су биле под италијанском окупацијом. (Историја XX века (Зборник радова) XIV и XV, Београд, 1982, стр. 279–333, и Немачко-италијанске супротности због Косовске Митровице 1941–1943, Косово 1, Приштина, 1972, стр. 357–370.

⁵⁶ ВА, Микротека, НАВ-Т-77, р. 1294, стр. 1005–6; Зборник НОР, XII/1, стр. 126–127.

кационе линије која је од Чикатова сада ишла на Југовић (припада Италији) – Прапаштица (Италији) – кота 1154 (20 км северозападно од Враћа), где линија излази на границу бугарског окупационог подручја.⁵⁷

Немачки економски експерти из Министарства привреде, војнопривредног штаба и трговинско-политичког одељења Министарства спољних послова, а посебно немачки генерал опуномоћеник за привреду у Србији Франц Нојхаузен, нису крили своје незадовољство повученом демаркационом линијом. По њиховом мишљењу, она није одговарала Немачкој јер је у одсеку Митровице одсекла рудник угља Обилић од Трепче, учинивши је зависним за снабдевање горивом од Италије, а затим пољопривредне површине које су до тада биле важан снабдевач овог региона животним намирницама. Споран је био и рудник хрома Доброшевац (Дреница) јер се нашао на самој граничној линији. Осим тога, исправком демаркационе линије у области Приштине, читава територија концесије „Ново Брдо“ и Јаћево, концесије компаније Бор – Ајвалија и „Милица Поповић“, као и рудник магнезита Голеш, остали су у италијанским рукама. Стога су сви наведени фактори заговарали померање демаркационе линије на југ, с тим да се Италији, као накнада за уступке на Косову, понуди територијална компензација у Санџаку, у сектору Прибоја на Лиму и Нове Вароши, где Немачка нема посебне економске интересе.⁵⁸

Као што је већ истакнуто, договор о подели Македоније између Италије и Бугарске постигнут је, у основним цртама, на бечким преговорима између немачког и италијанског министра спољних послова, када је Италији, под видом проширења албанске територије, додељена западна Македонија, односно шири појас Преспе, Струге, Гостивара и Кичева. Мада је ово решење донето не само без присуства бугарских представника него и без консултовања бугарске владе, немачки министар Рибентроп је, доследно ставу да економски важне области за Трећи рајх никако не припадну Италији, заступао мишљење да би Бугарима требало предати целу Македонију, јер би тада била „у рукама доброг и верног пријатеља сила Осовине“.⁵⁹ Отворено се ставивши на страну великобугарских претензија ради обезбеђивања несметаног експлоатисања рудног богатства Македоније, Немачка се нашла насупрот проалбанског држања Италије и тиме, противно својим настојањима да пацификује Југославију, отворила пут сукобу интереса између Италије и Бугарске око ове области.⁶⁰

Бугари су, такође, имали велике претензије на Косову. Њихове жеље биле су усмерене према територији коју су контролисали Италијани. Председник бугарске владе Богдан Филов отворено је изјавио, у септембру

⁵⁷ ВА, Микротека НАВ-Т-77, р. 1295, стр. 970–971; Зборник НОР, XII/1, стр. 134–137.

⁵⁸ ВА, Микротека, НАВ-Т-77, Р. 1295, стр. 206, 207, 208, 210–211, 216–218, 219, 221–222, 304, 320–321.

⁵⁹ Зборник НОР, XII-1,72; Тајни архив грофа Ђана, н. д., стр. 459–462; Ф. Чулиновић, Окупаторска подела..., стр. 60–72.

⁶⁰ Шире о томе: С. Милошевић, Немачко-италијански односи на територији окупиране Југославије 1941–1943, Београд, 1991, стр. 59–64.

1941, да Бугарска није задовољна разграничењем, а то је потврдио и министар војни Даскалов речима: „Границе према Италији не признајемо нити ћемо их признавати“. Бугари су, у својој пропаганди, као бугарске крајеве и градове, поред осталих наводили: Приштину, Ђаковицу и Призрен, чак и Нови Пазар. Бугарска окупациона зона је захватала Качанички срез и део територије Ѓњиланског среза, на десној обали Биначке Мораве са Витином, Жегром и Ранилугом, и Неродимски срез (Урошевац), обухватајући највећи део Сиринићке жупе, укључујући Штрпце.⁶¹

Међутим, поред своје зоне, бугарске јединице су, у 1942. и 1943. години, чиниле окупациону посаду и на подручју Косовскомитровачког округа. На том задатку, оне су биле обавезне да поштују заповести надлежне фелдкомандантуре, односно крајскомандантуре у Косовској Митровици у области управних области, немачке законе и српско законодавство донето са немачким одобрењем.⁶²

Италијани се нису никако мирили са чињеницом да је рудник хрома Језерина остао Бугарима, па су, осим дипломатских, предузимали и војне акције како би се докопали и тог дела територије. Преко амбасаде у Берлину, Италијани су, 10. јула 1941, први пут званично затражили Језерину. Немци су захтев одбили с образложењем да рудник припада Бугарској, подвлачећи и његов значај за немачку ратну индустрију. Тек у марту 1942. године Италијани су били присиљени да се сагласе са постојећим стањем и са правом Немаца да експлоатишу рудник до краја рата.⁶³

Међутим, спор између Бугарске и Италије тиме није био окончан, јер су се Италијани само привидно сагласили с Немцима. Њихови војници су, јула 1942, прешли демаркациону линију, запосели рудничка окна и забранили извоз руде. Дошло је и до оружаног сукоба. Један батаљон око 200 Шиптара и италијанских војника, сукобио се са бугарском војском. Спор је опет изглађен дипломатским путем, али је 16. и 30. октобра 1942. поново дошло до мањих сукоба. На крају, коначно решење овог спора остало је онако како су Немци желели и како су њихови интереси захтевали.

Окупаторска управа

Бугарска окупациона управа делове Југославије није третирала као окупационо подручје, већ као „ослобођене крајеве“, изражавајући тиме великобугарска стремљења, у чему је била активна још 1878. године. У део Македоније, Јужну Србију и део Косова који јој је додељен, бугарска војска је упутила 5. армију под командом генерала Николе Милкова већ 23. априла 1941. годи-

⁶¹ Милутин Богићевић, н. д., стр. 52–55; Богомир Станковић, н. д., стр. 91.

⁶² Др Мирослав Стојиљковић, Бугарска окупациона политика у Србији 1941–1944, Београд, 1989, стр. 123.

⁶³ Живко Аврамовски, Трећи рајх и „Велика Албанија“ после капитулације Италије 1943–1944, Радови 9, Загреб, 1976, стр. 115.

не. Почела је да функционише скопска област у чијем се саставу налазио и новоформирани Качанички срез, а 26. априла уведена је редовна грађанска администрација и општинска власт Бугарског царства. Тиме је ово подручје анектирано и на њему је заведена управа у свему као у Бугарској.

Највећа инстанца власти на подручју под бугарском управом било је Среско управленије (Среско начелство) са седиштем у Качанику. Оно је било потчињено Обласном начелству (Управленију) у Скопљу. На челу Среског начелства налазио се начелник који је имао једног помоћника. Среско начелство имало је неколико службеника, који су водили реферате у области привреде и просвете, али му је био подређен и полицијски апарат који је по формацији имао једног кандидата командира (заставника), осим пешадијски и два коњичка сатрија стражара (старији водници), 56 пешадијских и седам коњичких стражара (млађи водници).⁶⁴

Полицијска стража била је распоређена у три станице у Витини, Гатњу и Штрпцу. Били су веома добро наоружани: карабинама, аутоматима и митраљезима.

Општине су постојале: у Витини, Жегри, Пасјану, Ранилугу, Штрпцу и Качанику. У њима су се о реду и миру бринули општински полицајци којих је било по два-три у свакој. На челу општине налазио се кмет, а од службеника били су: секретар, благајник, архивар, реквизиотор и војни референт. У селима ван седишта општина били су постављени намесници кметова.

Качаник је био и седиште граничне зоне, а дуж границе су, ради контроле, били распоређени учесници (одсеци). Затим су постајале војне јединице и квислиншке формације.⁶⁵

Бугарску окупацију карактерисало је и увођење њихових судова (редовних и ванредних), увођење бугарског законодавства, најстроже репресивне мере у случају напада на бугарска војна и службена лица, са забраном антибугарске пропаганде.

Као и у анектираним деловима Македоније и Србије, тако је и у Косовској котлини бугарска спроводила политику денационализације, која, међутим, има неке особености. Пuteви денационализације ишли су стварањем снажног административног апарата састављеног од службеника бугарске националности, увођењем бугарског језика у школе и другим насилним мерама бугаризације (натписи и др.). Органи бугарске окупационе управе користили су принудни рад за изградњу војних објеката. Бугарска је у овом делу Косова, као што показује рудник хрома код Брезовице, имала само право својине, док је експлоатација припадала Немцима.

⁶⁴ Зборник, том VII, књ. 3, док. 108; Зборник: Македонија од устанка до слободе, Београд, 1987, стр. 733; Михаило Апостолски, Растислав Терзиоски, Стање у окупираној Македонији у Другом светском рату 1941–1945; Косово 7, Приштина, 1978, стр. 147.

⁶⁵ Новица Ваљановски, Законодавство Бугарске 1941–1944. као средство за постизање окупационих циљева на Косову, стр. 137; Богомир Станковић, н. д., стр. 94–95.

Немачка окупациона управа у Косовској Митровици је, наредбом војноуправног команданта у Србији од 28. априла 1941. године, основана Команда места орсткомандантура, која је новом наредбом, од 2. маја, преименована у Окружну команду крајскомандантуру чија је ознака била I/861. У децембру 1941. спроведена је нова подела војне управе у Србији, па је у Косовску Митровицу премештена крајскомандантура I/838 која је до тада била у Шапцу. Крајскомандантура I/861 распоређена је у Ваљево. Крајскомандантура била је у Косовској Митровици до јула 1941. потчињена Обласној команди – фелдкомандантури (V) 816 у Ужицу. Потом је, до јануара 1942, била подређена фелдкомандантури (V) 809 у Нишу, а од тада фелдкомандантури (V) 610 у Врњачкој Бањи, односно Краљеву.

Крајскомандантура је на челу имала крајскоманданта, а затим бројни апарат: војноуправног инспектора, свој центар везе, финансијску секцију, писарницу, реферате за моторна возила, ратна војна гробља, ратне заробљенике, ратни плен за возни парк за цивилни саобраћај, као и екипу превозилаца. Имала је и једног официра за специјалну употребу, а то је у пракси значило бављење обавештајним пословима. Пошто су у надлежност крајскомандантуре потпадали срезови (Студенички у Рашки, Дежевски у Новом Пазару, Лапски у Подујеву и Вучитрнски), она је у свим овим местима имала по једног свог органа у чину старијег водника. У њену надлежност спадала је и фелд-жандармерија – војна жандармерија, чије се бројно стање мењало. Сем тога, располагала је телефоном и телепринтерском централом.⁶⁶

У Косовској Митровици постојала је јака немачка обавештајна служба. Контраобавештајна служба AST (*Abwehrstelle*) имала је под својом командом тајну војну полицију GEP (*Geheimefeldpolizei*), која је интервенисала сасвим независно од других немачких јединица и органа. Експозитура полиције постојала је у Косовској Митровици, а такође и испостава Гестапоа.

Немци нису били задовољни радом и резултатима Савета комесара, па су, августа 1941. године, образовали Српску владу са армијским генералом југословенске војске Миланом Недићем. Према њиховој замисли, Недићева Влада народног спаса требало је ефикасније да сузбија оружани отпор и да омогући неометано искоришћавање природних и других богатстава на окупираном подручју. Савет комесара је, 6. августа 1941. године, донео Уредбу о уређењу и управи у области Косова, која је ступила на снагу два дана касније. Ова Уредба предвиђала је да Косовски округ са седиштем у Косовској Митровици, сачињавају срезови: Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Док су постојале бановине, овај округ био је део Дринске бановине. Албанска народност имала је свог повереника у рангу помоћника бана, који је учествовао у расправљању о свим питањима која су

⁶⁶ Зборник том XII, књ. 1, стр. 65–66. и док. 255. Крајскомандантуре су носиле ознаке I и II, а фолдкомандантуре слово V што је значило да, осим војних, обављају и управне задатке; Јован Марјановић, н. д., стр. 28.

се тичала Косовског округа. Све службенике постављала је управна власт у Београду, а особље албанске народности именовано је у споразуму с вођом албанске народносне групе. На подручју Косовског округа постајао је један Окружни суд који је био потчињен Апелационом суду у Нишу. Надлежност овог суда простирала се на подручју среских судова у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву. При постављању судског особља водило се рачуна о сразмери броја становника српске и шиптарске националности. Пореске управе и остале финансијске установе припадале су Моравској финансиској дирекцији у Нишу, у којој је један чиновник био представник албанске народносне групе. У срезовима са албанском већином ова народносна група предлаже све особље пореских управа. Финансијски приходи овог округа припадају државној благајни, али вођа народоносне групе имао је право да предлаже Министарству финансија висину средстава која би се утрошила на његовом подручју. Начелно се признавало народносној албанској групи да добије своје основне школе, у којима је обавезно учење српског језика. У случају да нема довољног броја деце за отварање ових школа, могла су се отворити паралелна албанска одељења државних основних школа. Наставно особље албанске народносне групе поставља Министарство просвете, на предлог вође ове групе. Ова уредба посвећује нарочиту пажњу и бившим велепоседницима. Она предвиђа да се аграрни односи у овом округу прилагоде новим приликама и у том циљу да се изврше потребне измене у односним законима. За 1941. годину било је предвиђено да су аграрни субјекти дужни да дају читлук сахабијама (ранијим сопственицима) – четвртину чистог прихода жетве.⁶⁷

Влада Милана Недића донела је крајем 1941. нову Уредбу о административној подели Србије, која предвиђа да се општа управа врши по окрузима, срезовима и општинама. И овом уредбом предвиђа се постојање Митровачког округа, са седиштем у Косовској Митровици. Овај округ сачињавају Вучитрнски срез са седиштем у Вучитрну, Дежевски са седиштем у Новом Пазару, Лапски са седиштем у Подујеву, Митровачки са седиштем у Косовској Митровици и Студенички са седиштем у Рашкој.⁶⁸ На челу управне власти у овим срезовима и у округу била је шиптарска реакција. Први начелник Округа Ибрахим Љутви, уједно је био и помоћник бана дринске бановине.⁶⁹

Још првих дана окупације Немци су формирали „шиптарску жандармерију“, коју су сачињавали криминалци и заведени људи. Командант жандармерије био је капетан Бајазит Болетини. Жандарми су носили униформу с грбом Скендербега.⁷⁰ Према извештају Хилмија Леке, 1941. било је 1.000 жандарма. Поред тога, било је и 1.000 шиптарских добровољаца, којима су

⁶⁷ ВА, к. 16, ф. 1, док. 1; „Службене новине, бр. 96 од 8. VII 1941.

⁶⁸ „Службене новине“, бр. 136-А од 26. XII 1941.

⁶⁹ Слободан Стамболић, Окупација Србије 1941. године, Војноисторијски гласник, 1953, 4, стр. 57–58.

⁷⁰ Али Шукрија, Ситуација 1941. на подручју Косовске Митровице, „Устанак народа Југославије 1941.“, Београд, 1963, II, стр. 760.

командовали сеоски поглавари. Седиште команде жандармерије налазило се у Косовској Митровици. Њој су биле потчињене жандармеријске команде у Подујеву, Вучитрну, Новом Пазару, Трепчи и Косовској Митровици. Бајазит Болетини се истицао као поборник присаједињавања Митровице Албанији, односно као присталица италијанско-албанске уније.⁷¹

Одлучујући утицај шиптарске реакције у читавој управи био је обезбеђен одмах по капитулацији Југославије. Тада је командант 60. пешадијске дивизије генерал-мајор Еберхард склопио са шиптарским првацима уговор који је шиптарској реакцији осигуравао потпуну превласт на подручју Трепче. Све до новембра 1941. године вођени су преговори да се та превласт призна. Тада је створен један статут који је осигуравао шиптарски утицај у управи, али је гарантовао српску превласт. За врховног вођу шиптарске народне групе признат је Али Драга.⁷² Пре тога објављена је Уредба о уређењу и управи у Косовској области, која је настала као резултат преговарања између шиптарске реакције и Аћимовића. Овим је, у ствари, прејудиициран касније постигнути статут, који је створен у присуству др Георга Кисела. То није значило, међутим, и завршетак борбе између српске и шиптарске реакције за превласт у овом округу, која је трајала све до краја рата. Немцима је конвенирала ова завађеност да би могли да буду арбитраи, и што је важније, да мирно и интезивно користе рудник Трепчу.

Сем школа на шиптарском језику, у овом округу постојале су и српске школе. Изузимајући Рашку, било је 19 школа на српском наставном језику са 47 одељења. Ове школе похађало је 2.165 ученика.

У овој окупационој зони успостављени су феудални односи. Уредба предвиђа да чивчије дају четвртину прихода у натури беговима и агама, којима је приликом спровођења аграрне реформе пре рата одузета земља.

Италијанска окупациона управа захватала је највећи део Косова и Метохије. С обзиром на неспоразуме око демаркационе линије, италијанска војска је, тек јуна 1941. године, запосела цело подручје које јој је припало.

Да би задовољила великоалбанске националисте и код Шиптара појачала утисак о ослобођењу, Италија није Косово третираола као окупационо подручје, већ као ослобођену територију. У том смислу Бенито Мусолини је, 29. јуна 1941. године, управо у време када су италијанске трупе замениле немачке у већем делу области, донео декрет о преношењу грађанских права са територија Косова, Дебра и Струге на квислиншку владу Албаније.⁷³

Указом краља Италије и краљевског намесника за Албанију, од 12. августа 1941. године, Косово и Метохија са деловима Македоније и Црне Горе

⁷¹ ВА, К.738, Ф.1, док. 3, Извештај поручника Хилмија Леке од октобра 1941. о ситуацији у Косовској Митровици који је упутио албанској квислиншкој влади и Мусолинију.

⁷² Dr Georg Kiessel, Војна управа у Србији, 23 (ВА, к. 27, ф. 5, д. 11).

⁷³ Зборник, том XII, књ. 1, док. 69 и 70; Др Али Хадри, н. д. стр. 102; Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, Југославија 1918–1944, Збирка докумената, Београд, 1985, стр. 412.

припојени су Албанији, над којом је Италија имала протекторат. Организација квислиншке власти на овом подручју поверена је високом цивилном комесаријату за Косово, Дебар и Стругу, за чијег је руководиоца постављен истакнути члан Фашистичке партије Албаније Фејзи Ализоти. Високи комесаријат предузео је власт од Команде дивизије „Пуље“, 2. августа, и деловао је до почетка децембра 1941. када је његове послове преузело новоформирано Министарство за ослобођене крајеве при квислиншкој албанској влади.⁷⁴

Анексија југословенских територија од стране Бугарске и Италије, односно Албаније, била је противправан чин. Стање окупације је привременог карактера и не представља коначно преузимање суверенитета. Међународним правом није дозвољено за време окупације вршити територијалне промене на окупираним подручјима. Оне се могу вршити само на основу уговора о миру између победничке и побеђене стране и права народа на самоопредељење. На основу таквог правног основа, анексија Косова и Метохије, као и осталих југословенских територија у Другом светском рату, није била законита. Чињеница је, међутим, да то није био једини акт којим је прекршено међународно право. Све време окупације, немачки, италијански и бугарски окупатори стављали су своје интересе, не само изнад међународних конвенција чији су били потписници, већ нису поштовали ни елиментарне норме које су се односиле на заштиту становништва и њихове имовине. То се, када су у питању Косово и Метохија, нарочито односило на поступање према српском и црногорском становништву, при чему су се окупатори заклањали иза квислинга који су предано спроводили њихову политику.

У процесу успостављања италијанског управног апарата један од основних проблема био је преузимање и формирање нове мреже општинских и среских управа као основних установа власти. Јер, само на делу југословенске територије коју је анектирала Италија било је 237 општина, од чега 95 на Космету и у западној Македонији.⁷⁵ Стога се већ на самом почетку овог процеса показало да неће бити лако створити нове општинске управе, како због горе наведених разлога, тако и због недостатка политички приврженог кадра. Стога су се промене, најчешће, огледале само у томе што су у постојеће општинске управе довођени поједини италијански чиновници, који су у њима преузимали руководећу или надзорну улогу.

Била је то још једна у низу заблуда фашистичког врха да ће његови по Италији на брзину прикупљени службеници, неупућени у обичаје, језик и менталитет народа којим би требало да управљају и истовремено га италијанизују и фашизирају, то са успехом моћи да реализују. Јер, као што рече велики југословенски књижевник и познавалац балканских прилика Иво

⁷⁴ Зборник, том XII, књ. 1, док. 18, Владо Стругар, Југославија 1941–1945, Љубљана–Загреб, 1978, стр. 17; Али Хадри н. д. стр. 99; Богомир Станковић, н. д. стр. 94–95.

⁷⁵ Али Хадри, нав. дел., стр. 46.

Андрић: „У условима наглих и брзих промена у уским географским просторима где живе разни народи и вере, међусобно супротстављених интереса, стварала се раздражљива и тешка атмосфера, у којој ништа није било немогуће и у којој су се сударале слепе снаге и рађале бесне узбуне“.⁷⁶

Фашистичка партија Италије (*Partito Nazionale Fascista P. N. F.*), независно од управних органа или у тесној сарадњи са њима, настојала је да изгради широку мрежу својих организација и њима прекрије све анектиране територије. Зато оснива федерације фашистичке странке или федерале у провинцијама, фаше (*Fasci*) или секције у општинама, језгра у селима. Преко синдикалног огранка за одрасле „*Dopolavoro*“ и италијанске ликторске омладине, са њеним огранцима ствара управо јединствену организацију на целој територији, за све узрасте и занимања.

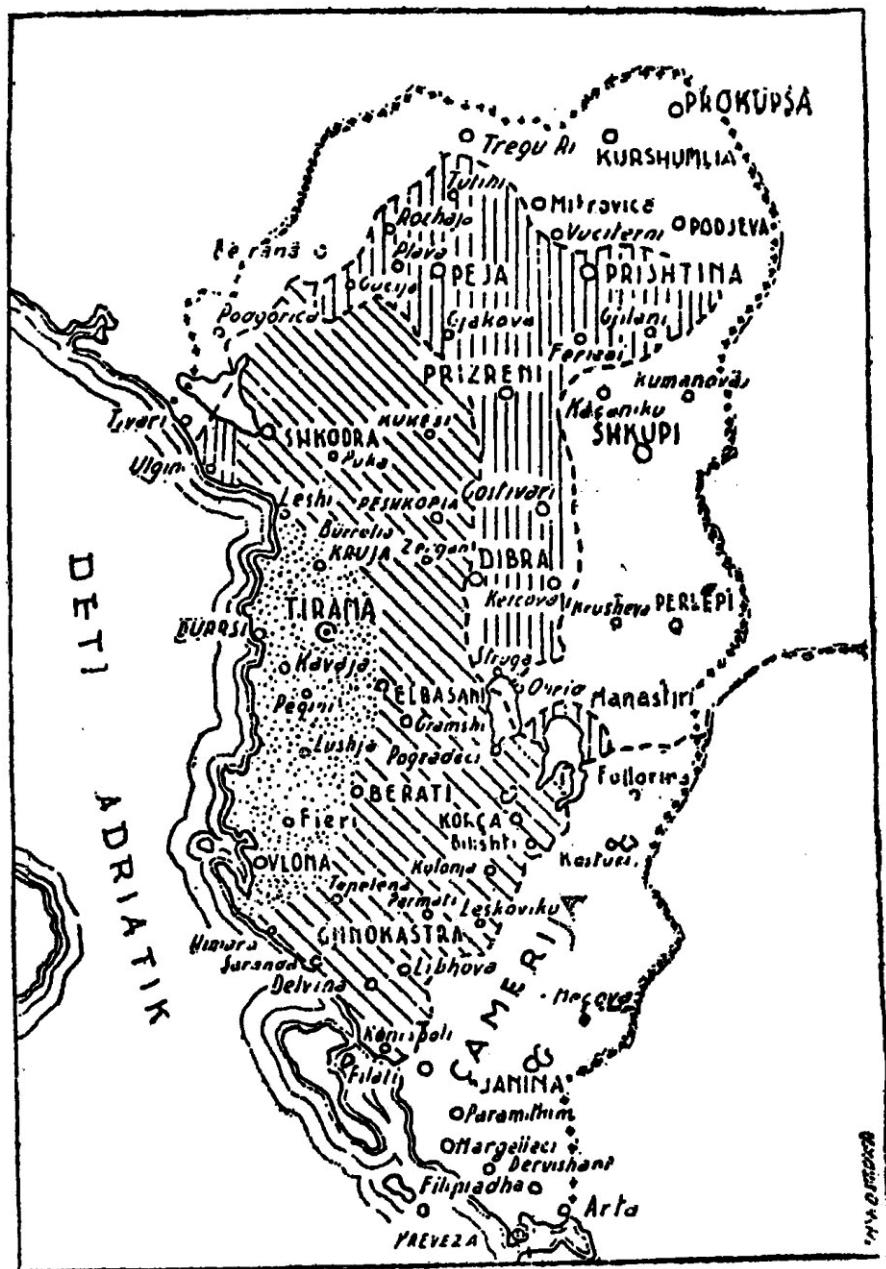
Федерат се састојао од више одсека (политички, економски, пољопривредни, културно-просветни, пропагандни итд.), односно обухватао је све државне и друштвене делатности да би „партија могла да надгледа, подучава и усмерава“.⁷⁷ Стога, на предлог секретара Фашистичке партије Италије, Мусолини је, поред гувернера и високих комесара, именовао и федералне секретаре Фашистичке партије у провинцијама у Високом комесаријату за Косово, Дебар и Стругу. Сходно структури префектура, формирана су четири федерата (Приштина, Пећ, Призрен и Дебар) чије је федерале именовао секретар Фашистичке партије Албаније (FPA), који је по свом положају имао и звање министра и био члан албанске владе.⁷⁸ Неизвесност и претње, или привилегије, алтернативни су избор преокрета и радикалних промена у статусу и начину бивствовања које Фашистичка партија Италије нуди појединцу, породици, социјалној групи, народу. Стога не чуди што су трговцима и занатлијама који би одбили да се упишу у фашистичку организацију „*Dopolavoro*“ италијанске цивилне власти одузимале дозволу за рад, или што су службеници или просветни радници који би изјавили да желе остати у служби морали одмах потписати партијску приступницу и допунску изјаву у којој су се обавезали да ће учествовати у свим „манифестацијама“, „парадама“ и акцијама које буду предузимале фаше. Поред тога, уписом у неку фашистичку организацију, појединци и чланови њихове породице стицали су право да се бесплатно хране у „партијским мензама“, да бесплатно добијају обућу и одећу, као и да о трошку партије иду на излете у Италију, или се тамо школују. Овим програмом била су обухваћена и деца предшколског узраста тако што су, уписом у организацију „*Balile*“, осим добијања на поклон посебно за њих сашивених униформи, уједно стицала и право на бесплатне оброке у специјало за њих отвореним кухињама.⁷⁹

⁷⁶ Иво Андрић, Травничка хроника, Београд, 1976, стр. 226.

⁷⁷ Борозан Ђорђе, Велика Албанија (Поријекло, идеје – пракса), Београд, 1995, стр. 290–291.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Наведено према: Драган С. Ненезић, Југословенске области под Италијом 1941–1943, Београд, 1999, стр. 146.

Карта „Велике Албаније“ која је током Другог свјетског рата била у званичној употреби у Албанији

Фашистичка партија ствара и своје јуришне одреде (*Squadre Dazzione*) у које настоји да укључи „све националне елементе здравих схватања“, како би њено гесло „*Credere, obbedire, combattere*“ (Веровати, слушати, борити се), као јавно прокламовани смисао новоуспостављених односа и владајућег система уопште, у којем нити може, нити сме бити „испада, нетолеранције, нереда и анархије“, било подупрто кад затреба и силом.⁸⁰ Управна власт, са своје стране, забрањује рад свим до тада постојећим партијама, удружењима и друштвима, уз конфискацију имовине и просторија, као и оснивање нових, сем ако су под патронатом Фашистичке партије, као њени огранци.⁸¹

Квислиншка власт у италијанском окупационом подручју Косова, укљученом у састав „Велике Албаније“, такође је брзо успостављена и била организована по угледу на власт у Албанији. До августа 1941. године образоване су префектуре (окрузи) у Призрену и Приштини, а током септембра и у Пећи. Приштина је имала ненпрефектуре у Гњилану и Урошевцу са 31 комуном. Приштинска префектура имала је око 200 хиљада становника. Префектуре су биле потчињене Министарству унутрашњих послова албанске владе, а префекте који су биле на њиховом челу постављао је декретом министар унутрашњих послова. Оне су биле највиша власт на свом подручју и биле су им подређене пореске управе, судови, војни одсеци, школе и остале државне институције у округу. Најважнија службеничка места била су инспектори општина, који су контролисали рад и одобравали општинске буџете, и први секретари префектура који су водили све поверљиве послове. Осталом администрацијом руководио је други сектор префектуре. Остало особље бавило се административним пословима и спроводило је задатке које су им одређивали префекти, инспектори општина и секретари.

На полжаје префекта постављана су поверљива лица која су обавезно морала бити чланови Фашистичке партије Албаније. Једна од карактеристика њиховог положаја била је углавном да нису дуго остајали на функцијама. Тако је, на пример, у Приштинској префектури, до ослобођења било осам лица на том положају. У већини, долазили су из Албаније и то су били појединци који су на тим или сличним пословима већ располагали искуством.

Префекти у Приштини били су:

Иљаз Агуши, из Приштине, богаташ и народни посланик у Краљевини Југославији, убијен у данима капитулације Италије у Тирани од супарника у борби за власт;

Селадин Кељменди, из Приштине, био је на тој дужности само неколико дана, пошто је заменио Иљаза Агушија;

Риза Дрини, родом из Албаније, налазио се на дужности до октобра 1942. године;

⁸⁰ Исто.

⁸¹ ВА, Иа, к. 542, ф. 9, д. 1; Зборник НОР-а, том XII-1, стр. 169–170.

Тахир Кољџини, родом из Јужне Албаније, дошао је за префекта са положаја председника општине у Призрену и остао до капитулације Италије;

Шевџет Шкупи, после капитулације Италије, био је први префект под немачком управом. Родом је из Скопља, али је био емигрант у Албанији, одакле је дошао са Косовским комитетом у Косовску Митровицу. Ту је једно време био председник Окружног суда. На дужност префекта дошао је са положаја државног тужиоца, а после смењивања био је именован за председника Окружног суда у Приштини. Правни факултет завршио је у Француској;

Исмаил Кемаљ-бег, родом из Приштине, на Косово дошао из Албаније у коју је пре рата емигрирао. На дужности је био до маја 1944. године, када су га Немци ухапсили и после 15 дана пустили. Одмах потом вратио се у Албанију;

Рашид Мехмед-бег, до априла 1941. био је потпреседник, а после Априлског рата председник општине у Приштини. Био је последњи префект у овој префектури. Заједно с Немцима побегао је из земље, а затим се пребацио у Турску.

Непрефектуре су се бавиле сличним пословима као и префектуре, с том разликом што су њихове надлежности биле ограничене на један срез.⁸²

У систему квислиншке власти и управе значајна је била и улога општина. Градске општине носиле су назив „башкије“ и сеоске „комуне“. Најважније личности у њима били су председници и секретари, које је постављало Министарство унутрашњих послова Албаније. Они су, такође, у највећем броју били емигранти из Албаније и сви су обавезно били чланови Фашистичке партије. Носилац власти у општини био је председник и свако од њих имао је на располагању по неколико плаћених пандура. У сваком селу имали су по једно поверљиво лице које их је обавештавало о ситуацији и кретању појединаца за која се сумњало да раде против окупатора и квислиншких власти.

Председници општина имали су још један важан задатак. Они су ангажовали и мобилисали вулнетаре за борбу против партизана или за паљење и пљачку насељеничких и осталих српских села. Многи од њих командовали су вулнетарским групама у својству старешина – капобанди.

Места у чиновничком апарату, судству и осталим установама, укључујући и најзначајнија места у полицијском апарату, попуњавана су првенствено лицима која су дошла, односно упућивана из Албаније. Међу њима су апсолутну већину чинили фашистички и петоклонашки елементи који су још у Албанији, или на школовању у Италији, доказали да су одани Италијанима и фашизму. Ипак, већину у чиновничком апарату попунили су домаћи људи, од којих су многи били полуписмени. Слично је било и са председницима општина. И на тој функцији предност су имали поверљиви појединци из Албаније, али и

⁸² Наведено према: Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд, 1991; Али Хадри, н. д., стр. 99–100.

мештани који су на делу доказивали своју приврженост окупатору. Један број председника општина из времена Краљевине Југославије остао је и даље на тим функцијама. Они су пре рата били повезани са италијанском агентуром, играјући дволичну улогу. Настојали су да понашањем докажу верност новом поретку и зато су се они најчешће истицали суровим односом према српском и црногорском становништву.⁸³

Осим редовног судства, на Косову су током окупације деловале плећније и ислихати. Док су плећније радиле од случаја до случаја и имале функцију некаквих мировних већа, ислихати су у окупационом систему имали значајно место. Преко њих је институционализован Канон Леке Дукађинија, али на начин који је одговарао окупаторима и њиховим сарадницима. Њихове одлуке имале су законску снагу. Чинили су их људи који су уживали углед у срезу и округу, при чему се водило рачуна о регионалној заступљености. Они су углавном решавали проблеме у вези са крвном осветом и убиствима међу Шиптарима, али су се бавили и сукобима који су настали давно пре рата. Ако је убица, на пример, пре рата издржао казну затвора за учињено дело, то за ислихат није било од утицаја. Најчешће су се доносиле одлуке да се убици спали кућа, а извршавали су их органи власти. Конкретно, када је некоме требало спалити кућу, то су чинили жандарми. Одређивали су и новчане накнаде које су биле толико високе да су осуђеног са породицом доводиле до потпуног сиромаштва.

У поступку пред ислихатом није било места жалби, све пресуде су одмах постајале правоснажне. Чланови ислихата су за свој рад били плаћени. У пролеће 1945. ислахати су илегално деловали и доносили одлуке о спаљивању кућа породицама које су помагале властима у откривању побуњеничких група. Пресуде су извршавали припадници балистичких формација.

Као што се може закључити, у оквиру окупационог система и квислиншких режима, у Косовској котлини успостављен је велики бирократски апарат. Поставља се питање: ко га је издржавао? У бугарској и италијанској зони трошкови су падали на терет одговарајућих буџета у Софији и Тирани. У Косовскомитровачком округу проблем финансирања јављао се све док нису биле успостављене какве-такве везе са Београдом, са квислиншком српском владом. У међувремену, пореске обавезе наплаћиване од грађана коришћене су за плаћање чиновништва и великог полицијског апарата. Није се уопште поступало у складу са прописима. Приходи нису уплаћивани, а расходи су исплаћивани изван сваке контроле, уместо да се то чини преко надлежне Финансијске дирекције у Нишу.

Како су средства убирана на име пореза била недовољна, квислинзи су део прихода остваривали вишеструким повећавањем цена монополисаних производа. Тако су, у 1941. години, шећер, чија је малопродајна цена била

⁸³ Исто.

прописана на 25, продавали за 100 динара по килограму. Слично су поступали и са ценом соли и петролеума за осветљење. Такав начин финансирања омогућавао је злоупотребе и богаћење трговаца, којима је било дато искључиво право промета навелико свим монополисаним артиклима.⁸⁴

Административно и територијално преуређење југословенских територија прикључених Албанији

Успостављањем италијанско-албанског окупационог режима на подручјима прикљученим протекторату „Велика Албанија“, током априла, маја и јуна 1941. године развијена је жестока и беспощедна кампања против Срба, Црногораца, Македонаца и Јевреја у циљу њиховог исељавања. Уверен да су разлози етничке присутности неалбанског становништва главни узрок немогућности остваривања жељених аспирација, изван углавном дефинисаних стратешких зона Немачке и Италије, Ђано је пропустио улогу креатора политичких расположења о етничкој и територијалној Албанији руководству Косовског комитета, послатом из Тиране у Косовску Митровицу крајем маја 1941. године.

Претварање Косовске Митровице у нови главни центар албанског експанзионизма управо је било срачунато на остваривање два стратешка циља: а) стварање услова да Италија предузме рудник Трепчу и б) коришћење платформе Косовског комитета у борби за „албанске границе“ које ће задовољити све Албанце.

Немачким окупационим снагама надлежним за Косовскомитровачки округ и рудник Трепчу било је познато да се иза провидних италијанско-албанских операција у националној хомогенизацији глорификоване „Велике Албаније“ прикривају препознатљиви циљеви италијанског фашизма. Отуда и истрајност немачке војне управе за Србију да ни у ком случају не попусти пред таквим захтевима. Штавише, она је настајала да прошири своју окупациону зону на читаво Косово. У том циљу подстицала је Комесарску квислиншку владу Милана Аћимовића да, на основу поднетог Меморандума о границама Србије, тражи припајање Косова, Метохије и Санџака Србији.⁸⁵ Како у то време Италијани нису још запосели цело подручје које им је припадало на основу бечких споразума, Аћимовић је инсистирао на подршци Немаца. Указивао да би остајање тога краја под шиптарском влашћу значило средњовековно ропство, онемогућавање сваког културног и привредног развоја и истребљење српског народа из колевке његовог националног и државног живота. Окупационе немачке власти нису сматрале потребним да одговоре на овај Меморандум.

⁸⁴ ВА, Нда, к. 20А, ф. 2, док. 5.

⁸⁵ ВА, П-17, К-61, Ф-Г9; К-19, Ф-Г4. – Меморандум Милана Аћимовића на основу поднетог Меморандума о границама Србије.

Незадовољни разграничењем, поготову на подручју Косова и према Црној Гори, прваци албанског национализма настојали су да и у новим условима остану главно пропагандно оружје италијанске војнополитичке стратегије. Мусолинију који је још у јуну 1939. поверио Ђану како овим албанским првацима треба створити услове да стално буде „албански национални дух“ који „треба да се распламсава“, такве намере биле су подстицајне.⁸⁶ Иако склон плану да подстиче и помаже албанске захтеве, Ђано је, већ половином 1940, незајажљиве апетите албанских националиста прокоментарисао у свом дневнику опаском: Албанци су се „одвише захуктали ратоборним путевима“.⁸⁷ На основу Мусолинијевог декрета од 29. јуна 1941, донет је 22. јула Декрет бр. 165 којим се Албанији прикључују делови југословенске и грчке територије: Косово, Метохија, делови западне Македоније, источна подручја Црне Горе и Чумурија (северни Епир). Овај декрет, подржан краљевским указом, био је пропраћен Уредбом намесника Јакомонија од 12. августа 1941. године и односио се на организовање администрације у прикљученим областима Албанији.⁸⁸

Поводом оваквог разграничења реаговали су, 2. септембра 1941. године, председник бугарске владе Филов и министар војске Даскалов, изражавајући незадовољство што бугарске компензације не одговарају стратешким историјским и привредним интересима Бугарске.

Осмог септембра 1941. године, непосредно након образовања квислиншке владе, Милан Недић се обратио генералу Хајнриху Данкелману који је тада био војни заповедник у Србији. У овом захтеву Недић се ограничио на подручје Косова са Приштином као саобраћајним средиштем. Набрајајући привредне, политичке и историјске разлоге у прилог захтева, Недић је молио генерала Данкелмана да својим утицајем подржи тражење српске владе како би цело Косово било у границама Србије. Заузврат Недић је обећавао чврсту и лојалну сарадњу са немачким Рајхом. И овај Меморандум доживео је судбину претходног. Било је нереално очекивати да ће Немци због окупирани Србије, у којој су се на све стране водиле борбе са партизанима, прихватити да, због њених граница дођу у сукоб са Италијом.⁸⁹

У разговору са генерал-пуковником Александром Лером, командантом Југоистока, 29. новембра 1942. године, Недић је скренуо пажњу на границе, инсистирајући на њиховој измени, како би српски народ бар донекле изашао из обруча у који је био смештен. Притом, помињао је Срем, Источ-

⁸⁶ Дневник грофа Ђана, Загреб 1948, стр. 68, 84. и 183; Али Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији 1941–1945, ЈИЧ, 1965, стр. 53–54.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Према Уредби бр. 266 од 12. августа 1941. године коју је донео намесник Јакомони у складу са Мусолинијевој прокламацијом од 29. јуна и упутствима од 22. јула, Албанији су прикључени Метохија и део Косова (осим рудника Трепча, Звечанског, Вучитрског и Лапског среза и делова Урошевачког и Гњиланског среза, као и делови западне Македоније (Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, Југославија 1918–1988, Тематска збирка докумената, Београд, 1988, стр. 488–489; Али Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији 1941–1944, ЈИЧ, 1965/2, стр. 40).

⁸⁹ ВА, Нда, к. 1А, ф.1, док. 6.

ну Босну и Косово Поље. У даљем току разговора, ово питање је заобиђено и, према записнику, остало је без одговора.

Милан Недић је био упоран. Приликом посете Немачкој, септембра 1943. године, у разговору са Јоакимом фон Рибентропом, немачким министром спољних послова, поставио захтев да му се, поред Новопазарског санцака, Црне Горе и Јужне Србије, препусте и крајеви око Пећи, Ђаковице, Приштине и Призрена, управо крајеви које су до тада држали Италијани. Рибентроп је веома оштрим речима напао Недићеве територијалне захтеве и међу њима је дошло до бурне расправе. Због тога је Недић одбио да потпише текст предложеног коминикеа о својој посети. Смирио се, након што га је примио Хитлер, али нема доказа да је у разговору с њим потезао граничне проблеме.⁹⁰

Уочљиво је да Недић једном тражи Косово Поље, други пут Источну Босну, Срем и Косово Поље, трећи пут Санцак, Црну Гору и Косово и Метохију. Пошто је у свим случајевима било заступљено Косово, јасно је да је тражио максимум, али је очекивао минимум, подразумевајући под тим Косово. Рачунао је да би тиме ојачао свој положај у српском народу.

Италијанске окупационе власти су, непосредно после окупације, објавиле да већина закона уредби и прописа, који се примењују у Албанији, важе и за новоприпојене крајеве. Тако су закони за трговину, финансије, царине, државне таксе, аграрне односе, експлоатацију руда, замену југословенске валуте, откуп жита итд. одмах ступиле на снагу. Заправо, проширујући примену одредаба садржаних у привредној, царинској и финансијској конвенцији закљученој још 20. априла 1939, подручја припојена протекторату „Велика Албанија“ постајала су значајни ресурси албанско-италијанске привреде.⁹¹

Југословенска територија припојена Албанији административно је организована у четири поменуте префектуре. Призренска префектура обухватала је Ђаковачку, Суворечку, Ораховачку и Драгашку потпрефектуру. На територији од 3.090 км² живело око 230.000 становника у 38 комуна.

У саставу Приштинске префектуре биле су Урошевачка и Ѓњиланска потпрефектура, тако да је на овом подручју од 2.310 км² живело око 200.000 становника у 31 комуни.⁹²

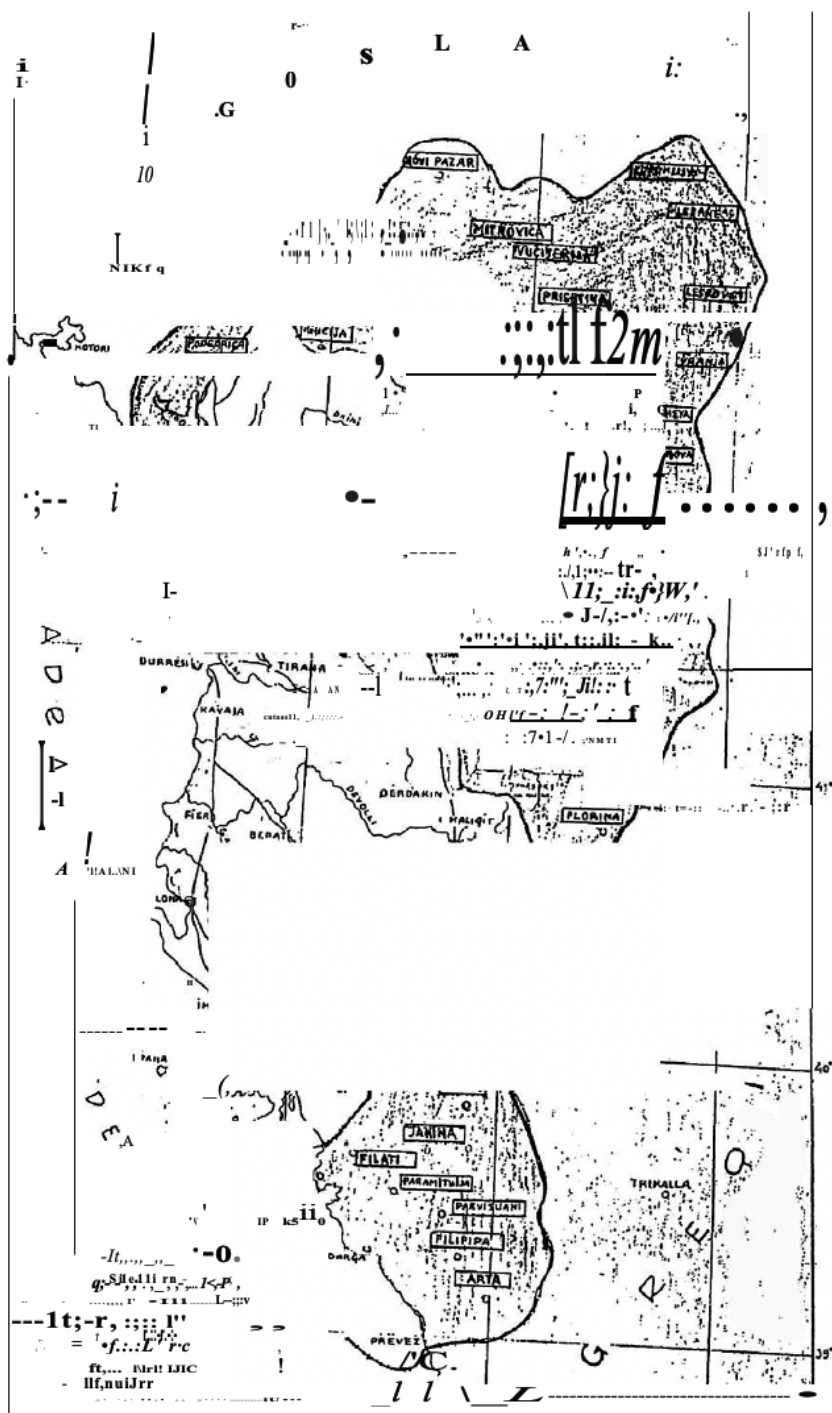
Дебарску префектуру сачињавале су Кичевска, Гостиварска, Струшка, Тетовска и Дебарска потпрефектура. На овој територији од 4.070 км² живело је око 260.000 становника у 48 комуна.

Поред ових префектура организованих према декрету с почетка августа, 22. септембра 1941. оформљена је и Пећка префектура, састављена од

⁹⁰ ВА, НАВ-Н-Т-501, р. 248, стр. 572–575; Милан Борковић, Милан Недић, Загреб, 1985, стр. 228–231; Херман Нојбахер, Специјална мисија на Југоистоку, Берлин–Франкфурт, 1956, стр. 126.

⁹¹ Ђорђе Борозан, Велика Албанија... стр. 301.

⁹² Али Хадри, Народноослободилачки покрет на Косову и Метохији 1941–1945, Београд, 1973, стр. 99–100.

Капра АЈИХ <PeXMH KocrypHja Kaja je'o;r 1938. y BHWe HaBpara J<HCrpH6yHpaHa

Плавско-гусињске, Рожајске, Тутинске, Источке и Дреничке потпрефектуре. Захватала је површину од 2.310 км² и око 130.000 становника који су живели у 26 комуна.⁹³

Према овако наведеним подацима, окупационе власти прикључиле су протекторату „Велика Албанија“ око 11.780 км² југословенске територије и око 820.000 становника. Ако се томе додају и делови источне Црне Горе, припојени Скадарској префектури, онда се може рећи да је од Југославије била одвојена територија око 12.000 км² и око милион становника. Већ поменутом уредбом од 8. октобра, становници у наведеним префектурама сматрани су албанским држављанима.

Истовремено се, са настојањима за измене граница, развијао и сукоб између шиптарских и српских квислинга. Шиптари су били незадовољни чињеницом што је Косовскомитровачки округ припао Србији, па су у том смислу истицали своје захтеве. Проиталијанска фракција, на челу са Ферхат-бегом Драгом, била је за прикључење округа „Великој Албанији“ у чему је уживала подршку италијанских и албанских власти из Тиране. Друга, пронемачка фракција Џафера Деве, уз подршку Бедра бега Пејанија, није била наклоњена Италијанима и заступала је становиште да би подручје округа требало да има специјални статус и буде под немачким протекторатом. Обе фракције су биле за Велику Албанију. Поделе међу њима тицале су се њихове проиталијанске или пронемачке оријентације, под чијим ће патронатом бити, што је укључивало и разлике у погледу тактике у остваривању основног циља. У ствари, у питању је била борба за превласт између Џафера Деве, као немачког, и Ферхат-бега Драге, као италијанског човека. У односу према српским квислиншким властима, међутим, обе стране су наступале са великоалбанских позиција, трудећи се да прикрију поделе и неслагања.

Чланови Албанског народног савеза и Косовског комитета су, у лето и јесен 1941. године, често одлазили у Београд, у потрази за подршком својим захтевима. У јуну 1941. у Београду је боравило око 20 Шиптара, које је предводио Бедри бег Пејани. У једном разговору он је приватно рекао да је циљ његовог доласка да убеди немачке власти како би се Албанији одмах прикључили Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн, Сјеница и Тутин. То је требало да буде први корак, јер је за њих најважнији задатак био припајање Скопља, Куманова, Качаника и Подујева Албанији. Ако се ови крајеви не би могли уступити Албанији, онда би их требало припојити Косову и Метохији и створити аутономну административну јединицу са центром у Скопљу, која би се налазила под заштитом Немачке. Пејани се уздао и у италијанску подршку пошто са Србима никако неће преговарати.⁹⁴

⁹³ Исто.

⁹⁴ ВА, Нда, к. 20А, Ф. 2, д. 5.

Ово казивање Бедрија бега Пејанија може се прихватити са резервом као део тактике шиптарских квислинга према српским квислиншким властима. Наиме, он је морао знати да ће његове речи бити пренете представницима Савета комесара и желео је да у преговорима уђе са предностима које су проистицале из његових односа са Немцима.

Међу шиптарским квислинзима улоге су биле подељене. Једни су се залагали за Велику Албанију и апсолутну превласт у округу, док су други наступали обазривије, не оспоравајући потребу споразумевања са Србима, али су настојали да пре почетка преговора извуку од Немаца одређена обећања. Једна таква делегација у којој су били Џафер Дева, Шабан Мустафа Гаши и Бахрија Абдурахмановић, разговарала је 11. јуна 1941. са немачким представницима у Београду и добила само она обећања која су брзо била озакоњена Уредбом о одређењу и управи у области Косова. То их ни најмање није задовољило. Они би на Уредбу гледали сасвим другачије да су је донеле немачке власти, а чињеница да је она била акт Српске владе, кога су се морали придржавати, наметала им је формално подређен положај. То их је нарочито погађало, што они нису скривали.

У септембру је у Београду поново била делегација Албанског народног савеза, на чијем су челу били Бедри бег Пејани и Али бег Драга. Дошли су да изразе незадовољство и захтевају измене Уредбе о уређењу и управи у области Косова, наводно зато што не доноси никакве користи Шиптарима. Сматрали су да са српским властима не треба да преговарају и предлагали су арбитражу Италије и Немачке. Ако у томе не успеју, они ће се „обратити Мусолинију да би он лично издејствовао код Хитлера решење косовског питања, како то захтевају шиптарски интереси“.

Делегација је захтевала да судије буду искључиво Шиптари, јер би само на тај начин правда могла да буде заступљена. Даље, захтевали су да судије, учитељи и професори буду доведени из Албаније, пошто у округу нема квалификованих Шиптара тих струка. Нарочито су инсистирали на самосталном вођењу финансија и бирању руководиоца финансиске дирекције, али се нису одрицали буџетских средстава која су притицала из Београда. Такође, залагали су се за ревизију одредаба које су се односиле на жандармерију.⁹⁵

Заповедник Србије и органи Окупационе управе поступали су са шиптарским тражењима исто као и са меморандумима српске владе. На Косову остао је статус кво, којим нису били задовољни ни једни ни други. Немцима је био потребан мир ради неометане експлоатације олова, цинка и азбеста. Они су се суочили са тешкоћама око обезбеђења радне снаге за Трепчу. Радника, посебно стручних, није било довољно, јер су се многи стручњаци српске и црногорске националности, под терором шиптарских квислинга, иселили. Како су Немци истицали, они су ради запошљавања

⁹⁵ Исто, к.1А, ф. 1, д. 6.

потребног броја радника у руднику били упућени на српски део становништва „пошто је искуством доказано да шиптарско становништво није прикладно за рад“.⁹⁶

КВИСЛИНСКЕ И КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ СНАГЕ НА КОСОВУ

На Косову су, у периоду 1941–1945, дејствовале великосрпске и великоалбанске снаге с потпуно различитим циљевима, јер су једне тежиле стварању „Велике Албаније“ у њеним етничким границама, а друге су прокламовале темељну ликвидацију националних мањина, што такође није значило ништа друго него стварање велике, етнички чисте Србије. Самим тим, на подручју Косовске котлине биле су веома снажно изражене супротности између албанских и српских колаборациониста, чему су у великој мери погодовале постојеће супротности у интересима окупаторских држава – Италије, Немачке и Бугарске, које су приликом деобе Југославије и ово подручје, како је наведено, поделиле на три дела. Сва три окупатора, да би што више својих трупа одвојили за источни фронт или Африку, настојали су да формирају војне јединице од домаћег становништва и да их користе за одржавање мира, реда и безбедности, што је било искључиво уперено против НОП-а и КПЈ као једине политичке снаге која је била организатор ослободилачке борбе.

Подела Косова и супротности међу квислинзима и окупаторима имали су за резултат, поред осталог, формирање изузетно великог броја различитих контрареволуционарних формација. У бугарској окупационој зони дејствовали су контрачетници.⁹⁷ У немачкој окупационој зони су од албанских квислинга образоване добровољачке (вулнетарске) формације и жандармерија, а од српских квислинга четнички одреди Косте Пећанца до почетка 1943, Српска државна и Гранична стража и Српски добровољачки корпус. Четнички 2. косовски корпус Драже Михаиловића од 1943. до ослобођења налазио се на Копаонику и Рогозни, територији која чини северни део Косова.⁹⁸ На окупационом подручју под Италијанима постојале су формације жандармерије, добровољачка милиција „црнокошуљаци“, званично називани Добровољачка милиција националне сигурности и Албанска фашистичка милиција.

⁹⁶ ВА, МФ, „Лондон“, р. 2, сн. 297989-91.

⁹⁷ Контрачетници су били плаћеници организовани у контрачете, састављене од декласираних и криминалних елемената. Они су терорисали становништво, настојећи да га заплаше и одвоје од НОП-а.

⁹⁸ Четнички 1. косовски корпус био је лоциран на југу Србије, ван подручја Косова и од оснивања учествовао је у борбама против НОВ и ПОЈ.

После капитулације фашистичке Италије, на анектираном делу Косова обновљени су албанска војска и жандармерија, добровољачка милиција као колаборационистичке и контрареволуционарне формације, а створени су Косовски пук, СС дивизија „Скендербег“ и војне јединице батаљона Друге призренске лиге. Један број Албанаца ступио је и у друге формације, као што су биле помоћна полиција и заштитна полиција, које су такође коришћене за борбу против НОВЈ. У заштитну полицију највише људи је ступило у пролеће 1944, рачунајући да ће на тај начин остати у близини својих кућа и избећи мобилизацију у СС дивизију „Скендербег“. Мањи број, углавном младих Албанаца, био је заврбован у 9. чету 4. пука дивизије „Бранденбург“ која је била под командом немачке обавештајне службе Абвера. Овоме треба додати да је већина Руса емиграната са Косова ступила у Руски корпус за заштиту привредних објеката, као и да су на овој територији биле лоциране и мање снаге квислиншке Руске армије генерала Власова.⁹⁹

Толика бројност и шароликост квислиншких формација на релативно малом простору није постојала нигде у Југославији, а по свој прилици ни у осталим окупираним државама, што је, свакако, једна од особености Косова у периоду окупације, с негативним последицама на међунационалне односе, а тиме и на развитаك НОБ-а.¹⁰⁰

Колаборационистичке снаге, без обзира на то да ли су биле састављене од присталица предратног, буржоаског поретка, бранилаца стања створеног окупацијом, индоктринираних фашиста и нациста или присилно мобилисаног становништва, утицале су на ширину НОП-а на Косову. То се нарочито испољило непосредно после ослобођења овог краја, када су контрареволуционарне снаге биле толико снажне да су нападале и градове: Урошевац и Ѓзилане у децембру 1944. и Косовску Митровицу јануара 1945, односно да је у првој половини 1945. у гушењу контрареволуције учествовало више од 30.000 бораца Југословенске армије. То је био јединствени случај у Југославији да квислинзи и после повлачења окупатора, коме су иначе помогли да одступи са што мање губитака, отварају фронт и предузимају офанзивне акције, спроводе мобилизацију и настоје да спрече консолидацију нове власти. Да би се боље сагледало деловање контрареволуционарних снага на Косову и извели правилни закључци, нужно је у кратким цртама приказати њихово настајање и акције за време окупације и непосредно после ослобођења.

Албанска колаборационистичка жандармерија, коју су маја и јуна 1941. формирали на подручју Косовскомитровачког округа Џафер Дева и

⁹⁹ Жандармеријске снаге на Косову биле су велике. У време капитулације Италије, оне су у њеној зони бројале 3.500 људи. У делу под немачком управом било је 637 жандарма.

¹⁰⁰ У часопису „Косово“ бр. 4/75, Иван Антоновски пише о формирању, развоју и дејству косовско-метохијских бригада НОВЈ у току НОП-а, а Секула Јоксимовић о стварању и развоју оружаних јединица на Косову и Метохији.

Бајазит Бољетини. Имала је под оружјем 673 лица. Њени припадници су 1941. учествовали у паљењу Ибарског Колашина и села у Ибарској долини. У првој половини 1942. ова формација је ушла у састав Српске државне страже, али је то било формалног значаја, пошто су и даље задржали самосталност у односу на вишу команду. За разлику од осталих припадника страже, задржали су и до краја рата носили албански амблем на капи – козу.

Ради угушивања устанка у западној Србији, Немци су 17. августа 1941. упутили у Ужице око 100 албанских жандарма на челу са Бајазитом Бољетинијем. Они су сутрадан заједно са немачким јединицама и одредом од 80 српских жандарма, напали на Дрежничкој градини партизанску чету „Радоје Марић“ и убили седам партизана, међу којима и народне хероје Милана Мијалковића и Исидора Баруха. Затим су починили многе злочине над недужним сељацима. Командант ове експедиције немачки мајор Кениг у свом извештају подвукао је активност албанских жандарма и констатовао да су и после борбе наставили да гоне партизана, при чему су убили три невина мушкарца и једну жену. Појава Копаоничког партизанског одреда присилила је Немце да ове жандарме убрзо врате у Косовску Митровицу.¹⁰¹

Да би изашли у сусрет жељама Недићеве владе, Немци су априла 1942. омогућили долазак у Косовскомитровачки округ јединица Српске државне страже. Број је био симболичан: Косовска Митровица 28, Вучитрн 100 и Подујево 20, тако да нису били у стању да се старају ни о сопственој безбедности. Њихов број је постепено растао и априла 1943, укључујући и Граничну стражу, било их је 61 официр и 1.395 подофицира и војника. Ту су урачунати и албански жандарми, који су номинално постали недићевци и били на платном списку српске владе. У Косовској Митровици је било седиште Окружне команде Српске државне страже, чији је командант био предратни капетан југословенске војске Бајазит Бољетини, кога је Недић унапредио у чин мајора, а затим потпуковника, док га је албанска влада унапредила у чин пуковника.¹⁰²

Шиптарска жандармерија је све време постојања била не само орган за одржавање квислиншког поретка него и војничка формација за остваривање великоалбанских циљева и борбу против партизанских одреда и народноослободилачке војске.

Изузев малог броја жандарма, који су то били и пре рата, нову жандармерију чинили су необразовани и за те послове необучени људи. Било је међу њима доста оних са најниже социјалне лествице, који су ступањем у ову формацију налазили ухлебљење, али и прилику да буду неко и нешто. Такву њихову амбицију осећали су на својим плећима Срби и Црногорци. Залазили су по кућама, захтевали су да им се пеку кокошке и спремају пите, насртали су на женску чељад и, уопште, понашали су се нехумано и нециви-

¹⁰¹ Новак Живковић, Дрежничка Градина, Т. Ужице, 1969, стр. 26, 60. и 115.

¹⁰² Група аутора, Зборник радова, Косовска Митровица и околина, Титова Митровица, 1979, стр. 275.

лизовано. Пријаве појединаца, због пљачки и других деликата, шиптарски жандарми нису уважавали, нити су настојали да открију починиоце. Чак су и сами учествовали у крађама. Првих месеци окупације безразложно су хапсили многе људе, једноставно на улици и без икаквог налога и решења. Стрпали би човека у затвор, а ако није имао ко да интервенише, остајао би у њему и до месец-два дана, све док се неко не би сетио да га ослободи. Дешавало се и то нису били усамљени случајеви, да један жандарм пре подне ухапси грађанина који му се раније нешто замерио, а други га после подне пусти. Појединим државним чиновницима то се дешавало по више пута, па су морали да се склањају и беже у унутрашњост Србије.¹⁰³

Нарочито су злостављали и пљачкали сеоско српско становништво под изговором да траже оружје, упадали су у куће, претресали их и крали вредне ствари. Славе и друге светковине користили су, долазећи на њих непозвани, да покажу своју власт, захтевајући да буду посебно третирани и почашћени.

Немачке власти повериле су шиптарским жандармима чување затвора, важних објеката, укључујући Трепчину жичару, одржавање реда у градовима, патролирање у селима и праћење возова, али само на територији Косовскомитровачког округа. Од јесени 1941. године, обезбеђивали су новоформираног логор политичких затвореника у Првом тунелу код Косовске Митровице, у који су довођена лица на принудни рад у руднику Трепча.

Жандарми нису били фактор реда, већ су својим понашањем доприносили нередима и анархији. Између осталих, то су осећали и железничари, јер су ометали саобраћај, злостављали путнике и малтретирали железничко особље. Зато је управа железница морала да тражи заштиту од немачких власти, јер је претила опасност да саобраћај путничких возила буде обустављен.¹⁰⁴

Када је шиптарским квислинзима коначно стављено до знања да Косовскомитроваки округ припада Србији, уместо Шиптарска жандармерија уведен је нови назив: Српска жандармерија албанске националности. Локалне квислиншке власти нису прихватиле нови назив, служећи се ранијим све до априла 1942. године, када је ова жандармерија постала саставни део Српске државне страже. Међутим, и у тим новим условима, шиптарски жандарми задржали су висок степен самосталности и, у односу на претпостављену команду у Београду, понашали су се аутономно и без много обзира у односу на добијена наређења и упутства.

Карабињерија и жандармерија у италијанској зони – У делу Косовске котлине који је прикључен „Великој Албанији“, 4. краљевски мобилни батаљон карабињерије представљао је јединицу која је имала задатак да се бори против народноослободилачког покрета и да сузбије комунистич-

¹⁰³ Божовић Бранислав, Сукова времена..., стр. 87.

¹⁰⁴ ВА, Нда, к. 35, ф. 1, д. 1; Исто „Праг“, р. 8, сн. 533.

ку опасност. Седиште штаба батаљона било је у Призрену, чете су биле распоређене у Призрену, Приштини и Пећи,

а једна импровизирана налазила се у Ђаковици.

У Карабињерији су служили заједно и Италијани и Шиптари. Било је Шиптара и са официрским чиновима, на руководећим местима. Уместо да буду извршни органи префектура и ненпрефектура, како је било прописано, карабињерски батаљон и чете дејствовали су самостално и најчешће независно од њих.

Свака чета имала је онолико водова колико је на подручју префектуре било ненпрефектура. Водови су се делили на карабињерске станице, у којима је било 8 до 20 карабињера. Приликом извођења већих акција, са карабињерима су садејствовали припадници фашистичке милиције и вулнетари. Станицама које су у првим месецима окупације имале недовољно људства, придодавани су фашистички милиционери који су обављали исте послове као и карабињери. Пошто су после извесног времена милиционери повучени, на њихова места доведени су припадници тзв. регуларне албанске војске.

Карабињери су се највише бавили политичким деликтима, запостављајући криминал, мада је његово сузбијање формално било у њиховој надлежности. Без ичије сагласности хапсили су људе и предавали их судовима. Спроводили су масовна интернирања српског и црногорског становништва, али су то чинили у договору са окружним среским руководством Фашистичке партије Албаније.

Карабињери су починили велики број злочина над српским и црногорским становништвом. У Приштини су ухватили више од хиљаду људи. Велики број њих су интернирали. Стрелили су таоце и убијали заробљене партизане. Палили су села, а приликом потере за оружјем били су немилосрдни у злостављању српског и црногорског становништва. Заједно са вулнетарима, спалили су село Грболе, у Неродимском срезу и убили више лица.¹⁰⁵

У италијанској окупационој зони, јуна 1941. формирана је Шиптарска жандармерија која је била ангажована на разоружању Срба и Црногорца. Она је после три месеца расформирана, а њено људство прикључено је карабињерији и осталим квислиншким формацијама.

Албанска фашистичка милиција за коју је најчешће употребљаван скраћени назив М. Ф. А (*Milizija Fascista del Albania*) била је верна копија италијанских фашистичких црних кошуља. Њен тачан назив употребљаван је само у званичном комуницирању, док су међу становништвом били познатији као црнокошуљаши, а њихове формације називане су „Црне кошуље“.

Албанска фашистичка милиција била је јачине једног батаљона и, као и остале квислиншке снаге, служила је искључиво за борбу против НОП-а.

¹⁰⁵ Наведено према: Б. Божовић, Сурова времена...

Њени припадници су 19. јуна 1943. заробили у Драјчићу на Шар-планини 14 партизана који су се из Кукса у Албанији кретали ка Шарпланинском одреду. Два дана касније фашисти су напали Шарпланински одред код села Мушикова. Ова формација, не само да је учествовала у борбама против партизана, већ је била позната по злостављању недужног становништва.¹⁰⁶

Припадници албанске и фашистичке милиције, иако су учествовали у акцијама полицијског карактера, били су оружана војна формација Фашистичке партије Албаније. Њихов основни задатак био је гушење сваког антифашистичког покрета. Њени припадници су у том смислу васпитавани. Имали су редовно политичку наставу на којој су васпитавани да мрзе комунисте, који су им представљани као припадници великосрпског покрета и који ће, уколико победе, уништити и њих и њихове породице.

Припадници фашистичке милиције били су привилеговани у односу на све остале квислиншке јединице на италијанском подручју. Имали су право на бесплатни превоз свим саобраћајним средствима, располагали су широким овлашћењима, могли су да ухапсе кога су хтели и били су изван закона и сваке одговорности. То је код примитивних појединаца, а већином су били такви, стварало утисак да могу чинити све што им дође на памет, па нису презали ни од безразложних убистава, не трудећи се било чиме да их оправдају. Они никада и ни за какав поступак нису позивани на одговорност.

У саставу италијанских окупационих јединица постајали су и тзв. шиптарски батаљони, који су били под италијанском командом и у саставу италијанске војске. Командовали су им официри – Италијани и Шиптари. Коришћени су за угушивање устанка у Црној Гори 1941, касније у борбама против НОВЈ. Овакве облике милитаристичке организације формирале су окупационе снаге и цивилни комесаријат за Косово и Метохију, Санџак, Дебар и Стругу на основу упутства албанске квислиншке владе током маја, јуна и јула 1941. године.

Декретом намесника Јакомонија од 27. фебруара 1942. године, донет је полицијски пропис којим је службеницима квестура поверена државна безбедност и предузимање одговарајућих мера против сваког облика политичког организовања дотичног становништва. Према овом попису квестор је руководио организацијом служби на подручју квестуре и за свој рад једино одговарао префекту.¹⁰⁷

Добровољци – вулнетари су били најстарија али и најбројнија квислиншка снага на Косову. Њихово формирање наредио је командант немачке 60. пешадијске дивизије генерал-потпуковник Георг Еберхард, 21.

¹⁰⁶ Зборник XIII, књ. 3, док. 79, 85, 86. Према изјави Тихомира Слијепчевића Гаје, пуковника ЈНА, нападнут је Шарпланински НОП одред, који је логоровао у пећини изнад села Мушникове. Том приликом погинули су Александар Јаковљевић Станко, из села Штрпца и Новак Ковачевић Стојан, родом из села Срђевића код Гацка. Након кратког окршаја Одред се повукао према Црном врху. Притворена лица су припадници НОП-а из села Среске и Мушникове.

¹⁰⁷ Фердо Чулиновић, н. д., стр. 528–529; А. Хадри, *Окупациони систем на Косову и Метохији 1941–1943*, ЈИЧ, бр. 2, 1965, 46; *Устанак народа Југославије 1941*, I, стр. 138.

априла 1941, на састанку са истакнутим квислинзима са Косова и Метохије и Санџака. Еберхард је, том приликом, власт на том подручју препустио Албанцима, обећао исељавање Срба и наложио „да се успостави помоћна албанска полиција, такозвано домобранство“ како би се обезбедио безусловни ред и мир. У записнику са овог скупа наводи се да „јачина домобранства зависи од месних потреба и мора се утврдити споразумно са месним командама немачких јединица...

Сваки припадник домобранства дужан је да на руци носи траку црно-црвене боје албанске народности... Да ли ће се касније на бази домобранства створити албанске трупе, регулисаће се касније“.¹⁰⁸

Добровољци нису били разврстани у војне формације, сем у изузетним приликама, већ по селима, а командовали су им племенски барјактари или сеоске старешине. Наводно, требало је да они штите погранична села од четничких упада, али су постојали у свим крајевима Косовске котлине. Немци су их користили и за борбу против партизана. Добровољци су, у ноћи између 1. и 2. септембра 1941, напали део Копачичког партизанског одреда и спречили минирање затезне станице на Трепчиној жичари. Партизани су се повукли и следећи дан су их код Борчана напали албански жандарми, који су двојицу убили а тројицу заробили и предали Немцима да би их ови стрељали.¹⁰⁹ Следећу акцију против партизана добровољци су извели средином октобра, када су напали слободну територију у Ибарској долини и, палећи и пљачкајући, стигли до села Тврђана, око 15 км од Церањске реке, одакле су их две чете Копачичког партизанског одреда присиле да се повуку на демаркациону линију. Око 3.200 добровољаца из разних крајева Косова и Метохије, али највише из Дренице, упућено је новембра 1941. у Нови Пазар, где су са четницима учествовали у борбама против партизанских јединица и паљењу села у Дежевском и Студеничком срезу.¹¹⁰

Индоктринација емиграната у фашистичком духу спроводила се у Албанији континуирано и трајала је до капитулације југословенске војске. Крајем априла и током маја 1941. године, у шареним фашистичким униформама, жељни власти, емигранти су се вратили на Косово и одмах су распоређени на одговорне дужности. Многи међу њима постали су већи фашисти од оних који су их напајали фашистичким идејама.

Емигранти са Косова су, за време боравка у емиграцији, били носиоци схватања да Албанија нема снаге да води борбу на два фронта: с једне стране, против италијанског утицаја који се одражавао у сталном продирању и мешању Италије у унутрашње послове албанске државе, а с друге, против Југославије, где је требало подстицати сепаратистичка стремљења и великоалбански национализам међу шиптарском националном мањином. Италија је за

¹⁰⁸ Зборник, том XII, књ. I, док. 18.

¹⁰⁹ Бранислав Божовић, Рударска чета, Београд, 1969, стр. 164.

¹¹⁰ Партизански одреди: Копачички, Шаљски и Ибарски, Београд 1981, стр. 446. и 513.

емигранте била мање зло, богатија и издашнија у зveckању новцем и златом. Први и главни непријатељ била је Југославија и, у борби против ње, требало је искористити обилну италијанску помоћ.¹¹¹

Емигранти су имали већу улогу у квислиншким организацијама, односно њиховим руководством, како у онима које су организовали из Албаније, као што је била фашистичка партија, тако и онима које су основане на Косову после окупације. Изузетак је, донекле, чинио Албански народни савез у Косовскомитровачком округу, у коме су емигранти представљали мањину. Разлика између домаћих људи и емиграната никако није била последица различитих идеолошких опредељења, већ борбе за власт.

Квислиншким формацијама у Косовскомитровачком округу руководио је тзв. Албански народни савез основан јуна 1941. У овој организацији, како смо раније иавели, сукобљавале су се две струје: проиталијанска на челу са Фехатом бегом Драгом и пронемачка са Џафером Девом. Обе групе су биле против НОП-а и против прикључења округа Србији, али су под притиском Немаца били присиљени да преговарају и чине одређене уступке српским квислинзима.¹¹²

У Косовску Митровицу је, првих дана маја, из Албаније дошао иредентистички Косовски комитет са председником Бедријем бегом Пејанијем на челу. Иако им је у неким градовима организован свечани дочек, у Косовску Митровицу су стигли незапажено, али су одмах почели да делују организовањем антисрпских демонстрација и нападом на поједине Србе. Бедри бег Пејани, Реџеп Митровица и други чланови Комитета, постали су чланови Албанског народног савеза и већином су се приклонили групи Џафера Деве. Мада више није наступао под својим именом, Косовски комитет је и даље издавао свој орган „Косово“, пропагирајући иредентизам и водећи антисрпску кампању.¹¹³

Албански народни савез, формирао је своју омладинску организацију, којом је руководио учитељ Бедри Ђинај, школован у Италији, где је био члан фашистичке организације. Он је одмах по доласку организовао спаљивање свих књига на српскохрватском језику у библиотекама основне школе и гимназије. Ђинај је ради ширења фашизма и иредентизма формирао културно-уметничко друштво, приређивао разне смотре и параде омладине, једном речју, био је веома активан и добар организатор албанских контрареволуционарних снага у борби против НОП-а.¹¹⁴

Да би се супротставила ширењу НОП-а на Косову, албанска квислиншка влада је августа 1943. донела декрет о оснивању добровољачке албанске милиције.¹¹⁵ Намера је била да се постојећи добровољци престроје у

¹¹¹ Фашистичке и профашистичке организације и бандитизам у Југославији, Београд, 1953, стр. 330.

¹¹² ВА, НОВЈ, К-223, Ф-1, док. 2.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Исто.

¹¹⁵ Мајор Велмир Иветић, Капитулација Италије и разоружање италијанских оружаних снага у Југославији 1943, Војноисторијски гласник 1/84, стр. 377.

војне јединице и ставе под јединствену команду, како би се ефикасније користили против јединица ослободилачке војске. Капитулација Италије спречила је спровођење овог плана.

Што се албанске, тзв. регуларне војске тиче, на Косову и у Метохији је био лоциран 1. ловачки пук, чија је команда била у Пећи. Припадници тог пука били су из јужне Албаније и италијанска команда је његово људство сматрала непоузданим, због великог броја дезертера. Априла и маја 1943, од Албанаца са Косова формиран је 4. ловачки пук са седиштем у Приштини. Команданта овог пука пуковника Реџепа Гиљанија, Џафер Дева је заврбовао да ради за Абвер и пук је заједно с Немцима учествовао у разоружавању италијанске војске приликом капитулације. Први пук имао је 2.400, а други око 2.000 војника и оба су била у саставу 1. албанске ловачке бригаде.

Формирање квислиншког апарата у Србији – Окупацију Србије извршила је 2. немачка армија под командом генерал-фелдмаршала Фон Вајкса, која је, после завршених операција у Априлском рату, једина немачка трупа која је остала на територији Краљевине Југославије. Комадајући Југославију, Хитлер је одредио да окупирана Србија захвати само своју ужу територију са Банатом и делом Космета. Међутим, ове две области биле су само формално у саставу Србије. Власт у Банату добио је „Културбунд“, организација припадника немачке мањине (фолксдојчера), којима је Хитлер обећао да ће од Баната створити засебну државу – дајући истовремено обећање и Мађарима да ће добити ову област – док је организовање власти на Косову поверио великоалбанским националистима. Командант 30. немачке дивизије, генерал-мајор Еберхард, на своју руку је дао статус аутономије овој области, али окупационе власти нису ово касније признавале.

Питање окупационе управе у Србији почиње да се решава 22. априла, када је у Београд стигао новоименовани војни заповедник Србије, генерал ваздухопловства Ферстер са својим штабом и потребним кадром. Он је добио задатак да успостави немачке војне гарнизоне, полицијске, политичке, привредне и друге установе, као и целокупну окупациону управу на челу са Управним штабом у Београду и њему подређеним командантурама у унутрашњости Србије. Овај окупациони апарат организован је тако да спроводи, у што је могуће већој мери, насиље над српским народом и његову пљачку од стране окупатора. Успостављање окупационог апарата у Србији и његово што боље функционисање свесрдно су помагали и немачка мањина („Културбунд“), разни агенти немачке обавештајне службе, домаће профашистичке странке и групе, као и други сарадници окупатора.

Сви су они дочекали раширених руку нацистичку окупацију и ставили се окупатору потпуно на располагање да би му омогућили што брже увођење крвавог „новог поретка“.

Од домаћих издајника први је јавно ступио у службу окупатора један од истакнутих функционера београдске полиције, стари и опробани сарадник и агент Гестапоа Димитрије Драги Јовановић. Он је, по Стојадиновићевом налогу, још 1938. године, заједно са Миланом Аћимовићем и Драгославом Лазићем водио преговоре са представницима Хитлеровог полицијског апарата Милером и Бестом, о међусобној сарадњи немачке и југословенске полиције. Када су Немци 6. априла отпочели свој разбојнички напад, он је међу првима напустио Београд и побегао у унутрашњост Србије. Био је убеђен у немачку победу и дубоко уверен да ће до ње брзо доћи, те му је и једини циљ бекства да се спасе од бомбардовања и да здрав и читав сачека своје пријатеље. Пошто су ратне операције завршене, Драги Јовановић се 18. априла вратио из Горњег Милановца у Београд, где је одмах сазнао да га је већ тражио његов стари гестаповски пријатељ Хелм, који је већ отпочео обнављање и стварање нове организације свог обавештајног апарата у Југославији. Њему је итекако био потребан његов искусни сарадник Драги Јовановић. У међувремену, Хелму и осталим немачким функционерима, који су стигли у Србију заједно са генералом Ферстером, јављали су се и остали нацистички агенти да би поново успоставили старе везе: Таса Динић, Милан Аћимовић, Цека Ђорђевић, Данило Грегорић, Ђорђе Перић, Душан Пантић и други. Сви су они давали сугестије за што брже и лакше успостављање окупаторске управе. У оквиру ових „консултовања“ пао је и предлог да се управа града Београда повери њиховом шпијунском колеги Драгом Јовановићу, што су немачке полицијске власти, које су већ биле почеле да функционишу, узеле најозбиљније у разматрање.

Када је после три дана Драги Јовановић поново посетио Хелма, овај му је предложио да преузме управу града Београда и да једно време буде председник Београдске општине, што је Драги оберучке прихватио; само неколико дана касније заузео је оба понуђена му положаја.¹¹⁶

Са генералом Ферстером у Београд је стигао и Турнер, шеф управног штаба за Србију, чији је задатак био да формира управни окупациони апарат. Да би овај апарат био што ефикаснији, окупатор је одлучио да, поред свог, формира и паралелни српски управни апарат који би му верно служио. Ради тога, одмах по постављању Драгог Јовановића за управника града и председника Београдске општине, окупационе власти настављају консултовања у циљу формирања комесарске управе у Србији.

Од свих проверених и оданих агената, за извршење овог издајничког посла Гестапо је за најпогоднијег сматрао Милана Аћимовића, такође једног од руководиоца полицијске службе Краљевине Југославије. Шеф Гестапоа у Србији, СС мајор др Краус, још увек се дубоко сећао Аћимовићевих заслуга за споразум о сарадњи немачке и југословенске полиције, као и његових

¹¹⁶ Никола Миловановић, Војни пуч и 27. март 1941, Београд, 1960, стр. 213, 214.

личних услуга Гестапоу. Већ првих дана по доласку Турнеровог управног штаба, делегат немачког министарства спољних послова у окупираној Србији – Фајне, дао је Аћимовићу задатак да окупи око себе људе пронемачки расположене и спремне на безрезервну сарадњу са окупатором.

Аћимовић је ревностно извршио задатак. Најпре је направио списак личности одговарајућих „квалитета“ и понудио га својим господарима на увид. На основу њиховог избора повео је и конкретне разговоре са онима у које су хитлеровци имали највише поверења. Сем Димитрија Љотића и Цинцар Марковића, сви су они одмах дали пристанак.

Пошто је Аћимовић успешно завршио први део задатка, то су СС мајор Краус у име Гестапоа, и Фајне у име немачког Министарства спољних послова, предложио Турнеру да се њему повери и образовање Комесарске управе у Србији. На основу ове одлуке Аћимовић је одржао и један заједнички састанак са свим кандидатима за улазак у управу; на састанку је, после краће дискусије, састављена и дефинитивна листа комесара.¹¹⁷

С обзиром на све јачи отпор српског народа, хитлеровцима се Комесарска управа не чини довољном, те постављају захтев свом истомистишљенику Димитрију Љотићу да се јавно ангажује и активира своју фашистичку организацију „Збор“.

Увиђајући сваки даном све више да Комесарска управа неће бити довољно помоћно средство за постизање одређених циљева у Србији, и Немци су још пре народног устанка планирали могућност да од њима одаких виђенијих личности формирају „српску владу“. Ову могућност је оборучке прихватила и српска буржоазија, очекујући да ће то довести и до учвршћења њених позиција.

У вези са овим нацистичким планом, виши функционери окупаторског апарата су се упоредо са радом око поменуте реорганизације Комесарске управе бацили на посао за пронађу погодну личност за председника српске владе. Већина немачких агената, Аћимовић, Цинцар Марковић, Данило Грегорић, Ђорђе Перић, Таса Динић и други, а нарочито Димитрије Љотић, предлагали су својим господарима као најпогоднију личност генерала Милана Недића, о коме је Ђорђе Перић, 13. јуна и 1941, у листу „Ново време“ написао и чланак под насловом: „Случај генерала Недића“ у коме је изнео позитиван Недићев став у односу на Немачку, истичући његове жртве у борби за приступање Југославије Тројном пакту. У ствари, окупатор је овим чланком желео да опица пулс и реакцију одређених српских кругова у случају Недићевог постављења за председника владе.

Тако су, због Недићеве издајничке прошлости, његовог осведоченог пријатељства са Трећим рајхом и подршке коју је имао код најистакнути-

¹¹⁷ Исто, стр. 223, 224; Уп. М. Борковић, Контрареволуција у Србији, Квислиншка управа 1941–1944, 1, Београд, 1979, стр. 38.

их нацистичких агената у Београду, немачке окупационе власти у Србији спремно дочекале Хитлерову одлуку о формирању српске владе, донету после избијања народног устанка. А погодан кандидат за образовање ове владе био је ту.

Под окупацијом, прве контакте са Недићем имао је шеф Гестапоа СС мајор др Краус, а затим и Љотићев пријатељ немачки обавештајац Кранхолц, који је своје шпијунске задатке обављао маскиран положајем директора немачког транспортног предузећа „Шенкер А. Д.“

Истота дана када је издат „апел“ српском народу, Недића је позвао Турнер, а састанку је присуствовао Аћимовић. Том приликом Турнер је саопштио Недићу да му се, на основу овлашћења војног заповедника Србије генерала Данкелмана, поверава састав српске владе од које се очекује, пре свега, успостављање у земљи „реда, мира и безбедности“. Недић је с тим био потпуно сагласан. Захваљујући се на указаном поверењу, он је војног заповедника (генерала Хајнриха Данкелмана) замолио да верује у његову и његових сарадника „одлучну вољу“ да се пресече стварање анархије у Србији и обезбеди се у пуној мери мир, рад и сигурност. Генерал Недић прихватио је тај мандат и предао је војном заповеднику у Србији листу својих сарадника.¹¹⁸ Према њој, Аћимовић задржава Министарство унутрашњих послова. Љотићева група је заступљена са три министра. Иначе, листа садржи већином безбојне личности, са изузетком министра поште и саобраћаја генерала Јосипа Костића, познатог као способног. Мада сва имена не задовољавају, Недићев предлог је прихваћен да би се могло одмах енергично почети са борбом против комунистичког терора.

Да би се подигао ауторитет Генерала Недића пред његовим министарским колегама и у земљи, он ће носити титулу министра-председника а његови сарадници титуле министара. Међутим, утврђено је да *de facto* нови владин грemiјум не добија никакве нове стварне надлежности које до сада није имала комесарска влада. Осим тога, ново регулисање значи ударац против тобожње владе Симовића у Лондону, којој се извлачи тло испод ногу.¹¹⁹

Војноуправни командант није генералу Недићу давао никаква обећања као противнакнаду за уништење комунистичког устанка. Само је стављено у изглед повећање жандармерије од 5.000 на 10.000 људи и образовање локалних помоћних борбених јединица у сврху самозаштите од

¹¹⁸ Састав ове владе је објављен 30. августа 1941. у квислиншком листу „Ново време“ (Види Зборник том I, књ. 2, док. бр. 18). Опширније о образовању „Владе народног спаса“ генерала Недића види: Зборник, том I, књ. 1, док. бр. 24, књ. 2, док. бр. 18; ВА, НАВ-Т-501. р. 264, стр. 196–420.

¹¹⁹ Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, Југославија 1918–1988, Тематска збирка докумената, Београд, 1988, стр. 487. и 488. У немачким замислима Недићева „влада Народного спаса“ или „генералска“ требало је да спречи стварање уједињеног фронта комуниста и националиста, односно четника, на другој страни, да „Срби ратују против Срба“. Покрајински комитет КПЈ за Србију реаговао је на стварање ове владе прогласом да се не ради ни о каквој „влади народног спаса“, већ о влади „најцрње народне издаје“ у условима када „већ недељама и недељама гори наша света српска земља пламеном ослободилачког народног устанка“.

укупно до 5.000 људи. Овим се Недић нада да створи ред, што је свакако услов да га следи компактно становништво. Пошто влада у целини није јача од претходне, све зависи од тога да ли ће Недић као личност испољити очекивану покретачку снагу. Уколико то пропадне, онда преостаје само да командант без српске помоћи управља земљом и да предузме војничко уништење устанка само немачким трупама.

Препоручује да се образовање владе у немачкој штампи третира као унутарсрпска ствар и само кратко, при чему би се могло напоменути да се овим српском народу даје још једна могућност да се сопственом снагом ослободи од комунистичког поробљавања земље.

Влада долази на управу у тренутку кад у земљи поново праште пушке. Она је добила право да слободно организује живу народну снагу национално и ради оружане одбране... То је њен први и најважнији задатак. Влада неће допустити да рушилачки елементи, ма како се они звали, добију превагу. Да би вратила земљу дисциплинованом и националном раду, влада ће увести обавезну службу рада, под руководством посебног министарства рада...

Поред напора приликом образовања Недићеве владе, окупатор је радио и на стварању домаћих оружаних одреда, као и на придобијању илегално формираних четничких формација Косте Пећанца који и овом приликом, као и 1917. године у познатом Топличком устанку, врши издају и крајем августа своје људе ставља под команду окупатора, објављујући притом проглас плакатиран по целој Србији у којем стоји и следеће:

ПРОГЛАС ДРАГОМ НАРОДУ

– Својим ауторитетом успео сам, а по жељи целог нашег народа, примио сам се свете дужности, да у нашој земљи заведем ред...

Сви они који се налазе скривени по шумама, а нису под мојом командом, имају се у року од осам дана, од дана прокламације вратити својим кућама и свом редовном послу.

За неизвршење предњег казниће се смрћу.

Од данас, када ја примам одговорност пред нашим народом, казниће се смрћу свако ко буде покушао да државне и самоуправне објекте, железнице, мостове, путеве, државне зграде и приватну имовину штети и уништава, као и све што припада окупаторским властима...

Извесне, без мог одобрења образоване чете, позивам да одмах ступе у наше редове и под моју команду...

... Не верујте злонамерним и лажним обавештењима, која ће појединци покушати да протуре, већ са пуним поверењем приступите спасилачком раду нашег народа.

Свако лице које буде ширило овакве гласове, противник је народа, треба га доставити најближем реонском четничком војводи који ће са њим поступити по нашим правилима. Сви збратимљени и загрљени помогнимо се у овим тешким и судбоносним данима, па ће нам и Бог помоћи.

Војвода Пећанац (с. р.).¹²⁰

Према свим вестима којима располажемо треба сматрати да су четничке формације Косте Пећанца заузеле потпуно лојалан став према немачким окупационим снагама. Између 7. и 9. септембра (тачан дан још није познат) један одред Косте Пећанца напао је успешно у планинама западно од Лебана једну комунистичку банду, нанео јој знатне губитке и запленио 25.000 метака муниције. Ове акције ће се од сада непрекидно продужавати. Разумљиво је да неће бити могућно да се о таквим акцијама унапред детаљно обавесте немачке власти. Уколико се овде буде сазнало за такве намере Косте Пећанца, о томе ће се, што је могуће пре, послати извештај.

Унтерштармфирер Енгелман (Engelmann) из центра службе безбедности фелдкомандантуре налази се у непрекидној вези са формацијама Косте Пећанца у подручју фелкомандантуре.¹²¹ Тамо, дакле, треба упућивати све вести које се неким другим путем доставе крајскомандантурама. Исто тако, жеље и подстицање, жалбе итд., које се тичу тих ствари.

Указује се на то да се као четничке формације издају и друге групе, које не припадају организацији Косте Пећанца. Стога треба увек имати у виду да се у сумњивим случајевима траже обавештења код фелдкомандантуре.

Четници Косте Пећанца на почетку, а касније и 2. косовски корпус, контролисали су од септембра 1941. и даље само подручје општина Лепосавић и Слатина до Церањске реке, која је служила као демаркациона линија између четника на једној и албанских жандарма и добровољаца на другој страни. Ниједном до ослобођења они нису прешли демаркациону линију, нити су предузимали акције већег обима према Косову, сем септембра 1941. када су преко Рогозне заузели Бањску и протерали албанске жандарме, да би после 2–3 дана били натерани на повлачење. Четнички 1. косовски корпус налазио се на граници према Лапском и Грачаничком срезу, али је бројчано био знатно слабији од 2. косовског корпуса.

Бројно стање четника под командом Машана Ђуровића износило је почетком 1942. године 1.219 војника и 15 официра. Пошто су били лоцирани и на по-

¹²⁰ Никола Миловановић, Војни пуч..., стр. 243.

¹²¹ Један од саговорника представника Вермахта поручника Јенинга (Jenning) и унтерштрумфирера Енгелмана с Костом Пећанцем одржан је 15. септембра 1941. у Куршумлији. Циљ овог разговора је био да Коста Пећанац пође у Београд на преговоре са представницима Вермахта и владом Милана Недића у циљу сарадње. Он је то одмах прихватио и кренуо с њима у Ниш, затим авионом за Београд, сматрајући да је то у обостраном интересу и да је, уз немачку подршку, у стању да се са својим одредима успешно бори против партизана. Као услов за такву сарадњу, он је тражио да се обезбеди јужна граница Србије, да се његовим одредима да већа слобода кретања и пружи веће могућности за организацију (ВА, НАВ-Т-314, р. 1531, с. 262).

дручјима Студеничког и Дежевског среза, на територији Косова било их је свега 449 са тројицом официра. Раније их је било знатно мање, али се њихов број повећао септембра и октобра 1941, приливом избеглица после паљења Ибарског Колашина и већине села у слатинској и лепосавићкој општини. У 1943. години четнички одред Машана Ђуровића престао је да постоји. Део људства ступио је у четнике ДМ или у Српску државну стражу, а део се вратио кућама.¹²²

Командант Србије је, с обзиром на ситуацију, одобрио појачање српске жандармерије и успостављање милиције од стране српске владе. Влада намерава да формира жандармеријске трупе које ће се састојати од зачетака који већ сада постоје и од заврбованих помоћних жандарма, можда од четника који би приступили, добровољаца „Збора“ господина Љотића и од другог заврбованог људства.¹²³

Према саопштењу српског министарства, опремљено је 8 жандармеријских батаљона укупне јачине приближно 1.600 људи. Српска влада рачуна с тим да ће ови бројеви врбовањем бити повећани. Сврха њиховог успостављања је борба против комунистичких бандита и враћање немачке оружане силе у Србији њеним сопственим задацима. Према томе и у интересу је трупа да ни у ком случају не спречавају српску жандармерију у њеној делатности, а да је, по потреби и на тражење, подржавају у њеној борби. Једна таква подршка сме само онда уследити када ангажовање изгледа плодносно и када се за ту борбу право наређивања над свим ангажованим снагама пренесе на једног официра немачких оружаних снага.

Задатак новоформираних жандармеријских батаљона је прочешљавање додељеног подручја и постављање жандармеријских стражара у насељима која ће још бити одређена. Сваким батаљоном заповедаће један од бивших трупних официра, коме ће сви делови који ступе у жандармерију у сваком погледу бити подређени. Сви жандарми су потпуно униформисани и носе *стару српску униформу*. Појачање жандармерије из четника и становништва, каснија милиција, не носи униформу, али се бори само у саставу жандармерије и подређено је најстаријем команданту жандармерије.

Команданти српских жандармеријских батаљона снабдевени су посебним легитимацијама српске владе. Узорци легитимација су већ достављени Вишој команди LXV ради прослеђивања трупи. Узорци легитимација биће истовремено достављени и свим надлештвима (местима) која имају везе са овим устројством.

¹²² ВА, микрофилм „Праг“, бр. 8, снимак 533; Машан Ђуровић је свој одред од новембра 1941. усмерио на борбу против партизана. Он је у новембру водио борбе против Копаоничког партизанског одреда, а касније је учествовао у западној Србији и Босни.

¹²³ Зборник, том XII, књ. 1, док. 148. Опширније о ситуацији на територији Србије и формирању Недићевих оружаних формација види извештаје шефа полиције безбедности и службе безбедности о догађајима (у вези с нападом на СССР) бр. 77 и 78 од 8. и 9. септембра 1941. (ВА, НАВ-Т-175, р. 233, с. 2722235 и с. 272241–3).

Српска влада ће поставити официре за везу при војним, односно окружним командантурама. У свим местима где такве командантуре не постоје, официри за везу ће увек бити придодати највишем трупном команданту. Трупа и војне командантуре обавештавају се о делатности новоформираних српских жандармеријских батаљона и, у случају потребе, извештавају о томе надлежним путем команданта Србије.

Чим формирање српске жандармерије буде успешно завршено, узеће се у обзир формирање милиције. Наређења и саопштења у погледу тога биће правовремено упућена. Упозорава се на то да сваког ко се с оружјем у руци супротстави немачким трупама треба без даљег сматрати комунистом и стрељати га.

Крупан фактор у фронту Милана Недића и посебност у исти мах, био је смедеревски адвокат Димитрије Љотић¹²⁴ са својом организацијом „Збор“ и својим војним јединицама. Љотић је у српској и југословенској јавности до априла 1941. важио за пронемачког човека, фашисту заправо. За формирање своје војске, Љотић је, како каже Живановић, искористио придолазак српских избеглица, пошто у Србији није могао да продре у широке народне слојеве.¹²⁵

Од првог тренутка, Љотићева војска била је форсирана од немачке окупаторске управе и она је уживала велике привилегије, у односу на оружане снаге Милана Недића и његове владе, на пример. Припадници Љотићеве војске полагали су следећу заклетву:

„Заклињем се свемогућим Богом да ћу краљу Петру и Отаџбини, свагда и у свим приликама, бити веран, свом душом одан и послушан; да ћу се за краља и Отаџбину јуначки борити...”

Како Драгољуб Јовановић каже, сељаци у Србији су за љотићевце говорили „наши Немци“ и зазирали су од њих, мада они „нису извољевали код сељака да једу и пију, да им се пеку јагњад и прасад и да им се праве гибанице...”¹²⁶

За Милана Недића се тврди, да, упркос сродству са Љотићем, „није марио Љотићеве добровољце“ наводно у оној истој мери у којој је презирао присталице и борце Драже Михаиловића, а мрзео комунисте. Прва оружана јединица Димитрија Љотића формирана је 15. септембра 1941. године у Београду, под називом Трећи ђачки добровољачки одред. Убрзо затим формирана је и Српска добровољачка команда на челу са инжињерским пуковником Костом Мушицким, својевременим ађутантом краља Александра I Карађорђевића.

Помагана од немачке окупаторске управе у сваком погледу, Љотићева војска је већ у октобру 1941. имала 12 одреда, са три односно четири хи-

¹²⁴ Димитрије Љотић рођен је 12. 8. 1891. у Београду, завршио права и као официр учествовао у ратовима Србије 1912–1918. Погинуо је у Истри, у аутомобилској несрећи, 28. априла 1945.

¹²⁵ У Љотићевој војсци постојала је посебна формација („Летећи одред белих орлова“) која је наводно била специјално обучена за убијање официра и других припадника организације Драже Михаиловића. То треба да је био један од разлога што је Михаиловић за Љотића рекао, да је „синоним издајства“.

¹²⁶ Драгољуб Јовановић, Мемоари, VII, стр. 28.

љаде бораца. Временом, ови одреди су прерасли у пукове, у укупно пет пукова, од којих су се три предала Британцима 1945. године, а ови их на крају испоручили партизанским властима у Југославији.¹²⁷ Све до 1. јануара 1943. године Љотићеви одреди били су обједињени у Српској добровољачкој команди. А од тога дана ова команда је преименована у Српски добровољачки корпус, пет батаљона са по четири чете, укупно 3.680 војника. У дисциплинском погледу корпус је био подређен војном заповеднику Србије, а у оперативном 104. немачкој ловачкој дивизији (четири батаљона) и бугарском окупационом корпусу (један батаљон).

Против самог постојања Љотићевог корпуса Милан Недић није имао ништа против. Сметало му је, међутим, што он над њима није имао никакве власти, што није имао право да му издаје било каква наређења. Због тога, али и због честих протеста официра из његове војске, који су се жалили да су њихове трупе запостављене у односу на Љотићеве. Недић је у више махова захтевао да се корпус стави под његову врховну команду... а и да му се осигура већа самосталност у командовању властитим јединицама. Најзад, 2. новембра 1943, кад је у врху Немачке оцењено да им је Недић савсим поуздан савезник и главни ослонац против партизана и војске Драже Михаиловића, том његовом тражењу је удовољено.

Колико је Недић био задовољан, после свега, толико треба да је, на другој страни, био незадовољан Димитрије Љотић. Незадовољство вође „Збора“ треба да је било толико велико да је он, према обавештењима до које је дошла немачка полиција у Београду, био решен да изврши неку врсту државног удара и Недића смени са положаја председника владе.¹²⁸

Југословенски народни покрет имао је, уочи рата, у Косовској Митровици малу али ипак бројно најјачу организацију на Косову. На изборима, децембра 1938. године, његов кандидат Лазар Лазић добио је 110 гласова, што је било више него што је „Збор“ добио у свим осталим срезovima заједно. Међутим, чланство у већини нису чинили идејно и свесно опредељени људи, већ појединци који су учлањивањем у ову организацију лакше долазили до запослења у Трепчи. Наиме, руководећи људи у Лабораторијуму и Главном магацину у Звечану били су истакнути љотићевски функционери: Стеван Илић и Душан Столић, чије је заснивање радног односа условљено чланством у њиховој организацији.

Главна личност „Збора“ на Космету, поред Јована Барјактаревића, професора Богословије у Призрену, био је Стеван Илић, хемичар и управник Трепчине лабораторије. Он је, 8. јуна 1941. године, посетио у Београду Милорада

¹²⁷ Токо Слијепчевић, Југославија у очи и за време Другог светског рата, стр. 326.

¹²⁸ Иако су Недић и Љотић у основи били савезници и чинили један фронт, Недић је имао доста окапања са људима из „Збора“. Стално су му они правили тешкоће, већ и зато што су сматрали да су они прави и једини представници српског народа и да су једино кадри да Србију спасу од „комунистичке немани“ и „плаћеног британског агента“ Драже Михаиловића.

Мојића, генералног секретара „Збора“, упознао се са ситуацијом на Косову и Метохији и добио упуство за рад у условима окупације. Организација, углавном, није постојала као целина, али се њено присуство осећало кроз ангажовање петоро-шесторо истакнутих чланова руководства.¹²⁹

Најближи сарадници Стевана Илића били су Душан Столић, шеф Главног магацина, Звонимир Вречко, шеф машинске радионице, и Томаш Огриз, надзорник у Термоелектрани. Они су одржавали везе са Гестапоом и СД и бавили су се денунцијацијама. Стеван Илић је редовно слао извештаје Обавештајном центру Српског добровољачког корпуса, у којима је извештавао о стању на Косову и Метохији, али и на подручју Копаоника, наводећи имена сумњивих, па и Јевреја за које је сазнао да се крију у поткопаоничким селима. Обавестио је Центар да се у Ибарској долини налази бивши борац Копаоничког партизанског одреда који је рањен у борби с четницима, Симо Пешевих, и да се слободно креће. Пешових је убрзо ликвидиран. Љотићевци су се највише бавили антикомунистичком пропагандом, чак су издали и неколико бројева билтена са написима у пренемачком духу.

Како наглашава Иван Авакумовић, један добар део састава љотићевих добровољачких јединица чиниле су избеглице пристигле из Хрватске и Босне и Херцеговине у Србији, које су се, са једне стране, осећале незаштићенима, а с друге стране биле у једном јаком осветничком расположењу, посебно према НДХ. Али „иронија развоја била је дошла дотле да се ово осветничко антиуспаштво свело на антикомунистичко и на антимихаиловићко...“¹³⁰

Стеван Илић је пред ослобођење побегао из земље. Он није, као остали, бежао према северу, већ се преко Призрена пребацио у Албанију и одатле у Грчку. Према неким изворима, Илића су тим путем усмерили Немци, поверавајући му неку мисију код британских војних снага у Грчкој. Његов одлазак Немци су правдали потребом да у Грчкој треба да набави неки материјал за потребе Трепче, због чега су му дали милион динара и извесну количину долара и фунти.¹³¹

Љотићевски 3. добровољачки одред, којим је командовао Јован Крагујац, био је једно време током 1943. лоциран у Лешку, а затим је премештен у Краљево. Он је чувао комуникације и преко агитатора ширио антикомунистичку пропаганду. На овом подручју, током 1942. није изводио борбене акције, али је средином 1944. из Краљева био распоређен у Ибарску долину и борио се против Оперативне групе дивизија на Ибру.¹³²

¹²⁹ ВА, Нда, К-154, Ф-1, док.15; Нерегистрована грађа о Албанском народном савезу у Одбору за издавање монографија у Титовој Митровици.

¹³⁰ И. Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, стр. 81.

¹³¹ Наведено према: Бранислав Божовић, Милорад Вавић, Сурова времена на Косову и Метохији, Београд, 1991, стр. 131.

¹³² Младен Стефановић, докторска теза, Југословенски покрет „Збор“, Филозофски факултет Приштина, 1980, стр. 550.

Тако Милан Недић долази до оружаних формација које су сачињавале три групе одреда: прво, добровољци фашистичке Љотићевске организације „Збор“ под командом пуковника Косте Мушицког; друго, жандармерија и добровољачки одреди под командом генерала Стевана Радовановића; треће, четнички одреди Косте Пећанца. Преко Недића сви ови одреди били су под заједничком командом окупатора.

У Косовској Митровици је до окупације била веома активна организација „Културбунд“ – немачка народносна група која пропагира националсоцијалистичке идеје и бави се обавештајним радом. На њеном челу налазио се Ернест Дармут, фолксдојчер, родом из Вршца, бравар у Трепчи, који је 1937. године постао члан нацистичке партије.

У Културбунду је, средином 1941. године, било обухваћено 75 породица са 197 чланова, од којих су 162 била из Косовске Митровице, 16 из Обилића, 7 из Лешка, 6 из Косова Поља и по троје из Урошевца и Чечева, у Ибарском Колашину. Чланова је било много више, него што је на овом подручју живело припадника немачке националне мањине. До повећања је дошло убрзо по окупацији а више од половине били су не Немци већ Словенци, запослени у Трепчи, пореклом из дела Словеније који је анектиран Немачкој. Они су се, преко ноћи, на изненађење својих суграђана, од Словенаца преобразили у Немце и обукли црне униформе са кукастим крстом на рукаву.¹³³

Званичан назив ове организације у Косовској Митровици гласио је: *Месна група Културбунда*. Непосредно по уласку немачких трупа, вођу групе Ернеста Дармута заменио је Мартин Пошарник, бивши подофицир југословенске војске, који је радио као преводилац у крајскомандантури. Њега је, потом, заменио Дармут који је поново био одређен на ту функцију. „Културбунд“ је, крајем 1941, променио назив у Немачка народносна група. Истакнуту улогу у овој организацији и, уопште, међу фолксдојчерима, имали су Андреас Шаб, рударски инжењер, и Вилма Бранштетер, секретарица комерцијалног директора Трепче, Јохануса ван дер Стена која је била Дармутов заменик и била веома утицајна у Трепчи.

„Културбунд“, касније Народна група, одржавала је везе са четницима на Копаонику, што је рађено са знањем и уз сагласност Гестапоа. Везу је одржавао Отон Лишка који је, као електричар, још од пре рата радио у Трепчи, и под окупацијом постао сарадник Гестапоа и СД.¹³⁴

Већина културбундоваца се и до рата бавила шпијунажом и растурањем пропагандног материјала, у корист нацистичке Немачке. У првим месецима окупације, многи од њих напустили су дотадашња радна места и били распоређени по разним немачким надлештвима и установама. Мањи број ступио је у 7. СС дивизију „Принц Еуген“, али већина није била анга-

¹³³ ВА, „Праг“, р. сн. 30; „Праг“, р-8, сн. 483.

¹³⁴ Наведено према Б. Божовић – М. Вавић, н. д., стр. 131.

жована у војним акцијама Народноослободилачке војске. Носили су црне униформе и на левом рукаву црвену траку са кукастим крстом.

Недељом су изводили војну обуку и одлазили на стрелиште где су вежбали гађање. Једном недељно морали су присуствовати предавањима политичког карактера, која су им држали немачки официри. Приликом националних празника и Хитлеровог рођендана учествовали су на парадама и заједно са шиптарским квислинзима дефиловали косовскомитровачким улицама.¹³⁵ Многи од фолксдојчера покушали су да, пре завршетка рата, напусте Косово и преселе се у Немачку. То је пошло за руком само неколицини, док је осталима крајскомандантура ускраћивала издавање одобрења. Међутим, октобра и новембра 1944. године, у време косовске операције, већина се повукла са немачком војском.

Руси који су после Октобарске револуције емигрирали у Југославију насељавали су се претежно у већим местима и индустријским центрима. Косовска Митровица постала је за њих привлачна после 1930. године, када је прорадила Трепча, у осталим местима на Косову било их је сасвим мало, због чега је и седиште њихове организације било у Косовској Митровици. Они су били организовани у Руском националном савезу, који је називан и Руска колонија, а основан је почетком тридесетих година. У Руском националном савезу било је учлањено око 400 лица, што значи сви руски емигранти.¹³⁶ Већина Руса дочекала је немачку окупацију са симпатијама које су после напада Немачке на Совјетски Савез прерасле у отворену сарадњу, како са Немцима, тако и са групом љотићеваца окупљених око Стевана Илића. Међу њима је још од раније био изражан антисемитизам, који су доласком Немаца почели јавно и гласно да изражавају, али нису непосредно учествовали у прогонима Јевреја. У том погледу предњачили су Сергеј Таптиков, шеф Материјалног одељења у Трепчи, који је дошао до сазнања да је племићког порекла и германизовао је презиме у „Фон Таптикоф“. Он је био начелник Руског националног савеза. Његова супруга Наталија, до окупације позната по надимку „Луда Русиња“, словила је као велики пријатељ Немачке и Хитлера, радила је у крајскомандантури, а син Серјожа био је, такође, међу најактивнијима у служењу Немцима.

Руски емигранти имали су велики утицај у Трепчи. У том погледу нарочито су били запажени Богдан Бескијевич и Тамара Бадуринa. Нарочито велику корист Немци су имали од Бадурине, која је изврсно познавала енглеску администрацију и организацију пословања, па их је упознала са многим тајнама из предратног периода.

Руски национални савез имао је и своју омладинску организацију, која се називала Савез националне руске омладине. Председник овог савеза

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ ВА, „Праг“, р. 8, сн. 484, 518.

био је Богдан Баскијевич, шеф књиговодства у Трепчи, а секретар Јуриј Соколов, чиновник. Пошто је Баскијевич 1943. године отишао са породицом у Немачку, заменио га је Михајло Баранов, грађевински инжењер, који је наставио да међу младим Русима спроводи антикомунистичку и проне-мачку пропаганду.

При Руском националном савезу постојао је и тзв. Дамски комитет у којем су биле организоване жене. Иако представљани у јавности као хуманитарна организација, Дамски комитет је био трансмисија Савеза који је политички деловао међу Русињама.

Међу руским емигрантима који су сарађивали са немачком полицијом највише је био запажен Евгеније Шипилов, шеф британске благајне у Трепчи. Он је, 1943. године, отишао у Београд и ступио у немачку помоћну полицију. Део емиграната ступио је у Руски заштитни корпус за чување привредних објеката и учествовао је у борбама против партизана и Народноослободилачке војске, али на територији изван Косова.

МЕСТО, УЛОГА И ЗАДАЦИ ОБАВЕШТАЈНО-ПОЛИЦИЈСКИХ СЛУЖБИ ОКУПАТОРА И КВИСЛИНГА У ОКУПИРАНОМ СИСТЕМУ КОСОВСКЕ КОТЛИНЕ

Основни стратешки задаци окупационог механизма у Косовској котлини (политичког, војног, економског и полицијског) чију су окосницу чиниле обавештајне службе, били су: борба против КПЈ као организатора и руководиоца НОР-а и револуције; распиривање националног антагонизма међу националним групацијама у Косовској котлини; припремање услова за стварање велике Албаније под немачким покровитељством у циљу окупљања муслимана на Балкану с тим да те везе касније послуже као мост за зближавање босанских муслимана са муслиманским масама на Блиском истоку; и коначно истискивање италијанског утицаја на Балкану.

У складу са овим стратешко-политичким задацима били су одређени и задаци обавештајно-полицијских служби окупатора у окупационом систему. Њихов рад се одвијао у два основна правца:

интензивна борба против НОП као главног противника у остваривању ових планова. Темељита обрада етничког и политичког комплекса Косова, са основним задатком тактизирања према становништву албанске националности на Косову, и заштита рада трепчанских рудника олова и цинка, стратешких сировина за потребе ратне машине Трећег рајха. Реализацији управо ових задатака била је подређена читава организација, локација и методи деловања нарочито немачких обавештајних служби у окупационом систему Косова.

На почетку окупације 1941. године, немачки обавештајно-полицијски апарат у оквиру окупационог система на Косову био је бројчано мали, али појавом НОП он је стално јачао, а током друге половине рата претворио се у гломазан механизам. На немачком окупационом подручју Косовске котлине, на пример, деловало је током рата 25 немачких обавештајних центара, пунктова и испостава, распоређених широм Косовске котлине, као и на суседним територијама и то: у Косовској Митровици 9 центара; у Вучитрну 1; у Пећи 7; у Новом Пазару 4 и у Рашкој 4.¹³⁷

Немачки саветници у окупираној Србији др Харолд Турнер и Кисел водили су са представницима албанских националиста преговоре, настојећи при томе да их увере да Косово, са центром у Митровици, неопозиво припада српској окупационој територији, да се у тој области има увести управа која ће бити потчињена српском квислиншком апарату и да због тога албански представници о појединостима расправљају са комесарском квислиншком управом, при чему је окупациона власт спремна да узме у обзир жеље албанских националиста.

За немачку окупациону управу је било нарочито важно да, ради својих интереса, спречи формирање јаких веза између Косова и Албаније. Тако је, на пример, од немачке окупационе управе било одбијено тражење да се допусти на Косову запошљавање службеника и учитеља из Албаније, већ се инсистирало на томе да у апарату који се имао изградити на Косову буду запослени једино домаћи Албанци.

Немачка сачувана документа сведоче да је немачка војнообавештајна служба Абвер и Гестапо (Тајна државна полиција) Трећег рајха деловала на подручју Косова још пре рата. Она је била упозната са нараслим радничким покретом у Трепчи, па су приликом окупације овог краја, полиције бивше Југославије преузеле целу картотеку о комунистима и скојевцима. Те картотеке су Немци пренели у Беч, где је при тамошњем надлештву војнообавештајне службе Абвер основан посебан одсек за коришћење ових картотека. Документи који су окупационом систему били важни за обавештајни и егзекутивни рад на Косову и окупираној Србији су из Главне управе безбедности Рајха (РСХА) слати у Београд на оперативно коришћење на Косову и даље, за поступак немачких безбедоносно-полицијских власти у окупационом систему Косова.¹³⁸

Немачке обавештајне организације које су деловале у окупационом систему Косова могле би се свести на две основне групе: политичку и војнообавештајну службу. Војнообавештајну службу у окупационом систему Косова представљале су три посебне организације: Абвер (војно-

¹³⁷ Немачка обавештајна служба у окупационом систему у Другом светском рату, ДСУП, Београд, 1959, књ. IV, стр. 993–1001. (у даљем тексту НОС)

¹³⁸ Зборник докумената о немачкој обавештајној служби у Србији током рата, ДСУП, Београд, 1956, књ. VIII, док. број 197, стр. 624–625.

обавештајна служба), ГФП (Тајна војна полиција) и Иц (Ans Ce) – трупна обавештајна служба.

Главна обавештајна служба на Косову био је Абвер. Он је, као и на другим подручјима Југославије, окупираним од Немаца, имао развијене организације на територијалном принципу саобразно административној подели и трупну организацију у јединицама немачке војске лоцираним на Косову. Ова трупна организација имала је задатак да на Косову прикупља податке о снагама НОП за потребе немачких трупа које су биле лоциране на Косову дуже или краће време. Ова служба била је од прворазредног значаја за окупациони систем Косова. Све немачке обавештајно-полицијске организације (војне и политичке) биле су дужне да им предају расположива обавештења и КПЈ и НОП као и појавама које су угрожавале окупациони систем Косова.

Из централе Абвера у Београду, веома живу активност на Косову развијао је професор славистике на Универзитету у Грацу др Јозеф Матл, капетан Вермахта, који је радио у првом одељењу. Др Матл је постао утицајна немачка личност, повезана са шиптарским квислиншким првацима, значајног угледа међу сународницима. Неки од Матлових агената одржавали су везу с њим или са поручником Хофманом путем радија. И Матл и Хофман су настојали да што боље упознају обичаје, морал, менталитет и карактеристике Шиптара. На овом подручју ангажовао се и Матлов колега из првог одељења Аста у Београду Ото Мајер.¹³⁹

Захваљујући таквом раду, официри Абвера су могли да користе као агенте и сараднике познате шиптарске личности, које су судбину шиптарске националне мањине на Косову везивале за судбину Хитлерове Немачке. То су, између осталих, били: Џафер Дева, Бајазит Бољетини, Аго Агај, Бедри бег Пејани, и др. Уз такве „истакнуте“ личности и њихову помоћ, Абвер је створио мрежу тајних сарадника у градовима: Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини, Пећи, Призрену, Урошевцу, Гњилану, Подујеву и др.

У односу на I одељење, Абвер је, до капитулације Италије, остварио незнатну активност по линији II одељења саботажно-диверзантске активности. Она се свела на испитивање, обраду и картографско обухватање важних војних тачака, саобраћајних линија значајних за Косово и Метохију, а које су ову територију повезивале са Црном Гором, Македонијом, Санџаком и Србијом. Ове радње добро су дошле приликом извођења саботажно-диверзантских активности у време и после капитулације Италије.

За разлику од повремене активности по линији II одељења, Абвер је стално спроводио интензивну контраобавештајну делатност руковођењем из III одељења Аста у Београду. Организовао је заштиту предузећа од зна-

¹³⁹ Бивши аустроугарски официр др Јозеф Матл је од пре рата руководио делом Абверове шпијунаже у Југославији. После окупације обављао је значајне и разноврсне задатке, као што су сарадња са шиптарским квислинзима, комбинације и сарадња са четницима, а обилазио је територије и ван надлежности војног заповедника за Србију.

чаја за ратну индустрију и војну привреду, постављао опуномоћеника одбране и сарађивао с јединицама индустријске заштите, предузимајући и друге мере ради обезбеђења од саботаже и диверзија.

Укупан преглед организационе структуре Абвера на Косову и Метохији показује следећу слику: постојање „редовне“ територијалне организације Абвера и рад према Косову и Метохији из суседних земаља и области. Наиме, Аст у Београду, као територијално надлежна Аберова централа, образовала је огранке на Косову и Метохији, како на немачком подручју Косова (Митровица и Подујево), тако и на подручју под италијанском управом (Пећ и Призрен). У низу лица која су радила и истицала се радом за Абвер, посебно место припада двојици: Џаферу Деви и Костантину Плавшићу.¹⁴⁰ Тајна војна полиција ГФП (Geheime Feldpolizei) била је организована за употребу у окупираним земљама, као војна контраобавештајна и полицијска егзекутивна организација.¹⁴¹ Формирана је пред напад Немачке на Југославију, а у Београд је стигла 27. априла 1941. године. У Србији је ГФП група 20 са седиштем у Београду радила до новембра 1942, када је расформирана. За подручје Косова и Метохије, под немачком окупацијом, био је надлежан огранак образован 12. јуна 1941. године у Косовској Митровици.¹⁴²

Комесаријат, односно Секретаријат ГФП у Косовској Митровици вршио је послове безбедносне и криминалистичке полиције Вермахта и контраобавештајне службе. Он је те задатке обављао за немачке војне јединице, органе и окупациону војну управу на делу Косова и Метохије под немачком управом. Поред скромне обавештајне активности, огранак је имао функцију помоћног и извршног органа Абвера и Ица, пошто је правилима службе ГФП одређено да је „Тајна војна полиција контраобавештајна полиција Абвера“. По његовом налогу, као и по налозима војног суда, огранак је саслушavaо, водио истраге, обављао претресе, прикупљао податке, проверавао појединце, али и самостално хапсио на основу података добијених од својих агената или пријава из војних јединица.¹⁴³

¹⁴⁰ Опширније: Бранислав Божовић и Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд, 1991, стр. 146–150; Милорад Вавић, *Џафер Дева*, Загреб, 1985. Џафер Дева је био веома образован, говорио је седам језика. Основно образовање почео је да стиче у Косовској Митровици, а завршио у Солуну. Средњу школу похађао је у Цариграду, као слушалац у америчком колеџу, а у Бечу је завршио експортну академију. После школовања радио је краће време у Египту, у Управи Суецког канала у Александрији. Вративши се у Косовску Митровицу, једно време био је запослен у Трепчи, затим се бавио трговином грађом, да би средином тридесетих година подигао своју стругару. Био је типичан приставник шовинистичке великобалбанске буржоазије и погодна личност за Абвер. Везу је успоставио још 1936. године приликом једног од својих честих путовања у Немачку. До Априлског рата, стрпљиво је стварао агентуру на Косову и Метохији, ослањајући се на трговце и друге богате појединце. Југословенска контраобавештајна служба сумњала је у њега, поготову после женидбе с једном судетском Немецом, музичарком која је свирала у женском оркестру у хотелу „Палас“, у Косовској Митровици. Докази за његов шпијунски рад нису се могли пронаћи, јер је успевао да се представља као одан Југославији, а своју супругу приказивао је као противницу Хитлеровог режима, која је због тога морала да бежи из Судета.

¹⁴¹ Зборник: *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*, Београд, 1988, стр. 145–166; Бранислав Божовић, *Организација и делатност немачке обавештајне службе и Специјалне полиције против НОБ у Србији 1941–1944*.

¹⁴² ВА, НАВ-Н-Т-500, р. 248, сн. 245.

¹⁴³ Наведено према: Б. Божовић нав. дело, *Сурова времена...*, стр. 152.

Огранак Тајне војне полиције у Косовској Митровици имао је нешто шири делокруг рада и због тога што на овом подручју, до фебруара 1942. године, није постојала испостава СД-а (Служба безбедности Националсоцијалистичке партије) и Гестапоа (Тајна државна полиција). Међутим, од тада је стално умањивана његова надлежност, пошто су СД и Гестапо широко захватили безбедносни, контраобавештајни сектор рада на овом подручју.

Ради остваривања својих задатака, огранак ГФП одржавао је везе са поверљивим лицима, од којих је добијао обавештења. Она су ређе формално врбована и евидентирана као агенти, а чешће коришћена као пригодне везе. Највише их је било у Трепчи. Но, огранак је имао и агенте за испитивање међунационалних односа Шиптара, Срба и Црногораца, као и за откривање обавештајног и пропагандног рада Италијана, који је био у раскораку са интересима Немачке на овом подручју.

Делатност огранка тајне војне полиције у Косовској Митровици, али и уопште, није имала такав утицај на збивања на Косову и Метохији, као што је то био случај са Абвером или са СД и Гестапоом, који су у том погледу одиграли значајну улогу.

Служба Иц (Ans Ce), трупна организација, имала је задатак да на Косову прикупља податке о снагама НОП за потребе немачких трупа које су биле лоциране на Косову, дакле, била је то посебна организација која је извршавала војнообавештајне задатке тактичке природе. Њен делокруг ограничавао се на потребе трупа и територијалних установа окупационог система.

У немачким посадним и борбеним војним јединицама које су краће или дуже времена биле на Косову, приказивање положаја непријатеља тицало се првенствено оружаних снага и група противника, али је обухватала и друга обавештења од значаја за сагледавање војне ситуације. Немачки документи као нарочито активне помињу обавештајна одељења и одсеке Иц (Ans Ce): 14. немачког брдског корпуса, обавештајни одсек дивизије „Принц Еуген“ којем је давао задатке лично командант дивизије генерал Плебс, затим обавештајни органи 100, 118. и 297. дивизије, 21. немачког корпуса, затим 60, 294. и 717. немачке дивизије, обавештајни органи штаба 97, 749. и 750. немачког пука, као и трупни обавештајни органи осталих немачких јединица које су дуже или краће време изводиле оперативне задатке на Косову током рата.¹⁴⁴

На Косову је деловала 838. крајскомандантура, окружно војноуправно надлештво на окупираним територијама (са седиштем у Косовској Митровици) чији је крајскомандант био немачки капетан Ланге. Она је имала под својом командом сталне полицијске снаге –један вод фелдјандармерије и шуцполиције. У фелдјандармерији служили су искључиво Немци, док су у шуцполицију примани и поједини Албанци и Муслимани који су се ставили у службу окупатора. Поред осталих одељења имала је у свом саставу и обавештајно оде-

¹⁴⁴ Али Хадри, НОП на Косову; Владо Стругар, Југославија 1941–1945, Београд, 1970, стр. 23–38.

љење. Крајскомандантура бр. 838 је током рата веома интензивно сарађивала са квислинзима и координирала њихове акције у корист Трећег рајха.¹⁴⁵

Веома су бројни документи о преписци 838. крајскомандантуре са 297. немачком дивизијом, управом рудника Трепче, као и са осталим обавештајно-полицијским установама на Косову.¹⁴⁶

И сам Химлер, вођа СС, који је 1942. године слао распис установама Гестапоа окупиране Југославије, истицао је Косово као важан војнопривредни регион за Рајх.

Гестапо је предвиђао опсежне мере чији је крајњи циљ био „тотално уништење комунизма“. Све снажнији развитак оружаног устанка забрињавао је руководиоце немачке политичке обавештајне службе у Берлину. Шеф Гестапоа Милер својим расписом о „сузбијању комунистичког покрета у Југославији“ од 22. октобра 1941. године, који је послат свим гестаповским централама у Југославији, указује на гледање Гестапоа на устанички покрет и на смернице за његово сузбијање. То је један од тајних гестаповских докумената који говори о НОП-у. Ево неких места из Милеровог расписа који говоре о томе како је Гестапо оцењивао НОП у Југославији и шта је знао о СКОЈ-у, како је видео његову улогу у оружаном устанку, те каквим се све средствима окупатор служио и какве је методе употребљавао у борби против НОП-а. Он истиче:

„... Устанички покрет у Југославији нису дела група које неповезано оперишу и појединих лица, већ да герилским борбама, саботажама и терористичким делима руководи КПЈ, која их је организовала, па наставља:

... Сузбијање банде врши се у сарадњи са оружаном силом (Вермахтовом) и полицијом поретка. Сузбијање илегалног комунистичког покрета спада у искључиву надлежност полиције безбедности уз евентуалну сарадњу са полицијом дотичног краја.

... КПЈ као секција прикључена Трећој комунистичкој интернационали. Она постоји илегално већ 20 година и стога располаже великим бројем руководиоца који владају конспиративним правилима.

... СКОЈ-у треба обратити нарочиту пажњу, пошто баш из њега долазе активисти који заузимају водеће положаје у илегалној КПЈ као и у бандитима... (мисли се на партизане).“

Стога је на сваки начин потребно створити мрежу обавештајне службе државне полиције разгранату преко целе територије. Корисне податке могу дати само они повереници који су дошли из илегалног покрета. Међу ухва-

¹⁴⁵ Др Али Хадри, НОП на Косову 1941–1945, стр. 115–116; ВА, НАВ-Н-Т-315, 1980/462.

¹⁴⁶ Исто.

ћеним члановима банде и лицима ухапшеним због илегалне делатности биће извештан број таквих који су погодни и који прихватају сарадњу.¹⁴⁷

Из превентивних полицијских разлога морају бити ухапшена сва она лица која су позната као комунисти, потпуно је свеједно да ли се баве илегалним радом или не. Треба ухапсити сва она лица за која се сумња да припадају комунистичком покрету или су помагали његова стремљења.¹⁴⁸

Немачки безбедоносни политички органи настоје да на Косову спроведу у дело директиву свога шефа из Берлина предузимајући низ мера на том плану. Ево мера које су предузете у духу Милерове директиве:

У извештају СС мајора Хелма Главној управи безбедности Рајха из Београда 13. 12. 1941. године, пише:

„... За Македонију и Косово недостају тачни подаци. Према исказима заробљених политичких комесара тамо би се до сада могао забележити пораст комунистичког утицаја. Извршена су разна дела саботажа. У сарадњи са Вермахтом, за сузбијање комунизма, Српски добровољачки одреди, Специјалном полицијом и четници предузимају следеће мере:

а) Акције у градовима окупиране Србије блокирањем градских квартова итд. ...

б) Хапшење свих који су до сада познати као сумњиви да су комунисти и интернирање у приватне логоре;

в) Акције против талаца;

г) Картотечно регистровање свих лица осумњичених да су комунистички настројени;

д) Проширене мере контрола над путницима који долазе и одлазе на прилазним друмовима града, железничким станицама и пристаништима;

ђ) Завођење преких судова за поједине делове земље;

е) Мере одмазде немачког Вермахта, норма: 1 убијени припадник немачког Вермахта 100, за рањеног 50 Срба. Спаљивање села, чији се мушки становници налазе код партизана итд.¹⁴⁹

Међутим, све те мере терора окупатора путем одмазда постизале су супротне ефекте од предвиђених.

Немачки историчар Валтер Герилц, који се после рата бавио приказима ратних збивања на основу немачких докумената и са немачког гле-

¹⁴⁷ НОС, књ. IV, стр. 661–669. и 671; и Зборник том I/2, стр. 362, 364, 367.

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ Зборник докумената о немачкој обавештајној служби књ. VIII, док. бр. 298, стр. 868–869.

дишта, написао је књигу о Другом светском рату у којој, између осталог, сумарном методом, набраја врсте и слику терористичких метода које је примењивао Трећи рајх у Југославији и пише:

„... Низ мера одмазде, узимање талаца, стрељање талаца, њихово вешање на месту диверзије против железничара, спаљивање читавих места која су појединим партизанима давала скровиште, одвођење стоке, спаљивање жетвених залиха, које се нису могле одвести, стварање забрањених зона с обе стране угрожених и важних железничких пруга и друмова, преселавање становништва из таквих забрањених зона, одвођење немирних делова становништва у логоре, све је то... изазвало атмосферу мржње, очаја, огорчења и безакоња, које је обезбеђивало све већи прилив у партизанске редове. Самим насиљем у овој земљи се није могло ништа урадити...“¹⁵⁰

Испостава Гестапоа у Косовској Митровици, према сачуваној преписци са немачким безбедоносно-полицијским установама, тражила је агенте и из Београда ради спровођења својих месних задатака и комбинација против НОП Косова, уколико не би сама, на Косову, за неки конкретан посао имала погодно лице у својој агентурној мрежи. Тако је на пример, био упућен из Београда од Гестапоа њихов агент Бранко Николић који је затим био убачен међу рударе Трепче.

Немачки обавештајни аналитичари су агентурну мрежу која је деловала против НОП-а, у оквиру окупационог система Косова, били поделили на три групе у односу на националну и социјалну средину из које је била регрутована. Прву групу агената су чинили фолксдојчери (немачка народносна група) настањени на Косову који су се одмах ставили на услугу немачкој обавештајној служби 1941. године. Међу њима је било неколико предатних сарадника немачке обавештајне службе. Они агенти Немаца који су већ дуже времена живели на Косову, били су важан извор за проверавање лица за потребе немачке обавештајне службе јер су познавали прилике. Друга група агената немачке обавештајне службе на Косову је регрутована из редова реакционарних елемената између Албанаца и Срба на Косову. Абвер је на својој окупационој зони Косова имао јако упориште и до рата. Тако је целокупан квислиншки апарат са свим сарадницима и квислинзима био активан у циљу извршења и учвршћења окупационог система.

Тако је, на пример, агент Абвера до рата Константин Плавшић, на Косову уживао њихово велико поверење, а посебно немачког генерала Галена и др Матла, шефа Првог одсека немачког обавештајног центра у Београду. Константин Плавшић је био одлично камуфлирани немачки агент. Становао је у Косовској Митровици и примао „инспекторску“ плату у „Трепчи“, а

¹⁵⁰ Косово – Косова, Приштина 1978/7, стр. 110–111, Милан Обрадовић, Задаци обавештајно-полицијских служби окупатора и квислинга у окупационом систему Косова.

пет пута већу из Београда, тајно. Он је Немцима доставио низ значајних информација о НОП-у „... о бројности, руководиоцима и местима где се налазе партизански одреди Косова који су деловали у појединим областима... Прибављао је податке о одреду којим је командовао Фадил Хоџа а који је дејствовао на Косову и о другим који су изводили акције у северној и централној Албанији“. Основни задатак који је од Немаца добио је заштита рудника „Трепча“. После рата је откривен, осуђен и стрељан као ратни злочинац.

И трећа група сарадника, у погледу рада против НОП и илегалних организација КПЈ и СКОЈ-а, стицана је врбовањем у затворима, односно на основу оптужног материјала који би био таквом лицу предочен уз стављање пред дилему или да ради за немачку обавештајну службу или да и сам буде жртва гестаповских мера.

Делатност испоставе немачке обавештајно-полицијске службе и њихових сарадника простирала се и изван области Косова, тако да су обавештајни пунктови постојали и деловали како у местима на Косову, тако и у суседним подручјима.¹⁵¹

Према немачким документима, везе између главног немачког обавештајног центра у Косовској Митровици и осталих обавештајних пунктова и испостава обављане су путем веома живог радио-саобраћаја. Постоје подаци из којих се види да је узајамно поштење путем телеграфије било обављано четири до пет пута сваког дана када би на територији Косова долазило до важних збивања, а нарочито у другој половини рата.

Немачки обавештајни центри на Косову су свој задатак, са гледишта окупатора и процене њиховог безбедоносно-полицијског апарата у окупационом систему, извршили прилично успешно. У погледу делатности против НОП-а полицијски апарат је забележио неколико већих егзекутивних захвата. Међутим, обавештајно-полицијски апарат није на Косову постигао трајан успех. Организације КПЈ и НОП, читаво време окупације су реметили политичке планове немачког окупационог апарата на Косову и спречавали разорно деловање обавештајно-полицијских служби окупационог система, а нарочито у погледу распривања мржње и супротности између албанског, с једне стране, и српског и црногорског народа, с друге стране.

То је онемогућавало већи успех у тактизирању обавештајних служби у окупационом систему Косова према албанском становништву, мада је коришћење и хушкање реакционарних кругова из редова албанског становништва Косова, с једне, и сарадње с четницима, с друге стране, доносило тешке последице и жртве домаћем становништву.¹⁵²

Популарисање немачких идеја у Србији вршила је специјална пропагандна јединица – Пропагандно одељење Југоисток (Sudost). Одељење су са-

¹⁵¹ НОС, књ. IV, стр. 855.

¹⁵² Исто, стр. 854.

чињавали проверени експерти: политичари, психолози, новинари, књижевници, зналци уметности. Задатак одељења био је да утврди мере које би требало предузети на пропагандном плану како би српски народ прихватио „нови поредак“. После три седмице проведене у Београду, вође одељења послале су 26. маја 1941. године свој извештај врховној команди Вермахта. Константовано је да је Србин „рођени завереник“ и да „воли да се служи нечасним средствима“.¹⁵³

У лето 1943. године, немачки окупатори врше реорганизацију читавог војног и управног полицијског система и прелазе у стратешку дефанзиву. Балкан добија третман ратишта уместо досадашњег окупационог подручја. Упоредо са овим, немачки окупатори реорганизују и своје обавештајно-полицијске службе, стварајући систем јединица за извиђање фронта (звани ФАТ) и команде за фронтовно извиђање (ФАК) на место ранијег територијалног система обавештајне организације Трећег рајха. Фронтовни и трупни обавештајни центри уклапају се у задатке оперативних јединица Вермахта.

Значи, преласком стратешке иницијативе на страну НОВ и ПОЈ, немачке обавештајне службе траже нове облике и повојничују своју структуру, приближавају се фронту.

Капитулација Италије је имала за последицу нагло јачање НОВ и НОП Косова, стварање слободне територије и сабијање окупатора у градове и упоришта дуж најважнијих комуникација. У први план борбе против НОП немачке војнообавештајне службе у окупационом систему Косова, због војнопривредног значаја Косова за ратну машину, истурају своју војнообавештајну службу Абвер, која се у датој ситуацији прилагођава новонасталој ситуацији. Немци формирају покретне обавештајне центре обавештајаца и диверзаната који су по потреби одлазили на сваки терен који је био угрожен. То значи да немачка војнообавештајна служба прелази у дефанзиву и добија задатак да својим средствима помогне задржавање наступања НОВЈ, сачува позиције и осигура безбедност окупационог система Косова. Она се управо од тада брани, али се не ограничава само на пасивну одбрану, већ систематски припрема, организује и спроводи низ подухвата и акција са основним циљем да ослаби снаге и моћ НОП-а.

Са тим циљем, за ове задатке Абвер ствара још и читав систем специјалних јединица које су, или извршавале специјалне задатке против НОВЈ, а у склопу немачке војске, или деловале на територијама угроженим од ослободилачких снага.

Специјалне подухвате против јединица НОВ и ПОЈ изводиле су посебно обучене јединице дивизије Брандербург. Тако, на пример, за ове акције на Косову је била ангажована 9. чета пука Бранденбург, која је отпочела обуку за извођење специјалних акција против НОП Косова у Рашкој, а завршила у Косовској Митровици 1943. године. Специјалном обуком ове групе у Косов-

¹⁵³ Опширније: Васа Казимировић, Србија и Југославија 1914–1945, Крагујевац, 1995, књ. III, стр. 752–753.

ској Митровици руководили су немачки капетан Рихтер и поручник Венце.¹⁵⁴ После завршеног специјалног курса, припадници ове специјалне јединице изводили су акције на ширем подручју Косовске Митровице, у рејону који је био под утицајем НОП-а. Они су се камуфлирали на различите начине, облачећи се у немачке или партизанске униформе, а по потреби и у одећу какву носе албански сељаци из тог подручја. Ово је понекад служило за прикривање властитих злочина над народом да би их могли препустити другима и тиме још више подстицати мржњу међу националним групацијама округа Косовска Митровица.¹⁵⁵

Штабови немачке војске који су били надлежни за територије на којима су водили борбу против НОВЈ имали су на располагању специјалне јединице које су Немци називали „Трупови за уништење банди“. Током друге половине 1943. године, Немци су почели да обучавају своје специјалне јединице у Трапистима код Бањалуче, под руководством капетана немачке обавештајне службе Конопаског.

Када немачка обавештајна служба није успела да разбије НОП петом колоном, тражи нове облике борбе на Косову против НОП. То су, поред трупова, јединице Бранденбург, ФАТ-ови, инвазионеци, Рикнеци (немачка мрежа у позадини јединица НОВЈ), ловачке команде, радио-извиђачка служба, уцене, покушај атентата на највише руководиоце партија и НОВЈ и др.

Поред јединица за специјалне подухвате проти НОВЈ, постојале су и специјалне групе за деловање на „угроженој“ територији, дакле, у крајевима који су били „прошарани“ партизанима. Ове групе су се звале Абвертрупови, а затим су добиле закамouflирани назив фронтни извиђачки трупови или скраћено ФАТ-ови. Специјалне задатке на Косову изводио је ФАТ-207 који је имао задатак да организује домаће групе за обавештајну и субверзивну делатност против партизана и њихове територије. Ангажовањем домаћих група требало је, с једне стране, да пребаце терет рата са немачких леђа и уштеде им жртве на рачун домородачког становништва до којег им није много стало, а с друге стране, да борба пружи ефикасније резултате. Преко ових група су Немци изводили саботаже и диверзије, ширили подривачко-деморализаторску активност против НОП-а. Били су снабдевени пропагандним материјалом.

Немачка тзв. Команда за извиђање фронта, као Аберово надлештво на оперативном подручју ФАТ-207, биле су на Косову састављена од припадника пука Бранденбург. Исто тако, била јој је придодата и јединица Таџика од око 90 припадника доведених из СССР-а, где је овај ФАТ, до пребацивања на Косово 1943. године, изводио специјалне подухвате против јединица Црвене

¹⁵⁴ НОС, IV, 237.

¹⁵⁵ Буро Ребић, Од фашистичких трупова до јединица за специјална дејства савремених агресора, Часопис „13 мај“, ССУП СФРЈ, Београд бр. 1/1977, стр. 63–64.

армије. Јануара 1944. године, ФАТ-207 додељено је још 50 Туркмена, већи број руских ненаоружаних заробљеника за обављање радних задатака, као и група Албанаца заврбованих на подручју делатности ФАТ-а.

Из немачке документације се види да је ФАТ-207 располагао малим новчаним фондовима за плаћање своје агентуре и за придобијање племенских главара. Сем тога, средства су му била у папиру а не у злату. Отуда је разумљиво што ФАТ-207 није у свом раду на реченим подручјима са локалним вођама имао много успеха, пошто је наспрам себе имао британске обавештајне мисије које су располагале великим фондовима у злату. Тако је, на пример, командант ФАТ-207 поручник Ханс, нудио једном локалном главару 10.000 лека у папиру (отприлике вредност три златника), па је придонео што је ова слабо могла заинтересовати оне који су служили Немцима за новац.

У Истоку се налазио центар за обуку и школовање. ФАТ је стајао у присној вези са немачким оперативним јединицама, уз чију је сарадњу спровео неке своје акције.¹⁵⁶

Како су Немци на очекивану инвазију Англоамериканаца на Балкан, због развоја ратне ситуације, морали уопште да рачунају на напуштање појединих територија у Југославији, то су на време предузели мере да припреме специјалну мрежу за деловање на тим, од стране Немаца напуштеним територијама, у ствари у позадини НОВЈ. То је нарочито брижљиво припремано и на Косову, у случају напуштања ове територије ради њиховог војноекономског значаја. Отуда и назив те мреже „Рикнец“ (позадинска мрежа за деловање у позадини непријатеља). Припадници ове мреже прошли су у току припрема специјалну обуку, на којој су обучавани за обавештајни рад (упознавање противничког наоружања, војске, авијације итд.) ради омогућавања бољег и тачнијег прикупљања података, као и за руковање радио-станицама да би прикупљене податке хитно могли да доставе центру. Зато је било образовано више таквих школа и курсева. Позадинска мрежа није имала задатак да предузима било какве оружане акције, већ само да прикупља и доставља информације о противнику. Циљ агената је био да што дуже остане неоткривен, да ничим не побуди сумњу, како би могао што интензивније да ради на прикупљању података. Ова мрежа за Косово је обучавана у Београду, у немачким школама за агенте. Припадници позадинске мреже остављани су у поједином крају приликом немачког повлачења или ноћу падобранима из авиона. Већи део таквих агената, снабдених радио-станицама, новцем у разним валутама, нису успевали јер су одмах од народа откривени.

Немачке снаге су, током друге половине рата, снажно развиле извиђачку делатност, а посебну пажњу су посвећивале радио-извиђању.

¹⁵⁶ НОС, IV, стр. 840–843.

Документа указују да су се немачке обавештајне службе у борби против НОП Косова, а у циљу јачања окупационог система, служиле уценама, саслушањем заробљених партизана и коришћењем тих обавештења у оперативне сврхе. Тако, на пример, у погледу саслушања заробљених партизана као извора података, СС добровољачка легија „Бровинг“ доставља 8.11.1943. године групи „Пфајер“ писмо заробљеног партизана у којем се дају подаци о 3. санџачкој пролетерској бригади распоређеној на подручју Сјенице и њеним намерама да крене у напад на Србију.¹⁵⁷ Како смо раније истакли, немачке обавештајно-полицијске службе, у циљу консолидације окупационог система и ефикасне борбе против НОП-а, примењивале су убацивања у организацје НОП-а, истраге, уцене, одмазде, репресије терор и друге мере.¹⁵⁸ Колико су репресивне мере на Косову биле свирепе и масовне, најбоље илуструје податак да су у окупаторским затворима током НОР-а највише страдали радници и омладина.

Немачки обавештајно-полицијски апарат на подручју Косовске Митровице био је врло крут бирократски механизам, чији су делови функционисали, не само независно један од другог, већ и у борби за међусобни престиж. То је, свакако, НОП-у одговарало и донекле умањивало њихову ефикасност.

Не само немачки, већ и италијански окупатори су имали своју окупаторску политику на Косову, спроводећи је путем обавештајне службе која је представљала исто тако окосницу окупационог система. Тако се у једној италијанској окружници, која датира од 1. марта 1942. године, захтева да „обавештајна служба буде нарочито активна и раширена због особина борбе која се воде“. Затим се захтева да „... сви помогну рад обавештајне службе својом заинтересованости за она питања која она третира“.¹⁵⁹

Како је познато, подручје Метохије и дела Косова окупирали је 38. пешадијска дивизија „Пуље“ (Puglie) из састава 14. корпуса 9. италијанске армије. Поред ове дивизије, на италијанском делу Косова била су дислоцирана и два батаљона албанске квислиншке војске, јула 1941. године (један у Призрену а други у Пећи).¹⁶⁰

У склопу окупационог система на италијанском делу Косова изграђена је густа мрежа карабињерских станица, мањих 5–8, а веће од 20 карабињера, водова и чета, поред тога што је дивизија „Пуље“ имала команду и Секцију краљевских карабињера јачине 40 људи.¹⁶¹ Италијански фашисти су на свом окупационом подручју Косова држали и свој 4. мобилни батаљон карабињера јачине око 1.000 људи са седиштем у Призрену.

¹⁵⁷ ВА, НАВ-Н-Т-312, 448/898.

¹⁵⁸ Зборник НОР-а, том I/19, стр. 327.

¹⁵⁹ Италијанска обавештајна служба у окупационом систему током Другог светског рата, ДСУП, Београд, 1959, стр. 70–78.

¹⁶⁰ Др Али Хадри, НОП на Косову, стр. 105.

¹⁶¹ Италијанска обавештајна служба у Албанији током Другог светског рата, стр. 70.

До августа 1941. године, Италијани на овом подручју образују и три префектуре (Призренска, Приштинска и Дебарска), а од 22. септембра исте године формирана је и Пећка префектура са седиштем у Пећи којој се прикључила и Плавско-гусињска, Рожајска, Тутинска, Источка и Дреничка.¹⁶²

Осим густих мрежа карабињерских станица деловале су и служба сигурности и обавештајне службе: војнообавештајна служба (СИМ – Servizio informazione militare); јавна сигурност (Pubblica Sicurezza – PS), Државна тајна полиција (OVRA – Opera vigilanza repressione antifascismo), Организованости за сузбијање фашизма. То је била политичка полиција фашистичке Италије. На окупираном делу Косова од Италијана, ОВРА је, већ крајем априла и у мају 1941. године, успоставила мрежу својих центара са основним задатком борбе против комуниста и антифашистичких снага уопште. ОВРА се повезује са најреакционарним групама, представницима разних грађанских политичара, ага и бегова на Косову. Ослањајући се на њих, ОВРА је покушавала да разбије јединство маса и њихов отпор окупационом систему. На тој линији ОВРА руководи акцијама четничких група, албанских квислинга, примењујући сва средства од грубих уцена до најгнуснијих злочина: масовна хапшења талаца а нарочито породица припадника партизана, мучења у затворима, убијања активиста НОП-а без судских пресуда, паљења села и одвођење становништва у логоре. ОВРА је имала на свом окупационом подручју широку мрежу обавештајаца, конфидената, а примала је извештаје и од карабињера, квестуре, фашистичких организација и своје војнообавештајне службе – СИМ. Хапшена су и антифашистички расположена лица и привођена специјалном трибуналу за одбрану државе. ОВРА је имала веома јаке центре у Призрену, Приштини и Ђаковици. Њена надлежност се односила не само на Косово већ и на Црну Гору и Бугарску, као и на немачки део Косова. Осим тога, обавештајну обраду Косова вршила је специјална група из састава Обавештајног одељења из састава 9. армије из Тиране, које је бројало 45 официра, 4 подофицира тучача и 4 официра. ОВРА је радила у систему центара, подцентара и секција.¹⁶³

ОВРА се није бавила егзекутивним пословима, већ су то по њеним наредбама вршиле квестуре, карабињери и остале полицијске установе. Она им је, користећи се апаратом при федератима, прикупљала материјале на основу којих је извлачила закључке и издавала наређења. Имала је главну реч у масовним интернирањима људи. Само из Пећи интернирано је у логоре у Албанији и Италији више од 2.000 људи; из Приштине преко хиљаду, из Ђилана исто толико; затим и више хиљада из свих осталих места. Биле су то масовне интернације, у првом реду припадника народноослободилачког покрета, али и осталих грађана на које се сумњало да су про-

¹⁶² Др Али Хадри, цитирано дело, стр. 105.

¹⁶³ Италијанска обавештајна служба у окупационом систему током Другог светског рата, стр. 70.

тивници фашизма и италијанске окупације. Није потребно истицати да су то углавном били Срби и Црногорци, а у много мањем броју и Шиптари.

ОВРА је имала велику агентуру. У ствари, имала је достављаче који су у политичким приликама и раду појединаца извештавали инспекторе федерата, а у срезовима и општинама локалне секретаре фашистичке партије, који су добијене информације прослеђивали инспекторима. Михаило Поповић, трговачки помоћник из Приштине, брзо је откривен као лице које трага за присталицама народноослободилачког покрета у Приштини и који је италијански шпијун. Фашисти су му давали намернице и дозволили да носи оружје, док је организација НОП-а настојала да га ликвидира, али није успела. Асим Сефедин Јановали, трговац, по задатку добијеном од Артура Рока, био је главна веза са трговцима, од којих је убирао новац за потребе фашистичке партије. Сарадник Артура Рока у Приштини био је бечки студент Мехмед бег Емин, који је прикупљао податке и наставио да сарађује са немачком полицијом.¹⁶⁴

У Косовској котлини деловале су и квислиншке обавештајне службе – албанска и српска. Обе су биле под контролом окупатора. Албанска је, поред осталог, настојала да утиче на стварање расположења међу становништвом у правцу припајања Косовскомитровачког округа Албанији. У том циљу долазио је поручник Хелми Лека из Подгорице и разговарао са водећим Шиптарима, а чињени су и покушаји да се образује делегација која би са таквим захтевом посетила Тирану и Рим. У низу села одржаване су конференције и скупљани потписи, али се на томе ова акција и завршила.¹⁶⁵

Српска квислиншка влада имала је обавештајно одељење које је радило при Председништву владе, а налазило се под контролом Немаца. За њих су у овом крају радили изасланици, међу којима се истицао Јован Бркић, изасланик Министарства унутрашњих послова. Они су настојали да дођу до што више података о раду шиптарских квислиншких власти, а посебно о намерама Албанског народног савеза. Такође, постојали су и обаве-

¹⁶⁴ Наведено према Б. Божовић и М. Вавић, Сурова времена..., стр. 141.

¹⁶⁵ Зборник, том XII, књ. 1, док. 216; ВА, „Лондон“. р-2, сн. 297989–297991. У вези с тим, опуномоћеник за спољне послове у Србији Феликс Бенцлер је 8. Новембра 1941, између осталог, известио: „... У извештају генералног намесника Албаније о образовању аутономне државне управе под немачком врховном влашћу, као кристализационом тачком за целу Албанију, намеравано постављање некога кнеза Вида и формирање милицијских јединица, које су се заклеле фиреру, зацело би могли да одговарају албанском жељеном сну, али спадају у царство политичке фантазије. А ми бисмо с наше стране имали повода да се потужимо на држање Италијана, који су, на пример, прекршили Бечки споразум тиме што су у Кос. Митровицу упутили саветника намесника јужне Албаније Штила, да покуша да наговоре Албанце из Косовске Митровице на упућивање једне делегације у Тирану и Рим, са задатком да издејствују да се област Митровице прикључи великој Албанији... Овдашњи италијански посланик није ми до сада износио никакве тешкоће у области Митровице, само ми је затражио надзор над неколико албанских емиграната, присталица Ахмета Зогуа, у Београду, али ме ипак до сада није обавестио о њиховим сплеткама. Италијанска војна акција у области Митровице излишна је већ стога што у Митровици управља немачка крајскомандантура. Нема разлога за постављање италијанског конзулата у Митровици, ово утолико мање зато што је овдашњем италијанском посланству већ додељен један албански референт у рангу посланика... У случају да италијанска влада инсистира у овоме правцу ја бих предложио да се немачкој крајскомандантури прида један стални политички саветник који би био потчињен мени.“ (ВА, Лондон 2, 297989-91).

штајни официри у Српској државној стражи. Српска обавештајна служба је, преко својих људи, а податке је прикупљала и Специјална полиција у Београду, остваривала увид у деловање и намере шиптарских квислинга.

У Косовској Митровици је, маја 1942. године, образована немачка Окружна полицијска команда, која је била подређена Обласној полицијској команди у Краљеву. У њену надлежност спадале су немачке полицијске организације, али и надзор над шиптарском жандармеријом, Српском државном стражом, а посебно над Предстојништвом градске полиције. Ова команда тесно је сарађивала са крајскокомандантуром.¹⁶⁶

Квислинзи су били укључени у све полицијске и обавештајне организације. У заштитној полицији (Schutzpolizei), на пример, већину су чинили Шиптари. Предстојништво градске полиције у Косовској Митровици званично је била институција Министарства унутрашњих послова Недићеве владе, а у пракси је радила углавном по налозима и за потребе СД и Гестапоа.

Све ове службе ослањале су се на део домаћег живља и резултати које су постигле, ако не највећим, онда свакако великим делом, јесу заслуга агентуре коју су чинили квислинзи. Они су били тим опаснији, што су потицали из свих друштвених слојева и што су деловали у средини коју су добро познавали. Агентура је све послове обављала у тајности, осим појединаца који су то радили јавно и за које се знало ко су и шта су.

Колико је обавештајна и доушничка мрежа на Косову и Метохији била разграната, свакако потврђује податак да су органи безбедности после рата идентификовали велики број сарадника италијанских и квислиншких служби: 189 сарадника СИМ-а, 78 ОВРЕ, 536 карабињерије, 186 шиптарске жандармерије, 393 префектура и непрефектура и 123 доушника квестура. Исти је случај и у погледу немачке обавештајне службе. Само је пуковник Константин Плавшић, обавештајац Абвера открио, на саслушању 1945. године, 59 сарадника Абвера, Гестапоа и СД. Или податак да је у Косовској Митровици деловало девет, у Пећи седам, Новом Пазару четири и Вучитрну један обавештајни центар или пункт. Наравно, сви ови подаци не могу бити коначни како у погледу броја сарадника, тако и у погледу броја центара и пунктова. Њихов број може бити само већи, никако мањи. У питању су хиљаде људи који су тајно радили за потребе и у интересу окупатора и квислинга.¹⁶⁷

Италијанска војнообавештајна служба СИМ била је корисник података финансијске страже, разних легија, милиција и фашистичке организације „Црне кошуље“. Италијански окупатори су обавештајни рад прено-

¹⁶⁶ ВА, НАВ-Н-Т-500, р. 248, сн. 45–46.

¹⁶⁷ Бранислав Божовић, Обавештајна служба немачког окупатора у Србији, рукопис; Зборник: Радничка класа Косовске Митровице у радничком комунистичком покрету, Косовска Митровица 1979, стр. 456; Милан Обрадовић, Колаборације обавештајно-полицијских служби у борби против НОП-а Косовске Митровице и околине.

сили и на посебне уреде у пуковима ради ефикасније обавештајне обраде НОП-а. Свака од ових служби стварала је систем тоталне шпијунаже (војне, политичке, политичко-партијске).

После окупације Албаније, априла 1939. године, Анђелко Антика се вратио и живео у Куксу где је, као капетан, био на челу СИМ-а који је деловао према Косову и Метохији. Отуда је убацивао качаке ради дестабилизације Југославије и изазивања немира на Косову. Учврстио је постојећу мрежу агената и наставио да ради на њеном проширивању. Повезивао се са утицајним Шиптарима: Ферхат-бегом Драгом у Косовској Митровици, Мустафом Дургутијем у Ораховцу, Иљазијем Агушијем у Приштини и др.

За време Априлског рата, Античини људи, заједно са члановима студентске илегалне организације „Беса“, организовали су и предводили нападе на југословенске војнике у повлачењу. Од првих дана окупације Југославије, када су се емигранти почели враћати на Косово и Метохију, међу њих је убацио велики број својих сарадника. Само у групи која је дошла са Косовским комитетом, сваки пети био је његов шпијун. Анђелко Антика је свој обавештајни центар преселио у Приштину и ту остао до 1942. године, када је на интервенцију Немаца повучен. Заменио га је Армандо Ђованети, такође капетан.

СИМ је из Приштине дејствовао према Косовскомитровачком округу, осим Новог Пазара и Рашке, који су били у надлежности СИМа из Сјенице, којим је руководио поручник Артуро Пенини. Антика је из Приштине успео да образује мрежу агената и на подручју Србије, а за борбу против народноослободилачког покрета. У делу Косова који је био у саставу „Велике Албаније“, најактивнији су били предратни агенти, а њихов рад је добрим делом био оријентисан пема народноослободилачком покрету. Официри СИМ-а су, поред Шиптара, ангажовали и изванредан број Срба и Црногораца преко којих су долазили до информација о партизанима и четницима. Доушнике и сараднике на овом подручју врбовали су уз помоћ Ибрахима Бануша, адвоката из Приштине. Између осталих, и он је заврбовао Радована Спасића, мајора Југословенске краљевске војске.

Ибрахим Бануш успео је да се приближи и народноослободилачком покрету и после ослобођења постао је командант војног подручја у Пећи. Међу значајне агенте спадао је и Маљуш Косова, који је одржавао везе са агентуром у Србији. Један од оних који су прикупљали информације о четницима био је Добросав Кривокапић, студент права, из Приштине.¹⁶⁸

Немци су били непријатно изненађени када су, 1943. године, открили разгранату мрежу италијанских агената на територији Србије. Један од њених главних агената (резидената) био је Сулејман Бабић, који се још 1928. године, као шеријатски судија, у Призрену повезао са СИМ-ом, а везу је успоставио преко Фаута Коре, трговца. Као италијански агент, изве-

¹⁶⁸ Наведено према: Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову...* стр. 137–139.

шта је је потписивао са „Сулба“, а предавао их је италијанским официрима приликом њиховог проласка кроз Ниш. После капитулације Италије, ступио је у немачку службу и као председник Муслиманске верске заједнице врбовао је у Прешеву, Медвеђи и Бујановцу Шиптаре за ступање у СС дивизију „Скендербег“.

Са Сулејманом Бабићем сарађивао је Милош Беговић, родом из Призрена. Он је, у ствари, био Шиптар Махмуд Бегу, који је променио вероисповест и од муслимана постао православац. Најдуже је живео у Краљеву, али је једно време био запослен у Трепчи и у Београду, где је радио у Савезу земљорадничких задруга. Обавештајно је обрађивао територију Србије, посебно Краљево и Ђуприју. Скупљао је податке о распореду немачких јединица, бројном стању и покретима, затим о јачини и моралу бугарских јединица, пратио је деловање Српске државне страже, четника и љотићеваца. Такође је прикупљао податке о партизанима, бројном стању одреда и расположењу народа. На вези је имао Десанку Николић из Ниша и Светислава Ђурића из Ђуприје. Средином 1942. године, Немци су га открили као италијанског шпијуна, ухапсили га и интернирали у Немачку.

Светислав Ђурић је, као и Милош Беговић, био Шиптар који је променио веру. Право име било му је Мустафа Јусуфи, по занимању столар, родом из Приштине. Надимак му је био „Турчин“. За обавештајни рад придобио га је Милош Беговић, односно Махмуд Бегу. Скупљао је податке о партизанском покрету и пратио кретање возова са немачким јединицама на прузи Београд – Ниш – Софија.¹⁶⁹

Италијанска обавештајна служба у окупационом систему Косова обилато је користила у обавештајне сврхе иредентистичке организације „Беса“, о којој је било речи, и „Бали Комбтар“ која је такође пре рата била повезана са италијанском обавештајном службом и играла важну улогу у припремању окупације овог региона. Основни методи борбе свих италијанских обавештајно-полицијских организација и јединица у окупираном систему били су: распиривање националне и верске мржње, организовање братоубилачког рата са циљем да се масе одвоје од НОП-а, убацивање шпијуна у организације НОП-а, терор, психолошки притисци, деморализација и застрашивање становништва, стварање квислиншких група и одбора као база за обавештавање, стварање легије, милиције и др.

У зони Косова коју су окупирали бугарски фашисти, створен је Качански срез са среском полицијском управом. У састав овог среза „... ушле су општине: качаничка, штрбачка, витинска, жегранска, пасјанска и ранилушка“.¹⁷⁰

Качанички срез ушао је у састав бугарске Скопске полицијске управе. Читава структура бугарских окупаторских власти на овом делу Косова била

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ Др Али Хадри, цитирано дело, стр. 129.

је организационо постављена за што ефикаснију борбу против НОП-а. У том циљу Бугари су ишли на масовна стварања своје агентуре. Формирали су Качаничко среско политичко начелство (*Околско управљение*). Ово полицијско начелство је имало полицијске станице у: качаничкој, штрбачкој, витинској, жегранској, пасјанској и ранилучкој општини као и представнике у већим селима. У свом обавештајном раду Бугари су се на овом подручју ослањали на сеоске кметове, кметске намеснике и десетаре, преко којих су прикупљали податке о припадницима НОП-а. Општински кмет је имао свој илегални пункт који је преко сеоских намесника обавештајно деловао на овом подручју окупираном од Бугара. Основни задаци овог обавештајно-полицијског апарата били су: прикупљање података о томе ко поседује оружје, војну опрему, одећу, о појави партизанских јединица и група на терену, њиховим задацима, везама, базама, начини снабдевања и др.

Полицијски апарат на бугарском делу Косова у свом раду се залагао да за обављени рад придобије што више сарадника међу мештанима, у трговини са прехрамбеним артиклима, у школама, удружењима, међу лугарима, пољарима, пастирима, путарима, дрвосечача и другим срединама. За стимулацију својих сарадника, бугарска служба безбедности и полиција нису жалиле новац, дајући сарадницима низ повластица као што су: дозволе за отварање трговина, занатских радњи, коришћење општинских пашњака и др. Према томе, бугарски окупатори су окупациони систем на окупираном делу Косова потпуно изједначили са подручјима Македоније која су окупирали.¹⁷¹

Део Косова под бугарском окупацијом био је обавештајно осматран и од војнообавештајне службе Обавештајног одељења Министарства војске (*Разунавашелној оделења* – РО). Ови органи су били из састава 14. бугарске пешадијске дивизије 5. корпуса. Ова дивизија је имала две обавештајне подсекције (за војску и терен), и органи бугарске војнообавештајне службе – РО у пуковима и батаљонима бавили су се обавештајним радом у дислоцираним јединицама. У бугарским батаљонима деловали су обавештајни официри који су детаљно обавештајно обрађивали терен који је покривао батаљон. При обављању службе, ови официри су се облачили у цивилна одела ради боље конспирације приликом додира са сарадницима на терену. За састајање са својим агентима коришћени су сајмови, пијачни дани, религиозни празници када се људи масовно окупљају, а и приликом сакупљања људи за присилан рад: „... Једном речју власт треба да тежи да што већем броју људи да задатке за обавештавања“, каже се у једном упутству качаничког среског полицијског начелника, па закључује да је „... крајње време успоставити ближе везе између полицајаца, општинских власти, учитеља, чиновника и других који би могли да се искористе за обавештавање о партизанима“.¹⁷²

¹⁷¹ Исто.

¹⁷² Бугарска обавештајна служба у окупираном систему током Другог светског рата, Београд, 1966, стр. 25, 42–43.

Методи рада РО били су: убацивање својих сарадника у партијске организације и НОП. Ово је чињено преко специјалних агената бугарске обавештајне службе који су називани „секретен сотрудник“. Своје агенте настојали су регрутовати од припадника Партије и НОП-а који су се слабо држали при истрагама и хапшењима. У једном упутству начелника бугарске Скопске полицијске управе о значају коришћења сарадника са среским полицијским начелствима, наглашава се „... Тајни сарадници – не сметнути са ума – да ће борба против разбојника имати велике резултате, само ако власт има добре тајне сараднике. Без таквих је борба готово немогућа. То никад не заборавити. Такви се налазе с муком и веома пажљиво испитују, а једном добивени сарадник треба да буде веома добро чувани да буде добро плаћен“.¹⁷³

Бугари су на свом окупационом подручју Косова стварали и употребљавали ударне групе – контрачете и специјалне полицијске групе састављене од 5 до 25 људи, за борбу против партизана. Ове специјалне јединице бугарске полиције дејствовале су по начелима партизанске тактике. Једна од мера полиције била је и: ограничавање кретање становништва, увођење полицијског часа, контрола издатих пропусница, спречавање изношења животних намирница у већим количинама од стране становништва, евиденција лица која купују веће количине хране, контрола дошљака, увођење цензуре кореспонденције становништва, прилагођавања облика организације и тактике борбе против партизана у зимским условима и друге мере.

СИМ је из Приштине дејствовао и према Македонији, пружајући подршку великоалбанским националистима. Преко Шаипа Мустафе, правника, члана КПЈ, који је истовремено био и сарадник СИМ-а, организовао је 1941. године демонстрације Шиптара у Скопљу. На њима је истакнут захтев да се Скопље са Кумановом и Качаником прикључи великој Албанији. Акцију је, у договору са СИМ-ом, финансирало италијанско посланство из Софије, преко конзулата у Скопљу.

Бугарске окупационе власти, међутим, реаговале су веома оштро. Многе демонстранте су сурово претукли, а велики број ухапсили или протерали на Косово и Метохију и у Албанију.

Шаип Мустафа је интерниран у Бугарску, одакле је, после шест месеци, ослобођен и отишао у Тирану, где га је примио председник албанске владе Мустафа Круја. После овога бугарске власти су настојале да се измире са Шиптарима, па су у Приштину као свог изасланика, упутиле имама Исмаила Максута, познатог као Исмаил Хоџа, из Качаника. Он је убеђивао Шиптаре у добре намере Бугара и обећавао им је разне повластице, у првome реду да ће бити ослобођени пореза и служења у бугарској војсци. Овај поступак Бугара

¹⁷³ Исто.

изазван је с намером да се од шиптарских квислинга образују контрачете, чији је организатор био Исмаил Хоџа.¹⁷⁴

Из изложеног је очевидно да је обавештајно-полицијски апарат бугарских окупатора у окупационом систему дела Косовске котлине под бугарском окупацијом био бројан, свеобухватан, густо постављен, веома активан у предузимању полицијских координирајућих, војних и репресивних мера.

Италијанско-немачке супротности у трвењу око Косова нису престале све време током постојања фашистичке Италије. Због тога су Косово, током прве године окупације, према немачким документима, потресали стални немири и сукоби. Ове немире међу становништвом све три националне групације на Косову подстицале су и распаљивале италијанске обавештајне службе, хушкајући албанско становништво Косова против српског и црногорског и обрнуто, стварајући четничке групе, одборе, легије, милицију и др. Ови сукоби које су организовали окупатори евидентни су из два извештаја и то: шефа политичке обавештајне службе на Косову, СС капетана Хамера, упућеног заповеднику Србије др Харолду Турнеру, који датира с почетка 1942. године. Поменути извештај показује како је, са немачког гледишта, један немачки обавештајни функционер оцењивао ситуацију у којој има и тачних запажања а и погрешних оцена и заблуда. Подносилац извештаја оцењује политичко стање на Косову „нејасним и блиским анархији“.¹⁷⁵ Он пише: „... Од стране Шиптара примећује се пасивна резистенција према спровођењу свих наредби немачких окупационих власти, нарочито оних које су тежиле ограничавању самовоље шовинистичких шиптарских елемената. За држање Шиптара треба приписати кривицу прво на обећање генерала Еберхарда а затим на држање прве крајскомандантуре која је у почетку била формирана на Косову, чији командант, капетан Фридрих, се ослањао искључиво на Шиптаре испољавајући велико незадовољство према српском живљу“.

Веома карактеристична је оцена у делу овог извештаја немачког обавештајца о односу између албанског, српског и црногорског народа. Он истиче да „... У ствари... односа између Шиптара – домородаца и Срба не влада она мржња о којој се увек говори“.¹⁷⁶

Из ове оцене окупаторског обавештајца се види да је национални антагонизам од окупационих фактора на Косову. Извештај износи и групације на челу којих стоје реакционарни елементи и каже: „... Међу Шиптарима постоје три групе од којих једну води стари шиптарски политички првак Фехат бег Драга, другу групу Џафер Дева, а трећу групу води бивши

¹⁷⁴ Богумир Станковић, н. д., стр. 95. Исмаил Маскути или Исмаил Хоџа био је 1945. године члан делегације Шиптара која је разговарала са Титом. У јуну те године, изабран је и за одборника Обласног народног одбора.

¹⁷⁵ НОС, IV, стр. 835.

¹⁷⁶ Исто, стр. 836.

југословенски активни официр Бајазит Бољетинац Бољетини, реактивиран као жандармеријски мајор на Косову. Група Ферхат-бега Драге ослања се на Италијане, али се он лично може придобити новцем за немачке интересе. У тој групи нарочито је активан Ферхадов син Али бег Драга, који је руководио Албанског народног савеза у Косовској Митровици. Око Ферхада бега Драге налазе се увек италијански официри, а он за своје одлуке добија упутства из Тиране. Припадници његове групе, пише немачки обавештајцац, „нарочито су вршили паљење српских села и настојали да ширењем алармантних вести натерају српски живаљ у бекство“, па наставља:

„Оно што Ферхад-бег Драга тежи да постигне помоћу Италијана, а пасивном резистенцијом против Немаца, Џафер Дева, који је на челу друге групе покушава да спроведе помоћу Немаца. Он нема везе са Тираном, а његов положај је нарочито јак и због тога што је везан са нашом војнообавештајном службом – Абвером“. У извештају се даље констатује да је Дева изградио разгранату обавештајну мрежу у свим важним установама окупационог система, а тежи да за себе придобије не само шиптарски већ и српски живаљ. Капетан Хамер даље истиче да иза Деве стоји „као главни интелектуални руководиоцац, професор Бедри Пејани“.¹⁷⁷

Од осталих личности из групе реакционарних снага, у извештају се помиње још и Вехби Фрашери „који има добре везе са немачким установама у Рајху, а иначе изазива немире у Косовској Митровици“.

Из свега тога немачки капетан Хамер изводи закључак да „... се мир може завести једино пребацивањем јаким полицијских или СС-овских јединица у Косовску област. Он уједно захтева да се у Косовској Митровици образују још две немачке обавештајне испоставе: СИПО (полиција безбедности) и СД (Служба безбедности и обавештајна служба нацистичке партије), што је иза тога извештаја и уследило. Цитирани извештај немачког обавештајца капетана Хамера о међусобном трвењу окупатора на Косову прилично се поклапа са извештајем који је о стању на Косову послала квислиншка гранична стража, који датира из фебруара 1943. године, адресиран шефу Српске државне безбедности Недићеве владе у Београду. У извештају подносилац оцењује да постоји „извесно смиривање односа и приближавање између Шиптара и Срба на Косову“, пошто су се код ових других, наводно, појавила страховања у вези са појавом бугарских јединица у тим крајевима.

У овом извештају се указује да је Џаферу Девију главни сарадник Бајазит Бољетинац, а да другу групу води Али бег Драга, пошто је његов отац Ферхад бег Драга прешао у Тирану, а да му је главни сарадник окружни начелник Ибрахим Лутви.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Исто.

¹⁷⁸ Исто, стр. 837.

Како се види, у борби за отимање Косова између немачких и италијанских окупатора употребљаване су разни методи и средства, а нарочито међусобно осматрање и шпијунирање и поред тога што је Хитлер дао обећање Мусолинију да ће забранити сваку обавештајну делатност према Италији и територијама које је она окупирала. Међутим, треба истаћи чињеницу да размимолажења између ратних савезника: Немаца, Италијана и Бугара није било само у једном питању, а то је да им је КПЈ и НОП Косова заједнички главни непријатељ.

Више извора указује да су окупатори у својој тактици на сузбијању НОП-а на Косову и јачању окупационог система власти, час свађали, час мирили контрареволуционарне снаге из свих националних група на Косову, према томе кад им је шта требало да би са њима лакше манипулисали и ефикасније их користили у својој окупационој политици. Окупациони фактори придржавали су се Хитлерове филозофије чија је девиза, да је „... са народом лакше владати када се фанатизује“.

Како се све више ближила победа оружане револуције над окупатором и снагама контрареволуције, тако су се квислинзи све више међусобно повезивали јер су им судбине и класни интереси били исти – очување старог буржоаског поретка, не презајући ни од националне издаје. Има више сачуваних докумената који илуструју спрегу контрареволуције на Косову, о којима ће се касније више говорити, од којих, илустрације ради, неке наводимо.

У извештају Обласног комитета за Косово и Метохију од 12.01. 1944. године, Светозару Вукмановићу Темпу, делегату ЦК КПЈ и члану Врховног штаба НОВ и ПОЈ, о томе се каже: „...Ситуација на Косову је тешка... Реакција се концентрише. Терор је захватио Србе... а врши се немилосрдан удар и на другове Шиштаре“.¹⁷⁹ На пример, у обавештајном извештају штаба Ибарског НОП одреда Главном штабу Србије од 11.10.1944. године, наводи се, поред осталог: „... Други четнички косовски корпус добио је појачања из Краљева од распуштених жандарма и прикупљених Косовара“ те истиче да „... Албанска реакција пооштрава курс и издашно помаже своје српске колеге са којима су у сталној вези“.¹⁸⁰

На потпиривању сукоба међу квислинзима на Косову највише је радила крајскомандантура у Косовској Митровици да би очувала војноекономске интересе Трећег рајха у трепчанском рударском басену. У извештају крајскомандантуре штабу немачке 297. дивизије (2. 3. 1943. године) истиче да је „четнички вођа, Раде Корда из Бара, са својим четницима извршио напад на село Боришће и извршио покољ над Муслиманима и спалио село“.¹⁸¹

Иста крајскомандантура 8. 2. 1942. године доставља записник окупационој управи за Србију о разговорима вођеним између делегата крајскомандан-

¹⁷⁹ Зборник НОР-а том I, књ. 19, стр. 385.

¹⁸⁰ Исто, стр. 670.

¹⁸¹ ВА, „Праг“, мкф. Ф. 9, стр. 111–112.

туре бр. 838 Косовска Митровица и делегата четника Косте Пећанца „... о узамјној гаранцији у одржавању реда поретка и испомоћи у граничним рејонима срезова Лаба и Вучитрна“.¹⁸²

Како се види из наведених примера, после капитулације Италије Немци су предузели низ мера да ојачају утицај квислиншке власти, па су, поред осталог, за министра унутрашњих послова владе у Тирани поставили Џафера Деву. Дева је одмах након предузимања власти ојачао органе квислиншке власти на Косову својим провереним присталицама великоалбанске политике и, уз помоћ и подршку немачке обавештајне службе, завео оштар терор над народом. Тај терор се био нарочито окомио на партизанске породице. Тако су, на пример, око 30 бандита под командом Аљија Бокшија терорисали партизанске породице у Ђаковици, пљачкали њихове куће и затварали поједине људе. Партизански одред „Емин Дурак“ је настојао да спречи овај терор.¹⁸³

Према томе, активност квислиншких организација и формација у Косовској котлини била је усмерена од удружених окупатора на оружану борбу против НОП-а, док је квислиншка полиција и егzekутивно и обавештајно деловала против НОП-а. Тако су, на пример, 25. априла 1944. године, јединице припадника Српске државне страже ушле су у Косовску Митровицу и почеле вршити службу у граду. Тако је НОП Косова добио још једног непријатеља и у овом региону. Албански квислинзи су се спремили да организују отпор СДС и да их натерају да оду, па су овим почеле и сумње албанских националиста у искреност Немаца према албанској квислиншкој управи.¹⁸⁴

Према оцени немачких окупационих фактора, српска квислиншка влада Милана Недића није била задовољна стањем на Косову због тога што није имала пуно учешће у управи и у органима власти овог краја, с обзиром на то да су места попустили албански квислинзи, према већ ранијем обећању генерала Еберхарда. Међутим, немачка војна управа је стално успевала да квислинге измири, да их ангажује да обављају послове који су од интереса за Немце и да на тај начин осигура стабилнију ситуацију на овом подручју, како би несметано могли вршити експлоатацију рудника „Трепча“ – руде неопходне немачкој војној индустрији.

У четничкој сарадњи са Немцима у овом региону, Немци пишу у својим извештајима да се против партизана бори четничка формација под командом Машана Ђуровића са којим је жандармерија из Косовске Митровице склопила споразум о сарадњи и ненападању.¹⁸⁵ Та веза преко Бољетинија није дуго одржавана већ ју је преузела друга немачка обавештајна мрежа, с обзиром на то да је Бољетини прешао у Албанију, након капиту-

¹⁸² Исто, Ф. 8, стр. 399–400. и 462–463.

¹⁸³ Бранко Латас, Косовска Митровица и околина у плановима Драже Михаиловића, саопштење на симпозијуму у Косовској Митровици 19. и 20. маја 1978. године и „Политика“ од 7.12.1978. године.

¹⁸⁴ Мр Богдан Ивановић, Трепча и њено радништво у НОР (Магистарски рад, стр. 171.

¹⁸⁵ НОС, IV, стр. 838.

лације Италије, где је по налогу тамошњих немачких окупационих фактора имао да организује пук и да за ту сврху ангажује извештајни број становника Косова.

Како се види, статус Косова ни после капитулације Италије није се променио, Косово је остало и даље у оквиру Недићеве Србије с тим да и управни апарат буде подређен квислиншкој управи у Београду. И даље је службеник Недићевог Министарства финансија Зенон Демић, родом из ових крајева, појачавао активност у смислу јачег утицаја српске колаборације на збивања на Косову, а у исто време интенивизира своју обавештајну активност за Недића, у наслову за Лутвија, начелника војног округа.

Енглеска обавештајна служба, преко шефа мисије у Врховној команди Драже Михаиловића – Стенлија Бејлија, до рата директора „Руднице Трепча“ (Трепча Mines)¹⁸⁶, пуковника енглеске армије, у спреси са четницима и албанским буржоаским политичарима, преко организације „Бали Комбтар“ сматрала је да је НОП главна опасност за буржоаску власт. С обзиром на чињеницу да је у „Руднике Трепча“ био уложен енглески капитал, током рата је енглеска обавештајна служба, поред осталих задатака, имала и задатак да тај капитал штити, без обзира што је та британска имовина била стављена под немачки комесаријат.

Енглески ратни обавештајац Стенли Бејли је до рата вишегодишњим руковођењем трепчанским рудником стекао широки круг познаника и пријатеља које ће у рату, док се налазио као шеф мисије код четника Драже Михаиловића, искористити као сараднике обавештајне службе. Имајући то у виду, немачка обавештајна служба на Косову, према сачуваним документима, специјално се интересовала за Стенлија Бејлија, претпостављајући да је он сачувао доратне везе и да ће их искористити за свој обавештајни рад. Када је, јуна 1943. године, пала у немачке руке британска саботажна група на Косову, под мајора Стеблија, немачка обавештајна служба је код ње нашла разрађен план за извођење саботажа у просторијама „Трепче“. Због тога немачка обавештајна служба на Косову предузима мноштво мера, нарочито унутрашње контроле рудника, са циљем да се обезбеде од рада евентуалне агентуре Стенлија Бејлија.

И уколико су постојали закулисни британско-немачки аранжмани око „Трепче“, што је према немачкој полицијској документацији врло вероватно, немачка обавештајна служба у Косовској Митровици изгледа да за њих није знала.

Да су постојале неке везе говори и чињеница да је припадник ФАТ-а 207 (немачког центра Абвера за извиђање фронта на Косову) – Фридрих Брант, иначе у цивилу етнолог и дугогодишњи сарадник војнообавештајне службе Абвер до рата, дошао у везу са британским обавештајним официром

¹⁸⁶ Обавештајна служба Трепчег рајха, стр. 832–854.

на подручју Косова и Албаније. Међутим, из немачких докумената се не види нити је потпуно разјашњено да ли је ова веза, коју је Фридрих Брант одржавао више од пола године током 1944. године, стварала могућност да буде с британским официрима у сталном додиру и да о томе редовно обавештава свога претпостављеног команданта ФАТ-а 207, из Београда. Брант је испољавао обавештајну игру на обе стране, и на крају, кад је оценио да је ратна ситуација за Трећи рајх неповратно изгубљена, прешао на страну Британаца. Октобра 1944. године, Брант се пребацио у Бриндизи, морским путем, у пратњи британских официра који су се враћали у своју команду у Италији.¹⁸⁷

Међутим, из савезничких докумената је евидентно да немачка обавештајна служба и политичка игра око Косова не престаје ни после одлуке енглеске владе да повуче своје мисије од Драже Михаиловића. Наиме, друга група енглеских официра напустила је четничке штабове у другој половини децембра 1943. године. Командант Другог косовског четничког корпуса известио је 16. децембра 1943. године Дражу Михаиловића да је енглески капетан Џорџ Мур добио наређење из своје команде из Каира да одмах напусти четничке формације и одмах крене ка Црној Гори. Дан раније је кренуо и Стенли Бејли, тако да их је у Ђилипима чекао моторни чамац којим је Стенли Бејли са групом официра 14/15. фебруара 1944. године кренуо за Бари.

Међутим, чињен је још један покушај да четници на Косову изведу било какву диверзију против окупатора на комуникацијама, како би доказали да се и они боре против окупатора. Због тога су енглески генерали Армстронг и мајор Кенет Гринлис са својим екипама остали и даље у штабу Врховне команде Драже Михаиловића, код мајора Радомира Цветковића, команданта Јаворског четничког корпуса (подручје Голије и Јавора). Енглески инжињер мајор Џеки и капетан Мур су у првој половини јануара 1944. године поново дошли у штаб Другог косовског четничког корпуса на Копоник, код Кесеровића и Жике Марковића. Тамо је дошао и енглески мајор Ерих Гривуд који је преузео улогу вође групе која се састојала од неколико људи и која је настојала да још једном покуша саботажне акције на Косову и у Ибарској клисури, али без успеха. Из свега овога је јасно да Енглези нису могли приволети четнике на Косову на саботажне акције против Немаца већ су четници и даље верно служили Немцима у борби против НОП Косова до краја рата.¹⁸⁸

„Бали Комбтар“ је тежио да се веже за политику западних савезника, да својом борбом стекне њихове симпатије и потпору и тим путем обезбеди свом беговском буржоаском вођству долазак на власт по завршетку

¹⁸⁷ НОС, књ. IV, 930.

¹⁸⁸ Бранко Латас, Дволични савезник Дража Михаиловић, „Политика“ од 11.11. 1978, стр. 19.

рата. У вези с тим комбинацијама, у извештају Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију 12.1.1944. године делегату ЦК КПЈ и Врховног штаба Светозару Вукмановићу се каже: „... Драги Темпо ... активност 'Бали Комбтар' је велика и успешна, а нарочито због тога што су већином на власти ослањајући се на окупатора и сарадњу са енглеским официрима који долазе код ових истакнутих реакционара“.¹⁸⁹ Основни задатак организације „Бали Комбтар“ био је да створи себи такву ситуацију да, у тренутку окончања рата, може да иступи против НОП-а. То није само било на линији окупатора – Италијана и Немаца, чију је подршку уживао „Бали Комбтар“, већ и енглеске обавештајне службе, која је у том правцу упорно радила у редовима ове организације.¹⁹⁰ Према томе, разбијање НОП-а под руководством Партије на Косову није било само у интересу немачких и италијанских окупатора, већ и енглеске обавештајне службе, која је у том правцу радила свим снагама. Ово је најбољи пример класне солидарности буржоазије, законитом повезаношћу капиталистичких интереса, без обзира на рат између земље која је капитал присвајала (Немачка) и земље којој је одређени капитал припадао (Енглеска). То најбоље илуструје следећи пример: шеф војне мисије код Драже Михаиловића Бејли имао је задатак да, поред обавештајне делатности, организује и диверзије и саботаже у „Трепчи“ јер је имао за то услова (познавао људе о којима је до рата много знао). Међутим, за цело време рата, британска обавештајна служба на Косову није организовала никакве покушаје саботажа. Уместо тога, она се свим силама трудила да руковођење борбе против Немаца и Италијана не припада комунистима, већ реакционарним групама градских политичара, преко којих би обезбедили свој утицај у овом региону након завршетка рата, што је било на линији целокупне западне политичке стратегије према НОП-у народа и народности Југославије у целини. Полазећи од чињеница на које смо указали, може се закључити: обавештајно-полицијска служба удружених окупатора на Косову, уз помоћ и подршку контрареволуције, чиниле су окосницу окупационог система на Косову. Апарат обавештајне службе је растао упоредо са нарастањем НОП-а и снага револуције на Косову. Ове службе су, у циљу учвршћења окупационог система, предузимале низ мера: полицијских, војнообавештајних, репресивних, егзекутивних, пропагандно-психолошких и комбинованих.

Ни други облици као што су Трупови и 9. чета пука „Бранденбург“, који су на Косову изводили специјалне акције, кретали се покривеним теренима, вршили препаде на курире, патроле, мање јединице НОВЈ, складишта, нису постигле значајне успехе јер је партизанска обавештајна служба на Косову, још за време њиховог школовања и припремања у Рашкој,

¹⁸⁹ Зборник, НОР, I/19, стр. 385.

¹⁹⁰ НОС. IV, стр. 854.

Косовској Митровици и Пећи, била детаљно упозната са плановима употребе и начином дејства, тако су одмах обавештавани сви органи НОП-а, штабови и јединице који су предузимали адекватне мере безбедности.

СРПСКИ НАРОД У УСТАНКУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА

Сам слом одбране у Априлском рату и окупација земље наметали су потиштеност, па и најдубљи пад борбеног морала. Сећање на блиске ратне страхоте још увек је било свеже. Спремност народа да пружи отпор, посебно после искуства из Краљевине Југославије, када су расточени некадашњи идеали или бар нејасна представа о њима, знатно је ослабила. Способних за оружану борбу било је мало, а спремних на жртву још мање. У заробљеништву или емиграцији били су они који су могли да носе отпор: војни обвезници у најбољим годинама и политички свесни људи. Остала је само невелика група млађих официра спремних на искушења и жртве – премало да би се запалио пламен борбе.

Мало је било простора за наду. Немачка је имала победу за победом, Енглеска се грчевито бранила, Америка још увек била далеко од уласка у рат, а Москва се држала строге неутралности, пазећи да ни најмање не поремети свој однос с Берлином. Док су свакодневно стизале разне наредбе и прогласи окупационих власти, као и различите чудновате вести, народ је, по својој навици, излазио на њиве, сређивао стоку, калемиио воћке, као да су земаљски послови спасавали од свега. Понеко је скривао оружје, а сви су скривали своје мисли и свој страх. Остала је неизвесност шта ће даље бити.

У нерегуларним и драстично поремећеним условима живота, страх и нада често се преплићу. Макар на почетку, код обичног човека страх од опасности уступи место инату и пркосу, а искушењу је понекад тешко одолети. Непосредно по окупацији народ је свој однос према немачким војницима исказивао на различите начине. То је приморало локалну команду у Београду да већ у мају изда једно саопштење, у којем су становници упозорени на обавезу „пристојног“ понашања према Немцима:

„Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не указује им дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један део становништва не показује ни мало склоности да се уклони, него често на дрзак начин препречава пут. Крајскомандантура упозорава становништво да ће се у будуће против иступа ове врсте поступати са свом строгошћу.“¹⁹¹

¹⁹¹ ВА, НМА, 44ф-12, стр. 3.

ЧЕТНИЦИ

После капитулације Југословенске војске 17. априла 1941, многи њени припадници су избегли заробљавање и одлазак у немачке заробљеничке логоре. И поред целовитости пораза Југословенске војске, немачка војска није успела да похвата све бегунце који су се кретали по терену са оружјем или без њега, али је рачунала на примену оштрих мера као превентиву. Већина њих је била ван комуникација по селима или у њиховој близини, појединачно или у мањим групама. Један део ових људи се бојао повратка у претходна боравишта одбијајући да живи уз окупаторе или, једноставно, плашећи се хапшења. Становништво их је звало „шумски људи“ или „шумци“, без много улажења у њихове пређашње оријентације. Прво су се чуле гласине о људима Косте Пећанца („четницима“) и пуковника Драгољуба Михаиловића („непредата војска“). Затим, помињани су генерал Љубо Новаковић и други официри. Поред њих, тереном су се кретали и поједини криминалци или бивши робијаши, који су такође носили оружје.

Као дан почетка оружане борбе српског народа у Србији против окупатора, означен је од власти у социјалистичкој Југославији и општеприхваћен у домаћој историографији дан 7. јул 1941, дан када су у Белој Цркви убијена двојица припадника жандармеријске квислиншке владе Милана Недића.¹⁹² Тек кад су ветрови времена у свом вихору однели социјалистичку власт, власт комуниста, и Југославију као државу, јавила су се и у земљи мишљења да догађај од 7. јула, „са које год стране посматран не заслужује да буде означен као маркантни камен-међаш устанка тако великих размера какав је био устанак српског народа 1941. када су се у борби нашле обе антиокупаторске струје, партизанска и четничка“,¹⁹³ да он, у ствари, није био почетак оружане борбе српског народа против немачког окупатора, већ само „почетак насилног преузимања власти“¹⁹⁴ од стране комуниста и, истовремено, почетак братоубилачког, грађанског рата међу Србима, наговештај да ће се „главна борба водити... између Срба и Срба“.¹⁹⁵ Независно од тога, како се све гледало на догађај од 7. јула некад, а како после силаска комуниста с власти и како се он, уопште узев, оцењује, више је него извесно да 7. јула 1941. године нису по први пут после неславне капитулације

¹⁹² Истичући да „комунисти испуљају у непријатеља прве ослободилачке хитце и врше прве нападе на окупаторске и квислиншке снаге“. Јован Марјановић каже да „у земљи није било друге снаге која би 1941. године била способна да то учини“ (Ј. М. Устанак и народноослободилачки покрет у Србији, Београд, 1963, стр. 405).

¹⁹³ Уп. Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату, стр 182. По Петрановићу „датум српског устанка 7. јул 1941, мање је одређен историјским значајем догађаја који се збио тог дана у Белој Цркви, у селу Рађевина, а далеко више чињеницом што је требало обележити седницу Политбироа на којој је 4. јула донета одлука о почетку борби, везати почетак устанка за локацију генералног секретара КПЈ, означити предност комуниста, те при томе још и комунисте – Шпанца“.

¹⁹⁴ Станко Равић, Устанак је почео пре 7.јула, „Свет“, Београд, 2. мај 1950, стр. 54.

¹⁹⁵ Драгољуб Јовановић, Политичке успомене, Мемоари, том VI, стр. 264.

Краљевске југословенске војске плануле пушке у Србији. До тога је дошло много раније и то у више махова и на више места.

Први хици на окупатора у Србији, како је доказано, испаљени су непосредно по потписивању протокола о капитулацији Југословенске војске, 21. априла 1941. године, у селу Доњи Добрић у Поцерини. Тог дана се једна десетина припадника јуришног одреда Југословенске војске (војночетничког, како се тај род још назвао) упустила у борбу са једним одељењем немачке војске и убила једног немачког потпоручника, а једног другог потпоручника и једног наредника ранила.¹⁹⁶

Потпуно одговара истини, уз друге случајеве отпора, да су се Срби, цивили, 5. јула 1941. године, у селу Борчане на Копаонику, оружјем у руци супротставили албанским жандармима и припадницима једне немачке јединице, стациониране у Косовској Митровици

У свему је тачан податак да су већ 12. јула 1941, први немачки војници пали су у заробљеништво српских устаника. Било је то у шуми Јаутини у Подгорини. Заробљено је укупно 14 Немаца. Свучени у гаће и кошуље послати су у Ваљево.¹⁹⁷

У септембру 1941. оружани устанак у Србији распламсао се попут пожара, онда када су се сељаци почели масовно латити оружја. Немачки окупатор је у том часу имао две устаничке војске против себе: партизане¹⁹⁸ и војне четнике, како су се у први мах називали припадници одреда пуковника Драгољуба Драже Михаиловића. Свака под својом властитом командом, ове војске су, док није дошло до неминовног раздора међу њима, често заједнички дејствовале¹⁹⁹ и захваљујући томе успевале да окупаторску војну силу туку на много места, заузму више градова и створе слободну пространу територију до надомак Београда.

Једна од првих већих и значајнијих борби, у којој су, раме уз раме, учествовали партизани и војни четници, била је она која је вођена код Крупња, од 2. до 4. септембра 1941. године. Против 8. чете 734. пешадијског пука 704. немачке пешадијске дивизије тукле су се две партизанске чете (Подгорска и Рађевска) и војночетнички одред попа Владе Зечевића и Рат-

¹⁹⁶ Драгослав Пармаковић, Шабац и околина у Другом светском рату, Шабац у прошлости IV, Шабац, 1984, стр. 497–498.

¹⁹⁷ Ова акција приписује се оружаном групи партизана из Подгорине (Ваљевски партизански одред).

¹⁹⁸ По наводима Венцеслава Глишића, „име партизан и партизански одред преузето је из телеграма Коминтерне, односно из руског језика, јер се није могла наћи погодна реч у српском језику, а оне које су постајале већ је била приграбила друга страна – четници“. – Глишић још износи да је карактеристично да сви штабови (партизански) у почетку, у свом називу садрже реч „револуционарни“, која се у току месец дана губи и замењује се речју „народноослободилачки“ (В. Глишић и Гојко Миљанић, Руководство народнослободилачком борбом у Србији 1941–1945, Београд, 1994, стр. 32).

¹⁹⁹ Између штабова партизанских одреда и штабова војночетничких одреда закључивани су и писмени споразуми о сарадњи. Тако је, на пример, 13. септембра 1941. године, потписан споразум између представника Звишког, Мајевачког и Крајинског партизанског одреда... По садржају, овај споразум био је сличан ономе који ће, неколико недеља касније, потписати врховне команде војних четника и партизана. Види и: В. Глишић и Г. Миљанић, стр. 49.

ка Митровића. О жестини битке говори и то да су Немци били приморани да позову и авијацију у помоћ. Шест авиона бомбардовало је устаничке положаје. Али све то није помогло. На дан 4. септембра 1941. војна јединица окупатора се предала. Заробљено је 112 војника, од којих 20 рањених. Заплењена је знатна количина оружја и муниције, 22 пушкомитралеза, 80 пушака, 7 бацача, 200 хиљада метака и 200 униформи.

Само два дана после победе у Крупњу, 6. септембра 1941. године, војни четници и партизани развили су своје заставе у Бањи Ковиљачи. Пре тога, међутим, и пре заузећа Крупња, 31. августа 1941. била је, после жестоке борбе, принуђена да капитулира немачка посада у Лозници. Главна заслуга за ову победу над Немцима припадала је потпуковнику Веселину Мисити, команданту једног војночетничког одреда, који је овом приликом и погинуо. По мишљењу др Ивана Авакумовића,²⁰⁰ ако би који дан требало да буде узет за почетак оружане борбе против окупатора у Србији и Југославији, онда је то требало да буде 31. август. Тог дана је вођена не само најогорченија борба између српских устаника и немачке окупаторске војске, већ је постигнута и највећа и најзначајнија победа дотле. Војни четници заробили су тада 93 немачка војника.

Објављено је много текстова у свету, на српском и на страним језицима, у којима се настоји доказати да је Драгољуб Дража Михаиловић био први који је у Србији и на целом југословенском простору развио антифашистички барјак гериле, први почео са стварањем војне организације ради пружања отпора окупатору и први почео са оружаним нападима на окупаторску војну силу

Према Радоју Л. Кнежевићу,²⁰¹ на дан 28. маја 1941, припадници тада још малобројне војске Драгољуба Драже Михаиловића извршили су оружани напад на немачку моторизовану колону код села Љуљака, на друму Крагујевац – Горњи Милановац. Тај напад, како је рекао Драгослав Странџаковић у својој књизи објављеној у Француској, под псеудонимом (Бранко Лазић),²⁰² најбољи је доказ да су војни четници Драгољуба Драже Михаиловића први почели да се туку са окупатором, а не партизани.

Четници Косте Миловановића Пећанца

Сем свега, окршај код села Љуљака, како то чињенице такође захтевају да се истакне, не би се никако могао узети за доказ да је у то време у мају 1941, постојала само једна герилска организација у Србији – војна организација Драже Михаиловића. Постојала је још једна, она на чијем се челу налазио Коста

²⁰⁰ Др Иван Авакумовић, Михаиловић према немачким документима, Лондон 1969, 21.

²⁰¹ Радоје Л. Кнежевић, Југословенска влада и Дража Михаиловић, „Порука“, бр. стр. 5.

²⁰² Б. Лазић, Титов покрет и режими у Југославији 1941–1946, 1946, стр. 17–20.

Миловановић Пећанац, врховни старешина тзв. старих четника. Легендарно име Косте Пећанца помињало се доста у данима после априлског слома. Без сумње, делови његове организације настале су током рата у априлу 1941. и део је задржао активан став и наредних месеци, поготову у зони где је почео арнаутски или бугарски терор над српским становништвом.²⁰³

Миловановић се знатно пре Михаиловића обрео „у шуми“. „Свој рад на организовању четничких одреда за борбу против окупатора“, доказује се,²⁰⁴ „он је почео одмах по уласку Немаца у Југославију“. Што је он брзо поклекнуо, о чему ће тек бити говора о грађанском рату међу Србима, што се ставио на располагање немачком окупатору и председнику од њега наименоване владе, Милану Недићу, друго је питање, које не може, међутим, потрети наведено.

Из извештаја 60. немачке дивизије, видљиво је и то, да су четници Косте Миловановића Пећанца на целој територији Србије, у прво време по окупацији, били безобзирно гоњени, да су третирани као обични разбојници и по кратком поступку убијани.

Уз четнике под командом Пећанца, окупатор је прогонио и све друге четнике, припаднике других четничких организација. Они су били стално у његовом визиру, а не комунисти – према којима је тамо до 22. јуна 1941. из виших политичких разлога – због Совјетског Савеза – показивана велика трпељивост. Од 22. јуна 1941. ситуација се, међутим, мења.

Као поуздано утврђени датум појаве четничких одреда Косте Миловановића Пећанца могао би се узети 10. април 1941, дан у коме су три четничке колоне кренуле из Куршумлије према старој српско-турској граници, ради спречавања упада албанских чета на територију уже Србије.²⁰⁵ У периоду од 19. до 29. априла, Пећанац је издао неколико наређења о постављењима појединачних за команданте четничких одреда које је требало формирати под његовом командом. Цела ова активност искључиво је била везана за југ Србије: Косаницу, Топлицу, Јабланицу, ободу Копаоника и околне зоне према Косову.²⁰⁶ У каснијим документима помиње се неколико таквих одреда, који су постојали и 1942. године (Корвински, Власотиначки, Бруски, Врњачки, Вучитрнски).²⁰⁷

Које су биле компетенције ове организације да крене у организацију отпора? Пећанцу је дато овлашћење да формира оружане четничке одреде у смислу наређења министра војног и команданта V армијске области Војске Краљевине Југославије. На ова наређења Пећанац се редовно по-

²⁰³ Момчило Павловић, Божица Младеновић, Коста Миловановић Пећанац, Београд, 2006, стр. 167–171.

²⁰⁴ Сергије М. Живановић, Трећи српски устанак, стр. 150.

²⁰⁵ Види и: Војноисторијски гласник, Београд, 1968, стр. 2. и 180. (Драгољуб Петровић, четничка организација Косте Пећанца).

²⁰⁶ Исто, 183.

²⁰⁷ ВА, Нда, к. 33А, Ф. 12; Драгољуб Петровић, Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године, ВИГ, бр. 2, 1968, стр. 176.

зивао у својим декретима и објавама.²⁰⁸ Равногорска војна организација је тумачила то наређење само као одобрење за рад на територији те области.

Ова герилска организација имала је исту циљну групу у становништву као и „непредата војска“, па је њена конкуренција у првим данима отпора била и те како осетна за организацију пуковника Михаиловића. Препознат као четнички војвода из светског рата, Пећанац као да је имао неку врсту неписаног права да њему гравитирају сви који су остали на терену и нису се мирили са окупацијом. Разумљиво, ако нису били комунисти.

Пошто се за Косту Миловановића Пећанца чуло пре него за Михаиловића, да он са својим четничким одредом наставља борбу са окупаторском војском, њему су прво и почели да се јављају бројни официри који нису пристајали да се раставе од оружја и да се предају Немцима. Један од тих официра био је и мајор Драгутин Кесеровић, који ће се касније, под врхвном командом Михаиловића, прочути као храбар, по неким мишљењима као неустрашиви командант, спреман да се у сваком часу ухвати укоштац са немачком војном силом.²⁰⁹

Кесеровић се срео с Пећанцем на планини Соколовници и ту се, негде у јуну 1941, с њим договорио о акцијама против окупатора.²¹⁰

Миловановић је Кесеровићу показао и писмено овлашћење Врховне команде Југословенске војске, уручено му преко команданта V армијске области, генерала Цукавца, а које се тицало вођења герилског рата...

Између Косте Пећанца и Драже Михаиловића долазило је у почетку до неспоразума око превласти и зоне утицаја. Михаиловић је настојао да његов штаб буде једини српски и југословенски центар четничке организације (покрета). Зато је упутио Кости Пећанцу писмо, 15. августа 1941. у коме му доставља упутство за рад и наређује да своју активност усмери на област јужно од линије река Нишава – река Топлица – Куршумлија – Нови Пазар – Пећ – Скадар. За област северно од ове линије истиче да су у њој четници организовани па је природно да буде у његовој зони активности.²¹¹ Коста Пећанац није се обазирао на захтев Драже Михаиловића већ је настојао, што је истакао у прогласу од 27. августа 1941, да све четничке јединице које су формиране без његовог одобрења одмах пређу под његову команду, алудирајући на четнике Драже Михаиловића.

На Копаонику и у Ибарској долини, јула и августа 1941, јављају се наоружани четници Косте Миловановића Пећанца. Била је код народа свежа

²⁰⁸ Исто, ф. 13, д. 23; Д. Петровић, н. д., стр. 173.

²⁰⁹ Указом краља Петра II, Кесеровић је 16.9.1942. одликован Карађорђевог звездом с мачевима (указ бр. 1153).

²¹⁰ Види и: Ј. Марјановић, Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, Загреб, 1979, стр. 61; Драгољуб Петровић (види напомену 204) наводи да су старешинство Косте Пећанца признавали, поред осталих, и потпуковник Милутин Радојевић, а затим самосталне четничке војводе – Машан Ђуровић и Љуба Миловановић, „тек са стварањем организације широм Србије“, каже Петровић, „при лобирањем већег броја људи, повезивањем с југословенском владом ван земље, тек кад се Коста Пећанац компромитовао крајем августа, због отвореног декларисања за квислинга Недића, покрет Драже Михаиловића је почео успешно конкурисати четничкој организацији Косте Пећанца“.

²¹¹ Др Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд, 1963, стр. 190–191.

успомена на Косту Војиновића са ибарско-копаоничким четничким одредом, који је задавао много брига аустроугарским окупационим снагама 1916–1917. године. Обнављање четничких дружина уливало је наду народу да ће се покренути борбе против окупатора. Четници Драже Михаиловића појавиће се тек у септембру 1941. године и то на левој обали реке Ибра.

На планини Видојевици, југозападно од Прокупља, Коста Пећанац је одржао збор, 28. јуна 1941, на којем се изјаснио за борбу против окупатора али се послужио и паролем да се чека док буде време. Његова интенција била је да окупи родољубиве снаге које су спремне за борбу, да их држи под својом командом и онемогући им да ступе у акцију, а самим тим спречи револуционарну активност народа. На збору је именовао војводе и одређивао им терене на којима ће прићи при формирању четничких одреда. Уз сваког војводу одређивао је по 10 до 20 људи – четника, као језгро будућег одреда. У „дипломама“ које је делио војводама, дајући им нова имена, истакао је да се немачки и италијански војници „докле се год буду пристojно понашали према нашем народу не смеју нападати или убијати. Ко буде прекршио ову наредбу биће смрћу кажњен“.²¹²

Војводама је дао задатак да на својим подручјима одреде команданте одреда и четовође и да све војне обвезнике укључе у своју организацију.

За Ибарску долину именован је за војводу Машан Ђуровић, као војвода ибарски, са задатком да формира Ибарски четнички одред са центром у Рашки, а планирају се четнички одреди и у Косовској Митровици, Новом Пазару и Подујеву. У званичним документима Машан Ђуровић се потписује као командант Сухопланинског четничког одреда за сектор ибарско-копаонички.²¹³ Овај одред се појавио у Ибарској долини са 12 четника у јулу 1941, стациониран на десној обали реке Ибар на сектору Слатина – Лепосавић – Лешак. Из одреда се издвајају појединци и одлазе на околне терене: Рогозну, Ибарски Колашин, Голију и Копаоник ради формирања четничких јединица.

Четници Сухопланинског одреда мобилишу људе са паролем спасавање српства од Арбанаса и Турака (муслимана). Четничка пропаганда није се могла одржати без паролне борбе против окупатора. Зато су они променили тактику да су Арбанаси и Турци главни непријатељи Срба и да се прво треба са њима обрачунати а затим са окупатором. Парола за борбу против Арбанаса и муслимана била је привлачна за избеглице са Косова, Метохије и Санџака, које су се после пађења њихових домова склонили ка Ибарској долини, да спасу голи живот од дела националистички и верски настројених Арбанаса и муслимана. Четници Сухопланинског одреда су зато радили на мобилизацији људства највише у местима где има избеглица. У Ибарској долини (Слатина, Лешак), Ибарском Колашину и Рогозни, формирани су локални четнички одреди. На челу свих тих одреда био је Штаб Сухопланинског одреда. Под

²¹² ВА, Нда, к. 33, ф. 11, д. 3.

²¹³ ВА, Нда, 33–12–18 и 33–13–18. с.

његовом непосредном командом био је Ибарски четнички одред који је оку-
плао раније жандарме, финанси, нешто избеглица и домородаца. На терену
Ибарског Колашина формиран је Колашински четнички одред од локалног се-
оског становништва и Дукађински четнички одред регистрован од жандарма
и избеглица из Метохије...²¹⁴

Милош Младеновић, један од учесника ратних догађаја из Топлице,
сликовито описује појаву Пећанчевих људи на терену свога краја:

„У то време Пећанчеви четници залазили су по свим селима и тражили
државну опрему и оружје а уз то претресали све од реда и узимали све
што им се свидело. Онај ко би се томе успротивио, и одбио да да, био би
премлаћен као пас. Због тога један добар број људи, да би заштитили
себе и своје, организовали су се у тзв. 'месне четнике'. То је био једини
начин да би се заштитили од Пећанчевих четника, који су силазили
из његовог главног штаба на Соколовици планини. Ти четници који
су силазили из 'главног штаба', били су махом избеглице са Косова
и Метохије, и све што су украли и опљачкали носили су својим
новозаснованим кућама или склањали код разних домаћина. Извесне
избеглице, које су се сврстале у Пећанчеве четнике нису били поштени
изгнаници као што су били Срби преко Дунава и Дрине или Словенци из
Словеније, већ добрим делом силеције и пљачкаши са Косова и Метохије,
који су годинама иза Првог светског рата отимали од муслиманског и
шиптарског становништва што су хтели, натресали се и шамарали људе
ни за шта или због насиља које је цар Мурат на Косову починио. Такви
људи су у новој ситуацији бежали од освете, и сад им наново са Костином
објавом у џепу и оружјем у руци запало да тобоже одржавају ред код нас у
Топлици, па су на сопствени народ применили оно исто како су уређивали
'Турке', по Косову. Пећанац, иако је знао, а можда и гледао све то, ћутао
је и унапређивао их, како би везао кога уза се, јер га је цео народ прозreo
и омрзао услед сарадње са окупаторским властима. Ако се противу њих
није хтео борити, није морао ни сарађивати, већ ћутати у неком селу. За
њег је бар имало доста места у Топлици. Пећанац је у Топлици разочарао
све и од честитих домаћина са њим нико није хтео поћи као што су некад
људи полазили са Костом Војиновићем, чијим се перјем Пећанац по
Југославији китио. То је био разлог да је Пећанац давао војводске титуле
свакоме ко би хтео да их прими... Тешко је тада било наћи домаћина коме
Пећанчеви пљачкаши нису пречистили све из куће“.²¹⁵

Вал Костиних четника запљуснуо је и територију Лаба, јер је Коста
тада избацио паролу „борба против шиптара“, а како су баш у томе време-

²¹⁴ Наведено према Б. Бошковић, н. д., стр. 91.

²¹⁵ Милош Младеновић, Лажни идоли и варљиви идеали, прир. Иван Ивановић, Београд, 2004, стр. 69–70.

ну шиптарске банде заузеле маха у истребљивању и исељавању српских породица, та паролa је успевала. Поред тога, Коста Пећанац је говорио да се бори за спас српскога народа. Као што је напред наведено, у том времену четници Косте Пећанца су заиста узели великог маха јер је уз њега било доста људи из родољубивих побуда. Али, убрзо, Коста Пећанац је открио своје право лице и народ је увидео да се његови четници не боре против окупатора нити пак против Арнаута, како им је говорено. Он је почео губити поверење код народа тако да су га масе не само омрзле, него му се и војска почела колебати и напуштати га, па и саме водеће личности.

Од војводе Косте Пећанца са нашег терена имамо Драга Ивановића из села Дубнице и Гојка Божовића из села Сајковца. Како је на терену нашега среза претежно шиптарски живаљ и како је српски живаљ био терорисан и прогањан од разних шиптарских банди, то није омогућавало да се ту оснују грађанске позадинске власти Косте Пећанца.

После демаскирања Косте Пећанца и његових четника, завладао је период конфузије али реакција се брзо снашла и послала браћу Вукановиће, крајем јесени, са мисијом да оснују организацију Драже Михаиловића која је и војнички и политички боље деловала и имала дубље перспективе рада од Костине. Како су они дошли са новим паролaма и новом тактиком рада, покрет им је углавном успео. Они су говорили о борби против окупатора, о „српству“ и о „српском народу“. Погранична села је покрет нарочито захватио јер су била надојена великом мржњом према Арнаутима и говорили су да им је тај покрет омогућио освету Арнаутима.

Вукановићи су били ауторитет и руководиоци дражиновског покрета до јуна 1944. године, а тада су прешли у НОП и тиме је доста ослабљен дражиновски покрет у Косаничком срезу а посебно Лапска бригада.²¹⁶

Како се Штаб Сухопланинског четничког одреда, спроводећи Пећанчеву политику легализације и потчињавања Недићевој влади, својом лојалношћу и сарадњом с окупатором експонирао као његов слуга, све се више вршила поларизација међу четницима. Они који су се руководили само личним интересима, тј. који су били спремни да служе било коме па и окупатору ако од тога имају корист, без обзира на јавно мњење и последице за средину, све су се више приближавали Штабу Сухопланинског четничког одреда, добијали плату и водили борбу против НОП-а. Међутим, они који су водили рачуна о јавном мњењу, удаљавали су се од политике непосредне сарадње с окупатором, напуштали Сухопланински четнички одред, прикључили се четницима Драже Михаиловића или, пак, одбијали да извршавају наређења претпостављених и водили политику онако како су сматрали да им у датом моменту најбоље одговара.²¹⁷

²¹⁶ ВА, НОВЈ, К.223, Ф. 9, док. 4/2.

²¹⁷ Бранко Бошковић, н. д., стр. 92.

Тако се из свих локалних четничких одреда издвајају они чији су кратковиди лични интереси били изнад општих и стављају се под непосредну команду Штаба Сухоплатинског четничког одреда. Зато се број четника у овом одреду од 30 (почетком септембра) попео на 80 почетком октобра, 150 средином октобра и на око 500 активних четника у децембру 1941. године.²¹⁸ На такво велико повећање бројног стања овог одреда утицала је и инструкција Драже Михаиловића од 30. новембра 1941, којом је наложено да се један број четника Студеничко-дежевског четничког одреда легализује укључивањем у састав Сухоплатинског четничког одреда и да тамо добија припадности.²¹⁹

Четници Косте Пећанца познати су и по насиљу које су вршили над албанским становништвом. У томе погледу карактеристично је писмо генерала Љуба Новаковића које је писао Кости Пећанцу 12. септембра 1941. године: „Кад појемо на срећан пут, знам шта мислиш и какве планове кројиш за наш југ, верујем да у Санџаку, Метохији и Косову неће остати ни једног феса за семе“.²²⁰ Ваља истаћи да су ово биле само њихове жеље. Познато је да су се четници Косте Пећанца налазили само на југу Србије. Немачки окупатор им није дозвољавао да се шире на територији Косовскомитровачког округа.²²¹

Четници Косте Пећанца, убрзо по формирању одреда, сарађују са окупатором. Почетком или средином августа, Коста Пећанац се састао на Плочнику код Ниша са шефом Гестапоа Краусом и са њим се споразумео о заједничкој акцији против партизана.²²²

Из преписке Милана К. Пећанца од новембра 1941. године са Копаоника и крајскоманданта из Косовске Митровице може се констатовати његова отворена и срдачна сарадња.²²³

У једној жалби Машана Ђуровића од 22. септембра 1942. о сарадњи његовог одреда са окупатором пише: „Четници овог одреда учинили су за овај крај све да униште комунизам и комунисте, што су и постигли у тој борби некада и заједно са немачким војницима, дали пуно доказа сарадње са окупатором... моја сарадња са Немцима и немачким војним представницима овде била је лојална искрена и пријатељска“.²²⁴

²¹⁸ То су били бивши финанси, подофицири, официри, као и један број избеглица лабилног карактера који су на овај начин нашли могућност за „привређивање“. Од тога било је 41 официр и 459 четника редова. Бранко Бошковић, Исто, стр. 95.

²¹⁹ Б. Бошковић, Народноослободилачка борба у Ибарском базену, стр. 98.

²²⁰ ВА, Нда, к. 33, ф. 11, док. 15.

²²¹ Неке четничке јединице повукле су се у планине представљајући се народу као илегалне четничке формације и легални представници оружане силе Краљевине Југославије. Народноослободилачка борба у Ибарском базену, стр. 166.

²²² Јосип Броз Тито, Борба за ослобођење Југославије 1941–1945, Београд, 1947, стр. 15–16; Зборник I, књ. 1, стр. 140, 148, 154.

²²³ ВА, НОВЈ, к. 1641, ф. 20, д. 30.

²²⁴ Мирко Ђуковић, Србија у Народноослободилачкој борби – Санџак, Београд, 1964, стр. 265–266.

Стварање Српске државне страже у првој половини 1942. године утицало је на слабење четничке организације Косте Пећанца све до времена док она није потпуно ишчезла крајем 1942. године. Само је Сухопланински, односно Ибарски четнички одред и даље остао легалан према окупатору и скупа са Српском државном стражом био део Недићеве „српске оружане силе“. Ибарски четнички одред је у септембру 1942. године са 1.000 смањен на око 500 четника, а затим се до 23. марта 1943. године осуло још од 200 људи. У оваквој ситуацији штаб одреда одлучује да напусти Ибарску долину и да се са преосталих 300 четника упути за Црну Гору, повеже са Дражом Михаиловићем и ступи у борбу против НОВ и ПОЈ. У село Шаховиће Машан Ђуровић стиже са свега око 200 четника и успоставља контакт са Дражом Михаиловићем, који је његов одред укључио у Групу лимско-санџачких одреда под командом Павла Ђуришића. Међутим, Машан Ђуровић је, према наређењу Драже Михаиловића, убрзо ликвидиран, а Ибарски одред расформиран.

Четничке оружане формације Драже Михаиловића

Комунисти су се надали да ће подизањем буне у Србији одвући део снага Вермахта са совјетског ратишта које је постало реалност после немачког напада на СССР 22. јуна 1941. Овом наивном и погубном веровању у почетку се противио и пуковник Дража Михаиловић, који је свој став саопштио појединим комунистичким емисарима. Знајући да се са slabим устаничким снагама не може кренути у успешан устанак на Немце, он је сугерисао комунистима да се сачека побољшање опште ситуације на светским ратиштима па тек онда да се иде у бој. Тако супротстављено виђење ратне реалности проузроковало је снажну сумњичавост између две организације.

На другој страни, пуковник Михаиловић је активно настојао да успостави везе са околним жандармеријским станицама и остацима локалног апарата, апелујући на националну и патриотску свест коју је требало испољити у тим тешким данима. Жандарми су посебно били од важности као једини Срби којима је у том периоду било дозвољено да носе наоружање.²²⁵ Један део њих био је укључен у илегалну организацију отпора, како показује структура равногорских организација из 1941. у појединим крајевима.²²⁶

Врху српске жандармерије је већ тада постало јасно да поједине њене снаге у западној Србији и Шумадији одржавају везу са устаничким штабом на Равној гори и да, у принципу, своје активности усклађују са њима. После неколико састанака са комунистима, један од Михаиловићевих

²²⁵ Књига о Дражи, ур. Радоје Кнежевић, том I, Виндзор, 1956.

²²⁶ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, Затамњена прошлост (Историја равногораца чачанског краја), књига 1, Чачак – Краљево, 2002, стр. 124.

људи, поручник Нешко Недић, ступио је у контакт са представницима комесарске власти у Мионици, где је 14. јула 1941. одржан састанак између њега и среског начелника, двојице жандармеријских официра и представника Комесаријата у Београду. Поручник Недић је известио ову делегацију да људи пуковника Михаиловића немају никакве везе са терористичким акцијама које су започели комунисти. Поред тога, дао је присутнима и неке податке о комунистичким групама – вероватно оним које је сретао по терену и са којима су вођени преговори.²²⁷ Мада ранија историографија, на темељу ових разговора, Михаиловићевој организацији импутира неискреност која је истовремено преговарала и са комунистичком организацијом, чини се да су овакви разговори Михаиловићевих људи са органима власти били нужни у моменту када се на тих и неупадљив начин стварала равнгорска организација отпора. Талас комунистичких акција на терену Србије могао је само да штети Михаиловићевој организацији, јер су због тих акција у покрет биле стављене немачке јединице. Њихово присуство на терену никако није одговарало развоју Михаиловићевог покрета отпора. Напади на жандармеријске станице и паљење општинских и сеоских архива такође су наносили штету Михаиловићевој организацији, јер су жандарми сматрани потенцијалним учесницима отпора, а многи од њих су и били на разне начине укључени у организацију пуковника Михаиловића.

Код партизана је, из трена у трен, расла својеврсна фрустрација, проузрокована чињеницом да су они морали да третирају пуковника Михаиловића као равног себи. По њиховом мишљењу, Михаиловић је био обичан вођа организације углавном ограничене на западну Србију, док су свој покрет видели као супериорнији јер је имао разгранату мрежу по целој држави. Уз то, вишегодишња конспиративна, политичка и пропагандна активност давала је комунистима додатну надменост. Историјат преговора говори да су комунисти, током лета и ране јесени 1941. године, посматрали организацију пуковника Михаиловића као миноран и локални феномен са којим се могло преговарати на нивоу локалних команџа одреда. Таква ситуација, међутим, убрзо ће се изменити растом и ширењем Михаиловићеве организације отпора. Михаиловићу су постепено упућивани, по функцији, све значајнији комунистички прваци да би се, на крају, у преговоре са њим упустио и сам генерални секретар Комунистичке партије Југославије Јосип Броз Тито.²²⁸

Партизане је могла да чини огорченим и оштрим у преговорима још једна чињеница. Они нису радо гледали на укључивање жандарма у Михаиловићеву организацију и њихово стално присуство у штабу на Равној

²²⁷ П. Тришић, Први дани рата у јужној Србији и прилажење покрету Драги Михаиловићу, Гласник Српско историјско-културног друштва „Његош“, свеска десета, децембар, 1962, стр. 87.

²²⁸ Бојан Димитрјевић, Настанак националних покрета отпора у Србији 1941. године, Историја 20. века, Београд, 2011/1, стр. 94.

гори, јер су према жандармима гајили мржњу још из доба илегалног партијског рада. О томе пише и Драгојло Дудић: „Одговорили смо на адресу пуковника Михаиловића: да смо приликом разоружања (25. августа) рекли да ћемо им вратити оружје само ако пуковник Михаиловић пошаље своје људе, јер ми жандармима не верујемо“.²²⁹ Многи жандарми који су прилазили Михаиловићу били су такође одбојни према комунистима, а такав став се појачавао серијом напада партизана на жандармеријске станице. Њихова мржња према комунистима била је јача него код активних официра, а неколико жандарма ће касније постати страх и трепет за партизанае.

Одмах по образовању Владе, председник Недић је првих дана септембра дао налог шефу свог кабинета да ступи у везу са пуковником Михаиловићем како би му упутио хитну поруку по Станиславу Кракову, писмо је било кратко и опрезно. Недић је захтевао од Михаиловића да се сретну у Београду и ускладе своју акцију. Михаиловић је касније изјавио да није отишао на саста-нак али да је у Београд упутио своје сараднике, мајора Мишића и потпуковника Павловића. У току разговора са изасланицима пуковника Михаиловића, Недић је говорио о смртној опасности која се надвила над српским народом и Србијом, коју су Немци намеравали да поделе између непријатељских суседа, истичући да је то пресудно утицало да се он прихвати власти. Опасност по Србију није престајала због комунистичке акције али и због експлозије општеномодног устанка, којем је као вођа фигурирао пуковник Михаиловић, оценио је генерал Недић.²³⁰

Генерал Недић је сматрао да је за опстанак српског народа неопходно да се Михаиловић са свим одредима одмах пребаци на територију Босне и Херцеговине, организује борбу против усташког терора и тако пружи заштиту српском живљу. На том терену требало је да организује српски национални елемент у оквиру својих војних формација и створи моћну основу за општу акцију кад за њу дође повољан моменат. За то време, Недић би са својим трупама очистио Србију од комунизма који је највећа опасност за српски народ у садашњости и још више у будућности, и то упрво кад Немци буду изгубили рат, јер се комунисти не боре за слободу Југославије „већ за њено потпадање под Совјете“. Недић је понудио да финансијски и оружјем помогне такву Михаиловићеву акцију, у оквиру свог договора са Немцима. Сличну поруку по мајору Палошевићу, из манастира Љубостиње послао је и епископ Николај Велимировић.

Други Недићев предлог био је да се бар акција против комуниста координира на неки начин. Недић је предвиђао да његова три оружан-на одреда, која су се запутила у северозападну Србију, ухвате везу са

²²⁹ Драгољуб Дудић, Дневник 1941, Београд, 1988, стр. 105.

²³⁰ Станислав Краков, Генерал Милан Недић, Минхен, 1963, стр. 151–153; Мирко Бојић, Југословенски народни покрет „Збор“ 1935–1945, један критички приказ, Београд, 1996, стр. 177.

„четничким одредима који су под командом генералштабног пуковника г. Драже Михаиловића“ и на тој линији сачекају наредбу за даља дејства.²³¹ Како објашњава пуковник Тришић, „ђенерал Панта Драшкић (министар рада, али са задатком да води рачуна о оружаним снагама) био је разрадио план за борбу против комуниста у којем је предвидео и снаге Драже Михаиловића, али без претходног знања и одобрења Дражиног“.²³² Наиме, Драшкић је овај план направио са неколико водећих личности Министарства унутрашњих послова (шефом јавне безбедности Цеком Ђорђевићем, вишим саветником Александром Јоксићем, пуковником Славком Јаковљевићем, шефом Драшковићевог кабинета) али и са командантом жандармерије Тришићем. Међутим, Тришић је план послао Михаиловићу по поручнику Пипану и жандармеријском потпуковнику Олујевићу. Он сам није могао да крене јер је у то време предавао дужност генералу Радовановићу. Партизани су, међутим, код Љига успели да заробе ауто у коме су били Пипан и Олујевић. Потпуковника Олујевића су стрељали, док су поручник Пипан и шофер успели да побегну. Пипан је тако био изгубљен и читава ствар деконспирисана.²³³

Уместо договора Недић – Михаиловић, на помолу је био савез Тито – Михаиловић. Њих двојица су се, 19. септембра 1941. састали у кући мајора Мишића у Струганику, ради договора о заједничкој устаничкој акцији.²³⁴

У првим данима стварања своје организације, Михаиловић је истицао потребу тајног организовања, грађанску непослушност и „штетност преурањених дејстава“. Наглашавао је да је само прва битка изгубљена: борбу настављају Влада и Врховна команда у иностранству, а он „организује војску у земљи по нарочитом поступку“, па су сви Југословени били дужни да му се ставе на „расположење“. Као главне циљеве означио је: 1. организовање народа за ослободилачку борбу; 2. подизање устанка у тренутку када је успех сигуран и у складу са спољном ситуацијом; 3. збацивање окупаторских режима; 4. одржавање реда у земљи; 5. спречавање организоване пљачке од стране окупатора; 6. онемогућавање редовног саобраћаја и коришћења комуникација; 7. кажњавање свих издајника и злочинаца. Према српским властима у немачкој служби требало је заузети следећи став: сузбијати њихову пронацистичку пропаганду али не ометати „користан учинак“ за народ; водити евиденцију о личној одговорности, отворене издајнике одмах ликвидирати. Борба „свим средствима“ била је предвиђена само против усташа.²³⁵

На самом почетку организовања Покрета није постајала нека посебна стратегија. Следила се древна српска традиција непоковања окупатору

²³¹ С. Краков, н. д., књ. 1, стр. 160.

²³² Ј. Тришић, н. д., стр. 79–90.

²³³ Боривоје Карапанџић, Грађански рат у Србији, Београд, 1993, стр. 102–103.

²³⁴ Бојан Димитријевић, Коста Николић, Ђенерал Михаиловић, Биографија, Београд, 2000, стр. 163–168.

²³⁵ ВА, ЧА, 16-1-2.

одметањем у шуме и планине, а како би се преживело до велике офанзиве која ће означити слом Осовине. Главну улогу требало је да имају саботаже и препади. Таква првобитна концепција није подстицала веће групе људи да се придруже герилским јединицама на терену јер је Михаиловић предност давао тајном повезивању по градовима и селима како би се „шумски“ што боље снабдевали. Али да би се пажња непријатеља одвратила од организовања тајне војске, чије је снабдевање и регрутовање зависило од становништва под непосредном контролом окупаторских власти, било је потребно избегавати сваку делатност која би на себе привукла пажњу...²³⁶ Развојем устанка током 1941, наметнуо је нова решења, па је Михаиловић 9. септембра издао упут за извршење мобилизације, у којем је нагласио да „у погледу садашње ситуације треба да се зна да ми остајемо и даље верни положеној заклетви и да ни под којим случајевима нисмо у служби Немаца, као што је то случај са Костом Пећанцем и њему сличнима“.²³⁷

Четничка организација Драже Михаиловића нашла је у српским насељима у Косовскомитровачком и Студеничком срезу повољније услове за развијање своје активности. У томе јој је помогао окупатор који је испољавао тежњу за проширење „Велике Албаније“ на Косовскомитровачки па и Студенички срез. У одбрани својих села од вулнетарских снага, српско становништво је било склоно реваншизму, што су четници вешто користили за мобилизацију људства у своје јединице.²³⁸

Када су, почетком септембра 1941. године, пет локалних четничких одреда, на челу са Радомиром Цветићем са Рогозне и Голије, напустили Сухопланински четнички одред и пришли четницима Драже Михаиловића, долази до јаче пропаганде за покрет Драже Михаиловића. У овом рејону Радомир Цветић реорганизује локалне одреде у чете и обилази села по Рогозни и Голији, води пропаганду, објашњава програм Драже Михаиловића прилагођавајући га локалним приликама и укључује у чете на територијалном принципу. У неколико оближњих села формирана је по једна чета. Свака чета имала је, у просеку, по сто четника, али су они остали код својих кућа, а штабови чета са 4–6 четника ишли су по селима, држали скупове и на њима тумачили програм ДМ. Општа тежња била је да се мобилишу, односно вежу све снаге за четнички покрет и спречи одлазак људи у партизанске јединице. У октобру 1941. спровођена је општа мобилизација на

²³⁶ ВА, НМА, 41Е, стр. 1–14.

²³⁷ ВА, ЧА, 1-2-2. Упутом је предвиђена мобилизација људства средњих и старијих годишта. Најмлађе људство крстарило би по околини ради спречавања пљачке и насиља и оружаном би помагало „даље вршење наше организације са којом пожурити и што пре је употпунити“. При мобилисању чета требало је „скренути пажњу свима и свакоме да је наша држава у рату и да се ми сви налазимо под заклетвом, а да неодазивање овом позиву представља издајство према Краљу и Отаџбини, повлачећи при томе и све последице за кривца. У питању су ратни услови.“ (Исто).

²³⁸ Др Бранко Н. Бошковић, н. д., стр. 96.

терену који је био под утицајном зоном ДМ.²³⁹ Све чете су биле груписане у Студеничку бригаду на Голији (Студенички срез) и Дежевску бригаду на Рогозни (Дежевски срез). Обе бригаде су ушле у новоформирани Студеничко-дежевски четнички одред Југословенске војске у Отаџбини.

Први Дражин емисар у лицу Војислава Лукачевића, до рата чиновника француске фирме „Батињол“, која је градила пругу Косово Поље – Приштина – Куршумлија, дошао је у Приштину септембра 1941. године, састајао се и разговарао са бившим официрима југословенске војске. На овом подручју Лукачевић није много постигао јер су се убрзо појавили и други емисари. Крајем 1941. године, у Приштину је стигао коњички капетан Ђелевић који је покушао да формира четничку организацију. Ступио је у разговоре са официрима и подофицирима југословенске војске, покушавајући да их приволи на сарадњу. Наишао је на одлучан отпор официра који су већ били у народноослободилачком покрету. У међувремену, Италијани су га открили и, приликом хапшења, пронашли су списак са 60 имена официра и подофицира са којима је планирао да разговара или је већ разговарао. Италијани су их све похапсили и интернирали у Албанију, сем припадника НОП-а који су се склонили и прешли у илегалност. Из логора у Албанији, Ђеловић и мајор Радомир Спасић су ослобођени, а остали су отпремљени у логор на острву Понца у Италији.

Фебруара 1942, у Приштини је боравио Драгољуб Јовановић, студент који се преко Јеремије Марјановића, шефа Железничке станице у Косовом Пољу, почео повезивати са људима за које је добијао податке да су припадници или симпатизери четничког покрета Драже Михаиловића. Јовановић се повезао са Петром Тркљом, активним поручником,

који га је преко Липљана пребацио у село Суви До, а затим у Старо Село. За тих неколико дана, колико је провео на терену Неродимског среза, договорио се са Тркљом о будућем деловању, нарочито у области пропаганде. Њих двојица су умножили примерке четничког листа „Видовдан“ и делили их истомишљеницима.²⁴⁰

Драгољуб Јовановић је први почео да ради на стварању четничке организације у Грачаничком срезу. У том циљу, одржао је састанак са групом официра и грађана у којој су били: Жика Марковић, активни капетан друге класе; Саво Миличевић, резервни капетан; Лазар Милосављевић, резервни поручник, и шефови железничких станица: Јеремија Марјановић из Косовог Поља, Лука Радоњић из Косовске Митровице и Антоније Огњановић из Прилужја. Договорено је да се купује и на друге начине добавља оружје, да се ради на окупљању Срба и пропагира борба против Шиптара и њихових власти.²⁴¹

²³⁹ ВА, Нда, 33–13–21.

²⁴⁰ ВА, Ча, к. 101, ф. 1, д. 26.

²⁴¹ ВА, НОВЈ, к.223, ф. 5, д. 37.

Следећи представник Драже Михаиловића који је дошао на Косово био је капетан Јован Миладиновић, који је остао најдуже и задржао се до краја октобра 1943. године. За то време одржао је велики број састанака, трудећи се да оснује четничку организацију. Наступао је са новом тезом о потреби јединства свих Срба у борби против Шиптара, стављајући у други план борбу против окупатора. На терену Неродимског среза састајао се са малобројним четничким присталицама и осталим грађанима. У кући Петра Слијепчевића, у селу Насипу, заказао је скуп грађана на којем је било око 40 људи. Миладиновића је представио граничарски наредник југословенске војске Аћим Благојевић, да би овај затим скоро два сата говорио о циљевима четничког покрета, нападајући партизане и комунисте, на које је сваљивао кривицу за брзу капитулацију у грађанском рату. Напустио је Неродимски срез необављеног посла. Четнички покрет није, до краја рата, представљао озбиљнијег противника народноослободилачком покрету, мада је и даље било покушаја да се повремено оглашава.²⁴²

Када се ради о ова три среза, Грачаничком, Неродимском и Гњиланском, вредан је пажње извештај капетана Јована Миладиновића упућен 30. августа 1942. године, лично Дражи Михаиловићу. Он констатује да су, према статистици, коју је сам са својим особљем сачинио, у Неродимском срезу 96, Грачаничком 82, и Гњиланском 71 одсто Срба „организовани чланови Комунистичке партије“. С тим у вези, Миладиновић је закључио: „Просто је невероватно како је ова организација добро организована“...²⁴³

Свој извештај поткрепио је низом чудних и, у најмању руку, фантастичних података. Миладиновић је навео како организација одржава радио-везе са Титом и централом у Србији,²⁴⁴ а преко Бугарске и са Русијом... Очито је капетан Миладиновић пустио машти на вољу, како би оправдао сопствени неуспех.

У Вучитрнском срезу, како је наглашавао капетан Жика Марковић, већински део народа је за четнике и пропагандни рат није потребан, већ само преостаје стварање војне организације. Што се тиче рудника „Трепча“, капетан Марковић је тврдио да су тамо сви партизани, али то не може да провери јер је приступ руднику немогућ. Овакве констатације биле су инетачне и неозбиљне, али зато пружају потпуну слику о конфузним схватањима људи, којима је Дража Михаиловић поверио организацију четничког покрета на Косову.²⁴⁵

Иако је рад четничких изасланика протицао без значајнијег одзива, они су сачињавали спискове војних обвезника, измишљали јединице и разне команде, све у намери да код претпостављених створе утисак о свом залагању и резултатима. Тако је Таса Ђорђевић, учитељ и резервни капетан, као коман-

²⁴² Никола Видачић, н. д., стр.148, 168–169.

²⁴³ ВА, Ча, к. 101-1-6.

²⁴⁴ ВА, Ча, 101-1-6.

²⁴⁵ ВА, Нда, 124-5-8.

дант тзв. неродимског четничког одреда, септембра 1942. године обавестио претпостављене да Неродимска бригада има 27 чета, три батаљона трећих чета и једну бригаду по општинама. Све је то било далеко од истине. Иначе, организатори у Неродимском срезу, осим Ђорђевића, били су Стојимир Парлић, индустријалац из Урошевца, и активни поручник Петар Тркља, који је био именован за команданта бригаде.²⁴⁶

У Грачаничком срезу прва постављења добили су Лазар Милосављевић за команданта Среза, а Жика Марковић за команданта Косовске бригаде. Касније, у септембру 1942. године, капетан Марковић је одређен за команданта Грачаничке бригаде, с тим што му је стављено у дужност да спроведе организацију југословенске војске у Грачаничком срезу.²⁴⁷

Капетан Драгутин Милојевић био је задужен за организацију војске и да буде командант Косовскомитровачке бригаде. Потпоручник Тома Радивојевић постављен је за команданта Шарпланинске бригаде, а поручник Будимир Добрић за команданта Косовско-колашинске летеће бригаде.²⁴⁸

Сви именовани били су команданти без војске. Предвиђене бригаде на терену никада нису основане, нити је спроведена планирана организација.

Нема поузданих података када је формиран Српски или Косовски, односно Српско-косовски национални комитет, како се у четничким документима различито назива, и чије је седиште било у Приштини. Према једном документу основао га је Драгољуб Јовановић, фебруара 1942. године. О Комитету има мало података иако је, судећи по називу, требало да буде руководеће политичко тело на Косову. Према расположивим изворима може се закључити да су задаци Комитета били, углавном, пропагандне природе: популарисање четничке идеологије и придобијање људи за покрет. Комитет, иначе, није одржавао везе са организаторима југословенске војске на терену, нити се оглашавао у мери која би му омогућила да постане познат у народу.

Утврђујући права и дужности другог помоћника команданта Косовског корпуса, капетана Душана Витковића, капетан Јован Миладиновић у једној наредби пише о делу штаба за Косово, који има пропагандни, обавештајни и избеглички одсек. Притом, пропагандном одсеку налаже се да контролише рад Српског националног комитета, стављајући га под његову команду. Чињеница да се Комитет ставља у надлежност пропагандног одсека а не под непосредну контролу другог помоћника команданта корпуса, указује да није имао значајну улогу у четничком покрету.²⁴⁹

Капетан Јован Миладиновић није био задовољан радом Косовског националног комитета, што је приликом боравка на Косову јавно испољио. Зато је,

²⁴⁶ ВА, Ча, 101-1-2.

²⁴⁷ ВА, Ча, 101-1-1; НОВЈ, к. 1, ф. 2, д. 24.

²⁴⁸ ВА, НОВЈ, 1-2-24.

²⁴⁹ ВА, Нда, 124-5-3.

одлазећи у Србију, наредио да се реорганизује и прошири новим људима који ће бити агилнији, како у пропагандном раду, тако и у обавештајном деловању. Он је закључио да се цела активност свела на неколико чланова, док је већина била незаинтересована.²⁵⁰

На челу Националног комитета био је познати лекар из Приштине др Никола Радојевић. Секретар је био Драгољуб Јовановић, а чланови: Лазар Јоксимовић, трговац; Трајко Здравковић, свештеник; Миша Вучић, трговац; Илија Рађеновић, кројач, и Љубинко Букумировић, апотекар, сви из Приштине; Сава Миличевић из Сувог Дола, Ново Митровић из Милошева, Василије Ђорић из Лапљег Села, Новица Целетовић из Сувог Дола, Стојан Витковић, Јордан Поповић и Јордан Туњаковић, сви из Гњилана; Насто Чејовић, Грубан Секуловић и поп Новица Јовановић, сви из Подујева; Младен Марковић из Липљана, Лука Радоњић из Косовске Митровице и други. Било их је укупно између 30 и 40.²⁵¹

Национални косовски комитет је повремено добијао новац од Косовског корпуса. Требало је да помаже избеглице и да их придобија за четнички покрет. Комитет је повремено помагао и своје истомишљенике.

Чланови Комитета пружали су четницима информације о појединцима који су се определили за народноослободилачки покрет. На основу тога, Јован Миладиновић је преко Драже Михаиловића тражио од емигрантске владе у Лондону да се лише чиновна активни официри Душан Лазић и Васо Бошковић, а за познатог родољуба Јосифа Спасића јављена је заиста чудна вест: да је овај свештеник „изабран за првог члана КП Косова“ и да га зато под хитно треба ставити под слово „З“, што је значило осуду на смрт.²⁵²

Припадници НОП-а извршили су 31. октобра 1942, атентат на Николу Радојевића. Након његове смрти Комитет је престао да постоји. Комитет и иначе није имао запажену улогу, нити је био на чврстим организационим темељима, чим се губитком једног човека, макар се радило и о председнику, распао. Нема неких наговештаја да су касније чињени покушаји да се на Косову и Метохији формира неко слично политичко тело.

Први косовски четнички корпус

Војнополитичке прилике у Косовској котлини нису биле повољне за стварање већих четничких јединица. Због тога су њихове вође само вршиле агитацију и правиле спискове људства, док се сама организација вршила ван територије Косова, где је дошло до стварања 1. и 2. Косовског четничког корпуса.

²⁵⁰ ВА, Ча, 101-1-11.

²⁵¹ ВА, НОВЈ, 223-10-37/3.

²⁵² ВА, Ча, 101-1-5.

Стварање 1. косовског четничког корпуса датира од августа 1942. године. На томе су радили посебно од Д. Михаиловића одређени људи са задатком да организацију прошире и на територију Косова. У том циљу задатак је добио и Јован Миладиновић који је у августу 1942. године приступио стварању 1. косовског четничког корпуса. Официри који су отишли у Горњу Јабланицу и сместили се у близини Куршумлијске Бање, представљали су зачетак четничког косовског корпуса. Одржавали су везе са Косовом и Метохијом и, када је после извесног времена образована Четничка команда за Јужну Србију, Косовски корпус био јој је потчињен. По формирању ужег дела Штаба Косовског четничког корпуса, официрима и другим организаторима четничке организације Драже Михаиловића на Косову била је јасна перспектива организације и формација четничких јединица. У том смислу они су, према могућностима и приликама, спроводили своју активност, чије је резултате веома тешко утврдити.²⁵³

Одмах после формирања, односно доласка групе официра, Косовски корпус је почео да окупља људство. Највећи део њиховог очекивања сводио се на обухватање избеглица, јер су претпостављали да ће бити осветнички и про-четнички расположени. Али предвиђања се нису остварила. У корпусу је, до маја 1942. године, било само око 50 људи, а за цело време постојања никада их није било више од 300. Истина, у Штабу корпуса сачињавали су спискове војних обвезника и приказивали бригаде, што је било далеко од правог стања.

Чињеница да је у корпусу било највише 300 четника говори сама за себе, како о одзиву, још више о могућности да се спроведе таква гломазна организација. Ипак, у списку корпуса фигурирале су: Лапска, Грачаничка, Неродимска и Шарпланинска бригада, од којих је једино егзистирала Лапска, али и она са много малим бројем људи од формацијом предвиђеног.

Из извештаја команданта Горског штаба 110 мајора Радослава Ђурића, које је достављао четничкој Врховној команди, може се закључити да је још 1942. године „Абдулах (Миладиновић) у срезовима шарпланинском, подримском и подгорском организовао једну летећу бригаду чији је штаб у шуми (...)“; да је Косовски корпус 1942. године имао само 20 наоружаних четника, што се вероватно односи само на језгро будућег Корпуса. Из неких других докумената може се закључити да је Први косовски четнички корпус имао почетком 1943. године 80 наоружаних четника, у јуну 1944. око 300, а почетком 1945. године око 250.²⁵⁴

Пре него што је именован за команданта корпуса, капетан Миладиновић је био обавештен да на тај положај треба да буде постављен капетан прве класе Благота Бошковић. Њега је Дража Михаиловић још 6. маја 1942. године именовао за команданта Косовског корпуса који је био у формирању. Миладиновић је био обавештен да на дужност команданта пре-

²⁵³ ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 1, д. 35; ВА, Ча, 101-5-5.

²⁵⁴ ВА, Ча, к. Ч-1,632: Др Бранко Бошковић. н. д.: Младен Цолић, Четничке организације и формације на Косову 1941–1944. године, Косова–Косово, 1975/4, стр. 261–266.

тендује и мајор Воја Драговић, родом из Приштине. Тим поводом, обратио се непосредно Дражи и обојицу оптужио да су мирно седели код својих кућа, док је он, Миладиновић, комитовао и борио се.

За команданта је, ипак, постављен Јован Миладиновић, али га је, априла 1943. године, у међусобном сукобу убио један од његових четника. Ускоро после његове погибије, Ђорић се враћа назад, на терен. Из ове групе се враћају и: Ратко Поповић из Приштине; Ђуро Куга из Сувог Дола за Приштину; Парлић и Петар Тркља за Урошевац. Ратко, Тркља и Парлић су, по доласку на Косово, ухваћени од стране тадашњих фашистичких шиптарских власти у Приштини, а Куга се вратио назад у Горњу Јабланицу.

Након капитулације Италије, и она тројица су ослобођена уз помоћ фашистичких власти и вратила се у састав Косовског корпуса. Повлачењем фашистичких непријатеља са Косова и Србије, а са њима и оружаних формација ДМ, повукли се и Ратко Поповић, Куга, Воја Брајовић и др. Жика Марковић, Љубомир Ђекић и остали који су се још у току 1943/44. год. издвојили из Првог косовског корпуса основавши Други косовски корпус, повукли су се на супротну страну и остали на терену са Жиком Марковићем, командантом корпуса.²⁵⁵

Косовски корпус није остварио ни један задатак ради којег је био основан. Најснажнија препрека био му је НОП, који је у својим редовима окупљао огромну већину српског и црногорског становништва. Он није успео да изведе било какву оружану акцију на Косову, јер није имао ни снаге, нити ослонац у народу.

Други Корпус Жике Марковића формиран је марта 1943. године у месту Локвица, Општина Лепосавска, Косовскомитровачки срез. Овај корпус имао је јачи утицај на Косову и њему је прилазио већи број избеглица, нарочито почетком 1943. године. Главни циљ формирања Корпуса Жике Марковића био је прелаз „кад дође време“ на Косово и освета над Шиптарима. До марта 1944. године, Корпус није водио борбу са партизанима. У последњој четничкој офанзиви у Србији био је приморан од Драже Михаиловића да поведе борбу против партизана. Он је тада слао једну делегацију, Дража Михаиловић ју је примио али је предлоге одбио. О борбама Другог корпуса Жике Марковића са партизанима биће речи нешто касније.²⁵⁶

За овај корпус може се констатовати да је, у периоду до капитулације Италије, био непрекидно у формирању. До тада је био образован штаб корпуса који су чинили: капетан Жика Марковић, командант; поручник Миша Поповић, начелник штаба; мајор Драги Радивојевић из Топлице, заменик команданта; Лука Радоњић, шеф Железничке станице, из Косовске Митровице, обавештајни официр; поручник Љубомир Ђекић из Чаглавице, код Приштине, итендант; Душко Голубовић, из Јагодине, шифрант. Недељко Виријевић, про-

²⁵⁵ ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 10, д. 37/8. Извештај о активности покрета Драже Михаиловића.

²⁵⁶ Исто.

фесор из Косовске Митровице, и Драго Мургашки Перић, студент из Приштинe, били су чланови пропагандног одељења.²⁵⁷

Одређени су и команданти бригада: Дукађинске – Радета Вулић, из Истока; Друге митровачке – Зарија Радовановић; Колашинске (формирана још код Машана Ђуровића) – Будимир Добрић, поручник из Колашина; Ибарске – поручник Михаило Закић; Пећке – поручник Милош Петровић; Шарпланинске – потпоручник Богдановић из Сиринићке жупе и Грачаничке – Васа Закић, питомац Војне академије из Приштине.²⁵⁸

Други косовски четнички корпус спадао је међу веће у Србији и број четника у њему кретао се и до 1.700 људи, али најчешће их је било од 800 до 1.200. Биле су то углавном избеглице са Косова.²⁵⁹

Бројке могу и да завајају јер је командант Корпуса Марковић редовно приказивао више људи од стварног стања, како би инспирисао своје старешине. Избеглице које су у Ибарској долини надничиле код имућних сељака, Жика Марковић је повремено позивао и ангажовао на стражама и патролирању. Мештане је стално држао у приправном стању и, под изговором да постоји непосредна опасност од упада вулнетара и шиптарских жандарма, често их мобилисао. Затим би их, после неколико дана или недеља, отпуштао и слао кућама како би обрађивали имања.

Оружани сукоби између четника и вулнетара и распиривање шовинизма

Распиривање шовинизма подстрекавао је свим средствима и италијански и немачки окупатор да би спречио успостављање јединства народа и народности за заједничку акцију против њих као и ради својих територијалних империјалистичких претензија. Првих дана окупације, италијански фашисти дали су знак за акцију качачких група из Албаније за упад у Југославију. Са паролом стварања етничке „Велике Албаније“ у оквиру италијанске уније, арбанашка реакција, заједно са качачким групама напала је насељеничка села Метохије, Дренице и делом на Косову, пљачкајући и палећи иста, а насељеници су протеривани. Попалили су насеља која су формирана на крчевинама и купљеној земљи. Нису поштедели ни гробља ни цркве. Насељеничко становништво је бежало скоро без икакве покретне имовине за Црну Гору и уже подручје Србије, а делимично се задржавало по градовима без икаквих средстава за живот. Избегло становништво

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ Исто, к. 111, ф. 4, д. 10/3.

²⁵⁹ Мобилно људство полагало је заклетву краљу Петру II Карађорђевићу. Припадници 2. косовског четничког корпуса полагали су заклетву 6. маја 1944. године. Тада је командант корпуса позвао све обвезнике Косовско-митровачког среза на Копаоник да у присуству представника „грађанских и црквених власти“ положе заклетву. Народноослободилачка борба у Ибарском базену, стр. 175; ВА, Ча, к-101-13/3.

десетковао је рат и разне недаће које су га пратиле. Талас паљења и прогона организовано се приближавао Косовскомитровачком и Студеничком срезу, где се у септембру нашло бројно избегличко становништво.²⁶⁰

На први поглед могло би се претпоставити да ће немачка управа спречити паљење и протеривање српског насељеничког па и домородачког становништва из окупационог Косовскомитровачког округа у оквиру Недићеве Србије, да би задржала „Трепчу“ у својој окупационој зони и на тај начин стала на пут италијанским територијалним претензијама. Међутим, она је пошла од тога да је примарно да спречи устанак, а када је устанак избио да га угуши. Политика Италије није много забрињавала Немачку јер је знала да ће се моћи одупрети свим италијанским захтевима за „Трепчу“. Са друге стране, политика Италије је заоштравала међунационалне односе, што је спречавало развитак НОП-а, па је таква политика одговарала и немачкој окупационој управи, нарочито у време распиривања устанка у Србији од јула 1941. године.

Зато је немачка окупациона управа подржавала политику Италије по питању заоштравања међунационалних односа, полазећи од Хитлерове филозофије да је народом најлакше владати када се фанатизује и налази у стању екстазе. Хитлерова филозофија ишла је ка успостављању немачког господства, када ће се сви покорени народи моћи „мирне душе називати слојем робова“.²⁶¹

У јесен 1941. године, када је устанак захватио Студенички и делимично Косовскомитровачки срез, немачка окупациона управа у Митровици је овако поступала код арбанашке квислиншке власти: Косовскомитровачки, Вучитрнски, Лапски и Дежевски срез прикључени су Србији и Срби хоће да успоставе власт у њима. Али, ви то не дајте. Ми смо ангажовани на руском фронту. Ако хоћете да сачувате своју власт, ви се браните.²⁶² Квислиншка власт у Митровици ангажовала се да мобилише арбанашко становништво по селима. Формиране су оружане групе вулнетара од по 30–50 људи. Међу вулнетарским снагама, поред националиста било је и лумпенпролетера и пљачкаша. Са друге стране, Сухопланински четнички одред ангажовао се према вулнетарским снагама ка Косовској Митровици, а четници Драже Михаиловића према Дежевском срезу, са паролом: за борбу против Турака (Муслимана) и Арбанаса. Српско становништво се, у одбрани свога огњишта, укључивало у четничке формације које су своју политику заснивале и на шовинистичким позицијама.²⁶³

²⁶⁰ Бранко Бошковић, Милија Маликовић, Рашка и њено привредно подручје с освртом на НОП у долини Ибра 1941–1945, Рашка, 1961; Спасоје Ђаковић, Сукоби на Косову, „Јединство“, 25.5.1964; Мирослав Лутовац, Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости, ГЕИ, САН, 1958/VII, стр. 18.

²⁶¹ Владимир Терзић, Југославија у Априлском рату, Титоград, 1963, стр. 688.

²⁶² ВА, Нда, 52-3-11.

²⁶³ Кемал Сејфула, Савез комуниста Југославије и националне мањине, Београд, 1959, стр. 7–8; Мирко Ђуковић, н. д., 128–139.

Први сукоби појављују се у јулу и августу 1941. године и били су мањег обима. Арбанашка квислиншка жандармерија и вулнетари упадали су у српска села да прикупљају оружје, па су уз то и пљачкали имовину, убијали људе и палили куће, уз сагласност и подршку окупатора. Први сукоб забележен је, 7. јула 1941. у селу Борчану на Копаонику. Арбанашки жандарми и вулнетари упали су у ово српско село да прикупљају оружје. Дошло је до оружаног сукоба, убијена су два Србина. По наређењу крајско-манданта из Митровице упућена је у Борчане Друга чета 737. пешадијског пука. Штаб ове чете „утврдио“ је да је мушко становништво својим бекством доказало да је учествовало у сукобу па је за одмазду наредио да се запали десет кућа и заплени десет пушака.²⁶⁴

Крајем јула и у првој половини августа, у селу Земаница код Лешка, четници Сухопланинског одреда убијају три арбанашка жандарма који су дошли у село да прикупљају оружје. Претрес села извршен је у присуству немачких војника. У току претреса опљачкано је неколико домаћинстава.²⁶⁵

У септембру 1941. долази до оружаних сукоба ширих размера. Талас паљења насељеничких села из Метохије, Косова и дела Санџака приближава се Ибарској долини и пред тим таласом кретало се много избеглица. Притисак на српски живаљ ка Ибарској долини развијао се из три правца: са Косова долином Ибра и Копаоника, из Метохије и Дренице ка Ибарском Колашину и од Новог Пазара према Рогозни и Рашки. Све те снаге имале су општи правац Рашка – Краљево.

Паликућама у Косовској котлини придружују се за наставак паљења Ибарском долином арбанашка жандармерија из Косовске Митровице са Бајазитом Бољетинцом и вулнетарске снаге из Шаље са Ахметом Сељанцем на челу. Бајазит Бољетинац добијао је оружје од окупатора за наоружавање жандармерије и један део издвајао и давао Ахмету Сељанцу за наоружавање вулнетарских снага.

Први оружани сукоб већих размера забележен је у документацији 20. септембра 1941. Овога дана Железнички уред из Краљева обавештен је да се воде огорчене борбе између Лепосавића и Слатине и да се борба преноси према Копаонику.²⁶⁶

Четници Сухопланинског одреда упадају 26. септембра 1941. у села Лепосавићке и Слатинске општине, а устаници Дукађинског одреда у села општине Бањске и претресају арбанашке квислиншке жандарме. Команда Сухопланинског одреда шаље захтев крајскокоманданту у Митровици да се албанска жандармерија повуче из српских села. Тада је из Крајскокомандантуре издата вест да Срби са јаким снагама надиру ка Митровици да је заузму

²⁶⁴ Зборник НОР-а I/1–293.

²⁶⁵ ВА, Нда, 51-1-44 и 52-2-44.

²⁶⁶ Наведено према: Б. Бошковић, н. д., стр. 100.

и успоставе српску власт у граду и селима, да немачка војска води борбу на руском фронту и да не може помоћи Арбанасима, па зато треба да се бране сами. Јаке арбанашке квислиншке снаге (жандармерија и вулнетари) из Косовскомитровачког, Вучитрнског и Лапског среза ишле су ка Ибарској долини и заузимале фронт код Церањске реке, ту се упопавале и спремале за одбрану. Док се колона вулнетарских снага кретала од Вучитрна и Митровице ка Ибарској долини, имућније арбанашке породице (бегови, аге, трговци и др.) образовале су супротну колону и фијакерима бежали ка Приштини. Тада се код вулнетарских снага појавила сумња у њих. Говорили су да они одлазе, а народ остављају да се сам обрачуна са противником.

У ситуацији кад је требало да отпочне борба код Церањске реке појављује се посредничка улога крајскоманданта из Косовске Митровице. Крајскомандант са групом присталица и Џафером Девом долази 30. септембра 1941. код Церањске реке ради вођења преговора са Машаном Ђуровићем. Вулнетарске снаге понадале су се да им немачка војска долази у помоћ. На њихово изненађење приметили су да се крајскомандант и Џафер Дева на супротној страни Церањске реке срдечно рукују са Машаном Ђуровићем. То је код вулнетара изазвало сумњу у искреност окупатора према њима. Квислинзи су се по диктату

команданта споразумели да у општинама насељеним српским живљем (Лепосавић, Слатина и Бањска) четници Сухопланинског одреда преузму улогу чувара поретка окупатора.²⁶⁷ На Церањској реци успостављена је граница између вулнетарских снага и четника. Прелаз ове квислиншке границе био је прилично отежан. Претреси и легитимисање били су уобичајени и на једној и на другој страни границе.

Од 17. октобра 1941. године престају опсежније борбе на терену Ибарске долине око Церањске реке. Окупаторска управа са квислинзима оценила је да даље борбе на том сектору не воде ничему корисном за њих, чак да могу имати негативне последице, јер је Копаонички НОП одред спроводио живу политичку активност у ослобођеном подручју на сектору Лешак – Ушће. Четнички утицај на овом сектору био је потиснут, а укључивање српског становништва са овог терена у обрачуне између четника и вулнетара, који су могли користити само окупатору, онемогућено је. Четничке снаге се припремају за коначан обрачун са Копаоничким НОП одредом.

Кад су немачке снаге напустиле Нови Пазар и Рашку 2. октобра 1941. и концентрисале се у Косовској Митровици, са намером да се од распламсавања устанка сачува град као важан стратешки и економски центар, предале су власт у Новом Пазару арбанашким квислинзима. Дали су им до

²⁶⁷ О споразуму на Церањској реци од 30. 9. 1941. године види: ВА, Нда, 33–13– 23 и 33–14–2; „Звечан“, 4–7.7. 1961, (чланак „Сусрет издајника“).

знања да не само Нови Пазар већ и Рашка и читава Ибарска долина до Краљева треба да се прикључи „Великој Албанији“. У Рашки су поступили супротно – предали су власт српским квислинзима, Сухопланинском четничком одреду и саопштили да је Нови Пазар колевка српства и да треба да се прикључи недићевској Србији.

У Новом Пазару срески одбор Националног савеза Арбанаса одржава седницу, 4. октобра 1941, на којој је донета одлука да и вулнетарима поделе 50 пушака које је немачка команда оставила при повлачењу и да се пушке из магацина доделе жандармерији. Решено је да се пошаљу делегације за Косовску Митровицу и друга места да траже помоћ у људству и оружју. Отуда Нови Пазар постаје центар за прикупљање вулнетарских снага из Косовскомитровачког, Дреничког и Вучитрнског среза. У октобру 1941. године концентрисано је у Новом Пазару око 1.500 албанских жандарма и вулнетара који повремено упадају у српска села, пале куће и убијају људе. На Рогозни и Голији, према Новом Пазару групишу се четници Драже Михаиловића. Локално становништво се повремено прикључује четничким јединицама ради одбране својих домова. Интересантно је истаћи да је муслиманско локално становништво намеравало да спречи паљења српских села, а српско локално становништво паљење муслиманских села, али у томе нису имали успеха.²⁶⁸

Оружани сукоби између вулнетарских снага и четника, у које се неминуовно морало прикључивати и локално становништво ради опстанка, спасавања имовине и домова, имали су негативне последице за формирање јединственог фронта свих народности и исповести за борбу против окупатора. Локално становништво остајало је без својих домова и имовине. Људске жртве су биле огромне. Да би стање било још горе, локалном становништву у Ибарској долини прикључују се избеглице са Косова, Метохије и из Санџака. Крајем априла 1942, извршена је регистрација избеглица при Комесаријату за избеглице у Београду. Према овим подацима, у Студеничком срезу и општинама Дежевског и Копаоничког среза који гравитирају ка Ибарској долини, налазило се 27. 676 избеглица и то око 22.900 из тзв. Косовске области (окупациони Косовскомитровачки округ: Косовска Митровица, Вучитрн и Лапски срез), око 4.200 са италијанског окупационог подручја и око 500 са бугарског окупационог подручја.²⁶⁹ Јавне, нарочито школске зграде у Студеничком срезу биле су крцате избеглицама, без икаквих средстава за живот. Локално становништво, изложено такође паљењу имовине и пљачки, нашло се у тешкој ситуацији па зато није било у могућности да осетније помогне избеглице. Могућности за привређивање ради

²⁶⁸ Вукман Ђулафић, Четничка организација на терену Среза дежевског у току Другог светског рата, стр. 35–39; Данило Јауковић, Санџак у НОР-у, ВИГ, 1960/1; ВА, Нда, 19-6-2 и НА, 38-1-24.

²⁶⁹ ВА, Нда, 43-1-13.

одржавања физичке и физиолошке егзистенције није било. Ово је један од разлога да је један број избеглица поклекнуо пред тешкоћама и прилазио легалним четницима који су добијали месечне принадлежности. Зато је Сухопланински одред у децембру имао 500 четника.

КОМУНИСТИ

Споља гледано, КПЈ је уочи Другог светског рата отворила нову етапу. Декларативним прихватањем пароле уједињавања у народном фронту показала је насмејано лице народу, а све грехе из прошлости, превасходно секташтво и догматизам, пребацила је на ранија руководства. У националној политици тај заокрет је највидљивији у прихватању тезе да је Југославија неопходна за општу борбу југословенских народа. Уместо распада, тада су истицали појам одбране земље од „хитлеризма“. На тај начин је једна партија, која је годинама била оличење раскола и недемократије, сугерисала да је постала државотворна и народна. Али, одбрана Југославије замишљана је на „касним“ принципима (вишенационалне револуције), а испод те спољашње коре остало је старо језгро тоталитарне идеологије (објашњавање читаве људске егзистенције партијским мерилима) и олигархијске структуре, која је постављала своје право да суверено одлучује и влада судбинама људи. КПЈ је већ била претворена у организацију за вођење класне борбе пролетаријата, јер он није могао изборима да дође на власт. Зато су примарно место имале идеологија и организација а централно борба за власт.

Иако је у годинама уочи Другог светског рата КПЈ заузела начелни став одбране земље, у првом плану је још увек била борба за рушење постојећег поретка Краљевине Југославије. Њен режим је и даље означавао као фашистички, а све до 1941. истицао је да Београд припада кругу империјалистичких држава које су „провоцирале светски сукоб“. Када је указивано на опасност од Немачке и Италије, редовно је наглашавано да већа опасност прети од фашизма у самој Југославији, а српски народ је своју слободу и независност могао да осигура само борбом против „свог“ фашизма: „Ниједан народ не може бити слободан ако угњетава друге народе.“²⁷⁰ У свим преломним историјским ситуацијама, југословенски комунисти били су на страни Москве, па је већ 1939. године КПЈ напустила своју „народнофронтовску фазу и вратила се изворном болшевизму. То је било само испуњавање коју је пред међународни комунистички покрет поставила Коминтерна, и то одмах после склапања немачко-сојетског пакта. ... На седници Врховног совјета СССР-а 31. августа 1939. Моло-

²⁷⁰ АЈ, ЦК КПЈ, 1937/1.

тов се доста иронично односио према људима „који су очито придавали велики значај предратној антифашистичкој пропаганди“.²⁷¹

Основни проблем, који ће комунисти решавати етапно током рата, у складу с догађајима, био је како ослободилачки рат повезати са стратешким циљем КПЈ – извођењем класне револуције, тим пре што крајња левица у партијском смислу, Алекандар Ранковић и Милован Ђилас пре свих, никада није ни сумњала да је главни циљ освојити власт и совјетизовати Југославију.²⁷² Суштинска дилема била је: како ускладити право нација на самоопредељење с борбом за обнову Југославије? Према револуционарном шематизму, обнова државе зависила је од тога да ли ће „радничка класа“ успети да уништи власт грађанске Југославије, односно хоће ли КПЈ успети да освоји власт. Зато у почетној фази револуције питање Југославије Тито није посматрао као неки државноправни циљ.²⁷³ Класни рат и одбрана Југославије понуђени су Србима, а осталим народима рушење предратне „српске хегемоније“, што је процес који се уобличавао како је пораз Осовине био извеснији. Тако су се основне компоненте комунистичке револуције и борбе за нову Југославију сплеле у једној тачки, која је током рата била главни ослонац: борба против „великосрпског центра“, чији је вођа био генерал Драгољуб Михаиловић, јер је он стајао на челу покрета отпора који је имао југословенске претензије, а од јануара 1942. године био је члан југословенске владе у емиграцији, која је уживала међународни легимитет у антифашистичкој коалицији.

Припреме за устанак на Косову

За организовање народа на устанак и оружану борбу, која је прерасла у општенародни рат, руководство КПЈ и НОР-а није могло користити искуства из рата који су вођени од 1939. до 1941. године. То су били ратови између организованих држава, за које су правовремено припремане оружане снаге, борбена средства и ратни планови. Пошто је ово био специфичан, партизански, ослободилачки и општенародни рат, који нису водиле унапред организоване војске и држава, него народ, у организацији и под руководством једне до тада илегалне политичке партије, и то у земљи коју су фашистичке силе не само окупирале – решења у погледу руковођења ослободилачком борбом морала су бити оригинална.

Управо такво стање чинило је још сложенијим питање организовања и руковођења оружаним снагама народа за борбу против окупатора. То је и у

²⁷¹ Наведено према: Јанко Плелерски, Нације, Југославија, револуција, Београд, 1985, стр. 356.

²⁷² Иво Банац, Са Стаљином против Тита. Информбировски расцјепи у југословенском комунистичком покрету, Загреб, 1990, стр. 87–88.

²⁷³ Ј. Плелерски, Нације, стр. 381.

смислу руковођења устанком и борбом у целини захтевало потпуно специфична решења. У ствари, радило се о специфичностима револуционарног руковођења од стране КПЈ, а према развоју оружаних снага и о постепеном развоју војних штабова, команди и старешина за непосредно руковођење партизанским јединицама, уз помоћ партијских руководства. Прве партизанске штабове именовала су партизанска руководства и одређивала им политичке циљеве, а често и конкретне задатке. Због тога су и сва конкретна решења овог питања базирана на политичкој линији КПЈ и на политичким циљевима ослободилачке борбе. Тако крупна питања нису се смела пропустити било каквој случајности па је разумљиво што су партијске организације и руководства непосредно утицали на избор руководећих кадрова, на развој догађаја, вођење ослободилачке борбе и на борбена дејства у првој фази рата. То је било нужно све док се војни штабови и команде нису оспособили да самостално руководе оружаним снагама револуције и док се војно руковођење није развило у један механизам и систем.

Комадањем Југославије од стране окупаторских режима после пораза у Априлском рату, још више су заострене и продубљене националне, политичке, верске, економске и социјалне противуречности у друштву. То је нарочито дошло до изражаја у срединама где је становништво било национално и верски измешано. Ово је на Косову било израженије, где је створен непромостив јаз између Албанаца, с једне, и Срба и Црногораца, с друге стране. И даље, ову релативно малу област од нешто преко 10.000 км² поделиле су три од свега четири земље које су окупирале Југославију: Немачка, Италија и Бугарска.²⁷⁴ Тиме су јш више нарушене већ постојеће унутрашње супротности и дата мугућност разним екстремним националистичким снагама да развијају своју активност и да окупатори преко њих безболније реализују своје циљеве. Распарчавање Косова на три окупационе зоне имало је за циљ потпуно и трајно разбијање јединства народа овог краја и задовољавање окупаторских интереса. Тиме су народи Косова доведени пред алтернативу: или да наставе међусобно обрачунавање или да прихвате програм који су нудили комунисти – ослободилачку борбу за национално ослобођење сопственим снагама, у заједници са другим југословенским народима. Тако је једна трагедија која је народе задесила окупацијом истовремено убрзала процес сазнања прогресивних снага да свој опстанак могу остварити у заједничкој борби против истих оних снага које су и довеле до оваквог стања у земљи.

Пошто се народноослободилачка борба на Косову развијала као интегрални део ослободилачког покрета Југославије, то су и принципи руковођења борбом садржали неке заједничке основне карактеристике. Док су тих судбоносних

²⁷⁴ Зборник НОР, том I, књ. 19, стр. 36–35. Тезе секретара Обласног комитета Бориса Вукмировића за фебруарско саветовање у селу Витомирици 1942. године.

дана све политичке структуре биле разбијене и немоћне, Комунистичка партија је, захваљујући организационом учвршћивању својих редова и јасном курсу на одбрани земље, сачувала политичко и акционо јединство. Она је успела да окупи и уздигне један број руководећих кадрова и да сачува у тим мутним данима континуитет у свом раду. Тиме се још једном потврдила као једина политичка снага која је способна да предводи масе у борби за национално ослобођење. С обзиром на чињеницу да је земља била разбијена, па и свака њена покрајина, слично Косову, и да је завладао прави ратни хаос, нарочито у областима где је раније постајала национална и друга нетрпељивост, сложеност деловања партије била је врло велика због наведених и других специфичности.²⁷⁵

Након Априлског рата 1941. године, на бази политичког става који је заузела Комунистичка партија Југославије, најпре у прогласу од 15. априла 1941, а затим у првوماјском прогласу и закључцима Мајског саветовања у Загребу 1941, била је дата оријентација комунистима Југославије како треба да делују у условима окупације земље.²⁷⁶ КПЈ на Косову је имала деликатну улогу да пренесе и улогу да усади схватања и линију КПЈ: радити на линији братства између Албанаца, Срба и Црногораца и других што је био једини услов победе.

У тим данима Обласни комитет КПЈ Косова издаје проглас на албанском језику у коме указује на лик окупатора и њихову политику усмерену на распиривању међусобне мржње. Проглас је указивао да је једини пут ослобађања за све народе борба за јединство свих у борби против окупатора.

ЦК КПЈ истакао је у прогласу од 15. априла 1941. године да ће се борба против агресора наставити до коначне победе под новим условима, да ће у тој борби радничка класа бити „у првим редовима народне одбране против освајача“.²⁷⁷ Са ставом ЦК КПЈ, упознао се секретар МК КПЈ из Косовске Митровице Душан Томовић у Беранима, где се био сакрио од потера у априлским збивањима и тај став пренео партијским организацијама у Митровици и околини. Комунисти су се ангажовали у прикупљању оружја (пушака, бомби и др.), које се могло наћи разбацано од бивше југословенске војске. Прикупљено оружје крили су код старе железничке станице у Косовској Митровици и основне школе у Звечану.

МК КПЈ у Митровици организовао је извлачење заробљеника југословенске војске из Сабирног логора у граду, а којег је формирао окупатор

²⁷⁵ Уочи Априлског рата на Косову и Метохији је било 270 чланова КПЈ (од којих 20 Албанаца), 1.200 чланова СКОЈ-а (од којих 70 Албанаца). Павле Јовићевић, Политичка ситуација и рад и рад политичких организација на Косову и Метохији пред рат и у 1941. години, Устанак народа Југославије, књ. II, Београд, 1963, стр. 211–216; Зборник НОР, I/19, док. бр.8; Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945. (даље: Ослободилачки рат, књ. I, друго издање, Београд, 1963, стр. 67; ВА, НОВЈ, к.1988, бр. рег. 11–3/2.

²⁷⁶ Зборник НОР, том V, књ. I, док. I, стр. 5–7, Проглас ЦК КПЈ народима Југославије од 15. априла 1941. године; Зборник НОР, том II, књ. 2, док. I, стр. 7–23, Закључци Мајског саветовања КПЈ одржаног у Загребу 1941. године.

²⁷⁷ Перо Морача, Друштвено политичка кретања и политика КПЈ у устанку 1941, ИИЧ, 1962/1; Види и Зборник, I, књ. I, стр. 1.

при уласку у Косовску Митровицу. Преко скојеваца достављена су цивилна одећа заробљеницима. Проналажене су могућности за излазак из логора. За извлачење заробљеника из Косовске Митровице и осталих лица којима је лична безбедност била несигурна, нарочито су били активни железничари на линији Косовска Митровица – Ушће. Људство су транспортовали из Митровице теретним вагонима, са и без знања окупатора. О транспорту су обавештавали железничаре на успутним станицама, који су у блумбираним вагонима убацивали алат за сечење блумбе. На једној од железничких станица транспорт је заустављен намерно на сигналу чиме је омогућаван излазак и бекство људства. На овај начин, крајем априла и почетком маја 1941, спасено је заробљеништва око 1.500 бивших југословенских војника.²⁷⁸

Првог маја ЦК КПЈ издао је проглас народима Југославије у коме објашњава узроке априлског слома, не признаје распарчавање државе, позива радничку класу на јединство и истиче да ће КПЈ, као и до тада, стајати у првим редовима народне борбе и још упорније организовати и водити борбу против окупатора и његових слугу, против распиривања шовинизма, за братство народа Југославије, за срећнију будућност. Ускоро је, почетком маја, у Загребу одржано Мајско саветовање КПЈ, на коме су постављене стратешке основе режима борбе и, између осталог, одлучено да све партијске организације образују војне комитете који ће спроводити припреме за оружани устанак.²⁷⁹

После тога и повратка секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Миладина Поповића из Београда, на Косову и Метохији почињу припреме за оружани устанак, али се интензивнија делатност осећа тек наредних месеци. Миладин Поповић, политички секретар Обласног комитета за Космет, задатке Мајског саветовања ЦК КПЈ пренео је најпре Месном комитету (МК) у Митровици и присуствовао је састанку МК. Два члана МК су искључена из КПЈ због наводно лошег држања у затвору, марта и априла 1941, а уместо њих контирани су нови. Састав реорганизованог МК је био: Али Шукрија, Дане Бркљач, Душан Томовић, Омер Черкез и Рафет Куртеш (касније провокатор и сарадник Гестапоа). Анализиран је рад Месног комитета и партијских организација. Оцењено је да је партијска организација „углавном правилно оријентисана, но да је потребно да се још више учврсти, што шире се повеже са свим поштеним грађанима, нарочито Шиптарима који не желе да сарађују са окупатором и издајницима. На састанку је речено да преко њих треба не само политички деловати него их припремати и увлачити у активну борбу против окупатора и братоубилачке борбе између Шиптара и Срба. Дата је директива да се прикупља оружје и други ратни материјал, да се то обез-

²⁷⁸ Милутин Фолић, Рад комуниста Косова и Метохије у бившој југословенској војсци уочи рата и у априлском рату 1941. године. Токови Револуције – Зборник историјских радова, Београд, 1967/II, стр. 167.

²⁷⁹ Зборник, II, 2, док. бр. 1; I, 19, док. бр. 8.

беди и чува на сигурном месту, да се продре и обраде терени Колашина, Ибарске долине, Копеолика и Шаље, пошто је одатле добар број Шиптара радио у Трепчи“.²⁸⁰ Донета је одлука да се припреме базе у којима ће се формирати НОП одреди и то у Ибарском Колашину (задужени Вељко Банашевић и Рафет Куртеш), Рогозни (задужени Бане Божовић и Душан Карић) и на Копеолику (задужен Душан Томовић). У јуну и јулу 1941. године, комунисти, којима су поверени задаци за припремање база, налазили су се на теренима за које су задужени.²⁸¹

Одлука да се формира база за оснивање одреда на Копеолику, тј. у Студеничком и Копеоличком срезу, донета је зато што се рачунало на теренске погодности за борбена дејства у правцу Трепче (Шаља) и Белог Брда (ради онемогућавања производње оловно-цинкане руде за окупатора) и на пругу и друм долином Ибра. Копеолик је оцењен као врло подесан за партизанско радовање, тј. погодан за маневрисање испред јачег окупатора.²⁸²

У јеку припрема за дизање устанка у Косовскомитровачком и Студеничком срезу, Немачка је напала Совјетски Савез (22. јун 1941). ЦК КПЈ издаје истог дана проглас народима Југославије позивајући сви оне који воле слободу и независноост да се уједине у борби против освајача. Проглас је у ограниченим количинама дистрибуиран у Митровици и околини.

У оваквој ситуацији прилази се непосредним припремама и организовању НОП-а у Косовскомитровачком и Студеничком срезу. Крајем јуна 1941. године, одржан је састанак Обласног комитета за Космет у селу Витомирици код Пећи. Доноси се одлука да се пронађу форме за окупљање свих здравих снага у покрет, да се ојачају партијске организације у Трепчи и да се приђе оснивању одреда са ослонцем на рударе „Трепче“.²⁸³ ЦК КПЈ дао је директиву Обласном комитету Космета да онемогући „да ради рудник Трепча и по цену великих жртава“.

Члан Политбироа Обласног комитета Крсто Филиповић Гроф упућен је 8. јула 1941. из Пећи за Митровицу да организује онеспособљавање „Трепче“ и формирање одреда. Од 8. до 13. јула 1941. одржано је неколико састанка МК КПЈ на којем је већина чланова испољила опортунизам у спровођењу постављеног задатка. Цитираћемо извод из сећања Крста Филиповића о одржаним састанцима:

„... Размотрили смо стање и услове борбе партијске организације у Косовској Митровици и њеној ближој околини. Саопштио сам им

²⁸⁰ Али Шукрија, Ситуација 1941. године на подручју Косовске Митровице, Устанак народа Југославије 1941, II, 1963, стр. 767; Бранислав Божовић, Трагом тајних докумената Гестапоа - Они о нама, „Звечан“, 15.12.1959, 107; Драги Ристић, Терор бесни, „Јединство“, 6.3.1961; ВА, Иа, 738-1а-3; Мф. „Лондон 2“, 297989-297991.

²⁸¹ ВА, НОВЈ, 1982-5-2, 1982-5-4, 1982-5-5.

²⁸² Душан Томовић, Копеолички одред – Први партизански одред на Косову и Метохији, „Јединство“, 5.8.1951. године.

²⁸³ Павле Јовићевић, Политичка ситуација и рад партијске организације на Косову и Метохији пред рат и у 1941. години, Устанак народа Југославије 1941, II, 19/3, стр. 330-331.

одлуку и задатак који нам је поставио ЦК КПЈ о онеспособљавању и ликвидацији рударског предузећа 'Трепча'. На састанцима је у току дискусије дошло до подвојених мишљења. Већина присутних чланова Комитета сматрало је да не постоје сви услови за извршење овог задатка. Истовремено су ме упозорили да би спровођење једне овакве акције довело до већих људских жртава, па су изнели неколико својих предлога који су одударали од директиве ЦК КПЈ и одлуке ОК КПЈ.

Такав став изненадио ме је. Веровао сам да нећу имати никакав проблем, јер је овај Комитет представљао једну, од најјачих и најспособнијих партијских организација која је имала красне кадрове – храбре и способне комунисте. На крају разговора, известио сам ОК КПЈ.

Одмах, након два дана, допутовао је секретар ОК КПЈ друг Миладин Поповић да би непосредно учествовао у спровођењу овог великог задатка. Поново смо одржали састанак са Месним комитетом... Међутим и друг Миладин и ја, када смо видели да се задатак не може извршити морали смо се одлучити на акцију мањег значаја и заједно са Месним комитетом закључили да се организује минирање и онеспособљавање жичаре за превоз руде од Старог Трга до фабрике у Звечану.²⁸⁴

Одлука о онеспособљавању жичаре донета је на последњем састанку МК у присуству Миладина Поповића, Крста Филиповића и Душана Томовића, који се вратио из Ибарске долине и реферисао о условима за формирање одреда. Даље припреме развијале су се у два правца. Крсто Филиповић и Душан Томовић одлазе у Студенички срез ради оснивања базе и одреда. МК је примио задатак да организује саботажу на жичари и пребацивање групе рудара, који ће учествовати у саботажима, на Копаноник, у базу за формирање одреда.

Миладин Поповић (са својим братом) и Крсто Филиповић упутили су се, средином јула 1941, из Рашке преко Новог Пазара и Рожаја за Црну Гору. Након дводневног задржавања у Новом Пазару пошли су за Рожај. Италијански окупатор сазнао је преко издајника о његовом путу. У непосредној близини Рожаја ухваћени су 18. јула и суђено им је 24. јула 1941. Захваљујући једном Арбанасу који их је познавао као борце за равноправност свих народа, они нису стрељани. Интернирани су за Албанију. Поповић је успео да, 3. октобра 1941, уз помоћ албанских комуниста, побегне из затвора и остане у Албанији као делегат ЦК КПЈ ради помоћи у организовању Партије и устанка.²⁸⁵

Око 27. јула 1941. године у селу Беоцу одржана је Конференција чланова КПЈ, кандидата њихових сипатизера и утицајних људи Студеничког среза, у присуству делегата из Митровице и Краљева. Присуствовало је

²⁸⁴ Крсто Филиповић Гроф, У Косовској Митровици јулских дана 1941. године, „Јединство“, 26.6. и 3.7.1961. године.

²⁸⁵ Крсто Филиповић Гроф, „Јединство“, 3.7.1961.

око 30 људи. На конференцији је разматрана могућност прихватања рудара Трепче и за оснивање одреда. Присутни су оценили да су сазрели услови за почетак ослободилачке борбе и донели закључке да се одмах приђе формирању Копаоничког одреда; да се прихвате рудари „Трепче“ као први борци ове јединице; да се појачају напори за прикупљање оружја, муниције, хране и одеће за борце и да се појача пропаганда по селима у циљу мобилизације људи у Копаоничком одреду.

Док су се у Ибарској долини обављале посебне припреме за обезбеђење оружја и хране и формирање базе, група рудара одређена за саботажу на жичари „Трепче“ изашла је неколико пута на местима где је саботажу требало извести, припремила експлозив и направила план акције. МК КПЈ у Митровици одржао је састанак пред саму акцију, на којем је упознат о припремама у Студеничком срезу за формирање базе на Копаонику. Утврђено је тачно време саботаже на жичари. Пошто су се очекивале репресије окупатора, предузете су мере да се лица којима запрети опасност од хапшења могу склонити.

Група од седам рудара: Дане Бркљача, Јован Јованић, Милан Лабус, Никица Лабус, Никола Кртинић, Пера Ђурица и Раде Милићевић (сви су у току НОР-а погинули у борби против окупатора) изашла је, у ноћи између 30. и 31. јула 1941, код стуба 14 и поставила мине у три стуба жичаре. Мине су експлодирале у 23:30 часова. Стуб 14 потпуно је оштећен док су друга два имала незнатна оштећења, јер је експлодирало само једно пуњење. Код осталих пуњења оштећени су детонатори од прве експлозије због лоше постављених мина. Група рудара је, по извршењу акције, отишла на Копаоник. Ова саботажа имала је политички и пропагандни значај. Окупатор није имао веће штете. После 12 сати, порушени стуб је поправљен па је жичара поново прорадила. Та акција је имала широк одјек међу становништвом и симболише почетак оружаног устанка на Космету.²⁸⁶

После извршења акције група се пребацила на Копаоник, те је почетком августа код села Стануловића, од својих чланова и људства из долине Ибра и Рашке, формиран Копаонички НОП одред, јачине 20 бораца, али се за кратко време његово бројно стање повећало на 60 бораца.²⁸⁷

²⁸⁶ Бранко Бошковић, Раднички покрет и народноослободилачка борба у општини Лепосавићкој, Зборник Филозофског факултета у Приштини 1968/V, Данило Јауковић, Санџак у ослободилачком рату, ВИГ, 1960/4, стр. 32–42 и 1960/5, стр. 18–19; Постоји мишљење да је та акција извршена 18. јула (ВА, кут 44А, бр. рег. 1/5; кут. 1988, бр. рег. 4-2/2 и 9-28/2; Зборник, I /19, док. бр. 8; Хронологија, стр. 65).

²⁸⁷ Командант Копаоничког НОП одреда је био Предраг Вилимоновић, политички комесар Душан Томовић, заменик команданта Света Трифуновић, а заменик политичког комесара Дане Бркљача, рудар из Трепче. Бркљача је погинуо крајем 1941. године, а Предраг Вилимоновић 11. новембра 1941. тешко рањен код Рашке у борби против четника и пренет у Ужичку болницу, где је касније заробљен, пребачен у логор на Бањици у Београду и 5. марта 1942. стрељан. За команданта је, после рањавања Вилимоновића, изабран Бранко Шотра, академски сликар, умро у Београду 1960. године (Зборник, I /19, док. бр. 3 и 8; Хронологија, 160).

Копеоички народноослободилачки партизански одред

Јединице Копеоичког НОП одреда дејствовале су у рејону комуникације Рашка – Нови Пазар – Косовска Митровица. Тако је група од 30 бораца Копеоичког НОП одреда 8. септембра минирала два стуба жичаре рудника „Трепча“, док њен покушај да минира помоћне станице на ваздушној линији није успео. У борби против немачких јединица и квислиншких оружаних формација, 9. септембра, код села Орахова, погинула су два борца, од којих је један био Тодор Милићевић, рудар из Трепче. Непосредно после тога, од 2. октобра, Копеоички НОП одред носио је његово име. У ноћи између 25. и 26. септембра, порушена су рударска постројења код села Кремића, близу Рашке. У ноћи између 1. и 2. октобра је разоружано 28 жандарма у Белом Брду, код Копеоика, разрушено рудно окно и заплена велика количина оружја и муниције. Тиме је овај рудник олова и цинка онеспособљен за производњу током трајања рата. Том приликом одреду се приближило и 52 рудара. Потом је, 3. октобра, ослобођена Рашка, 4. октобра и Бољевац. Том приликом је у одред ступило око 200 рудара из рудника Јарандо, код Ушћа, па је формирана Бољевачка рударска чета. Шестог октобра у Рашкој је одред реорганизован, формирано је шест чета. Средином октобра одред је имао око 600, а већ крајем октобра око 800 бораца и руководилаца. На слободној територији Ибарске долине предузимале су се мере за јачање НОП-а и Копеоичког НОП одреда, као и за нормализовање живота на слободном подручју. Слободна територија је захватила део Косова – према Косовској Митровици и крај низ Ибар преко Рашке и Бољевца, до Ушћа, Лопатнице и Богutowца ка Краљеву. Повезана са подручјем које је ослободио Краљевачки НОП одред, она је била залеђе Ужичке републике.

Око 10. октобра дошао је у Рашку Марко Томић, члан Главног штаба НОП-а и Покрајинског комитета за Србију. На његов захтев, Штаб Копеоичког НОП одреда одмах је упутио Рударску чету на положаје око Краљева, а крајем месеца Бољевачку чету у Ужице, да буде на располагању Врховном штабу. Рударска чета је, од свог доласка на ово подручје па све до 8. новембра 1941, када се вратила у састав одреда, учествовала у борбама заједно са Краљевачким НОП одредом. Чета је у октобру водила борбе: против немачке колоне која је извршила испад из Краљева ради паљења војних магацина бивше југословенске војске; код села Врбе против немачке моторизоване колоне која се из Краљева упутила за Крушевац друмом који су минирали рудари; против немачке посаде у селу Врби код Краљева у ноћном нападу заједно са краљевачким партизанима.

У општем устаничком нападу на Краљево, у ноћи између 31. октобра и 1. новембра 1941, чета је подрла у центар града. Првих недељу дана новембра 1941. чета се борила против немачких колона које су надирале у околину Краљева.

У Ужицу је од 70 бораца Бољевачке 6. чете Копаоничког НОП одреда и 32 борца Гочке 6. чете Краљевачког НОП одреда 1. новембра 1941. формирана 6. Ибарска чета. Она је исте ноћи водила борбу против четника Драже Михаиловића који су кренули у напад на Ужице. У оштрој борби на Трешњици, три километра од Ужица, партизанске јединице су одбациле четнике и 3. новембра ослободиле Пожегу. Седмог новембра, на дан прославе октобарске револуције, 6. Ибарска чета је обезбеђивала Ужице од четника из Косјерића. Врховни командант је имао намеру да у Ужичкој републици формира пролетерске јединице, па је требало да 6. Ибарска чета и Рударска чета из Копаоничког НОП одреда уђу у састав ових јединица.²⁸⁸ Ибарска чета је остала на подручју Ужица, водећи борбе све до повлачења партизанских снага у Санџак.

Међутим, у борбама од 10. до 14. новембра, у рејону Рашке, број бораца је преполовљен на око 300, те је одред реорганизован у четири чете. Рударска чета је 16. децембра ушла у састав Краљевачког партизанског батаљона као његова трећа чета, Краљевачки батаљон 21. децембра 1941. улази у састав 1. пролетерске НОУ бригаде у Рудом као њен 4. батаљон, док су остаци Копаоничког НОП одреда, који су се задржали око Новог Пазара и на Копаонику, разбијени у борби против Немаца и четника крајем децембра 1941. године.²⁸⁹

Сукоби између четника и партизана

Војнички расцеп између два покрета отпора настао је, пре свега, у вези с тактиком и начином ратовања. Комунисти су због учешћа Совјетског Савеза у рату полазили од претпоставке да ће се он брзо окончати општим сломом фашистичких сила, што ће створити услове за избијање социјалистичких револуција широм Европе. На основу нереалних процена ратне ситуације прављени су планови за акције. Таква филозофија занемаривала је смисао и сврху жртава, јер су оне биле „неминовне“ да би се остварили циљеви револуције. Интернационална оријентација КПЈ подразумевала је и испуњавање „дужности“ према првој социјалистичкој домовини („пролетерска солидарност“). Ни велике немачке одмазде, ни масовна стрељања цивила, нису пореметили такву оријентацију.

²⁸⁸ Никола Љубичић, Ужички одред, Војноиздавачки завод Београд, 1979, стр. 216; Ратко Дражевић, изјава од 19. 1. 1981. године. Дражовића и Симеуна Карамарковића из Копаоничког и Жику Чукулића из Краљевачког одреда примио је, крајем новембра 1941. године у Ужицу, друг Тито. У књизи *Рударска чета* опширно су описане борбе Рударске чете код Краљева (стр. 267–270. и 276) и 6. Ибарске чете на подручју Ужица (стр. 270–275, 296–301. и 375–381).

²⁸⁹ ВЕ, IV, 780–782, VI, 671; Зборник, I/1, док. бр. 75; 19, док. бр. 3 и 8; Хронологија: 66, 90, 109, 112, 116, 117 и 135; ВА, NOVJ, к. 1988, бр. 4-1/2, 4-2/2, 9-28/2 и 10-11/2; Бранко Н. Бошковић н, д., стр. 123–125, 138. и 144–146.

Дража Михаиловић и његови људи, пак, реалније су проценили премоћ немачких јединица у наоружању. Доктрина герилског рата подразумева избегавање фронталних сукоба; посебно се водило рачуна о цивилним жртвама. Официри су истицали нестручност у вођењу партизанских одреда јер су често предузимане акције које, са чисто војничког гледишта, нису имале изгледа на успех. Оно што се освојило није се могло бранити. Сам Михаиловић је више пута указивао на то да треба избегавати акције које немају изгледа да задају озбиљније ударце окупационој војсци: „Није паметно убити Немца из заседе, побећи, а оставити стотину талаца да буду стрељани.“²⁹⁰

Наглашавао је потребу тајног организовања, потребу за „грађанском непослушношћу и штетност преурањеног деловања“, неопходност спречавања организоване пљачке, онемогућавања редовног саобраћаја, јачања обавештајне службе и подизање морала у народу. Није очекивао брзи пораз Немачке, већ је предвиђао дуги и исцрпљујући рат, па је отуда проистицало и његово опредељење за герилу док се не изграде јаче војне формације способне за директан обрачун с Немцима. Суштина Михаиловићевог егзистенцијализма била је у очувању народа. Насупрот њему, Тито је желео да насилним путем изврши смену власти. Као интернационалиста прихватио је директиве Москве и није се обзирао на судбину српског народа, јер је у његовој елити видео главног противника, највећу „сутрашњу опасност“.²⁹¹

Већ од августа су се могле пратити обостране „сметње у раду“, које су биле више ствар конкуренције него „високе“ политике: покушаји спречавања друге стране да одржава зборове и врши мобилизацију, избацавање са „свог“ терена или регрутовање оних који су већ били уписани у спискове друге организације. Тешко је, готово немогуће утврдити ко је због чега „крив“ и ко је „први“ почео: увек се тврдило да је то само одговор на неки поступак „оних других“. Ипак, комунистима је било теже да се снађу у противуречностима између директива и ситуације на терену. После првог револуционарног полета стигло је упозорење да се земља не одузима, да се не истичу црвене заставе, не отима имовина, не убијају људи, „не секташи, и не „затрчава“.“²⁹²

Први облици сарадње и заједничка борбена дејства редовно су била праћена и неспоразумима: питања старешинства, извођење акција, подела власти на ослобођеној територији (увек су формације две команде места). Односи су се погоршавали из дана у дан. Ројалисти су оптуживали партизанске одреде да им је главна активност на ослобођеној територији била сведена на политички рад: зборови, састанци, убацивање у локалне органе власти. У срезовима и општинама под четничком контролом, у којима су

²⁹⁰ Наведено према: Ј. Беловић, Први Дражин ађутант, стр. 47.

²⁹¹ Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939–1945, Београд, 1992, стр. 172.

²⁹² Наведено према: Коста Николић, Историја Равногорског покрета 1941–1945, Београд, 2014, књ. I и II, стр. 132.

командне положаје заузимали људи жељни да се боре за слободу, извуку што већи капитал за будућност, сукоби с комунистима били су оштрији. Непрестане немачке одмазде допринеле су да ионако тешка атмосфера на ослобођеној територији постане неиздржива.

На терену Косовске Митровице и селима насељеним арбанашким живљем концентрисале су се арбанашке и квислиншке снаге у српским насељима Косовскомитровачког среза, у Студеничко-дежевском срезу (општине Блажево и Влајковићи) формирају се и посебно развијају четничке формације. И арбанашке (квислиншке) и четничке (српске) снаге распиривањем шовинизма и реваншизма успеле су да у своје редовима повремено мобилишу родољубиве и поштене грађане. Организације КПЈ су настојале да спрече овакву политику и све друштвене снаге упере против окупатора. Успех ће бити незнатан због недовољног утицаја и продора КПЈ у сеоске масе, а нарочито због врло веште политике окупатора да искористи наслеђене супротности.

У време изазивања сукоба између вулнетара и четника, увлачењем народних маса у те сукобе (септембар – октобар 1941) Прогласом је покушано да се објасни Арбанасима ко изазива сукобе, чему воде и коме служе. У Прогласу је, између осталог, писало:

„Свакодневно вас кљукају разним лажима противу Совјетског Савеза и поробљеног народа, говорећи да је та борба уперена против вас. То се јасно видело када су вас преварили и одвели против ослободилачке борбе Црногорског народа, а данас вас лажу, говорећи вам да су српски партизани који се боре за слободу српског народа дошли у околину Косовске Митровице да пале и убијају шиптарске сељаке. То је удешена обмана да би вас могли мобилисати против ослободилачке борбе српског народа, као раније црногорског народа. Банде које су дошле у околину Митровице нису српски партизани него издајници и плаћени издајници српског народа на челу са Костом Пећанцем, које је немачки фашистички окупатор узео у своју службу у борби противу ослободилачког покрета српског народа, као што је италијански фашистички окупатор примио у своју службу и издајнике и изроде шиптарског народа, аге и бегове.“²⁹³

Много компликованији били су односи између партизана (Копаоничког одреда) и четника (Сухопланинског и Студеничко-дежевског одреда). Штаб Копаоничког одреда је настојао да фразе четничких вођа о борби против окупатора, кад дође време, претвори у дело и све родољубиве снаге упери у том правцу са истовременим спречавањем сукоба на „граници“ и одбраном српских села од пљачке и паљења. Насупрот овога, четничке старешине јавно су иступале за неопходну борбу против Арбанаса и Му-

²⁹³ Наведено према: Бранко Н. Бошковић, н. д., стр. 129.

слимана, захтевајући да се они униште још за време окупације, а борба против окупатора била им је, наводно, у другом плану.

Преговори између четника и партизана вођени су још док је Копаонички НОП одред био на Копаонику, у септембру 1941. У овим преговорима старешина месних четовођа Студеничког среза, у извештају од 6. октобра 1941. године и Штабу свих четничких одреда (Кости Пећанцу): „Позвали смо комунисте... да са нама заједно сарађују у одбрани од Арнаута. Поставили смо им услове да се подвргну дисциплини четничке организације, да не врше никакву саботажу и да ништа не предузимају на своју руку. Предочили смо им да због њихове саботаже кочи цео привредни живот у земљи и да ће наши пасивни крајеви остати без хране и огрева, а као последица овога наступиће дегенерисање наше деце, те и целог народа. Одговорили су: што горе то боље. На Арнауте неће јер су и то људи 'и они треба да живе, само се треба старати да се просвете'. Речено им је да саботаже не воде не воде никаквом циљу и да ми овде не можемо решити рат, пошто ће се он решити на сасвим другој страни, поред тога да морамо водити рачуна да смо окупирани и да они својим поступцима бацају у погибљу невини српски народ. Све су одбили. Прете смртном казном сваком ономе који у горњем смислу обавештава народ“.

Предлаже се да се предузму најхитније мере да се спрема Копаонички одред, коме се све масовније прикључује ново људство, загосподари Ибарском долином. Предлаже се да се пошаље неколико официра са најмање 100 људи и по селима присилно мобилишу сви обвезници, да се пошаље оружје за најмање 400 људи, организује снабдевање мобилисаног људства и људства које се налази у Сухопланинском четничком одреду, а чији Штаб треба да буде у Рашки.²⁹⁴ Силазак Копаоничког одреда у Ибарску долину и улазак у Рашку пореметио је ове планове.

Око 5. октобра 1941. дошло је до састанка (у Лешку) Штаба Копаоничког одреда и команданта Сухопланинског четничког одреда Машана Ђуровића који је тражио састанак. Ђуровић је тражио да Копаонички одред учествује у нападима на арбанашка села. Штаб Копаоничког одреда је настојао да се постигне споразум да се не врше напади на Арбанасе и њихова села. Ставови су били потпуно супротни. До споразума није дошло. Тада је Ђуровић изјавио: „Браћо моја, ја сам дошао да браним српски народ од Турака и пошто нећете да учините ништа, нема говора о сарадњи“.²⁹⁵

Узрока за неуспех напада Копаоничког одреда на Рашку има више. Основни и једини је био што није предвиђена могућност доласка Студеничко-дежевског четничког одреда у помоћ Сухопланинском одреду. Штаб Копаоничког НОП одреда није био упознат да је штаб Сухопланинског чет-

²⁹⁴ ВА, Нда, 33-14-2.

²⁹⁵ Исто, 52-3-16; Наведено према: Б. Н. Бошковић, н. д., стр. 131.

ничког одреда два дана уочи напада на Рашку добио приличну количину аутоматског оружја и муниције од крајскомандантуре у Митровици и да му се прикључило људство Вучитрнског четничког одреда са 30 четника, избеглица из Вучитрнског и Лапског среза.²⁹⁶ Четници су били вичнији у руковању оружјем и спремнији за борбе, с обзиром на то да је већина њих до Априлског рата била у жандармерији. Насупрот њима, борци Копаоничког одреда, изузимајући Трећу чету која је била у борби око Краљева, имали су мало ратно искуство, четници као борци су потцењени. Оптимизам бораца Копаоничког одреда био је толико јак да су јавно говорили да ће напасти четнике у Рашки и да ће их побити. Конспиративност припрема за напад била је врло слаба. Четници у Рашки су знали да се припрема напад на њих, зато су се припремили за одбрану.

Последице пораза Копаоничког НОП одреда у нападу на Рашку су огромне. Ова борба је била одлучујућа за превласт у Ибарској долини. Пораз одреда утицао је на деморализацију и осипање, нарочито новомобилисаних бораца.

Копаонички НОП одред морао је да се повлачи ка Краљеву. Последње упориште Копаоничког одреда – Ушће пало је у четничке руке 14. новембра 1941. године.²⁹⁷

Командант Сухоплатинског четничког одреда био је доследан и драстичан у спровођењу својих намера да читаву Ибарску долину очисти од партизана и успостави своју контролу над њом. У поменутом извештају од 13. новембра 1941. године, пише: „Данас су код мене долазила два делегата из Краљева од којих ја ниједног не познајем, али се зову војвода Вуле Вукашиновић – ибарски и директор Гимназије Кнежевић. Том приликом су ме молили да прекинем непријатељство са комунистима што сам ја категорички одбио. Борбу ћу наставити и даље, све дотле, док потпуно не ишчистим комунисте из Ибарске долине“.²⁹⁸ Истовремено је радио на окупљању нових четника и потчињавању бројно мањих четничких одреда тако да је његов одред од тада брзо растао.²⁹⁹

Формирање Војног комитета и акције 1941. године на Косову

Поучен искуством Копаоничког НОП одреда, који је у почетку дејствовао у близини Косова, а потом знатно даље, Обласни комитет је закључио да одреди формирани од Срба и Црногораца неће моћи на такав начин опстати, већ да треба настојати да се формирају позадински одреди који би дејствовали на својој територији и били као нека резерва за касније.

²⁹⁶ ВА, Нда, 33-13-26.

²⁹⁷ ВА, Нда, 13-33-29.

²⁹⁸ Исто; види и ВА, НА, 41К-1-2.

²⁹⁹ За сукоб четника и партизана види: ВА, НОВЈ, 1982-52, 1982-5-4 и 1982-5-5.

По одлуци Обласног комитета 7. јула 1941. године у Пећи је образован Војни комитет за Косово. У његов састав ушли су Борис Вукмировић, као руководица, Митар Радусиновић и Павле Брајевић, као чланови.³⁰⁰ Војни комитет одржао је састанак и поставио задатке: формирање војних јединица, десетина, водова, чета и батаљона, а касније и одреда; у јединице примати припаднике свих националности (Албанце, Србе и Црногорце), све антифашисте, све оне који су спремни да се боре против окупатора и квислинга, без обзира на њихову верску и политичку припадност.³⁰¹

Главни задатак Војног комитета био је организовање партизанских одреда. Пошто је било доста омладинаца који нису служили војску, Војни комитет је организовао курсеве за војну обуку. Осим тога, Комитет је наложио да се прикупи одећа, обућа, новац, санитетски материјал и друге потребе за вођење борбе.

Још у Априлском рату Обласни комитет дао је директиву да се оружје прикупља, склања и чува. Тада су прикупљене веће количине оружја и муниције и склањане у Пећи, Баковици Косовској Митровици, Приштини, Урошевцу, Ђилану и у неким косовским селима.³⁰²

Диверзантске групе које су формиране током јула и касније на подручју Приштине, Косовске Митровице и других места, имале су задатак да врше ноћне акције, да прикупљају и купују оружје и другу ратну опрему, спроводе војну обуку и изводе ситније акције.³⁰³ Међутим, прилагођавајући се постојећим условима и на основу процене могућности за даљи развој оружане борбе на Косову, Обласни комитет је на свом саветовању одржаном у шуми близу куће Рајка Меденице, у Витомирици код Пећи, донео, између осталог, и одлуку о стварању позадинских одреда.

У Грачаничком срезу на подручју Приштине, у селима Обилићу, Помазотину, Врелу и другим, комунисти су у септембру 1941. почели да формирају војне позадинске десетине, чији је један од најважнијих задатака била одбрана села од напада окупационих војних и полицијских снага, као и квислиншких албанских јединица и група.³⁰⁴ Ово је било утолико нужније кад се зна да су аге и бегови, као и други проалбански издајници елементи, преко својих људи организовано вршили притисак на српско-црногорско становништво да напусти своја села и исели се у Србију, односно у Црну Гору.³⁰⁵ Позадинске војне десетине делимично су успевале да одоле притиску и одбране своја насеља, али многима од њих то није пошло за руком па су им села

³⁰⁰ П. Јовићевић, н. р., стр. 234.

³⁰¹ М. Фолић, Метохијски НОП одред, ВИГ бр. 2/1969, стр. 215.

³⁰² Исто.

³⁰³ ВА, НОВЈ, к. 1988, рег бр. 1-15/2; ВИГ, бр. 1/1972, стр. 76, Иван Антоновски, н. ч.

³⁰⁴ Исто, рег бр. 4-19/1.

³⁰⁵ Исто, рег бр. 4-20/1.

спаљена, а житељи протеривани.³⁰⁶ У многим селима на подручју Приштине и Урошевца крајем 1941. године настављено је стварање позадинских војних десетина, при чему је полагана и заклетва.³⁰⁷ Оне су и даље као основни задатак имале одбрану својих села, што их је сврставало искључиво у ред територијалне војске која је бранила своје домове, насеља и крај у коме су десетине поникле. Појединцима у оквиру десетина, или целој десетини, поверавани су и посебни задаци, као што је ликвидација народних непријатеља, разних петоколонашких, колаборационистичких и четничких руководилаца.³⁰⁸

На подручју Косова је од људства из Приштине и околине октобра 1941. године формиран позадински Косовски НОП одред, јачине 1.217 бораца и руководилаца. Његови припадници су прикупљали помоћ за породице интернираних, убијених и похапшених и агитовали међу становништвом за приступање НОП-у и партизанским јединицама. Поред тога, борци су могли у погодном моменту да се прикључе оперативним одредима. Како овај одред није имао везе са суседним одредима, као и због јаког прогона, терора и исељавања насељеника, његов се састав стално осипао, те је почетком 1942. године престао да постоји.³⁰⁹

На основу одлука саветовања 31. августа 1941. у Витомирици (код Пећи), Обласни комитет је у октобру упутио Проглас народима Косова и Метохије, Србима, Албанцима, Црногорцима и другима, а у коме се, између осталог, каже:

Доласком окупаторских трупа нарочито су погођени народи Косова и Метохије. Над њима се спроводи најцрњи терор, плачка, хапшење и убијање. Окупатор и његове слуге распирују шовинистичку и верску мржњу међу народима да би их лакше опљачкали и одржали у ропству, тупећи тиме оштрицу ослободилачке борбе. Зато се пред вама, народи Косова и Метохије, ради стварног националног ослобођења, поставља задатак јединствене борбе и оружаних акција да би се заједно са другим народима Југославије отерао заједнички непријатељ, фашистички окупатор.

Потом се Обласни комитет следећим речима обраћа Албанцима:

Стварајте партизанске одреде, поведите ослободилачку борбу заједно са српским и црногорским народом на Косову и Метохији. Рушите мостове, дижите складишта и магацине хране и муниције. Не дајте да окупатор однесе ни зрно жита за своју војску. Ометајте транспорте трупа и материјала. Устајте у борбу против окупатора и његових слугу, за уништење фашизма, да би дошло до стварног националног ослобођења.³¹⁰

Пошто су партизанске организације углавном консолидовале своје редове, почеле су да раде на стварању одбора Народноослободилачког фронта

³⁰⁶ Исто, рег. бр. 4-21/1.

³⁰⁷ Исто, рег. бр. 6-7/1

³⁰⁸ Исто, рег. бр. 6-7/1; Устанак народа Југославије 1941, књ. 1, Београд, 1962, 142, Фадиљ Хоџа, н. ч.

³⁰⁹ Из историје Албанаца, 198, Зборник I/19, док. бр. 5 и 30.

³¹⁰ Зборник I/19, док. бр. 2.

(НОП-а), којима је у почетку била намењена чисто економска функција: да за потребе НОП-а, за ухапшене и интерниране, као и за њихове породице, сиромашне и незбринуте, скупљају помоћ. Почетком децембра, у Витомирици је Обласни комитет тражио саветовање, на коме су, после разматрања војне и политичке ситуације у области, постављени, између осталих, и задаци: да се појача политички рад по селима и уништи пета колона,³¹¹ да се успоставе редовне везе са вишим партијским руководством; да се оснују партијске организације у Приштини, Урошевцу, Гњилану, Призрену, Вучитрну, Подујеву и другим местима, а партијска организација у Косовској Митровици да се појача: партијски рад у оним НОП одредима у којима постоје партијске организације, а формирају нове у којима не постоје; и да се помогне рад СКОЈ-а, омладинских организација и организација АФЖ-а.³¹²

³¹¹ У документима НОП-а Косова и Метохије и партизанских јединица са тог подручја често се спомиње израз *пета колона*: под тим изразом се подразумевају припадници реакције, издајници и квислинзи.

³¹² ВА, НОВЈ, к. 1988, бр. рег. 11-13/2; Зборник, I/19, док. бр. 8.

III

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ ПОД УДАРЦИМА ОКУПАТОРА И КВИСЛИНГА (1942 – септембар 1943)

СТАБИЛИЗОВАЊЕ И ЈАЧАЊЕ ОКУПАЦИОНЕ И КВИСЛИНШКЕ УПРАВЕ

Окупаторска управа – војне снаге и квислиншка власт и безбедност

Нагли развој НОП-а и партизанских одреда и велика слободна територија у западној Србији, са центром у Ужицу, присилили су опуномоћеног команданта у Србији да изврши неке корекције у потчињености Крајскоманде 861. Пошто је Фелдкоманда 816 у Ужицу 22. септембра 1941. године морала напустити Ужице, под притиском партизанских одреда, а била је у току немачка опсежна операција против партизанских снага у западној Србији (у нас позната као 1. непријатељска офанзива), Крајскоманда 861 у Косовској Митровици претпочињена је 4. октобра 1941. године пешадијском пуку 717. пешадијске дивизије, а овај је 16. октобра 1941. потчинио команданту 3. батаљона 737. пешадијског пука стационираног у Косовској Митровици.¹ Крајскокомандант је затим предузео низ мера да би одржао у покорности становништво, сузбио и спречио продор партизана из Србије, као и даљи развој НОП-а на делу Косова под његовом управом. У том циљу одржао је 26. октобра 1941. у Подујеву састанак с представницима албанске колабарационистичке власти и њихових војних формација Ибрахимом Љутвићем, Џафером Девом, Рифатом Спахијом, капетаном Дјевитом Барамијем, представницима општина Саитом Фусом и Шаћиром Халилом из

¹ ВА, НАВ-Т-501, р. 246, стр. 220–243, 465–479.

Подујева, Ахметом Ахмедијем, Ибишем Ибрахимом и Рушидом Мехмедом из Вучитрна, као и низом сеоских старешина, с једне стране, и представницима Косте Пећанца из Куршумлије – Драгомиром Поповићем, Миланом Печанцем, Драгољубом Миловановићем, четничким војводом Радојем Радосављевићем, жандармеријским капетаном Новицом Вељовићем и другим представницима села. Тако је настала тзв. „Подујевска беса“, којом су се сви представници, њих 58, обавезали на узајамну сарадњу у оквиру Крајскоманде 861, а у циљу одржавања „мира“ и „поретка“.² Овим актом командант Крајскоманде Винтер (Winter) и његов тумач Мартин Пошарник и званично су све ове колаборационисте укључили у немачку војноокупациону управу у Србији, од најниже истанце до највише – Управног штаба с др Харолдом Турнером начелу. У том је периоду у управном смислу Крајскоманда 861 била је почињена Фелдкоманди 809 у Нишу. Наређењем опуномоћеног команданта у Србији од 4. децембра 1941. године о новој организацији војноуправних команди у Србији, у Косовску Митровицу је премештена Крајскоманда 838 с командантом капетаном Лангом на челу, а Крајскоманда 861 из Косовске Митровице премештена је у Ваљево. Крајскоманда 838 је у војноуправном смислу од свог доласка у Косовску Митровицу била потчињена Фелдкоманди 610 са седиштем у Врњачкој Бањи.³

Крајем 1941. године, у циљу обезбеђења „Трепче“, у руднику су се налазиле 2, 3. и 4. чета, а у топионици 1. чета 1. батаљона 737. пешадијског пука. У јануару 1942. године, штаб пука и 1. батаљона 749. пешадијског пука налазе се у Звечану и Косовској Митровици, као и једна група Руса (белогардејаца) за заштиту привредних објеката.⁴ Но, већ 30. јануара 1942. године, на место опуномоћеног команданта у Србији постављен је командант СС и полиције генерал потпуковник Аугуст Мајснер (August Meyszner).⁵ При његовој команди налазила се и команда полиције поретка, а од полицијских снага 5. полицијски пук, 64. полицијски батаљон и 5 чета помоћне полиције. За извршење свих полицијских задатака на територији Србије биле су ангажоване прво три а затим, од 23. новембра 1942, четири обласне полицијске команде, са седиштем: прве у Нишу, друге у Београду, треће у Краљеву и четврте у Шапцу. У оквиру њих биле су окружне, једна од

² ВА, Праг 8, стр. 462–463. Сличан скуп одржан је крајем новембра 1941. у Нишу и са колаборационистима Косова. Договору су присуствовали представници Вермахта др Георг Кисел и др Боде и колаборационисти Аћимовић и Пећанац (ВА, НАВ-Т-501, р. 246, стр. 611–618).

³ ВА, НАВ-Т-501, р. 246, стр. 693–712; Праг 8, стр. 466–471; ВИГ, 1952/3, 60 и ВИГ, 1952/6, стр. 80–85.

⁴ Праг 8, стр. 521: Зборник, XII/1, док бр. 260. Бројно стање групе Руса (белогардејаца) за заштиту привредних објеката 2. децембра 1941. године у Косовској Митровици износио је 1.500 људи. Иста таква група се налазила и у Крупњу. Ове две групе биле су претеча формирања Руског корпуса за заштиту привредних објеката.

⁵ Дошавши у Београд, командант СС и полиције Мајснер је договорио 4. фебруара 1942. године с Недићем формирање Српске државне страже у 12 окружних начелства од по 500 људи. Тако се прикупило 6.000 људи, а 7.500 преузето је из дотадашње полиције и жандармерије, као и 2.500 из добровољачки одреда. Од ових снага је организована мрежа посада у градовима и средиштима општина. Међутим, командант Српске државне страже објавио је 13. јуна 1942. да „српску оружану силу“ сачињавају Српска државна стража, Српска добровољачка команда и Четничка команда, Зборник, I/3, док. бр. 45 и 199.

њих налазила се у Косовској Митровици и она је сарађивала с Крајскомандом како у самој управи тако и у свим акцијама и мерама.⁶

Целокупној управи Вермахта и стационираним снагама главни ослонац на том делу Косова били су колаборационисти под вођством Џафера Деве (агента Абвера) и од стране колаборационе Албанске скупштине именована 10. децембра 1941. Окружна управа Косовска Митровица, с префектом Лутфијем Ибрахимом на челу. Срески начелници те управе били су: у Новом Пазару Ахмет Дали, у Вучитрну Болетини, у Подујеву Рифат Спахија и у Рашкој Танаревић.

Војне формације албанских колаборациониста биле су сврстане као „албанска жандармерија“ под командом капетана Болетинија и полувојне формације – добровољци под вођством поглавара села. Са формацијама Косте Пећанца и Недићеве жандармерије чиниле су једну целину у оквиру немачког окупационог система, односно били су извршни органи Крајскоманде 838 у Косовској Митровици.⁷ С овим колаборационистима одмах је ступио у везу крајскомандант, капетан Ланг и о обављеним разговорима 21. јануара 1942. године известио опуномоћеног команданта у Србији о следећем: „...Албанци рачунају сигурно са тиме да би уз помоћ Вермахта могли основати државу Албанију, која би била слободна од сваког утицаја и која би у својим границама сјединила све Албанце. Сматрају да је садашње стање привремено и користе га као припрему за остварење свог политичког циља. Они су изричито изјавили да за њих не би долазила у обзир никаква сарадња са Вермахтом, ако би стекли уверење да њихова надлештва сматрају садашње стање коначним.

Током 1941. године Албански национални савез (Albanische Volksbund) изборио је себи сва права у потпуности. Поставио је своје службенике и судије, формирао оружане формације, све с циљем да постане потпуно независан од Београда (Недићеве управе). То поткрепљују чињеницом да су они одредили цене по својим жељама на подручју Косова и да врше њихову контролу. Одбили су примену начела која се односе на права националних мањина, јер Албанци нису на Косову мањина, него становништво које је потекло из те земље...“⁸

Овим колаборационистима и њиховој организацији на подручју Косова, а у оквиру Крајскоманде 838, прикључило се 199 припадника немачке народности код нас, познатији под именом „фолксдојчери“ и то из Косовске Митровице 162, Лешка 7, Новог Пазара 2, Чичева 3, Обилића 16, Косовог Поља 6 и Урошевца 3. Они су организационо припадали месној групи фолксдојчера чији је вођа био Мартин Пошарник. Фолксдојчери су представљали основни

⁶ ВА, НАВ-Т-501, р. 266, с. 1170–1; Т-501, р. 248, стр. 45–46; Лондон 3, с. 298921–3.

⁷ Праг 8, стр. 476–530; др Али Хадри, н. д., стр. 118–119.

⁸ ВА, „Праг 8“, стр. 466–471.

ослонац Крајскоманде, а њихов вођа био је немачки тумач. Већина осталих била је запослена у руднику „Трепча“ и топионици у Звечану.

Управник рудника „Стари Трг“ био је фолксдојчер инжењер Шаб родом из Баната. Остали руководиоци у „Трепчи“ су били инжењери Краус и Смикали, рајхсдојчери, а у топионици у Звечану инжењер Хелвинг, Холанђанин.

И руски белогардејци, њих око 400, под руководством Фон Таптикофа, одмах су се ставили под војну управу Вермахта. У Косовској Митровици, поред фолксдојчера, чинили су основну снагу Вермахта за експлоатацију рудног богатства и погона на Косову у корист Трећег рајха.⁹ Према томе, сви ови колаборационисти, њихова управа и оружане формације чинили су јединствен систем немачке окупационе управе, концентрисане у Крајскокоманди 838 у Косовској Митровици.¹⁰ Основни задатак им је био борба против НОП-а и његових симпатизера, борба против партизанских одреда и држање у покорности месног становништва, све са циљем експлоатације природног и привредног потенцијала Косова у корист Трећег рајха.

Да би се припремио терен за улазак Српске државне страже, дошао је у Косовску Митровицу, 24. априла 1942, немачки државни саветник др Турнер и министар унутрашњих послова Недићеве владе Милан Аћимовић. Са њима је допутовао већи број окупационих и квислиншких представника из Београда. Њих је код Рашке срео Машан Ђуровић који је уверавао др Турнера да његова делатност није уперена против окупатора већ против Арбанаса.¹¹ У Митровици је Национална лига Арбанаса приредила Турнеру свечани дочек. На улицама су формиран шпалири фашистичке омладине и ђака основне школе у Митровици. Певачки хор је отпевао немачку химну. Јавне зграде биле су окићене арбанашким и немачким заставама. Окупљена маса манифестовала је приврженост „Великој Албанији“. Након свечаности др Турнер је одржао конференцију којој су, поред Аћимовића, присуствовали прваци Националне лиге Арбанаса (Али Драга, Ибрахим Љутва, Бајазит Бољетини и други). Скренуо је пажњу да Косовскомитровачки округ припада Србији и да сви прописи српске Владе важе и за ово подручје. Тражио је да се поштују и спроводе одлуке које су донете на Конференцији у Нишу, 26. новембра 1941. Званични кругови квислиншке управе у Митровици морали су се помирити са овим захтевом.

Идућег дана, 25. априла 1942, јединице Српске државне страже улазе у Косовску Митровицу и Нови Пазар, а 26. априла 1942, у Вучитрн и Подујево. Арбанашке квислиншке и националистичке снаге биле су располажене да се боре против јединица Српске државне страже и да их при-

⁹ ВА, „Праг 8“, стр. 466–471; Праг 9, стр. 23–63. Председник суда у Косовској Митровици био је белогардејац Солофијев.

¹⁰ ВА, Нда, 26-9-7.

¹¹ ВА, Нда, 27-5-17.

нуде да се врате. Код њих се рађа мржња према окупатору зато што им је дозволио долазак. И националистичке албанске снаге суседних срезова, из италијанске окупационе зоне, биле су спремне да ступе у акцију. Међутим, окупациона управа се постарала, доласком др Турнера, да не дође до борбе. Арбанашки квислинзи, који су организовали масе за борбу, дали су им директиву да се разиђу. До масовних демонстрација дошло је само у Новом Пазару. У суштини, арбанашке националистичке снаге нису се имале са ким ни обрачунавати. У Косовску Митровицу је дошло свега 28, у Вучитрн 100, у Подујево 20 и Нови Пазар 110 припадника Српске државне страже. Дошли су без оружја, под заштитом немачке војске. Оружје им је дато по доласку. У наредна два-три месеца, арбанашка жандармерија укључује се у Српску државну стражу. У њим ће редовима зато бити и Срба и Арбанаса. Ранији командант арбанашке жандармерије биће командант Оружане команде Српске државне страже. Ове снаге безбедности биле су у потпуној зависности од окупатора и искључиво су извршавале налоге Крајскокомандантуре у Косовској Митровици.¹²

Месни комитет Комунистичке партије Југославије у Митровици разматрао је насталу ситуацију. Било је предлога да се искористи расположење Арбанаса за борбу против Српске државне страже. Међутим, МК је оценио да би ангажовање Партије у искључивом сукобу са Српском државном стражом допринело још већем распиривању шовнизма. Зато је заузет став да се арбанашким масама објашњава став на овом примеру да је Немачка и њихов окупатор и да су и Српска државна стража и арбанашка жандармерија слуге окупатора и да су ангажовани и против српског и арбанашког народа. Но, даље од политичке активности није се ишло иако је код Арбанаса постојало расположење за борбу против окупатора. Слободни смо извести констатацију да је Месни комитет могао смелије да делује и да своју политичку активност продуби да активира масе у борби против окупатора и против свих локалних снага, било српских или арбанашких, који се супротставе таквој акцији. МК се није осетио довољно јаким да се прихвати оваквог задатка.¹³

У пролеће и лето 1942, окупатору је пошло за руком да у Косовскомитровачком округу формира квислиншки управни апарат у који су ушли и Арбанаси и Срби. Да би обезбедили њихово сигурно функционисање, 23. јула 1942. године организована је конференција којој су присуствовали представници општина, срески начелници и сви референти Окружног начелства Косовскомитровачког округа. Конференцијом је руководио Милан Аћимовић. Константовано је да у округу влада ред и мир, да становништво редовно испуњава обавезе које се од њега траже.¹⁴ Конференција је протекла у духу привржености српској Влади у Београду и тежњи свих присутних

¹² ВА, Нда, 26-9-7.

¹³ Исто.

¹⁴ „Ново време“, 24. 7. и 1. 8.1942.

да се одржи ред и мир и сузбије сваки облик отпора. Сарадња српских и албанских квислинга све се више развија. На једној турнеји по Косовскомитровачком округу окружни начелник Ибрахим Љутви изјавио је у Рашки, 8. фебруара 1943, да се „једино стриктним спровођењем политике генерала Недића може постићи оно што се жели“. Скреће пажњу „добрим домаћинима“ да не наседају на пропаганду партизана и свих оних „којима није стало да обнове ове напаћене земље“.¹⁵

Даљи развој партизанских јединица и борба против окупатора и квислинга

Још на партијском саветовању у децембру 1941. године захтевано је да се појачају напори за стварање нових партизанских одреда на Космету. Такав став потенциран је на наредном саветовању Обласног комитета које је одржано од 24. до 27. фебруара 1942. у селу Витомирици код Пећи. У резолуцији овог саветовања наглашено је да треба стварати партизанске одреде који би у првом реду морали бити састављени од Албанаца, а затим комбиноване одреде од припадника разних националности – Албанаца, Срба, Црногораца и других.¹⁶ Међутим, по схватању секретара Обласног комитета Бора Вукомировића, појавила се и једна погрешна оцена карактера партизанских одреда на Космету, при чему је истакао да су „партизански одреди оружана сила партије“, па је таква квалификација унета и у резолуцију фебруарског саветовања. На то је реаговао и ЦК КПЈ, који је у свом писму од 22. септембра 1942. критиковао такву тезу истичући да су „партизански одреди оружана сила народа тј. народноослободилачка војска“.¹⁷

Иако је на фебруарском саветовању констатовано да је расположење албанских маса према партизанском покрету боље него раније и да показује тенденцију даљег побољшања, ипак се на стварању Првог партизанског одреда састављеног од Албанаца још чекало. Директивом Обласног комитета од 25. маја 1942. године поново се инсистирало на покретању партизанске делатности на читавом подручју Косова и Метохије, при чему је било наглашено да не треба стварати гломазне формацијске саставе већ чете око 50 бораца. Штавише, у директиви се даје препорука да се појача рад на масовнијем укључивању радника у градовима и формирању појединих чврстих радничких чета и батаљона, који би представљали ударну партизанску снагу на Косову и Метохији.¹⁸

У селима и граду Приштине прво се формирају војне позадинске десетине и групе формиране за одбрану села. Већ средином 1942. године

¹⁵ „Ново време“, 9.2.1943.

¹⁶ ВА, к-1988, бр. рег. 7-1/2-1; Зборник НОР, I/19, док. 10, стр. 58–66, Резолуција саветовања Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију одржаног фебруара 1942.

¹⁷ Зборник НОР, II/6, док. 58, стр. 153–157, Директиве секретара Централног комитета КПЈ Јосипа Броза Тита.

¹⁸ Зборник НОР, I/19, док. 17, стр. 100–106.

формирају се водови, чете а затим и партизански батаљони. Десетине су бројале од 10 до 15 људи. У граду Приштини било је 17 таквих десетина укључујући и две десетине у албанској гимназији. Укупно је у граду обухваћено 230 бораца. У селима Грачаничког среза формиране су 52 десетине са 720 бораца. Сви су ови борци положили партизанску заклетву. Од десетина формиране су чете и то: у Сувом Долу две чете, у Врелу две, у Обилићу две, у Косовом Пољу две, у Лапљем селу једна, у Грачаници једна, у Добротину једна, у Грацком једна, у Радеву и Лугу, Новој и Старој Рујци једна чета, у Липљану једна. У Приштини је била једна чета и четни штаб. Чете су имале од 100 до 120 људи. Ради обједињавања команде формиран су батаљони и то: у Приштини, Обилићу, Врелу, Сувом Долу, Градском и Косову Пољу. Постављени су и команданти и комесари батаљона.

Припадници ових јединица били су чланови КПЈ и СКОЈ-а и антифашисти, спремни да ступају у акцију против окупатора и квислинга. Задатак руководства десетина, водова и чета био је да обучавају припаднике у војној вештини, да разрађују програм обуке. Израђен је план одбране села. Извођење разних акција које је НОП постављао, праћење и пребацивање илегалца из базе у базу, преношење оружја из базе у базу и друго. Извођена је обука млађих људи у овладавању и вежбању оружјем као и припреме за борбу против окупатора и других задатака које је одред изводио.¹⁹

Крајем јула 1942. године, у Грболама код Урошевца одржано је саветовање Обласног комитета, на којем је претресана војна и политичка ситуација у свету и Југославији, а посебно у области. На њему је, поред осталог, поново дат задатак партијским организацијама да припреме и формирају одреде, те да се појача политички и партијски рад међу Албанцима, како би се што више њих укључило у партизанске јединице.²⁰

Средином августа, у селу Сувом Долу, код Липљана, одржано је Обласно саветовање СКОЈ-а. И на њему је разматрана војна и политичка ситуација у свету и Југославији, а посебно на Косову, те рад СКОЈ-а и омладинских организација у области. После исцрпне дискусије, скојевској организацији је постављен основни задатак да припреми и подигне омладину области на устанак. Ради остварења тог задатка требало је свуда основати савезе омладине као органе јединства младе генерације у области, у којима морају наћи места сви младићи и девојке, без обзира на националну и политичку припадност. Поред тога, требало је проширити мрежу скојевских организација и учврсти-ти их. На крају је изабран Обласни комитет СКОЈ-а за Косово и Метохију.²¹

¹⁹ Зборник НОР, I/19, док. 21, стр. 134–137. Извештај секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 21. августа 1942. У чланку антифашистичког листа „Слобода“ од 15. септембра 1942, позван је народ Космета да настави рад на стварању партизанских одреда, који би бранили своја села од плачке и одношења жита у Италију. (Зборник НОР, I/19, док. 23, стр. 146).

²⁰ Зборник НОР, I/19, док. 19; Хронологија, 313; ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 5-16/1 и 10-2/1.

²¹ ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 10-5/1; Зборник НОР, I/19, док. бр. 20.

Спроведећи одлуке јулског саветовања, обласни комитет је средином септембра издао проглас Албанцима Косова и Метохије позивајући их да ступе у НОБ, јединствени народноослободилачки фронт Албанаца, Срба и Црногораца, како би заједничком оружаном борбом истерали фашистичке окупаторе и уништили изроде свих народа, у циљу стварања братства и јединства и срећнијег живота, како народа Косова, тако и осталих народа Југославије.²² Убрзо је, 27. септембра 1942. године, у селу Рамњану, на путу између Урошевца и Ѓвилана, формиран НОП одред „Зејнел Ајдини“, јачине 12 бораца. После месец дана имао је 28 људи, Албанаца са Косова и Метохије, највећим делом из Ђаковице и Призрена.²³

НОП одред „Зејнел Ајдини“ је допринео ширењу НОП-а међу Албанцима и сарадњи са Србима и Црногорцима у борби против окупатора и квислинга. Тај одред је, 19. октобра, са деловима Врањског НОП одреда, из рудника хрома у селу Лојану, код Прешева, протерао бугарску стражу и запленио већу количину намирница, новца и експлозива и спалио архиву рудника. Потом се упутио према Качаничкој клисури, а одавде ка подручју Урошевца.²⁴ У новембру је обилазио села и одржавао конференције са сељацима и изводио мање диверзантске акције на ширем подручју Ђаковице, те је крајем месеца појачан групом чланова КПЈ из тог места, а у децембру се пребацио у село Врело ради обезбеђења саветовања Обласног комитета. Крајем тог месеца је имао око 50 бораца и руководиоца, међу којима и мањи број Срба и Црногораца.²⁵

Пошто су услови за развој партизанског покрета крајем октобра 1942. године били повољнији, Обласни комитет је имао становиште да треба приступити формирању привременог војног руководства за Космет. На основу извештаја секретара Обласног комитета Бора Вукмировића од 25. октобра 1942, који је упутио ЦК КПЈ, предложена су и имена руководиоца за која је тражен пристанак. Последњих дана октобра 1942. године, на састанку у кући Гаше Милојевића у селу Биби код Урошевца, Обласни комитет је формирао Привремени главни штаб НОВ и ПОЈ за Косово и Метохију, у чији су састав ушли Боро Вукмировић, Павле Јовићевић, Фадиљ Хоџа и Милан Зечар, а саветник Штаба био је Петар Брајевић.

Проширеном састанку Обласног комитета одржаном крајем децембра 1942. на Голешу, код села Врела, југоисточно од Приштине, који је имао и карактер војног саветовања, присуствовали су и представници Врховног шта-

²² Зборник НОР, II/6, док. бр. 58.

²³ Одред је носио назив по имену и презимену првоборца албанске народности погинулог у Јабланици. Командант одреда је био Џеладин Курбалија Ђоле, а политички комесар Фадиљ Хоџа. (Хронологија, 349; Зборник НОР, I/19, док. бр. 27; ВЕ, VI, 672, X, стр. 767–768; ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 5-17/1, 8-1/1, 1-5/2.

²⁴ Ту је одред напустио командант Џеладин Курбалија Ђоле, те је на његово место дошао Фадиљ Хоџа, дотадашњи политички комесар. За политичког комесара одреда је одређен Чамиљ Бровина. Зборник НОР, I/19, док. бр. 27.

²⁵ Хронологија, 364; ВЕ, X, стр. 767–768; Зборник НОР, I/19, док. бр. 27 и 29; ВА, НО- ВЈ, 1988, бр. рег. 5-17/1 и 5-18/1.

ба Станко Бурић и Војо Лакчевић. Том приликом, Станко Бурић је пренео Обласном комитету директиве Централног комитета КПЈ и Врховног штаба.²⁶ Пошто су потенцирани задаци који су били постављени још у резолуцији јулског саветовања 1942, констатован је напредак по војној линији, посебно након формирања НОП одреда „Зејнел Ајдини“, без обзира на то што су биле још присутне и озбиљне слабости.²⁷

С више пажње требало је радити, како се каже у закључцима саветовања, на масовљавању и квалитативном јачању партизанских одреда, сузбијању недисциплине и лабавог односа према задацима, стварању ударних група које би извршиле специјалне задатке, док би позадинске партизанске јединице требало постепено проверавати приликом извођења оружаних акција. На том саветовању је још одлучено да се од дела људства НОП одреда „Зејнел Ајдини“ формира НОП одред „Емин Дураку“. Први би дејствовао на Косову, а други на територији Метохије.²⁸

Нешто раније, тј. 3. новембра 1942. године, код места званог Калуђерски камен, на огранцима Шар-планине, формиран је Шарпланински НОП одред у чијем је саставу у почетку било око 12 бораца и руководилаца.²⁹ За његовог првог команданта био је изабран Цветко Грбић, а за комесара Рајко Меденица. Приликом пребацивања у село Врбештице, 8. децембра 1942, Шарпланински НОП одред наишао је на заседу Бугара. Том приликом је дошло до сукоба у близини села Штрпца, код Урошевца, али без успеха. Када су следећег дана те исте јединице, појачане милицијом, блокирале села у Сиринићкој жупи, пљачкајући и убијајући становништво, одред се пребацио на северне падине Шаре, где је, средином децембра, због непрекидних потера, као и због наступајуће зиме расформиран. Тада су се неки његови борци пребацили у рејон Урошевца.

Почетком 1943. године, НОП одред „Зејнел Ајдини“ постаје активнији. Тако је 3. јануара код села Црнољева, на путу Урошевац – Призрен, напао италијанску ауто-колону, којом приликом је погинуо 21 Италијан и командант карабињера призренске префектуре, а оштећени су путнички аутомобили и неколико камиона.

Као одговор на напад код Црнољева, италијански окупатор је у току месеца јануара појачао масовни терор над становништвом окомивши се на црногорско-српска села. Претресима, хапшењима, мучењима и убијањима захваћена су скоро сва села на Косову. Скоро ниједно село није у том периоду избегло понеку блокаду и није остало без жртава. Терор над народом свакодневно спроводе летећи фашистички одреди, квислиншке формаци-

²⁶ Исто, бр. рег. 8-1/1 и 10-7/1; ВИГ, бр. 1/1972, 83, Иван Антоновски, н. ч.

²⁷ Зборник НОР, I/19, док. 32, стр. 195, Закључци са проширеног састанка Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију крајем децембра 1942.

²⁸ Зборник НОР, I/19, док. 32; Хронологија, 397; ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2, док. 3.

²⁹ ВЕ, IV, стр. 780–782; Хронологија, стр. 363. и 379; Зборник НОР, I/19, док. 32.

је, карабињери и делови италијанске копнене војске. У једној таквој акцији италијанских јединица, 13. јануара 1943. године рањени су и ухваћени у Сувом Долу секретар Обласног комитета КПЈ Приштина Александар Маровић и члан Покрајинског комитета Роберт Гајдик, које су фашисти стрелјали у Липљану, након страшног мучења. У истој акцији погинуо је и члан КПЈ Милутин Аксић.³⁰

Извештавајући Врховну команду у Риму, командант Више команде ор. снага Албаније 15. јануара 1943. године сувопарним и сажетим војничким речима пише: „За време акције чишћења зоне Липљан, Грацко и Ново Рујце, који су 13. тек. извршили делови 4. бат. Кр. карабињера, устаничкој банди нанесени су следећи губици: 1 мртав и два тешко рањена. У даљој акцији гоњења према Сувом Долу извршена су бројна хапшења, заплене пушака, ручних бомби и пропагандног материјала.“³¹ У акцији чишћења зоне југозападно од Приштине, 27. јануара, полицијске снаге уз садејство једног батаљона копнене војске су масовно хапсиле припаднике НОП-а у селу Суви Дол код Липљана. Према извештају Више команде оружаних снага Албаније од 29. јануара 1943. Врховној команди, том приликом је заплењено 79 пушака и пиштоља, 1 П. А. митраљез, 1 пушкомитраљез и неколико хиљада пушчаних зрна, два лица су убијена, а друга два су ухапшена.³²

Насељеници су у Сувом Долу, током 1943. и 1944. године, били изложени појачаном терору, али су одолевали. Мали број се иселио, али је већина, под најтежим условима, остала на својим огњиштима.

Непосредно после те акције, 6. јануара у селу Врелу, код Приштине, на основу одлука проширеног састанка Обласног комитета, НОП одред „Зејнел Ајдини“ је реорганизован у два - НОП одред „Зејнел Ајдини“, јачине 30–40 бораца, и НОП одред „Емин Дураку“, јачине око 30 бораца.³³

После реорганизације, НОП одред „Зејнел Ајдини“ је дејствовао на Косову и на Карадагу (Скопској Црној гори). Већ у ноћи између 7. и 8. јануара он се пребацио преко села Танкосића и села Витине на падине Скопске Црне горе, где се сусрео са преосталим људством Шарпланинског НОП одреда и новодошлог људства из Македоније, те је извршена попуна и реорганизација одреда.³⁴ После те

³⁰ Зборник НОР, I/19, док. бр. 33

³¹ ВА, НАВ-Т-821, р. 132, сн. 17.

³² ВА, НАВ-Т-821, р. 132, сн. 4. Обласни комитет КПЈ у свом прогласу народима Косова и Метохије од фебруара 1943. године пише: „Помоћу Илијаз Агуша и његових агената фаш. окупатор тероризује, премлаћује, хапси и убија невини српски живаљ. Тако је у селима Грболима и Софтовићу, у околини Урошевца, убијено 10 невиних сељака... Његову доброту видите у животињском премлаћивању на Косову, стрељању у Старом Грацку, С. Долу, Талиновцу, убијању у Грболу и урошевачком затвору...“ Зборник НОР, I/19, док. бр. 33.

³³ За команданта НОП одреда „Зејнел Ајдини“ је одређен Петар Брајовић; за политичког комесара Њази Спахија; за команданта НОП одреда „Емин Дураку“ Фадиљ Хоџа; за политичког комесара Чамил Боровина Бујку; за заменика команданта Рам Муја, а за заменика политичког комесара Муса Зајми који је погинуо 26.4.1943. код Ливоча, близу Њилана, у борби против италијанских фашиста. (Зборник I/19, док. 27, стр. 34. и 46.)

³⁴ Тада је за команданта одреда одређен Александар Урдаревски, а за политичког комесара Војислав Лакчевић Баро. Због дејства на подручју Скопске Црне Горе (Карадага) НОП одред „Зејнел Ајдини“ се звао Карадачки (Скопско-црногорски НОП одред).

попуне, одред је по селима Скопске Црне горе одржавао отворене конференције и митинге, а 29. јануара је у рејону села Бинче, код Ѓњилана, одбио изненадни напад бугарских јединица и сеоске милиције, после чега се поделио на две групе и пробио ка селу Грболама, код Урошевца. Следећег дана су код тог села италијанске снаге и сеоска милиција окружиле једну његову групу и чланове Обласног комитета, али су се ови после неравне борбе, предвече извукли без губитака, и преко села Грацког, код Липљана,³⁵ пребацили на планину Голеш. Друга група се пробила и нешто касније пребацила на Шар-планину, где је 18. марта, од ње и новодошлог људства, посебно из села Сиринићке жупе, обновљен Шарпланински НОП одред, јачине 15–20 бораца и руководиоца. Али је тиме престао да постоји НОП одред „Зејнел Ајдини“ (Карадачки, односно Скопско-црногорски НОП одред). До априла, Шарпланински НОП одред је нарастао на око 40 бораца, када је реорганизован; за команданта је одређен Петар Брајовић, а за политичког комесара Радован Лалић.³⁶

НОП одред „Емин Дураку“ је, по наређењу Привременог главног штаба, а на основу одлука проширеног састава Обласног комитета крајем децембра 1942. године, упућен у Метохију. Деловао је и на подручју албанске Малесије у североисточној Албанији, где је по одлуци Обласног комитета формирана партизанска чета „Бајрам Џури“, да изводи акције у Малесији, кад НОП одред „Емин Дураку“ оде у Метохију. Потом је одред отишао према Ђаковици. Пошто атентат на вођу ђаковачке фашистичке организације „Карта бјанка“ Алија Бокшија, није успео, одред се повукао из Ђаковице, те је непријатељ 1. априла починио убиства и попалио неколико зграда у граду. Потом се одред пребацио на Косово, где га је 26. априла код Горњег Ливоча, близу Ѓњилана, опколило око 2.000 италијанских војника, карабињера и албанских милиционера, али је одред, по паду мрака и уз помоћ мештана, успео да се пробије и 9. маја споји са Шарпланинским НОП одредом. Тиме је бројно стање Шарпланинског НОП одреда повећано. У мају је у одред ступило око 90 метохијских радника, који су били на раду у Албанији, те је у јуну 1943. године Шарпланински НОП одред имао око 220 бораца и руководиоца, сврстаних у два батаљона и шест чета.

Средином 1943. у Шарпланинском НОП одреду је било Срба Црногораца и Албанаца. Акције одреда на Шар-планини и Скопској Црној гори имали су

³⁵ У борби код села Старог Грацка 1. фебруара 1943. погинули су: члан Обласног комитета и политички комесар НОП одреда „Зејнел Ајдини“ (Карадачког НОП одреда) Војислав Лакчевић Баро и командант истог одреда Александар Урдаревски Станко, народни херој, као и осморица бораца, док је једна другарица том приликом заробљена (Хронологија, стр. 429; Зборник НОР, I/19, док. бр. 32)

³⁶ Командант Шарпланинског НОП одреда приликом поновног формирања, 18. марта 1943. био је Миленко Радић Буда, а политички комесар Стаја Марковић Радојица. Приликом поновне реорганизације, крајем априла, за команданта је одређен Петар Брајовић, за политичког комесара Кољ Широка, а за заменика команданта Цветко Турковић. Са одредом је тада био и Главни штаб НОВ и ПОЈ за Косово и Метохију. (Зборник НОР, I/19, док. бр. 27; ВА, к-1988, бр. пер 1/7-2, 1-8/2, 1-9/2, 1-10/2; Хронологија, стр. 415. и 448; ВЕ, IV, 780–782.)

велики значај за развој НОП-а у том крају. Међутим, он се није могао дуже одржати на том подручју, јер се ослањао само на базе у Средској и Сиринићу, и није имао ослонац на друге јединице НОВ и ПОЈ. Због тога је Обласни комитет, крајем јуна, са Шар-планине послао 20 бораца у Малесију, у Албанију, а главнину одреда на Скопску Црну гору ради прихватања новог људства. Групу која је отишла за Малесију на превару је заробила албанска милиција код Опоља, на западним падинама Шар-планине. Нешто касније, 7. јула, у близини села Севца, код Призрена, главнина одреда је изненада напала италијанску караулу и после краће борбе уништила посаду. После тога се одред, у ноћи између 12. и 13. јула, у близини села Вратнице код Тетова, пребацио преко гребена Шар-планине и предузео мере да успостави везу с партијском организацијом Скопља и радницима рудника код села Радуше и Орашја, ради придобијања нових бораца. До краја септембра дејствовао је на подручју Тетова, када је у његове редове ступило више бораца из Македоније.³⁷

Развој НОП-а на Косову и Метохији забринуо је окупаторе и њихове слуге, те су у првој половини 1943. године предузели мере да униште партизанске јединице, разбију партијске и скојевске организације и одвоје албански народ од НОП-а. Приликом масовних репресалија које су захватиле цело Косово и Метохију, погинуло је неколико чланова Обласног комитета, међу којима Борис Вукмировић и Рамиз Садику, као и велики број чланова среских комитета. Тако су италијанске власти, 16. јануара 1943. године, стрељале у Липљану секретара Среског комитета КПЈ за Грачанички срез и члана Обласног комитета КПЈ Александра Маровића, народног хероја и још два члана КПЈ.

Нешто касније, 27. марта, албански су жандарми у близини села Врела код Приштине убили из заседе секретара СКОЈ-а и члана Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију Станка Бурића, народног хероја, и једну омладинку; у марту су масовно хапсили комунисте и присталице НОП-а у Звечану, руднику „Трепча“ и Косовској Митровици, где је стрељано 18 родољуба, међу којима и два члана КПЈ; 14. априла су карабињери и милиционери у шуми Липовици, близу Липљана, напали групу од 12 људи која је требало да се прикључи НОП одреду „Емин Дураку“, том приликом су убијена деветорица, а тројица су заробљена и потом стрељана.

У мају су немачке окупационе власти стрељале 42 родољуба, међу којима и 10 чланова КПЈ, док су Италијани у Гњилану ухапсили преко 30 присталица НОП-а, а крајем јула у Косовској Митровици стрељали члана КПЈ и Обласног комитета СКОЈ-а Јованку Радивојевић Кицу, која је касније проглашена за народног хероја.³⁸

³⁷ Хронологија, стр. 415, 429, 461, 464, 483, 504. и 517; ВЕ, IV, 780–782; Зборник НОП, I/19, док. бр. 32 и 34.

³⁸ Хронологија, стр. 415, 431–433, 449, 465, 485. и 519; Годишњак, ПДА, 1965, стр. 212–213, 215; ВА, кут. 1988, бр. рег. 7-4/1 и 7-18/2.

Априла 1943. године, доласком на Косово и Метохију делегата Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозара Вукмановића Темпа, успостављена је директна веза Обласног комитета са ЦК КПЈ и Врховним штабом. Чим је стигао у Призрен, Вукмановић је позвао на састанак Бориса Вукмировића, секретара, и Рамиза Садика, члана Обласног комитета. Међутим, 7. априла их је у Ђаковици, на улици, препознала албанска квислиншка милиција и отворила ватру. Вукмировића су одмах ранили и ухватили, а Рамиза, који је био успео да се склони у једну кућу, накнадно ухапсили. Обојицу су предали италијанским властима. Не изнудивши од њих никакво признање, италијанске окупаторске власти су их 10. априла стрељале код села Ландовице, близу Призрена.

Њихова погибија била је велики губитак за даљи развој НОП-а на Косову и Метохији.³⁹

Светозар Вукмановић Темпо је формирао Главни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију.⁴⁰ Главни штаб НОВ и ПО Косова и Метохије наилазио је на тешкоће у свом раду: велики притисак средине, неподмирени стари рачуни режима Краљевине Југославије, јака иредента. Темпо је, у априлу 1943. године, дао овакву оцену:

„Из вашег материјала некако излази да јединице Народноослободилачке војске Косова и Метохије представљају неку засебну војску која није саставни део Народноослободилачке војске Југославије. Ви некако себе постављате на равној нози са НОВ Југославије и Народноослободилачком војском Шипније (Албаније). То опет полази отуда што се плашите да јавно иступите као део НОВ Југославије због расположења шиптарских маса. Са таквом линијом ви апсолутно морате прекинути.“⁴¹

Истовремено је 15. априла 1943. упутио члановима и организацијама КПЈ директивно писмо о начину организовања НОБ-а, нагласивши притом да се упорно ради на стварању јединственог антифашистичког фронта свих народа Косова и Метохије, на бази борбе против окупатора и домаћих издајника и да се формирају заједнички српско-албански НОП одреди, те да се њихова борба повеже са борбом одреда Србије, Македоније, Црне Горе и Албаније.⁴² Тога дана Темпо је издао и наредбу за формирање оперативних зона на територији Косова и Метохије. Прва оперативна зона – Косовска, обухватала је подручје Косова.⁴³ Штабу ове зоне је дат задатак да формира

³⁹ Хронологија, стр. 464; Годишњак, ПДА, 1965, стр. 214; Зборник НОР, I/19, док. бр. 6; ВА, кут. 1988, бр. рег. 10-8/1.

⁴⁰ Командант Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију Фадил Хоџа, политички комесар Предраг Ајтић, начелник Штаба Бранко Шотра. Касније је за политичког комесара одређен Бошко Џакић Ненад, а за интенданта је 21.1.1944. године одређен Саит Бакали Јакупи (ВЕ, IV, стр. 780–782; Зборник НОР, II/10, док. 138.

⁴¹ Зборник НОР, II/10, 15. априла 1943, стр. 374.

⁴² Зборник НОР: II/9, док. бр. 83 и I/19, стр. 766.

⁴³ За команданта Прве зоне НОВ и ПО Косова и Метохије одређен је Милан Зечар Обрен, за политичког комесара Али Шукрија, а за начелника штаба Мирко Перовић (ВА, к-1988, бр. рег. 3-1/2; Зборник I/19, док. бр. 35 и 90.

три НОП одреда: један на подручју Урошевац–Гњилане, други у рејону Приштине, а трећи у рејону Косовска Митровица – Вучитрн – Подујево. Штабу је наложено да као базу узме подручје Тулара, у Јабланици, и да одатле својим јединицама продре ка Косову и да се повеже са штабом 1. јужноморавског НОП одреда, ради стварања плана за заједничка дејства. Друга оперативна зона – Метохијска⁴⁴ обухватала је Метохију. И штабу те зоне наређено је да формира три НОП одреда: један на подручју Призрен – Драгаш – Сиринићка жупа – Сува Река, други у рејону Ђаковице и Малесије, а трећи на територији Пећ – Исток – Плав – Гусиње, те да се повеже са штабом Скадарске зоне у Албанији, ради израде плана за заједничка дејства.

У међувремену 18. јула, Темпо је наредио Главном штабу НОВ и ПО за Косово и Метохију да успостави везу са Главним штабом НОВ и ПО за Македонију и да обавештава о ситуацији на свом подручју.⁴⁵ Нешто касније, 11. августа, Темпо је Обласном комитету упутио директиву за војнополитички рад, у којој је наглашено да у циљу веће активизације маса у НОП-у треба посебно формирати албанске, а посебно српске НОП одреде и да албанске НОП одреде треба груписати углавном у Метохији под командом штаба 2. оперативне (Метохијске) зоне; посебни српски НОП одреди на Шари и око Пећи у почетку би дејствовали заједнички са албанским НОП одредима, те би се тако постепено остварило братство и јединство. Поред тога, тим директивама се налагало да се, ради бржег стварања партизанских одреда, пребацују људи с Косова у правцу Тулара, у Јабланици где је била база Прве и из Метохије у правцу Малесије, где је била база Друге оперативне зоне.⁴⁶

И поред ових мера Светозара Вукмановића и настојања Обласног комитета и Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију да их спроведу, оружана борба на Косову и Метохији, све до капитулације Италије 8. септембра, није узела шире размере, пошто су услови за њен развој били и даље веома тешки.

Великоалбанска пропаганда и терор

Италија није напуштала наду да „Великој Албанији“ прикључи и митровачку област. Италијанска пропаганда је у том смислу стално пуштала гласине о скором прикључењу Косовске Митровице.⁴⁷ Италијанска влада је оптуживала Немачку да жели да изазива немире у Албанији и да подстиче антииталијанско расположе-

⁴⁴ Милош Гилић је 24. октобра био политички комесар Друге оперативне зоне (Метохијске), а начелник штаба Ђамил Бровина, док је заменик политичког комесара 21. априла 1944. био Имер Пуља (Зборник НОР, I/19, док. бр. 19, 36, 54 и 122).

⁴⁵ Хронологија, стр. 506; Зборник НОР, II/10, док. бр. 45.

⁴⁶ Исто, док. бр. 72.

⁴⁷ Косово–Косова, 1972/1, др Живко Аврамовски, Немачко-италијанске супротности због Косовске Митровице 1941–1943, стр. 359.

ње у албанском народу и демонстрације против италијанске управе. Ове оптужбе полазиле су од тога да Немачка жели да у митровачкој области створи једну „иредентистичку малу Албанију“ која би представљала кристалizacionу тачку за окупљање свих албанских области и њихово изузимање од италијанске власти.⁴⁸

Према немачким обавештењима, на прикључењу митровачке области радила је као на свом главном задатку и агенција војнообавештајне службе СИМ у Приштини. Руководилац ове службе капетан Ђовинети (Giovinetti) изјавио је пред једним немачким повереником да у том циљу има задатак да се у српском делу Косова, односно у области Митровице, прикупљају потписи преко албанских председника општина и среских начелника и састављају меморандуми у којима би се тражило прикључење Албанији. Ти меморандуми потом би послужили италијанској влади као основа за предузимање даљих корака.

Ову намеру Италијана потврдио је и Али бег Драга, члан Одбора шесторице Албанског народног савеза. Он је изјавио да прикупљање потписа треба да се обави тако као да су то предвидели немачки органи. Почетком септембра 1942, немачка главна управа државне безбедности добила је из Митровице вести да је акција прикупљања потписа стварно почела. Председници општина, Албанци из митровачке области, позивани су на састанке и захтевано је од њих да потписују петиције у којима се изражава жеља становништва ове области за прикључење Италији, односно „Великој Албанији“. Један састанак са оваквим циљем, за који је немачка обавештајна служба поуздано обавештена, одржан је почетком септембра у општини Девет Југовића, код Приштине.⁴⁹ Почетком јануара 1942. требало је да окупирају Студенички и Косовскомитровачки срез и бугарске јединице. Врховна немачка команда је одлучила, 16. децембра 1941, да се немачке јединице из Србије (113. и 342. дивизија) упуте на источни фронт и да су под контролом немачких јединица само кључни рударски и индустријски центри. Југоисточна Србија поверена је бугарским јединицама укључујући и Косовску Митровицу и Ибарску долину све до Краљева. У времену од 7. до 15 јануара 1942, оне су окупирале југоисточну Србију простирући се на западу до гробена Копаоника. Ибарску долину нису окупирали иако је то

⁴⁸ О томе је немачки Генерални конзулат у Тирани преко амбасаде у Риму известио Министарство иностраних послова: „Италијани овде шире гласове да Немачка жели да изазове немире у Албанији и антииталијанске демонстрације. Ове италијанске гласине очигледно треба довести у везу са њиховом љутом због неуспеха њихових намера у односу на Митровицу... и због тамошњег односа поверења између албанског живља и немачких органа, чиме ће, према италијанском уверењу с наше стране бити створена једна „иредентистичка мала Албанија“ (Исто, РА, Staatssekretar, Albanien, Bd. 1, Шифровани телеграм амбасадора у Риму Макензена Министарства иностраних послова, бр. 2978, Рим 18.11.1941).

⁴⁹ Официри СИМ прикупили су на овом састанку од председника општина податке о броју становника и кућа по општинама, као и о власништву над земљом и стоком. Крајем септембра одржан је још један састанак месних старешина (кметова) села Рашкова, Дреновца, Бабиног Моста и Баријева у општини Милошево. И тај састанак одржан је у присуству једног италијанског официра, вероватно официра СИМ. Пошто су ове вести долазиле и с других страна, немачка обавештајна служба била је уверена да се ради о планској италијанској акцији за прикључење митровачке области која је пренета у надлежности СИМ (Исто, стр. 366).

било предвиђено. Највероватније је немачка управа дошла до закључка да је најсигурније да непосредно контролише Трепчу и комуникације у долини Ибра. Са друге стране, у Митровици је могла рачунати на помоћ квислинга, вулнетара и жандармерије, а у Ибарској долини на четнике Сухопланинског одреда. И једни и други били су поузданији од бугарске војске.

После потписивања споразума између немачке Врховне команде и Бугарске, италијанска влада је поново покушала да приволи Немачку да косовскомитровачку област уступи Италији. У ноти коју је гроф Ђано 28. марта 1942. године предао немачком амбасадору Макензену говорило се да је вест да зони бугарске окупације треба да припадне и срез Подујево изазвала велико узнемирење албанског становништва. Он је опомињао да та одлука погађа понос Албанаца и да, ако ту област запоседну бугарске трупе, треба рачунати на отпор месног становништва, што може довести до опасног малог рата између Бугара и Албанаца, „чиме би биле подстакнуте српске устаничке тежње у једној области, чије је становништво до сада чврсто стајало на страни Осовине“.⁵⁰

Ђано је инсистирао да Подујево, као и сви делови Косовске области, буде изузето из бугарске окупације. Он у овој ноти не иступа против дотадашње политике Немачке према косовскомитровачкој области.

„Географска и политичка (особеност) косовске области призната је, као што је познато, од стране немачких органа стварањем митровачке области (са подсрезовима Митровица, Вучитрн, Подујево и Нови Пазар), која је од стране Немачке добила посебну управу узимајући у обзир њену политичку особеност и интересе албанског живља“.

„Стога би са захвалношћу било поздрављено ако би немачка влада испитала могућност да немачке трупе и даље остану пре свега у срезу Подујево и другим претежно албанским деловима косовске области, који су остали с оне стране демаркационе линије. Ако то не би било могућно, моли се пристанак за то да у овим областима немачка окупација буде замењена италијанском“.⁵¹

Овај помирљив став Италије био је условљен погоршавањем њеног положаја у Албанији. Немачки генерални конзул у Тирани извештавао је да је подручје италијанске власти у Албанији практично било ограничено на градове, војне постаје и саобраћајне линије. Албанска квислиншка влада Мустафа Крује наилазила је на опште неодобравање у народу па је завела ванредно стање и предузела репресалије и погубљења, што је само повећавало огорчење народа.⁵²

⁵⁰ Исто, стр. 367. Шифровани телеграм управнику послова амбасаде у Риму Бизмарка у Министарству иностраних послова бр. 1026, Рим, 28.3.1942.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто, Бд. 1. Шифровани телеграм генералног конзула у Тирани Шлипа Министарству иностраних послова, бр. 18, Тирана, 29.5.1942.

У исто време, на Шар-планини било је покушаја да Италија помери своју зону на исток како би дошла у посед рудника хрома „Језерина“. То је изазвало инциденте и узајамна оптуживања. Ово питање је регулисано споразумом између италијанског генерала Спатакуа и бугарског генерала Бојдева, команданта 5. бугарске армије, постигнутим 28. јуна 1942. у Призрену.⁵³

Крајем 1942. године, Врховна команда Немачке припремала је офанзиву против главних снага НОВЈ у Босни. У операцији је предвиђено да учествују и јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген“, чији се 13. брдски ловачки пук дислоцирао у Ибарској долини. Зато је затражила од Генералштаба Бугарске да запоседне подручје на запад све до Дрине. Захтев је прихваћен. Уместо 13. брдског ловачког пука, у Ибарску долину, 7. јануара 1943, долазе јединице 9. дивизије Првог бугарског корпуса, а од марта 1943. их замењују јединице 24. дивизије. Бугарске јединице су имале задатак да одржавају ред и мир и чувају комуникације. У Рашки и околним селима било је око 1.000 бугарских војника (један батаљон), поверено им је повремено обезбеђење Логора у Првом Тунелу. Немачка окупациона и квислиншка управа није мењана.⁵⁴ Окупациона управа није водила рачуна о снабдевању бугарске војске и коњице. Зато се она сама сналазила и самовољно снабдевала од локалног становништва. Војска је залазила у села и узимала сено за коње. Сваки њен одлазак у околна села био је пропраћен одузимањем животних намирница и покућства, а било је случајева пребијања и убијања људи. Тако је, у марту 1943, око 60 бугарских војника крстарило по Голији. Они су у селу Плешину ухватили и мучили петорицу сељака, двојицу убили и запалили једну кућу. Терор бугарске војске, пропраћен отимањем, нарочито је дошао до изражаја у октобру 1943, у оквиру њеног привременог повлачења.⁵⁵

При Крајскоманди 838 налазила се Царинска гранична заштита састављена од припадника Вермахта и Недићевих колаборациониста. Укупно је при Крајскоманди, 16. априла 1943, било цариника Вермахта 10 официра и 110 цариника-војника, као и Недићевих 29 официра и 658 војника.

Све ове снаге Вермахта и колаборциониста биле су врло активне у првој половини 1943. године, а и очигледно је да је Крајскоманда 838, у ствари, била полицијска институција у којој су главну реч имали шеф Абвера, начелник Службе безбедности и Тајне војне полиције и командир Полицијске станице 32. По њиховом наређењу хапшени су сарадници и симпатизери НОП-а, као и таоци. Тако је, 21. јануара 1943, године у Косовској Митровици ухапшено 15 Албанаца и 15 Срба.⁵⁶ Нарочито су своју ак-

⁵³ Исто, Бд. 1. Шифровани телеграм немачке Врховне команде Министарству иностраних послова, без броја, од 16. 8. 1942.

⁵⁴ ВА, Нда, кут.43, ф-1, р. бр. 24, 26, 28, 31, 32, 39, 49, 52, 53, 59 и ф-2, бр.11, 12, 23 и 26.

⁵⁵ Војин Поповић, Бугарска војска у окупираној Србији 1941–1944, ВИГ, 1952/3, 36. и 1952/4, 46, 47, 50–51; Др Милоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961, стр. 102–103; ВА, „Бон 3“, 4647 и 5658.

⁵⁶ ВА НАВ-501, р. 248, стр. 1090–1111.

тивност испољили на територији Косова у жеку припрема за предузимање познате 5. непријатељске офанзиве, или Битке на Сутјесци, у извиђању правца наступања, прикупљању података о НОВ и ПОЈ и војнополитичкој ситуацији. У личној пратњи шефа Абвера и Службе безбедности, док су се кретали целим Косовом, увек се налазио и Џафер Дева.

И оперативне јединице Вермахта су по својој оцени хапсиле све сумњиве. То су чиниле и Српска државна стража и „албанска“ жандармерија и предавале ухапшене Крајскоманди 838 на даљи поступак. Било је случајева да су их на лицу места убијали. По наређењу команданта 98. брдско-ловачко пука 1. брдске дивизије, 21. априла 1943. стрељан је један цивил, 7 км јужно од Косовске Митровице. Информације о ситуацији у појединим местима и њиховој околини, Крајскоманди су достављали и општински начелници. Тако је општински начелник Подујева известио да су се 27. априла код села Гајтана (27 км источно од Подујева) спустили падобранци и да су из авиона бацали опрему, наоружање и муницију. Крајскоманда 838 интересовала се и о ситуацији на Косову под италијанском окупацијом и о прикупљеним подацима извештавала више инстанце Вермахта: на пример, да су италијанске команде издале наређење да се целокупне резерве животних намирница до 5. маја 1943. пребаце у стору Албанију;⁵⁷ да су се 26 км североисточно од Приштине крајем маја 1943. пребациле мање групе партизана; да и даље влада затегнутост између Зогвих присталица и Италијана...⁵⁸

Од оперативних снага Вермахта почетком априла 1943. године на подручје Крајскоманде 838, тј. у рејону Рашка – Нови Пазар – Косовска Митровица, стигла је 1. брдска дивизија под командом генерал-лајтнанта Валтера Штетнера. Поред припрема које је вршила у том рејону ради учешћа у предстојећој операцији „Шварц“ или Битки на Сутјесци против Врховног штаба и снаге НОВЈ, њој су били постављени и следећи задаци: обезбеђење железничке пруге Краљево – Рашка – Косовска Митровица; обезбеђење рудника олова „Трепча“, нарочито Старог Трга и топионице „Звечан“, рудника азбеста „Корлаће“ и угља „Јаран до“; обезбеђење демаркационе линије... Тако су при борбеним групама 1. брдске дивизије формиране колоне товарних грла за транспорт муниције, хране и опреме, носачке јединице јачине чете до 250 људи и воловске запреге. То наређење је спровела Крајскоманда 838. У том смислу, она је обавезала председнике општина да прикупе товарна грла и људство према захтеву 1. брдске дивизије, свако одбијање је повлачило казну од 10.000 рајхсмарки или 6 месеци затвора. Смотре товарних грла и њихово формирање у колоне, као и људства за носачке јединице, извршене су у Косовској Митровици и Рашкој.⁵⁹

⁵⁷ ВА, НАВ-Т-315, р. 66, стр. 971–999.

⁵⁸ Исто, р. 64, стр. 553–565.

⁵⁹ Исто, р. 63, стр. 836–837.

Нови систем командовања и војне управе на Југоистоку спроведен је наређењем команданта Југоистока од 20. августа 1943. године, с тим што је и даље назив командант Југоистока остао поред новог – Команда групе армије Ф (Oberbefehlshaber Sudost Oberkommando Heeresgruppe F). Овој команди је од 26. августа 1943. године била потчињена 2. оклопна армија, састава: 15. брдски армијски корпус, 21. брдски армијски корпус, чије је командно језгро био Штаб командајућег генерала и команданта у Србији, генерала Паула Бадера, и 69. резервни армијски корпус.

На територији Србије с делом Косова које је њој припојено као операцијској зони, потпуну војноуправну власт је имао Фелбер. Под њим су биле и Недићева управа, њени органи и оружане формације. Органу управе Вермахту били су потчињени: фелдкоманда 599 Београд с командом места 378 Пожаревац, фелдкоманда 816 Шабац с Крајскомандом Ваљево, фелдкоманда 610 Врњачка Бања с крајскомандама 832 Крагујевац, 833 Крушевац, 834 Јагодина, 838 Косовска Митровица, 847 Ужице, и фелдкоманда 809 Ниш с крајскомандама 857 Зајечар, 867 Лесковац, 823 Велики Бечкерек (сада Зрењанин).

Војноуправном команданту Југоистока су од оружаних формација стајале на располагању: Руски заштитни корпус, Српски добровољачки корпус и немачке полицијске јединице и установе под командом СС и полиције Мајснера. Осим полицијских батаљона и батаљона помоћне полиције (фолксдојчери, Албанци и Руси), биле су му потчињене Српска државна стража и полицијске обласне команде у Београду, Нишу, Краљеву и Шапцу, полицијске окружне станице у Зајечару, Лесковцу, Пожаревцу, Косовској Митровици, Ужицу, Јагдини, Крушевцу, Ваљево и Великом Бечкереку, испоставе полиције сигурности и службе безбедности у Нишу, Неготину, Лесковцу, Пожаревцу, Краљеву, Крагујевцу, Косовској Митровици, Ужицу, Крушевцу, Шапцу, Ваљево, Лозници и Великом Бечкереку, затим немачка Царинска гранична заштита.⁶⁰

Реорганизацијом снага 18. августа 1943. године, формиран је 21. немачки брдски армијски корпус састава: 297. пешадијска дивизија, 118. ловачка дивизија и 92. гренадирски моторизовани пук. Команда овог корпуса се од 22. августа 1943. године налази у Косовској Митровици.⁶¹ Снаге 297. пешадијске дивизије⁶² 21. брдског армијског корпуса, после капитулације Италије запоселе су и део Косова који су до тада држали Италијани. На том делу, 297. пешадијска дивизија разоружала је италијанске снаге које су припадале команди 9. армијског корпуса и то: дивизију „Пуље“ са штабом у Призрену и још низ других придодатих снага у јачини бригаде.⁶³ Врховна команда Вермахта је,

⁶⁰ ВА-НАВ-313, Р.194, с.7454202–6.

⁶¹ ВА, НАВ-Т-314, р. 56, с. 865–868; Т-311, Р. 173, стр. 161–163.

⁶² Ова дивизија имала је у свом саставу 522. и 524. гренадирски пук, 297. извиђачки батаљон и позадинске јединице.

⁶³ ВА, НАВ-Т-501, р. 259, с. 26–40.

још пре уласка у тај део Косова, наредила да се због недостатака сопствених снага ангажују снаге „албанске“ жандармерије које ће као противуслугу добити државну независност, односно да се ангажује „свако ко носи пушку и бори се с нама, добро је дошао“. У том смислу и Хитлер је обећао аутономију за део Косова и Албанију, а организацију поверио специјалном опуномоћенику Министарства спољних послова Рајха Херману Нојхаберу.⁶⁴ Након разоружања италијанске дивизије „Пуље“ и гарнизона на Косову, под команду Вермахта ставили су се: у Приштини 4. албански ловачки пук (2.400 људи), у Вучитрну чета „албанских“ жандарма (200 људи), и у Подујеву батаљон „албанских“ жандарма (600 људи).⁶⁵ Што се тиче административне поделе и колаборационистичке управе, задржане су обе, са мање-више истим особљем као и за време италијанске окупације на Косову у оквиру „Велике Албаније“.

Уз асистенцију Вермахта, националистичке и колаборационистичке снаге предвођене Џафером Дево пожуриле су да у новим условима усаврше и употребне своју управу ради остварења Хитлеровог обећања. Од 16. до 19. септембра 1943. године, формирале су тзв. Другу призренску лигу, тј. колаборационистичку управу на Косову, а затим и „Рецимент Косово“, који је терорисао и убијао активисте и симпатизере НОП-а на подручју Урошевац – Приштина – Косовска Митровица – Пећ – Призрен све до краја НОР-а.⁶⁶

Управа на делу Косова у оквиру окупационог подручја означеног као Недићева Србија такође се није променила, већ је и даље остала под војном управом Крајскоманде 838 са седиштем у Косовској Митровици. Војноуправном команданту била је непосредно потчињена и Фелдкоманда 610 која је и даље наставила исти рад, али под новим називом Ортскоманда (команда гарнизона) Косовска Митровица. Свакако, овим променама тежило се да се и војноуправним окупационим надлештвима да нови карактер и да се оспособе за извршавање војних задатака с обзиром на војнополитичке задатке и положај Вермахта на Југоистоку. Ови војнополитички задаци и даља оријентација

Вермахта најбоље се огледа у Хитлеровој директиви од 29. октобра 1943. године о јединственом руковођењу борбом против НОВЈ под вођством КПЈ с Јосипом Брозом Титом на челу. У тој директиви пише:

„1. Комунистичка опасност на Југоистоку захтева јединствену противакцију.

За политичко руковођење овом противакцијом је одговоран специјални опуномоћеник Министарства спољних послова за Југоисток посланик Нојбахер, а према упутствима министра спољних послова Рајха.

⁶⁴ ВА, НАВ-Т-77, р. 790, с. 5518735–6; Т-314, р. 557, с. 1002–1012; Т-78, р. 322, с. 6289881–95.

⁶⁵ ВА, НАВ-313, р. 196, с. 7457204-7.

⁶⁶ Зборник НОР, I/19, док. бр. 3 и 70; др Али Хадри, н. д., стр. 289–294. и 306–309; Али Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији, ЈИЧ, бр. 2/1965, стр. 54–60.

Специјални опуномоћеник води ову акцију у најужој сарадњи са командантом Југоистока и војноуправним командантом Југоистока.

Посебно, опуномоћеник је овлашћен да у појединим земљама Југоистока организује националне антикомунистичке снаге и да политички руководи њиховим ангажовањем у борби против партизанских снага⁶⁷.

Свакако да је овај политички курс Трећег рајха био пуна помоћ у организовању и подстицању на већу активност на подручју Косова тзв. Друге призренске лиге, „Бали Комтар“ и њихових оружаних формација од „Рецимент Косова“ и балиста до СС дивизије „Скендербег“. Војноуправни командант Југоистока Фелбер у свом извештају пише да је основна покретачка снага контрареволуције на Косову Џафер Дева, чија су настојања да успостави своју власт и уништи НОП превазишла сва његова очекивања и потврдила да је он велики пријатељ Вермахта.⁶⁸

Затвори, логори и злочини

И поред сагласности око битних циљева „новог поретка“, у нацистичком врху није потпуно био дефинисан овај пројекат у многим својим видовима.⁶⁹ У погледу Југославије, основни циљ немачког и италијанског империјализма био је да се она раскомада и пацификује. Међутим, доста питања остало је отворено.

Најбољи пример за то је питање положаја Србије и српског народа. У односу према њима, Трећи рајх се изнад свега руководио принципом „кажњавања Срба“, принципом који је временом само делимично и никад суштински модификован. То је било видљиво већ у начину вођења Априлског рата против Југославије и у одређивању нових граница. Јасна је била намера да се Србија, иако окупирана, сведе на што уже подручје, тако да она под немачком војном управом није обухватала ни етнички, ни историјски српске крајеве. Обухватала је предкумановску Србију, умањену за Врање, увећану за Косовску област и Банат, где су власт, практично, имали домаћи Немци.⁷⁰ Србија је сведена на статус окупираних делова Пољске и Совјетског Савеза, али је, због мање улоге и значаја који јој се придавао, у мањој мери била предмет пажње нацистичких врхова.⁷¹ И поред трвења, чак и сукоба, четири окупациона фактора у Србији (војног, полицијско-безбедоносног, привредног и дипломатског – са формалном превагом

⁶⁷ ВА, НАВ-Т-311, р. 286, с. 13–16.

⁶⁸ ВА, НАВ-Т-501, р. 256, с. 337.

⁶⁹ Петар Калвокорези, Гај Винт, Тотални рат, Београд, 1987, стр. 180–181.

⁷⁰ Јован Марјановић, Устанак и националноослободилачки покрет у Србији, Београд, 1963, стр. 13–21; Немачка обавештајна служба, IV, Београд, 1959, стр. 7 (даље. НОС).

⁷¹ НОС, IV, стр. 12.

првог), њихове односе, разумљиво, много више карактерисала је сарадња на основу ратних циљева Трећег рајха.

Према становништву Србије цела окупациона власт понашала се као према „нижој раси“, уз наглашено неповерење чак и према квислинзима, чија подршка је одмах добијена. И поред великих услуга, такав однос се задржао и према Комесарској управи Милана Аћимовића, створеној две недеље после капитулације Југославије, и према влади генерала Милана Недића. Квислинзи су узалуд прижељкивали много повољнији статус, по могућности проширење, Србије у „Новој Европи“.⁷²

Дизање народног устанка под вођством Комунистичке партије Југославије, почетком јула 1941. године, са центром управе у Србији, учврстило је окупатора у уверењу да Србију и Србе треба држати под што оштријим режимом. Војнополицијски апарат успео је, до почетка зиме 1941. године, да у највећем делу Србије сломи народноослободилачки покрет. Војне операције и делатност полиције одвијале су се уз масовне репресивне методе чије су страхоте имале за циљ уништење сваке даље воље за отпором. У гушењу устанка до пуног изражаја дошла је сарадња свих окупационих и квислиншких чинилаца, што се показало и у случају решавања „јеврејског питања“ у окупираној Србији.

Посебну групу логора у Трећем рајху чинили су логори за ратне заробљенике: официрски (Oflag) и логори за подофицире и војнике (Stalag), који су радили у пољопривреди и индустрији.⁷³ Југословенски војници – ратни заробљеници у Италији, били су смештени по логорима у мањим групама, одакле су слати на рад у индустријским предузећима или на приватна имања велепоседника. Официри и подофицири, према одредбама Женевске конвенције, били су повлашћени и нису радили физичке нити друге послове. Заробљеници који су одлазили на рад ван логора обављали су веома тешке послове радећи и по 16 часова дневно. Логори у којима су били смештени били су доста удаљени од места где су радили, па су доста времена проводили у одласку и повратку са рада. Лакши послови су били у индустрији. Тамо се није радило недељом, док се у пољопривреди, нарочито у време сезоне, радило веома дуго на тешким пословима и по врло лошем времену.

Италијански окупатор је добро знао да је тај народ, кога у упутствима за хапшење и убијање називају дивљачким, у ствари борбен, да воли слободу и да је за одбрану своје земље спреман да погине. Стога су италијанске власти за спровођење упутства формирале специјалне јединице које нису бирале средства да остваре циљеве. Те су јединице најчешће биле под ко-

⁷² Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, Београд, 1979, стр. 47–49.

⁷³ НОС IV, 793; Никола Живковић, *Југословенски заточеници у Италији 1941–1945*, Београд, 2001, стр. 238–272.

мандом највише окупационе власти на тој територији, под командом армијског генерала Пирција Баролија.⁷⁴

Хапшења за интернацију обављана су најчешће ноћу и то изненада. Италијански војници су разбијали врата или прозоре, упадали у куће и одводили људе не дозвољавајући им ни да се спреме и понесу најпотребније ствари. У куће су упадали са упереним оружјем, под претњом да ће пуцати уколико се и најмање не буде поштовала њихова наредба. Током спровођења, италијански војници су по неког и убили, а према осталима понашали су се сурово. За малу грешку и непослушност добијале су се тешке батине.

Хапшења и депортација становништва настављени су током читаве италијанске окупације. Према подацима које је Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача прикупила непосредно после рата, италијанске окупационе снаге са подручја Црне Горе ухапсиле су и депортовале у разне затворе и логоре у земљи или у Италији, или пак конфинирале, више од 480.000 лица.⁷⁵

Делом Косова и Метохије који је ушао у састав „Велике Албаније“ управљао је велики комесар за Дебар и Стругу. Италијанске окупационе власти су и на овом подручју, са албанским присталицама, завеле терор над словенским живљем, који се углавном манифестовао у насилној албанизацији, пљачкама покретне и непокретне имовине, разним наметима, уценама, исценираним суђењима, хапшењима, прогонима и убијању. Први на удару су били колонисти којима је Југославија између два рата дала слободну земљу на Косову и Метохији. Они су морали, уколико се нису склонили, албанским националистима да предају покретну и непокретну имовину, плате уцене за живот и тек онда напусте своја огњишта.⁷⁶

Са анектираног и окупираног подручја Италијани су југословенске грађане хапсили и смештали у постојеће и новоформиране затворе и логоре, које је италијанска окупаторска управа припремила за те сврхе на подручју Југославије, Албаније и Италије.

Цивилни заробљеници и интернирци били су у много тежој ситуацији. Они су у Италији били бројнији од ратних заробљеника. Фашистичка влада их је третирала као одметнике и разбојнике који су лишени права на хуманитарну помоћ. Полазећи од таквог става, власт није довољно сарађивала са хуманитарним организацијама па ни са Црвеним крстом.

После капитулације Италије је утврђено да ни Црвени крст Италије, ни остали нису обавештени о потребама неких логора са више стотина људи (на пример логор „Понца“) иако су отуда упућивана писма за помоћ.

⁷⁴ Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд, 1944, Саопштење бр. 3, стр. 39–41.

⁷⁵ АЈ, 110, Ф-18.

⁷⁶ АЈ, 110, Ф-26.

Власт је успешно блокирала сваку иницијативу за помоћ логорашима и затвореницима када је год оценила да би таква помоћ ослабила режим репресије.

Капитулацијом Италије део логора у којима су били заточеници, ратни заробљеници са подручја Југославије дошли су у надлежности немачке окупационе власти. Кад су под притиском савезничких трупа немачке снаге почеле да се повлаче ка северу и ка центру Европе, транспортовали су и југословенске ратне заробљенике које су разместили на територији Француске, Аустрије и Немачке, где су остали до ослобођења ових подручја и капитулације Немачке. Ратне заробљенике, који су приликом капитулације Италије избегли немачко заробљавање или били ослобођени од стране савезничких снага, посебно на југу Италије, сачекало је ослобођење земље и преко Барија су се вратили кући. Мањи део се, преко представника Војске Краљевине Југославије у Барију, пребацио у Египат и придружио трупам ове војске.

Вршилац дужности команданта немачких оружаних снага на Југоистоку генерал Валтер Кунце (Walther Kunze), на основу заповести Врховне команде оружаних снага, издао је, 18. марта 1942. године, заповест по којој није увек требало стрељати све ухваћене партизанае, већ је наредио да они могу да се употребе као радна снага на подручјима које је освојио Трећи рајх.⁷⁷

Језива пустош коју је у многим деловима наше земље за собом оставила италијанска војска, пружа пуне доказе нечувеног варварства. Довољна је била сумња да борбене јединице НОВЈ налазе подршку у извесном насељу па да то насеље и читави предели буду изложени тоталном уништењу: рушењу и паљењу свих кућа, отимању стоке и покретнине, убијању становништва и одвођењу у ропство. Постављао се задатак: уништити све изворе за снабдевање „одметника“ и то је извршавано без милости и свим средствима ратне технике и вулгарног злочинства.

Постојала су наређења, која су се стално понављала одозго, да се на лицу места стрељају сви одрасли мушкарци који се затекну на подручју војних операција. Пошто су те операције вршене често и изненадно против мирних насеља, јасно је да је сваки одрасли мушкарац био унапред осуђен на смрт. Отуда огромни број убијених људи који су постројени пред италијанске плотуне а да им није речено зашто. Но, приликом растреламента нису убијани само одрасли људи. Убијане су и жене и деца. Статистика нам показује да је на тај начин убијено око 20.000 мушкараца, 400 жена и 105 деце, а да је услед бомбардовања небрањених места изгубило животе 2.179 људи, 421 жена, 34 старца и 47 деце (ови подаци се односе на окупиране територије Југославије од стране Италије).

⁷⁷ Исто.

Омиљено средство италијанске окупаторске управе било је убијање талаца, полицијски затвори, судови, робијашнице и концентрациони логори. Та пракса је захватила такве размере да је на италијанској окупационој зони 479.547 мушкараца, жена и деце прошло кроз један од тих инструмената, што значи сваки четврти становник те територије.

Полицијски затвори, злогласне квестуре, били су права мучилишта. Исто тако, у карабињерским станицама је право на живот остављено арбитрију сваког карабињера. Хиљаде наших људи, који нису у мукама умрли, изашли су из тих шпиља осакаћени.

Једном делу својих злочина покушао је италијански окупатор да да правне облике тиме што су, тобоже, основани на пресудама судова. Међутим, то су били судови састављени ад хок од фашистичких поверљивих људи који су судили по диктату одозго. Када се саберу све жртве које су ови судови осудили на смрт, доживотну или вишегодишњу робију, цифра премашује 20.000 људи, жена и деце.⁷⁸

Преглед стања у логорима југословенских емиграната у Италији, Аустрији и Немачкој

У Италији, поред извесног броја мањих транзитних и јеврејских логора, постоји и 12 већих логора у којима се налазе Југословени, било већином припадници квислиншких формација (Еболи код Напуља, Белара код Риминија, Афрагола код Напуља, Багноли код Напуља, Грумо), било већином цивилне избеглице (Фермо, Сервиљано, Јези, Ричоне, Сенигаља). Из тих логора људство одлази на службу у енглеске војне установе, у тзв. радне логоре (Кастеламаре, Канчела, Леми, Кемп код Напуља и др.).

Под Унриним старатељством налазе се мањи транзитни и јеврејски логори у којима има свега 200 Југословена. Раније су се налазили под Унриним старатељством и велики тзв. цивилни логори који се третирају као ДП логори (расељених лица), док се војни логори третирају званично као логори ПОВ (ратних заробљеника). Као пример истинског стања у логорима наводи се највећи југословенски логор у Италији – четнички логор Еболи, који носи службени назив Камп ПДВ (логор ратних заробљеника) и броји 9.150 лица, међу њима 2.000 цивила.

У овим логорима „ратних заробљеника“ војници су са знањем енглеских окупационих власти формиран у војне јединице (дивизије, пукове, батаљоне, чете) под руководством „врховне команде краљевске југословенске војске ван отаџбине“ на челу које стоји као командант генерал Дамјановић, Недићев сарадник. Он издаје дневне „заповести“, војничке легитимације, објаве и про-

⁷⁸ АЈ, 110-29-51, 52. Извештај Државне комисије: Општи преглед на преступе Међународног права и злочине које су починили италијански окупатори на територији Југославије.

пуснице за кретање по Италији – све спремљено са војним штамбиљем јединице и потписом команданта. У логору се врши редовно војничко вежбање.

У служби код Енглеза налази се више радних група које сачињавају југословенски емигранти. Ове групе су скоро све војнички оформљене и припадју саставу „врховне команде краљевске југословенске војске ван отаџбине“ чија се команда налази у Еболи. Неке од ових група раде разне помоћне послове, а неке од њих врше чак стражарску дужност.

У Кастеламареу се налази група од 155 лица под командом капетана Михаиловић Петра. Групу сачињавају четници и ратни заробљеници, њих 60 врши стражарску дужност, док остали раде помоћне послове.

Радна група у Канцелима код Казарте броји око 100 људи под командом капетана Јовановић Николе. Држе стражу и прате камионе по целој Италији.

Радна група у Ламије Кампу код Напуља броји преко 800 људи који су формирани у „I краљевски пук краља Петра“, што је од стране Енглеза толерисано. Пук има свој печат са грбом и издаје пропуснице. У саставу пука су два батаљона („Равна гора“ и „Триглав“). Командант пука је четнички потпуковник Петричевић Бошко.

Аустрија се дели на енглеску, америчку и француску окупациону зону и у свакој од њих има по неколико логора у којима се налазе југословенски емигранти.

У енглеској окупационој зони најважнији су Линц, у њему су већином цивилна лица, а од тога има највише Словенаца (2.416), Срба (467) и Хрвата (191). Шпитал, у њему су већином цивилна лица, а од тога највише Словенаца (2.236), Хрвата (260) и Срба (198).

Вајдмансдорф, у њему су војна лица, већином усташе и домобрани (973), словеначки белогардејци (273) и четници (144).

Има још других мањих логора који су делом под управом Урне (као: Линц, Шпитал, Вајдмансдорф, Јуденбург, Леобен) делом под енглеском војном управом (као Трефлинг, Колеберг и др.).

У америчкој окупационој зони Аустрије најважнији је логор у Ст. Јохану им Понгау (краће Маркт-Понгау) у коме се налазе војна лица и то око 1.000 официра и око 150 војника, бивших ратних заробљеника и око 100 четника. Осим ових логора, постоје и логори Пух (код Салцбурга) са око 960 емиграната итд.

У француској окупационој зони налазе се логори: Кематен (око 150), Куфштајн (око 300), Рајхенау (око 30), Кицбихел (30), Инсбрук (око 140). У њима се налазе већином бивши ратни заробљеници.

Немачка се дели на енглеску и америчку окупациону зону и у свакој од ових зона налазе се логори југословенских емиграната.

У британској окупационој зони најважнији су логори: Ферде, војни логор, у којем је постојала „команда краљевске југословенске војске у Немачкој“ (око 1.600 лица); Вилхелмсхафен, војни логор, људство је недавно

пресељено из Оснабрика (око 2.500 лица); Зест, војни логор (1.300 лица). Осим ових, постоји велики број мањих логора разасутих по разним тачкама британске окупационе зоне.

У америчкој окупационој зони најважнији је логор у Минхену („Лујт-полд касарне“ и „СС-касарне“, око 3.600 лица. Матенбергу око 1.200, Беоблингену 1.150. Осим ових, постоји већи број мањих логора разасутих по територији америчке окупационе зоне. У америчкој зони сви логори стоје под управом Урне.

У логорима Урне у Аустрији има око 13.000 југословенских емиграната, у америчкој зони Немачке око 8.000, а у енглеској око 11.000.

Југословенски емигранти у Аустрији и Немачкој били су Југословени који су ту остали као ратни заробљеници бивше југословенске војске (у Немачкој сачињавају већину), они који су били принудно одвучени на рад у Немачку и Аустрију, и припадници разбијених издајничких формација усташа, четника и словеначких белогардејаца. Осим тога, има људи који нису припадали војним издајничким формацијама већ су се (нарочито из Словеније) повлачили с њима и већином остали у британској окупационој зони Аустрије.⁷⁹

До пролећа и лета 1942. године, у Србији и Банату углавном је формирана мрежа немачких логора. Главни логори, прве две врсте (логори-затвори и прихватни логори), осим неких мањих и краткотрајних, били су логори у Београду (на Бањици и Сајмишту), Шапцу, Нишу, Великом Бечкереку (сада Зрењанину), а донекле и логор у Зајечару. Истовремено, скоро је довршена и мрежа радних логора; чинили су је логори око рудника у источној Србији (Бор, Костолац), у Трепчи (Први Тунел у Старом Тргу), и у Лиси, а било је више мањих радних логора који су, дуже или краће, постојали на пољопривредним добрима у Банату.⁸⁰

У Приштинском затвору, који је имао и обележје мањег логора, ухапшени припадници народноослободилачког покрета организовали су колективе затвореника и рад на идеолошко-политичком уздизању. Постојао је и партијски комитет. Затворско партијско руководство постојало је и у призренском затвору, где су се могле обављати посете из једне у другу просторију. У овом затвору радио је курс политичке економије, учили су се језици и чак је одржана једна приредба.⁸¹

Концентрациони логор у Приштини формиран је маја месеца 1944. године од стране Немаца, а по иницијативи Џафера Деве, који је проглашен од стране комисије за ратног злочинца, и који је побегао из наше земље. У овај логор затварани су углавном политички кривци. У мају месецу из овог логора су у Ђаковицу спроведена тројица Шиптара, родом из Ђаковице. Један од њих убијен је при покушају бекства, а затим је мртав обешен у Ђаковици заједно са двојицом живих другова.

⁷⁹ АЈ, 110-29-51, 52.

⁸⁰ Венцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944, Београд, 1970.

⁸¹ Миодраг Николић, Приштина и њена околина у НОР и револуцији, Приштина, 1984, 164.

У месецу јулу из логора су изведена шесторица Шиптара који су стрељани у Пећи и Баковици. У наредном месецу августу 1944. године, из логора је изведено 16 политичких криваца Срба и Шиптара, међу којима је била једна девојка – четрнаестогодишња Шиптарка. Половина ове групе је обешена у Баковици, а половина у Призрену. Са овом групом обешена су још четири лица из призренског затвора, међу којима је био брат Фадила Хоџе, председника Обласног народног одбора у Призрену.

У септембру 1944. године, из логора је изведена група Шиптара интернирана на броју 60, чији су припадници у логор доведени из Албаније августа месеца 1944. године. Из ове групе касније је враћено у логор 20 лица у очајном стању и они су том приликом испричали да су њихови другови (њих 40) стрељани у Куксу у Албанији.

Затим је у затвор доведена једна група политичких криваца и то ноћу и исте ноћи стрељана. Сутрадан су другови морали да перу крвава одела и веш ових стрељаних људи. На основу новца који су нашли у њиховим одељима, закључили су да су ови људи били доведени са територије Албаније.

У месецу октобру 1944, стрељана је велика група затвореника (укупно 104), а били су: Шиптари, Срби, Италијани и Руси. Њих су једног дана одвојили у засебно одељење. Затим су натерани да себи ископају јаме у које су касније укупани. Сви су свучени голи, а затим стрељани ноћу, том приликом чуо се врисак и запомагање а затим пуцањ. Затвореници су свакодневно телесно злостављани, терали су их у кругу по логору да вуку кола са тешким теретом, а иза њих су ишли СС-овци и тукли их. Контролисали су да неко од логораша не сакрије парче хлеба или дуван, за то је следовала казна од 25 батина. Командант логора је био Немац Отел Петер, родом из Минхена, по чину оберстфирер, иначе СС полицајац.

У почетку, у овом логору је било свега четири полицајаца, два полицајца са поменутим Петером. Један од ових се звао Паул Н. који је био по чину унтерфирер. Други се звао Бено Н., Румун из Темишвара који је после поменутог Отела био највернији. Име четвртог не зна се. Касније, у месецу септембру, СС полиција је предала логор СД полицији. Три дана пре дефинитивног напуштања Приштине од стране Немаца, логор је био предат албанској полицији чији је командант био Сашивар Алић из Приштине, који је образовао своју војску на Косову и, после пораза у борби са нашом војском, побегао са Немцима. Он је од стране ове комисије проглашен за ратног злочинца.

Раније, за време постојања логора и за време вршења масовних стрељања, поменути Сашивар је редовно долазио у логор и био је један од најпристраснијих сарадника СС и СД полиције. Када је једном приликом била доведена група партизана, поменути Сашивар тукао је батином партизане по глави тако да су појединци падали онесвесћени. Већина политичких затвореника били су припадници народноослободилачког покрета, а била је једна група који су били као таоци у логору јер су њихови синови били у партизанским одредима.

Бројно стање логорских затвореника у овом логору износило је највише хиљаду људи, а из овог логора интернирано је у четири партије око 1.500 лица. Сарадници окупаторске полиције у логору, поред поменутог Сашивара, били су и Аљаш Сулејман, командир градске милиције у Приштини; Раши Мехмет, префект у Приштини и Зејнел Бејрактар. Они су побегли са Немцима и, по причању наших заробљеника, виђени су у Бечу. И они су од стране ове комисије проглашени за ратне злочинце. Они су се показали као највећи крволочници који сnose исто одговорност као за масовна стрељања у приштинском логору.⁸²

Године 1941. Немачка СС дивизија окупирала је Приштину, а након месец дана заменила ју је италијанска дивизија „перуника“ и остала годину дана. За време боравка ове дивизије вршена су насиља над Србима у месту и околини. За ово време префект је био Алијаз Агуши, а припадник је био Рашид Милат који је побегао са Немцима. У то време је основана квестура чији је шеф био велики противник Срба. У служби квестуре био је наредник – квестор Хамди Н. из Урошевца, затим је био наредник Рамадан Н. из Косовске Митровице. Крајем 1943. године, за шефа квестуре дошао је Рок Налбаш из старе Албаније са пратиоцем Јоком Дедом који је вршио насиља над становништвом. За то време, префект је био Тахир Колшни из Кастра, који је формирао летеће водове са Ђаном из Албаније. Вршена су насиља и тада су убијени Ацо Маровић из Помазатина и Роберт Гајпик. Поред њих, убијено је 12 партизана, међу њима Зејнел Салах из Приштине. Кол је био касније министар полиције у Албанији, после капитулације Италије.

После Кола за префекта је дошао Рашид Мемет из Приштине. Он је организовао СС дивизију „Скендербег“, која је 1944. године послата у Црну Гору под командом Мемеда чији је помоћник био Исмет Наз Албаја, познати гестаповац који је раније био командант фашистичке милиције у Приштини, који је стрељао у Врелу и Сувом Долу 16 људи. Ову милицију је организовао поменути Исмет. Када се распала прва СС дивизија „Скендербег“, исти Исмет основао је другу дивизију. За убиство неколико официра ове дивизије на путу за Призрен, Немци су стрељали 150 Шиптара из старе Албаније, који су били у логору у Приштини. Кад су Немци отпутовали и предали власт Сашивару Алићу – гестаповцу, познатом зликовцу чији су сарадници: Адем Сали (у бекству) из Приштине, Сали Агим (у бекству) и Љути Гаши из Тиране који је погинуо.⁸³

У затворима су шиптарски стражари на разне начине понижавали заробљенике, трудили су се да их деморалишу. У кругу пећког затвора, за време

⁸² АЈ, Фонд бр. 110, ф-617, једин. опис. бр. 667. Изјаве сведока: Мелиха Хасан, секретар АФЖ-а из Приштине, Сава Цетковић, Ристо Илић, Стана Пајевић, Живојин Филиповић, Дра. Веселиновић, Славка Дебељковић Лазић и други.

⁸³ 110, ф-617, док. 662.

обавезне шетње, један од стражара узвикивао би паролe: „Живео Мусолини!“, „Живела Велика Албанија!“, „Живео краљ Виторио Емануело!“ и слично, а затвореници су морали да их понављају. Ко није хтео, био је изложен злостављању.

Сви фашистички затвори били су мање-више исти и у њима се слично поступало, било да се радило о гњиланској Кауши, пећкој Шеремет кули или затворима у Приштини, Урошевцу, Ђаковици и Тирани. Међутим, окружни затвор у Косовској Митровици се по свирепости издвајао од свих осталих на Косову и Метохији. У њему су била немогућа кретања затвореника из једне у другу просторију, а о течајевима или предавањима није се могло ни мислити. У ћелијама се није могло гласно разговарати, поготову певати. Непоштовање наређења затворске управе било је равно самоубиству. Мало је познато да су, за време окупације, у Косовској Митровици постојала четири затвора. У подруму управне зграде „Трепче“, у Звечану, изграђене су четири ћелије. У прве две се могло само стајати и то у потпуном мраку. Друге две биле су нешто пространије, јер је једно лице у њима могло да се опружи на бетонском поду. У ове ћелије су смештани они који су први ухапшени и, када би се хапшење окончало, извођени су и отпремани у окружни затвор. Ове четири ћелије служиле су и за кажњавање недисциплинованих радника, најчешће ухваћеним у крађама малих количина плавог камена или каустичне соде, чега иначе није било на тржишту.

Други затвор у Звечану налазио се, такође, у подруму, али у једној новоизграђеној згради у стамбеном насељу. Био је намењен немачким војницима, осуђеним од војног суда на дуже временске казне. Чување је било поверено фелдјандармерији и то је био једини затвор с којим квислинзи нису имали никакву везу. Из докумената се види да су из овога затвора на издржавање казне у војни затвор у Глазу, у Немачкој, упућене три групе осуђених војника. Приликом разоружавања четника у Црној Гори, у пролеће 1943. године, у овом затвору су неколико дана били затворени и неки познати четнички руководиоци које су Немци похватили, па их одавде упућивали у заробљеничке логоре у Немачкој.⁸⁴ Предстојништво градске полиције у Косовској Митровици имало је свој затвор намењен црноберзијанцима и ситним преступницима, али су шиптарски жандарми у њима затварали и задржавали људе без разлога, тукли их и понижавали.⁸⁵ Најстрожи и са крајње нељудским режимом био је окружни затвор у Косовској Митровици, који се налазио у надлежности Испоставе СД и Гестапоа, али су посаду чинили шиптарски жандарми. Командир затвора био је Хусејин Грдовци, који је за нешто више од годину дана напредовао од поднаредника до потпоручника. Био је то прави манијак са најнижим страстима, који је у изазивању људских пат-

⁸⁴ Зборник НОР, XIII/3, док. 131.

⁸⁵ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, Сурова времена на Косову и Метохији, стр. 169.

њи налазио патолошко задовољство. Ништа бољи од њега није био ни његов заменик Фехим Јука, као и неколицина жандарма, међу којима су се истицали: Суља Ђеља, Бедри Сулејмани, Бедри и Ђазим Незири, као и неки Ахмет из Шаље. Управник затвора био је увек припадник Гестапоа, али се фактички власт налазила у рукама командира Хусејина Грдовција.⁸⁶

Капацитет затвора био је предвиђен за 90 лица, а повремено је у њему било и четири-пет пута више људи. Ваши и стенице су харале, храна је била испод минималних потреба, али је затвореницима најтеже падало понашање жандарма. Бекства су била немогућа, о чему говори само један успели покушај неког криминалца из околине Подујева, али се с разлогом сумњало да је ово бекство остварено уз помоћ подмићених жандарма.⁸⁷

Према подацима којима располаже Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Косову и Метохији, у централном затвору у Косовској Митровици одиграле су се ове ствари:

Прво масовно стрељање извршено је 3. јуна 1943. године око десет сати увече. Том приликом стрељано је 37 лица, већином радника из рудника „Трепча“, који су се разболели на раду, па склоњени у логор код радника, а затим доведени у овај затвор и ту стрељани; међу њима било је неколико сељака из околине Митровице.

Непосредни извршиоци ових стрељања били су већином Шиптари, већином подофицири, који су били жандарми на служби као чувари овог затвора, то су:

- 1) Хусеин Грдовац, потпоручник
- 2) Фехим Јуха, наредник
- 3) Бахрија Н., поднаредник
- 4) Бислим Кола, поднаредник
- 5) Рамиз Н.
- 6) Браим Грдовац, брат поменутог Хусеина
- 7) Амза Абиби, поднаредник
- 8) Хуснија Н. поднаредник
- 9) Ђазим Ђељић из Неволана, поднаредник
- 10) Лиман Н. из Лапског среза
- 11) Нуха Н. из Лапског среза
- 12) Емин Н. из Грдовца
- 14) Адем Рама из Самодрезе
- 15) Дермиш Н., наредник

⁸⁶ Изузетак је био Хусни Мујко, кључар, који је затвореницима чинио непроцењиве услуге. За време свог дежурства омогућио им је да се састају и договарају, преносио је поруке, а појединцима одржавао везу са породицама.

⁸⁷ Исто, стр. 170; Вавић Милорад, Ђорђе Личина, Јован Павловски: Џафер Дева, Андрија Артуковић, Вјекослав Лубурић, Ванчо Михајлов, Загреб, 1985.

Напред поменути су извршиоци стрељања и пљачкања жртава. Друго стрељање у овом затвору извршено је 7. јуна 1943. године над 27 лица, већином радника из рудника „Трепча“, а то све од стране напред именованих лица.

На дан 9. јуна 1943. године, стрељан је Драги Јовановић из Трепче и један Дражићевац. После овога, до 4. јула 1943. године стрељано је десет Црногораца – талаца. На дан 4. јула 1943. године стрељано је 13 лица из Рашке, од којих су неки били присталице Д. Михаиловића, а други су били присталице Комунистичке партије. На дан 11. јула 1943. године, у овом затвору стрељано је 8 комуниста из Косовске Митровице. Све ове податке дао је на саслушању друг Ратомир Сталетовић, који је био притворен у овом затвору за време ових стрељања. Према његовом мишљењу, извршена су још многа стрељања и он сматра да је у овом затвору стрељано 118 лица од стране Гестапоа, осморица Руса од стране фелдјандармерије и 1–3 лица од стране албанског суда. Сва ова стрељања, према сведочењу овог друга, извршена су по наређењу органа немачке СД полиције у Косовској Митровици. Ова комисија трага за њиховим именима и адресама, како би их могла прогласити ратним злочинцима. Као што је познато, Косовска Митровица била је у немачкој окупационој зони, а припадала је, на неки начин, Недићевој Србији. Ту су постајали немачки, шинтарски и недићевски административни органи. Сви они скупа водили су борбу против народноослободилачког покрета и сва ова недела њихови су заједнички злочини, извршени под руководством немачке СД полиције. Према једном извештају Среског народног одбора у Косовској Митровици, окупатор је, са својим помагачима, за време окупације стрељао у овом затвору око 285 лица.⁸⁸

Кроз затвор у Косовској Митровици пролазили су и страдали људи из Западне и Јужне Србије, свих места на Космету, а после капитулације Италије, и из Албаније. Више од 90% били су Срби и Црногорци, а затим и Јевреји. Немци су избегавали да стрељају Шинтаре, осим неколико тешких злочинаца.⁸⁹

Гестапо и СД убацивали су у затворске ћелије своје доушнике и агенте који су, провоцирајући затворенике, покушавали да сазнају нешто више од онога што су они изјавили на саслушањима. Тако су, као провокатори, коришћени: Ђуро Пећанин, Џевдет Имери, Рамиз Ајет и други. Иسمет Пећанин из Новог Пазара и Џевдет Имери, као доушници, били су упућени са групом затвореника у логор на Бањици, одакле су после неколико дана пуштени.⁹⁰

Понашање затворског особља било је сурово, чак и за немачке појмове. Према изјави генерал-мајора Теодора Фишера, војни заповедник Србије на-

⁸⁸ АЈ, 110-617-667. Комисија за ратне злочине окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију – Обласном народном одбору Косова и Метохије у Призрену, бр. 104/46, од 23.2.1946; Милорад Вавић, Затвор у Косовској Митровици 1941–1944, Титова Митровица, 1984.

⁸⁹ Нав. према: Б. Божовић, М. Вавић, Сурова времена..., стр. 170.

⁹⁰ Милорад Вавић, Џафер Дева, стр. 32–33; Музеј града Београда, књиге Бањичког логора, под бр. 16030 заведен је провокатор Иسمет Пећанин, а под бр. 12862 Џевдет Имери.

редιο је истрагу о односу према затвореницима. Саслушано је више некадашњих затвореника али ниједан није смео да каже истину. Злостављање је, по Фишеровим речима, потицало од шиптарских жандарма. Зато је било предложено да половину затворске посаде чине Срби из састава Српске државне страже, али то није прихваћено.⁹¹

Затвор у Качанику, у бугарском делу Косова, није био велики, али су услови у њему били изузетно тешки и сурови. Бугарска полиција која је чинила затворску посаду, крајње нељудски се односила према затвореницима. И у овом затвору стрељан је велики број заробљених партизана и ухапшених припадника народноослободилачког покрета.

Привредне прилике и логор у Првом Тунелу

Окупатор је почев од 1942. године, оскудевао у радној снази у рудницима, пошто се приличан број рудара прикључио устанку 1941. године.⁹² Зато је питање радне снаге, нарочито за „Трепчу“, представљало проблем.

Шулцполиција и Српска државна стража обилазиле су села и одводиле здраве и снажне људе на рад у „Трепчу“. Део људства је слат у рудник бакра у Бору. Колико је људство ангажовано за принудни рад у рудницима нисмо утврдили, али је сигурно да су мобилисани за рад бежали натраг кад год им се за то указала прилика.

Колико је мобилизација људства за рад у рудницима била акутна, најбоље нам говори телеграм Окружног косовскомитровачког начелства од 24. фебруара 1943, који је упућен Министарству унутрашњих послова у Београду. У телеграму пише да се на последње тражење (да се упути 84 радника у борски рудник) не може удовољити, јер је из округа у току фебруара ангажовано 300 радника за рад у „Трепчи“ и околним рудницима.

Моли се Министарство да ослободи Косовскомитровачки округ од обавеза слања радника у руднике ван свог подручја.⁹³ Из једног другог документа се види да Окружно начелство тражи, према наређењу Крајско-мандантуре, по пет радника из сваке општине који треба да се јаве на рад у „Трепчу“ 1. марта 1943. године.⁹⁴

Овим путем решавао се проблем радне снаге само повремено. Мобилисани сељаци одлазили су на рад на месец-два дана. Зато је окупатору било потребно да нађе стални извор радне снаге. Преко Одељења за привреду при Управном штабу у Београду предузете су мере да се у „Трепчу“ доведу политички затвореници. У месечном извештају Испоставе Гестапоа

⁹¹ Наведено према Б. Божовић, М. Вавић, Сурова времена..., стр. 171.

⁹² ВА, Нда, 27-5-1.

⁹³ Исто, 32-7-52.

⁹⁴ Исто, 32-7-51.

у Митровици за август 1942. године истиче се: „Питање радника за рудник Трепчу, нарочито за рудник Стари Трг, још увек је од нарочитог значаја за интересе Рајха. Намерава се да се у Старом Тргу запосли 100–300 политичких затвореника који су предвиђени за присиљан рад“.⁹⁵

За смештај радника – политичких затвореника формиран је логор у Првом Тунелу. Концентрациони логор у Првом Тунелу рудника Трепче формирао је Андрија Шабин, инжењер из Беле Цркве. У Првом Тунелу су раднички станови претворени у једну велику просторију затворену двоструком жицом. Иницијатор овог концентрационог логора је Ернест Краузе, инжењер, пореклом Аустријанац, вероватно из Беча. Логор је постојао све до септембра 1944, када је већи број логораша побегао у партизане. Према наређењу немачког заповедника Србије од 10. октобра 1942. године, на принудни рад упућени су устаници који нису ухваћени у борби (ухваћени у борби су по наређењу стрељани), устаници који су се предали, „лица која су ухваћена под сумњом да припадају устаничком покрету, да су устанике помагали или на било који начин са њима сарађивали...“⁹⁶

У логор су доведени затвореници углавном из логора Сајмиште. Међу њима је било заробљених партизана који нису ухваћени у борби, позадинских радника, чланова КПЈ, СКОЈ-а и припадника НОП-а. То људство је прошло кроз разне затворе док је доведено на Сајмиште, где је једним делом ликвидирано. Затвореници који нису, по оцени окупатора, представљали већу опасност, слати су на принудни рад у Немачку и у окупирана подручја. Тако је дошло до тога да се са Сајмишта изведе група и за рад у Трепчи, а смештена је у логору у Првом Тунелу. Међу њима било је људи из свих крајева Југославије.

Прва група логораша доведена је крајем августа, а друга крајем октобра 1942. године. Ове групе су имале око 600 људи. Трећа група (70 инжењера и занатлија) доведена је 23. маја 1943; затим у размацима од 10 до 15 дана пристиже четврта, пета и шеста група. Рачуна се да је 1943. године доведено око 500 логораша. О упућивању седме, последње групе, у оперативном дневнику немачке команде Југоистока од 12. марта 1944. године пише: „225 српских затвореника из концентрационог логора као радна снага за рудник Трепчу упућено је камионима преко Скадра и Урошевца за Митровицу“.⁹⁷ Људство ове групе доведено је из Црне Горе, где је окупатор купио старце и малолетнике по селима где су се кретале партизанске јединице. Било је људи са преко 90 година старости, а преовлађивали су они између 50 и 70 година. Кроз логор у Првом Тунелу прошло је око 1.300 људи, али се у њему у просеку налазило од 300 до 500. Док су једни умирали од тифуса и глади и стрељани, други су уместо њих довођени.

⁹⁵ Бане Божовић, Трагом тајних докумената Гестапоа; Они о нама, „Звечан“, 15.12.1959.

⁹⁶ Зборник НОР. I/4, док. бр. 84.

⁹⁷ ВА, НА, 27-18-1.

Карактеристично је да се избегавало довођење лица у логор са терена Митровице и ближе околине јер су она у познатој средини могла лакше да шире „комунистичке идеје“. Таква лица су враћена преко Испоставе Гестапоа у Митровицу о чему говори више извештаја Испоставе централи у Београду. У једном извештају шефа Испоставе од 7. новембра 1942. године, по пристизању друге групе логораша са Сајмишта, наводи се да су упућена три логораша која су исте године послата из Митровице за Београд ради даљег упућивања у један од логора. „Сва тројица су на том подручју позната као комунисти и деловали су такође на овом терену за КПЈ, и ако се ови људи запосле на овом терену они би опет могли доћи у везу са становништвом овог поручја и да даље врше пропаганду за комунисте а против Немаца. Горе наведени повучени су с рада 6. новембра 1942. године и спроведени у овдашњи полицијски затвор. Приликом једног од следећих транспорта биће спроведени у београдски логор. Да би се избегле даље последице, моли се да се убудуће тачно провере затвореници који се упућују у Стари Трг и да се не враћају на овај терен бивши затвореници који су били сарадници Комунистичке партије на овом подручју“. На основу овог захтева, начелник Централе Гестапоа у Београду издао је наредбу да се затвореници који су одређени за присилан рад не могу послати на место где су до тада радили.⁹⁸

Логораша су распоређивани на рад у јами и на грађевинским објектима, а занатлије (електричари, машинбравари, стругари, кројачи и др.) и инжењери издвајани су за рад у радионицама. Надзор над њима, поред стручног особља, вршила је за време рада и шулцполиција. Логор је до маја 1943. обезбеђивала једна немачка чета шулцполицајаца, а затим је смењује чета бугарских војника. Бугарску чету, након два месеца, замењује чета белогардејаца, а њу након два месеца чета шулцполицајаца у којој су били регрутовани Арбанаси.

Положај логораша био је веома тежак. Храна им није била довољна ни за најнеопходније одржавање. Рачуна се да је за време постојања логора помрло од глади 150 људи. Пред полазак на посао, са логорашима је понекад извођен егзерцир што их је још више исцрпљивало. За прекршај логорске дисциплине логораша су кажњавани до 50 батина корбачем, а за теже случајеве стрељани. За приговарање режиму у логору, логораша су предавани СД полицији која их је стрељала. То се десило и са онима који су били сумњиви, о чему су се старали убачени провокатори међу логорашима. У пролеће 1943. избио је пегави тифус, због чега је заведен карантин. Захваљујући једном лекару, логорашу, спречено је у први мах стрељање оболелих, пошто је примио на себе њихово лечење. Ипак, касније су стрељана 42 оболела логораша. Почетком маја 1943, тражено је од лекара да установи списак свих логораша који су неспособни за рад. Лекарским прегледом установљено је да од укупно 300 има 100/ неспособних. Издво-

⁹⁸ Бане Божовић, н. д., „Звечан“ 1.1.1960.

јено је 100 неспособних логораша и предато СД полицији. Испостава Гестапоа огласила их је саботерима и стрељала. Ниједан логораш није смео да изнесе или да на било који начин покаже да је неспособан за рад због болести, изнемоглости и сл. Такви су по кратком поступку ликвидирани.

Нешто повољнији је био положај тзв. слободњака, који се појављују од 1943. године. То су углавном били стручњаци, а који су по мишљењу Управе логора, били безопасни за сарадњу. Они су упућивани у Стари Трг и Звечан и радили у погонима „Трепча“. Било им је ограничено кретање и морали су се јављати шулцполицији, али су зато били ослобођени логорске дисциплине и исхране. Стекли су право да се хране у мензи.⁹⁹

У предметном логору било је највише затворено 620 до 700 људи од којих је стрељано 43, а умрло од глади и батина 46, док случајева интернирања није било, пошто означени логор није имао карактер логора на Бањици или на Сајмишту, већ је био логор за принудан рад где су довођени радници из других концентрационих логора, како смо горе навели.

Одведени су из логора у Косовску Митровицу у затвор и тамо стрељани следећи другови:

1) Абдулај Мирко	21) Андрић Зарија
2) Бркић Душан	22) Десница Никола
3) Димитрић Перо	23) Ђукић Гавро
4) Бабић Душан	24) Ђурић Ђуро
5) Бабић Василије	25) Ђурић Љубомир
6) Боројевић Богдан	26) Ећим Милорад
7) Вујасин Лазар	27) Живановић Добросав
8) Грубер Душан	28) Бубало Мане
9) Грубер Јанко	29) Илић Цветко
10) Гајић Живко	30) Иванишевић Станко
11) Гајић Миле	31) Јавор Мирко
12) Дабић Живко	32) Јеличић Стојан
13) Клинцов Ђуро	33) Детровић Никола
14) Лазаревић Јован	34) Црнобрња Ђурађ
15) Малеш Љубан	35) Ђуврк Милутин
16) Миленовић Милоје	36) Мећава Радован
17) Шујица Милош	37) Шевић Петар
18) Матаруга Михајило	38) Бањац Ђуро
19) Милић Цвијетин	39) Салкић Милорад
20) Милићевић Јаков	40) Ненадић Ђуро

⁹⁹ Положај логораша у Првом Тунелу описао је некадашњи логораш Властимир Поповић, Ниш–Сајмиште–Трепча, Београд, 1954, 56–57.

Горенаведени другови су већином из Босне (Босанци), ухваћени на Козари или околним местима, а стрељани су 21.5.1943. године. Поред њих, поведени су у СД полицију и стрељани на путу за Косовску Митровицу: Добрић Драгутин, Настасијевић Мирко и Миша Сремац (презиме непознато).

Пошто се у логору није смело кретати без стражара, 5.

9. 1943. убијен је Филиповић Лука, који је хтео да изађе из собе али га је пушчаним метком у томе спречио белогардејац стражар.

Од глади, терора на раду и батињања умрли су следећи другови:

1) Бабић Милан	24) Ђак Радивој
2) Боројевић Михајло	25) Ђурич Михајло
3) Бањац Бошко	26) Живановић Раја
4) Бажић Мирко	27) Ковачевић Бане
5) Вукосавић Милан	28) Ковачевић Милан
6) Вујадиновић Јован	29) Лемић Драгутин
7) Гргић Петар	30) Михајловић Цветан
8) Димић Мијо	31) Милановић Станко
9) Дамјановић Душан	32) Мандић Лазо
10) Дидић Александар	33) Миљуш Мирко
11) Мијовић Милун	34) Никола Бегенишић
12) Маринковић Душан	35) Сентић Вељко
13) Милинчевић Педраг	36) Стенивуковић Чедо
14) Попић Коста	37) Кнежевић Симо
15) Петковић Ратко	38) Станковић Душан
16) Прерадовић Василије	39) Гајић Фрањо
17) Протић Мирко	40) Поповић Матија
18) Симић Душан	41) Поповић Никола
19) Стојановић Василије	42) Пећанац Драган
20) Средојевић Петар	43) Буразер Јовица
21) Црногорац Драгоје	44) Рашовић Лазар
22) Ђурчић Јагош	45) Вујковац Рајко
23) Бошко Милун	46) Стојановић Вујадин

Поред означених другова има их још који су умрли од батина и глади, али Комисија за сада нема њихове личне податке.

Стрељање и уништавање означених родољуба вршили су:

Ернест Краус, пореклом Аустријанац, вероватно из Беча; инж. Андрија Шоб из Беле Цркве; Иван Липнижик из Словеније; Јосип Елберберт, који се обесио у притвору Јавног тужилаштва у Косовској Митровици. У овим делима именоване је помагао лекар рудника „Трепча“ др Тодор Цветковић, стрељан од НОВ; Руди Херферт, терориста, логораш, родом из Рајнсберга; Небија Ашим, Албанац из Великог Кичића, Вучитрнски срез, логораш; Ру-

стем Шахини, полицајац стрељан од НОВ. Њима су помагали и стражари белогардејци, Немци, војници „Принц Еуген“ дивизије, шуцполиције, албанске жандармерије и остали следбеници фашистичких идеја.

О режиму који је владао у логору може се рећи следеће: стање је било очајно, владао је у потпуности терористички режим као и у свим логорима. Глад, беда и изнуреност, свакодневне батине (од 21 до 100) издржавали су логораши у толикој мери да се неки нису дизали после. На рад су ишли голи, боси, гладни, храна је била недовољна (вода од кромпира и пасуља, 200 грама убуђане и горке проје), морали су бацати руду. Било је и случајева да су људи сами скакали у јаме дубоке од 30 до 40 метара и на тај начин скратили патње. Ујутру су извођени у гомилама, уз брдо лежећи, на коленима идући уз брдо по камену. Ко то није могао издржати, добијао је страховите батине.

Слободни радници радили су под терором за парче буђаве проје, са надницама од 70 до 90 динара у окупацијским новчаницама, мада је килограм кукуруза коштао 150 динара. У руднику су постајали шпијуни, слуге, али све то није ометало политички рад радника. На раду су вршене разне саботаже јер је терор дошао до врхунца. На послу је радника тукао сам директор и сви могући полицајци. Као петоколонаши, стално су претили логором и затвором. Многи поштени радници спроведени су у СД полицију у Косовску Митровицу, где су и стрељани, док су њихове породице гладовале. Бројно стање слободних радника било је од 1.000 до 1.300. Радници су били социјално угрожени и имали су ограничено кретање уз дозволу за улазак и излазак из предузећа. Вршен је притисак за прековремени и прекомерни рад без икакве накнаде. За најситнију грешку радници су предавани логорским властима.¹⁰⁰

Злочини против човечности – убиства, плачке и крађе

Поступање са Србима и Црногорцима у Косовској котлини у току Другог светског рата, али не само с њима, већ и са припадницима осталих словенских народа и Јеврејима који су живели на подручју Косовске котлине, апсолутно припадају злочину против човечности. Побуде за такво понашање биле су последица политичке, верске и расне мржње, управо израз тежње за стварање етнички чисте „Велике Албаније“, а исељавања, застрашивања и прогони вршени су на националној и верској основи.

У писму Обласног комитета за Косово и Метохију које је, 3. септембра 1943. године, упућено делегату Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Централног комитета КПЈ, Светозару Вукмановићу Темпу, приказан је однос окупа-

¹⁰⁰ АЈ, 110-617-667. Комисијски извештај од 5. марта 1946. године, рађен на лицу места у Првом Тунелу.

тора и шиптарских квислинга према Србима и Црногорцима. У њему је, између осталог, писало:

„Политичка ситуација. Окупаторске снаге систематски настављају над српским живљем терор, пљачку, интернирање и убијање, уз помоћ шиптарске војске, вулнетара и милиције. Нарочито је терор јак и сталан у срезовима Косова, тј. свуда онамо под италијанском окупацијом, где има српског села или живља. Приређују праве хајке против комуниста где предњачи нова шиптарска војска и карабињери, против Срба, јер њих сматрају комунистима.

Навешћемо неколико случајева како се врше претреси, нпр.: у Приштини (варош) – војска, милиција, вулнетари и карабињери распореде се у групе а предходно нареду да нико од Срба не сме да излази из кућа. Отпочне претрес свих српских кућа без изузетака. При претресу млате, прекопавају и често руше зидове. Ако не могу ништа наћи, подметну фишек метака и сл. те је то довољно да воде у затвор, а кућу пљачком опусте.

У једну кућу где заврше претрес наилази друга група, па трећа, четврта, и тако по седам разних група и све опљачкају тако да последња група нема ништа да опљачка. Излаз у варош за Србе је ограничена. Група од три и више Срба не сме се наћи у једној кући, а камоли на улици.

У селима је много страшније, јер поред премлаћивања и пљачки, практикују и убијања. Дешава се, на пример, да дође та полицијска банда ноћу у село и позове све сељаке пред једну кућу, па нареди да сви донесу по једну пушку. Међутим, оружја нема, јер је оно прикупљано прошле зиме и они сами то знају, али њихов је циљ пљачка, зато они приморавају сељаке да од њих купују пушке да би их предали. Ко нема новац, тај пушку може купити за стоку. У свим селима премлаћених и изломљених руку и ногу је колико хоћеш. Сељак не може ићи из села у село, а села се чувају и дању и ноћу. Странцу је немогуће доћи у село, јер иако би успео ноћу да се провуче до куће, нико не сме да га прими. Дешава се често да саме те банде и чувари провоцирају на тај начин што дођу у близину села, договоре се коју ће кућу да опљачкају, па онда почну да вичу: иу! пуцају као да су тобож приметили да је неки комуниста, партизан или четник ушао у кућу. Тада они претресају, премлате, ухапсе и главно што је за њих, опљачкају или уцене ухапшеног са великом сумом тако да је породица приморана да га откупљује.

Методи пљачке, терора су нечувени. Ово је унеколико појачало долазак и хватање неких Дражиних официра. Још хвали масовни покољ. Народ је

ненаоружан. Излаз из ситуације без одреда, који би их прихватио негде близу, нема. Све ово окупатор форсира да би шиптарске масе држао у заблуди о спољној ситуацији. Маса људи је отишла у Кукс на рад, с намером да се прикључи неком одреду, а да избегне терор. У оваквој ситуацији рад је скоро немогућ, али ипак политички се ради и масе су већином под нашим утицајем и одлазак у одред је отежан“.¹⁰¹

Писмо је пружало не само приказ тренутне ситуације, већ и пресек стања у последње две године, с тим што је нелогична оцена у последњој реченици да су „масе под нашим утицајем“.

И Немци су у неким својим извештајима наглашавали да „на Косову Шиптари тлаче српско становништво“ констатујући да та „чињеница иде у прилог Драже Михаиловића“. Херман Нојбахер, специјални изасланик немачког Министарства иностраних послова за Југоисток, наглашава у својим мемоарима да су Шиптари пожурили да протерају што више Срба са Косова и Метохије које су анектирали, па су чак за исељавање узимали „пристојбу у злату“. Милан Недић обратио му се молбом да заштити Србе, па је Нојбахер инсистирао да прогон престане. Пошто је његова интервенција остала без резултата, припретио је оставком. Наводно, касније је Џафер Дева интервенисао, али и поред тога, Нојбахер на крају закључује да „је ипак још од 1941. године било учињено много зла Србима“.¹⁰²

Италијани су јула 1943. године, у једном обавештајном извештају указали како се појачала „тенденција дивљања шиптарских власти против српског елемента“. Три дана раније, команда 9. италијанске армије извештавала је како је једна делегација Срба из села Башче, у пећкој префектури, тражила од војних власти „интернирање сопствених породица у циљу обезбеђења“.¹⁰³ Међу шиптарским квислиншким вођством, преовладало је схватање да ће протеривањем Срба, Црногораца и осталог словенског живља и уништавањем свих трагова њиховог живљења, на Косову и Метохији, после завршетка рата, лако доказати како је то територија која би морала да припадне „Великој Албанији“. Квислинзи су то истицали на сеоским зборовима и на другим скуповима. Наводно, они ће на мировној конференцији поставити захтеве за припајањем Албанији, онда ће доћи међународна комисија која ће подручје затећи без Срба и Црногораца и њихових насеобина, што ће је уверити у исправност захтева и утицати да се донесе одлука у корист Албаније.

Прогон Срба и Црногораца био је саставни део званичне политике квислиншких власти од општина до владе у Тирани. Власти, не само да нису покушавале да то спрече, већ су подстицале злочине. Саветник вицецраља

¹⁰¹ Зборник НОР, I/19, док. 45.

¹⁰² Зборник НОР, XII/1, док. 125; Херман Нојбахер, Специјални задатак Балкан, Београд, 2005, стр. 10–11.

¹⁰³ Исто, XIII/3, док. 64 и 85.

Албаније, предратни југословенски народни посланик и богати индустријалац Ферхат-бег Драга, у августу 1941. године, изјавио је како је дошао моме-нат за ликвидацију Срба и да их под косовским сунцем више неће бити. Он и његови људи су се предано трудили како би се ова стравична замисао што брже остварила.¹⁰⁴ И док је један од најистакнутијих квислиншких шефова хушкао Шиптаре против Срба и Црногораца, орган фашистичког Косовског комитета „Косова“ објавио је тих дана чланак у коме, без иоле срама, информше како насељеници Срби и Црногорци добровољно напуштају Косово и Метохију, али подстакнути од четника сами пале своје куће и уништавају све ствари које не могу са собом да понесу.¹⁰⁵ Мустафа Круја, председник албанске владе и један од главних великоалбанских идеолога, одржао је 19. фебруара 1942. године предавање у Краљевској италијанској академији у Риму, о природном и историјском карактеру „Велике Албаније“. Истакао је да ће Бенито Мусолини и Адолф Хитлер, после победе сила Осовине и успостављања новог европског поретка, обезбедити Албанији најшире етничке границе и да ће она остати у нераскидивој заједници са фашистичком Италијом. Предавање је регистровао и гроф Ђано у свом дневнику, констатујући да је дворана била „напола празна“.¹⁰⁶

Мустафа Круја био је миљеник фашистичког вође Мусолинија који га је, док је живео у емиграцији до окупације Албаније, издашно помагао и финансирао. Круја је, крајем јуна 1942. године, посетио Косово и Метохију. У седиштима свих префектура и ненпрефектура, издавао је наређења да се и Срби староседеоци прогласе за насељенике и, уз помоћ немачке и италијанске власти, протерају и опреме у концентрационе логоре. Препоручивао је да се насељеници убијају. Свуда се кретао, уносио мржњу и антисрпско расположење, хушкајући Шиптаре против Срба и Црногораца. Мустафа Круја је 27. јуна био у Приштини и на збору, пред великом масом народа која је пристизала од раног јутра, предвођена сеоским старешинама и руководиоцима Фашистичке партије, говорио против Срба и Црногораца, али и против народноослободилачког покрета. Рекао је, поред осталог:

„Албански народ неће постати комунист, не, албански народ не продаје породичну част, част својих жена и кћери, албански народ не продаје своју бесу, ни своју веру. Он ће пре себе убити, него што ће дозволити да његова кћер буде забава српском комунисти.“

¹⁰⁴ ВА, Мф. 1, с. 77. СУП Косовска Митровица; др Слободан Милошевић, Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945, Београд, 1981, стр. 54.

¹⁰⁵ Др Али Хадри, Ђаковица у НОП-у, Приштина, 1976, стр. 64.

¹⁰⁶ Исто, Народноослободилачки покрет на Косову, Београд, 1973, стр. 307; Дневник грофа Ђана, Загреб, 1948, стр. 305.

После оваквог хушкања Мустафе Крује, по његовом одласку, појачан је терор Шиптара над Србима и Црногорцима, а нарочито је порастао број убиства.

Мустафа Круја је, и 1943. године, посетио Косово и Метохију, у пратњи више министара своје владе и најпознатијих квислинга. У Ораховцу је рекао како је требало уништити Дечане, Грачаницу и друга знамења и светиње српског народа. У Дечанима се дивио манастиру, али је својој пратњи гласно, да чују и Срби који су се ту задесили, рекао: „Не заборавите ви, да је ово албанска гробница“. И ова посета једног од најистакнутијих квислинга, била је сигнал за нове и теже прогоне српског и црногорског живља.¹⁰⁷

И други фашистички руководиоци долазили су на Косово и Метохију, држали говоре и обраћали се народу. Локални функционери трудили су се да што више индоктринирају масе, говорећи им како су све недаће које су кроз историју притискале Шиптаре, увек потицале од Срба и Црногораца.

Злочини у Косовској котлини

Шиптари повратници из Албаније, заједно са феудалцима и другим квислинзима, који су стање под окупацијом користили за лично богаћење и били на челу борбе за етнички чисту „Велику Албанију“, харангирали су и у Косовској котлини, усмеравајући шиптарско становништво против Срба и Црногораца. Истицали су како су они главни кривци за њихов положај у Краљевини Југославији, прећуткујући да су и српске и црногорске масе биле у истом положају као и они, да су живе у сиромаштву и да се насељеници још нису били скућили на добијеним утринама и крчевинама.

Сценарио прогона у Косовској котлини био је мање-више сличан ономе који је практикован у дреничким и метохијским селима. Ноћни напади били су праћени снажном пуцњавом, виком, урликањем, плачком стоке и убијањима. Паљени су стогови сена, сламе и кукурузне шаше, понегде штале, шупе и амбари. Најчешће су настојали да у селу убију двојцу-тројицу најугледнијих Срба и Црногораца, како би застрашили остале и нагнали их на сеобу. Упркос томе, процес исељавања из косовских села текао је споријим темпом него у Метохији и Дреници.

Убиства су, и поред свега, била честа, а плачке још чешће. Као и у Метохији, људи су убијани због освете или због неких безначајних свађа у предатном раздобљу, али увек зато што су били Срби.

¹⁰⁷ Задужбине Косова, Београд, 1987, стр. 801.

Неродимски срез

У селу Танкосићу, код Урошевца, живело је 120 породица, осим две-три све су биле српске. У фебруару 1943. године, надамак Танкосића, из заседе је убијен Ђорђе Пецељ. Идуће године, када се од комшије враћао кући, убијен је усред дана Јован Пецељ, брат Ђорђев. Анђин зет и сестрић убијени су у Некодиму, код Урошевца.¹⁰⁸

Осим Пецеља, у Танкосићу су страдале и друге породице. Стану Крстић убили су док је орала на њиви и отели јој две краве које су биле упрегнуте у плуг. Николу Крстића убили су на кућном прагу. Младић Велимир Јовановић убијен је док је радио на њиви. На изласку из села, на путу према Урошевцу, убијен је Мирко Цветковић. Зденка Хаса, Хрвата, убили су и бацили у бунар. Данко Стојановић из Гушице (Качанички срез) побегао је у Танкосић испред бугарског терора, али су га шиптарски терористи убили. Угледни Раде Милинић ухапшен је и, не могавши да издржи злостављање Шиптара у затвору у Урошевцу, скочио је са другог спрата непрефектуре и на месту остао мртав.

Августа 1941. године, у Танкосићу и оближњим селима је једне ноћи ухапшено око стотину сељака. У згради општине у Слатини су их безобзирно тукли. Василија Коцића, док га је син беспомоћно држао на рукама, дотукао је председник општине Адем Гута, говорећи: „Ја сам Адем Гута који Србе гута“. У овој рацији животе су изгубила још три Србина.¹⁰⁹

Исмаил Бафти Горани, као срески начелник у Урошевцу, сагласно одлукама Комитета, још 1941. године, организовао је своје оружане банде и помоћу њих делимично убијао а делимично хапсио, па у својим затворима најсвирепије мучио, уцењивао и плачкао становништво нешиптарских народности, нарочито грађане у тај срез досељене после 1912. године. Његове злочиначке методе мучења и убијања биле су: набијање игала и клинаца под нокте у безброј случајева; провлачење жице кроз зглобове на рукама кроз шаке; стављање жара на трбух и груди жртава; чупање бркова, вађење очију и сечење ушију, чупање ногу из бедара; батињање моткама, корбачима, цаковима од песка и цевима од пушака, стављање врућих јаја испод пазуха, сасацање жртава на комаде секирама итд.

Будући истовремено и један од руководећих чланова Косовског комитета и оснивач и руководилац среске фашистичке организације „Балиста“, он је силом оружја спроводио у дело злочиначке планове и одлуке које је на састанцима у тим фашистичким организацијама изграђивао са својим саученицима и то углавном: потпуно уништење свих насељеника у срезу, било кроз покоље, плачке и паљевине, било принудним расељавањем. Поред осталих злочина, починио је колективне злочине плачке, паљевине

¹⁰⁸ НИН, Београд, 7. јула 1988, Изјава Анђе Пецељ.

¹⁰⁹ Изјава Ђорђа Бокића, из Инђије 1. новембра 1990; Изјава Љубице Вукајловић из Нове Пазове.

и рушења, као и принудног расељавања над становницима села: Бабуш, Рабовци, Грболе, Нови Миращ, Бабљак, Појатиште, Сазлија, Папаз, Неродимље, Помазатин, Борош Село, Дугањево, Плешна и др. На та села је изаслао или сам повео оружане банде које су опљачкале сву имовину жртава, затим попалиле и порушиле зграде, исекле воћњаке, затрпале бунаре, у неким местима порушиле и гробља, па касније све то преорале, по речима једнога из његове банде: „Ако би дошла нека међународна комисија да се не може утврдити да су ту некад била насеља“.

Убивства:

1941:

– У општини Бабуш, организовао је покољ 20 лица од којих је до сада идентификовано само њих девет (једна жена и осморица мушких) и то: Бокић Душан, Рунић Никола, Вукајловић Радован, Огњановић Раде, Пауновић Рајко, Вуковић Душан, Серафим и Бојан браћа Петровићи, сви земљораници и Стеванија Желјковић, удова, домаћица, сви из општине Бабуш. Њих је све похватио и после свирепих мучења поубијао. При томе је Вукајловић Радована везао жицом, разапео међу два дрвета, прво му ископао очи па је наредио да кожу још живом одеру, а Вуковић Душана је одвео у зграду Бабуш где га је заклао секирама га исекавши на комаде.

– У селу Догањеву убио је Срећка и Уроша, браћу Марковиће из истог села, приликом летње жетве код њихове куће.

– У самом Урошевцу у својим затворима и по месту поубијао је и мукама уморио више лица, међу којима и Лазара Крстића, црквењака из Штимља; Милана Карацића, судског служитеља из Урошевца; Милоша Сурлу, чувара пруге из Урошевца и Крсту Крстића, црквењака и з Неродимља.

– У селу Појатишту убио је Косту Секулића и том приликом опљачкао му сву стоку.

– У Штимљу, у јесен, убио је шест насељеника чији идентитет није утврђен сем два брата Бајкића.

– У селу Муховце убио је 18. новембра Копривицу Јована, опљачкао му сву имовину и запалио кућу, а 21. новембра ноћу је упао у кућу удове Бојане Поповић, под изговором да тражи оружје, опљачкао је и убио јој женско дете од 10 година.

1942:

– у селу Влашка Бара током јесени убио је Тодора Станковића и Митра Поповића, опљачкао им имовину и кућу спалио.

– У селу Бибе, крајем године, убио је Илију Савића, имовину му опљачкао и кућу спалио.

– У Урошевцу је током године убио у своме затвору ухапшене Владу Миленића и Благоја Буву, пошто их је претходно зверски мучио, па изма-

сакрирани леш Миланића избацио кроз прозор затвора на улицу, те се на лешу видело да су убијеном почупани бркови и одсечене уши као и још многи трагови мучења.

– У селу Косину убио је пет лица од којих су идентификовани Витомир Н. и Димо Стошић, кога је претходно ухапсио и фамилију ученио „откупом од 100 наполеондора (онда 100 до 180 хиљада динара) и када је фамилија учену исплатила, ипак га је убио и целу имовину опљачкао.

– У селу Шљивово убио је Апостола Живковића, опљачкао му имовину и кућу запалио.

1943:

– Почетком године организовао и извршио напад на село Грболе, у коме је, после пљачке, спалио све насељеничке куће и том приликом похватао и убио шест људи и то: Рада Бајата и Тодора Милића је везао па их живе бацио у ватру упаљене куће где су сагорели. Осталу четворицу је мучио па поклао и то: Душана Ђајића, Новицу Ђајића, Новицу Видачића и Јагоша Милића.

Остале мушкарце, такође, безобзирно и мучки су тукли, малтретирали и на разне начине мучили. Одвели су их у Талиновац и затворили у зграду општине. Ту су довели: Марка Јанићијевића и Веска Добросављевића из Совтовића и Милорада Цвејића из Врбештице, које су похватили на путу, где су се случајно затекли. Убедили су их да су били заједно са партизанима у згради Стаје Сталетовића, прибили их уза зид и стрељали.

У овим зликовачким акцијама учествовали су вулнетари Ђазима Сефедина Лугађија и његових доглавника Мустафе и Нуредина. Није изостао ни Дели Хас са комшијама из суседне Ораховице, који су и до тада учествовали у свим нападима на Грболе и остала села у суседству, у којима су живели Срби. У Ораховици су, поред 60 шиптарских, живеле само две насељеничке породице које су купиле куће и имања. Сусељани су обе породице протерали, а Гојка Ђерисила убили.¹¹⁰

– Почетком године убио је у самом Урошевцу: Трајковић Милана, учитеља; Кујунџић Драгог, свештеника и Бакића Рајка, индустријалца.

Организовао је и извршио 12. септембра масовни покољ Срба у Урошевцу и том приликом за неколико часова поубијао 60 људи и то један део у самој вароши (48) а други (њих 12) је извео ван места код „Камене главе“ и ту их све побио. Од побијених до сада су идентификовани: Деспот Богдановић, банкарски чиновник, са сином Ацом, старим 15 година; Данило Комад и син му Перо; Марко Дамјановић и синови му Војо и Вуко; Марко Иберџић;

¹¹⁰ Младен Т. Милић, Косовско село Грболе од настанка до нестанка, Приштина, 1984, стр. 174–178; АЈ, 110, Ф. бр. 22411 и 22412.

Благоје Поповић; Саво Савовић са сином Пером; Манојло Муришић, сви из Урошевца; Илија Синадиновић, бравар; Љубомир Ламић, берберин; Милан Вакић; Марко Дунђер; Чедо Гигић, обућар; Јован Трнић, земљорадник; Ђорђе Миличевић; Чедомир Тодоровић; Митар Перуновић и брат му Мишо; Јован Денда; Поповић Алекса и син му Слободан, гимназијалац.

Највећи део жртава похапсио је ноћу, приморавајући већ ухапшене да следећег изазивају из куће „на бесу“, па би га тако из куће измамио и хапсио.

У селу Муховцу убио је Радована Сушића и његовог сина, после претходног мучења, имовину опљачкао, кућу запалио; у селу Бибе 7 децембра убио је Милоша Милојевића, имовину опљачкао а фамилију протерао; у селу Сазлија убио је Косту Милошевића и Спасоја Лечића, опљачкао им је имовину а кућу спалио; те је ухапсио још три лица (међу којима кројачке раднике Вецка Н. и Марка Н.) па их одвео пред зграду општине и ту убио; у селу Сојево убио је Бован Милана, опљачкао му имовину и кућу спалио; у селу Прелезу убио Јована Венду, метком из пушке и без мучења; у Урошевцу, после дугог мучења у свом затвору, убио је Трајка Крстића, бившег председника општине косинске.¹¹¹

У селу Слазија код Урошевца, настала је плачка стоке, пољопривредних справа и покућства. То су радиле комшије Шиптари из истог села. Сви, чак и дванаестогодишњи чобани, носили су пушке о рамену. Ухапшене су везали, а затим ударали пушчаним цевима, кундацима и врећицама с песком, да би, затим, неким међу њима, забијали ексере под нокте. Сву земљу коју су насељеници добили аграрном реформом, одузели су им, али их нису протерали. Становницима Сазлије, али и других села наређено је да морају имати чуваре и одредили су им једног Шиптара. Том чувару у Сазлији су плаћали 15 наполеона масечно, а у неким селима и до 30 наполеона. О заштити се, међутим, није могло говорити, јер се она сводила на помагање оних који су их плачкали. Ти чувари су, у ствари, контролисали сељане.¹¹²

За време одступања и за време капитулације југословенске војске, Арнаути плачкају све што могу, углавном државну својину, и врше личне освете. Потом прелазе на плачку становништва. Кад би се појавила згодна прилика чинили су убиства ради освете. Страх је обузео масе и почиње нагло исељавање. Организованија српска села у почетку силом се одупиру навали Арнаута. Друга су одмах подлегла, нарочито Метохија, Дреница, Подримље и сва села ближа планинама. Беже и склањају се већином у насељеничка села Косовске котлине, од Урошевца до Обилића. Арнаути се не обазире на наређења већ поново узимају маха. Ради заштите Срба долазило је и до оружаних сукоба италијанске војске са Арнаутима – случај када је нападно и исељено село Помазатин, поред осталих. На подручјима Неродимског и

¹¹¹ АЈ, 110, Ф. бр. 22412; 22411; 22416. Појединости о злочину, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Злочинци: Исмаил Бафти Горани, Ђазим Бислим Лутаџија, Јашаревић Амдија Суљо и други.

¹¹² Владимир Дедијер и Антун Милетић, Протеривање Срба са огњишта, Београд, 1989, стр. 776–777.

Грачаничког среза, терор над насељеницима, започет крајем априла, наста-вљен је наредних месеци и година. У томе је постојао континуитет који је био праћен злостављањима. Прво су на удару била мала села, јер је из њих најлакше било изгонити насељенике. И староседеоци су били на удару, посебно после капитулације Италије септембра 1943. године.

Тако проводе целу 1942. годину доста мирно. Помажу се међусобно и добро сналазе. Питање бројних избеглица добро решавају. Но, ипак, сваки акт или политички маневар на граници, наравно, плаћају увек скупо. Зато је, од јануара до марта 1943. године, било опште батињање по свим сели-ма, интернирање и убијање. Ово је било префорсирано, променљиво, али издржљиво. У Другом светском рату Шиптари су примењивали исте мето-де истребљивања Срба са Косова и Метохије као у време Берлинског кон-греса до Првог светског рата. Ништа се ту битно није изменило јер је циљ остао исти. Резултат прогона Срба у току Другог светског рата је поразан. Број Шиптара се нагло повећавао, а број Срба се фатално смањивао.

Председништво Министарског савета, са О. Бр. 2038 од 12. децембра 1942. године доставило је Министарству правде Списак лица убијених од 6. априла 1941. до 6. априла 1942. године у области Косова: у 186 места укупни број убијених износио је 461.

Грачанички срез

До године 1936. у Грачаничком срезу налазиле су се 1.052 насељеничке породице, српске. Негде су се ти насељеници сместили поред Срба ста-роседелаца или поред Арнаута, а негде су, по утринама, основали своја нова села. Срез се налазио усред Косовог Поља, у равници око реке Лаба и Ситнице. Чисто српска села, без Арнаута, у Грачаничком срезу била су ова: Суви Дол, Ново Рујице, Старо Грацко, Добротин, Ливађе, Гуштерица, Косово Поље, Ново Село, Чаглавица, Лапље Село, Скуланево, Радево, Чепине, Батусе, Обилић, Орловић, Југовић, Добро Село, Помазатин, Врело, Вршевци, Магура и Варошица Липљан. Арнаутски бес није штедео, како ћемо видети, ни Србе староседеоце: и они су тучени и прогањани. Али су систематски исе-љени само Срби насељеници. У мају 1941. године, цивилну власт су од Немаца преузели Италијани, који су обуздали, само у извесној мери испаде Арнаута. Срби истерани дотле из мањих села, били су се збили у већа; они се тамо држе до 1943. године. Тако су из Доброг Села побегли у рудник „Обилић“ у априлу 1941, држали се тамо четири месеца, па одатле побегли у друга села и у При-штину. Из Помазатина су се преселили у Косово Поље; из Враголије у Бресје, Обилић и Крушевац; из Бабуша у Суви Дол и тако даље.¹¹³

¹¹³ Јеромонах Атанасије Јевтић, Од Косива до Јадовна – путни записи, Београд, 1987, стр. 154–155.

Лицем на годину 1943, Италијани купе оружје од Срба, затим врше регрутацију међу Србима и одводе велики број људи у Албанију. Најзад спремајући своју капитулацију, која се десила, како је познато, 8. септембра, Италијани су претходно предали Арнаутима и остатак цивилне власти коју су дотле сами држали. Све је то имало за последицу поновно јачање арнаутског покрета против Срба. Нови напади, појединачни и масовни, нове туче и затвори, нови изгони и убиства.

Село Кривово, у општини Липљан, насељено Црногорцима, међу првима је било жртва насиља шиптарских квислинга. Прво су убили Станка Поповића са једногодишњим дететом које је држао у наручју, а затим и Пека Ковача. Потом је убијен Милисав Савићевић, а такође и Новак Савићевић са седам синова. Пошто је у селу било око 20 породица, све су се груписале у три камене куће, из којих су се, приликом напада, браниле. Пошто су их вулнетари нападали из ноћи у ноћ, остали су без муниције, па су морали да пребегну у село Врело под Голешом, које је са 104 домаћинства спадало већа села.¹¹⁴

Другог августа 1942. Године, на путу Грацко–Липљан, убијен је Илија Рађеновић, стар 45 година, тешко је рањен Милан Савић, студент, стар 23 године, а лакше рањен Никола Лера, стар 40 година. Сви из Старог Грацка. Организатор овог злочина био је Исљам Доменек из Топличана. Исте године, 6. новембра је убијен у шуми Гига Перенић из Добротина. Од половине 1942. године почињу да руководе свим злочинима карабињери, пандури и вулнетари. За време наведених злочина командант је био италијански пуковник Брадица, префект Илијаз Агуши, а председник општине Липљанске наредник Шабан Фесић (Хаџи) из Бандулића, а затим Курта Калеци из Приштине.

28. новембра 1942. године, пандур општине Липљанске Јануз, из села Крајишта, ранио је у Грацку комунисту Емина Дуракуа. Том приликом пандури су ухапсили и терорисали 10 људи из села.

Другог јануара 1943. године, Франческо Ферара, карабињерски маршал (из Липљана) стрељао је Милу Драшковића (старог 48 година), из Грацка.

Тринаестог јануара 1943. године, приликом блокаде Сувог Дола, о којој је у тексту писано, фашисти су у пољу крај села убили Милутина Аксића, омладинца (17 година) из Липљана, ранили комунисту Ацу Маровића и Роберта Гајдука ухватили. Јануз, кмет из Малог Алаша изјављује да је он убио Милутина Алексића. После страшних мучења фашисти су, 16. јануара 1943, стрељали Ацу Маровића и Роберта Гајдука у Липљану.

Тада су ухапшени и отерани у Липљан на мучење. Дражићеви агенти Чедо Балабановић, Раде и Милан Радаковић све су открили полицији без терора и били су одмах пуштени. Казали су ко има оружје и ко је ко-

¹¹⁴ Никола Видачић, На обалама Неродимке, стр. 203; Владимир Дедијер–Антун Милетић, н. д., стр. 765–768; Атанасије Јевтић, н. д., стр. 156.

муниста. Полиција је мучила и злостављала углавном људе које су они проказали.

У селу Старом Грацку, карабињери и пандури из Липљана су, 1. фебруара 1943, уз помоћ Шиптара из околних села: Рујца, Алаша, Потуровца и др., опколили и убили осморицу народних партизана: Јанка, делегата Врховног штаба, Илију Марковића и Неђу Миличићи из Старог Грацка, Видосава Алексића из Липљана, Сибина из Рујца, два партизана из Македоније и Ранка Маричића. Ухватили су и партизанку Грозду из Урошевца. Ту су стрељали и Андрију Самарџића, старог 39 година, сопственика куће у којој су се партизани налазили.

Главни организатори свих ови злочина били су: карабињерски маршал Франческо Ферари из Агете (Италија), секретар општине Иљаз Н. Пека, родом из Албаније, командир липљанске полиције Смаиљ Драгуши из Старог Рујца и његов заменик Наза из Бујанца. Активни учесници били су: пандури ове општине Идриз Мехмед, Абиб Емини и Ђерам Селими (сви из Бандулића), Јануз из Крајишта и остали, сви карабињери, Марко Дебић, шпијун из Новог Рујца, фашистички шиптарски летећи вод под командом неког капетана Џониса Сторе Алоаније и многи Шиптари из околних села.

14. априла 1943. године Шиптари из Великог Рибара, Чучуљаге, Вршевца и других села убили су у шуми Липовица 12 партизана – Шиптара и Срба: Славка Чиповића и Мирка Одаловића из Грацка; Бошка Милетића из Врела; Свету Бугарина; Марка Јеврејина; Љупчета Џанкиног; Драгишу из избегличког логора; Ђему, фашистичког милиционара; двојицу шиптарских гимназијалаца из Приштине и Неђмију, берберина из Подујева. Главни организатор и активни учесник у овом злочину био је Кадри Беба из Велоког Рибара, председник липљанске општине који је својом руком убио шесторицу заробљених.

Терор и пљачке настављају се и даље, углавном по српским селима. Учествује и Квестура, полиција, вулнетари, карабињери и „летећи вод“ под командом Селима из Добрања.

Агенти Драже Михаиловића успели су, крајем 1941. године, да организују – од изрода српског и од извесног броја неосвешћених Срба – разбојничке и пљачкашке банде које су извршиле низ убиства и пљачки на путевима. Оне су опљачкале и убиле десетак невиних Шиптара. Великошиптарска реакција је ове злочине приписала комунистима и то је један од разлога што су Шиптари у овој општини скоро сви антикомунисти, антипартизани. Главни организатор и учесник у овим злочинима био је Дражин агент Сава Милићевић, који је, с друге стране, био отворени шпијун фашистичког окупатора.¹¹⁵

Из парохије липљанске на Косову, списак од 62 српска имена саставио је парох Борислав Кевкић, с напоменом да су „сви именовани православни

¹¹⁵ ВА, НОВЈ, к-223, ф-10, док. 25/2.

Срби поубијани од Арнаута“. Из овог списка наводимо имена Срба из Липљана и Доње Гуштерице, која до сада нису наведена у претходном опису жртава рата. То су: Богдан Цвејић, убијен у Приштини; Зафир Спасић, убијен ашовом у свом дворишту; Велибор Марковић, убијен у 19. години; Аксић Ђорђе и супруга му Мирјана, убијени истог дана; Јован Денић, убијен из пушке и син му Јордан, заједно; Никола Лазић, убијен на путу; Живо Димић, убијен ноћу; Веселин Матић (Дабић), убијен 1942; Серафин Миливојевић, убијен више села; Милан Лазић, убијен на њиви; Стојко Смиљић, 19 година, на непознатом месту; Милорад Стојановић, 18 година, убијен на непознатом месту; Војин Гуџић, убијен код Добротина; Радомир Трајковић, убијен код Словиња; Милан Јовановић, убијен изван села; Илија Русимовић, убијен између Добротина и Липљана; Александар Столић, убијен из пушке у свом дворишту; Стојан Мирић, убијен 1942; Јевта Милкић, убијен на путу; Велибор Миленковић, убијен на путу; Трајко Симић, убијен на жетви у њиви; Серафин Цвејић, убијен на својој њиви; Благоје Филић, убијен у својој кући и са њим његов син Милорад; Миодраг Јовић, убијен у Јањеви; Лука Бокић, 22 године, убијен на њиви; Фиљко Танасковић, избеглица, убијен на њиви; Акса Илић, убијен на њиви; Крста Лалић, убијен увече, 1943; Петар Кузмановић, чувар пруге, убијен 1944; Марко Марковић, чувар пруге; Милан Марковић, из Новог Рујца; Анто Денда, умро од последица туче; Цвета Булајић, дете; Босиљка Ожеговић, дете; Душан Кртенић, дете, погинуо од експлозије бомбе; Благоје Илић, погинуо у борби; Никола Папић и Владо Бокић, погинули у Сувом Долу од експлозије бомбе; Рајко Дошлић, Божидар Милкић, Стојан Васић, Даница Новаковић и Данило Илић, сви погинули у борби са балистима 1945. године у Дреници; Никола Богуновић, умро од туче 1944; Чедомир Вучић, младић, и Александар Костић, младић, погинули у Дреници од балиста; Миладин Велић, рањен из пушке, умире 1945; Радомир Стојковић, умро од туче у Глоговцу 1945, и још нека лица.¹¹⁶

У Доњем Гадимљу било је само шест српских кућа. У Горњем Гадимљу пет хрватских породица, у Маревцу четири и у Енцу само две српске куће. У Бандулићу су живеле само три насељеничке породице, а у Великој Добрањи десетак породица насељеника из Херцеговине. У Челопеку рат је затекао осам насељеничких и староседелачких домова, а у Бадовцу пет породица. У овим селима Шиптари су чинили већину становништва и они су своје сусељане одмах, 1941. године, опљачкали и протерали. Сметала им је макар и једна српска или црногорска кућа међу њихових стотину или две стотине домова. Неки међу њима сматрали су великодушношћу то што су их само опљачкали, а никога нису убили. Сличну судбину доживело је и село Ариљача, док је Слатина расељена.

¹¹⁶ Атанасије Јевтић, Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990, Приштина, 1990, стр. 22–23.

Крајем 1941. године, протеране су 23 насељеничке породице, колико их је живело у Мухадер Бабушу, а у 1943. години то је задесило и 19 породица из села Бујанца. И то су била мешовита села у којима су насељеници чинили мањину.

У селу Луг било је 30 породица насељених из Лике. Они су били упорни у намери да не оставе домове. Преживели су неколико туча, трпели свакодневне претресе, хапшења, убиства и друге видове терора и насиља. Издржали су до 1943. године и тада су напустили Луг и прешли у оближња села Лепину и Скуланово. И ту су били изложени терору и пљачкама, а један Обрадовић, старији човек, умро је док су га тукли. Куће у Лугу су им порушене и сравњене са земљом. Неки од њих су се из Лепине и Скуланова морали одселити у Србију.¹¹⁷

Магура, Српски Вршевац, Крушевац и Мазгит, такође су расељени. У српском Вршевцу су порушили и повадили темеље свих 18 кућа, које су, између два рата, подигли насељени Личани. У Магури куће нису порушене, али су се у њих уселили Шиптари и у њима остали до ослобођења.

Потуровац је село настало после Првог светског рата. У њему је било двадесетак домова насељеника из Херцеговине. После априлског рата, село се нашло на удару шиптарских квислинга. Често су упадали, три насељеника су убили, отимали им стоку и чинили разна недела. На њиви су убили Стевана Угарковића, а после три месеца убили су и његовог сина Николу. Једну жену, којој муж није био код куће, јавно су, пред девером, силовали у њеном дворишту. За то време, девер јој је био везан за дрво. Када више нису могли подносити терор, људи су побегли у Липљан и Суви До. Последњи становници Потуровца још нису били напустили село, а вулнетари су навалили на њихове куће и почели да их пустоше. Скидали су цреп, изваљивали врата, прозоре и патос, носећи то са осталим опљачканим стварима својим кућама. Док су то радили, наишла је једна мања јединица италијанске војске и отерала их, како не би уништавали зграде. Један од пљачкаша им се успротивио, а војници су га убили. Када је италијанска јединица отишла, разбојници су се вратили и наставили свој рушилачки посао.¹¹⁸

На терену општине голешке, окупатор и његове слуге починили су многе злочине, углавном над српским живљем, од почетка окупације па до данас. Организатори свих ових злочина били су: карабињерски маршал у Магури, председник општине Рифат из Добрања и његови следбеници, командант вулнетара Селим из Добрања, Реџеп из Вршевца, Азем из Чучуљаге и други. Одмах после окупације Југославије, расељена су села Криво, Ариљача, Слатина и Потуровце.

¹¹⁷ Ђоко Сојевић, Записи косовског партизана, Београд, 1965, стр. 16; Изјава Гојка Јакшића, Омладински покрет, Титоград, април 1989, стр. 17.

¹¹⁸ Изјава Гојка Јакшића, стр. 17.

Кривово, август 1941. године, од стране Шиптара убијени су: седморица синова Новака Савићевића: Мићо, Михајло, Миливоје, Мујушко, Јевро, Новак и Радивоје; Пеко Ковачевић, Мидо Бизмаревић и син му Милан. Све су куће порушене и запаљене, скоро сва стока опљачкана и сва земља одузета. Злочинци: Ајдин Ајдиновић и Осман Љамовић из Коратице, Муслија Јашаревић и Бајрам Шабановић из Ђурашина, и многи други непознати.

Ариљача, 1941, убијен је Мићо Ђилас. Одузете све куће и земља. Злочинци су Шиптари из истог села који су присвојили куће и земљу.

Велика Слатина: одузете све куће и земља. Убијени су: Радивоје Маројевић, Станко Поповић и кћерка му од 12 година. Душан Вуковић из Вуковца заклан у самој општини слатинској.

Потуровци, 12. април 1941, убијен је Стеван Угарковић, а 7. августа, на путу, његов син Никола Угарковић. Све су куће запаљене, одузета сва земља, шума, виногради.

1941. године расељене су из Велке Добрање три породице које су тамо живееле. Почетком јуна 1943. године, расељена су села Вршевци, Магура и Луг. Ово је расељење извршено по одобрењу и по плану фашистичког окупатора. Организатори и учесници су били вулнетари и многи несавесни Шиптари из околних села.

Вршевце, 7. децембар 1942, на путу Чучуљага – Потуровце погинули су Душан Блануша и Никола Цветковић. 2. јуна 1943. године једна шиптарска пљачкашка банда напала је наше село, опљачкала доста стоке, извела два старца (Миле Дукић и Миле Блануша) и убила их крај села. Затим је село расељено, све су куће порушене и земља одузета.

Магура, 20. април, Спасо Миличевић убијен је у кући и опљачкана му је сва стока. 7. децембра 1942. на путу Чучуљага – Потуровце погинула је Сава Чолић. Почетком јуна расељено је и ово село, куће и земљу одузели су вулнетари и заведени Шиптари на челу са Рецепом из Вршевца, командантом вулнетара за ову општину.

Врело, 1941. и 1942, шиптарски квислинзи убили су велики број Срба и Црногораца око 35: Новака и Михала Савића, Марка и Мата Радоњића, Мила Безмарковића, Сима Петијевића, Божа и Мирка Биговића, Петра Курпрешанина, Мића Савићевића, Радована Вујичића, Милана Даковића, Михаила Керкеза, Милана Совиља, Лаза Амановића, Милоша Сашића и друге.

Луг, марта 1944, убијен је Божо Лалић.

Добрево, 1942, Ђира Најић убијен је у пољу, а децембра 1942. на прагу своје куће убијен је Илија Јовановић, сопственик млина у Добреву. Ибуш Јаир, командир полиције ове општине, и пандур Меуш из В. Слатине, са братом Азизом организовали су ова убиства.¹¹⁹

¹¹⁹ ВА, НОВЈ, к-223, ф-10, док. бр. 26/2; Атанасије Јевтић, Од Косова до Јадовна – Путни записи, Београд, стр. 1987, 154–167; Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку – Документа архиве Рашко-призренске и косовскометохијске, Грачаница – Београд 2008, стр. 69–88.

На терену општине коморанске, одмах после окупације, расељена су сва насељеничка села у овој општини. Командант овог округа био је тада Цваде. Неки су се од изабраних лица задржали у овом срезу и многи су отишли у Србију, те су починиоци злочина за ову општину непознати. Село Коморан имало је 57 кућа. Расељено је. Приликом расељавања погинули су: Јашо Кукољ, Перо Радић, Душан Радић, Ђуро Триван и Симо Триван.

Доњи Забел: запаљене две куће и опљачкано пет говеда; Бивољак: опљачкане две куће и том приликом су погинули Анђелко Миленковић, Миливоје Анђелковић, Миленко Миленковић, Петар Миленковић и Милица Миленковић са дететом.

Организатори и учесници су: Мехмет Градица, Таир Бериша, Оца из Станковића, секретар Општине, Осман Усеновић и Авдо Аџо из Збела.¹²⁰

На терену општине грачаничке, у селу Сушица, убијени: Јован Филић, од стране Арнаута, Станоје Андрејевић у воденици и Алекса Марковић на путу Приштина – Грачаница, 9. фебруара 1943. године; у Грачаници, јула 1942. године, убијен је у винограду изнад села Траја Јанићијевић; 9. фебруара 1943. убијен је Стојан Перовић на путу Приштина – Грачаница; Живојин Јовановић, убијен од Немаца; Марко Јосифовић убијен од Немаца; Станоје Јосифовић изведен ноћу и заклан у свом дворишту од Арнаута; Дамњан Димитријевић, убијен од Арнаута; Љубица Арсић, убијена од Немаца; Димитрије Јанковић убијен у рату, и други.

Ливађе, убијени: Вукадин Димитријевић, пред кућом, 16. новембра 1943, од стране Бануша Салије из села Оклапа, који је био чувар села па је многе Ливађане уцењивао износом од 6 до 300 наполеона албанских. Њему се придружио Рамиз Марсељевић из Оклапа. Вршили су бешчашће над девојкама и женама. Младен Ристић је убијен новембра 1944. године. Одведено је 35 лица на присилни рад у Немачкој. Затворено је 35 лица у приштинском затвору, где су мучени од стране албанске власти. Милан Секулић био је тучен и уцењен за 84 наполеона, а Спира Петровић умро је од батина Зефе Стубље, католика из Јањева. Поред ових, умрли су: Стојан Секулић, Арсеније Јовановић, Јаћим Стојановић, Младен Стевић, Танаско Декић, Никола Цвејић, Живојин Трифуновић, Драгутин Арсић, Драгомир Јовановић, Витко Јовановић и други.

Ново Село: пошто су житељи овог села домороци, подносили су свакојаке муке: туче, одузимање имања, интернирани су у Немачку, Албанију и томе подобно. Марта 1941, убијени су у шуми крај села Александар Вилић и Блага Петковић, а 19. јула 1942. године Благоје Нићић, од стране Авдије Зејнуловића из села Мрамора.

¹²⁰ Исто.

Златаре: јуна 1942. године, убијени су у шуми Радомир и Драгомир Вилчић, истог дана погинуо је у свом дворишту Ђорђе Јелић.

Лапље Село: 5. августа 1942. године убијен је Мира Здравковић, на њиви између Лапљег Села и Сувог Дола. Убиство су, изгледа, извршили Дражини бандити.

Бадовац: из овог села Шиптари су раселили пет српских породица и присвојили њихове куће и имања. Убијени су: Драгутин Николић, чобанин, заклан 19. децембра 1943. Било је неморално силовање девојака и жена, а поред тога одвели су силом једну девојку и ко зна шта је са њом било. Једном речју вршене су разне несрећне ствари које се не могу описати.¹²¹

Село Ајвалија имало је 52 куће Срба насељеника и 24 куће Арнаута. Због великог терора Арнаута – домородаца Срби су морали да напусте домове и нађу уточиште у Србији.

Да је зулум од стране Арнаута превазишао сваку меру, излажемо њихова недела: поред плачке жита, стоке и ствари, чинили су грозна Недела која могу урадити само дивљаци. Тако, на пример: три најлепше девојке узели су за себе; присиљавали и вршили неморалне радње над девојкама и женама. И то им беше мало, па су ноћу, ради имања, заклали доброг домаћина Младеновић Миленка, његову жену Младену и слугу Драгана Јанићијевића из села Бадовца, општина грачаничка, 19.12. 1943. године. Чувени зликовци: Јусуф Адемовић и син Идриз Чакти; Авду Шећировић, Љатиф Зећировић и други, сви из села Ајвалије. Од стране Немаца су убијени: Живко Поповић у Албанији; Маринко Младеновић и Мирко Видојевић.

У селима Матичане и Чаглавица било је плачке.

Све ове злочине вршили су плаћеници окупатора и неки несавесни Шиптари. За ово време председник ове општине био је Амдија из Мрамора.

Село Помазатин (обилићка општина) је нападнуто и исељено априла месеца 1942. године. Имало је 22 куће – седам кућа је запаљено за време напада, а остале су касније уништене. Том приликом опљачкано је 59 говеда, 12 коња, сав пољопривредни материјал и покућство. Бранећи село погинули су: Раде Маровић и Петар Бањегалић, а пре њих Илија Грубеша и Милош Сурлић. Командант округа је био италијански мајор Брадица. Организатори и учесници у нападу били су фашистички плаћеници: Рама Богујевац, председник општине облићке, из села Брејса; Алија Ам. Аљуш, Алија Муџија Фериз, Исмаил Тафа, сви из Малог Белаћевца; Салија Смаил Реца Чучало и Зога из В. Белаћевца.

Село Косово Поље су фашисти напали 9. августа 1941. године и потпуно уништили две куће. У борби су тешко ранили Николу Булатовића, помоћног партизана. Андрија Булајић је искасапљен после мучења. Убијен

¹²¹ Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку..., стр. 89–93. Извештај пароха грачаничког Приштинском намесништву под бр. 226, од 29. јула 1947.

је Јован Миковић, општински деловођа; Мирко Самарџић, тежак и књиговођа убијен је на њиви; Викота и Милан Јанковић. Учесници овог злочина били су Осман Муратов, Ука Незиров, Мурат Плана – сви из Крушевца, Исеновићи из Аде и други.

Угљаре: 26. августа 1942. године, близу села, на путу за Приштину, убијени су од стране фашистичких помагача: Петар Галић, стар 75 година; његов син Живко, стар 35 година; Јордан Галић, стар 18 година, скојевац; Гаврило Данић, стар 47 година, и Живка Јовановић, стара 50 година. Злочинци су непознати, сматра се да је ово убиство организовао албански фашистички комитет, као одговор на злочине које су чиниле банде Драже Михаиловића.

У селу Обилић су, од стране шиптарских плаћеничких банди, убијени: Сима Матић, Јанко Огњеновић, Петар Јовановић, Лазар Илић и Љубомир Илић. Фашистички помагачи отели су две куће, опљачкали 15 говеда, два коња и запалили четири сламе и један пласт сена.

Из села Крушевац одсељене су све насељеничке породице. Том приликом погинули су Дошљак Милорад и Јован Максимовић.

У Старом Обилићу фашистичке слуге одузеле су четири куће, опљачкале пет говеда, осам оваца и запалили једну сламу.

У селу Мазгит одузета је сва земља, запаљена сва слама и једно сено.

Све горе наведене злочине спроводио је окупатор преко великог броја плаћених Шиптара (пандура, вулнетара и других). У злочинама је учествовао и приличан број несавесних заведених Шиптара.¹²²

У самој Приштини, од првих дана окупације, поред пљачке, убијени су многи Срби и то: Спира Каракушевић, сајџија, пред својом кућом; Добривоје Зечевић, механичар из Чачка а онда житељ Приштине; Душан С. Антић, чувар поља; Јован Максимовић, сељак из села Крушевца; Новица Р. Антић из села Црквене Водице; Никола Радојевић, доктор-оператор, заклан у овдашњој болници; Цветко Аритоновић, дунђер из Приштине, убијен из пушке у својој кући; Лепосава, супруга Живорада Кораћа, учитељица из Приштине, убијена из пушке у својој кући; Љубомир, син Косте Милентијевића из Приштине, убијен пушком од стране Арнаута у Липовици, планини код Голеша, а са њиме још седморица Срба, сви су закопани у гробљу приштинском, а имена им се не знају. У селу Девет Југовића, Михаило Кузмановић убијен и бачен у бунар, а председник општине Новак Марковић претучен и умро у приштинској болници. У селу Софалија су четворица староседелаца избодена ножевима па дотучена из пушака.¹²³

Пљачкања Срба вршена су масовно и на препреден начин од стране Шиптара и окупатора. Вршене су уцене тако што су Срби хапшени,

¹²² Исто.

¹²³ Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовскометохијске, Грачаница-Београд, 2008, стр. 71–72; Јеромонах Атанасије Јевтић, Од Косова до Јадовна – Путни записи, Београд, 1987, стр. 166–167.

а онда пуштани уз велике своте новца. Шиптари су тражили оружје од Срба иако Срби нису имали оружје. Зато су Срби, по веома високим ценама, куповали оружје од Шиптара. Оружје су тражили неколико пута годишње, увек када им је био потребан новац. Пљачкана је стока и жито у виду десетка и беговских четвртина. Насељеници су масовно исељавани, њихова покретна и непокретна имовина пљачкана. Све је ово рађено са знањем окупатора и уз његово одобрење да би се српском народу задале што веће жртве.

Више стотина људи је депортовано у концентрационе логоре и на присилан рад у Албанији, Немачкој и другим крајевима које је непријатељ окупирао. Затвореници у логорима – затворени под шиптарском контролом били су мучени под оптужбом да су комунисти и четници. Поведена је права хајка на српски народ и српску цркву – до истребљења, а под оптужбом да су против окупатора и против Шипније.

Главни кривац у срезу је Иљаз Агушевић, рентијер из Приштине и бивши народни посланик у странци ЈРЗ, пре рата, тадашњи срески начелник у Приштини, један од вођа Косовског комитета. Миљух Исмаил, власник хотела „Скендербег“ у Приштини, био је шеф извршног одбора и вођа „Црне руке“; Бабин Мост: Амет Н.; Девет Југовића: Идриз Бајрамовић, Рафат и Муарем Асановић, Шериф Бегировић, Реџеп Бајрамовић, Шешивар из Приштине, Нејазми Гафур и други који су радили на истребљавању српског живља.

Насиља у Косовскомитровачком округу

Окружни начелник у Косовској Митровици хвали се више пута да Косовскомитровачки округ може послужити као пример реда, мира и безбедности, јер у њему није погинуо ниједан немачки војник, што је јединствени случај у Србији. „Ове позитивне чињенице свакако су добар морални капитал, како за народ ових крајева тако исто и за органе, који сnose одговорност за ред, мир и безбедност грађана“.¹²⁴ Међутим, када се радило о убиствима, пљачкању и крађи имовине, морао је признати да таквих појава има, али да су оне производ самовоље појединаца. Из делимичних извештаја Окружног начелства у Косовској Митровици и из других докумената, могу се регистровати само нека убиства, пљачке и крађе, јер оштећена страна није увек смела да поднесе пријаву против извршилаца, а када је то учинила, обично је пљачку приказивала као крађу да би избегла да открије кривца. И поред тога, овакве појаве се могу регистровати скоро свакодневно, за време сукоба појединих супарничких војних формација.

¹²⁴ Наведено према: Б. Бошковић, н. д., стр. 143.

Узрока за овакве појаве било је више. Међу вулнетарима било је наоружаних лица којима је пушка била потребна да би залазили у српска села ради пљачке, а уз то су биле неминовне и људске жртве, па чак и жене и деца. Слободно ношење оружја искористили су и за крвну освету над Србима и Арбанасима. Поједине четничке дружине одлазиле су у села, отимале стоку и прехранбене артикле, тражиле да буду угошћене итд. За супростављање је, обично, следило убиство. На Рогозни, па и у Ибарској долини, пљачкали су трговце који су се кретали на линији Косовска Митровица – Нови Пазар. Код осиромашеног становништва, нарочито избеглица, рађале су се тенденције крађе са жељом да се како-тако одржи егзистенција.¹²⁵

У делу Косовске котлине под немачком управом, први на удару били су насељеници. Од Априлског рата њих су прогониле банде, неке су их убијале, а већина их је пљачкала и протеривала. Прве жртве пале су, око 20. априла у Лапском срезу, а затим у Вучитрнском и Косовскомитровачком. У селу Шипољу, надомак Косовске Митровице, 11. маја су убијени Вукашин Тренкић, шумар, и Марко Вавић, земљорадник, насељен у Врбници. У августу 1941. године, док је косио ливаду, убијен је Милош Шаровић из Шипоља.

У селу Медреговцу, код Подујева, у међусобној свађи, Шиптар је убио Шиптара. Њихове комшије су се договориле да за убиство оптуже Србе. Захтевали су од фелдјандармерије да за одмазду спале све српске куће у селу. Немци су им то дозволили и дали око 100 војника који су их обезбеђивали. Вулнетари су спалили све куће и протерали све српске породице. Квислинзи су ову подвалу искористили и у пропагандне сврхе, проповедајући да Немци штите Шиптаре и свете се Србима.¹²⁶

Према регистру који је сачинио војноуправни саветник крајскомандатуре у Косовској Митровици др Герхард Ролфе, од маја до децембра 1941. у округу је било 68 случајева насиља, пљачки, паљења и убиства. Регистар је, међутим, био непотпун, јер није регистровао ни десети део од онога што се у Лапском срезу догађало. До краја године, насељеничка села су порушена у готово целом овом округу. У Шипољу су, на пример, остале читаве само две куће у које су се уселили Шиптари. Слично је било и у селима: Херцегову, Ошљану, Балинцу и свим осталим у Вучитрнском срезу. У насељеничке куће усељавали су се Шиптари из Дренице, али и досељеници из Албаније, а оне које су остале неусељене – рушили су.¹²⁷

Нису, међутим, само насељеници били изложени прогонима, већ и староседеоци. Вулнетари из Дренице су у групама прелазили граничну линију код села Јасеновика, у део Ибарског Колашина, који је остао у саставу Косовскомитро-

¹²⁵ ВА, Нда, 21-1-108, 51-4-44, 51-4-45, 52-8-56, 59-9-18 и 52-9-28. Грађа из које се појаве крађе, пљачки и убиства могу регистровати и детаљније описати.

¹²⁶ Наведено према Б. Божовић М. Вавић, *Сурова времена...*, стр. 132–133.

¹²⁷ ВА, Мф, „Праг“, р. 8, стр. 507–512.

вачког округа и нападали српска села. У августу 1943. године, убијени су: Петар Поповић, службеник из Вучитрна; Милета Симић из Свињара; Стеван Мркић и Иса Лукић из Сврачка; у Новом Селу Бегову, код Вучитрна, убијени су: Аритон Јоановић, Милан Миленковић, његов синовац Миодраг и други.¹²⁸

У Липовици, код Бањске, срез Косовска Митровица, октобра 1941. године, вулнетари су убили четири угледна домаћина, староседеоца: браћу Миладина и Живка Радовановића и њихове рођаке Крста и Ратка, такође Радовановиће. Када су вулнетари, након паљевине Ибарског Колашина, палећи и пљачкајући све пред собом, кренули према Бањској, Радовановићи нису послушали савете комшија да се склоне и избегну, говорећи како никоме нису зло нанели и како немају разлога да се плаше. Вулнетари су их затекли испред својих кућа, повели их у оближњу шуму и побили. Миладинов син и рођак Нићо су, када су сазнали за нестанак, кренули да то пријаве жандармеријској станици у Бањској. Пошто су обојица били запослени у „Трепчи“, уздали су се у немачке објаве у вези са слободним кретањем, али им нису користиле. Пресрели су их вулнетари и обојицу, без икаквог повода, убили.

Са каквом лакоћом су шиптарски квислинзи убијали Србе и Црногорце, потврђује пример Живојина Ристића. Он је био радник на железници и, пошто је најављен пролазак воза, морао је да спусти рампу на пружном прелазу. Јашући на коњу, у том тренутку, наишао је брат злогласног Бислима Бајгоре и, љут што Ристић није сачекао њега да прође па да тек тада спусти рампу, извукао пиштољ и на месту га убио.

Шиптарско квислиншко вођство је планирало да, 5. фебруара 1942. године, у околини Косовске Митровице, на простору Жабаре – Кошутово – Брабонић, концентрише више хиљада вулнетара и сељака, претежно из Дренице и околине. Било је предвиђено да, сутрадан изјутра, почну антисрпске демонстрације како би се испровоцирао обрачун и изазвало крвопролиће.

Иако обављене у највећој тајности, припреме су проваљене. Жандармеријски поручник Ђок Ђокић, иначе Шиптар и ађутант команданта жандармерије Бајазита Бољетинија, обавестио је о овоме Зенона Демића, делегата Недићевог Министарства финансија за округ. Увече, истог дана, жандармеријски наредник Никол Ђони потврдио је Демићу информацију добијену од Ђокића, и додао да се припрема свирепа одмазда над Србима и Црногорцима. Пошто је Ђони радио у Албанском народном савезу, сумњи није било места. Демић је одмах обавестио крајскоманданта и довео му Ђонија, који је потврдио информацију.¹²⁹

¹²⁸ ВА, Нда: Горе наведене кутије и фасцикле са бројевима докумената; др Атанасије Јевтић, н. д., стр. 123; Ненад Антонијевић, Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату – документи, Београд, 2009, стр. 170–172.

¹²⁹ ВА, Нда, к-22, 53/1–2.

Крајскомандант је, у току ноћи, позвао: Ферхат-бега Драгу, који се задесио у Косовској Митровици, Шабана Мустафу Гашија, Фегбија Фрашерија, Аџифа Бљуту, Бајазита Бољетинија и Ибрахима Љутвија, и енергично им наредио да спрече крвопролиће, иначе ће употребити силу. Они су били присиљени да наређење прихвате без расправе. Међутим, један део најекстремнијих није их послушао. Кренули су у град, захтевајући освету и крв Срба и Црногораца. Неколико Срба, који су се задесили на улицама, испребијали су. Први и једини пут шиптарска жандармерија иступила је одлучно и растерала демонстранте. Крајскомандантура је својим каналима дошла до сазнања, да је ову акцију припремао и наредио Ферхат-бег Драга, преко петорице младих жандармеријских официра, дошљака из Албаније.¹³⁰

Делатност обавештајне службе и провале

Немачке обавештајне испоставе против НОП Косова деловале су са веома разгранатом агентуром намењеном за убацивање у организације НОП у циљу њиховог откривања. Ове испоставе су у току свога рада на Косову извршиле неколико егзекутивних захвата на основу својих података, а делом и на основу информација које су добијале од осталих немачких и квислиншких установа (крајскомандантуре, немачких агената и других квислинга). Немачки обавештајни центар у Косовској Митровици добио је важног агента – курира Хамида Дедић, који је био веза између партизанских одреда Косова и илегалних организација. Он би пошту, коју је преносио, најпре давао обавештајној испостави у Косовској Митровици, где су је фотокопирали, па затим би је по Дедићу достављала организацији НОП-а којој је била адресирана.

На тај начин, немачка обавештајна служба долазила је до података о позадинским партијским организацијама на Косову и о стању и намерама партизанских јединица на терену Јабланице. У Грачаничком срезу извршена су масовна хапшења припадника и симпатизера НОП-а. Откривене су у том срезу организације КПЈ и НОП-а, а број ухапшених се попео на стотину.¹³¹

О томе како је курир Дедић Хамид откривен постоји више верзија. Једна од њих је, према сећању активиста НОП-а Косовске Митровице, да је Дедић остављао пошту код мајке, са два коверта: један за партизанску везу, а један за Немце. Пошто је његова мајка била неписмена, заменила је коверте и извештај који је био намењен Немцима дала је партизанској вези.

До егзекутивних реализација немачке обавештајне службе на Косову дошло је обавештајним путем. Случај Хамида Дедића није било једино

¹³⁰ Исто; „Праг“, р. 9, сн. 776.

¹³¹ НОС, књ. IV, стр. 852.

убацивање агената немачке обавештајне службе у илегалне организације НОП-а и њихове везе на Косову. Немачка обавештајна служба је улагала напоре да увлачи своје агенте у организације КПЈ, СКОЈ-а и НОП-а, настојећи притом да стрпљиво прикупља податке. До захвата би дошло у тренутку када би се располагало већ знатним и заокруженим прегледом и увидом у стање илегалних организација. Приликом хапшења обично би немачка обавештајна служба на Косову оставила некога од припадника организације НОП-а на слободи, па би затим даље пратила његов рад преко својих агената и тако долазила до нових података, откривала њихове везе и канале и припремала нова хапшења. Истраге на Косову су од стране немачке обавештајне службе вођене врло брутално, а нарочито против припадника КПЈ и СКОЈ-а, тако да су немачки полицијски органи обично путем физичког притиска долазили до података и нових сазнања. Често би у самом затвору, притиском или привилеговањем појединих хапшеника вршили њихово ангажовање да би, затим, били употребљени као провокатори у циљу прикупљања нових података у самом затвору или у циљу разбијања морала међу затвореницима. Исказе хапшеника који су, под притиском и мучењем, попустили, немачки обавештајци су користили према осталим затвореницима употребљавајући тако своја сазнања о делатности целе организације.

Немачки обавештајни аналитичари су агентурну мрежу која је деловала против НОП-а, у оквиру окупационог система Косова, били поделили на три групе у односу на националну и социјалну средину из које је била регрутована. Прву групу агената су чинили фолксдојчери (немачка народносна група) настањени на Косову који су се одмах ставили на услугу немачкој обавештајној служби 1941. године. Међу њима је било неколико предратних сарадника немачке обавештајне службе. Они агенти Немаца који су већ дуже времена живели на Косову били су важан извор за проверавање лица за потребе немачке обавештајне службе јер су познавали прилике. Друга група агената немачке обавештајне службе на Косову је регрутована из редова реакционарних елемената између Албанаца и Срба на Косову. Абвер је на својој окупационој зони имао јако упориште и до рата. Он је пратио нарастање радничког покрета, па је приликом окупације већ имао обиље података које су користили у борби против Партије, СКОЈ-а и НОП-а још од првих дана окупације. Ту је био и Џафер Дева са осталим агентима немачке обавештајне службе који су се окупационом систему одмах ставили на располагање као добри познаваоци прилика. Тако је целокупни квислиншки апарат са свим сарадницима и квислинзима био активиран у циљу учвршћења окупационог система.

Тако је, на пример, Константин Плавшић, агент Абвера до рата, на Косову уживао њихово велико поверење, а посебно немачког генерала Галена и др Матла, шефа Првог одсека немачког обавештајног центра у Београду.

Константин Плавшић је био одлично камуфлирани немачки агент. Становао је у Косовској Митровици и примао „инспекторску“ плату у „Трепчи“, а пет пута већу из Београда, тајно.

Трећа група сарадника, у погледу рата против НОП-а и илегалних организација КПЈ и СКОЈ-а, стицана је врбовањем у затворима, односно на основу оптужног материјала који би био таквом лицу предочен уз стављање пред дилему: или да ради за немачку обавештајну службу или и да сам буде жртва гестаповских мера.¹³²

Крајем зиме 1942. године, окупатор у сарадњи са квислиншком управом предузима нарочите мере да би онемогућио обнављање устанка у пролеће. Патроле су крстариле по селима, хапсиле и убијале сумњива лица. Стрелана су или вешана она лица код којих је пронађено оружје, а нису имали право на њега.¹³³ Просветним радницима достављено је решење Министарства просвете из Београда од 6. априла 1943. године, да у свим селима одржавају становништву говоре, а у споразуму са локалним властима, у којима морају истаћи да се у пролеће мора одржати по сваку цену ред и мир и да ће, у противном, доћи казнене експедиције које ће све уништити. Зато је боље да „идемо да заведемо ред и мир код других него ли они код нас ... ко од наставника, било из којих разлога, одбије да одржи оваква предавања, биће као саботер отпуштен из службе са губитком свих стечених права“.¹³⁴ Испостава Гестапоа у Митровици је нарочито активна. Њен главни задатак био је да утврди ко су чланови КПЈ, СКОЈ-а и сви они који показују тенденцију отпора окупатору и да њиховим затварањем и убијањем спрече обнављање устаничких акција. Упоредо са овим, ова испостава имала је задатак да региструје све Јевреје, а затим их, по добијању наређења, транспортује из Митровице. Овај задатак за Испоставу није био тежак, с обзиром на то да су Јевреји легално живели, па су се прво прихватили да њих ликвидирају. Свим Јеврејима, којих је у Митровици пред рат било око 830 и бавили су се углавном трговином, конфискована је имовина и наређено им је да носе око руке жуте траке са натписом: „Јуда“. Увиђајући смртну опасност, један број Јевреја је пребегао на италијанско окупационо подручје, највише ка Приштини. Средином марта 1942. године, транспортовано је из Митровице за Земун 500 Јевреја, односно сви они који се нису спасили бекством.¹³⁵ У извештају Окружног начелства у Митровици за мај 1942, констатује се да је питање Јевреја решено и да више нема ниједног у округу.¹³⁶

Откривањем припадника НОП-а било је теже. Ту се Испостава морала користити провокаторима који ће продрети у тајне НОП-а и установити њихове припаднике. Она је у томе успела. Поред повремених појединач-

¹³² НОС, књ. IV, стр. 845.

¹³³ „Ново време“, 3.12.1942.

¹³⁴ АИИ РПС, Влада „МН“, II, стр. 165.

¹³⁵ ВА, НА, к-27 II, р. бр. 17 П.

¹³⁶ АИИ РПС, Влада „МН“, II, стр. 165.

них откривања и мањих група, успела је да у организацији КПЈ и СКОЈ-а у Косовској Митровици изврши једну већу провалу у пролеће 1942. и две у 1943. години.

Прва провала почела је у мају 1942. године са Српском државном стражом. У Косовску Митровицу, 25. априла 1942, долази Душан Вукотић, некадашњи ученик гимназије у Призрену. Њему је немачка обавештајна служба поверила задатак да ради на откривању припадника НОП-а, непосредним укључивањем у њихову активност. Постављени задатак је обавио врло успешно и за врло кратко време. Помогло му је то што се пре рата дружио са напредним омладинцима из призренске гимназије. Повезао се са двојицом ранијих другова, тада скојеваца, изложио им да је био у партизанима и заробљен од четника. Приликом заробљавања постављен му је услов да приступи четницима или да буде стрељан. Да би се спасао, пришао је четницима, а затим Српској државној стражи, изјавио је да мрзи Недићеву униформу и да ће у првој згодној прилици поћи у партизанае. Двојица његових другова су поверовали у тачност излагања и упознали о томе МК СКОЈ-а. Са њим су ишли на састанак актива по граду, на којима је оштро нападао недићевце и окупатора. Упознао се и са члановима КПЈ који су непосредно радили са СКОЈ-ем. Успео је да се упозна и са неколицином скојеваца из Трепче. Средином маја 1942. године, изјавио је да ће пошто-пото да напусти Срску државну стражу и од скојеваца тражио цивилно одело и лажну легитимацију, а затим и пиштољ. Било му је потребно да сазна како припадници НОП-а долазе до легитимација и оружја. Обезбеђено му је одело и легитимација, а пиштољ му је обећао један скојевац.

Почетак провале почиње још уочи 1. маја 1942. године. Вукотић је сазнао, после три дана боравка у Митровици, да се спрема растурање прогласа Обкома и да МК спрема растурање свог летка. Понудио се да помогне у растурању, али је одбијен, с обзиром на његов положај униформисаног лица. У међувремену, Вукотић је прикупио довољно података. Филијала Гестапоа решила је да отпочне хапшење. У ноћи између 19. и 20. маја 1942, полицијска кола са СД полицијом и Вукотићем обилази станове чланова СКОЈ-а и КПЈ и хапсе их. Хапшење је настављено у јуну и у јулу 1942. године. Затвореници су се храбро држали изузимајући тројицу који су брзо подлегли притиску и помагали да се провала прошири. Ухапшено је неколико скојеваца из Старог Трга и Звечана. Захваљујући њиховом чврстом држању, није дошло до бројних хапшења у овим местима. Укупно је ухапшено 46 чланова СКОЈ-а и КПЈ. Од њих је 27 интернирано, а петоро стрељано у Митровици.

Најпркоснији однос према гестаповцима имала је Селвира Томазини, професорка, руководилац жена и секретар једне партијске организације у граду. Она је била и најстарија (29 година) од свих затворених скојеваца и чланова КПЈ, међу којима је било њених ученика. На саслушању је

отворено говорила да је комунисткиња и да зато неће ништа одати. Уочи њеног спровођења у Београд са другом групом затвореника који су били предвиђени за интернирање, 13. августа 1942, филијала Гестапоа написала је њену карактеристику у којој пише да је Селвира Томазине „казала својим другарицама да сву кривицу пребаце на њу, јер ни у ком случају неће ништа одати“.¹³⁷ Шеф филијале Гестапоа у Митровици радиотелеграмом обавештава своју централу у Београду, 13. августа 1942, о следећем: „Томазине је требала бити спроведена данас са транспортом у Београд. У затвору и путем на железничку станицу, неколико пута је узвикивала 'Црвени фронт' и дигла песницу на комунистички поздрав. Да би се ова фанатичарка учинила нешкодљивом, молим да се најхитније дозволи њено стрељање“.¹³⁸ У ноћи између 13. и 14. августа 1942. године, Томазине је стрељана.¹³⁹

Провала, која је почела у марту и завршила се крајем јуна 1943. године, показала је небудност. У њој су опет били затворени већином скојевци и чланови КПЈ који су радили са организацијом СКОЈ-а. Хапшење је вршено по групама, до 27. марта било је ухапшено петоро-шесторо омладинаца. Због недовољне чврстине једног омладинца, симпатизера НОП-а, од 23. до краја марта 1943. ухапшена је друга група која је саслушавана и тучена до крајњих граница, а било је и таквих који се нису могли повратити, па су убијани за време саслушања или су изношени у близини затвора и стрељани. У мају и јуну 1943. године, ухапшено је још неколико група. Међу њима биле су две девојке, чланице МК СКОЈ-а, и секретар МК Јованка Радивојевић Кица, која је страшно мучена и, када није хтела ништа одати, чак ни своје право име, стрељана је. Последња група омладинаца ухапшена је 29. јуна 1943. године. Међу ухапшенима било је и таквих који стварно нису били укључени у организован рад за НОП, па су пуштени из затвора. Од укупно затворених из града и Првог Тунела око 30 је убијено у митровачком затвору, касније на Бањици и у немачким логорима, а око 20 је упућено на принудан рад у Немачку или друга места. Био је приличан број затворених и из других места ван Косовскомитровачког среза: Вучитрна, Недаковца, Милошева,¹⁴⁰ пружних радника и др. Од ових затвореника стрељане су у митровачком затвору две групе од укупно 48 лица.¹⁴¹

Највећа и најтежа провала, која премашује локалне оквире, извршена је крајем октобра и у новембру 1943. Гестапо је успео да завори тадашњег

¹³⁷ Бане Божовић, „Звечан“, 15.1.1960; Бранислав Божовић, Специјална полиција у Београду 1941–1944, Београд, 2014.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ О првој провали у Косовској Митровици, физичком мучењу, стрељању, интернирању и држању ухапшених припадника КПЈ и СКОЈ-а у периоду мај–август 1942, опширније види: Драги Ристић, Терор бесни, „Јединство“, 6.3.1961; З. Вукићевић, Девојка с плетеницама – Последњи дани Селвице Томазине, „Јединство“, 2.3.1959; „Звечан“ 4, 7.7.1961. чланак: Провокатор у акцији „Трепча“, 25, 1962. (чланак Проглас је ипак растурен).

¹⁴⁰ ВА, Нда, 26-8-23.

¹⁴¹ Наведено према: Б. Бошковић, н. д., стр. 164.

секретара МК КПЈ у Митровици и инструктора Обкома Рафета Куртеша. Он се првих 20 дана у митровачком затвору добро држао, о чему је била обавештена и партијска организација у граду и на Старом Тргу. Како је Гестапо знао кога има у рукама, употребио је сва средства принуде. Куртеши је попустио и почео одавати сараднике, чак се ставио у службу Гестапоа и вршио ислеђивања. Он је и сам знао доста, па је провала добила шири оквир и у Вучитрнском, Грачаничком и Лапском срезу. Први је, 29. октобра 1943, ухапшен секретар Рудничког комитета Ђуро Аталић. Када је видео Куртеша за иследничким столом, без отпора је признао целокупан свој рад. Уз помоћ још двојице сарадника сачинили су списак са око 170 лица, чланова КПЈ и СКОЈ-а, одборника НОО-а и Антифашистичког фронта жена. Гестапо је само из Митровице, Звечана и Старог Трга по том списку похапсио 60 лица, док је 60 успело да побегне, а остали су успели да се прикрију. Гестапо овом провалом није много ислеђивао. Имао је главне податке и само их је употпуњавао. Од 60 ухапшених стрељано је у Нишу око 30, интернирано је око 20, а остали су после месец-два пуштени из затвора. Највише је људи побегло из Старог Трга. Они су се, по групама и појединачно, пребацивали уз помоћ партијске организације из Шаље која није откривена. Од укупно њих 60, четници хватају на Копанонику 19 и убијају их. Неки су се прикрили у четничким редовима и касније пребегли у партизанске јединице.

Јесења провала 1943. је задала такав ударац партијској организацији на терену Митровице да до коначног ослобођења није могла бити онаква каква је била пре провале.¹⁴²

Избеглице и пресељенициСмештај и животни услови избеглица и пресељеника у Србији

Протеривањем и изгоном са огњишта, невоље Срба и Црногораца нису престајале. Напротив, постајале су теже и болније. Насељеници се још нису били честито окућили, а многи су радећи у рудницима, на изградњи железничких пруга и путева, тек започињали да боље живе. Доласком окупатора морали су да оставе сву имовину, одлазећи у неизвесност. Вишегодишњи труд и патње биле су узалудне. У старом крају, из кога су дошли на Косово и Метохију, ако су што имали, давно су распродали, како би на добијеним имањима изградили куће, набавили стоку и најнеопходнији пољопривредни алат. Насељеници из Хрватске и Босне и Херцеговине нису имали где ни да се враћају.

Колоне бескућника кретале су се у три смера. Једни преко Чакора у Црну Гору; други на југ Србије, већином у Топлицу и Јабланицу; а трећи

¹⁴² Опширније о провали у Косовској Митровици и околини у јесен 1943. види: Драган Ристић, н. д., „Јединство“ 13.6.1961; Спасоје Ђаковић, Сукоби на Косову, „Јединство“ 25.5 – 1.6.1964.

преко Косовске Митровице, Ибарском долином у Краљево, Крагујевац, Чачак и у друга места у Шумадији и Западној Србији. Многи су се задржавали на Косову у градовима, општинским центрима или већим селима у близини карабињерских станица, где су имали какву-такву заштиту. Концентрације избеглица на Косову биле су: у Врелу, Сувом Долу, Пожарању, Косовом Пољу и другим већим селима, где су живели Срби.

Прве жртве окупационог терора били су колонисти насељени између два светска рата. Они су још априла 1941. године узнемиравани под претњом смртне казне ако не напусте имања и преселе се у Србију. То су чиниле терористичке групе качака. Њихов задатак био је да раде на истребљивању, у првome реду, насељеника. Палили су њихове домове с циљем да им се избрише сваки траг.¹⁴³

Корисна је била иницијатива Недићеве владе у вези са избеглицама које су масовно долазиле из НДХ и са територије које су биле под бугарском, албанском и мађарском влашћу, као и дела Словеније који су анектирали Немци. Маја 1941, када је број избеглица већ био близу 180.000, влада је основала Комесаријат за избеглице који је отпочео с њиховим пописом. Бројне избеглице се нису пријављивале, те се процене њиховог броја разликују; могло их је бити чак и 400.000 (укључујући 86.000 деце сирочади). То је представљало око 11% становништва на територији Србије које је, и поред сопствених тешкоћа, испољавало високу солидарност. Да би их прехранио, Комесаријат је успео да купи вишкове пшенице и да обезбеди донације од произвођача. Избеглице су у почетку биле смештене у логорима, а потом су постепено слате широм Србије и наилазиле су на добар пријем становништва. У одређеној мери надокнађивали су недостатак радне снаге; такође су се придруживале СДС, Српским добровољачким одредима, четницима и партизанима. Немце је бринуо њихов утицај на привреду и безбедност, те су настојали да зауставе њихов прилив, па и да их враћају тамо одакле су дошли.

Пројект насељеника из бугарске окупационе зоне – Насељеници из бугарске окупационе зоне с терена Качаника протерани су из својих кућа и имања одмах након успостављања окупационе власти. Ради се о насељеницима који су већином досељени из Босне и Херцеговине и населили су се у Стари Качаник и у села: Рака, Елез и Каменица. Одлазе преко Косова, с најосновнијим пртљагом и задржавају се у Ибарској долини и рејону Рашке. Тада нису били у моћи, а касније нису били расположени да се врате у свој ранији ужи завичај и тамо се изложе усташком покољу. Они су се скоро слили са избеглицама из италијанског и немачког окупационог подручја Косова и Метохије. У околини Рашке је, у априлу 1942. године, према евиденцији

¹⁴³ Иван Антоновски, *Формирање и развој јединица и установа НОВ на Косову и Метохији у току НОР-а 1941–1945*, ВИГ, 1/1972, 23.

Комесаријата за избеглице у Београду, било око 500 избеглица из бугарске окупационе зоне.¹⁴⁴ Они ће се ускоро расути по унутрашњости Србије и током рата селиће се више пута, тражећи спас и ухлебљење.

Прогон насељеника на Косову из италијанске окупационе зоне – Расељавању насељеника са Косова, укључујући и Горње Поморавље претходиле су пљачке стоке с испаша, паљења сена и сламе, силовања и одвођења жена, уцене за откуп живота који је родбина или село плаћало по 50 до 100 наполеона, убиства на имањима и на путевима. У мешовитим селима, насељеницима је одузимања земља коју су добили аграрном реформом, а делимично и купљена земља. Остала им је земља која им је додељена аграрном реформом на утринама, а аге и бегови су је сматрали њиховом својином. С те земље су били обавезни да дају хак. Ноћни напади арбанашког башибозлука на мање насељеничке насеобине, засеоке у саставу арбанашких села у поједине насељеничке куће на периферији већих села били су редовна појава. Где се год оглашавала одбрана из ватреног оружја, долазила је наредног дана жандармерија да врши претрес и купи оружје. Насељенике одводи у затвор, где их физички злоставља да би их нагнала да признају да поседују оружје. Неки су под физичком тортуром убијени. По разоружању насељеника поново је нападао наоружани арбанашки башибозлук. Разоружана села се више нису имала чиме бранити. Жандармерија се не појављује да заштити насељенике.¹⁴⁵

Српско староседелачко становништво подносило је скоро иста злодела као и насељеници. У основи великоалбанске концепције решења националног питања била је етнички „чиста“ Велика Албанија. Зато је у тим круговима подједнако третирано расељавање староседелачког и насељеничког живља. И њима су одузимане парцеле добијене аграрном реформом на сеоским утринама у својству месних аграрних интересаната. Међутим, аге и бегови нису били присталице расељавања њихових чивчија, обрађивача њихових поседа, чиме би губили део летине која им припада. Тиме су се сукобили интереси ага и бегова, с једне, и великоалбанских националиста, с друге стране. Из најугроженијих српских староседелачких села појединци беже на српско управно подручје, остављајући своје породице. И породице напуштају најугроженија села и одлазе у хомогена, бројно јача и за одбрану организованија српска села, код својих пријатеља и познаника, у очекивању расплета догађаја.¹⁴⁶

Како се види из многих изјава избеглица, током априла и почетком маја, расељен је народ из околине Приштине. Тако су расељена села Коморан, у коме је било 80 српских домаћинстава и Фуштица са 20 српских

¹⁴⁴ ВА, Нда, 43-1-13.

¹⁴⁵ ВА, Нда, к-40, фас. 8, док. 66 и 69; к. 43А, р. бр.3

¹⁴⁶ ВА, Нда, к. 40, ф.8, р. бр. 11; к. 43А, р. бр. 296, 306. и 320.

домаћинстава.¹⁴⁷ Покренуто српско становништво се иселило у Косово Поље, где је остало све до преласка у Србију 1944. Занимљиво је истаћи да је становништво из Косовог Поља долазило на своја имања и обављало сетву. После обављених радова поново су се враћали у Косово Поље. Ово није био усамљен случај да италијанске војне власти овако поступају са протераним српским становништвом. То су чинили из економских интереса, тј. потребе за радном снагом ради обраде земље.

Неколико бројних збијених насељеничких села у централном делу Косова, односно Косовске котлине, прихватило је избеглице из Метохије, Дренице и из мањих села с Косова, па се број житеља у њима вишеструко увећао. Међу њима су: Суви Дол, Старо Грацко и Ново Рујце код Липљана, Косово Поље, Врело и Обилић у рејону Приштине. Очувало се и село Девет Југовића, али је оно било мање доступно избеглицама. Пошто је италијански окупатор затворио за избеглице гранични прелаз на прузи код Племетине, избеглице легалним прелазом границе између Обилића и Лазарева одлазе у насељеничко село Милошево на немачко окупационо подручје, где су нашли уточиште. Сва поменута села на италијанском окупационом подручју успела су да се одрже до краја 1943. године. У том региону је и неколико хомогених и бројних српских староседелачких села: Лепина код Липљана, Угљаре, Бресје, Чаглавица, Грачаница, Доња и Горња Гуштерица, Лапље Село, Црквена Водица, и друга у близини Приштине. Сва ова села су прихватила више српске староседелачке избеглице.¹⁴⁸ Стецишта избеглица су и град Приштина, варошица Липљан, а донекле и Штимље, где су биле окупационе јединице и посаде, које нису дозвољавале масовне оружане нападе, али нису могле спречити појединачна убиства. Спроводили су увиђај на лицу места, али нису отварали истрагу, нити су трагали за убицама. У сва поменута насеља, током 1943. године, пристижу избеглице из Неродимља и Горњег Поморавља, тако да се број избеглица у њима увећава.

Босанско-херцеговачке избеглице из Неродимља и Горњег Поморавља највише се стичу у Суви До, Косово Поље, Ново Рујце (протерано у децембру 1943.), а и у Старо Грацко, с обзиром на то да је у овим селима било највише насељеника из Босне и Херцеговине. Ова села, уључујући Врело, Обилић и Девет Југовића, имала су јаке организације Комунистичке партије Југославије, које су скоро све житеље укључиле у народноослободилачки покрет. У свим овим селима делују народноослободилачки одбори. Мушкарци, дорасли за пушку, били су укључени у позадинске партизанске јединице. С њима је извођена војна обука. Оне су својим патролама и ноћним стражама обезбеђивале села. Из њих је одлазило људство за Топлицу и Јабланицу, од којег су образоване косовске партизанске јединице, с об-

¹⁴⁷ ВА, Нда, к. 43, р. бр. 11/1-1. Извештај Томе Максимовића од 11.4.1941.

¹⁴⁸ Сретен Мартиновић, Развој народноослободилачког покрета у Косову Пољу, Угљару и Бресју (рукопис).

зиром на то да није било услова за њихово дејство на Косову и Метохији. Зато се ова села с правом могу назвати оазама полуслободне територије.

Проџон насељеника из немачке окупационе зоне – Уредбом Савета коме-сара ондашње квислиншке управе у Србији из друге половине јуна 1941, о делимичном укидању мера извршеним по прописима о спровођењу аграрне реформе у Краљевини Југославији, уводе се феудалне обавезе у рејонима који су до 1912. били под турском влашћу, што је важило за косовску област, с изузетком Студеничког среза. Чивчије се обавезују да дају хак агама и беговима у висини четвртине прихода са земље. Уредбом о уређењу у косовској области од 8. августа 1941, предвиђа се да чивчије дају хак само за 1941. годину, а за наредне године се наводи да ће се аграрни односи прилагодити новој ситуацији.¹⁴⁹ Међутим, никакви накнадни прописи нису донесени, а чивчијске обавезе су остале до краја рата. Ову обавезу су давали Срби староседеоци са земље коју су аграрном реформом добили на наведеним аговским и беговским утринама. Арбански мухацири, насељени из Топлице и Јабланице с краја 19. века, поред Лаба и Ситнице на агинским и беговским поседима, колективно одбијају да испуњавају ову обавезу. Арбанаси из брдских и планинских предела Бајгорска шаља и др. нису у турско време давали хак, па су самим тим и овом приликом лишени такве обавезе.

На овом простору ломила су се копља између Немачке и Италије – коме ће припасти оловно-цинкани рудник „Трепча“, с рудником у Старом Тргу и Првом Тунелу и Топионицом у Звечану, пошто се радило о врло значајном привредном објекту за ратну индустрију. Мада је рудник припао немачкој окупационој сфери, Италија и касније настоји да ово подручје припадне њој, односно „Великој Албанији“. Зато користи арбанашке националистичке кругове да се ангажују у овом правцу.

Непосредно пред окупацију Југославије, на терен Косовске области долази око 60 Албанаца из Албаније, који раде у арбанашким масама као италијански емисари на прикључењу овог подручја „Великој Албанији“. Они су се у спровођењу ове замисли повезали с групом истомишљеника, коју је предводио Ферхат-бег Драга. Образују тзв. Национални савез Арбанаса с великоалбанским програмом, тј. с претензијама не само над косовском облашћу, већ за проширење „Велике Албаније“ на Санџак, на простор до Ниша и Скопља и других рејона. Овај Савез је иницирао образовање квислиншке арбанашке жандармерије и наоружање једног дела Арбанаса, преко којих ће вршити притисак на насељенике из ове области, па и на Србе староседеоце, да се селе.

Први облици притиска на српски и насељенички живаљ врши се одузимањем крчене земље, заједно са усевима добијеним аграрном реформом, па и купљене земље, ноћним препадима, паљењем сена и сламе испред кућа, плачком, уценама, пресретањима на друмовима и убијањима. Жандармерија залази

¹⁴⁹ Службене новине од 8. и 23. августа 1941.

у села, сасвим отворено, и у италијанској окупационој зони врши претресе, купи оружје, прети и туче. Арбанашки башибозук напада нека насељеничка села, спаљује их, имовину пљачка, а њихове житеље прогања. Кроз преостала насељеничка села крстаре арбанашке наоружане групе и отворено говоре насељеницима да тај простор припада Албанији и да се селе како не би доживели судбину насилног прогона.¹⁵⁰ Таква ситуација уноси код насељеника психозу страха за живот чланова породице. Зато напуштају своје домове и имања. Насељеници из малог Косова одлазе за Косаницу (рејон Куршумлије) и Јабланицу, а из околине Вучитрна и Митровице низводно реком Ибром, ка Рашки и Краљеву, где се сливају с избеглицима из Дренице и Метохије. Маса избеглих насељеника прикључују се поједине српске староседелачке породице, нарочито с простора Церањска река – Лешак, јер су и њихова села нападнута између 14. и 15. октобра 1941. и спаљена.¹⁵¹

Са масом избеглица из околине Вучитрна и Митровице нашли су се и босанско-херцеговачки насељеници с тог подручја: Херцегова, Брезнице, Нестова, Самодреже, Доњег Сврачка и других села.

У децембру 1941. настаје привидно затишје. Део избеглица са терена Ибарске долине одлази у унутрашњост Србије. Ипак, у априлу 1942. задржало се на том терену (околина Рашке) 27.600 избеглица и то из тзв. Косовске области 22.900, с италијанског окупационог подручја 4.200, и с бугарског окупационог подручја 500 лица.¹⁵²

Интерес немачког окупатора за реквизицијом, а донекле и жеља ага и бегова за хаком утицали су да се покрене акција за повратак избеглица из Косовске области на своја имања ради њихове обраде. Зато је, по налогу немачког државног саветника др Турнера, одржана, 25. априла 1942. конференција првака српских и арбанашких квислинга у Рашки. На њој је усвојен Протокол о повратку избеглица у тзв. Косовску област. По протоколу, могли су се вратити само Срби староседеоци и аутоколонисти, под условом да нису у крвној завади с лицима арбанашке народности. Насељеницима који су добили земљу на основу аграрне реформе није дозвољен повратак.¹⁵³ У духу овог протокола ускоро је одржана конференција квислиншких првака из Куршумлије и Малог Косова у Подујеву, на којој је расправљано о повратку избеглица из Косанице у долину Лаба.

Анализирајући протокол и збивања која су уследила у његовом спровођењу, може се констатовати да су колонисти и добровољци у целини изузети од повратка на своја имања. Повратак других избеглица је успораван, док се утврди да ли су у крвној завади са Арбанасима, па је и по том основу оспо-

¹⁵⁰ ВА, Нда, к. 40, ф. 1, р. бр. 103–104.

¹⁵¹ Б. Бошковић, нав. дело, стр. 88–91.

¹⁵² ВА, Нда, к. 40, ф. 1, р. бр. 13.

¹⁵³ Архив Института за раднички покрет, СР Србије, фонд „МН“, II, 143–144.

раван. Било је случајева да се избеглице враћају са својих имања јер им није била сигурна лична безбедност. Организација повратка продужила се до краја јуна па и касније, када је пролећна сетва завршена и озима жита пожњевена од стране узурпатора. Лична безбедност повратника била је несигурна јер су пљачке и убиства били редовна појава.¹⁵⁴

На конференцији представника косовске области од 21. јула 1942. године у Врњачкој Бањи, у присуству Милана Аћимовића, министра унутрашњих послова српске квислиншке власти, расправљано је о повратку избеглица. Из изјаве за штампу коју је том приликом дао начелник Косовске области Ибрахим Љутви види се да је постигнута „сагласност у погледу деобе овогодишњег жетвеног приноса. Узети су у обзир локални обичаји који одвајкада владају овим крајевима, а то је да обрађивач добије своје семе и да се приходи са обрађеног имања поделе на пола ... Што се тиче даље обраде избеглице ће ући у свој посед и обрађивати сву земљу.“¹⁵⁵

Сасвим други однос владао је према избеглицама муслиманске вероисповести. Почетком 1942. године, у Косовску Митровицу дошао је велики број муслиманских избеглица, који су побегли испред четничког терора из Горажда, Фоче, Устиколине, Рогатице и других места у том крају Босне. Они су преко Сјенице и Пештера долазили у Нови Пазар и одатле у Косовску Митровицу. Путовали су пешице преко планине Рогозне, по јакој зими и великом снегу. Долазак ових избеглица, који су били у бедном стању, одговарао је шиптарским квислинзима, јер је стварао и јачао антисрпско расположење. Процењено је да је у Косовскомитровачки округ избегло 420 породица са око 2.600 чланова.

Ове избеглице су са собом донеле пегави тифус, па је запретила велика опасност од епидемије, у условима када није било лекова и када је на овом подручју било свега три-четири лекара. Немачке власти су брзо интервенисале, организован је карантин и лечење оболелих, те је спречено ширење болести. Средином фебруара 1942. године, избеглице из Босне су, у две композиције, транспортоване преко Скопља и Београда у Земун, а одатле у Босну.¹⁵⁶

Четници Павла Ђуришића су, 5. јануара 1943. године, напали 33 села у Горњем Бихору, настањена Муслиманима. Спалили су их и велики број људи поубијали. Да би избегао покољ, народ је бежао према Горњем Бихору, Бијелом Пољу и Рожају. Део избеглица је преко Рожаја пребегао на Косово и Метохију, на подручје које је анектирано Албанији. Они су смештани у напуштене српске и црногорске куће. И ове избеглице су добро дошле шиптарским квислинзима који су, пазарним данима, на организованим скуповима, говорили о злочинима Срба, сејући страх и распирују-

¹⁵⁴ Исто, р. бр. 806–807.

¹⁵⁵ Ново време, 1.8.1842.

¹⁵⁶ ВА, НОВЈ, „Праг“, р. 9, сн. 61, 788.

ћи мржњу. Квислинзи су све Србе изједначавали са четницима, говорећи како између четника и партизана нема разлике и да су они једно те исто. У првим месецима 1943. године, подстакнута је необично снажна антисрпска пропаганда, која је имала за последицу појачани прогон и терор над Србима и Црногорцима. Један број ових избеглица ступио је у квислиншке јединице и учествовао у злочинима, светећи се, на тај начин, Србима и Црногорцима.¹⁵⁷

Јевреји Косова у раздобљу 1941–1945.

Све до пред крај прошлог века, на Косову су Јевреји углавном живели у Приштини и Косовској Митровици. У Липљану су биле насељене две породице, а у осталим варошима службовали су појединци, државни чиновници. Након немачке окупације, настао је трагичан прелом у њиховом животу. Према њима су, од првих дана, предузимане разне мере којима је била сврха да их што више понизе. Сваког дана морали су да се пријављују властима, одузета им је сва имовина, упућивани су на принудне радове, речју, сурово су злостављани на све могуће начине, што је било у складу са расном теоријом и нацистичким плановима о уништењу Јевреја.

За време рата, одмах по доласку Немаца у Приштину, свим Јеврејима је наређено да носе жуте траке, забрањено им је да се улазе у јавне локале, а сви мушкарци од 18 година па навише послати су на принудни рад. На иницијативу Шукрија Бега, Илијаза Агушија, Веселија Садика, Ђемаља Бега и Националног албанског комитета, били су интернирани за Албанију, Берат и Елбасан. Године 1941, у Приштини је било избеглица Јевреја из Београда, Пољске и Аустрије који су овде дошли бежећи испред Немаца. Ова група избеглица бројала је 400 Јевреја. Њих су Немци, одмах по доласку, интернирали у непознатом правцу и погубили.

Из Приштине је интернирано око 500 Јевреја у Албанију. Сва имовина им је одузета и опљачкана. У Албанији су били до капитулације Италије 1943. године, када се један број поново вратио у Приштину. По повратку из Албаније, у Приштини су били до маја 1944. године, када су их Немци интернирали за Сајмиште у Београду а одатле у логор „Берген Белзен“ (Немачка).

Познато је да се око 80% интернираних Јевреја из Приштине није вратило. Многи су умрли од глади, батина, болести, један број је стрељан. У Приштини су стрељали Мушона Ашера и Соломона Ашера, оца и сина. Док су се налазили у Албанији, стрељан је Давид Мандил, а Ника Бохора су заклали

¹⁵⁷ Азем Кожар, Бихор у народноослободилачкој борби, магистарски рад, Филозофски факултет Приштина 1980, стр. 62–65.

балисти. Барух Барух и Жаки Рубен погинули су као партизани у Албанији. На Сајмишту у Београду стрељани су Јусеф Биваз, Инта Јудић и Гизела Леви.

Интернирање Јевреја из Приштине вршила је „Ханџар дивизија“, мобилисане СС јединице од муслимана из Босне. Познато је да су албански жандарми били спроводиоци воза до Косовске Митровице, одакле су их прузели припадници ДМ, који су их спровели до Сајмишта. Од припадника ДМ познат је Перић Душан, родом из Приштине.¹⁵⁸

Марта месеца 1942. године, Илијаз Агуши, бивши министар албанске владе, предлагао је неким Јеврејима у граду да се сви одселе за Албанију, где ће им бити дозвољено кретање и рад. Овај предлог прихватио је један део Јевреја у граду а један није. Илијаз Агуши је овим хтео да одстрани имућне Јевреје из Приштине и да један део њихове имовине приграби за себе и своје пријатеље. Касније су поједине фамилије Јевреја добијале решења са тачним датумом куда треба да се одселе за Албанију. Пресељење јеврејских фамилија било је по групама, без спровода, али са тачним назначењем места где треба да се настане – Берат.

„У Берату нам је дозвољено да слободно радимо и до капитулације Италије није вршен никакав притисак или терор од стране Италијана или албанске власти. Одмах после капитулације Италије, у Берат су дошли Немци и како су знали да ту има Јевреја почели су да трагају за истим. Тадашња албанска власт да би нас заштитила од Немаца свима су нам дали легитимације са шиптарским именима, тако да том приликом нису никога од нас пронашли.

Маја месеца 1944. године из Албаније сам пошла са покојним мужем и децом за Приштину. У Приштину сам стигла 13. маја а одмах ујутру

14. маја 1944. године све Јевреје из Приштине Немци су повели у логор. У логору из Приштине било је нас 410. Када су нас одвели у логор су-традан стрељали су мог свекра Моша Ашера и мужа Соломона.

Из Приштине су нас интернирали на Сајмиште у Београду, где смо остали три недеље. За време док смо се налазили на Сајмишту били смо тешко мучени и малтретирани од стране усташа. За то време колико ми је познато стрељана је Гизела Леви из Приштине, а од глади и мучења умрло је од прилике петоро одраслих и око једанаесторо деце.¹⁵⁹

Пре рата, као и за време рата, у Приштини је живело око 500 Јевреја. Почетком 1942. године знатан број Јевреја интерниран је за Албанију и то у Берату и Елбасану. Други део остао је у Приштини до 1944. године када су сви интернирани у логору „Берен Белзен“ (Немачка). Од укупног броја интернираних Јевреја, 80 % је изгубило животе.

Велики број је на путу умро, а у логору су свакодневно умирали од глади и батина. Било је случајева када су појединце стрељали или спаљивали у кре-

¹⁵⁸ АЈ, 110, фас. 908, дос. бр. 52634. Изјава Нисима Навоновић, службеник ОНО Приштина.

¹⁵⁹ АЈ, 110, фас бр. 908, дос. бр. 52634. Изјава: Сарина Фета, домаћица из Приштине.

маторијумима. У овом списку приказујемо јеврејске фамилије које су интерниране за време рата, имена лица која су умрла, стрељана, преживела и где се сада налазе.¹⁶⁰

До пред крај прошлог века, Јевреји су живели само у Приштини, где су се населили још у 16. веку из Шпаније, бежећи преко Турске и Грчке испред терора шпанске инквизиције.¹⁶¹ Тако крајем прошлог века две породице напуштају Приштину и насељавају се у Косовску Митровицу. Процес њиховог насељавања трајао је до почетка балканских ратова, а били су привучени брзим развојем града после изградње пруге од Скопља до Косовске Митровице.¹⁶² Њихов број није био велики у односу на суседна места Приштину и Нови Пазар и, према расположивим подацима, уочи Априлског рата, живеле су 132 породице са 136 чланова.¹⁶³ Они су били Сефарди, а међусобно су говорили шпанским језиком. Сви су, такође, говорили српскохрватски, а већина, у првоме реду трговци и занатлије, још и турски и албански.

За разлику од других градова, где су становали груписани у својим махалама, у Косовској Митровици су се Јевреји настањивали у разним деловима града. И поред тога, чинили су компактну целину одржавајући међусобне везе, а веома мало су се мешали са осталим становницима. Изузеци су били припадници млађе генерације и интелектуалци, који су углавном долазили из других крајева као државни чиновници.

Били су људи различитих занимања: трговци, занатлије, службеници и радници. Политички се нису везивали ни за једну партију, али се мора истаћи да је међу сиромашнијима било чланова и симпатизера КПЈ.¹⁶⁴ Иначе, иако је међу њима било богатих трговаца, већину су чинили људи средњег имовног стања, премда је било и веома сиромашних.

У првим данима окупације, према њима је почео да се примењује режим који је иначе примењиван и према осталим Јеврејима у окупираној Србији, односно у немачкој окупационој зони. Прво им је било ограничено кретање, затим им је забрањено да посећују биоскопе, да се служе телефоном, па чак и да се међусобно посећују. Сви су морали на левом рукаву да носе жуту траку са Давидовом звездом, а радње су им биле обележене жутим натписима на којим је на немачком језику било написано „Јеврејска радња“. Двадесетог маја 1941. године обнародована је наредба о одузимању свих јеврејских имања у „корист

¹⁶⁰ АЈ, 110, фас. 908, дос. бр. 52634. Списак јеврејских фамилија из Приштине, које су интерниране за време рата, имена лица која су умрла, стрељана, преживела и где се сада налазе.

¹⁶¹ Зборник Јеврејског историјског музеја, бр. 4/1979.

¹⁶² Танасије Урошевић, Косовска Митровица, Гласник Етнографског института САН, 2–3 (1953–1954), Београд, 1954.

¹⁶³ Жаки Рубеновић и Миодраг Витић, Јевреји као становници Косовске Митровице пре рата и жртве фашистичког терора, рукопис у Музеју Косовске Митровице, 1978.

¹⁶⁴ Чланови КПЈ уочи рата били су Нисим Елазари, приватни намештеник, и Давид Елазари, графички радник.

Архив
ррарррр

Р.Д

бр. 110

Фасц. бр. 908

Јединица Дос. др
описа бр. 52634

мис с

презиме

Јосиф
Косовић

-2-

908-789

Датум изд.	2637
Сплс бр.	293
Страна бр.	3

- ilde, supruge, iseljene u Izz,
" Kuti, sin, " " "
13. ker" Josi, uzu o n logorii
n e, auprug, Iselj. u Isr.
" Mara, ќerka, " " "
" Beglo " " " " " " " " " " " "
- 14* A&8P IB UBPO u lo6OFA
ElRr*, suprgs Iselj. Izr.
o Somi, sio, umro u logoru
- I \$+ A er IaaOazt, atral a0 u yrlB1\$01
" Estera, supruka, umrla u log.
" Šolo, s\$reljaoQ PriB lni
Sarina, udata u Prstini.
Nbris, aim, ieeljan u li.
" Sami, sin, " " "
" Estera, ќerka, " " "
" Bahar Avram, umro u logoru
" Ben supmiga, iae .Izr+ "
" Jafz, 6 FBs WBrIs u logOfV "
R\$Beisferki " " "
" Ji e, ќerke, Iselj. Isr. "
Jo/o* sin, s4reljem u Alb^
" Josif, sin, iselj. u Izr.
- 17 Bivas Devldt GMFO ulogorm
o g, aupruga, *
" JosR, sio, s*reljoxu Alb. "
DjojA, supmuga, u rla u log. " AB% ai
iaaljeQ u Izr
" -<<<<<<

IB. Boruhoei4 APrem, iaelj. u l&r.
fd'idupruga, ""
" Jakov, sio; iselj. 8 Isr.
" Rakula, ќerka " " "

19. Bmhovi4Is4k aenlogoro
Sunha, supruka, " " "
" Bomdi, s*reljon u lb.
" Rmanuel, iselj. u Izrajel
" Je8s in. " " "
" Rebeka, ќerka živi u Beograd
20. B4rubovi4 Rejie, žlv1 u Pri&tiAi
H al, sin ZiYiu BsQgredu

fl. IfiAsr'P1*im lBljm u Isr.
" IsSers, msjks iselj. u Isr.
" David, sin, " " "
22. Bahar Hajim, umFO o 10 OFd'
" Palomba, " " "
" B s, žlv1 u Prixrenu
" hS10W1 UIAFO u logoFu

- IB2iAr Hojla, sln, iseljeo u Izr,
QAfr, 6erkB,
23. Bebaz' Amamli, umro u10 rG
Es*e, suprgs
" Sami, sin, " " "
" Iherbrem, umro ulogozm
28. BOAANJRkoV, VgFQ u loGQFU
" Mazal, supr. iselj. u Izrađ
" Salamon, sin,
" Moša, sin,
" Matilda, ќerka,
" Alegri, " " "
2M GIA[f3xrs, mclsu logora
" Iakk, sin, iselj. za Izrael,
" Baruh, " " "
" Rašela, ќerka,
26. Giddi6 David, umro u logoru,
" 5Rr&, 8upr+R#r1o ologoru,
" Viktorija, ќerka, " "
" Liza, udata u Prištini,
27. Navon Gavra, umro u Prištini u zatv
" Ester, supr. živi u Prištini,
" Nisim, sin,
" IAmilov 4erb 8izi u Agd.
28. WeorJsBsiseleoulzrAel,
" Ars; aulm*gs iselj. u Izr
" Zaki, sin,
29. Navon Moia, IaelJezt ae Icoael,
" Luča, supr.
" Bukica, ќerka,
- JO. YRVOA*fojla, Isel eo za Izrael,
" Benuta, supr.
" Rašela, ќerka,
" D ljete, ferko,
" Albert, sin, " "
" Bobeks Gerk\$
31. Navon Avram
" Eg4e#, eupr. "
" Dgvid, g , "
" Zaharija, sin, " "
" Leon, sin, iselj. za Izrael,
42. 9P1d0ViC' FODYUMFOGIO\$OFR
" Ester, supr. iselj. za Izrael,
" d., sžzc, Počtoue zt gaztlis,
" fiS3t ttBŽZt, Iselj. ze Isree\
" BO\$O, glD
" Pezxoa, če ka,

Адреса
Друштва
Београд

Архив
Југославије

Фонд бр. 110

Фасц. бр. 908

Јединица *доц. др*
описа бр. *52634*

Име и презиме

Устав
Костомаров

908-790

Desig. br. 17-III 52634
Spts. br. 293
Strana br. 4

- 3 -

- Davidović Sonja, ćerka, iselj. za Izr. 43. Rubcg Bokiks, umšle u lōso ru,
" Sara, ćerka, " " Rafajel, sin,
" " gajig, s iselj, se I&mel

33. Davidović Ašen; iseljen za Izrael
" Rahela, supr. " " Žaki, sin, "
" Sonja, ćerka, " " Josif, sin, "
" Sara, ćerka, " " " "
" Hana, ćerka, " " " "
" David, sin, " " " "
" Albert, sin, " " " "
" Djoja, ćerka, u N.Pazar, " " " "

34. Davidović Jakov, iseljen za Izrael,
" Rašela, supr. " 45. Koen Isak, umro u logoru,
" David, sin, " Koen Ester, supr. umrla u logoru,
" Kutl, sin, " " " "
" Sonja, ćerka, " " " "

35. Davidović Isak, umro u logoru,
" Smada, supr. umrla u log. " Isak, sin, "
" Albert, sin, " " Zlata, ćerka, "

36. Davidović Hajim, iseljen za Izrael,
" Sara, supr. " 4T. nS oA, isel.sA Ixreel,

37. gogf»r*i Bolooon, ioeIjeD ms IfF.
Josifibrz*, pogu Albm u 48. goeD Yit*1, Emr0 v 1060Tu,
" Ventura, supr. ielj. za Izrael

38. Kalderon Albert, iseljen za Izrael,
" Matilda, supr. " 49. Koen David, iselj. za Izrael,
" Sultana, supr
" yw ton s, ćerža, "

39. Ruben Juda, umro u logoru,
" Rahela, supr. umrla u log. \$0.Eoea D&g'1ct, 1ael\$.o 14el1jtt,
" Fermoza, iselj. za Izrael, 51. Koen Jakov, umro u logoru,
" Luča, ćerka, " Injblla, Bupr, ostis u 10 OM
" Aron, sin, " Eljousipiel. ze Isrse3
" Menteš, sin, umro u logoru. Gol6i, 4er#s, "
" Regina, ćerka, umrla u log.

40. gubea NAbsjel,iaeljQw&eTsrsel,
" Beja, supr. 52.go Pe gco,Iselj.ee Izaael,
" leta, ćerka, " Wo\$\$.Ger#e,
" Matilda, ćerka, " ;afe, Ćerk ,
" T...sin, " " "
" SoloBOD, 81Ir, " " "

41. Mbex BnoIm, lselaenz&Imel,
" DučŠaur, " 53. Solomonović Isak, iselj. za Izr.
" Avram, brat, " " Fakima, supr.
" " Solomc zB, Blo,
" " Josif, sin, "
" Moša, sin, "
" žšattzda, Ćerbet " "
" Sara, ćerka, " "
" Djoja, ćerka, " "

p. Bum Ish6k, igeljen ss Izrsel,
" Ester aupr " "
" Albert, sin, " "

54. Josifović Juda, umro u logoru,
" " " "

" Josif, sin, iselj. za Izrael

- / -

Архив
Југославије

Фонд бр. 110

Фасц. бр. 908
276

Јединица дос. бр.
описа бр. 52634

Име и презиме
Ћосаи
Косаић

- 4 -

908-791

Досије бр. 14-III 52634
Спл. бр. 293
Страна бр. 5

- Hiskija Josifović, sin, iseljen za Izr. 59. Lazar Mordehaj, umro u logoru
Regina " supruga, " " Ester, supruga "
Leon " , sin, " " Avram, sin iseljen Izr.
Saramčenka " ćerka, " " Sabetaj, sin "
" David, sin "
55. Elijahu Avram, iseljen za Izrael " Bela, ćerka "
" Sara, supruga " Moša, sin umro u logoru
" Sami, sin, " "
" Alegri, ćerka " "
56. Judić Josif, umro u logoru
" Rahela, " "
" Leon, sin, " "
" Sami, sin, " "
" Luča, ćerka " "
" David, sin živi u Beogradu "
57. Judić Inta, umro u logoru
" Ester, iseljena za Izr. "
" Luča, " " "
" Leon, sin umro u logoru "
58. Lazar Nisim, iseljen za Izr. "
" Sara, supruga " "
" Solomon, sin " "
" Moric, sin " "

60. Levi Rubi, umro u logoru
" Mazalto, supruga, umrla u lo, "
" Monoah, sin, " "
" Elijahu, iseljen za Izrael "
Josif, sin živi u Beogradu "
" Gizela, streljana na Sajmiš. "
61. Mandil Elijahu, umro u logoru
" Rebeka, " "
" Benko, sin iseljen za Izr. "
" Bosa, živi u Prištinu "
" Djoja, ćerka iselj. Izr. "
62. Mandil Avram, iselj. za Izrael
" Džamila " "
" Nisim, sin " "
" Johan, sin " "
" Isak, sin " "
" Ester, ćerka " "
" Meri, ćerka živi u Banatu "

Архив
Југославије
Београд

НАПОМЕНА: Од горе наведених лица чији укупан број износи 295 у ло-
гору је умрло 80, стrelјаних 7, (у логору), стrelјаних у
Приштину 2, преживелих 206, од тога исељено из ФНРЈ 185
и живе у ФНРЈ 21.

Напомињемо, да је у Приштини жевео већи број Јевреја него
што смо назначили у списку, али нисмо били у могућности да
установимо таџан број из разлога што о томе није био никакав
писани докуменат.

Овај списак је саџинjen по сеџању преживелих.

Оперативни радник,
Милош Краџић

државе“. За сваку радњу био је именован комесар, а за подручје среза именована је комесарска управа за јеврејска питања, на челу са Османом Ибрахимовићем званом Солид, трговцем. Чим је примио ту дужност, отишао је у синагогу, опљачкао драгоцености, спалио све затечене књиге и уништио архиву.¹⁶⁵

Немци и њихови агенти залазили су у јеврејске куће, отимали иоле вредне ствари, тукли све редом, без обзира на године и узраст. Јевреји су постали људи лишених свих права. Повремено би их позивали и изводили из кућа да би их искористили за чишћење клозета, септичких јама, канализације и за друге сличне послове. Жене су, такође, свакодневно радиле најгрубље и најпрљавије послове у болници. Истовремено су одржавале чистоћу у свим немачким касарнама и установама.¹⁶⁶

Крајем 1941. године, сви мушкарци од 21 до 55 година старости одведени су у затвор. У ствари, они су смештени у импровизованом затвору, у згради бивше поште до старог затвора. Ту нису дуго задржани. Пуштени су кућама, али су ускоро били поново ухапшени. Овога пута хапшењима су били обухваћени сви мушкарци од 14 до 60 година старости.¹⁶⁷

У међувремену, девет породица и неколико појединаца, укупно 48 лица, побегло је у Приштину и друга места на Косову где су окупатори били Италијани. Тамо је режим према Јеврејима кудикамо блажи и бољи него под Немцима. Тако су до пред крај 1941. године у Косовској Митровици остале 23 породице са 88 чланова. Међутим, било је и неколико Јевреја емиграната из Аустрије, Пољске, Чехословачке и Румуније, али се њихов број не може тачно утврдити. Они су углавном успели да се посакривају и пребаце у италијанску окупациону зону, па је њихова даља судбина остала непозната. Зна се само то да је неколико њих отишло у партизане.

У фебруару 1942, из затвора, где се налазио са осталим Јеврејима, издвојен је и спроведен у логор на Бањици др Нехемија Шенфајн, угледни митровачки лекар. У логору је радио у амбуланти али је, после три месеца, са групом заточеника стрељан. Др Шенфајн је био познат и цењен међу грађанима и више људи му је саветовало да се пребаци у Приштину. Нуђена му је и помоћ од стране неких Шинтара. Али, он се уздао у обећања Џафера Деве и других квислинга, да ће му сачувати живот. Како је Хоџа Мехмед Алић изјавио на саслушању пред истражним органима, 31. јануара 1951. године, и он је др Шенфајну предлагао да се склони и нудио му је помоћ. Др Шенфајн је веровао Џаферу Деви који га је обмањивао, и од њега извлачио новац, злато и хартије од вредности.¹⁶⁸

Почетком априла 1942, сви Јевреји из Косовске Митровице, а било их је 88, транспортовани су у логор Сајмиште и ликвидирани у покретним

¹⁶⁵ Никола Вавић, Страдање Косовскомитровачких Јевреја 1941. и 1942. године, Косово, Приштина, 1978, стр. 495–496.

¹⁶⁶ Исто.

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ Зборник Јеврејског историјског музеја, 2, Београд 1973, стр. 158–159.

гасним коморама. То је била последња већа група ликвидираних Јевреја са подручја окупиране Србије. Зато је Емануел Шефер, један од најповерљивијих Химлерових људи, могао, у мају 1942, да обавести свога шефа како је „Србија очишћена од Јевреја“.¹⁶⁹

У Косовску Митровицу су доведени и Јевреји из Новог Пазара и околине. Крајем марта 1942. године, 196 Јевреја из Новог Пазара доведено је и смештено у једну од топовских шупа, крај самог затвора, изложено глади и злостављању. Приликом путовања, код села Придворице, требало је пешице да пређу преко порушеног моста. Моша Бахар због исцрпљености то није могао, па су га стражари убили и ту оставили. Иначе, кроз затвор у Косовској Митровици је прошло 303 Јевреја и то: 196 из Новог Пазара; 88 из Косовске Митровице; 10 из Дуге Пољане; 4 из Тутина; 3 из непознатог места; 1 из Титограда и 1 дечак Бранко Милер, син познатог загребачког индустријалца Леа Милера.

Од овог броја, у Косовској Митровици је стрељано 12, а 291 је одведено у логоре. Рат је преживео само један – шестогодишњи Бранко Милер.¹⁷⁰

После капитулације Италије, Немци су похватили многе Јевреје из Приштине и заједно са једном групом Јевреја доведеним из Црне Горе одвели их у логор у Земун, а одатле у концентрациони логор „Берген-Белзен“ у Немачкој. Према једном списку, 65 приштинских Јевреја, међу којима је било и десеторо деце до 12 година старости, настрадало је у овом логору. Сматра се, међутим, да је овај списак непотпун и да је број стрељаних и умрлих знатно већи.

Овде се мора истаћи да је на подручју Косовскомитровачког округа живео и велики број Рома, претежно муслиманске, а знатно мање и православне вероисповести. Немци их нису дискриминисали и злостављали као што су то чинили у Србији и у другим крајевима бивше Југославије.

¹⁶⁹ Иве Миховиловић, *Лов на Ајхмана*, Загреб, 1961, стр. 120–121.

¹⁷⁰ Подаци о Јеврејима из Новог Пазара према чланку Ејупа Мушовића: *Нешто о новопазарским Јеврејима и њиховој судбини у Другом светском рату*, Јеврејски алманах 1965/1967.

IV

ОД КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА КОСОВСКЕ КОТЛИНЕ септембар 1943 – новембар 1944.

ВРЕМЕ ПРОМЕНА У ОКУПАТОРСКОМ И КВИСЛИНШКОМ ТАБОРУ

Италијанска влада је у току читаве 1941. и 1942. године настојала да постигне измену демаркационе линије да би Косовскомитровачка област са „Трепчом“ и рудници хрома на Шар-планини припали Италији („Великој Албанији“). Али, Немачка је ове покушаје енергично одбијала и настојала да линију помери јужније од Косовске Митровице како би дошла у посед рудника угља „Косово“ у Обилићу. Она није напустила ни претензије да добије у посед и шире подручје Косова са железничком пругом Косовска Митровица – Приштина – Урошевац – Качаник – Скопље, као аргумент истичући српску традицију и историјска права. Италија је водила и активну пропаганду међу активним живљем у Косовскомитровачкој области и иницирала подношење захтева за припајање „Великој Албанији“. То је довело до заоштравања италијанско-немачких односа на овом подручју. Немачке окупационе власти су тада планирале да после завршетка рата онемогуће даље италијанске претензије исељавањем албанског живља из Косовскомитровачке области у „Велику Албанију“.¹ Покушаји Италије да добије и Косовску Митровицу са „Трепчом“ престали су тек почетком 1943. године, кад је положај њених трупа на Косову, у Западној Македонији и у Албанији постао веома угрожен због сталног притиска нараслих снага Народноослободилачке војске Југославије и Народноослободилачке војске Албаније.

¹ Живко Аврамовски, Немачко-италијанске супротности због Косовске Митровице 1941–1943, Косово, бр.1, Приштина, 1972, 357. и даље.

Капитулација Италије 8. септембра није изненадила Немце, поготову после пада Мусолинија и губитка Сицилије пред налетом англоамеричких снага. Хитлер је 6. августа одржао саветовање о благовременом предузимању мера поводом очекиваног капитулирања Италије и евентуалног искрцавања савезничких снага на Јадран. У склопу тих мера донето је и решење за Балкан, тј. Југоисток треба сматрати целовитом територијом, под заједничком командом, а како би се обезбедило јединствено извођење војних операција. Сходно томе, Хитлер је оперативну команду над делом југословенског простора поверио генералу Лотару Рендулицу и његовој 2. тенковској армији (Пз АОК 2), задржао је Александра Лера у Грчкој на челу Команде војне групе Е, а за врховног команданта Југоистока поставио је фелдмаршала Максимилијана фон Вајкса (истовремено и војне групе Ф) као претпостављеног старешину двојици поменутих генерала и територијалним заповедницима на простору раскомадане Југославије, Албаније и Грчке. Успостављено је, дакле, јединствено оперативно командовање уместо дотадашњег, заснованог на територијалном принципу.

Извршене су и одговарајуће измене у устројству војне управе, на чијем је челу био фелдмаршал Вајкс у поменутом својству. Образована је команда војног заповедника за Југоисток/Србију и за заповедника је постављен пешадијски генерал Ханс Фелбер. Он је у војним питањима био подређен Вајксу, а у територијално-управним непосредно Врховној команди сувоземних снага (ОКХ). Њему су били подређени територијално-управни команданти у НДХ, Албанији и Цетињу.²

У Србији су се догодиле значајне промене, како у структури војноуправног апарата, тако и у руководећем кадру. Првобитни управни штаб војног заповедника у Србији је, после смењивања др Турнера, био укључен у састав оперативног штаба (Генералштаба) војног заповедника у Србији, а тада је поново успостављен као војна управа. Међутим, то је тада било управно надлештво војног заповедника под називом Шеф војне управе, на чије чело је постављен опуномоћеник за привреду Франц Нојхаузен. Његов некада моћан и независан положај у окупираној Србији, у међувремену је у великој мери ослабио, тако да је на новој дужности остао свега неколико месеци – до хапшења. Таквом исходу дужег сукобљавања Франца Нојхаузена с готово свим немачким челницима у окупираној Србији, одлучујуће је допринео нови представник Министарства спољних послова Херман Нојбахер.³ Промене по политичкој линији свакако су биле од посебног значаја за даљи ток догађаја у Србији и на Југоистоку. После др

² Реч је о немачком опуномоћеном генералу у Хрватској Глезу фон Хорстенау, немачком генералу у Албанији Кулману и после њега Гајбу, команданту самосталне фолдкомандантуре у Цетињу генералу Крајперу.

³ Против Нојхаузена су били и СС-генерал Мајснер с БДС-ом, војни врх и други. Хапшење Франца Нојхаузена у лето 1944. извршио је лично заповедник полиције безбедности и службе безбедности у Београду СС-пуковник Шефер.

Бенцлера, који је од 1941. године вршио функцију опуномоћеника Министарства спољних послова Рајха у Србији, дошао је Нојбахер с посебним овлашћењима и у специјалној мисији, у својству ванредног опуномоћеника истог Министарства. Његова надлежност била је далеко већа од Бленцерове (ограничене на Србију), пошто се у политичко-дипломатском погледу простирала на целу територију војног заповедника на Југоистоку осим НДХ. Немачки команданти и одговорни званичници упозорени су да му је Хитлер поверио политичко руковођење јединственом немачком акцијом на Југоистоку. Нојбахерово основно настојање било је да окупи и максимално ангажује све домаће снаге, без обзира на политичке и друге разлике (квислиншке оружане одреде, управно-полицијски апарат, четнике, санџачке муслиманске формације и др.) у борби против заједничког непријатеља – „комунистичког покрета“. Због такве политике Нојбахера су назвали „дипломатом грађанског рата“. Свакако је његово деловање имало прворазредни утцај на даљи ток догађаја у окупираној Србији.⁴

Упоредо с оперативним, војноуправним и политичким усклађивањима с новонасталом ситуацијом и потребама, извршено је и прилагођавање на обавештајном плану. У питању је била реорганизација војне обавештајне и контраобавештајне службе Абвер, чије је дотадашње устројство на територијалном принципу преобличено у мобилнију организацију погоднију за извршавање оперативних задатака предстојећих опсежних војних операција. То је значило „приближавање фронту“ те обавештајне организације, о чему говоре и називи његових руководећих и подручних центара (ФАК-а за одређени крај) с обавештајним пунктовима и упориштима на терену. Довођењем нових формација и јачање снага Вермахта појачано је и дејство трупне обавештајне службе, зване „Иц“ служба, у штабовима армије, корпуса и дивизија. Што се тиче полиције безбедности и службе безбедности (под вођством БдС-а), као и полиције покрета (БДО) и његових огранака на терену, оне као цивилне обавештајно-безбедоносне службе нису претрпеле никакве промене у погледу устројства. СС-генерал Мајснер и СС-пуковник Шефер, који су се и до тада експонирали веома ревносним и робусним деловањем, спремно су се са својим полицијским апаратом укључили у спровођење одлучних мера наређених „са највишег места“.

Таква реорганизација и усмереност немачких војних, војноуправних, политичких и обавештајно-безбедоносних чинилаца у значајној мери су утицале на даљи развој ситуације и диктирале су веће ангажовање квислиншког режима и разнородних колаборационистичких снага у Србији са циљем остваривања немачких интереса. Правци деловања немачких оба-

⁴ Нојбахер је у Србији ојачао позиције квислиншког режима и његових оружаних формација, у Црној Гори образовао је нову квислиншку управу, у Санџаку је помагао колаборационистички муслимански комитет са циљем да све те снаге мобилише и подреди немачком командовању ради извршавања Хитлеровог наређења.

вештајно-безбедоносних организација, пак, добрим делом су одређивали ангажовање и активности домаћег полицијског апарата и Специјалне полиције посебно.

У октобру су највиши немачки руководиоци увелико расправљали о одмаздама, при чему се по радикалним ставовима истицао Мајснер, а по умеренијим Нојбахер. Као њихов колаборационистички партнер, Недић и његова екипа сарадника залагали су се за оштре мере одмазде над припадницима народноослободилачког покрета и таоцима, али за благо поступање са четницима, њиховим помагачима и таоцима. То је био општи став, који је карактерисао држање Недићевих оружаних формација и управно-полицијског апарата. Током септембра и октобра извршена су бројна стрељања у знак одмазде. У Београду је, на пример, 29. октобра стрељано 400 талаца због два партизанска напада. У новембру и децембру су смањени број и обим репресалија.⁵

Измењена, односно ублажена политика примене репресалија званично је формулисана у наређењу Штаба врховног заповедника Југоистока 22. децембра 1943, које је од кључног значаја за сагледавање система одмазде и његове примене од јесени 1943. до октобра 1944. године. Оно представља основни документ о општим оквирима у које се уклапало учешће квислиншких власти и из којих је произилазила улога домаће полиције, пре свега Специјалне полиције у вршењу одмазде, хапшењу и саслушавању лица „заробљених“ приликом акција чишћења терена, одређивању талаца и хапшеника за погубљење.⁶

Посебно је занимљив нови приступ у погледу избора лица за погубљење. У вези с тим изречена је критичка оцена дотадашњих критеријума и праксе у спровођењу репресалија (од почетка окупације):

„Поступак да се после препада или акта саботаже спроводе мере одмазде без избора лица и пребивалишта из ближе околине места учињеног дела, потреса поверење у праведност окупационе власти, а тера чак и лојални део становништва у шуме“.⁷

Следио је одговарајући закључак: „Овај начин извршења одмазде се стога забрањује“. За стрељање треба првенствено издвојити лица који су отворено или прикривено учествовала или су се пасивно држала према учиниоцима. Она се оглашавају као *саучесници, бандитски јатаци* и њихова пребивалишта се уништавају. Уколико би недостајало саучесника, потребан број је требало надопунити одговорним лицима, а то су превасходно биле *прислилице комунизма*. Наредну категорију резерве за одмазде

⁵ О одмаздама у раздобљу септембар–децембар 1943. види: немачке и квислиншке дневне и периодичне извештаје; н. д., Венцеслав Глишић, стр. 206–214. и др.

⁶ Н. О. С., VIII, стр. 935–939.

⁷ Тако формулисана оцена резултат је утицаја „специјалног опуномоћеника Фирера“ за Југоисток Хермана Нојбахера. Његова ауторитативна улога види се и из овог наређења, у којем се каже да су директиве о одмаздама утврђене на основу споразума са Нојбахером.

представљали су *таоци*. Њих су хапсиле оружане формације и полиција (Гестапо, Специјална полиција идр.), која је одређивала таоце за стрељање у одмаздама.

„Непосредно извршење одмазди од стране домаћих власти“ регулисано је допуном основног документа, у којој се каже: „Учествовање српске владе и управе при извршавању мера одмазде и употребе српских оружаных формација може уследити на њихов предлог“. Допуном се детаљније утврђују овлашћења фелдкоманданта да нареди одмазду (уз одобрење војног заповедника), које овај може пренети на крајскокоманданта, а прецизирају се подаци трупа и полиције.⁸

Промене у квислиншком табору Милана Недића

Значајна збивања и промене догодиле су се у исто време и у квислиншком табору Милана Недића. Њега и његову владу подржали су почетком септембра најодговорнији немачки команданти и руководиоци, који су оценили да је то било у интересу остваривања зацртаних планова и учинили су то пре Недићеве посете Хитлеру.⁹ Приликом те посете, 19. септембра, нису се остварила Недићева очекивања да ће издејствовати тражена територијална и политичка решења. Морао се утешити Хитлеровим обећањима да ће поново добити команду над домаћим оружаным формацијама (СДС и СДК), коју је био преузео генерал Мајснер (реализација те одлуке се одуговлачила због Мајснеровог противљења).

Упркос свему, Недић је остао на позицијама Немаца. У октобарском прогласу српском народу он га позива да прикупи последње снаге и одупре се Енглезима, Американцима и Титу, које назива целатима и душманима.¹⁰

Настојања Немаца да „неутралишу“ као опасност четнички покрет Драже Михаиловића остваривана су упорно на два начина: војним акцијама на неуралгичним подручјима Србије (изведеним током октобра) и политичким преговорима о заједничкој борби против „комунистичког покрета“ (што је резултирало склапањем споразума о сарадњи са четничким командантима на терену – током новембра 1943). Приликом акција „чишћења терена“ ухапшено је више стотина лица осумњичених да су помагали четнике од којих су многи стрељани као таоци. Почетак новембра био је обележен променама у врху квислиншког режима. Недић је 5. новембра реконструисао Владу, због промена кључних личности ресора унутрашњих

⁸ Допунско наређење војног заповедника Југоистока од 1. јануара 1944, Н. О. С., VIII, стр. 940–942.

⁹ Шестог септембра се фелдмаршал Вајкс изјаснио у прилог јачања Недићевог апарата власти и оружаных формација, затим је то учинио генерал Фелбер, а Нојбахер је од свог доласка био поборник те линије и истицао је да је у интересу Немачке да се на задацима обезбеђења и борбе против банди што више ангажују домаће, колаборационистичке снаге.

¹⁰ „Ново време“, 28. октобар 1943.

послова Танасија Динића и шефа Српске државне безбедности (у рангу министра) Драгог Јовановића. Када је склонио Динића, поверио му је другу функцију у Влади: министра социјалне политике и народног здравља (у министарској хијерархији сведен је на 8. министра по реду).

Драги Јовановић изгубио је министарски ранг укидањем надлештва шефа Српске државне безбедности, па се морао задовољити обављањем својих градских функција (управника града Београда и председника Београдске општине). Министарство унутрашњих послова преузео је председник владе Милан Недић.¹¹ Недићеву наредбу о томе објавиле су, 6. Новембра, „Службене новине“, а истог дана и дневни лист „Ново време“ као вест из Председништва Министарског савета:

„С обзиром да се надлештво шефа Српске државне безбедности присаједињује Министарству унутрашњих послова, то у сагласности са господином Војним заповедником Југоистока председник Министарског савета армијски ђенерал Милан Ђ. Недић разрешио је управника града Београда и председника Београдске општине Драгомира Љ. Јовановића од дужности шефа Српске државне безбедности.“¹²

Истовремено је објављена Уредба о укидању Уредбе о образовању целокупне службе Српске државне безбедности, у којој се каже: „Одељење за државну заштиту, Одељење за јавну безбедност и све полицијске власти у земљи враћају се у састав Министарства унутрашњих послова. За њих важе прописи који су важили до ступања на снагу Уредбе о образовању целокупне службе Српске државне безбедности. Команда Српске државне страже враћа се у састав Министарства унутрашњих послова по прописима који за њу важе“.¹³

Благовремено дознавши шта се спрема у Недићевој „кухињи“, Динић и Јовановић су потегли своје утицајне заштитнике не би ли спречили планирано смењивање. При томе су се правиле све могуће комбинације, у које се укључивао и Недић. Наиме, Недић је пре одласка у Берлин гајио наде да ће од Хитлера и Рибентропа издејствовати независнији статут Србије и сопствено аванзовање за гувернера (шефа државе, регента) такве Србије.

Из кругова блиских Динићу сазнало се да би он у том случају рефлектирао начелно место у влади (такве шансе давао му је и СС- пуковник Шефер). Драги Јовановић, пак, није био спреман да се одрекне положаја који му је омогућавао да у колаборационистичком табору буде оно што је у немачком био Мајснер. Но, његове амбиције нису се заустављале на томе.¹⁴

¹¹ Састав реконструисане владе: председник Министарског савета и министар унутрашњих послова Милан Ђ. Недић; министар правде Богољуб Кујунџић; министар просвете и вера Велибор Јонић; министар пошта, телеграфа и телефона Јосип Костић; министар саобраћаја Ђура Докић; министар финансија Душан Ђорђевић; министар социјалне политике и народног здравља Танасије Динић; министар пољопривреде и исхране Радослав Веселиновић.

¹² „Ново време“, 6. новембар 1943.

¹³ „Службене новине“, бр. 87-А, 6. новембар 1943.

¹⁴ ИАБ, БдС Београд, Ј – 55: агентски и други извештаји у личном досијеу Драгог Јовановића.

Уследело је тражење подршке утицајних немачких функционера, пре свега из војне управе и обавештајно-безбедоносне службе (за коју су већ пре рата радили). На мети су били Мајснер, Шефер, Нојхаузен и други. Драги Јовановић је ради тога чак путовао у Берлин (6. октобра). Но, све им то није помогло. Недић је био добро припремио терен, издејствовао је сагласност најодговорнијих немачких личности (генерал Фелбер, Нојбахер)¹⁵ и остварио своје намере.

Одмах по ступању на дужност министра унутрашњих послова, Недић је предузео мере за боље функционисање управних и полицијских надлештава у Србији, па и у самом Министарству. Тако је већ 8. новембра издао наредбу свим окружним начелницима да хитно и редовно телеграфски достављају све извештаје Одељењу за државну заштиту Министарства унутрашњих послова, које је образовало службу даноноћног дежурања у Одељењу ради пријема извештаја и ван радног времена Одељења. Да би извештаји били комплетни, наређено је да команданти Српске државне страже, управници и предстојници полиције, као и срески начелници (с подручним полицијским властима) уредно о свему обавештавају окружног начелника. Поред тога, срески и окружни начелници требало је да своје извештаје достављају месној немачкој надзорној власти.¹⁶

После разрешења дужности шефа српске државне безбедности, Драги Јовановић се постарао да се не окрњи нека од надлежности његових осталих функција. У том погледу је врло ауторитативно иступао. Тако је, на пример, Сталну комисију за категоризацију бањичких заточеника, када је поднела предлоге за прекатегорисање криваца из II у I категорију, упозорио (9. новембра): „... да је Управник града Београда као ранији шеф С.Д.Б. задржао за себе једино и искључиво право прекатегорисања појединих кривица који се налазе у конц. логору на Бањици“.¹⁷

Статус Косовскомитровачког округа није се променио. Недићева управа је настојала да ојача свој положај и везе са Ибрахимом Љутвијем, Али-бегом Драгом и другим шиптарским квислинзима који су у томе налазили своје интересе. С друге стране, Немци су из овог Округа упутили у Тирану читаву гарнитуру оданих и утицајних квислинга, који су добили важну улогу у спровођењу немачке политике на Косову и Метохији и у Албанији.¹⁸

У овом периоду на Косову се поново јавила Тајна војна полиција (ГФП) уклопљена у војну структуру. Промене у организацији и раду „Иц“ (Један Це) службе настале су услед доласка и дејствовања немачких трупа на овој тери-

¹⁵ ВА, НАВ-Н-Т-501, р. 253, с. 366.

¹⁶ ВА, Нда, 24-1-24/4. Пре тога 6. новембра, Недић је својим расписом упозорио све органе унутрашње управе и Српску државну стражу да ће виши вођа СС-а и полиције, генерал Мајснер са својим штабом и органима у Србији вршити надзорну власт над полицијским радом управног апарата, као и над радом Српске државне страже.

¹⁷ ИАБ, УГБ СП, IV-256, стр. 36.

¹⁸ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, н. д., стр. 351.

торији, у саставу чијих команди је ова служба деловала. Што се тиче Гестапоа и СД, они су појачани успостављањем нових огранака на делу Косова и Метохије, који је био под италијанском окупацијом, а подпадали су под централу у Тирану.¹⁹

Агенти позадинске мреже обучавани су на обавештајном и радио- телеграфском курсу. Обавештајно су оспособљавани за задатке у непријатељској позадини, па су изучавали: типове авиона, врсте уређаја на аеродромима, униформе, чинове и ознаке у британској и америчкој војсци, топове, тенкове и остало. На тај начин оспособљавани су за прикупљање података о војним јединицама, саобраћајним чворовима, за праћење политичког расположења становништва и слично.²⁰

Посебна брига поклањана је оспособљавању агената за радио- телеграфисте. Обука се изводила на курсевима у Београду. Они су, потом, добијали мале радио-станице домета око 1.000 км. Са станицама су добијали и обичне радио-апарате како би замаскирали постављање антена. Упркос великом ангажовању, позадинска мрежа није дошла до изражаја у мери која је била планирана. Један од оних који су успешно завршили радио-телеграфски курс био је Живорад Патроногић, из Призрена, који је деловао под псеудонимом „Шиптар“. Распоређен је у Косовску Митровицу, али није остао, већ се уочи ослобођења пребацио у Италију.²¹

Једна група Шиптара, с подручја Урошевца, похађала је, у јануару 1944. године, саботажно-диверзантски курс у Војловици, код Панчева. Тачан број није познат, али било их је најмање 12. По завршеном курсу враћени су на Косово и Метохију, осим Џафера Мујка из Косовске Митровице и Хасана Салије из Урошевца. Они су задржани и, у току марта и априла, завршили су још и радио-телеграфски курс.²²

Јачање СД и Гестапоа огледало се у броју огранака који су образовани у целој области. Испоставе и упоришта били су огранци двеју централа, једне са седиштем у Београду (БдС), а друге у Албанији, у Тирану (*Einsatzkommando* – ЕК Тирана).

БдС Београд имао је огранке у Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини, Подујеву и Пећи, а ЕК Тирана у Призрену и Пећи. Гестапо и СД остваривали су свој утицај преко агената који су заузимали високе положаје у квислиншкој влади и управном апарату. Тако је ЕК Тирана, нпр. редовно сарађивала са албанским Министарством унутрашњих послова, на чијем се челу налазио Џафер Дева. Мада је био стари агент Абвера, он је све више сарађивао са СД-ом и Гестапоом, што је и разумљиво, с обзиром на то да је на

¹⁹ Исто, стр. 352.

²⁰ Бранислав Божовић, Нацистичка обавештајна служба, Стручна библиотека, Београд, 1963, стр. 75.

²¹ Исто.

²² Н. О. С., IV, стр. 340–364.

такву сарадњу био упућен као министар унутрашњих послова. Слична је била ситуација и на нижим нивоима, где су огранци на Косову и Метохији сарађивали са истакнутим личностима локалних квислиншких власти.

Септембра 1943. године, када је у Приштини заплена архива италијанске војне обавештајне службе, као њен агент био је, под ознаком А-00238, регистровани поручник шиптарске жандармерије у Косовској Митровици – Бислим Бајгора. Он је требало да одговара због убиства, па се склонио у Албанију, где је био прихваћен и постављен за команданта жандармеријске чете у Скадру. Пошто се вратио у Косовску Митровицу, прошао је без последица, јер је као агент Гестапоа био под његовом заштитом. Гестапо је штитио и остале своје агенте и излазио у сусрет њиховим жељама. Јахја Фуша, из Подујева, био је напредан омладинац и члан СКОЈ-а, док није ступио у службу Гестапоа. Супарници су успели да га смене са дужности среског начелника, али само накратко јер је интервенцијом Гестапоа поново постављен на исти положај.²³

Џевдет Имери, трговац из Косовске Митровице, радио је за Рама Тутића док је овај био у Предстојништву градске полиције, али и за Гестапо. Коришћен је као агент провокатор у затвору у Косовској Митровици и логору на Бањици. Њега је предузео БдС и послао као свог агента у Пљевља, али пошто тамо није постигао резултате, тражио је да се врати. После краћег боравка у Сјеници, Гестапо га је, маја 1944. године, вратио у Косовску Митровицу. Гестапо је тако поступио и са још шесторицом Шиптара, отпуштених из СС дивизије „Скендербег“. Њиховој молби изашло се у сусрет и упућени су у родни крај, а од испоставе у Косовској Митровици затражено је да им „пружи сваку помоћ и заштиту“.²⁴

У Косовској Митровици је, средином 1944. године, дошло до нових хапшења, управо у времену када се организација обновила и почела да развија. Ухапшено је 26 припадника покрета, од којих су 22 интернирана, а од њих је 12 убијено у логорима: Драго Божич, Ратко Васиљевић, Рифат Видушићи, Бислим Видушићи, Садри Дина, Вуко Драговић, Светозар Ђорђевић, Зарија Рајковић, Ратибор Сталетовић, Рам Хајрула Хоца, Мило Ђулафић и Драгутин Џуџић.²⁵

Гестапо је у Урошевцу успео, помоћу домаћих издајника, да открије више чланова народноослободилачког покрета. Тако је, 28. маја 1944, ухапшено 25 лица, од којих је двоје стрељано, а остали интернирани у Немачку. Друго хапшење десило се 7. јуна, а треће после десетак дана. Ухапшено је 12 припадника НОП-а, од којих су осморица интернирана. Заједно са припадницима покрета, Гестапо је, 28. маја, затворио и интернирао Ђона Сареџија, а 17. јуна и Јусуфа Речицу, који су били активни сарадници италијанске обавештајне службе.²⁶

²³ ИАБ, БдС, досије Б-1265 И Б-1261; досије Ф-211.

²⁴ Исто, досије, И-393; досије А-592.

²⁵ Милорад Вавић, Затвор у Косовској Митровици..., стр. 83.

²⁶ Наведено према Б. Божовић, М. Вавић, сурова времена..., стр. 359.

Средином 1944. године, у Грачаничком срезу извршена су бројна хапшења, укупно око 70 људи. Похапшени су сви чланови Среског комитета КПЈ. Већином су интернирани у Немачку, где су многи убијени, док је седморо обешено у Ђаковици и Призрену.²⁷

Ова друга хапшења била су, углавном, последица издаје, чији је главни актер био Хамед Дедићи из села Нишевца у Грачаничком срезу. Помоћу њега, Рафета Куртешија и Бахрије Џабирија, Гестапо је дошао до обиља података о народноослободилачком покрету на Космету и о косовскометохијским војним јединицама на југу Србије. Дедићи је, после хапшења Рафета Куртешија, крајем 1943. године, заврбован и постао сарадник Гестапоа и СД. Био је курир на релацији Јабланица – Приштина, односно био је главна веза између косовскометохијских јединица и приштинског среског комитета.

Хамед Дедићи, кога је заврбовао Јахја Фуша, наставио је да обавља курирске послове али са другим циљем. Одржавао је везу са Фушом у Подујеву и обавештавао га о свом кретању. На путу за Приштину сустижала га је или сусретала лимузина са гестаповцима који су га кришом одводили у Косовску Митровицу. Ту је сва пошта преснимавана, а затим би Дедићи био тајно враћен на одређено место. Осим тога, он је гестаповцима пружао и усмена обавештења о стању у Јабланици и о свему што би сазнавао у разговорима са припадницима покрета.²⁸

Када су сазнали све што им је било потребно, гестаповци су, 20. јуна, почели са хапшењима у Приштини, а затим их наставили у околини. Рачуна се да је Хамидовом „заслугом“, у затвору било око 200 лица. За своју издају Дедићи је у више махова добијао веће количине намирница: неколико џакова шећера и соли. Откривен је тек након ослобођења.

Априла 1944. године, из затвора у Приштини је у затвор у Косовској Митровици пребачено 130 затвореника, међу којима су били припадници народноослободилачког али и четничког покрета. Затвореници су били из разних места на Косову и Метохији: Приштине, Липљана, Урошевца, Српске, Гњилана и Косовске Каменице, али и из Прокупља, Куршумлије и других места на југу Србије. У Косовској Митровици неки су пуштени на слободу, други су упућени на присилни рад у Борски рудник, а око 70 у логор при руднику „Трепча“, у Првом Тунелу.

У затвору је најдуже задржана група од шесторо чланова КПЈ, над којима је Гестапо наставио истрагу. Затим су отпремљени у логор на Бањици, одакле су (Апостол Пршендић, Бора Дрмончић, Бранко Грковић, Гојко Кујунџић и Богдан Каришик), почетком октобра 1944, транспортовани у Маутхаузен, где су убијени Богдан Каришик и Гојко Кујунџић.²⁹

²⁷ Миодраг Николић, Приштина и њена околина..., стр. 628.

²⁸ ИАБ, БДС, досије 105.

²⁹ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, н. д., стр. 360.

Организована потрага за руководиоцима КПЈ и НОП-а била је неопходан услов за ликвидацију покрета на Косову и Метохији. По оцени Гестапоа, откривање и хапшење или убиство руководиоца, обезглавило би народноослободилачки покрет и омогућило његову ликвидацију. Зато је овом задатку био придаван велики значај.

Павла Јовићевића, на пример, Гестапо је регистровао као „руководиоца ПК КПЈ за Космет“ и функционера „Окружног комитета Комунистичке партије за Космет“. Касније, 17. јула 1944, евидентиран је податак да је Павле Јовићевић „потпреседник АВНОЈ-а за подручје Космета“ и да се, наводно, налази у Ђаковици.³⁰

Гестаповска испостава из Косовске Митровице упутила је, 4. јуна 1944. године, радиограм БДС-у Београд у коме извештава да „Али Шукри води албански комунистички одред“. Шукрија је и у другим списима Гестапоа означавао, а у централној картотеци заведен, као партијски и партизански руководиоца.³¹

Душан Томовић је, октобра 1943, регистрован као вођа партизанског штаба у Ибарској долини. О Томовићу који је, 1941. године, био политички комесар Копаоничког партизанског одреда, Гестапо је водио и лични досије Т-700, у коме се налазили сви подаци о њему.³² Гестапо је прикупљао податке и о Петру Брајовићу, у вези са извештајима о 1. македонско-косовској бригади. У пролеће 1944. године један гестаповски извештај односи се на њега и наводи се да је авијатичарски потпоручник, па је регистрован као командант 1. македонско-косовске бригаде.³³

Потернице расписиване против ових и других руководиоца народноослободилачког покрета, налагала су хитна хапшења. Потраге су вршене упорно и у њима је учествовала и квислиншка агентура. Али резултати су изостали. Рука Гестапоа није могла да досегне партизанске руководице, али ни оне илегалце који су успешно затурали трагове кретања и боравка.

Окупација „Велике Албаније“ после капитулације Италије и „обнављање њене независности“

Од марта 1943. године рачунало се с могућношћу искрцавања англоамеричких трупа у северну Грчку или јужну Албанију која је највећим делом била под контролом албанских партизана. Италијанска влада је обавештена да немачки командант Србије рачуна с том могућношћу и да је због тога задржао у Србији две немачке дивизије, које је иначе требало да буду пребачене на неки други

³⁰ Исто.

³¹ Бранислав Божовић, Потрага Гестапоа за руководиоцима НОП-а на Косову, „Обележја“, 5, Приштина, 1979, стр. 27–28.

³² ИАБ, БДС, IV А1, дл. бр. 130 од 19. октобра 1943.

³³ ИАБ, БДС, збирни досије 926, акт. К4966/44.

фронт, како би благовремено биле употребљене за интервенцију у Албанији.³⁴ Италијанска влада се плашила уласка немачких трупа на територију „Велике Албаније“, јер је то могло да има нежељене последице по италијанске позиције на овом подручју. Зато је у пролеће 1943. предузета велика италијанска офанзива против албанских партизана у јужној Албанији ради успостављања пуне контроле над овим подручјем. Међутим, и ова акција остала је без резултата. Италијанске војне снаге остале су разбацане у појединим гарнизонима са несигурним међусобним везама. Насупрот томе, народноослободилачки покрет је ојачао, добио нови прилив бораца и његове оружане снаге нарасле су на 20 батаљона, а 10. јула формиран је и Главни штаб НОВ Албаније.³⁵

Пад Мусолинија крајем јула 1943. још више је ослабио италијанске позиције у окупираним деловима Балкана и условио даље јачање Народноослободилачког покрета. Албанска квислиншка влада у Тирани изгубила је сваки ауторитет, а њене оружане снаге почеле су да се осипају, одлазе својим кућама, а делом прилазе партизанима.

Овакав развитак ситуације показао је да ће, у случају испадања Италије из рата, албанска обала остати незаштићена, што би Енглеска и Америка могле лако искористити за искрцавање својих трупа. То је могло да угрози читав балкански фронт и доведе до губитака територија које су за Немачку имале велики војностратешки и војнопривредни значај, јер је немачка ратна индустрија добијала са Балканског полуострва веома важне сировине, пре свега обојене метале: бакар, олово, цинк, хром, антимон и др., без којих није могла да се одвија производња наоружања. Да би се спречила оваква опасност, одмах после пада Мусолинија, по налогу Хитлера је израђен план *Achse*, који је предвиђао пребацивање јачих немачких снага у Италији и на Балкан, како би у моменту италијанске капитулације преузеле територију која је дотле била под италијанском окупацијом и разоружале италијанске јединице. Крајем августа, Врховна команда Вермахта наложила је команданту Југоистока да, у случају капитулације Италије, ангажује и бугарске јединице, те да бугарску окупациону зону прошири на Косово и Метохију и Црну Гору.³⁶ У скопу ових мера, на Балкану је извршена реорганизација немачке оперативне команде. Почетком августа основана је Виша команда Југоистока са две армијске групе. Адекватно организацији оперативних војних снага, војнотериторијалне команде и обавештајне службе и Министарство иностраних послова именovalo је свог специјалног опуномоћеника за југоисточну Европу, са седиштем у Београду. На овај положај именован је Херман Нојбахер (Hermann Neubacher) уместо Феликса Бенцлера, да при спровођењу

³⁴ Историја 20. века, 1983/1, 77, Ж. Аврамовски, Немачка политика према Албанији после капитулације Италије 1943–1944.

³⁵ Живко Аврамовски, н. р., стр. 78.

³⁶ Исто; ВИГ, 1985/1, 291–292, Милорад Вавић, Квислиншке и колаборационистичке снаге на Косову и Метохији 1941–1945; Зборник, ХП/3, док. 127; ВА, НАВ-Н-Т- 11, р.188, сн. 44.

плана политике и војне реокупације Албаније посебно води рачуна о Хитле-ровој жељи „независне“ Албаније „на сопствену иницијативу“. Са оваквом директивом, Нојбахер је са мајором Шайгером (Franz Carl von Scheiger), искусним стручњаком за војна питања и добрим познаваоцем војних прилика у Албанији, и са Џафером Девом, познатим инструктором Абверових пунктова на Косову, стигао у Тирану 10. септембра 1943 године. Тамо је већ, као претходница, према његовим упутствима, деловало 60 припадника Абвера.³⁷

Суочен с потребом што хитнијег овладавања Албанијом, Нојбахер је са релативно скромним снагама (297. пешадијска дивизија, 21. армијски корпус и један падобрански пук) обављао, у врло сложеним условима, послове војнополитичке реокупације Албаније. Јединице 297. пешадијске дивизије окупирале су територију Косова и Метохије, разоружале снаге италијанске дивизије „Пуље“ и без отпора приволеле албанске војне снаге на том подручју на сарадњу. Упоредо с тим, и јединице 21. брдске СС дивизије поменутог армијског корпуса, уз помоћ падобранског пука пребаченог у рејон Драча, успешно су обнављале реокупационе задатке широм Албаније.

У овом сложеном делу Нојбахерове специјалне мисије, улоге политичких инструктора поверене су познатим првацима Албанског националног савеза: Џаферу Деви, Реџепу Митровици, Бедрију Пејанију, Вехби Фрашерију, Алију Драгију, Бајазиту Бољетинију и Ибрахиму Љутви. Дотадашње деловање наведених лица с позиције албанског национализма и шовинизма омогућило им је добијање специјалних задатака у Нојбахеровом „политичком штабу“, који ће координирати сва питања политичке и војне реокупације Албаније од половине септембра 1943. до напуштања немачких окупационих снага Грчке, Албаније и југословенских области Косова и Метохије у октобру и новембру 1944. године.³⁸

Мандат за састав прве албанске владе по немачкој вољи поверен је Реџепу Митровици, једном од вођа косовске емиграције и првом председнику Комитета Друге призренске лиге. У свом програмском говору, одржаном 8. новембра 1943. године пред посланицима Народне скупштине, Митровица је као главни задатак и „светлу обавезу“ своје владе најавио формирање регуларних војних снага за одбрану „етничких граница Албаније“.³⁹

Мада је тим поводом нагласио да албанска војска мора остати по страни од сваке политичке делатности, њено ангажовање се у основи свело на сузбијање НОФ-а који је био под снажним упливом комунистичке идеологије. Наиме, 13. децембра 1943, немачким војним и дипломатским представницима, Мехди Фрашериом је, у својству председника Регентског савета, ставио до

³⁷ Ж. Аврамовски, н. р., стр. 79.

³⁸ Др Ђорђе Борозан, Велика Албанија, Поријекло – идеје – пракса, Београд, 1995, стр. 344–345.

³⁹ Владу Реџепа Митровице именовао је Извршни одбор с овлашћењем Скупштине на седници одржаној 5. новембра 1943; „Комби“, 5.11.1943.

знања да влада у Тирани жели „да сарађује са немачким органима у искоренивању комунизма“ и притом нагласио да се у акцијама „чишћења“ одобрава коришћење албанске војске, „нарочито у области Косова ради одбране од Титових банди“.⁴⁰

Остављајући народу да изабере између пута „анархије“ и пута „реда и мира“, влада Реџепа Митровице је наглашавала да је покрет против италијанског окупатора од стране албанских националиста био добро усмерен, али га је страни „бољшевички“ утицај преусмерио тако да је добио „анти-национално“ обележје.⁴¹ У том циљу, редакција листа „Комби“ снажно се трудила да пропагира апеле, инструкције и наредбе председника албанске владе, како би се у што већој мери заинтересовали омладина, војска, жандармерија, чиновништво и просветни радници за сузбијање комунистичке идеологије.⁴²

Влада Реџепа Митровице препустила је немачкој команди да по свом нахођењу врбује добровољце за СС јединице на Косову. Хитлер је 22. марта одобрио да се из немачких затвора пуне југословенски заробљеници албанске народности и употребе за формирање СС јединица. Затим је, већ у мају 1944, из 13. босанско-херцеговачке „Ханџар“ дивизије издвојен албански батаљон да би послужио као језгро 21. СС дивизије, која је добила назив „Скендербег“.⁴³

Реакционарно-националистичке организације и формирање квислиншких оружаних формација

За реализовање намере да се у недостатку немачких војних ефектива ангажују албанске националистичке снаге за борбу против народноослободилачког покрета, Немачка је успоставила блиску сарадњу са реакционарним националистичким организацијама, давала им је финансијску помоћ и наоружавала њихове формације, а помагала је и формирање регуларних оружаних снага тиранске владе, јединице жандармерије и милиције. Немачки војни и обавештајни органи оценили су да најбоље услове за врбовање квислиншких снага имају на Косову, где су националистичке вође повезале своју судбину са Немачком из страха да би њен слом довео до освете четника Драже Михаиловића над албанским становништвом због терора ових кругова над српским живљем и притисцима за исељавање српског живља с Косова. Косову је од стране Немачке посвећена посебна пажња и због тога што је снабдевање становништва у Албанији, па и

⁴⁰ Цитирано према наведеном раду Ж. Аврамовског, стр. 83. Наиме, о заједничкој акцији „чишћења“ говори се у телеграму немачког генералног конзула Шлипа, упућеном Нојбахеру 14. децембра 1943.

⁴¹ Ж. Аврамовски, н. р., стр. 83; А. Хадри, Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945, Београд, 1973, стр. 291–293.

⁴² „Комби“ 6–8.11.1943.

⁴³ О настанку и активностима ове дивизије више у књигама: Павле Целетовић Иванов, 21. СС дивизија „Скендербег“, стр. 117–197. и Али Хадри НОП на Косову 1941–1945, стр. 294–297.

немачких трупа, зависило од ове територије. Зато је, одмах после капитулације Италије, на Косово упућена специјална група Абвера и на кључне позиције постављени су осведочени фашистички колаборационисти који су, почев од 1941. године, били повезани са немачким окупатором у косовскомитровачкој области, као што су били Џафер Дева, Реџеп Митровица, Ферат Драга, Али Драга, Бедри Пејани, Ибрахим Лутфиу, Бајазит Болетини, Шабан Полуџа и други.

Ослањајући се на немачку подршку, ове снаге су одмах после капитулације Италије организовале формирање политичке организације која је названа Друга призренска лига. Лига је формирана на скупштини у Призрену 16–19. новембра 1943. године. Главни циљ ове организације био је формирање оружаних снага за борбу против народноослободилачког покрета Југославије и одбрана „етничких граница“ „Велике Албаније“. Одмах је приступљено и формирању милиције на Косову. Ова журба била је изазвана жељом да се на почетку немачке окупације све снаге употребе за обезбеђење прилазних путева за снабдевање немачких трупа у Албанији и за транспорт руде из Албаније, Македоније и Грчке за Немачку, који је могао да се врши само преко Косова. Сем тога, калкулисало се да се ове снаге употребе као агенс за покретање сличног процеса и у западној Македонији и у Албанији.⁴⁴

Специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток, Херман Нојбахер, полагао је тако велику наду у ове милицијске снаге (које је водио најпознатији немачки плаћеник Џафер Дева) да је издејствовао да се на Косову не врши врбовање за СС трупе које би биле употребљене на ширем балканском полуострву, јер се плашио да тиме не ослаби ослонац антикомунистичких снага на читавом подручју „Велике Албаније“, што би могло да доведе у питање позиције нове квислиншке владе у Тирани и уредно снабдевање и борбену способност немачких трупа. Он је хтео да на ове снаге свали главни терет борбе против народноослободилачког покрета и обезбеђење залеђа немачких трупа.⁴⁵ Спровођење овог задатка било је поверено специјалном опуномоћенику Рајхсфирера СС Химлера, СС Фиктуму, бившем шефу полиције у Бечу. Преко Џафера Деве, министра унутрашњих послова у влади Реџепа Митровице, обезбеђено је да влада „на своју иницијативу“ тражи на располагање Фиктума као саветника за питања организовања јединица милиције и жандармерије.⁴⁶ Крајем новембра, Фиктум је већ био на Косову. Пошто је у то време појачана активност народноослободилачких снага угрозила саобраћај на друмовима и уредно снабдевање немачких трупа у Албанији, поочетком септембра, Џафер Дева, у пратњи Фиктума, повео је из Косов-

⁴⁴ Живко Аврамовски, н. р., Историја 20. века, 1/1983, стр. 82.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто, стр. 84; Павле Џелетовић Иванов, 21. СС дивизија Скендербег, Београд, 1987, стр. 133. и 139.

ске Митровице 1.200 добро наоружаних припадника добровољачког милицијског пука у акцију „чишћења“. Они су извршили хапшења и ликвидирање комуниста и симпатизера НОП-а у градовима на Косову, а зати прешли у Скадар, Тирану и друге градове у Албанији где је настављено са терором. Косовски милицијски пук Џафера Деве био је најпоузданији немачки ослонац, поготову што акција за формирање јединица жандармерије и милиције није дала очекиване резултате. На читавој територији квислиншке „Велике Албаније“ формирана су два жандармеријска баталјона јачине 2.400 људи и милицијске јединице укупне снаге 8.250 људи. Међутим, ове снаге показале су се као недовољно поуздане за Немце и од мале користи у борби против народноослободилачког покрета.

Немачки војни органи преузели су мере и за формирање регуларних војних јединица у Албанији, које је такође требало да буду употребљене за борбу против народноослободилачких снага. Крајем октобра 1943, тиранска влада је уз немачку сагласност за главног инспектора војске у формирању именovala пуковника Кирхандера, официра бивше аустроугарске војске који је за време Зогуове власти био саветник у албанској војсци. У то време постајала су два пука на Косову и граничне трупе јачине око 1.000 људи. Предузете су мере за формирање још два пука на Косову и четири пука у Албанији (у Тирани, Скадру, Елбасану и Корчи).⁴⁷

Формирање регуларних војних јединица изнето је и у програмском говору председника владе Реџепа Митровице пред Народном скупштином 8. новембра 1943. године, као један од основних задатака и као „света обавеза“ нове владе. Притом је он подвукао да војска мора строго да се држи „по страни од спорова око политичких ставова и идеологија“, јер „свака политичка делатност од стране војске била би издаја отаџбине“. Ова изјава о апсолутности војске била је велики цинизам, јер њен задатак није био да брани суверенитет и интегритет земље против спољног непријатеља, већ да се ангажује против унутрашњеполитичких и идеолошких противника тиранске владе, односно против Комунистичке партије и народноослободилачког покрета Албаније, као и против народноослободилачког покрета Југославије на Косову и у западној Македонији.

Овакав карактер и задатак војске јасно је био прецизиран од стране Мехдија Фрашерија у разговору с немачким опуномоћеним генералом у Албанији Гајбом и генералним конзулом Шлипом, 13. децембра 1943. године. Он је тада „ставио до знања чврсту одлуку владе да сарађује са надлежним немачким органима у искорењивању комунизма“. Он је том приликом тражио од Немачке оружје, одећу и муницију за 12 хиљада људи и једну покретну немачку јединицу у циљу заједничке акције „чишћења“. Он

⁴⁷ Историја XX века 1982, стр. 292–307, др Живко Аврамовски, Немачка експлоатација стратешких силовина у Албанији и на деловима југословенске територије које су биле под италијанском окупацијом.

је подвукао да би албанску „националну војску“ требало користити „нарочито у области Косова ради одбране од Титових банди“.⁴⁸

Оснивање и рад Друге призренске лиге

Она је формирана на иницијативу немачког Гестапоа чији је представник у овим крајевима био чувени Хауслинг, а уз помоћ Џафера Деве и њему оданих „првака“ са Космета. Парола под којом је у народу била формирана Друга призренска лига, била је одбрана Косова и Метохије од напада Срба и Црногораца, стварање „Велике Албаније“ у својим етничким границама, што је за масе било врло прихватљиво. У ствари, Друга призренска лига створена је да би мобилисала војску за фашизам (што се види накнадно из „формирања дивизије СС „Скендербег“) и да би помоћу такозваног „Блока Косовара“ економски присилили Стару Албанију да Косово и Метохија буду помагани како војнички тако и политички од стране Албаније.

Популарност Прве призренске лиге из 1878. године, која је за народе Косова, Метохије и Албаније представљала важан историјски датум, омогућује Џаферу Деви и његовим сарадницима да и Друга призренска лига у почетку буде добро прихваћена.

Сазив Прве призренске лиге био је одговор на неправде које су учињене Албанији Берлинским конгресом. У Призрену су се окупиле најпознатије личности Албаније и Косова и Метохије и створише лигу. Најпознатије личности које су узеле учешће у овој лиги били су: Абдул Фрашери из Корче, Абдул Дрени из Ђаковице као и Хаџи Зека из Пећи. Циљ Лиге био је одбрана шиптарске земље и уједињење свих албанских крајева, односно не дозволити да се иједан педаљ уступи ма коме, водити борбу противу Турака ради ослобођења и захтевати од Турске аутономију четири вилајета: Јањинског, Манастирског, Косовског и Скадарског.

Овај конгрес односно ова Прва призренска лига од великог је значаја за албански народ, јер се од овог момента појављује код њих буђење националне свести и почиње рад на уједињењу. Оваква популарност Прве призренске лиге код шиптарских маса омогућила је Немцима и Џаферу Деви да окупе масе у стварању Друге призренске лиге.⁴⁹

Формирање Друге призренске лиге имало је, углавном, овај ток: после италијанске капитулације, дошао је у Призрен Џафер Дева са Хауслингом. На једном скупу поменути Хауслинг одржао је дужи говор у којем је похвалио држање Шиптара, подвукао пријатељство Немаца према њима, слободу коју су добили, како овде тако и у Албанији од Немаца, и као нак-

⁴⁸ Исто; Живко Аврамовски, н. р., стр. 83.

⁴⁹ АЈ, 110-622-18639-43.

наду за то Немци желе да сачувају само обалу мора од евентуалне енглеске инвазије, а да се у њихове унутрашње ствари неће мешати. После одласка Хауслинга, Џафер Дева, који је преводио овај говор, дао је предлог да се обнови Прва призренска лига тј. да се сазове Друга призренска лига на коју ће доћи представници шиптарског народа, са читаве територије окупиране од бивше Југославије, тражио је чак да и санџачки муслимани учествују, третирајући их као Шиптаре. Одмах је формиран иницијативни одбор који ће руководити овим техничким пословима око формирања Друге призренске лиге. Овај Одбор одмах је пришао послу и за 16. септембар заказао састанак на који треба да дођу представници следећих префектура: Призрен, Приштина, Пећ, Митровица, Нови Пазар, Дебар и Тетово. Овај одбор или како се назива „егзекутивни комитет“, био је састављен од следећих лица: Арслан Бољетинац, председник, Муса Шех, Шефхет Шкупи, Шех Хасан, Ђемаил Балили, Љук Симони, Ђазим Блаца, Тахир Заими и Петар Вучај.

Егзекутивни комитет је, осим представника наведених префектура, за 16. септембар позвао следеће политичке личности Космета, који су се налазили тада у Тирани и то: Реџеп Митровицу, Бедрија Пејанија, Рока Маљоку и Масара Сопота, овог последњег као уредника новина.⁵⁰

Створена под патронатом немачке реокупационе управе, Лига је отпочела своје активности са шовинистичких позиција „одбране етничких граница Албаније“. Опонашајући пропагандни сценарио претходних лига, њена руководства организовала су злодела према српском, црногорском и другом неалбанском становништву и тиме до апсурда довела идеју албанског национализма. Делујући паралелно, у потпуном договору са Нојбахеровим штабом у Тирани (у којем је идејни вођа Лиге Џафер Дева био ангажован на пословима организовања привременог Извршног комитета с прерогативима албанске владе), скупштина у Призрену именовала је Централни комитет Лиге који су сачињавали: Реџеп Митровица (председник), Муса Шеху (потпреседник) и чланови (Кољ Марђани, Шах Хасани, Бедри Пејани, Арслан Бољетини, Тахир Заими и Ђазим Блаца).⁵¹ Како је почетком новембра Реџеп Митровица изабран за председника квислиншко-колаборационистичке владе у Тирани, дужност председника Централног комитета Лиге преузео је Бедри Пејани, а Џафер Дева, именован за министра унутрашњих послова у албанској влади, остао је и даље главни организатор војнополитичких активности Лиге и одмах приступио реформи Комитета. Ради лакшег пословања, поделио је Комитет на седам секција и то:

⁵⁰ Исто; „Комби“, 23. IX 1943. и 25. IX 1943; „Косова“ октобар 1943.

⁵¹ АЈ, 110–622–18639.

1. Административна политичка секција – Џафер Дева
2. Војничка секција – Арслан Болетинац
3. Финансијска секција – Реџеп Мета
4. Транспортна секција – Есад Бериша
5. Економска секција – Махмуд Шабан Паша
6. Омладинска секција – Бедри Ђинаји
7. Санитетска секција – др Бурхан Шпорта.⁵²

За секретара је изабран Тахир Зајим који је истовремено имао дужност директора новина Друге призренске лиге, а као његов помоћник изабран је Скендер Цури по питању штампе.

Џафер Дева је узео сву власт у своје руке и узео пуно нових ствари у раду Комитета не питајући за то никога сем Реџепа и Ђељала Митровицу и Реџепа Краснића. Овај комитет настојао је да мобилише што више људства са Космета у борби против партизана, што су Немци искористили поготову приликом повлачења јер су им Шиптари штитили одступницу. Овај комитет радио је до 15. новембра 1944. године, када се распао пред навалом Народноослободилачке војске при ослобађању Космета.

Поред наведених циљева Лиге, непосредни разлози њеног формирања налазе се, како смо раније навели, у сузбијању народноослободилачког покрета који је, заправо, био и једина сметња остваривању намера њених оснивача. Наиме, Џафер Дева је, по повратку из Тиране у Косовску Митровицу, отпочео са формирањем специјалних јединица за борбу против НОП-а. Већ у новембру 1943. створен је злогласни „Косовски пук“ са око 1.000 жандарма.⁵³ Овај је починио многе злочине у Пећи, Урошевцу, Призрену, Ђаковици, Скадру и Тирани.⁵⁴ Херман Нојбахер, у својој књизи „Специјална мисија на Југоистоку“, констатује да је Џафер Дева овим пуком желео комунистима да покаже зубе и то је учинио по обичајима своје земље.⁵⁵

Упркос ставу немачке реокупационе управе да границе протектората остану у ранијим оквирима, Друга призренска лига је, још од оснивања Окружног комитета за подручје Косовскомитровачког округа, настојала да ову пограничну зону укључи у састав нових албанских граница. Овај округ је, уосталом, за све време немачке окупационе управе, био главно упориште немачких и албанских обавештајних служби. Наиме, преко ових служби је Џафер Дева, уз одобрење Абвера и Гестапоа, стварао групе за диверзантска дејства и врбовао албанско становништво за јединице „Косовског пука“ и СС дивизије „Скендербег“. У договору са Нојбахером, који

⁵² Исто.

⁵³ Зборник, I/19, док. 70, стр. 349–351.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Херман Нојбахер, н. д., стр. 119; Живко Аврамовски, Немачка политика према Албанији после капитулације Италије (1943–1944), Историја 20. века, бр. 1, Београд, 1983, стр. 83.

је код надлежних немачких власти испословао коришћење тако форми-
раних јединица за одбрану Косова, Дева је, током пролећа 1944, интензи-
вирао све делатности Комитета Лиге. Упоредо с тим, на основу разговора
које је Вехби Фрашери (син Мехдија Фрашерија, председника Ренгент-
ског савета у Тирани) водио у Берлину, одобрено је формирање СС дивизије
„Скендербег“ и одлучено да седиште њене команде буде у Призрену.
Иако је формално ова дивизија била подређена албанском Министарству
унутрашњих послова, она је преваходно служила потребама одбране већ
прикључених територија и оних које је Лига сматрала „албанским етнич-
ким простором“.⁵⁶ Основана издвајањем албанског батаљона из састава 13.
СС „Ханџар“ дивизије, дивизија „Скендербег“ попуњавана је извлачењем
Албанаца из немачких логора у Аустрији и Немачкој, где су доспели након
априлског рата 1941. У врбовању и ангажовању око 4.000 заробљеника из
ових логора, посебна задужења имали су представници албанског савеза у
Београду, под руководством Алија Драгија, председника Албанског народ-
ног савеза, окружно начелство у Косовској Митровици било је задужено да
се у среским и општинским управама организује пријем бивших заробљеника
и да их непосредно по доласку обухвати мобилизационим мерама.⁵⁷

На седници Централног комитета Лиге, одржаној у марту 1944, одлуче-
но је да се Бедри Пејани, у својству председника Лиге, обрати Адолфу Хи-
тлеру писмом у којем ће образложити сврсисходност милитаризације Косова.
У писму упућеном 29. марта, Пејани је, у вези са потребом одбране Косова и
осталих подручја прикључених Албанији, између осталог, навео: „Централни
комитет Друге албанске лиге, одлучио је да спроведе милитаризацију Косова
и свих албанских подручја која су прикључена Албанији. Тиме би се у пред-
стојећим борбама обезбедило коначно ослобођење албанског народа на стра-
ни немачког Рајха“.⁵⁸ У писму Пејани посебно апострофира да „ова милита-
ризација има за циљ подизање једне армије јачине 120.000–150.000 бораца
вољних да ратују, а која би била способна да са успехом прими на себе борбу
против српско-црногорских партизана за цело време трајања садашњег рата.
Она би, како констатује Пејани, била способна да брани ствар Албанаца под
свим околностима које би се после рата могле појавити услед тешког и опасног
стања“.⁵⁹ Пејани наводи три услова за спровођење предложене милитаризаци-
је: а) савремено војно опремање прикупљених снага; б) организовање оспосо-
бљавања мобилисаног људства уз инструкторску помоћ немачког командног
кадра и ц) „Исправка албанске границе према Црној Гори и Србији на страте-
гијским основама“. У вези са овим последњим предлогом, Пејани је затражио

⁵⁶ Ж. Аврамовски, н. р., стр. 84–85.

⁵⁷ Милорад Вавић, н. р., 238–239, Зборник радова, Загреб, 1985.

⁵⁸ ВА, НАВ–Н–Т–175, ф. 81/2601485–90. Писмо Бедрија Пејанија у целини је објављено у књизи Спасоја Ђаковића, Сукоби на Косову, Београд, 1984, прво издање, стр. 122–125.

⁵⁹ Исто.

да се Албанији прикључе: сви срезови Косовскомитровачког округа, делови Санџака са Новим Пазаром и Сјеницом и шири појас источних области Црне Горе на линији Бар – Подгорица – Рожај – Бијело Поље.⁶⁰

Иако ово Пејанијево писмо није стигло до Хитлера, оно је, ипак, изазвало разумљиво интересовање немачких војнополитичких кругова у Берлину. Наиме, након консултација између шефа рајхсканцеларије др Ханса Ламерса и Хајнриха Милера, министра унутрашњих послова и расхфирера СС-а, прихваћен је план формирања армије за одбрану Косова и подручја назначених Пејанијевим захтевима. Обавештавајући Ламерса да је добио његов допис од 29. априла 1944. са преписом писма председника Централног комитета Друге призренске лиге, Химлер помиње да се поред једне албанске дивизије, која се већ налази у фази формирања, иде на стварање других дивизија и корпуса сходно обостраним немачко-албанским интересима.⁶¹

Током пролећа 1944. немачка команда за Југоисток суочавала се са све већим тешкоћама у Југославији, Албанији и Грчкој. Стога је интересовање за предложену милитаризацију Косова прихваћено као део одбрамбеног стратешког плана ангажованих немачких војних снага на балканским ратиштима. Химлерова предвиђања почетком маја 1944. о скором формирању „Албанског корпуса“ нису реализована на начин како је то назначено у Пејанијевом писму, упркос настојањима Џафера Дева да их, уценама и претњама, испуни. Нису се испуниле ни процене Централног комитета Лиге о мобилисању 50.000 Албанаца са Косова, Метохије и западне Македоније, јер је, према расположивим подацима, од 1. маја до 25. септембра 1944, од регрутованих 11.398 лица у војним јединицама Лиге било ангажовано 6.491 лице.⁶²

Доласком Штаба Групе армија „Е“ из Солуна у Стари Трг код Косовске Митровице, Косово је постало главно стратешко упориште за извлачење немачких снага из Грчке и Албаније. Тиме се, од половине октобра 1944, употреба албанске војске, жандармерије, јединица СС дивизије „Скендер-бег“, „Косовског пука“ и вулнетарских формација нашла под различитом контролом руководства комитета и одбора Друге призренске лиге. У новонасталим условима, функцију председника Лиге преузео је Џафер Дева на скупштини одржаној 26. јуна 1944. Наиме, после безуспешних немачких настојања да реконструкцијама владе у Тирани, током јула и августа, очува позиције у Албанији, Џафер Дева се вратио на Косово и дефинитивно опробао у улози организатора и вође свих војних и политичких формација Лиге, ствараних за одбрану Косова у границама „етничке“ Албаније.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Химлерова порука Ламерсу од 4. маја 1944, С. Ђаковић, н., д, стр. 125.

⁶² Више о томе: Али Хадри, Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945, Београд, 1973, стр. 306, 310; Синан Хасани, Косово – Истине и Заблуде, Загреб, 1986, стр. 114–119.

Од почетка септембра 1944, Џафер Дева, Реџеп Митровица, Ђазим Блаца, Реџеп Краснићи, Џелал Митровица и бројни њихови сарадници напустили су Тирану и прешли у Призрен. Уверени да ће непосредним руковођењем одбраном Косова окончати процес потпуног одстрањења преосталог српског и црногорског становништва, уценама и застрашивањем, вршили су присилну мобилизацију албанског становништва. Видевши да дотадашња мобилизација не даје жељене резултате, Џ. Дева и Џ. Митровица су, поводом годишњице Лиге, организовали конференцију на којој су предочили потребу непосредних акција комитета и одбора Лиге у наредном периоду. Од Адама Селимија, професора приштинске гимназије, Реџепа Краснићија, директора ове гимназије, и Шемседина Вендрешија, директора Радио Косова, добили податке да је дотадашња активност Омладинског комитета за одбрану Косова, посебно на плану мобилизације, била слаба и недовољна. Стога су закључили да се дотадашњи комитет смени и изабере нови. Дужност председника поверена је Адаму Селимију, а ради веће ефикасности комитета формирана су четири одсека за оперативно деловање и то за финансијска питања, интенденске послове, војску и мобилизацију и за пропаганду и транспортне послове.⁶³ За шефове ових одсека именовани су: Шешивари Алија, службеник на железници, а потом командант Косовскомитровачког и Приштинског округа; Абдул Хенц, председник Скупштине у Косовом Пољу; Љуљан Гаши, професор гимназије у Приштини; Шемседин Вендреши, директор Радио Косова и Сали Вала Џиџан, беспосличар из Приштине. Као резултат ових кадровских промена, већ крајем септембра 1944. формирано је пет батаљона од мобилисаног људства с подручја Приштине, Урошевца и Косовске Митровице.⁶⁴ Пети тзв. омладински батаљон, састављен од омладине васпитане у фашистичком духу, добио је за команданта Бахрија Гинаја, школованог у Напуљу, попут многих албанских кадрова. Припадници поменутих батаљона носили су немачке униформе, а на главама беле капе (кече) са амблемом албанске заставе. Били су организовани по формацијском саставу од по две пешадијске и једне митраљеске чете са иницијалним саставом од по 300 војника; како се њихов број увећавао новомобилисаним људством, тешко је сазнати коначни бројчани састав ових формација.

Поменути одсеци реформисаног комитета Лиге организовали су широку пропаганду међу становништвом у циљу попуњавања нових вулнетарских формација, насталих по основу раније познате добровољачке милиције. Међутим, како су у новонасталим околностима све извеснијег продора снага Народноослободилачке војске Југославије страх и колебања албанског становништва хватали све више маха, организатори одбора и

⁶³ М. Вавић, н. р., стр. 238–239.

⁶⁴ Исто, стр. 249.

комитета Лиге били су принуђени да претњама и уценама изнуде допуну наведених формација.⁶⁵ Сазнања да је Оперативни штаб НОВ и ПО Косова за почетак реализовања плана ослобођења Косова одредио 23. октобар 1944, била су повод да Комитет националне омладине за одбрану Косова, прогласом од 18. октобра, објави општу мобилизацију Албанаца од 18 до 50 година. У овом погледу је, поред осталог, наведено, да снаге НОВЈ доносе Космету ново „словенско ропство“.⁶⁶ Џафер Дева је овим поводом упутио једну од својих посланица „цивилизованом свету“ обавештавајући да Централни комитет Призренске лиге нема ништа против доласка армија великих сила, али притом наглашава да ће се 30.000 људи, мобилисаних и распоређених на задацима одбране Косова, дуж граничне линије од Церањске реке, преко Копаоника и Топлице, до близу Куманова, бескомпромисно борити „против Срба и Бугара“.⁶⁷ У садејству са немачким јединицама, на чијавом косовскометохијском простору и зверстима према заробљеним Србима и Бугарима у борбама код Пакаштице и Преполца, формације Друге призренске лиге отпочеле су борбу за „етничко Косово“ и, све до потпуног одласка немачких снага из Грчке, Албаније и са Космета, биле су најупорнији бранилац албанских граница протектората.⁶⁸

Промене у окупационој управи и појачано удружено ангажовање колаборациониста у борби против НОВЈ нису побољшали одбрамбени положај Вермахта на Балкану. Напротив, снаге НОВЈ су извршиле снажан притисак на територију Србије и биле у сталном напредовању. Напредовање савезника ка Западу, ново искрцавање у јужну Француску и, најзад, колебљиви став Бугарске који се завршио 8. септембра 1944, када је Бугарска објавила рат Трећем рајху.⁶⁹

Капитулацијом бугарске фашистичке војске и капитулацијом Румуније изазвана је још већа политичка криза на балканском ратишту. Ова криза имала је велике последице на СС дивизију „Скендербег“. Почела су масовна дезертирања људства из ње, нарочито у пограничном делу Македоније, од Тетова до Гостивара. Рачуна се да је до 1. октобра 1944. године дезертирало 3.425 Албанаца из састава СС јединица, што значи да је СС дивизија „Скендербег“ преполовљена.

У програму рада за милитаризацију Косова, Друга призренска лига је велику пажњу посветила омладинској организацији о којој је већ било говора у тексту. Стварање квислиншких и политичких војних организа-

⁶⁵ Исто, стр. 248–250.

⁶⁶ Исто, стр. 250.

⁶⁷ Зборник I/19, Београд, 1969, док. бр. 195, стр. 686–688.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ У Бугарској је 1. јуна 1944. образован нови кабинет с Иваном Богрјановим на челу који продужио сарадњу са Рајхом. Министарски савет Бугарске је, 25. јуна 1944, донео одлуку о повлачењу 1. бугарског окупационог корпуса из Србије али га није повукао ни до краја августа 1944. године. Затим је 2. септембра 1944. образован нови кабинет коме је, односно Бугарској, СССР 5. септембра 1944. објавио рат. Пошто је СССР одбио молбу Бугарске за примирје, Бугарска је 8. септембра 1944. објавила рат Трећем рајху.

ција на територији Косова и у Албанији вршено је и помагано од стране немачког окупатора. Иако је често иницијатива долазила од квислиншких власти, немачки окупатор ју је прихватао и даље продубљивао, без обзира о каквим се мерама радило, само ако су му оне ишле у корист.

Из неостварених планова Друге призренске лиге, непосредно после ослобођења Косова и Метохије од стране снага НОВЈ, зачео се крајем новембра 1944. нови покушај одбране Косова, иако су Џафер Дева и већина њених оснивача и организатора тражили спас бежећи с немачким трупама ка Бечу и Берлину.

Предодређен да ступа на политичку сцену увек када се ради о одбрани Косова, Комитет за одбрану Косова, назван по ономе из 1912, послужио се политичком платформом Косовског комитета. Заправо, ово је била једна од последњих метаморфоза Косовског комитета током Другог светског рата. И као што је мисија Косовског комитета била окончана стварањем протектората Албанија у августу 1941, у новонасталим околностима Албански народни савез морао је поново уступити место Комитету за одбрану Косова.

Када су пропали покушаји оружане контрареволуције на Косову, Метохији и Северној Албанији, вође преосталих побуњеничких група прихватиле су савет овог комитета, притајиле се и реорганизовале, чекајући да међународне околности и догађаји у Албанији на Космету дају поводе за нове побуне. На тој основи чланови овог комитета отпочели су марта 1945. повезивање одметничких група широм Албаније и Космета. Позвано је становништво да одласком у шуме отпочне устанак против комунистичке власти, како би се дао повод англоамеричким снагама за интервенцију.

Националистичке организације и групе

За време рата, у Албанији је основано више националистичких организација и група. Већина их је сарађивала са окупатором, али је било и таквих које то нису радиле, бар не јавно. Оне се нису ни бориле против окупатора. То важи и за њихов однос према народноослободилачком покрету у Албанији. Скоро свака од тих организација и група имала је своје следбенике на Косову и Метохији. Били су то „Бали Комбтар“, „Легалитет“, група Мухарема Бајрактарија и група Ганија Бега Криезиуа. За све ове групе и организације, изузимајући донекле „Бали Комбтар“ може се рећи да их је карактерисала разбијеност, локална усмереност и везивање за традицију.⁷⁰

⁷⁰ Фашистичке и профашистичке организације..., стр. 345. После 1975. године, на Косову и Метохији била је прихваћена теза како на том подручју „Бали Комбтар“ није имао утицај и како није било његових оружаних формација – балиста. Наводно, борбу против НОВЈ, нарочито 1945. године, водили су вулнетари. Како су вулнетари били добровољци, што и њихов назив потврђује, таквом категоричком тврдњом настојало се приказати како је сепаратистичка побуна после ослобођења била спонтани народни покрет, а не

На Косову и Метохији деловала је и Иредентистичка партија, чији је предводник био Сулејман Риза, адвокат из Ђаковице. Утицај ове организације није био велики. Сулејман Риза се изјашњавао против окупатора, али своје присталице није позивао у борбу против њих. Нарочито је истицао југословенску доминацију. Када се с њим разговарало о евентуалном учешћу на оснивачкој конференцији НОО за Косово и Метохију, одговорио је да Косово и Метохија представљају проблем за себе и да треба водити искључиво иредентистичку политику. Сулејман Риза је предложио да Народноослободилачки одбор буде назван „Јединство“ – ослобођење, против југословенске политике. Заправо, њему је много више сметала Југославија него немачка окупација. Крајем 1943. године, Сулејман Риза се огласио једним летком у коме је истакао захтев да Косово и Метохија, после рата, остану у саставу Албаније и да би НОВ Албаније требало да их ослободи.⁷¹

У извештају Обласног комитета КПЈ Централном комитету, 31. јануара 1944. године, овако је објашњено држање Сулејмана Ризе и његове организације: „Покрет иредентиста је најпозитивнији од свих других, али за нас најопаснији, јер на њеном челу стоји адвокат Сулејман Риза, који није сарађивао са окупаторима. Он је, тобоже, за борбу против окупатора, али само на речима. Ми смо са њим неколико пута дошли у контакт, али све узалуд, јер иако је постављао ствари на основу Атланске повеље, ипак ништа нисмо могли учинити. Он је против сарадње са НОВЈ и КПЈ, а такође, каже да неће да се веже ни са КП и НОВ Шћипније. Он хоће неку самосталност још сада. Он хоће још данас да се Космет одвоји од Југославије. И поред оваквог његовог става и узалудних разговора, ми и даље одржавамо са њим везу, јер има велики утицај“.⁷² Иредентистичка организација имала је мали број присталица и то само у Метохији. Она је у односу на Југославију пропагирала сепаратизам, али није имала разрађен програм, нити се њена активност јаче осећала. Зна се да је један од њених истакнутих чланова и најближих сарадника Сулејмана Ризе био правник Шефхет Шкупи, сарадник окупатора.

Мухарем Барјактари – Пре рата живео у Југославији као политички емигрант. Зато се Дража Михаиловић, у намери да успостави везе са албанским формацијама, оријентисао према њему, што је било резултат и погрешне процене ситуације у Албанији, јер је Барјактари са својих 700 људи имао локални значај. Везу с њим покушао је да успостави упућивањем у Албанију Стојимира

припремана и организована акција. Зато се у радовима косовско-метохијских историчара није користио назив балисти, већ вулнетари.

Творац ове неистине је др Али Хадри, а прихватили су је и други историчари, како Шиптари тако и Срби, али и политичари. Др Али Хадри је до 1973. године заступао другачије становиште, па у својој књизи НОП на Косову, 1973. године, наводи да је „Бали Комбтар“ иступао на Косову и Метохији, ширећи идеју о „Великој Албанији“.

⁷¹ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, Сурова времена..., стр. 290.

⁷² Зборник, I/19, док. 93.

Парлића и Петра Тркље, из Урошевца, али су они, још у поласку, пали у руке шиптарским властима које су их предале Италијанима.⁷³

За успостављање везе са Мухаремом Бајрактаријем био је ангажован и Тома Радојевић, командант Шарпланинске бригаде у четничком 2. косовском корпусу. Лука Радоњић, шеф обавештајне службе у 2. корпусу, добијао је од Драже Михаиловића пошту за Мухарема коју је предавао хоџи Алију Алићу у Бањској (Косовска Митровица). Михаиловић је покушавао да се са Мухаремом повеже и преко других људи, али сарадња, чији би резултати били видљивији, није успостављена, нити о њој, када је у питању Косово, има сигурних доказа.⁷⁴

Међу онима који су у Бајрактарево име контактирали с четницима у Црној Гори налазио се и Сали Мони, бајрактар племена Краснићи, у Малесији. У његовој кули у Бујану, одржана је и оснивачка конференција НОО за Косово и Метохију. Упркос овим, али и другим везама, не може се говорити о неким резултатима сарадње Мухарема Бајрактарија и Драже Михаиловића. Заједнички им је био антикомунизам, али су се спотicali на питању послератног положаја Косова и Метохије, пошто је и Бајрактари заступао становиште да је то албанска територија.⁷⁵

Мајор Абаз Купи – Познатији у Албанији као База Цани, остао је до краја доследан у оданости краљу Зогуу. Као жандармеријски официр, који се од почетка окупације изјашњавао за борбу против Италијана, приступио је народноослободилачком покрету од његовог оснивања. Именован је и за члана Главног штаба НОВ и ПО Албаније. После раскида споразума између „Бали Комбтара“ и Националноослободилачког фронта, Абаз Купи дошао је у сукоб са покретом и, децембра 1943. године, искључен је из Главног штаба и покрета. Он је формирао своју партију, назвавши је „Легалитет“, односно Странка законитости. Уз помоћ партије с таквим именом, Ахмет Зогу је, 1924. године, дошао на власт. Абаз Купи је предлагао да цео Народноослободилачки фронт ступи у његов „Легалитет“ и да се краљу Зогуу призна право повратка на престо.⁷⁶

Абаз Купи имао је у својој групи, у области Мата, око 1.500 наоружаних присталица. Најјаче упориште налазио је међу официрима и бајрактарима. Одржавао је тајне везе са квислиншком владом у Тирани, али у прво време није показивао спремност да ступи у оружану борбу против Народноослободилачке војске. После капитулације Италије, Немци га нису дирaли, а и он је према њима заузео пасиван став. Тајно се састајао са немачким официрима који су покушавали да га укључе у борбу против НОВ Албаније, што је он избегавао. У Албанији је уживао релативно добар глас, а лично се сматрао представником краља Зогуа у земљи. Када се октобра 1943. године у Тирани састала Народна скупштина, посланици су му де-

⁷³ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, н. д., стр. 292.

⁷⁴ Милорад Вавић, Квислиншке и колаборационистичке снаге на Косову и Метохији, ВИГ, 1/1985, стр. 302; Никола Миловановић, Расуло, Београд, 1983, стр. 360–363.

⁷⁵ ВА, НА, к-19, ф-1, док. 18; НОВЈ, к-149, ф-5, док. 6.

⁷⁶ Архив ЦК КПЈ, док. бр. 11216.

кларацијом упутили поздраве, а Немци нису реаговали. Херман Нојбахер оценио да то није била противнемачка демонстрација, већ признање борцу за слободу против Италије.⁷⁷

Код Абаза Купија је до краја рата боравила британска војна мисија, преко које је добијао помоћ у оружју и муницији. Та чињеница је веома позитивно утицала на његов углед. Он је перспективу свог покрета видео у доласку снага западних савезника у Албанију. Када је НОВ Албаније раз-
била његову групу, бродићем је побегао у Италију.

Бали Комбтар (Национални фронт)

Током 1923. и 1924. године, за време владе Фанолија, оснива се национална партија „Башкими Комбетар“ – национална организација. Организатори ове партије били су: Али Клисуре, народни посланик; Авни Рустеми, народни посланик и шеф организације, иначе убица Есада Паше; Луић Гуракућ, Ђазим Коцуљи и други. Програм партије захтевао је национално демократско-републиканско уређење земље. Радила је на организовању омладине Албаније против Зогуа и његове политике. Спољна политика партије била је агресивна према суседима, нарочито против Југославије ради Косова и Метохије. У то време ова партија била је од најјачих и имала је приличан број представника у влади. Ова је организација одмах ступила у контакт са Косовским комитетом, са њиме се повезала и присно сарађивала. Њихови циљеви су били истоветни. Партија „Башкими Комбетар“ много је полагала на шиптарске масе Косова и Метохије на чијем челу је, по њиховом уверењу, био Косовски комитет. Надала се да ће, у одсудном моменту, ове масе вођене прићи њима у помоћ, ради постигнућа и остварења свога задатка.

Одмах после окупације Албаније од стране Италије долази за председника албанске владе Шевћет Врљаци, најбогатији човек Албаније и најпознатији италијановил. Потпредседник је Илијаз Агуши, индустријалац из Приштине, а министар иностраних послова Малић Бушати. Министар фашизма је Теренц Тоћи, а министар унутрашњих послова Ђемаил Дина – зет Шевћета Врљација. Ова влада била је на управи до 1941. године.⁷⁸

Албански народ није се помирио са окупацијом. Напредне демократске снаге почеле су да се прибирају, окупљају народ и припремају за борбу. По читавој земљи почео се ширити антифашистички покрет, у народу се будило устаничко расположење за борбу против окупатора, за независност и слободу. Баш тада, организација „Бали Комбтар“, под плаштом борбе против окупатора, почиње да цена народно јединство, слаби чврсту вољу за

⁷⁷ Херман Нојбахер, н. д., стр. 10.

⁷⁸ АЈ, 110–622–18639–43. Реферат о „Бали Комбтару“ (Национални фронт).

ослобођењем и гуши борбено расположење маса. На тај начин што су ставили на знање масама да хоће борбу против окупатора и да ће тесно сарађивати са народноослободилачким покретом. То је трајало толико времена колико им је требало да се приберу, организују и сачекају згодан моменат па да, у сарадњи са окупатором крену у борбу против народноослободилачког покрета.⁷⁹

У 1941. години оснива се нова албанска влада у коју улазе главни функционери „Бали Комбтара“ и то: Мустафа Круја, као председник; Илијаз Агуши, као потпредседник; Кољ Биба Миракај, као министар Фашизма; Бушат Малић, као министар унутрашњих послова и др. За време ове владе најистакнутија и најутицајнија личност код Италијана био је Алил Клисуре, новинар и моћан интелектуалац из Јужне Албаније, који је иначе био у изгнанству због свог патриотизма, вратио се отуда са црном кошуљом и одмах се ставио у службу окупатора.

Сви покушаји народноослободилачког покрета да се ови људи врате на линију борбе остали су узалудни, јер вођство није хтело борбу против окупатора, већ сарадњу са њим. Овај издајнички рад вођство ове организације прикривало је лажним програмом окупатора да би се скренула пажња масе. Тај програм је истицао борбу за „Велику Албанију“ у њеним етничким границама. Негде у мају 1943. године био је састанак између представника организације „Бали Комбтар“ и представника народноослободилачког покрета у месту званом Муки. То је био последњи покушај народноослободилачког покрета да поменуто вођство организације „Бали Комбтар“ врати на линију отпора тј. оружане заједничке борбе против окупатора. Они су одбили све предлоге и од тога момента наставили отворену борбу против народноослободилачког покрета. Почели су прво са клеветничком кампањом, а касније са оружаним акцијама у сарадњи са окупатором против народно-ослободилачког покрета. Они се одмах уједињују са странком „Легалитета“, Зогов покрет на челу са жандармеријским мајором Абазом Купијем ступа у заједничке борбе против НОВ.

Док је организација „Бали Комбтар“ у Албанији радила на горе описан начин, на Косову и Метохији је деловала на следећи начин: После капитулације Југославије, тј. у другој половини маја 1941. године, дошла је на Космет једна група од 400–500 Албанаца – балиста. Ову групу су предводили Реџеп Митровица, Бедри Пејани и Ђељал Митровица, а са њима су били и Тафиљ Бољетинац, Аго Агај и др. Истом приликом, са њима је допутовало и 20 интелектуалаца: Кудрет Кокоши, правник; Ђон Логореци, агроном; Шевђет Шкупи, правник; Доџ Качулини, лекар; неки Бектеш, лекар; Веби Фрашери, политички секретар; Гафур Лангу, Хасан Беголи и др. Учитељи на челу са Бедријем Ђинајем. Задатак им је био да народ Косова и Метохије васпитавају у националном духу и да га политички и идејно

⁷⁹ Исто.

припреме за уједињење са Албанијом. Поред овога, имали су и задатак да широким народним масама представе италијанску војску на Косову и Метохији не као окупаторску већ као ослободилачку. Тиме су хтели да учине услугу окупатору и да држе народ у покорности и ропству. Оваквом пропагандом утицали су на широке шиптарске масе и чинили их инертним. Читав административни апарат узимају у своје руке на тај начин што су од дотадашње албанске владе на челу са Мустафом Крујом били постављени на разне дужности на Косову и Метохији (као префекти, ненпрефекти, федерали, учитељи, лекари, професори и сл.). На тај начин су се народној маси представљали као изабрани од стране албанске владе за успостављање албанске администрације. Истовремено, они су се директно повезали са окупатором и радили у интересу истог. Покривајући тако ова места у државној управи, они су своје положаје користили као ефикасно средство за свој даљи рад.⁸⁰ Одмах су почели да ступају у везу с првацима и угледним људима, који су до тада били поштени и некомпромитовани, и користили их у своју сврху, уз мању материјалну награду или давањем мањих положаја у полицији, општинама и сл. Одмах су приступили формирању полицијског апарата, који је радио по директивама и упутствима окупатора. Стварали су жандармерију и милицију, за команданте истих довели су своје опробане и одане пријатеље из Албаније. Ненпрефекти извршили су смену председника општина и на њихова места довели своје људе. По школама поставили су своје учитеље који су децу васпитавали у фашистичком духу по упутствима, која су добијана директно из Албаније.

Наводим пример рада једне гимназије на Косову тј. из Приштине, који ће донекле осветлити све ово. При гимназији у Приштини постајао је интернат за чијег управника је постављен Васиљ Антони, професор из Јужне Албаније. Он је први започео рад на организацији средњошколске омладине и у духу програма „Бали Комбтара“. На том послу помагали су му: Али Агуш, васпитач; Шабан Сулејман, ученик 7. разреда гимназије; Назиф Алими, ученик 7. разреда гимназије из Ѓњилана; Јакуп Батали, ученик 8. разреда гимназије из Приштине. Крајем 1943. године дошао је из Албаније Аки Рока, ђак 8. разреда, ради исте сврхе, а који је био упућен отуда да врши организацију балиста међу средњошколском омладином, да ради на пропаганди, те да у исто време створи обавештајну службу. Сви напред побројани радили су заједнички, састанке су одржавали редовно и то илегално. Вршили су пропаганду на тај начин што су за време ферија били распоређени по разним околним местима где су врбовали и организовали омладину. Добављали су пропагандни материјал из Тиране, а и сами га стварали, па га лично растурали у школи и ван школе.

⁸⁰ Исто; Извори за историју СКЈ, Документи Централних органа КПЈ, НОР и револуције 1941–1945, Београд, 1986, стр. 475; Нијаз Диздаревић, Албански дневник, Загреб–Сарајево, 1988, стр. 12. и 26.

Читав апарат жандармерије и милиције имао је задатак да осигура ред, мир и поредак тј. био је чувар постојећег стања. Све те оружане формације биле су створене по рецепту окупатора у циљу угушења народноослободилачког покрета на Космету. Они су у заједници са окупаторском војском изводили оружане акције против НОП-а. Вршили су масовна хапшења и предаје истих окупатору, који их је интернирао и стрељао.⁸¹

За Косовскомитровачки округ, који је по разграничењу између Немаца и Италијана остао у саставу Недићеве Србије, створена је још у мају 1941. „Народоносна група“ – Лирија популаре Шиптаре“ од стране Реџепа Митровице, Бедрија Пејана и Ђељала Митровице. Задатак ове групе био је истоветан са програмом и организацијом „Бали Комбтар“. Да би ово маскирали пред народом, они су као главни задатак себи поставили мањинска права шиптарског народа у срезовима који су ушли у састав Србије.

Ради решења напред поменутог привидног задатка пошли су за Београд Џафер Дева, Аћиф Бљута, Шабан Мустафа и Илијаз Агуши. Отишли су у Недићеву владу у Београду, где су водили разговоре о томе коме ће припасти Косовскомитровачки округ. Именовани су хтели, изузев Џафера Деве, да Косовскомитровачки округ буде присаједињен Косову и Метохији и да се оствари једна нераздвојива целина. Међутим, позиције издајничке Недићеве владе биле су јакe код окупатора Немаца, па је то питање решено на штету именованих тј. Косовскомитровачки округ остао је и даље у саставу Србије.

Веза између Немаца и „Народоносне групе“ одржавана је преко вође Алија Драге и политичког секретара Фехбија Фрашера, који су се налазили у Београду. Када је ствар била свршена на начин горе речени, сви који су дошли из Албаније морали су се крајем 1941. године повући са терена Косовскомитроваачког округа јер је Недићева влада тако захтевала, будући да је она детаљно била упозната са намером вођства „Бали Комбтар“. Наиме, они су тражили да Косовскомитровачки округ буде као и остали делови Косова – под Италијанима и да и тамо наставе рад као и у осталим местима Космета. Осмог септембра 1943. године капитулирала је Италија. Народноослободилачки покрет узима све већи мах, постаје снажан, јача приливом великог броја радника и сељака, народноослободилачка војска Албаније разоружава италијанске јединице и на тај се начин одлично наоружава. Ослобађа села и градове. Попуњава се великим бројем добровољаца из новоослобођених крајева. Одмах за овим, долазе Немци у Албанију са паролом: „Ослобођење Албаније од Италијана“. Реакција на челу са организацијом „Бали Комбтар“ дочекује са одушевљењем немачке дивизије и ступају у отворену сарадњу са окупатором. Сада наступа период када се организација „Бали Комбтар“ показује у правој боји у очима народа. Исто се у ово доба одиграва и у области Косова и Метохије.⁸²

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

Посебну пажњу Немачка је посвећивала националистичким политичким организацијама са којима је настојала да се повеже на антикомунистичкој основи и да их употреби за борбу против народноослободилачког покрета. За сарадњу са националистичким организацијама формирана је у Тирани специјална команда Абвера II под командом капетана Лангеа, који је имао функцију ађутанта Нојбахера у Албанији.

Најзначајнију снагу представљао је „Бали Комбтар“, према коме су уочи италијанске капитулације постајале резерве због споразума која је ова организација, како смо горе навели, потписала с НО фронтом у селу Муќи почетком августа 1943, иако је овај споразум Друга конференција НО фронта 1. септембра одбацила као неприхватљив.⁸³ Ускоро се немачка служба уверила да је „Бали Комбтар“ непомирљиви непријатељ комунизма и народноослободилачког покрета, па је на тој основи успостављена уска колаборација.

Према немачким оценама, почетком новембра 1943. године оружане снаге „Бали Комбтара“ бројале су између 10.000 и 11.000 људи. Поред тога, постојале су балистичке оружане групе у западној Македонији и на Косову.⁸⁴ Немци су ове снаге наоружавали заплењеним италијанским оружјем, стављали им на располагање камионе за превоз и финансирали их.

Већ крајем новембра и почетком децембра 1943, оне су заједно с немачким јединицама учествовале у офанзиви против народноослободилачког покрета у јужној Албанији, али се у тим борбама показало да њихова организација и борбена способност заостаје за снагама НОП-а. И док су се Косово и Метохија, ангажовањем балиста уз помоћ немачке реокупационе управе, претварали у главно упориште „албанске реакције“, руководство КП Албаније, ишчекујући одговор КПЈ, пасивно се односило према њеном упозорењу: „Не допустите да разни албански реакционарни елементи шпекулишу и придобијају симпатије и утицај над албанским масама на питању припајања појединих покрајина, као што је Метохија и Косово Албанији“.⁸⁵

Приликом усвајања одлуке о дефинитивном разлазу са „Бали Комбтаром“, одбацивањем споразума од 2. августа 1943, руководство КПА остало је при ставу да се око питања „етничке“ Албаније не треба изјашњавати осим у домену права на самоопредељење које је дозвољена гаранција да ће Косово и Метохија доћи у ситуацију да се опделе за Албанију. Заправо, на другој конференцији националног ослобођења, у Лабиноту 4. септембра 1943, разматрано је и ово питање и, у вези с њим, констатовано је да је конференција „још једном осветлила деликатно питање Косова и Чамерије које су Мустафа Круја и Мидхат Фрашери користили као јабуку раздора за поделу албанског

⁸³ Исто; Зборник, I/19, док. 32, 47, 50 и 52.

⁸⁴ Ж. Аврамовски, н. р., стр.86.

⁸⁵ Едиција Документи, књига 13, Београд, 1990, док. 239, стр. 540.

народа“.⁸⁶ У документима ове конференције такође се наводи: „Питање Косова и Чамерије биће регулисано на основу Атланске повеље, на основу принципа самоопредељења народа, а највећа гаранција за тријумф тог принципа је сама борба коју воде и коју ће водити Косово и Чамерија заједно са југословенским и грчким народом ... с циљем ликвидације италијанског и немачког фашизма, а у исто време против свих империјалистичких и шовинистичких тенденција свуда у свету и посебо на Балкану“.⁸⁷ Кључ ове „дилеме“ садржан је у извештају Енвера Хоџе поднетом на овој конференцији, у којој напомиње да, уколико тако не буде, „народ Косова борбом ће срушити Југославију“. Стога се, на основу наведеног, може закључити да „деликатно питање Косова и Чамерије“ ни у ком случају није било међу разлозима сукоба са „Бали Комбтаром“, већ, пре свега, борба за власт. Увереност руководства КПА да треба почети са дискредитовањем „Бали Комбтара“, на начин да се јавности представи као „фактор поделе и подстрекач братоубилачке борбе“, означила је почетак сукоба у којем су обе стране немилосрдно раскринкавале једна другу.⁸⁸

Већ почетком новембра 1943. године, на саветовању Обласног комитета за Косово и Метохију (одржаног на Шари 3–5. новембра 1943) отворене су нове могућности сарадње између КПЈ и КПА, али и уочене нове сумње у искреност намера с албанске стране.⁸⁹ Овом приликом су, сходно раније донетој одлуци о формирању Метохијске и Косовске оперативне зоне, учињене и одговарајуће промене у начину организовања партијског политичког рада тиме што су формирани посебни обласни комитети за Метохију (односно Дукађин) и за Косово.

За координацију рада ових комитета, овим поводом, било је именовано Повереништво Покрајинског комитета које су чинили: Павле Јовићевић, Фадиљ Хоџа, Милија Ковачевић, Али Шукрија и Исмет Шахири.⁹⁰

Променом назива Метохија у Дукађин отворено је питање југословенско-албанских граница. На тај начин, руководство Обласног комитета за Косово и Метохију (Дукађин) поступило је мимо познатог става ЦК КПЈ, понављаног у више наврата, да се у питањима пограничне сарадње мора стриктно поштовати територијални интегритет. Уочавајући раније учињене поступке ЦК КПЈ, тражио је од својих представника да се погранична сарадња у зонама дуж југословенско-албанске границе, на војном и политичком плану, организује тако да буде на корист заједничке борбе и уз обострану размену искустава. У том циљу, у октобру је, у неколико наврата, јасно презентиран став по питању балканског штаба и балканске федерације.

⁸⁶ Наведено према: Ђорђе Борозан, н. д., стр. 415.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Зборник, I/19, Београд, 1969, док. бр. 160, стр. 312.

⁹⁰ Чланови повереништва Покрајинског комитета тада именованог били су: Павле Јовићевић, Фадиљ Хоџа, Милија Ковачевић, Али Шукрија и Исмет Шахири.

Међутим, са албанске стране на питање граница гледало се у складу са пројекцијама Албаније створене фашизмом, а право самоопредељења схватило се као могућност легализовања не само „фашистичке формуле“ већ и као досезање оне „праве“ и „једине“ Албаније. Како наведене нејасноће по питању Косова и Метохије нису отклоњене, упркос порукама у писмима Светозара Вукмановића Темпа, Инана Милутиновића, Јосипа Броза Тита и ЦК КПЈ, Тито је у писму КПА од 2. децембра 1943. одговорио на следећи начин: „Сматрам за нужно да вам одговорим на ваше постављање питања о положају Косова и Метохије и укажем, у вези с тим, на извесне чињенице, који имају крупан значај за развијање народноослободилачке борбе, како на Косову и Метохији, тако и код вас“.⁹¹ Управо полазећи од тога, Тито је овим писмом подсетио руководство КПА да „када се ради о националном питању, „ваља имати на уму следеће чињенице: „Прво, свака нација има право на самоопредељење, укључујући и отцепљење“ и „друго, ми не подржавамо све националне покрете него само оне који су на делу против империјализма уопште, тј. који су за стварни демократски национални развитак“.⁹² У складу са оваквим формулисаним ставом, Тито је нагласио да „то значи да Албанци у Косову и Метохији имају право да се одреде куда хоће и како желе. Али ми на то данас, сасвим у складу са нашим теоретским ставом, гледамо овако: Албанци у Косову и Метохији су састављени од разних слојева, који немају исте тежње и интересе, па према томе, не могу ни ићи истим путем. Разни петоколонаши још из бивше Југославије и квислиншке владе у Тирани и разни реакционари који чекају помоћ извана, а на делу сарађују са окупатором, постављају питање 'Велике Албаније', питање присаједињења Косова и Метохије овој и оваквој Албанији или Албанији која – како они хоће– не би била једна истинска демократска творевина – него играчка у рукама империјалиста. Ови елементи на све могуће начине онемогућавају оружану народну борбу против окупатора, стварање народноослободилачког покрета код Албанаца на Косову и Метохији у братству са жељом других националности у том крају“.⁹³

Према наведеном, Тито констатује: „Постављати данас питање присаједињења, то значи лити воду на млин разних реакционара, па и самог окупатора, који хоће да омете оружану борбу народа распиривањем за њих опасног и актуелног питања“.⁹⁴

Ово јасно и бескомпромисно писмо, настало под утицајем тек завршеног Другог заседања АВНОЈ-а, које је у првом ставу Одлуке о изградњи

⁹¹ Документи књга 14, Београд, 1990, док. 120, стр. 391.

⁹² Исто.

⁹³ Исто, стр. 392.

⁹⁴ Исто.

Југославије на федеративном принципу истакло да „народи Југославије никада нису признали и не признају раскомадање Југославије од стране фашистичких империјалиста и доказали су у заједничкој оружаном борби своју чврсту вољу да остану и даље уједињени у Југославији“, није оставило простор дилемама у погледу другачијих решења.⁹⁵ Ставом у Одлуци: „Националним мањинама у Југославији обезбедиће се сва национална права“, биле су отклоњене политичке нејасноће у погледу статуса Албанаца у Југославији.

Осим што су сарађивали са окупатором, балисти су успоставили везу и сарадњу са квислиншким владама Мустафе Крује, Реџепа Митровице и Фићрија Дине, као и са председником Регентског савета Мехдијем бегом Фрашеријем.

Приликом боравка у Тирани, крајем 1943. године, Константин Плавшић је разговарао са Џафером Девом, који му је рекао како ради на стварању једног националног фронта, који би окупио све националистичке групе. Дева се, 16. фебруара 1944. године, као министар унутрашњих послова, састао у Берату са вођама „Бали Комбтара“ Митхатом Фрашеријем и Кадријем Цекранијем, па су се и том приликом договорили о борби против народноослободилачког покрета.

Британски официри за везу, којих је било при скоро свим националистичким групама и штабовима у Албанији, знали су да се „Бали Комбтар“ не бори против Немаца, већ само против народноослободилачког покрета. Било је међу њима појединаца који су подстицали такво понашање. Али како је време протицало, све више се јављала потреба за оружаним акцијама против немачких снага, нарочито на Косову и Метохији, где су немачке јединице биле безбедне и неузнемираване.⁹⁶

Националистичке снаге у Албанији и на Косову и Метохији нису се међусобно сукобљавале, већ су сарађивале. Заједничка основа њихове сарадње били су антикомунизам, антисрпство и антијугословенство. Национализам и мржња према Србима и Црногорцима, а у тим оквирима и стално изражавање тежње ка припајању Косова и Метохије Албанији и стварање „Велике Албаније“ – били су такође, заједнички за све националистичке групе и организације. Када су ти циљеви били у питању, међу разним групама и организацијама нестајале су и оне мале разлике које су их делиле, а које су се иначе јављале у борби за власт. Што се тиче Турака и Муслимана, рачунали су на њихову асимилацију.

После септембра 1943. године, у време када је Народноослободилачка војска Југославије јачала и ослобађала велике делове земље, шиптарски квислинзи, без обзира на политичку обојеност, постајали су једни другима

⁹⁵ Прво и Друго заседање АВНЈ-а (стенографске белешке), Београд, 1953, стр. 227–228. и 250–251.

⁹⁶ Душан Лукач, Трећи рајх и земље Југоисточне Европе, књ. III, Београд, 1987, стр. 601.

све ближи. Уједињавао их је страх од победе народноослободилачког покрета, у чему су видели угрожавање својих позиција, нарочито оних које су стекли окупацијом. У пропаганди су најчешће подвлачили како ће се Срби и Црногорци светити Шиптарима за оно што су им учинили током окупације, желећи да на тај начин унесу што већи страх у шиптарско становништво.

Карактеристика овог раздобља свакако је била тешња међусобна повезаност свих квислинга. На скупштинама Друге призренске лиге, седели су, једни до других, доскорашњи чланови Фашистичке партије Албаније, Албанског народног савеза из Косовскомитровачког округа, руководиоци квислиншке власти, припадници „Бали Комбтара“, „Легалитета“, зогисти и припадници и присталице осталих националистичких организација и оружаних формација.

Квислинзи и националисти који су клицали италијанској војсци и славили фашизам и нацизам, још увек су величали Немце као ослободиоце, али су се у исто време преображавали у ватрене поборнике Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, иако су их дотада жестоко нападали. Поступно и скоро неосетно, наступило је инкорпорисање свих квислиншких група у „Бали Комбтар“, за који се процењивало да ће успети да одржи поредак који су октроисали окупатори. Припадници оружаних снага, без обзира коме су до тада припадали, почели да се називају балистима. Против оваквог процеса није реаговао ни Централни комитет Друге призренске лиге, па су и његови окружни, срески, општински и сеоски комитети и формално приступили „Бали Комбтару“. Задржавајући и дотадашњи назив, вулнетари су почели да се називју балистима: речју, бити балиста постало је актуелно и привлачно.

Изузетак су били само батаљони, распоређени дуж границе према Србији. Иако су међу њима били балисти, чак и на командним положајима, они су задржали одређену самосталност и били под командом Омладинског комитета за одбрану Косова. Главни разлог овог изузетка била је чињеница да су припадници батаљона били одевени у немачке униформе и садејствовали су, раме уз раме, с немачким јединицама.

Сви квислинзи прихватили су балистичку паролу: „Слобода или смрт“. Она је коришћена и у лецима Друге призренске лиге и њене команде за одбрану Косова и Метохије. Све у свему, балистички покрет је, окупљајући великоалбанске и колаборационистичке организације и оружане формације, постао доминантан на Косову и Метохији. Под његовим окриљем дешавала су се сва збивања у току 1944. и 1945. године.

Вођство „Бали Комбтара“, које је већином ушло у Другу призренску лигу и тиме и у државни апарат, имало је поред свог политичког задатка и друге своје дужности и то да мобилишу што шиптарске масе и да формирају војне јединице. У почетку су показали веома добре резултате и успело им је да формирају четири своја регимента пука. Разлог овом успеху је био у томе што су бацили паролу да сва војска неће ићи ван територије Косова и Метохије већ

ће бранити своје границе од Срба и Црногораца. Официрски и подофицирски кадар био је шиптарски. Команданти регимента били су: мајор Масар Крујези – Ђиљанске регименте; мајор Фуади – Приштинске регименте; пуковник Ђазим Камени, који је уједно био одговоран за целу војну област – Митровачке регименте, пуковник Бајазит Болетинац.⁹⁷

Разлог што су у почетку шиптарској војсци дали официрски и подофицирски кадар био је то што је албанска влада заједно са Косовским комитетом прогласила Албанију независном државом у овом светском рату. Са друге стране, Немци су били изјавили да у Албанију долазе као пријатељи и ослободиоци и да ће у Албанији остати само ради одбране њених обала од Енглеза и Американаца.

Неколико шиптарских официра и подофицира, нарочито они који су дошли из Старе Албаније, били су у вези са партизанима, тако да су, када су Немци водили шиптарске масе у борбу у Црну Гору и Албанију, они те борбе саботирали. Њихове пароле о саботирању толико су успеле да је војска чак и штрајковала, као на пример у Пећи, Ђаковици, Призрену и Тетову. Овај штрајк није избио једновремено у свим местима већ према указаној потреби, када су их Немци хтели одвести да ратују против Народноослободилачке војске у Албанију.

Из бојазни да се ова војска једнога дана не уједини са партизанима, Немци су разоружавали њен већи део. Да не би ово разоружање много утицало на шиптарске масе, Немци су задржали један део ове војске, којем су доделили своје официре и подофицире. Пример разоружања су: војска у Пећи, Призрену, Тетову и Дебру.⁹⁸

Регимент Косова (Косовски пук)

Регимент Косова, чији је командант био Бајазит Болетинац, основан је после оснивања Косовског комитета у јануару 1944. године, на иницијативу Џафера Дева. Људство је било плаћено, а мобилисано је већином са територије Косовске Митровице, Дренице, Приштине и Ђиљанског среза, махом састављено од неморалних појединаца, жандарма и људи жељних пљачки. Парола за мобилизацију била је да помогну албанском народу у борби против комуниста и да ће се за 2–3 месеца вратити натраг. Поред тога, добра плата од неколико наполеона месечно имала је утицаја на заостале масе.⁹⁹

Ради успешнијег и масовнијег прикупљања добровољаца, у новембру су у Косовској Митровици боравили Џафер Дева и Аго Агај. Врбујући људство, они су се, у првом реду, ослањали на припаднике шиптарске жандармерије

⁹⁷ AJ, 110–622–18639–43.

⁹⁸ Исто, Реферат о „Бали Комбтари“ (Национални фронт), стр. 10.

⁹⁹ AJ, 110–622–18639–43.

која је номинално била укључена у Српску државну стражу. На подручју Косовскомитровачког округа придобили су око 400 жандарма који су, с обзиром на искуство и обученост, представљали језгро будуће јединице.¹⁰⁰

Људство из Подујева, Вучитрна, Приштине, Урошевца и Ѓњилана упућено је, крајем новембра, у Косовску Митровицу. Ту је било прикупљено око 1.200 добровољаца, за које се, без имало претеривања може закључити да су представљали друштвени талог, били склони зверствима и пљачкама. Док је формирање пука било у току, у околини Косовске Митровице силовали су три Српкиње. Када су за то сазнали, интервенисали су председник и секретар општине у Звечану – Муса Бољетини, Бајазитов брат и Шабан Идризи из Жабара – захтевајући да се спрече таква злодела. Бајазит Бољетини је, потом, завео јаку контролу и под претњом смртне казне забранио сличне иступе. Заиста, после овога, до одласка пука у Албанију, у Косовској Митровици и околини није било насртаја и злочина над српским и црногорским становништвом.¹⁰¹

Припадници Косовског пука добили су пред полазак, у Косовској Митровици, униформе и наоружање. Униформе су биле италијанске, а на глави су носили беле шиптарске капе. Регимент (пук) је био моторизован, пошто су им Немци ставили на располагање довољан број камиона за превоз људства и материјала.

Старешински кадар чинили су официри албанске војске и официри Шиптари из састава Српске државне страже. Поред Бајазита Бољетинца, команданта пука, команданти батаљона били су: капетан Расим Дајчи, родом из Косовске Митровице, који је због ове дужности доведен из Албаније, у којој је живео као емигрант; Јусуф Бољетини, потпоручник из Косовске Митровице, који је био председник општине Ракошу, иначе брат Бајазитов, и Риза Агај, поручник из Албаније.

Међу осталим официрима налазили су се: Бислим Бајгора, Хусеин Грдовци, Зуко Дервиши, Ферхат Колићи, Каплан Бољетини и други. У тој официрској гарнитурџ, већ тада су по свирепости били познати Бислим Бајгора, из околине Косовске Митровице, и Хусејин Грдовци из околине Подујева. Бајгора је био југословенски жандарм који се одметнуо и побегао у Албанију, одакле се, после Априлског рата, вратио. Хусејин Грдовци био је командир затвора у Косовској Митровици и постао је чувен по садизму који је испољавао над затвореницима. Ферхат Колићи, из Вучитрна, био је познати сарадник Гестапоа.¹⁰²

Квислиншка српска влада била је против врбовања и укључивања у Косовски пук шиптарских официра из састава Српске државне страже. Милан Недић није се сложио ни са Бајазитовим постављањем за команданта пука, али његов протест Немци нису уважили. Бајазит Бољетини

¹⁰⁰ ИАБ, архива Специјалне полиције, досије И-А-И, 39/1, спис 219, стр. 37.

¹⁰¹ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, н. д., стр. 307.

¹⁰² Исто.

имао је свестрану подршку Гестапоа и СД, па се није освртао на наређења председника владе, коме је био потчињен.

Овај пук чувен је по својим зверствима, пљачки и по клању, које је извршила приликом похода у Албанију. Успутно, у Пећи, извршили су страшни терор где су убили преко стотину невиног живља на улицама града.

Велика зверства и пљачке наставили су да чине и у Тирани тако да је код становништва завладао велики страх. Овај пук се, после кратког времена, распало.

Стварање и активност 21. брдске СС дивизије „Скендербег“

Видевши слабост и расуло свих ових косовских пукова, Немци реше да од шиптарског елемента створе једну јаку војску тј. дивизију СС „Скендербег“ у коју су поставили немачки официрски и подофицирски кадар. Да би скинула одговорност пред светском јавношћу, албанска влада је опуномоћила Косовски комитет једним писмом написаним на турском језику (са старим словима). То писмо је Реџеп Митровица послао председнику комитета Бедрију Пејанију с намером да реализује овај план.

Војнополитички задаци и даља оријентација Вермахта на Југоистоку најбоље се огледају у Хитлеровој директиви од 29. октобра 1943. године о јединственом руковођењу борбом против НОВЈ под вођством КПЈ с Јосипом Брозом Титом на челу. У тој директиви пише:

„1. Комунистичка опасност на Југоистоку захтева јединствену противакцију.

За политичко руководство овом противакцијом је одговоран специјални опуномоћеник Министарства спољних послова за Југоисток посланик Нојбахер, а према упутствима министра спољних послова Рајха. Специјални опуномоћеник води ову акцију у најужој сарадњи са командантом Југоистока и Војноуправним командантом Југоистока.

Посебно, опуномоћеник је овлашћен да у појединим земљама Југоистока организује националне антикомунистичке снаге и да политички руководи њиховим ангажовањем у борби против партизанских снага“.¹⁰³

Свакако да је овај политички курс Трећег рајха био пуна помоћ у организовању и подстицају на већу активност на подручју Косова тзв. Друге призренске лиге, „Бали Комбтар“ и њихових оружаних формација – од Регимент Косова и балиста до СС дивизије „Скендебег“. Но, Фиктум, опуномоћеник рајхсфирера СС у Албанији, у свом извештају констатује да та

¹⁰³ АЈ, 110–622–18369–43; ВА, НАВ-Т-311, р. 286, с. 13–26; Антун Милетић, Косово са аспекта окупационе управе Вермахта у Србији 1941–1944, Косово, Приштина, 1978/7, стр. 180.

сарадња не иде баш глатко и да чак и виши чиновници и поједине угледне личности делимично сасвим отворено сарађују са комунистима и Енглежима и саботирају одбрамбене мере Вермахта и образовање СС дивизије „Скендербег“.¹⁰⁴ Командант СС дивизије „Скендербег“ пуковник Шмидхубер извештава да је од 6.491 припадника ове дивизије за непуних месец дана, тј. до 1. октобра 1944. године, дезертирало 3.425 есесоваца.

Како се види из извештаја команданта те дивизије Шмидхубера о формирању и стању 21. брдске СС дивизије „Скендербег“ од 2. октобра 1944. године нису биле извршене ни основне припреме за њено формирање. Не само да нису биле извршене припреме, већ се појављивао и отпор. Поред оваквог стања, Шмидхубер наводи да је постојала и усмена пропаганда против формирања дивизије. То нам све говори о олаком предлогу председника Централног комитета Друге призренске лиге Б. Пејанија за формирање дивизије. Он се, свакако, руководио другим намерама када је чинио овај предлог. Због свега тога, немачки официри, па и сам Шмидхубер, вршили су активну пропаганду путем јавних зборова на којима су народу објашњавали циљ стварања дивизије.

Сама процедура регрутације људства за дивизију није задовољавала основне захтеве. Позиву за регрутацију одазвали су се само припадници средњих и сиромашних слојева, док је код имућнијих то био редак случај. Поред тога, одрасли и јачи мушкарци су остајали код својих кућа, док су се они други одазивали војном позиву за регрутацију.

Како наводи Шмидхубер, постојећа власт није ништа учинила да се приведу на регрутацију они који се нису одазвали позиву. Народ није придавао велики значај формирању дивизије при чему се и односио незаинтересовано.

Поред агитације и пропаганде за формирање дивизије, нису биле извршене ни друге припреме као што је смештај људства и руководећег особља, одећа, опрема и друго. У првом реду, нису биле обезбеђене смештајне просторије – прихватни логори. Постојећи су били јако запуштени и требало их је реновирати, а неке и изнова правити. То је био један од разлога што је до 1. маја 1944. године у дивизију било регрутовано само 10.000 људи иако се очекивао знатно већи број.

Поред поменутог, дивизија није имала ни обучени руководећи командни кадар. Он је попуњаван захваљујући војном административном особљу које је имало војно ратно искуство. Тако су официри из раније војне администрације постајали команданти батаљона, а ранији финансијски официри командири чета, док су војни службеници постајали команданти водова. Како сматра командант те дивизије, на овај начин се учинило најбоље што се могло учинити тј. административна управа СС је дала највећи допринос формирању дивизије.

¹⁰⁴ ВА, НАВ-Т-175, Р81, 2601473–6.

Значајну помоћ у формирању дивизије пружио је опуномоћеник рајс-фирера СС у Тирани групенфирер Фиктум доделивши јој полицијске официре и подофицире као инструкторе. Они су одиграли велику улогу у обучавању основног састава дивизије. Поред тога, и 21. брдски армијски корпус је доделио дивизији једног официра и 12 подофицира, такође као инструкторе. На крају, ни штаб дивизије није био комплетан. Његов састав употпунио је начелник главне управе СС трупа на тај начин што је своје стручно особље прекомандовао у дивизију и тако формирао њен штаб.

Упоредо са комплетирањем командног састава обављена је и регрутација основног састава. Према подацима из већ поменутог извештаја, до 25. септембра 1944. године било је регрутовано 11.398 људи. Како је регрутација била обављена без сагледавања способности позваних, то је после прегледа од поменутог броја установљено да има 9.275 способних за војску од чега је њих 6.491 стварно и ступило у јединицу.¹⁰⁵

После шестонедељне одлуке, СС дивизија „Скендербег“ је ступила у оружане акције против јединица НОП-а. Осим што је једном изненадном акцијом извршила хапшење 281 Јевреја, она није имала значајних успеха. Иначе, у тежим борбеним окршајима људство је напуштало положаје.

Тако су, у почетним борбама, губици дивизије износили: 166 изгубљених, од чега: 14 Немаца и 152 Албанца; 92 рањених: 20 Немаца и 72 Албанца и 56 мртвих: 8 Немаца и 48 Албанаца.¹⁰⁶

На описани начин комплетирана дивизија није обећавала осетније успехе. Њене јединице су углавном водиле борбе против јединица НОП-а на територији Косова, у западном делу Македоније и у Црној Гори.

Капитулација Румуније и бугарске фашистичке војске изазвала је још већу политичку кризу на балканском ратишту. Ова криза оставила је велике последице на СС дивизију „Скендербег“. Почела су масовна дезертирања, нарочито у пограничном делу Македоније, од Тетова до Гостивара. После пријема оружја и униформи, овде је дезертирао целокупни кадровски састав 1. планиског ловачког СС пука са око 1.000 људи. У Тетову су, поред дезертирања, приређене и антинемачке демонстрације. Рачуна се да је до 1. октобра 1944. године дезертирало 3.425 Албанаца из састава СС јединица, што значи да је СС дивизија „Скендербег“ преполовљена. Њен бројни састав на дан 1. октобра 1944. године био је следећи: официра 76; подофицира 467; војника 887; регрута 3.504; дезертера 3.425 и отпуштених 375.

Од укупног броја подофицира било је 38 Албанаца, а од војника 499 Албанаца.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Али Хадри н. д., стр. 295.

¹⁰⁶ ВА, Микротека, НАВ-Н-Т-354, 160/939–50.

¹⁰⁷ Исто.

Пошто је бројно стање реорганизоване дивизије, због губитака у борбама и дезертерства непрекидно опадало, Команда група армија „Е“ наредила је да се 1. СС брдска дивизија преформира у борбену групу „Скендербег“, што је и урађено 2. новембра 1944. године. У састав борбене групе ушло је око 3.000 преосталих војника, подофицира и официра дивизије и 4.000 немачких морнара, повучених из Грчке. Група је по формацији имала три брдска и један извиђачки батаљон и један артиљеријски дивизион. Штаб групе са приштапским јединицама налазио се у Призрену, а батаљони у Ђаковици, Пећи и Приштини. Пошто је комуникација Пећ – Ђаковица – Призрен осигуравала повлачење јединица из састава Групе армија „Е“, пуковска група „Скендербег“ повукла се правцем Пећ – Андрејевица – Беране и даље преко Бијелог Поља и Увца за Босну.¹⁰⁸

Батаљон који је био распоређен у Приштини, требало је да се возом пребаци у Пећ, где би се придружио осталим деловима пуковске групе. Међутим, док се налазио на железничкој станици Косово Поље и очекивао полазак композиције, изненада су наишли авиони и бомбардовали станична постројења и затечене возове. Погодили су једну композицију натоварену муницијом и, како је регистровано у Дневнику Команде групе армија „Е“ 14. новембра, том приликом припадници батаљона претрпели су велике губитке.¹⁰⁹

СС брдска дивизија „Скендербег“ није се одликовала јунаштвом у борбама против НОВЈ на Чакору и у Полимљу, у Црној Гори. Свој кукавичлук потврдили су нечувеним злочинима над недужним становништвом. Они су, 28. јула 1944. године, само у селу Велики, на крајње свиреп начин побили 380 лица, од којих су 120 била деца. Спалили су око 300 кућа, а слична зверства, за време Андријевачке операције, починили су и у другим селима овог дела Црне Горе. Иначе, у целој општини Величкој убијено је и, већином бачено у ватру 564 лица, претежно нејачи, спалили су многа села.¹¹⁰

Прва акција коју су припадници СС дивизије „Скендербег“ извели на Косову, била је рација на Јевреје у Приштини, која је започела у поноћ 14. маја 1944, а трајала је до сванућа. Према службеним подацима, о којима је већ било говора у тексту, ухапсили су 281 лице, највише деце и жена. Када су Немци, после капитулације Италије, запосели цело Косово и Метохију, надзор над Јеврејима био је и даље препуштен шиптарским властима. Шиптарски квислинзи су их, вршећи контролу над њима, истовремено злостављали и прогањали.

Важно је навести и један чудан, по својој прилици, изузетан пример. Међу гестаповцима који су учествовали у „решавању“ јеврејског питања на

¹⁰⁸ Зборник XII/4, док. 162, стр. 1018–1020; ВА, НАВ-Т-354, р.160, с. 5939–50: Извештај команданта дивизије од 2. октобра 1944.

¹⁰⁹ Исто, стр. 1029, 1031.

¹¹⁰ Ватре с Комова, Београд, 1978, стр. 124–147; Зборник, XII/4, док. 103.

Косову и Метохији, налазио се и Бенцион Бивас, Јеврејин из Косовске Митровице, који је имао још једно име – Марко Бењамин. Пореклом из честите породице, пошто је као дечак једно време радио у трговини, одселио се у Београд, где је ступио у полицијску службу. Чим је формирана Испостава Гестапоа у Косовској Митровици, дошао је у друштву СС капетана Хауздинга. Није се бавио ситним и достављачким пословима, већ је обављао специјалне задатке ради којих је по неколико пута месечно путовао у Албанију. Бавио се шверцом валута и трговином златом за свој рачун и за рачун капетана Хауздинга. Уз његову помоћ и помоћ Али бега Драге и још неких шиптарских функционера, извадио је документа да није Јеврејин, већ ванбрачно дете неког Шиптара, које је присвојила једна јеврејска породица.

Нема расположивих података како је и за какве заслуге Бенцион Бивас добио чин СС поручника, као и од када је радио за Гестапо. Чињеница је, међутим, да му је породица ликвидирана 1942. године, а он није предузимао било шта како би их спасио.

После капитулације Италије, премештен је у Скадар, где су га Немци ликвидирали 1944. године. Постоји и верзија, да је, крајем рата, побегао у Будимпешту, где је купио кућу. Ова претпоставка заснована је на томе што се за време окупације, пошто се развео од прве жене, оженио једном богатом мађарском Јеврејком. Веома је чудно да преживели Јевреји из Косовске Митровице и Приштине, где је деловао око две године, у својим сећањима и из извештаја Комисији за утврђивање раних злочина, Бенциона Биваса уопште не помињу.¹¹¹

Када је СС дивизија „Скендербег“ расформирана, њена команда морала је да правда и њен неуспех. Она је признала, а као један од разлога навела, да је НОВЈ врло добро обучена и опремљена и да је „под упадљиво добрим руководством“. Оваквом оценом, Команда дивизије оправдавала је свој пораз. Шиптарске квислиншке формације које су учествовале у Андријевичкој операцији не само да су биле лоше оцењене, већ су вређале достојанство шиптарског живља на Косову.¹¹²

Команда СС дивизије „Скендербег“ обавестила је претпостављену команду да је јунаштво Албанаца постало бајка у Немачкој и то оповргава констатацијом као што је ова:

„Шиптара, човек наоружан лаким минобацачем, може да гони по целој кугли земаљској. У напад одлази само дотле, док не нађе нешто што може да украде или отме. Ако је успео да заплени козу, ралицу или точак од шиваће машине, за њега је рат завршен и он својевољно одлази кући“.

¹¹¹ Наведено према: Б. Божовић, н. д., стр. 333.

¹¹² Зборник, XII/4, док. 103.

Потом се подвлачи да је највећи део регрута први пут у животу обуо ципеле, па их ни ноћу нису скидали, а кад су бежали, бацили су их да би лакше трчали. За стрељачку вештину Шиптара, каже се, да је обична прича. Воле пуно да пуцају, седећи иза заклона или у ваздух, и зато је њихова „глад“ за муницијом неутољива. То што у Немачкој жене и девојке даноноћно раде у фабрикама муниције, док код Шиптара млади и снажни људи по цео дан ленчаре у кафанама или седе прекрштених ногу на пијацама, није на њих утицало да смање потрошњу муниције.

За шиптарске регруте у извештају је још речено да не воле обуку, да су недисциплиновани и да им је распуштеност главна особина. Они живе у некој примитивној необавезности и чине оно што хоће. Нигде се не журе. Само због својих униформи, личили су на војне формације. Због тога је препоручено да се убудуће у квислиншким јединицама, на сваких 20 Шиптара поставе по два немачка подофицира, један да им командује, а други да их прати и проверава.¹¹³

Рад шиптарског омладинског Комитета и формирање војске за одбрану Косова (Uštrija rinis nacionaliste per mfrojtjen ne Kosoves Uštrija)

Августа месеца 1944. године стари албански комитет је већ почео да губи утицај у народу, а исто тако и сами Немци увидели су да од њега неће имати велике користи. Стално дезертирање војника из СС дивизије „Скендербег“ и слаба активност комитета да финансијски опскрби војску, учинили су да Немци преко свога агента Џафера Деве потраже други начин да шиптарски народ на Косову поново мобилишу. Они су увиђали да код Шиптара не могу успети мобилишући их за дивизију СС „Скендербег“ пошто је та војска за Шиптаре страна немачка војска. Немци су добро знали да шиптарски народ могу окупити једино на тај начин што ће га мобилисати тобож за националну одбрану Косова, а нарочито од Срба. Они тако и раде, користе се јаком шовинистичком мржњом која је постојала код Шиптара према Србима,¹¹⁴ стварају нови „Омладински комитет“ и војску за одбрану Косова. Тада лично Џафер Дева долази у Приштину и организује Комитет. За председника комитета изабран је Дем Селим из Урошевца, студент технике, врло утицајна личност (сада се налази у шуми).

Главни задатак Комитета је био створити војску да брани Косово од партизана. Овај омладински комитет одмах је почео да ради. Главну улогу у Ко-

¹¹³ ВА, НАВ-Н-Т-154, мф.160, сн. 3805939–3805950.

¹¹⁴ АЈ, 110–622–18639–43.

митету узео је на себе Шасивар, командант свих батаљона који су основани на Косову. Он је све радио у сарадњи са Немцима.¹¹⁵

У програму рада за милитаризацију Косова велика пажња је посвећена омладинској организацији. Према Статуту те организације, њен циљ је био:

„а) Одбрана границе домовине и територијалног интегритета и од сваког напада споља који има за циљ отимање нашег земљишта и поробљавање албанске нације.

б) Заштита и одбрана права свих албанских држављана без разлике на исповест, расу, језик а држављана који се покоравају албанским властима, чувају ред и поредак, остају мирни, не предузимају никакве покрете и верно испуњавају све обавезе који припадају лојалним држављанима.

в) Чување дисциплине и достојанства албанске нације пред цивилизованим светом у доба мира и у доба рата не дозвољавајући ни на који начин да се врши над било којим држављанима неко насиље или неправда над лицем или имовином лојалног држављанина без разлике на исповест и веру.

г) Приморати и присилити сваког албанског држављанина да ступи у борбу за одбрану домовине и да испуњава сваки задатак који му се поставља у циљу одбране за опште добро.

д) Казнити дисциплински сваког албанског држављанина за противљење, издају, за неправедно насиље, за злоупотребу вероисповести, за неиспуњавање постављеног задатка и за сваки поступак који крњи част наше нације или иде на штету националне одбране.

ђ) Предузимање сваке потребне мере и одлуке, било и репресивне мере, које имају за циљ стицање и постизање високог циља организације израженог у овом параграфу“.¹¹⁶

У свакој префектури налазило се седиште омладинске војне организације које се називало средиштем. Оно је имало своје подружнице у свакој подпрефектури. Ове подружнице су имале сва својства више средишње организације, а у исто време су биле потчињене.

За обављање законодавне и извршне власти „Омладински комитет“ сачињен је од девет чланова распоређених за рад у четири одсека:

1. Војни одсек – којим је руководио Абдул Хенце, имао је надлежност да припрема спискове људства за оперативне и помоћне јединице у случа-

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Др Слободан Д. Милошевић, Сарадници немачког окупатора на Косову 1941– 1944. године, Косово 7, Приштина, 1978, стр. 201–202.

ју војних потреба. У случају хитних потреба организују се батаљони као оперативне јединице. Поред тога, прима у службу више и ниже официре као и војне службенике у циљу њиховог бољег распореда.

2. Привредни одсек – под руководством Шаксивара Алића, обавља финансијске послове и прикупља материјална добра за исхрану јединица. Стара се о транспортовању на фронт ратног материјала и животних намирница и решава све хитне случајеве у вези са ратном привредом и одбраном.

3. Одсек за пропаганду – којим су руководили Љуан Гаши и Шемседин Вендреши, имао је задатак да у психолошком и духовном погледу припрема народ за рат и за борбу против непријатељске пропаганде. На разне начине уклања сва лица која уносе неред код становништва у позадини.

У оквиру овог одсека радио је и Санитетски одсек који је имао задатак да прикупља санитетски материјал и обезбеђује зграде за смештај рањеника. Поред тога, организовао је санитетске групе за рад у случају пожара и бомбардовања.

4. Политички или транспортни одсек – под руководством Салија Беље Сићана, имао је задатак да прати развој политичких догађаја, како на унутрашњем тако и на спољном плану. Прикупљао је вести и достављао Комитету који их је даље прослеђивао надлежним властима.¹¹⁷

Поред овог Омладинског комитета за Косово, Немцима је успело да формирају и омладинске комитете по срезовима и то: у Косовској Митровици, Вучитрну, Урошевцу и Ђиланима. Сви комитети вршили су масовну присилну мобилизацију шиптарског елемента шаљући га на фронт, на периферију Космета, у борбу против Народноослободилачке војске и бугарске војске.

Повлачењем Немаца и наступањем Народноослободилачке војске, распада се читав апарат Косовског комитета као и њихове војничке формације. Велики део шиптарских маса прилази НОП-у, други део се повлачи у шуме, док се један мали део реакције и вођства из Комитета прикључио Немцима и повукао се са ове територије да би у Немачкој формирао Косовски комитет. Међу њима треба поменути: Џафера Деву, Реџепа Краснића, Ђељала Митровицу Тахира Зајма и друге.¹¹⁸

Стварање квислиншких политичких и војних организација на територији Косова и у Албанији вршено је и помагано од стране немачког окупатора. Иако је често иницијатива долазила од квислиншких власти, немач-

¹¹⁷ Исто, АЈ, 110–622–18639–43.

¹¹⁸ АЈ, 110–622–18639–43.

ки окупатор ју је прихватао и даље продубљивао, без обзира о каквим се мерама радило само ако су му оне ишле у корист.

*

Ратни период под немачком окупацијом разликује се од претходног у привредном погледу у Косовској котлини, пре свега, што је немачки капитал потиснуо енглески и француски, потпуно им онемогућио да утичу на локалну политику, преузео власт од домаће буржоазије везујући је за свој систем, преузео водећу политику у експлоатацији привредних капацитета и отварао нове. Нарочито је настојао да повећа експлоатацију оловно-цинкане руде у Трепчи. Експлоатационо подручје проширује се на новоотворене руднике азбеста у Жабарима, Чабри, Рујишту и Корлаћу. Основни задатак немачке окупационе управе (крајскомандантуре у Митровици) био је да обезбеди несметану експлоатацију привредних капацитета, нарочито Трепче, да становништво укључи у њен привредни механизам, наметне му реквизицију и друге дажбине и да испречи сваки облик отпора народа.

С обзиром на то да су класни интереси буржоазије били изнад свих осталих, она је изабрала пут сарадње са страним капиталом, за њу безболнији и сигурнији за очување класних интереса, који је неминовно водио ка поробљавању земље. Тако су се социјални односи још више заоштрили, друштвене снаге отпора бивале бројније и долазиле јаче до изражаја, са два уско повезана задатка у току окупације – борба против окупатора (страног капитала) и његових сарадника (домаћег капитала), што је чинило једну заједничку компоненту, тј. борбу за отклањање социјалних противуречности. Прилагођавајући се локалним приликама, буржоазија се, за време окупације, на различите начине стављала у службу окупатора. Супротности између разнородних капитала, односно буржоазије, биле су секундарне и долазиле су до изражаја само онда када им није претила опасност од револуционарних снага, или када су се те супротности могле пренети и на широке народне масе националистичким и шовинистичким паролама ради скретања пажње економски изабљиваних маса од револуционарних акција. Зато, иако се српска и арбанашка буржоазија позивала на своју приврженост нацији, оне су биле далеко од тога. О томе нам нарочито говори пример њихове класне солидарности и споразумевања у октобру 1944, кад им је запретила заједничка опасност од јединица НОВ и ПОЈ, које су за собом носиле и револуционарне промене.¹¹⁹

Окупатору није било тешко да, поред окупационе управе, формира заједничку квислиншку управу од српске и арбанашке буржоазије при крајскомандантури у Косовској Митровици, која му је верно служила у борби

¹¹⁹ Зборник, I/13, док. 182.

против сопствених народа и била саставни део немачке окупационе управе. У апарату Косовскомитровачког квислиншког округа и среза имали су превласт арбанашки квислинзи, док су у Студеничком срезу, у оквиру истог округа, били искључиво српски квислинзи, а сви скупа укључени у апарат Недићеве квислиншке управе у Београду. Заједнички противник окупатора и квислинга био је народноослободилачки покрет.

Арбанашка буржоазија у Косовској котлини организовано је деловала по упутствима окупатора преко новоформиране организације – Националног савеза Арбанаса (јул 1941). Преко ње је формирана организација Националне арбанашке омладине са задатком да васпитава омладину у фашистичком духу. Преко Националног савеза успостављен је квислиншки управни апарат, арбанашка квислиншка жандармерија и њене помоћне снаге – вулнетари. Ова организација ради на распиривању шовинизма упереног против Срба, зависно од актуелности овог питања. Организује националистичке прославе у духу фашизма. У сарадњи са окупатором, мобилише Арбанасе као борце немачке војске (у девизији „Скендербег“ и шулц–полицији). У новембру 1943. формира Косовски пук од 800 људи арбанашке народности који је извршио низ репресалија против припадника НОП-а на Косову, Метохији и Албанији. Национални савез Арбанаса у време распламсавања устанка распирује мржњу у арбанашким масама против српства и југословенства наглашавајући да су јединице НОВ и ПОЈ српске и југословенске и да, наводно, хоће да донесу Арбанасима стари угњетачки поредак. Сузбија настојања припадника НОП-а из редова Арбанаса да масама објасне да је организовање Арбанаса за борбу против НОВ и ПОЈ на линији сарадње са окупатором и проглашава их српским и југословенским агентима. Њиховом подршком формиран је, у мају 1944,

Централни комитет за одбрану Косова, који је затим објавио мобилизацију свих Арбанаса од 18 до 50 година старости за борбу против НОВ и ПОЈ са националистичком платформом. Са друге стране, повезује се и сарађује са српским квислинзима (четницима) у борби против НОП-а. Стране обавештајне службе врло активно делују пред рат 1941, нарочито у Косовскомитровачком срезу. Енглеска и немачка обавештајна служба најактивније су у време продора њиховог капитала и воде подземну међусобну борбу за превласт, ангажујући за сарадњу агенте из локалне средине.

Италијанска буржоазија није успела да пласира капитал на овом подручју, али је нарочито била упорна, ангажујући своју обавештајну службу у том правцу, да у капиталном учешћу империјалистичких снага и она има удела.

Немачка, а нарочито италијанска обавештајна служба, врло вешто користе национално угњетавање Арбанаса и Турака, као и патријархалан живот Арбанаса у распиривању шовинизма и иредентизма, у циљу припремања терена за поробљавање и распарчавање земље. Мада су ангажовали агенте и српске народности, акценат је био на реакционарним снагама из редова Арбанаса

из Косовске Митровице. Њихов ослонац су били Ферат бег Драга (за италијанску обавештајну службу) и Џафер Дева (за немачку обавештајну службу). Косовскомитровачки срез је, због Трепче, био један од јачих центара немачке и италијанске обавештајне службе, који је преко својих пунктова деловао на ширем подручју.¹²⁰

За време окупације, немачка обавештајна служба добија могућност за свестрано деловање. Користи разгранати механизам обавештајних служби, нарочито Гестапо и СД полиције, у које се све више укључују домаћи агенти. Окупатор успева да уђе у скоро сва друштвена збивања и користи их за спровођење своје политике. Нарочито је био активан у утврђивању пунктова НОП-а, углавном чланова КПЈ и СКОЈ-а и њиховом сузбијању. Према Јеврејима су имали нарочити третман. Само у марту 1942. прикупљено је око 500 Јевреја и у логорима смрти ликвидирано.¹²¹

Поред редовних појединачних затварања, премлаћивања и убијања, Гестапо је успео да изврши четири веће провале (мај 1942, март и новембар 1943. и јул 1944) у Митровици и околини и да ухапси углавном чланове КПЈ и СКОЈ-а. Од заробљених лица из Митровице и околине у поменутих провалама стрељано је 55, а спроведено на принудне радове за Немачку преко 100 људи од којих се многи нису вратили. Окупатор је успевао да лишава слободе највећи део снага које су биле главни покретачи и организатори НОП-а.

Питање Косова које је фашистичка Италија, преко косовских емиграната и уз помоћ режима у Тирани, чинила стално неуралгичном тачком југословенско-албанских односа, током међуратних година, разрешено је сломом Југославије у Априлском рату 1941, у складу са великоалбанским аспирацијама Тиране и настојањима Рима да под велом „нове“ и „Велике“ Албаније прошири зону италијанских стратешких интереса на Балкану. Формирањем албанско-италијанске, а потом и албанско-немачке окупационе управе, становништво са подручја припојених Албанији живело је током рата у новим политичким и социјалним условима. На штету српског, црногорског, македонског и грчког становништва, прваци албанског националистичког покрета, окупљени на платформи Косовског и Чамеријског комитета, настојали су да искористе наклоност фашистичких и нацистичких кругова за стварање Албаније по мери сопствених политичких амбиција.

Живећи у условима ратних догађаја који су мотивисали албанске колаборационисте на сукцесивно елиминисање српског, црногорског и другог неалбанског становништва, поготово из косовскометохијске области, простор „нове“ Албаније урастао је у појмовна одређења тзв. етничке Ал-

¹²⁰ Спасоје Ђаковић, Услови за формирање и рад Озне на Косову и Метохији пред рат и у 1941. години „Јединство“, 18.5.1964.

¹²¹ ВА, НОВЈ, НА, к. 27 II, рег. бр. 17 II.

баније. Користећи се условима које су окупациони режими створили, албански националисти и шовинисти су, прогонима Срба и Црногораца, убрзавали процес мењања етничке структуре становништва на простору Косова. Оваквим настојањима посебан печат дали су прваци албанског сепаратизма са Косова и Метохије.

СРПСКА ДРЖАВНА СТРАЖА И ЧЕТНИЦИ

Српска државна стража (СДС)

Након формирања СДС, постао је проблем њеног уласка у Косовску Митровицу јер су се томе супротстављали албански квислинзи. Да би се то успешно извело, 24. априла 1942. године у Косовску Митровицу је дошао начелник Управног штаба војног команданта Србије Хоралд Турнер и министар унутрашњих послова у влади Милана Недића Милан Аћимовић. Свечано дочекан од албанских националиста, Х. Турнер им је скренуо пажњу на чињеницу да Косовскомитровачки округ припада Недићевој Србији где она може да стационира своје јединице.

Крајем 1942. године, у Косовској Митровици налазио се батаљон СДС у јачини од 36 официра и 939 војника.¹²² Временом се СДС организационо ширила и бројно јачала. У априлу 1943. године, СДС је имала следећи распоред на територији Косова под управом немачких окупационих снага: у Косовској Митровици 25 официра и 414 војника, у Вучитрну и околним местима 3 официра и 134 војника, а у Подујеву 4 официра и 180 војника.¹²³

Према извештају четничког обавештајног одсека бр. 17 од 15. маја 1943. године, из Косовске Митровице Главном обавештајном центру „Југословенске војске у отаџбини“, од 15. маја 1943. године у Косовској Митровици се налазила окружна команда и окружни одред СДС. Одреди пољске страже налазили су се у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву, на чијем челу се налазио пуковник Бајазит Бољетинац.¹²⁴

После капитулације Италије 8. септембра 1943. године и стварање независне Албаније, албанске националистичке снаге све су више покушавале да се осамостале, наравно, под заштитом немачког окупатора. Тако немачка обавештајна служба, уз помоћ Џафера Деве, ствара Косовски пук, војну јединицу чији је задатак да уведе „ред и мир“ на Косову и у Албанији. Некадашњи командант СДС (Бајазит Бољетинац) постао је командант Косовског пука који је бројао 1.500 жандарма.¹²⁵

¹²² Антун Милетић, Косово из аспекта окупационе управе Вермахта у Србији 1941–1944, Косово, 4/1975, стр. 173.

¹²³ Исто, стр. 174.

¹²⁴ ВА, Ча, к-117, р. бр. 21/8.

¹²⁵ А. Хадри, Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945, Београд, 1973, стр. 203.

Он је непосредно по стварању „независне“ Албаније одржао састанак у Подујеву са члановима Косовског комитета и другим албанским националистима из Косовске Митровице и Приштине. Од тог догађаја знатно је промењена њихова политика према Недићевим квислиншким војним формацијама на тај начин што су они почели да разоружавају јединице СДС у свим местима у којима су се налазиле. Због тога су се јединице СДС према Албанији повукле у Косовску Митровицу. На захтев немачких окупационих власти оне су се поново вратиле на своја места на граничној линији.

У то време разоружани су и граничари код Новог Пазара. Када су сазнале за ове догађаје, остале јединице Српске државне граничне и Српске државне страже повукле су се у шуме. И овом приликом су интервенисале немачке окупационе власти тако да је граничарима враћено наоружање.¹²⁶

Ови догађаји на Косову после капитулације фашистичке Италије дају нам за право да констатујемо да је постајала само привидна слога и сарадња између квислиншких снага М. Недића и албанских националиста. Приликом поремећаја тих односа увек се, као посредник, налазио немачки окупатор који им је диктирао услове, како њихове међусобне сарадње, тако и њихове с једне и немачке с друге стране.

Поред поменутих војних формација које су се налазиле у служби немачког окупатора, при Крајскокомандантури 838 у Косовској Митровици постојала је и Царинска гранична заштита. Њу су сачињавали припадници немачких војно окупационих власти и квислиншких недићевских јединица. Половином априла 1943. године њихов број износио је десет официра и 110 цариника-војника немачких и 29 официра и 658 војника недићевских.¹²⁷

Док су на подручју Косовске котлине, која је била под италијанском управом, квислиншки војници, жандарми, вулнетари, па и сељаци, разоружавали италијанске војнике и пљачкали војне магацине, квислинзи у Косовскомитровачком округу организовано разоружавају Србе граничаре дуж целе границе „Велике Албаније“. Налогe да се приступи разоружању Срба граничара издали су срески начелници – у Новом Пазару Ахмет Деца, у Подујеву Јахја Фуша, у Вучитрну Мустафа Алија Прешева. У неколико случајева приликом покушаја разоружавања, дошло је и до краћих оружаних сукоба између Срба и Шиптара, припадника граничне службе.

У ноћи између 10. и 11. септембра, једна већа вулнетарска група напала је гранично одељење из станице Милошево, на путу Косовска Митровица – Приштина. После полчасовне борбе, граничари су одбацили нападаче. Следеће ноћи нападнуто је и гранично одељење на станици Лебане, код

¹²⁶ ВА, Ча, кут. 27А, р. бр. 4/5. Документ са насловом РАПОРТ, без датума. По садржају може се закључити да потиче из времена после капитулације Италије.

¹²⁷ Перо Стефановић, Сарадња четника и балиста на Косову, Политика, 22. 12.1968, стр. 13.

Подујева. Граничарима је притекло у помоћ одељење фелдјандармерије из Подујева, па је и овај напад одбијен, али је било петоро мртвих.¹²⁸

Није се радило само о разоружавању. Извршено је и више убиства припадника Српске државне страже српске националности. Само у Вучитрну, тих дана, убијени су: један наредник, један граничар и два припадника пољске страже. Такође, убијена су два железничара, а шефу железничке станице Вучитрн наређено је да са особљем напусти дужност и варош, у противном припређено му је смрћу. У Прилужју су убијена два граничара, а у околини Звечана шиптарски жандарми убили су наредника Српске државне страже који је с њима био на дужности. То су објаснили тиме што је наредник намеравао да побегне у четнике.¹²⁹ Немци су 1943. године спречили покушај жандарма и вулнетара, под командом Бислима Бајгоре, да продру према Рашкој и овладају Ибарском долином. На демаркационој линији, на Церањској реци, било је концентрисано око 4.000 вулнетара. Намера им је била да наступањем преко огранка Рогозне и Копаоника претресу цео тај крај, настањен српским становништвом, и дођу до Рашке, како би ту успоставили нову граничну линију између Србије и „Велике Албаније“.

Тих дана осетио се и пораст антисрпског расположења. Запажени су покрети вулнетара, појачано је малтретирање српског становништва и раширене гласине како је припајање Косовскомитровачког округа „Великој Албанији“ само питање дана. Привремено је било обустављено издавање објава за путовање свим Србима, што је био још један елемент велике неизвесности.¹³⁰

Уочи завршних борби за ослобођење Косова, јединице Српске државне страже су се растуриле. Срби и Црногорци отишли су кућама или су ступили у НОВЈ, док су припадници шиптарске националности, такође, делом отишли кућама, али су се многи прикључили вулнетарским и другим формацијама које су се бориле против НОВЈ.

Четници Драже Михаиловића на Косову

Да се ништа не би препустило случају, генерал Бадер и фелдмаршал Кајтел су, почетком септембра 1942. године, одлучили да треба заробити, ако је могуће, или ликвидирати. Бадер је 9. септембра издао посебну наредбу о извиђањима у борби против четника, и средином месеца дивизија „Принц Еуген“ већ је била на полазним положајима. Она је у следећа три месеца, све до краја године, извела многе борбене акције против ЈВуО, као и терористичке акције против цивила.¹³¹

¹²⁸ ВА, Нда, к-52, 44/11-1; 47/11.

¹²⁹ ВА, НОВЈ, к-24А, ф-1, док. 4/5.

¹³⁰ ВА, Нда, 24А-2-4/5.

¹³¹ Јоза Томашевић, Четници у Другом светском рату 1941–1945, Загреб, 1979, стр. 185.

Немачке снаге у Србији појачале су притисак на герилце. На основу опште Хитлерове директиве о пооштравању мера против свих облика диверзија, саботажа и тероризма на свим фронтовима, донесене 18. октобра 1942, команда Југоистока наредила је да се „борци ове врсте, без обзира коме политичком правцу припадају, не могу сматрати припадницима неке оружане снаге“. Наредба се односила у истој мери и „на свакога онога коме се може доказати да је ову борбу активно помагао и за онога ко је присталица Михаиловића или је у његовој служби. Добровољна предаја не мења у томе ништа. Тек када сваки побуњеник зна да ни у ком случају не може спасити живот, може се очекивати смирење устаничког покрета. Полурешење не постоји. Драгоцена немачка крв је у питању“.¹³² Непосредно после те наредбе, Дража Михаиловић је 7. новембра 1942. позвао народ у Србији на општу грађанску непослушност према немачким властима: власт по селима да узму у руке војници ЈВУО; сеоске власти да поднесу оставке; нико не сме више да се прими ма какве службе за Недића и Немце; окупатору се не смеју дати ни трунке намирница или стока; презрите непријатеља и све издајнике; за неизвршење предњег – казна је смрт.¹³³

Због интензивног притиска Немаца на снаге ЈВУО у Западној Србији, Михаиловић је 18. октобра 1943. године наредио да се повећа борбена активност против окупатора и његових снага и у осталим областима, нарочито је потребно узнемиравати гарнизоне.¹³⁴ Михаиловић је упозоравао све војнике и старешине: сетимо се да су нам Немци пре рата гарантовали границе Југославије, па су нас напали помоћу Павелића. Сада Хитлер обећава једно исто земљиште Павелићу, Недићу, Бугарима и Албанији. Павелић и Недић обећавају му много, али постићи неће ништа. Обадвојица остаће уписана у црној књизи издајника. То је наш одговор, а ми ћемо се борити до краја на страни савезника. То је наш завет. Тако нам Бог помогао.“¹³⁵

Немачки дипломата Х. Нојбахер сматрао је да је, пре свега, требало подићи углед Милана Недића како би се српски националисти одвојили од Михаиловића, па је први Нојбахеров потез било организовање посете председника српске владе Берлину, у септембру 1943. године. О томе је написао: Недић је кренуо у своју посету, на коју је чекао још од 1941. године, пун великих нада у ревизију немачке политике према Србији. Разочарао се. „Рибентроп је позвао мене и Бенцлера да присуствујемо његовом разговору са Недићем тек онда када су преговори били зашли у ћорсокак. Недић се веома мушки жалио због дотадашњег поступка према Србима и

¹³² ВА, НМА, 1–1–6.

¹³³ ВА, ЧА, 79–5–15. Михаиловић је тражио да се све скрива и да грађанска непослушност истовремено плане у свим селима од 12. новембра. Чиновници својих струка нека саботирају рад и све да раде што је на штету непријатељског и Недићевог управног система. Чиновници да знају да ће вештим саботирањем и планским радом много допринети победи. Радницима препоручити саботажу у сваком погледу; грађанском живљу препоручити презир према окупатору и свима онима који за њега раде. (ВА, ЧА, 299–1–14).

¹³⁴ ВА, ЧА, 82–5–9.

¹³⁵ ВА, ЧА, 106–1–48.

изјавио је један низ захтева који би растеретили његов намучени народ и поправили његов властити немоћни положај.

Министар иностраних послова није пријатељски примио жалбе овог човека, који је осећао да га злоупотребљавају. Када је Недић тражио ревизију привремених граница Србије, чисто српски срезови припали су, повремено чак потврђујући природне границе, Хрватској, а јуначко гробље Срба, историјско поприште Косовске битке припало је новој „Великој Албанији“, Рибентроп се веома ражестио: ни Француска у овом тренутку неће продрети са захтевом за ревизијом привремених граница! Зато се о таквом српском захтеву за време рата не може дискутовати.“ Дубоко увређен, Недић је после тога одбио да потпише текст предложеног коминикеа. Није више било могућности да се разговор настави. Са техничке и са људске стране, неуспех овог сусрета био је потпун.¹³⁶

Командант Југоистока оценио је да је Михаиловићев покрет у кризи због надлазеће комунистичке опасности којој није могао да се адекватно супростави услед недостатка наоружања. Зато су поједини Михаиловићеви људи тражили везу с немачким командама. Вајкс је упозорио на то да немачки циљ у тим контактима мора превасходно да буде то да се Михаиловић одврати од борби против немачких трупа. Закључио је да су националне снаге у опадању у целој Југославији, а да је комунистички покрет у успону. Немачким официрима у Србији посебно је скренута пажња на то да је постојећа забрана сарадње с појединим четничким групама донесена због „јасне одлуке врховног четничког вође Драже Михаиловића да настави борбу против Немачке и њихових савезника, одлуке од које он није до сада одустао“.¹³⁷

Немачки команданти су упозорени и на то да се лојално понашање неких четничких јединица не може генерализовати „јер и данас још четничке банде врше неке нападе и акте саботаже“. Забрањено је самостално вођење преговора.

У питању је била очигледно тактичка нагодба условљена, делом, усло-
жњавањем војне ситуације на Балкану. Радило се, уосталом, о преговорима о примирју: први став сваког уговора гласио је да се дотадашња непријатељства обустављају. Очигледно је и да генерал Михаиловић није био упознат с тим преговорима, наравно, не због тога, како пише Ј. Томашевић, што су немачке власти „желеле да сачувају његов углед у народу“,¹³⁸ што је тврдња бесмислена сама по себи, већ због тога што би он такве преговоре забранио. То се јасно види из наредбе 16. новембра 1943, у којој је заповеђено да се не успостављају контакти са појединим немачким командантима и да се одбије свака њихова евентуална понуда у том смислу: „Коме досади, нека

¹³⁶ Херман Нојбахер, Специјални задатак Балкан, стр. 140–141.

¹³⁷ Зборник, XII/3, стр. 931–932.

¹³⁸ Ј. Томашевић, Четници, стр. 289.

их најури тамо где треба. Кома је згодније, нека их форта и даје наду, али до састанка не сме доћи. Ово држати у тајности.¹³⁹

Да је то био ограничени савез, у коме ће ЈВУО бити губитник, било је јасно од самог почетка. Од средине децембра па до краја 1943. Године, закључена су четири краткотрајна уговора између одреда у ЈВУО у Србији и Немаца. Први споразум склопио је мајор Војислав Лукачевић: закључен је 13, а поништен 19. децембра с опуномоћеницима Више команде Југоистока. Споразумом је успостављено примирје на територији: Бајина Башта – Дрина – Тара – Бијело Поље – Рожај – Косовска Митровица – Ибар – Краљево – Чачак – Ужице.

Сврха примирја била је „заједничка борба против комуниста“. Лукачевић се обавезао на то да „ниједан припадник њему потчињених јединица неће деловати на страни сила које су у рату са Немачком“. Осим тога, командант Старог Раса није смео да напада ни муслимане, „уз обавезу немачке стране да спречава муслиманске поступке против српског становништва“.

Сваки од тих уговора имао је између 10 и 12 тачака које је требало да буду на снази од пет до шест недеља. Немачка страна оцењивала је да су ти уговори „радосно поздрављени у народу, можда са неизраженим мислима да ово тешко време прође без одмазде“.¹⁴⁰

Већ 25. децембра Виша команда Југоистока одбила је да продужи важност уговора с Калабићем, јер су констатовали да његови четници учестало крше прописане одредбе.¹⁴¹ Уговор је једино продужио Јеврем Симовић 17. јануара 1944, уз знатно строже одредбе и детаљно прецизирање свих обавеза. Немачка обавеза била је помагање јединицама ЈВУО у борби против партизана само уколико снаге четника ДМ нису довољне.¹⁴²

Највећи противник уговора са четницима био је СС генерал Мајснер. Он се противио и Нојбахеровој политици попуштања окупаторских ланаца. О томе Нојбахер пише: „Био је искрено уверен да моја политика мора довести до храбрења злочиначке делатности да зато доводи у опасност нашу сигурност на српском окупационом подручју.“¹⁴³ Након Нојбахерове интервенције код Химлера, Мајснер је јануара 1944. повучен са дужности из Србије: Мајснер је код Срба био озлоглашен као крволок. Био је безобзиран у тумачењу постојећих наредби о одмаздама. Био је чврсто уверен да су једино његови методи исправни на Балкану и да једино они обећавају успех у напретку наше сигурности.¹⁴⁴ Већ 1. Фебруара, на састанку, на којем су били

¹³⁹ ВА, ЧА, 22–2–8.

¹⁴⁰ Наведено према: Ј. Томашевић, Четници, стр. 294.

¹⁴¹ Зборник, XIV/3, 491.

¹⁴² Исто, стр. 944.

¹⁴³ Х. Нојбахер, Специјални задатак Балкан, Београд, 2005, стр. 151–152.

¹⁴⁴ Исто. – Неке старешине ЈВУО нису добро припремиле уговоре с Немцима јер су сматрале да то може само да смета, а да не доноси никакве користи. Тако је капетан Милијан Јовановић, заступник команданта Рудничког корпуса, у извештају генералу Михаиловићу од 22. децембра 1943. нагласио: задњих дана наста-

генерал-фелдмаршал Вајкс, генерал Фелбер и Херман Нојбахер, закључено је да четници не поштују уговоре и да их више не треба продужавати, већ треба напасти непослушне четничке вође. У складу с тим наређењем, 2. фебруара, у штабу команданта Србије, генерал Вајкс и фон Мајснер донели су одлуку о акцији великог стила, под шифрованим називом *Treibjagd* (Хајка), против Н. Калабића и Н. Недића и уопште против ројалиста између Космаја и Рудника, у околини Београда, у Шумадији до Ваљева и Подриња. У том подухвату учествовали су делови 5. моторизованог СС пука, један батаљон дивизије „Бранденбург“, Бугари и добровољци. Акција је завршена 5. марта 1944. године. Јединице ЈВУО претрпеле су знатне губитке: 81 убијен и 913 заробљених војника, укључујући и велики број официра.¹⁴⁵ Контакти с Немцима, појединачни, самовољни, с неким смислом или без смисла, само су компромитовали ЈВУО када је то најмање било потребно. Никаква корист није извучена, а немачки став није мењан. Тако је генерал Ханс Фелбер 16. маја 1944. нагласио свим немачким јединицама у Србији да је „покрет ДМ био и остао непријатељски“. Скретуо је пажњу на то да је сарадња само тактичка јер је за њих „непријатељ број 2 ипак окупациона сила“, против које ће се они сигурно поново окренути, „чак и у областима где се досад заједнички борило против комуниста“.¹⁴⁶

Непријатељским поступцима требало је сматрати све мере „ДМ покрета“ које би могле угрозити интересе немачких оружаних снага, српских легалних јединица, Недићеве владе и њених управних органа; извршене нападе, присилну мобилизацију, спречавање прикупљања хране: свим средствима треба спречавати сваку нову изградњу покрета ДМ, пре свега у његовим штабовима и централама, јер то треба сматрати мером која угрожава сигурност окупационе силе. Сарадња са четницима у борби против комуниста, уз најштедљивију испоруку муниције и под надзором окупационе силе, може бити само локална и ради акутне борбе против партизанских банди.¹⁴⁷

Још у првој половини 1942. године искристалисао се однос према „унутрашњим непријатељима“, тј. „издајницима и са лева и са десна“. Комунисти су нападани због издаје народне борбе и због својих револуционарних намера, а казније све више и због националне политике, која је означаваана као антисрпска. Милан Недић, Димитрије Љотић и њихови следбеници, као и српски апарат у служби окупационог поретка, понели су хипотеку националне издаје. Српска

ла је права узбуна у народу поводом верзије да су се Симовић и Калабић састајали с Немцима усред Тополе и да су се договорили о сарадњи и ненападању. Поводом овога издата су и службена наређења званичним властима. Ово није имало баш никакве потребе јер ми смо сами протерали комунисте и није нам била потребна ничија сарадња, нити толерисање. (ВА, ЧА, 74–4–34).

¹⁴⁵ Наведено према: Васа Казимировић, НДХ у светлости немачких докумената, стр. 302–303.

¹⁴⁶ Зборник, XIV/3, стр. 955.

¹⁴⁷ Исто.

влада била је „влада народне пропасти“ и неће јој бити признат никакав легитимитет. Таква ситуација задржала се, уз мала одступања, све до краја рата.¹⁴⁸

За Љотићев покрет истицано је како је представник фашизма у Србији и носилац ауторитарног режима који би „једино за њих представљао слободу, а за све остало ропство и концентрационе логоре“. Све његове присталице биле су отворене немачке слуге: за њих није нечасно да као потказивачи и шпијуни вуку масне плате и банче са Немцима у најскупљим београдским локалима. У унутрашњости помажу Немцима у убијању и одвођењу људи. Беспримерно издајство у нашој историји мора снаћи најтежа казна.¹⁴⁹

Иако су Љотићеви добровољци били националисти и монархисти одани краљу Петру, за ЈВУО то је био смо додатни елемент за њихову осуду. Они су третирани као нацисти, немачки савезници и непријатељи српског народа. Листа назива за њих то најбоље илуструје: Љотићеви шакали, суманути љотићевци, Хитлерови пси, крцалије, верне слуге окупатора, скитнице и проби-свети, нови Бранковићи. Чак је назив „љотићевци“ имао негативну конотацију, јер је био симбол свих погрдних елемената.¹⁵⁰

У другој половини септембра 1943. одиграла се највећа битка у српском грађанском рату, ако изузмемо догађаје из 1944. Актери су поново били ЈВУО и добровољци, а место сукоба Сеча Река код Косјерића, у Црногорском срезу, у којем је оперисала црногорска бригада ЈВУО (из састава Пожешког корпуса), под командом поднаредника Филипа Ајдацића. Бригада је 22. септембра 1943. освештавала заставу предратног IV пешадијског пука „Стеван Немања“. У исто време, ка том крају кретала се велика колона Немаца и добровољаца коју је предводио Хенрих Лаутнер. Рано изјутра 23. септембра, колона је с пута према Косјерићу скренула ка Сечој Реци и почела да хапси цивиле, пали куће и пљачка народ. О томе су одмах обавештени капетан Марковић, командант Пожешког корпуса и Ајдацић. Заузети су положаји према наступајућим добровољачким снагама. У рано пре подне развила се битка која је трајала цела два дана.

Борба је завршена великим страдањем добровољаца, а подаци о жртвама се разликују. Равногорски извори говоре о осам убијених немачких и 38 добровољачких војника. Погинуо је и Лаутнер, заплењено је троје борних кола и

¹⁴⁸ Недићева влада означена је као марионетска и квислиншка: њен председник говори и говори и уби се да народу докаже да је његова Влада спона између окупатора и народа, док је она само егзекутива у рукама Немаца. Влада 'спаса сече Бадњак. Свечане поворке предвођене жбиром и крволоком српским, Драгим Јобановићем пролазе кроз београдске улице окићене извешаним плахатама стрељаних српских синова и кћери. Трешти музика, пије се шампањ, пије се шампањ, 'државницима' је до гозбе и шенлука док се још пуши врућа крв са кумодрашких и јајиначких коса. Историја ће рећи да је после Вука Бранковића, а можда још већи од њега, био издајник Милан Недић. Кад дође час одмазде, а он је близу, Недић и његове дахије неће имати куда. Лелек и писка ојађених српских мајки, које сте ви жбири у црно завили прогониће вас и стићи ће вас! Час одмазде је близу. (ВА, ЧА, 15–1–4).

¹⁴⁹ „Видовдан“, бр. 2 (новембар 1942), стр. 1.

¹⁵⁰ Богдан Димитријевић, ЈВУО у ваљевском крају..., стр. 129.

пет тенкова, а два тенка су оштећена.¹⁵¹ Извори српске владе говоре да је „од целата српског народа“ погинуло, осим Лаутнера, још 16 војника 4. батаљона.¹⁵² Један тенк успео је да пробије дом Косјерића и извести немачку команду о исходу борбе, па се касно поподне 24. септембра појавило шест немачких авиона, који су бомбардовали околна села. Касно увече стигла је казнена експедиција, „која хапси, пали и убија“.¹⁵³

На југу Србије, где су имали своја снажна уточишта, ни партизани нису много заостајали у злочинима. О догађајима из друге половине 1943. Милош Младеновић пише: „Титовци су отпочели са правом мобилизацијом омладине. Тиме су доста ојачали, па су почели са таквим чисткама да је процвилио свет по селима. Били су кивни због ранијих неуспеха и погибија. Залазили су по селима, те одводили и убијали немилице све оне који су и најмање допринели томе, или ма и једну реченицу рекли против њих, а у корист Дражиних бораца. Ове невинне људе партизани су предходно саслушавали и мучили на све могуће начине. Ја се сећам да су неки од другова у то време причали како су једног младог човека из засеока Крушкар ухватили и извели на Радан планину и након мучења бацили га свезаног у велику ватру и церакали се око њега...“¹⁵⁴

У 1944. години, знатно се смањио број ликвидација присталица комунизма у Србији. На то је утицало сазнање да такви обрачуни могу да буду пресудни за исход рата, као и драстичне мере према онима који су злостављали народ. Чак и команданти који су предњачили у томе тада су настојали да обуздају и Србе и своје војнике. Наводимо само два карактеристична случаја „дозивања памети“. Командант 4. бригаде гарде забранио је 1. јануара 1944. године батињање народа: „не сме се поновити случај да се истуче свештеник само зато што је без мантије изашао из куће“.¹⁵⁵

Репресијом, ипак, нису могле да се зауставе негативне тенденције и да се обезбеди неопходно јединство војске и народа, као и унутрашња дисциплина у одредима ЈВУО. Уверење да ће се рат у Србији одвијати по „природи ствари“, јер се није сумњало у то да огромна већина Срба подржава краља и отаџбину, скупо је коштало ЈВУО и српске ројалисте.¹⁵⁶

¹⁵¹ Књига о Дражи Михаиловићу I, стр. 314.

¹⁵² ВА, Нда, 153–2–4.

¹⁵³ Књига о Дражи, I, стр. 315.

¹⁵⁴ М. Младеновић, Лажни идоли, стр. 150–151.

¹⁵⁵ ВА, ЧА– 27–6–7.

¹⁵⁶ Послужићемо се записом човека који је ратовао на обе стране: „Живећи у тој бригади, који је по причању била једна од најбољих у команди Јужне Србије, могао сам да видим пуно недостатака, у првome реду неактивност, јер нас је већ било пар стотина, па и хиљаду бораца, а нисмо ништа предузимали и радили, док су партизани, док сам био са њима, са по двадесетак људи извршили замашне акције. Све што смо ми радили, било је крстарење по терену ионако слободном. Затим, информативне службе у бригади уопште није било, док је рад титоваца у сваком одељењу, чак и у десетинама, постајала информативна и шпијунска служба. О политичком васпитању није било ни речи. Од када сам ја стигао у Дражиним одредима нисам прочитао ни један једини летак или билтен о ма чему, а у партизанима ми је досадило читајући разне билтене и летке о томе шта се хоће, зашта се боримо. Информације смо добијали једино од сељака, а што се тиче просвећивања, читао је свако да се задовољи оним што је до тада знао и научио. Код титоваца је најпре основана пропагандно-шпијунска секција, па тек борбена јединица. О ма каквој контроли над ко-

Први косовски четнички корпус имао је пет бригада и то: Лапску, Грачаничку, Неродимску, Шарпланинску и Ѓњиланску бригаду. Ове бригаде као војничке формације нису постојале, оне су формиране на папиру, са одређеним командантима и, сем Лапске бригаде која је почетком 1943. године бројала око 50 војника, у ствари, ова бригада била је засебна јединица и није била у саставу корпуса, пошто сам Јагош Вукановић није био повезан са Јованом Миладиновићем него директно са Ђурићем. Тек после одласка Јагоша Вукановића у НОВ, ова се бригада прикључила корпусу Јована Миладиновића, када је био командант корпуса Блажо Брајевић, пошто је Јован Миладиновић, још априла месеца, био убијен.

Група 1. косовског четничког корпуса повлачи се из Лесковца у Ниш, Сталаћ, Варварин, Краљево, Чачак, где су водили једну борбу с Немцима (један дан), онда се повлаче преко Гуче, Сјенице, Пријепоља, Пљеваља до Чајниче. Ту се одвајају од групе Јужноморавског корпуса и прикључују се Рачићевој групи корпуса. Прелазе преко Дрине на Горажди, а одатле прелазе на Озрен где с партизанима имају јаке борбе. Одатле прелазе преко реке Босне и у месту Вучјак, између Добоја и Модрича, остају месец и по дана. Успут, у повлачењу, воде борбу са „ушашама“, а нарочито идући од Горажда према Рогатици. То је било марта месеца 1945. године, када је корпус и расформиран. Тада је Блажо Брајевић изгубио функцију.¹⁵⁷ У том повлачењу били су корпуси Кесеровића, Рачића, Младеновића и др. У месту Вучјак су се концентрисали. Ту је био и Дража Михаиловић са неколико Американаца. Морал војника био је сасвим опао, баш због тога, употребљавана су сва средства да се спречи дезертерство, сваки покушај дезертерства кажњаван је стрељањем и батињањем.

Павле Ђуришић, командант корпуса из Црне Горе, одвојио се од Драже, прогласио се командантом Црне Горе, те је због тога још више опао морал код војске. Дража је обилазио све корпусе, држао говоре да би подигао морал војске, говорио је и пред 1. косовским корпусом. Тада је корпус имао 250 људи. Том приликом рекао је Дража: „Ви сте са Косова, ми знамо те Арнауте, али сада треба друкчије да радимо. Сада треба да дође један високи човек из Албаније да урадимо неке ствари“.

У својим говорима убеђивао је војску како ће брзо Енглези доћи и како ће ускоро „синути слобода“. Но, пред крај је рекао: „Ако не успемо да се саставимо са савезничким армијама, ми ћемо поново у Србију – у шуму“. Тада је Дража имао максимум 5–6.000 људи. Главни штаб је био у Дугом Пољу, на западној обали реке Босне. Ту при штабу одржавали су се кур-

мандним особљем такође није било ни речи. Сваки од команданата могао је да подноси извештаје свом претпостављеном старешини, па и Врховној команди, о развоју догађаја или о исходу борбе и акције, по свом личном нахођењу. И разуме се, свако је подносио извештај како му годи. То је на крају крајева имало кобне последице, јер су безмало сви заташкавали истину или је износили по неколико пута префарбану“ (М. Младеновић, Лажни идоли, стр. 162).

¹⁵⁷ ВА, НОВЈ, 223–10–35/3.

севи командоса. Курс је трајао 15 дана. На тим курсевима спремало се је људство које је требало да се пребаци поново за Србију, где је требало да се организује устанак. Задатак командоса био је да, нарочито по већим градовима, пишу и убацују паролe: „Живео Краљ“, „Живео Дража“ како би народ осетио да има националних снага и да би се дизао на устанак против партизана. Други, пак, треба да иду по селима, да прикупе народ, па да из шуме воде герилски рат против партизана и да врше саобраћајне саботаже. Два курса била су завршена, а трећи је почео док се 1. корпус налазио тамо. Први корпус није послао ни једног за курс на командосе. И сам Брајевић говорио је војницима да не треба ићи на те курсеве.

Пошто се марта месеца 1. корпус прикључио Павлу Ђуришићу, а са Дражом је остао само Воја Драговић са 30 људи, усташе су у једној борби заробиле читав наш корпус, па и самог Ђуришића. Интервенцијом Секуле Дрљевића, пуштени су Косовци као Црногорци, док је Павле Ђуришић, по наређењу Секуле убијен са више својих официра. То је било у Загребу. Кад су партизани напали Загреб, 1. корпус је одступао заједно са усташама и Немцима у Словенију, код Цеља предали су се партизанима, а неки су заједно са Секулом од Цеља за Аустрију. Са њима је пошао и командант Блажо Брајевић.

У Цељу су сви војници 1. корпуса, па и неки официри, добили исправне објаве, да пођу својим кућама. Из овог корпуса дошло их је 40 из Подујевског и Косаничког среза.

Као главни руководиоци Првог корпуса из кога је поникао Други корпус Жике Марковића, били су најпре: Јован Миладиновић, Блажа Брајевић, Воја Драговић, Новица Рељевић, Јагош Вукановић, Душан Булатовић, Данило Голубовић; на терену Косова као руководиоци радници били су: Душан Витковић, капетан из Липљана, сада у Немачкој, Младен Марковић инжењер из Липљана, Сава Миличевић из Сувог Дола, капетан у пензији, не зна се где је, затим Лазар Милосављевић, жанд. поручник из Приштине (осуђен на смрт), Љубомир Ђекић, поручник (у илегалству), Лука Радоњић, шеф станице (стрелан) и Жика Марковић који је једно време био исто тако на терену.

Њихова организација на терену доста је помогла 1. корпусу материјално. Пошто су имали утицаја на свом терену, успевали су да од богатијих људи прикупљају велику количину новца, преко својих комитета о којима смо већ говорили у реферату ДМ. И не само то, преко цркве делили су помоћ која је долазила од Недића сиромашним четничким породицама. Ово су радили преко проте попа Аритона Поповића (сада у Србији) који је исто тако био у комитету. Што се тиче материјалног снабдевања, најактивнију улогу играо је др Радојевић, који је мењао златни новац послат од Енглеза капетану Ђурићу.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Исто, 223–10–35/4; Зборник, XIV/3, док. 74, стр. 165.

Први косовски четнички корпус, док је боравио у близини границе Косова, никада се није борио против немачких или бугарских јединица. Такође, није се борио са шиптарским квислиншким снагама, нити је покушавао да продре на Косово и Метохију. Зато није представљао никакву, па ни војничку опасност за окупациони и квислиншки поредак у овом крају. Шиптарски квислинзи, такође, нису покушавали да нападају четнике. Они су у њима видели, иако слабу, брану од надирања НОВЈ и партизана на Космету.

Други косовски четнички корпус

Приликом доношења одлуке о формирању Другог косовског корпуса четничка команда се руководила сазнањем да у Ибарском Колашину има 60 наоружаних људи у шуми, да треба прво њих организовати, као прво језгро корпуса. Сматрало се да је из Копаоника лако успоставити везу са Косовом и Метохијом, да се са Копаоником може одржавати веза са Првим косовским четничким корпусом и на северу са Јаворским четничким корпусом.¹⁵⁹

Међутим, Жика Марковић није одмах пошао на поверени му задатак. Он се јавља Врховној команди са одређеног терена тек 28. априла 1943, истичући да се примио свете дужности која му је поверена да организује четничку војну организацију све у циљу откуцаја последњег часа када ће „на дати Ваш знак кренути и са оружјем у руци за последњи обрачун са свима непријатељима српског народа па и са овог светог Косова“. Затим, наводи да његова јединица броји седам батаљона оперативне и седам батаљона стајаће војске са око 6.500 људи, што ни приближно не одговара стварности. Тражи двојицу официра и да одреди команданта, истичући да је необично срећан што му је поверен задатак да организује четнике у овој области.¹⁶⁰

Организовање корпуса почело је на простору Ибарска Слатина – Лепосавић где су до тада стациониране јединице легалног Ибарског четничког одреда. Неколико група овог одреда прилази Жики Марковићу. У Ибарски Колашин је упућен поручник Буда Добрић, да формира Колашинску бригаду. У току 1943. године формирано је шест бригада и то две од локалног становништва (Ибарска и Колашинска) и четири од избеглица (Митровачка, Дреничка, Дукађинска – источка и Пећка).¹⁶¹ Према извештају среског начелника из Рашке од 28. јуна 1943, укупне снаге у Другом косовском корпусу имале су око 1.200 људи, ово људство је већином пребегло са Косова, одакле је дошло због убијања и прогона. У извештају се наводи да корпус не врши никакве саботаже и да се налази на Рогозни, Мокри и јужном

¹⁵⁹ Наведено према: Б. Бошковић, н. д., стр. 175.

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ АМКМП, Ст. бел. о Ибарском Колашину од 31. 7 – 1. 8. 1963.

делу Копаоника.¹⁶² Изнети број четника Косовског корпуса може се сматрати тачним или приближно тачним. Четници који су били регрутовани из локалне средине били су у тзв. припремном „стајањем“ стању. Обрађивали су земљу и старали се о својој имовини, а када би им запретила опасност од вулнетарских снага са Косова, били су спремни да се прихвате оружја и организовано ступе у борбу. Само тај мотив као и жеља избеглица за повратак на своја имања одржавао је Корпус, па чак је број четника у њему растао, нарочито крајем 1943. и почетком 1944, када је на Косову завладао страшан терор и прогони српског живља. Активни мобилни четници су регрутовани из редова ранијих жандарма, подофицира и официра, чиновника, надзорника, трговаца, сеоских богаташа и ретких индустријалаца из локалне средине и избеглица. Избеглице које нису припадале наведеним професијама (углавном сељаци) били су нека врста полумобилних четника, што представља специфичност у односу на друге четничке јединице. Они су надничили код богатијих сељака у Ибарској долини, а повремено су се прикључивали четничким патролама. Штаб корпуса није имао подршку код локалног становништва на терену Лепосавић – Слатина, где се почео формирати. Зато ће касније прећи на Копаоник у Локвице.

Штаб Другог косовског корпуса не само да је подгређавао код четника осветнички дух него се истински спремао за потпуно истребљење Арнаута на Космету. У једној информацији Команде корпуса која је упућена ДМ (без датума али вероватно са почетка 1944) пише да је Други косовски корпус јединица осветника Косова и по имену и по циљу и по духу. Тражи борбу „до краја док је косовског имена... апсолутна борба против Турака и Арнаута уопште, борба бескомпромисна до истребљења...“¹⁶³ У писму ДМ од 15. марта 1944, пише да „проблем Косова, Метохије и Колашина, па и целе Јужне Србије може и мора бити решен само чишћењем Турака и Арнаута. С обзиром на дволичну савезничку политику према нама, то чишћење мора највећим делом бити извршено пре него ли савезничке снаге допру до тих крајева. Злочини, које су ови починили према Србима дају нам потпуно одрешене руке с обзиром на морал и међународно право. То, међутим, неће бити покољ него војничка окупација тих крајева досад очишћених од Срба.“¹⁶⁴

У истом извештају, Команда корпуса оценила је да је бројно јачање јединице производ организовања четника на бази развијања и распиривања шовинизма према Арбанасима „Турцима“ (углавном исламизираним Србима) и да таква политика привлачи и „комунистичке симпатизере“. Наводи пример да је у Колашинској и Дукађинској четничкој бригади било ових симпатизера, што је тачно, и било их је и касније, па су стављени под при-

¹⁶² ВА, Нда, 19–1–48.

¹⁶³ Наведено према: Б. Бошковић, н. д., стр. 174–176.

¹⁶⁴ Исто.

смотре поверљивих људи; али да су се они, када су вулнетарске снаге напале Колашин у фебруару 1944, показали борбенији и храбрији од других. Зато је покрет на Косову подгрејаван и тражен.

ДМ у ничему није био против овакве политике Команде Другог косовског корпуса. Но, нарочито од краја 1943, он види главну опасност од јединица НОВ и ПОЈ, под чијим се ударцима разбијала четничка војна организација. Зато је своја програмска начела о истребљивању „ненационалних“ елемената ставио у други план и проналазио могућности да спаси што се спасити може. Био је спреман за сарадњу и са арбанашким квислиншким снагама, усташама и окупационим јединицама само да спречи даљи успон јединица НОВ и ПОЈ. У том духу послао је неколико депеша Команди Другог косовског корпуса. На те депеше Команда је дала одговор у писму од 16. марта 1944. у којем пише да је основни задатак Корпуса да жртвује све од себе у „борби против комуниста“. По питању захтева да се обустави пропаганда против Арбанаса да би она довела до распадања Корпуса и зато би било само штете за заједницу.¹⁶⁵

Команда Корпуса зато није смела да прекине пропаганду о упаду на Косово и обрачун са Арбанасима. Само таква политика успела је да одржи Корпус и у завршним операцијама за ослобођење земље када су се све друге четничке јединице распале. Али борба Корпуса против НОВ и ПОЈ била је увек ризична за његов опстанак. Тада је отказивала послушност групе четника, чете, па чак и команданти батаљона, што ће бити карактеристично у наредном периоду (јул–новембар 1944) када ће се устанак распламсати и у Ибарској долини.¹⁶⁶

У завршним борбама за ослобођење Србије, Косова и Метохије и Македоније (август–новембар 1944) четнички штабови су, у сарадњи са равноторским одборима, настојали да мобилишу обвезнике оперативних јединица и да их укључе у борбу против јединица НОВ и ПОЈ или да их спрече да се прикључе јединицама НОВ и ПОЈ. Штаб 2. косовског четничког корпуса у позиву за мобилизацију од 1. септембра 1944. године, поред осталог, каже:

„Ви питомци наших славних предака јунака косовских мученика који нису ни онда изостали, да се одазову позиву славног цара Лазара и дођу на бој на Косово, да бране част и углед Отаџбине позивате се да се одмах без икаквог изговора одазове позиву отаџбине – мајке Србије и приступите моме Корпусу у борби против изрода и угњетача српског народа.

Ово нека вам буде братски позив и као такав схватите, у противном биће вам ово моје наређење коме се морате као војници одазвати и своју заклетву

¹⁶⁵ Исто.

¹⁶⁶ АЗИП, Ст. бел. о Косовској Митровици од 12–17.6.1955, стр. 306–329.

према Краљу и отаџбини испунити. За неодазивање овом позиву сматраћете се издајником Српства, равни његовом угњетачу и непријатељу и као такве стићи ће вас клетва Цара Лазара и косовских мученика као и заслужена казна пред народним судом“.¹⁶⁷

Међутим, одзив је био слаб; више нико није хтео да иде у четнике, а они који су то раније учинили почели су да беже кућама или прелазе у јединице НОВ и ПОЈ. Због тога штаб Другог косовског четничког корпуса врши притисак на обвезнике и одбеглим из корпуса прети оштрим казнама. То се најбоље види у плакату „Последњи позив Србима из Ибарске долине и Колашина“ (без датума, вероватно из првих дана септембра 1944. године) у коме се, поред осталог, каже:

„... Последњи пут вас све Србе позивам под барјак и наређујем да испуните завету дату Краљу и Отаџбини.“¹⁶⁸ Иначе предузимам мере које ми је дао закон и које носим у срцу са војницима мога Корпуса.

Команданте села, команданте батаљона, командире чета и све виђеније војнике предаћу преком суду. Њихове домове попалићу, имовину уништити и породицу интернирати. Ко се послужи бекством огласићу га за комунисту па ћу такође поступити као са издајницима. Овим последњим позивом скидам одговорност за судбину вашу и ваше деце. Јер све је друго лаж, као што је лаж да се комунисти боре за слободу и за Краља. Лаж је такође да је Краљ наредио да приђемо Титу“.¹⁶⁹

Командант Другог косовског четничког корпуса капетан Жика Марковић лично се ангажовао на растурању позива избеглицама да му приђу као „добровољачка војска“ за ослобођење Косова. А када све то није помогло, Марковић се послужио „црном“ пропагандом. Издао је летак под насловом: „Комунисти су се завадили – Друг Тито издао и побегао у иностранство“. У том летку, који је, како је то Марковић представио, у име „ПК КПЈ“ потписао „политички комесар комунистичке партије Југославије“, хтео је да прикаже споразум Тито – Шубашић и стање у НОП, НОВ и ПОЈ, онако како је испод текста ПК КПЈ он, Марковић, приказивао. Тај додатни текст гласи:

„Дакле, Српски народе, народноослободилачка војска завадила се је и више је као целине нема. Разбијени по групама појављују се на многим местима, и чине разна зла, разбојништва и пљачке.

Јединствене команде нема, јер неки хоће борбу под петокраком звездом, док други хоће борбу са грбом и амблемом југословенским. Избегавају борбу и са нама и са окупатором јер виде да ће бити дотучени.

¹⁶⁷ ВА, ЧА, 111–4–7.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ ВА, ЧА, 111–11/ 4.

Права је истина да су Срби партизани устали против партизана усташа и Муслимана – Арнаута, који уништавају српски народ, јер их боли 1.500.000 српских гробова расутих по Хрватској, Босни, Црној Гори, Косову и Метохији“.¹⁷⁰

Тражећи излаз из тешке ситуације у којој су се нашли остаци Другог косовског четничког корпуса после продора Црвене армије у Србију и после ослобођења Београда, командант корпуса Жика Марковић упутио је 1. новембра 1944. године писмо „Совјетском или бугарском команданту“ у Куршумлији, нудећи своју јединицу за борбу против Немаца. У писму се, поред осталог, каже:

„Људство овог корпуса је жељно борбе са Немцима и Арнаутима који су Србима учинили највећа зла која историја српског народа не памти. Није се могло ступити и водити непрекидне борбе са њим због тешких репресалија које су примењивали према мирном становништву. Дошло је толико очекивано време да се састанемо са братском совјетско-бугарском војском и да раме уз раме идемо против дивљег окупатора Немаца и пљачкашко разбојничке банде Арнаута...“

„Борбе са комунистима имао је овај Корпус само у случајевима нужне одбране, када је био нападан. Иначе цео корпус сачињавају само избеглице, људи који су изгубили све и породицу и кућу и имање и храну и остали су голи животи са пушкама у очекивању наше браће Руса и Бугара, да заједно са њима крену у Свети бој на Косово и Метохију и освете своје миле и драге, који су невини пали у борби за слободу“.¹⁷¹

У писму се тражи да се упути један официр који ће донети упутства и инструкције за рад корпуса. Међутим, писмо није стигло до совјетског или бугарског команданата.

Затим је Марковић 14. новембра упутио друго писмо „Совјетском команданту“ у којем пише:

„На дан 1. новембра 1944. године упутио сам једну официрску патролу ради хватања везе са Вама. Том приликом патрола је поднела писмо које прилажем. Међутим, сада сам добио податке да је ова патрола ухваћена од стране партизана и да није могла да се пробије до Вас и да Вам преда писмо, те зато поново шаљем то исто писмо у препису.

На дан 6. новембра 1944. на путу Косовска Митровица – Нови Пазар на планини Рогозни са мојим људима напао сам немачку колону и том приликом ослободио од Немаца: 16 заробљених Енглеза и Американаца, 1 бугарског официра и групу ваших војника и официра. До сада у више мањих

¹⁷⁰ Исто, 111–10 / 4.

¹⁷¹ Исто, 111–8 / 4; Зборник, XII/4, прилог 2, стр. 1160. и 1176.

сукоба са Немцима успео сам да ослободим преко 100 ваших војника и официра, које сам наоружао са заплењеним оружјем од Немаца и Италијана, фашиста, који се и даље налазе са Немцима.

Пошто моја патрола, као што сам напред навео, није могла до вас да се пробије, упућујем по његовој жељи потпоручника бугарске војске г. Бојанова, који ће Вам предати писмо и усмено саопштити моје жеље и објаснити ситуацију у овом крају.

Исто тако шаљем Вам писмо поручника Фесенке Иван Михаиловића који је одробљен од Немаца¹⁷².

У заповести коју је штаб Другог косовског корпуса упутио потчињеним јединицама 24. новембра 1944. године, истиче се да је корпус спреман за сарадњу са бугарским јединицама у борби против немачких јединица и Арбанаса ради чега је упућена делегација за Митровицу ради преговора. Зато је потребно „да Корпус остане спреман и прикупљен у ставу ишчекивања. Ситуацију морамо задржати у својим рукама, јер је све ово пролазно и зато је потребно да будемо мирни и дисциплиновани“. Штаб Корпуса наређује 2. децембра 1944. године команданту Ибарске четничке бригаде да борбу треба „сада наставити са сваким без разлике. У народу радити на организацији и пропаганди, а наше људе бодрити да неће овако остати и да ће се ситуација променити“¹⁷³.

Јуна месеца 1944.године, Други косовски корпус водио је прву борбу са НОВ код села Мерћеза, више Куршумлије, уз реку Топлицу, затим су вођене борбе са партизанима код села Пљакова, у Жупи, код Лебана, где је био и Кесеровић и на Јастрепцу близу Прокупља. Ове борбе вођене су за време последње непријатељске офанзиве у Србији у којој су учествовали сви четнички корпуси Србије (око 1.000 људи), две бугарске дивизије и три добровољачка пука. После борбе на Лебану, Жика је тражио од Кесеровића да се врати за Рашку, што му је и дозвољено, и почетком септембра он се вратио на терен Рашке. Корпус је у Рашкој остао до октобра 1944. године, а тада је добио покрет за Јошаницу. У Јошаници Корпус остаје до 25. новембра и за то време је Жика Марковић отворено преко својих људи сарађивао са Немцима. Тако је, на пример, Лука Радоњић тих дана донео у штаб Жике Марковића 70.000 милиона динара из Косовске Митровице.¹⁷⁴ Када су наше јединице почеле да се приближавају Ибарској долини према Косовској Митровици и Рашкој, Жика је пошао у правцу Калудре, Црепуље. Циљ му је био да пређе у Метохију. Његове бригаде почеле су да се успут распадају и да се предају партизанима. У селу Црепуљи Жика је потпуно распустио корпус и са пет својих највернијих пратиоца пошао у

¹⁷² ВА, ЧА, 111–4/4.

¹⁷³ Народноослободилачка борба у Ибарском базену, стр. 318.

¹⁷⁴ ВА, НОВЈ, к-223, ф-10, док. 37/8.

непознатом правцу. У истом селу Жика је позвао све команданте бригада и офицере и у говору који им је одржао рекао је да он иде за Метохију по специјалном задатку. Сада се налази на Копаонику.¹⁷⁵

Међутим, осипање и распадање Другог косовског четничког корпуса није се могло спречити. Четници који су за време рата „окрвавили руке“ убиствима припадника НОП-а остали су у корпусу, а остали су се предавали јединицама НОВЈ. Тако се јединицама 22. дивизије, 27. новембра 1944, у акцији чишћења Рогозне предало 250 наоружаних четника. Један батаљон 10. српске бригаде напао је 1. децембра 1944. године четничку групацију од 240 људи на простору Рујиште – Локва – Липовица – Ловац. Само су четници у Рујишту дали отпор, док су се из осталих села повукли у правцу села Војмислића уз губитке у људству и наоружању. У уништавању остатака Другог косовског четничког корпуса ангажује се и Ибарски НОП одред. Његов 2. батаљон одлази на Рогозну и у Ибарски Колашин, где је 5. децембра заробио готово читав штаб 2. косовског четничког корпуса са 51 четником и 22 Италијана. У долини Ибра, на простору Рашка – Митровица, чишћење изводе 1. и 3. батаљон. Чишћење Рогозне од четника је настављено. Последњи остаци су уништени 24. јуна 1945. године, када је убијен и командант 2. косовског четничког корпуса Жика Марковић.¹⁷⁶

Британске војне мисије у штабовима косовских корпуса

До априла 1943. код четника у Србији није било званичних британских војних мисија (подмисија). Изузетак су чинили капетан Мајнард звани Чика Пера, који се налазио у штабу 2. равногорског корпуса, и капетан (касније мајор, па потпуковник) Хадсон, који се од октобра 1941 налазио у штабу Драже Михаиловића и отишао у пролеће 1942. године у Црну Гору (Липово), где је Михаиловић поставио свој штаб. Прва британска војна мисија за четничке корпусе на Косову спустила се падобранима на Копаоник 20. априла 1943. Њу су сачињавали: капетан Роберт Вејд, Џорџ Мор, наредник Џорџ и југословенски наредник Данило Белић. Истим авионом допремљено је: један митраљез, 26 „машингевера“, 4.000 метака и 40 ручних бомби.¹⁷⁷

Истог дана спустила се друга мисија северно од Приштине, чији је шеф био мајор Џон Семер (John Sehmer). Она је имала задатак да покрене четнике на извођење саботажа у рудницима на подножју Шар-планине и акције на рушењу комуникација на делу пруге и пута Урошевац – Ско-

¹⁷⁵ Исто: Реферат о раду четника ДМ на терену Приштинског округа – Позадински рад и рад у војсци, стр. 3–4.

¹⁷⁶ Народноослободилачка борба у Ибарском базену, стр. 318–319.

¹⁷⁷ ВА, Микротека, НАВ-Н-Т-315, фм. 196, сн. 148–152: Извештај обавештајног центра у Београду од 5. августа 1943. Врховној команди Вермахта.

пље, с тежиштем у Качаничком теснацу.¹⁷⁸ На простор Јабланице су се, 24. маја, спустили мајор Коха, три британска подофицира и југословенски наредник Душан Лебан. Овој групи се, 2. јуна, прикључио капетан Мики (Charles Hargreaves). Ту мисију су, 3. јуна, у заседи сачекали бугарски војници и ухапсили их. Ове мисије као и све претходне и наредне, упутило је Специјално одељење Команде британских трупа из Каира, познато под називом SOE (Special Operations Executive).

На Копаоник се, 23. маја, падобранима спустила још једна мисија, коју су сачињавали британски мајор Нил Селби (Neil Selby) и југословенски поднаредник Петар Ферштерски. Авион којим су они долетели допремио је 10 митраљеза, 4.000 метака, 250 ручних бомби, већу количину експлозива и извесну количину војне опреме и санитетског материјала.¹⁷⁹ Селби је у штабу мајора Кесеровића изјавио да је циљ његовог доласка активирање четника у акцијама против Немаца, нарочито у саботирању комуникација у долини Ибра и Јужне и Западне Мораве, као и да прати како и против кога четници употребљавају оружје које им је непрекидно слато, рекавши да ће се оно слати само ако се „не буде употребљавало у борбу против комуниста“.¹⁸⁰ Михаиловић и његови официри крили су пред савезничким официрима сарадњу с окупаторима у борби против припадника НОП-а. А када би им се на то ставила примедба, тврдили су да су то „партизани у служби окупатора“. Кесеровић је, 29. маја, упознао Михаиловића са изјавом Селбија, рекавши да је информисао Селбија да „комуниста код нас (у Јужној Србији) нема, већ извештан мањи број“. На то му је Дража, 30. маја, наредио да пред мисијом треба увек истицати како је примљено оружје недовољно за извођење акција против окупатора, а „што се тиче изјаве мајора Селбија предузмите све потребно да га обманете да се ви и не борите против комуниста“.¹⁸¹

Селби се у првој половини јуна састао с Михаиловићем и Бејлијем да би заједнички разрадили план саботажа на комуникацијама кроз Ибарску долину и на руднике Трепча и Звечан, као и саботаже на аеродрому код Краљева и да би од Михаиловића добио дозволу за такву активност.¹⁸² Договорили су се о потреби таквих акција без конкретних закључака. Одмах после тога, Михаиловић путем депеше наређује Кесеровићу и Жики Марковићу да се акције могу припремати и, евентуално, ако Британци буду толико инсистирали, изводити „само у области где комуникације пролазе места која нису насељена Србима, а то су турска или арнаутска села“, и где комуникације

¹⁷⁸ ВА, ЧА, к-278, ф-1, д. 1: депеша од капетана Блажа Брајевића, тада заменика мајора Кесеровића.

¹⁷⁹ ВА, ЧА, 278–27–19.

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² ВА, ЧА, 20–3–13: писмо Бејлија од 16. јуна Дражи Михаиловићу; Исто, 20–1–38: писмо Михаиловића од 25. августа пуковнику Бејлију.

„пролазе кроз муслиманска насеља и под маском муслимана“, користећи за то муслиманске капе.¹⁸³

Кесеровић је успео да Британце спречи у извођењу саботажа али је ипак добио ратни материјал. Тако је 3. и 5. јула бачена пошилка у којој је, поред осталог, било: 5 противтенковских пушака са 830 метака, 4 митраљеа, 36 аутомата са 6.160 метака.

По повратку на Копаноник (почетком јула), Селби се краће време задржао у штабу Кесеровића (код Бруса), а потом одлази у Други косовски корпус на јужни део Копаноника, с намером да помоћу четника изврши диверзије на постројења у рудницима Звечан и Трепча и акцију на делу комуникације од села Лепосавићи до Косовске Митровице.

Међутим, Жика Марковић није дао потребно људство за обезбеђење селидбе и извршење саботаже, па је намеравао Селбијев план потпуно пропао.

Четнички команданти на Копанонику и у Топлици (Кесеровић, Ж. Марковић, Б. Брајовић – 1. косовски корпус и потпуковник Милутин Радојевић – Топлички корпус), имајући Михаиловиће директиве, оценили су да су британски официри „дошли с врло подлим циљевима“, па су, како то извештава Кесеровић, „сви донели одлуку да се њима супротставимо“.¹⁸⁴ Селби се после вратио у штаб Кесеровића да би, почетком августа, још једном покушао наговорити Ж. Марковића да се изврши акција на рудник „Трепча“. И овог пута добио је исти одговор, а Михаиловић се пред Бејлијем правдао „да командант 2. косовског корпуса вероватно није добио наређење од мајора Ђурића за напад на рудник Трепчу“.¹⁸⁵

Михаиловић је стално настојао да пред савезничким официрима прикрије стварност, тврдећи да у Србији нема јачих партизанских снага. Стога је често наређивао да се британским мисијама онемогући било какав контакт с представницима НОП-а. Тако је, 28. августа, наредио да се британским официрима у четничким штабовима „онемогући сваки контакт са комунистима“ јер британске мисије желе да ухвате везу „са њима и најмањом групом из Србије да би нам доказали да не владамо потпуно Србијом, а поред тога да би вршили саботаже... Сваки онај који у овоме помогне намерно или из нехата чини највећу издају према народу и такве одмах ликвидирати“.¹⁸⁶ Извођење саботажа према окупатору Михаиловић је квалификовао као дело издаје.

После капитулације Италије још више се заоштравају односи између Михаиловића и његових официра, с једне, и британских официра, с друге стране. Чланови мисија, као на пример Хадсон, отворено су износили чи-

¹⁸³ ВА, ЧА, 278–1–18.

¹⁸⁴ Исто, 278–1–76: од Милутина Радојевића за Орела (Кесеровића).

¹⁸⁵ ВА, ЧА, 20–3–38.

¹⁸⁶ Исто, рег. бр. 18/1, к-278, д. 3119.

њенице да четници сарађују са окупаторима. Када је Михаиловић затражио од Бејлија и Хадсона да, користећи статус официра снага пред којим су Италијани капитулирали, заложе свој ауторитет и приволе италијанске команданте у Црној Гори да предају оружје четницима, док се Бејли колебао пред таквим захтевом, Хадсон, 13. септембра, одлучно одговара Дражи да четници сарађују са осовинским силама и „да би предаја оружја од стране Италијана овим групама значило наоружавање група које су под немачким утицајем, што би било противно општим савезничким интересима“.¹⁸⁷ То је довело до заостравања односа, па је требало наћи неко компромисно решење. Јер, ако је америчка политика већ била присутна у четничком покрету, Британци нису желели да напусте Михаиловића, рачунајући да ће преко њега остварити свој политички утицај на Југославију. Зато је Команда британских трупа на Средњем истоку, у споразуму с владом Велике Британије, одлучила да у Михаиловићев штаб упути британског генерала Армстронга, који се 23. септембра 1943. падобраном спустио на планину Чемерно. С њим је дошао амерички потпуковник Алберт Сајц и њихова пратња. Овим гестом Британци су хтели да покажу колики значај придају четничком покрету, јер, војнички гледано, Армстронг је имао више увида у саветничке планове за ангажовање четника, а осим тога требало је да замени Бејлија, кога је Михаиловић неаргументовано оптужио да је крив што италијанско оружје није доспело у четничке руке. Међутим, ни Армстронг неће наићи на добродошлицу, јер су односи између Михаиловића и Британаца били јако затегнути. Бејли је средином септембра јавио у Каиро да „Михаиловић не жели да види Британце“ и да „гледа Американце као јединог пријатеља“.¹⁸⁸

С обзиром на дејства савезничких снага у Италији и обећања која је дао Михаиловић, Армстронг је веровао да ће успети да га наговори да изврши понеку противнемачку акцију како би тиме стекао статус борца против фашизма. Његово уверење било је тим веће јер је он донео поруку од краља Петра, коју је, под притиском владе Велике Британије, упутио Михаиловићу.

Није требало дуго времена да се Армстронг увери да четници Драже Михаиловића представљају неорганизовану руљу насилника и пљачкаша, на челу с официрима без морала и борбених квалитета. Своју оцену саопштио је Михаиловићу, истичући да су четничке јединице, због неспособности старешинског кадра, врло рђаво вођене, насупрот јединицама и руководећем кадру НОВ и ПОЈ, који поседују велико борбено искуство и врло добро познају војну вештину.¹⁸⁹ Наравно да се од такве четничке „војске“ није могао очекивати допринос у борби против окупатора. Међутим, и по-

¹⁸⁷ Исто, рег. бр. 50/3, к-20.

¹⁸⁸ Исто, рег. бр.46/4–9, к-20.

¹⁸⁹ Исто, рег. бр. 21/1, к-275, д. 750: саопштење Михаиловића од 16. новембра 1943. мајору З. Остојићу.

ред таквог уверења, Армстронг и остали чланови мисија чинили су огромне напоре да четници почну саботажне акције на магистралним комуникацијама, који су били од виталног значаја за Немце и њихове сателите. И даље је било актуелно рушење дела пруге у Ибарској и Качаничкој клисури и на релацији Ниш – Скопље. Армстронг је, напосто, молио Михаиловића да изда заповест за извршење акција на тим објектима, уверавајући га да би то имало веома снажан одјек код савезника и ишло у корист Михаиловића и јединица под његовом командом.¹⁹⁰ Међутим, Дража је, као и раније, одбио тај захтев под изговором да за такве задатке није добио довољно оружја, муниције и експлозива. Британци нису могли да схвате такво образложење, јер су они четницима послали велике количине ратног материјала, а посебно експлозива. Само 1. и 2. Косовски корпус од маја до новембра 1943. добили су: 128 пушака, 43 аутомата, 8 противтенковских пушака, 270 ручних бомби и 500 кг експлозива. Британци су с правом захтевали и жељно очекивали извршење акција планираних средином 1943. Михаиловић је и даље уверавао Армстронга да ће се у погодном моменту извршити дата обећања, не говорећи када, док је, истовремено, наредио командантима корпуса да активније приступе „уништавању“ јединица НОВ и ПО у Србији. Наредено им је, такође, да онемогуће британске официре да прате те акције, а колико их открију – рећи ће да то четници чине у самоодбрани.¹⁹¹ Наравно, истина се није могла сакрити, да су потпуковници Ђурић и Кесеровић ангажовани у операцијама против партизана. Не обазирући се на примедбе Армстронга, генерал Михаиловић је 24. новембра наредио мајору Ђурићу да се што више ангажује за потпуно уништење јединица НОВЈ у Јужној Србији и деловима Косова и Македоније, истичући: „Ми тај чир не можемо трпети на нашем телу, а најмање у Србији“.¹⁹² Тако се ратни материјал додељен четницима употребио искључиво у борби против НОВЈ. Против Немаца и њихових савезника није ни могао бити употребљен јер су четници успоставили с њима савезничке и пријатељске односе, који су у Србији нарочито дошли до изражаја у јесен 1943. године. Ти односи су и раније били добри, једино је форма сарадње, путем легализације у односима Недића и Пећанца, била другојачија.

До јесени 1943, НОВЈ је необично нарасла, постигла ванредне успехе у борби против окупатора и домаћих издајника и проширила слободну територију. Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и међународно признање и подршка НОП-у су чињенице о којима се морало водити рачуна. Поред осталих, ти фактори су утицали да В. Британија почне озбиљније да мења своју политику према Југославији. Даља подршка генерала Михаиловића,

¹⁹⁰ Исто, рег. бр. 12/4, к-20.

¹⁹¹ Исто, рег. бр. 21/1, к-275, д. 555.

¹⁹² Исто, 275–1–21.

који је отворено сарађивао са осовинским силама, могла је само да компромитује британску политику. Стога је почетком децембра 1943. председник британске владе Винстон Черчил (Winston Churchill) одлучио да откаже званичну помоћ Михаиловићу. Десетог децембра у Каиру примио је председника избегличке владе Божидара Пурића и саопштио му да Михаиловића, министра у тој влади, треба отпустити. Исти захтев поновио је, 29. децембра, амбасадор В. Британије код југословенске владе у Каиру.¹⁹³ Међутим, требало је имати у виду да се радило о покушају склањања Михаиловића као личности и утемељивача сарадње четника и окупатора, а не о одрицању од класних циљева четничког покрета.

У међувремену су се генерал Армстронг и други британски официри уверили да су им узалудни напори, јер су четници у таквој сарадњи с Немцима да их је немогуће покренути у било какву акцију против њих. Жика Марковић је 8. априла 1944. писао Михаиловићу да „четнички корпуси учествују у заједници са окупатором и са сателитима у борби против партизана, као што је то случај у Ибру где су се нашли на једној линији једновременно Љотићевци, Немци, Недићевци, Арнаутска ШУЦ полиција (албанска заштитна полиција), Бугари и Јаворски корпус“.¹⁹⁴

Колаборацију четника са осовинским снагама Британци су све више користили као средство притиска на Михаиловића, стављајући му то отворено до знања. То је нарочито дошло до изражаја у пролеће 1944, када се британске мисије дефинитивно повлаче из четничких штабова. То повлачење ишло је, углавном, преко 2. косовског корпуса на Копанику, затим преко реке Ибра у Санцак, на слободну територију. Михаиловићеви официри су настојали да их онемогуће у томе, чак им прете да ће их разоружати и предати Немцима. У вези са тим, Армстронг је био принуђен да оштро интервенише код Михаиловића коме је 7. марта упутио писмо, тражећи да се предузму мере за заштиту његових официра и војника, како не би пали у руке Немцима.¹⁹⁵

У истом циљу интервенисао је генерал Паџет (Paget), врховни командант Средњег истока. Он је 8. априла 1944. упутио Михаиловићу следећу депешу: „Био сам извештен да је моја мисија 'АНЂЕЛИКА' у рејону вашег команданта Цветића нађена од стране једне немачке патроле, и постоји велика опасност да буде заробљена. Такође знам да Цветић отворено ради заједно са Немцима. Пошто је још под вашим командом, поново опомињем да ћете Ви лично одговарати за сигурност ове мисије и савезничког људства код Вас и ваших потчињених“.¹⁹⁶

Кад је Черчил у свом говору у Доњем дому, 23. априла, јасно изразио став да подржава НОП, убрзо је уследила одлука о тоталном повлачењу британских

¹⁹³ ВА, НОВЈ, 195–1–56; Енциклопедија Југославије, књ. 3, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб, стр. 244; Ослободилачки рат народа Југославије, Војноисторијски институт, Београд, 1958, књ. 2, стр. 71.

¹⁹⁴ ВА, ЧА, 101–3–10.

¹⁹⁵ Исто, 20–5–3.

¹⁹⁶ Исто, 20–5–7. Депеша је на енглеском и српскохрватском језику, а потписао ју је Армстронг.

официра делигираних код четника. Генерал Армстронг је одлуку британске владе саопштио Михаиловићу 27. априла, указујући му да су о таквој одлуци обавештени Тито и командант 2. корпуса НОВЈ, као и то да је најбржи, најпо-
вољнији и најсигурнији пут евакуације авионом са аеродрома под контролом јединица НОВЈ.¹⁹⁷

Будући да су четнички официри саботирали евакуацију и присилно задр-
жавали неке од чланова мисије, као на пример, капетана Мореа на Копаонику, Армстронг је био принуђен да 5. маја 1944. интервенише код Михаиловића. Тада му је писао да је потпуковник Кесеровић заједно с Немцима и да у ње-
говом штабу има неколико америчких авијатичара принудно спуштених на
територију Копаоника, као и британски капетан Море, па моли Михаиловића
да њега (Армстронга) увери у то да то људство неће пасти у руке Немаца.¹⁹⁸

Тако су се, после низа интервенција британских генерала Армстрон-
га, Вилсона и Паџета, углавном преко слободне територије, евакуисале
британске војне мисије акредитоване код четника Драже Михаиловића.
Последњи је отишао генерал Армстронг са аеродрома код Прањана, кра-
јем маја 1944. године.

*

Квислиншким снагама припадала је и четничка организација, која је де-
ловала на овом простору и пре почетка Другог светског рата. Основана је, по
програму, да негује четничке борбене традиције код српског народа, да разви-
ја национални и патриотски дух потпуно независно од страначких кругова.
Насупрот програмским начелима у рукавствима четничких организација,
били су активни радикали, јерезовци, сеоски богаташи и др. Они су у Косов-
скомитровачком срезу били као трансмисија за развијање великосрпског на-
ционализма и шовинизма. Чак и у Првом Тунелу, радничком насељу, постаја-
ла је четничка организација, Милан Савић, власник Ибарских рудника, био је
један од најватренијих четничких идеолога.¹⁹⁹

Првих месеци под окупацијом јављају се на терену Ибарске долине
четничке оружане формације Косте Пећанца и ДМ. И једни и други насто-
је да мобилишу родољубиво српско становништво за четнички покрет на-
водним изјавама за борбу против окупатора, када дође време, у сарадњи са
Енглезима и другим савезничким државама на Западу. Међутим, четнич-
ки покрет имао је основни циљ да очува буржоаски поредак и да се у том
циљу масе вежу за њихову организацију и спречи народноослободилачки
покрет, који би за собом неминовно носио и револуционарне промене –
уништење буржоаског поретка. Зато су четници били спремни на све, па и

¹⁹⁷ ВА, ЧА, 20–5–16.

¹⁹⁸ Исто, 20–5–20.

¹⁹⁹ ВА, П-17, Бјв, 26–3–6; „Косовске новине“, 24.06.1937.

на сарадњу са окупатором за спречавање и угушивање устанка. Основних идеолошких разлика између четничког покрета ДМ и Косте Пећанца није било. Разлике су постојале у начину прилажења реализацији програмских начела. Тако су четници Косте Пећанца, преко Сухопланинског четничког одреда у Ибарској долини у фази развитка устанка, отворено сарађивали са окупатором, док су четници ДМ избегавали такве контакте, или када су их имали избегавали да буду легални. Они ту сарадњу врше преко већ легализованих четника Сухопланинског четничког одреда (Коста Пећанац). Студеничко-дежевски четнички одред (ДМ) присно сарађује са Сухопланинским одредом у сузбијању НОП-а и у легализовању четничких група Студеничко-дежевског одреда у Сухопланинском одреду. Са посебном пажњом је руководство НОП-а на Косову пратило формирање и активност јединица 2. косовског четничког корпуса и предузимало акције разбијања четничких јединица. Тако је према директиви секретара Обласног комитета КПЈ за Косово Алија Шукрија извешан број припадника НОП-а упућен у Дежевску четничку бригаду. Они су у ноћи између 3. и 4. новембра 1943. године у планинском дому на Одвраћеници (Голија) разоружавали све четнике ове бригаде. У овој акцији су учествовале партизанске групе са терена и убачени партизани са командантом бригаде Миладином Радуловићем, пошто су придобили за то један део некомпромитованих четника.²⁰⁰

У политичко-пропагандном погледу руководство НОП-а испољило је велику активност, што се види, поред осталог, из појединих програма упућених народима Косова.

У резолуцији Покрајинског комитета КПЈ за Косово и Метохију од новембра 1943. године, поред осталог, каже се: „... у последње време агенти Драже Михаиловића форсирају паролу за исељавање Срба са Косова у Србију. То све раде да би на тај начин довели српске масе у Србију да би за кору хлеба морале прихватити и срамну улогу уласка у одреде издајника Драже, за борбу против Народноослободилачке војске и партизанских одреда“.²⁰¹

У прогласу Обласног НОО Косова и Метохије од 2. јануара 1944. године народима те области, поводом Прве конференције НОО Косова и Метохије, стоји: „То је удар по издајницима наших народа: Бали Комбтару и агентима Драже Михаиловића, који желе да још више оживе шовинистичку мржњу коју су створиле великосрпске хегемонистичке клике, а продубили окупатори, желећи на тај начин да што боље потчине наше народе“. Затим се додаје „да четнички агенти у интересу окупатора и по жељи Михаиловића врше присилно исељавање српског и црногорског живља да би их тамо принудили да одлазе и прикључе се крвавим бандама ДМ, заклетим непријатељима народа. На овај начин јасно се показује да су издајници и слуге окупатора без обзира на на-

²⁰⁰ Зборник, I/19, стр. 489–490; ВА, НОВЈ, к-1988, ф-1, док. 2 и 11.

²⁰¹ Исто, стр. 312.

родност једнаки непријатељи наших народа. Показује се да је дужност водити борбу против свих уједињених и заклетих непријатеља наших народа“.²⁰²

Временом, четничке оружане формације укључују се, непосредно и посредно, у окупациони механизам за борбу против НОП-а. Четничке патроле залазе у села, хватају и кољу припаднике НОП-а. Нарастањем народноослободилачких снага, четници су принуђени да се у целини открију и покажу своје право лице. Отворено сарађују са окупатором и са окупационим јединицама одступају. У пропаганди истичу да су против комуниста зато што они руше дом и цркву, хоће бескућнике, да је њихова борба против окупатора лажна, зато што су интернационални (док је четничка борба национална, за спас српства), без „вере, нације, морала, обичаја“, да је борба између четника и партизана борба између „Срба и несрба“ и да се у партизанима налазе „босански и хрватски зликовци“ и по неки „отпадник и бескућник – одред српске дечурлије“. Распирују шовинизам према Арбанасима и Турцима и пропагирају обрачун са њима до коначног истребљења, а са друге стране, када су ослободилачке снаге преовладале, сарађују са квислинзима тих народности у борби против НОП-а.

До 1944.године политика четника ДМ на Косову била је немилосрдна борба против Арнаута уопште, а од тада, пошто је народноослободилачки покрет обухватио широке народне масе, они мењају своју политику и повезују се са виђенијим Шиптарима. На пример, у једном летку говоре да су Косовци (Срби и Шиптари) живели 500 година нераздвојно и да и сада треба да се повежу. Тако су сарађивали са Хоцом Високим из Подујева (стрелан), Алијом кафеџијом и Јахијом Фушом из Подујева и Ибрахимом Банушом из Седлара. Та сарадња изразила се у давању помоћи у житу од стране Шиптара на граници, а у замену за то четници су им дали оружје. Но, та њихова сарадња била је два месеца пре ослобођења, те није била толико чврста.

Четнички покрет на Косову био је повезан и са Италијанима – карабињерима, а нарочито са италијанским шпијуном СИМ-а Антиком, на том повезивању највише је радио мајор Радивоје Спасић са Ибрахимом Банушом.²⁰³

После ослобођења, рад четника на овом терену у почетку се није осетио. Њихова организација била је разбијена тиме што су многи похапшени, на тај начин се нису могли снаћи. Тако су ухваћени: Таса Ђорђевић, Ново Митровић, Лазар Милосављевић, Младен Марковић, Лика Радоњић, Наста Чејовић и тако је организација четника на терену овог округа била обезглављена. Што се тиче корпуса, они су расформирани, а Жика Марковић је, са петорицом својих пратилаца, отишао у илегалство.

„У последње време примећује се поновно активирање рада на терену. До сада још нисмо приметили да постоји организација. Једино је тачно да

²⁰² Исто, стр. 378–379.

²⁰³ ВА, НОВЈ, к-223, ф-10, док. 37/2.

имају своје пунктове преко којих из Србије врше пропаганду и убацују своје пароле. Четнички утицај из Србије сваким даном је све јачи, а нарочито у срезу Лапском и то у пограничним местима где постоје неке четничке групе које често прелазе на терен овог среза. Они данас покушавају да се повежу са шиптарском реакцијом (са Уком из Полатне, Амет Сељеци и Батир из Дубнице). Неке писане публикације још нисмо ухватили, али је било неколико случајева писања парола против Тита, за Краља. Нарочито користе грешке наших војних јединица позадинских власти у циљу пропаганде и у томе су имали успеха.²⁰⁴

РАСПЛАМСАВАЊЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ И ОСЛОБОЂЕЊЕ

Формирање косовскометохијских партизанских јединица и њихова борбена дејства

Непосредно после капитулације Италије, Главни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију је, ради активизације и проширења база НОП-а, упутио 9. септембра народима ове области проглас поводом капитулације Италије и позвао их је да разоружавају италијанске јединице, да стварају народноослободилачке одборе (НОО) и формирају партизанске јединице и да бране земљу од немачких и бугарских окупатора и домаћих издајника.²⁰⁵

После капитулације Италије и прогласа Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију, НОП је у тој области узео шире размере. Тада су ослобођени политички затвореници са Косова и Метохије, који су се налазили у италијанским затворима и концентрационим логорима у Албанији. Тако је од припадника НОП-а са Косова и Метохије, бивших интернираца и политичких затвореника у логору „Герман“, крај села Буреља, код Тиране, 16. септембра 1943. године, у селу Извору, код Кичева, где су се састали са македонским партизанима, формиран Први косовскометохијски (Први косовски) ударни партизански батаљон „Рамиз Садик“.²⁰⁶ У штаб батаљона ушли су Иво Стругар, командант, Зуфер Мусић, заменик команданта, Мићо Мијушковић, политички комесар, и Миле Ристић, заменик комесара.²⁰⁷ Сем ових интернираца, у састав овог батаљона ушло је и 30 Срба са Косова који су се налазили у италијанској војсци на принудном раду. Они

²⁰⁴ Исто, 223–10–37/3.

²⁰⁵ Зборник, I/19, док. бр. 46.

²⁰⁶ ВА, НОВЈ, к-1412, рег. бр. 5-2/2-1: Штаб III Дивизије Југословенске Армије Пов. Оп.183 од 24.3. 1942. Ратна историја; Зборник, I/19, док. 47, стр. 259; II/10, док. 161, стр. 340, Упутство Светозара Вукмановића Темпа Обласном комитету КПЈ Косова и Метохије од 2. октобра 1943; VII/4, док. 1, стр. 12; Али Хадри, н. д., стр. 358; ВЕ, св. 4, друго издање, Београд, 1972, стр 658; Хронологија 1941–1945, Београд, 1964, стр. 556.

²⁰⁷ ВА, НОВЈ, К-1988, рег. бр. 2–4/2.

су сви располагали пушкама, имали су и три пушкомитраљеза, а од интернираца приликом формирања батаљона само двојица су имали пушке (Мића Мијушковић и Зуфер Мусић).

Већ после првих акција по Дебарцима, батаљон се у знатној мери наоружао. Ускоро је, од бораца Шарпланинског одреда, интернираца из Драча и затвореника из Тиране (сви са Космета), 20. септембра 1943. формиран Други косовскометохијски (Други косовски) ударни партизански батаљон „Боро Вукмировић“.²⁰⁸ Поред ових, у састав батаљона „Боро Вукмировић“ ушла је група бивших затвореника која је напустила затвор у Тирани. Готово месец дана трајало је извлачење ових људи из тиранског затвора, након чега су се најзад окупили у рејону планине Дајти, где су се још пре формирања батаљона задржали око десетак дана.²⁰⁹ На челу батаљона „Боро Вукмировић“, био је командант Џевдет Дода, учитељ из Призрена. Заменик команданта био је Павле Брајовић, политички комесар Предраг Ајтић и заменик комесара Мирко Арсенијевић.²¹⁰ Бројно стање 2. косовскометохијског батаљона „Боро Вукмировић“ износило је око 140 људи.²¹¹ Овај одред одмах се истакао својом борбеношћу и подигао углед партизана у Македонији, нарочито приликом заузимања Кичева 1. новембра 1944. Године, у борбама од Кичева до планине Буковика и на самој планини од 2. до 6. новембра исте године. То је увелико охрабрило становништво.

После капитулације Италије, поред ових косовскометохијских батаљона, формиран је партизански батаљон од интернираца с Косова и Метохије који су раније били у логору „Понца“ у Италији. Ова партизанска јединица позната је још под именом „Стаљинградски партизански батаљон“. Иначе, све до августа 1944. дејствовао је у саставу италијанских партизанских јединица, након чега се његови борци враћају у Југославију и прикључују јединицама НОВ и ПО на Космету.²¹²

По пристизању главнине Шарпланинског НОП одреда у рејон Дебра, 22. октобра, у самом месту је од његових бораца и од оба косовскометохијска батаљона „Рамиз Садику“ и „Боро Вукмировић“ формиран Косовскометохијски НОП одред, састава два батаљона и пратећа чета. Одред је приликом формирања имао 222 борца и руководиоца, од којих 28 жена.²¹³ Јединице овог одреда су 11. новембра у селу Сливову код Охрида ушле у састав новоформи-

²⁰⁸ ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 2–6/2; Исто, к-1412, рег. бр. 5–2/2– I;

²⁰⁹ Исто.

²¹⁰ ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 2–6/2; Али Хадри, н. д., стр. 358; ВИГ, бр. 1/1972, стр. 89, Иван Антоновски, н. ч.

²¹¹ Исто.

²¹² Зборник, I/19, док. 47, стр. 259; ВИГ, бр. 1/1972, стр. 90, Иван Антоновски, н. р.

²¹³ Овај се одред назива и Косовски НОП одред, Одред косовскометохијских батаљона или Група косовских батаљона. Командант одреда био је Петар Брајовић Ђура, политички комесар Мита Миљковић Патарица, заменик политичког комесара Ељхами Нимани Лека, а начелник штаба Бранко Шотра. (Зборник, I/19, док. бр. 32 и 49; II/10, док. бр.161; Хронологија, стр. 583).

ране Прве македонско-косовске НОУ бригаде,²¹⁴ као њен 3. и 4. батаљон. У њен састав су, поред косовскометохијских батаљона, ушли и македонски батаљони: „Мирче Ацев“ и „Кичевски“ (као 1. и 2. батаљон бригаде) и Чета пратећих оруђа Главног штаба НОВ и ПО за Македонију. У саставу бригаде било је Македонаца, Црногораца, Срба, Албанаца и Словенаца, те је у правом смислу била бригада братства и јединства. Дејствовала је успешно у Македонији, Грчкој и Албанији, те је одиграла значајну улогу у развоју НОБ-а, нарочито у Македонији, и својим славним борбеним путем допринела ширењу и јачању братства и јединства наших народа и ширењу солидарности с народима суседних земаља.²¹⁵

Штаб 1. оперативне зоне (Косовске) НОВ и ПО Косова и Метохије успео је да 21. октобра 1943. године 33 бораца из Обилића, Косова Поља и других села око Приштине пребаци преко демаркационе линије на територију Јабланице. Од тих бораца формирана је Косовска чета која је ушла у састав 1. јужноморавског НОП одреда. Од ове чете и новодошлих бораца са Косова и Метохије 30. децембра 1943. године у Славнику (код Лебана), у саставу 1. јужноморавског НОП одреда, формиран је Косовски партизански батаљон, састављен од три чете, са укупно 120 бораца и руководиоца.²¹⁶ У првим данима након свог формирања, 1. косовски батаљон почео је своје акције на комуникацији Лесковац – Ниш и на дражићевској територији Горње Јабланице. „Неколико таквих акција завршиле су се без борбе, где смо увек имали успеха тј. кидана је железничка линија и телефонска веза, као и на територији Горње Јабланице где су вештим ноћним маневром хватане и разоружаване групе четника.“²¹⁷ Од партизанске групе Шарпланинског НОП одреда, која је крајем септембра била упућена у Скопску Црну Гору ради хватања веза са српским партизанским јединицама, и једне новоформиране чете од бораца пребачених с Косова (око 30 бораца) 17. новембра 1943. године код манастира Св. Прохор Пчињски (близу Куманова) формиран је Косовски партизански батаљон, састављен од две чете, укупне јачине око 70 бораца и руководиоца.²¹⁸ Ти батаљони су, поред осталих, имали задатак да пребацују људство са Косова ради омасовљавања ових јединица и формирања нових. Тако је од та два батаљона (1. и 2. косовског) 25. марта 1944. године у селу Вишевцу (код Врања) формиран Косовски НОП одред, састављен од два батаљона, јачине 234 борца и руководиоца. Деј-

²¹⁴ ВЕ, II, 67 и VII, 509–510.

²¹⁵ Командант бригаде био је Петар Брајовић, политички комесар Мита Миљковић, заменик команданта Чета Филиповски, заменик политичког комесара Вера Ацева, начелник штаба Бранко Шотра. (Хронологија, 603; ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 2–2/2; Зборник, II/10, док. бр. 161.

²¹⁶ Тај батаљон се негде назива и 2. косовски партизански батаљон и наводи се да је формиран 29. 12. 1943. године. у селу Црквизи код Пусте Реке (Хронологија, стр. 591. и 639; Зборник, I/19, док. 47, стр. 81. и 129.

²¹⁷ ВА, НОВЈ, к-1412, бр. рег.3–1/2–I.

²¹⁸ Овај батаљон негде се назива 1. косовски партизански батаљон, те да је формиран 21. 11. 1943. године, командант је био Милан Зечар (био командант и Прве оперативне (Косовске) зоне НОВ и ПО Косова и Метохије. (Зборник, I/19, док. бр. 32, 47, 61, 71 и 90; ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 3–4 /2, 7–6/1).

ствовао је једно време у јужној Србији и северној Македонији, а потом је са 3. македонском НОУ бригадом, у саставу Оперативне групе, за време непријатељске пролећне офанзиве водио жестоке борбе против бугарских снага код Кратова и Побигеног камена и на Бистарској планини и 12. маја 1944. ушао у састав новоформиране Косовске НО бригаде.²¹⁹

За планирање и координацију дејства, као и за руковођење македонским, јужноморавским и косовским јединицама, на кумановско-врањском подручју формиран је 20. новембра 1943. године заједнички оперативни штаб, који је обновљен 2. фебруара 1944. године, а расформиран крајем јула исте године.²²⁰

За дејства у долини Ибра и ширем рејону Копаоника, од придошлих бораца са терена и припадника НОП-а из Дежевске четничке бригаде, 4. новембра 1943. код Одвраћенице (на планини Голији) формиран је Ибарски НОП одред,²²¹ састављен од две чете, јачине око 80 бораца. Његове јединице су 14. новембра у селу Гувништу (на Копаонику) нападе четничка 2. студеничка бригада и један четнички летећи батаљон. Том приликом је одред разбијен и претрпео је губитке (17 мртвих). Тада је мањи број бораца Ибарског НОП одреда остао на Рогозни, неки су се вратили на Голију, у рејон Беоце – Брвеница, док се највећи број, њих око 30, упутио према Ибарском Колашину. Четници су успели да један број бораца похватају и побију, док су се неки крили по земунцима или се привремено склонили.²²²

На северним падинама Шар-планине, од десетине бораца раније расформираног Шарпланинског НОП одреда (ту остављеног по одласку његове главнине ка Дебру ради прихвата нових бораца), од новодошлог људства са Косова и од око 40 црвеноармејаца побеглих из немачког логора у Урошевцу, поново је 6. новембра 1943. године формиран Шарпланински НОП одред, који је имао 66 бораца и руководиоца.²²³

У другој половини новембра, Шарпланински НОП одред у ширем рејону Качаника и Призрена водио је жестоке борбе против бројно надмоћнијих потерних вулнетарских, бугарских и немачких јединица, те се, исцрпљен и ослабљен, повукао у Сиринићку жупу, где је остало око 25 бораца, а мање групе су пошле у рејон Урошевца.²²⁴

²¹⁹ Командант одреда био је Милан Зечар Обрен, народни херој, 8. члан Обласног комитета КПЈ за Космет), а политички комесар Савета Јаворина Саша (истовремено и члан Обласног комитета за Космет), заменик команданта Мирко Перовић, а заменик политичког комесара Миле Банић Црни (Хронологија, 717; Зборник, I/19, док. бр. 93, 107, 110, 129).

²²⁰ Хронологија, стр. 604, 687, 690.

²²¹ Командант одреда је био Миладин Радуловић Крцун, политички комесар Душан Томовић, заменик политичког комесара Ратко Дражевић, а заменик команданта Светислав Трифуновић (Б. Бошковић, н. д., 210; Зборник, I/19, док. бр. 110 и 112).

²²² Зборник, I/19, док. 110; др Б. Бошковић, н. д., стр. 211–213.

²²³ Командант новоформираног Шарпланинског НОП одреда био је Стаја Марковић Радојица, политички комесар Јован Вученић Ђоко (онда делегат Обласног комитета КПЈ за Космет, умро 1951. године у Приштини), а заменик команданта Миленко Радић Буда (Зборник, I/19, док бр 32, 136, 172, 188).

²²⁴ Зборник, I/19, док. бр. 32, 63, 65; ВА, НОВЈ, к-1988, бр. 6–3/2, 6–4/2.

Средином маја 1944, Шарпаланински НОП одред је по четврти пут обновљен. Имао је 24 борца и деловао је у ширем рејону Шар- планине до друге половине октобра исте године, када његово људство (око 300 бораца и руководилаца) попуњава 2. и 3. косовскометохијску и 16. македонску НО бригаду.

Иако је формирање косовскометохијских партизанских јединица на суседним подручјима Македоније, крајем 1943. године, имало велики значај за афирмацију борбе народа Косова, не може се негирати чињеница да се на том плану још заостајало. Политка извлачења људи у граничне рејоне и суседна подручја, с тенденцијом стварања јединица у њима и постепеног продирања на Косову, била је предмет размишљања руководства овога краја и почетком 1944. године, Покрајински комитет (ново име Обласног комитета од 3. новембра 1943), дошао је до закључка да је стање на Космету још тешко. Штавише, и даље се тврдило да партизански одреди немају услова за опстанак у том делу земље. Стога је Покрајински комитет инсистирао да се ионако малобројне партизанске снаге које делују у унутрашњости Космета покрену у правцу Скопске Црне горе, где би се спојиле с тамошњим косовскометохијским јединицама и изводиле заједничка дејства до повољних прилика за повратак на територију Косова и Метохије.

Још у време одржавања тродневног саветовања на Шари, у новембру 1943. године, између осталог је одлучено да се руководиоци Покрајинског комитета и Главног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије, са Фадиљом Хоџом на челу, пребаце са Шаре на подручје албанске Малесије ради одржавања обласне конференције и избора Обласног НО одбора.²²⁵

Пратећи развој народноослободилачке борбе на Косову преко извештаја Обласног и Покрајинског комитета и свога делегата, ЦК КПЈ је, у писму од марта 1944, изразио жаљење што није могао да непосредније пружа помоћ обласном руководству. Том приликом је одао пуно признање руководству НОП-а на Косову за напоре и резултате. „Ваша партијска организација, као и партијска руководства, показали су упорност, верност и оданост у борби за партију и народну ствар. Ви сте, упркос свим слабостима, постигли значајне успехе“.²²⁶

У дилеми смо зашто је партијско руководство Косова 17. децембра 1943. године прешло на терен Јабланице када се има у виду да се још више удаљило од Покрајинског комитета за Косово и Метохију с обзиром на тешкоће одржавања веза с њим преко СК Приштине, а Штаб Косовског НОП одреда стално је изражавао наду да с одредом пређе на терен Косова. Да ли је на то утицао искључиво терор војске Џафера Деве, због чега је опстанак кадрова на Косову био тежак?

²²⁵ Хронологија 1941–1945, Београд, 1964, стр. 609.

²²⁶ Зборник, I/19, стр. 461.

То су питања на која не можемо дати сигуран одговор. Забуна је утолико већа што је већ у фебруару 1944. ситуација у Приштини била толико повољнија да се преко њене организације могла одржавати веза и са ПК за Косово и Метохију и са секретаром ПК Србије Благојем Нешковићем, који је у то време био са штабом 1. пролетерске дивизије у Санџаку. Косметски ударни партизански батаљон, јачине 120 бораца и руководиоца, Наредбом Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију од 26. јуна 1944. је расформиран: део бораца је попунио 2. пролетерску НОУ бригаду, у рејону Андрејевице, док су од другог дела формиране две чете. Прва Ибарска²²⁷ имала је око 55 бораца (при поласку за Косово и Метохију добила назив Ибарско-моравички НОП одред) и 3. јула упућена је из Колашина у Ибарску долину и касније ушла у састав новоформираног Ибарског НОП одреда, а друга чета је упућена у ђаковачку Малесију.²²⁸

У међувремену је, 12. маја, у селу Дарковцу (код Власотинца) од дотадашњег Косовског НОП одреда и новодошлих бораца формирана Косовска НО бригада, састава два батаљона јачине око 250 бораца и руководиоца. Она је ускоро после формирања разбијена у Црној Трави, те је у другој половини маја и првој половини јуна дејствовала по батаљонима. Кад су се средином јуна ти батаљони прикупили извршена је реорганизација бригаде: формирана су два батаљона. Први батаљон је 20. јуна ушао у састав 15. српске НО бригаде и касније постао Пратећи батаљон Главног штаба НОВ и ПО за Србију, а 2. батаљон је 9. септембра ушао у састав новоформиране Друге косовскометохијске НО бригаде.

После капитулације Бугарске, од Косовског одреда који се налазио у Македонији и од дошљака из Гњилана и Качаника, у селу Љиљанци код Бујановца формирана је 7. септембра 1944. године Друга косметовска бригада. Људство бригаде је већином било са косовског терена (Гњилане – Урошевац – Качаник), а већином су је сачињавали Срби и Црногорци.

Осталих нација није било све до доласка бригаде на Космет. Социјални састав бригаде био је: већином сељаци и мали број радника и занатлија. Формацијски састав бригаде био је: 4 стрелачка батаљона и 4 пратећа оруђа. Бројно стање бригаде било је око 550–600 бораца.

Бригада је доживела своје ватрено крштење 17. септембра 1944. године у борби код села Летовице између Бујановца и Прешева, где је, у сарадњи са 3. косметовском бригадом, 8. прешевском и 12. македонском, нападала на сектор који је бранило 10.000–15.000 Шиптара и Немаца. Том приликом распоред је био овакав:

Осма прешевска је нападала у правцу Прешева, 3. косметовска у правцу Бујановца, на левом крилу од села Летовице, а 12. македонска на сек-

²²⁷ Командант Ибарске чете био је Томо Жарић, политички комесар Миладин Радуловић, заменик командира Радован Баровић, заменик политичког комесара Нико Стругар, а војни саветник у Штабу Душан Томовић (Зборник I/19, док. бр. 147).

²²⁸ ВЕ, књ. 4, стр. 780–782; Хронологија, стр. 671; Зборник I/19, док. 146 и 147.

тору лево од Прешева. Том приликом је, услед слабог наоружања, 2. косметовска бригада имала велике губитке. Један батаљон је уништен, а заробљено је или убијено 150 наших бораца. Заробљена су 23 Немца, а запленио је велики број пушака и пушкомитраљеза.

Треба напоменути да су борбе трајале 41 дан, јер је ту водио једини пут за извлачење Немаца из Македоније, за Космет (преко Гњилана). Друга бригада је одржала своје положаје на линији Биљача – Омољица – Крајмировц – Добољевце и већ 1. новембра наше групе су пробиле немачке одбрамбене положаје и ушле у Прешево. Гонећи Немце, 2. косметовска бригада је, пошто се задржала три дана у Пасјану, наставила марш према Урошевцу и, у сарадњу са 1. бугарском бригадом, 8. новембра 1944. године ослободила Урошевац који су бранили Немци и Шиптари. Том приликом су запленили два исправна и 4–5 неисправних топова, већи број пушака и другог ратног материјала. Друга косметовска бригада остала је у Урошевцу све до напада балиста, 2. октобра, који су надирали у две колоне: око 2.300 бораца са југа и 700 са севера. После извршеног напада, који је одбијан уз велике губитке по непријатеља (преко 500 мртвих), 2. косметовска бригада отишла је у Призрен, где је остала до 19. марта 1945. године, а уместо ње је у Урошевцу остала 7. албанска бригада.²²⁹

У међувремену, 4. батаљон 2. косметовске бригаде је учествовао у борбама у Дреници и држао положаје између 2. батаљона 3. косметовске бригаде код села Бањице, где се додиривао са бригадом КНОЈ-а. Тај батаљон је у току борби заробио 23 Шиптара и запленио 28 пушака.

У саставу Друге косметовске бригаде је, 26. новембра 1944. године, формирана прва наша артиљеријска батерија која је располагала једном хаубицом од 100 мм М. 14/17 и једним противтенковским топом р. а. к. 39. Батерија је добила своје ватрено крштење 2. децембра 1944. године, у борбама код Урошевца, кад су балисти (у јачини 3.000 људи) извршили напад на град и у 4³⁰ успели да из правца Качаника и Гњилана уђу у град, заузму касарну и приближе се општинској згради на 150 метара. У то време почела је да дејствује батерија са топом од 50 мм р. а. к. 39 у правцу Качаника, а хаубица 100 мм М. 15/17 у правцу касарне погодила је три цамије, поседнуте митраљезима, једну цркву, неколико старих утврђења и велики број кућа у којима су се утврдили балисти. Захваљујући прецизном дејству пешадије непријатељ је потиснут са правца Качаника и, већ 3. децембра 1944, пошто је дошло појачање од 3. косметовске бригаде, непријатељ је сасвим истеран из града,

Борбе се настављају 4. децембра у околини Урошевца са несмањеном жестином. Батерија је тукла непрестано непријатељске положаје по селима Пешини, Заког, Догањева, Варош, Грлице, Талиновац, Моавац, Сазлију, Саниште и Лочну Бару. Непријатељ је том приликом претрпео велике губитке у

²²⁹ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2-I, док. 3–6: Преглед и рад косметовских партизанских јединица 1943–1945.

људству и материјалу. По наређењу Оперативног штаба Југ. Армије за Космет, 16. децембра 1944. године батерија је пребачена у 7. косметовску бригаду и већ 23. децембра 1944. узела учешће у борби против балиста који су напали град Гњилане са око 1.500 људи. Око 12 часова батерија је отворила ватру на балисте који су продрли у град, а када су се повукли из града тучени су њихови положаји у селима Прилепница, Пасјане, Понеш, Брасаљце и Горњи Ливоч.²³⁰

Двадесетог септембра у рејону Врања формирана је Трећа косметовска бригада „Милан Зечар“²³¹ састављена од три батаљона, са укупно 450 бораца;²³² 24. септембра, у селу Туларима (код Лебана) од избеглица са Косова и Метохије и добровољаца из Јабланичког и Копаоничког среза, формирана је Пета косметовска бригада, састављена од два батаљона, укупне јачине око 300 бораца (њен 3. батаљон формиран је 1. октобра у истом месту, те је бригада имала 500 бораца, а до краја године око 1.800 бораца и руководи-лаца).²³³ Нешто касније, 13. октобра 1944, на ослобођеној територији у Круми (Албанија), од партизанског батаљона Косова, новодошлих бораца са Косова и Метохије (од којих је формирано два батаљона) и изван број руководи-лаца из 1. косметовске бригаде, формирана је Четврта косметовска бригада од два батаљона, укупне јачине око 400 бораца (крајем године око 2.000).²³⁴

Петнаестог октобра 1944. године извршен је напад на Ђаковицу, коју је бранило 200 Немаца и 500 балиста. После десеточасовне борбе град је ослобођен и том приликом је убијено 25 Немаца, а заробљено или предало се 150 балиста. Овом борбом 4. бригада стекла је назив „Ударна“. Бригада напушта Ђаковицу 18. октобра и повлачи се пред надмоћнијим немачким снагама на планински превој Бафа Прушит, где је неколико дана на одмор. У тој борби наши су губици износили: 5 мртвих и 45 рањених.

Двадесетпетог октобра напада село Јуник кога су раниле немачке СС јединице потпомогнуте са 200 балиста. После борбе која је трајала 10 часова, услед техничке надмоћности непријатеља, напад није успео. Наши губици су износили 35 мртвих и 15 рањених а непријатељски губици 40 мртвих и 25 рањених. Циљ напада је био разбијање реакције у том крају. Одатле се повлачи бригада у Тропој на одмор. Четвртог новембра бригада напада Теразијски мост (између Ђаковице и Призрена) кога брани 50 немачких стражара и вулнетара утврђених у бункерима. Напад је извршен са циљем да се мост сруши

²³⁰ Исто.

²³¹ Добила је име по команданту Косовске НО бригаде Милану Зечару, народном хероју који је погинуо 10. 6. 1944, код Кочана у источној Македонији у борби против бугарских окупационих јединица (Хронологија, стр. 796). Командант 3. косметовске бригаде био је Јовица Попадић, политички комесар Душан Јовановић, заменик политичког комесара Катарина Патрногић и заменик команданта Петко Васић (к-1988, бр. рег. 5-2/2).

²³² Хронологија, стр. 921; ВЕ, књ. 2, стр. 61.

²³³ Командант 5. косметовске бригаде био је Младен Жакула, вршилац дужности политичког комесара, Миладин Белојевић Павличић, начелник штаба Спасоје Ацковић (Хронологија, стр. 927. и 972; ВЕ, књ. 2 с. 61; ВЕ, књ. 4, стр. 782).

²³⁴ Хронологија, стр. 980; ВЕ, књ. 4, с.782; ВЕ, књ. 2, стр. 61; Зборник, I/19, док: 187, 188, 189, 196 и 208.

како би се онемогућило одступање Немаца из Албаније. После шесточасовне борбе, мост је делимично срушен.²³⁵

Осмог новембра 1944. године, бригада поново напада Ђаковицу и зиму је без икаквог отпора, а 18. новембра бригада креће за Ораховац, где не наилази ни на какав отпор, срдечно дочекана од стране становништва.

Двадесет првог новембра бригада креће из Ораховца и стиже у Приштину 26. новембра. У Приштини за четири дана, колико се ту задржала, успева да заведе ред и мир, како у граду тако и у околини.

Бригада креће за Ѓиљане 31. новембра, где је остала 15 дана. За то време бригада је успела да мобилише око 600 бораца и очисти град и околину од одметника и народних непријатеља. Бригада је 18. децембра кренула у правцу Пећи чистећи успут терен од зликоваца и народних издајника, а 19. децембра борци једног батаљона ове бригаде ухватили су једног од највећих зликоваца на Космету Џевада Бега Махмутбеговића са још четворицом зликовца, који су касније од народног суда осуђени на смрт и стрељани. Том приликом је убијен и шеф Гестапоа у Пећи Сефа Најин.²³⁶

27. јануара бригада је кренула из Пећи за Дреницу где је узела учешћа у борби против балиста и после петодневне борбе непријатељ је одступао остављајући на терену много рањених и мртвих. Заплењено је 6 пушкомитраљеза, 1 лаки бацач и 50 пушака. Наши губици су износили 50 мртвих и 15 рањених.

12. фебруара поједине јединице ове бригаде сукобиле су се са непријатељем код села Резала, где је непријатељ оставио 30 мртвих и знатне количине ратног материјала. Наши губици су износили 15 мртвих и 5 рањених.

15. фебруара борци ове бригаде сукобили су се са бандама Шабана Полуже на планини Чичавици и у селу Градици. После једнодневне борбе непријатељ је успео да се пробије оставивши на терену знатне количине ратног материјала. Наши губици су износили 10 мртвих и 7 рањених а непријатељски 25 мртвих.

22. фебруара наша бригада је у селу Трстенику сасвим опколила балистичке остатке Шабана Полуже и Мехмета Градице и после једнодневне борбе задала непријатељу велике губитке. Том приликом је убијен Шабан Полужа и Мехмет Градица. Непријатељски губици су износили 30 мртвих и 21 рањених. Заплењена су два тешка митраљеза, 3 пушкомитраљеза, 1 бацач и много другог ратног материјала.

23. фебруара бригада улази у састав 52. дивизије.²³⁷

Месец дана после формирања, 25. октобра, Штаб 5. косметовске бригаде је упутио проглас Албанцима Лапског и Приштинског среза са позивом да

²³⁵ ВА, НОВЈ, к-1412, ф-2-I, док. 5.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Исто.

ступају у редове НОВ и ПО Косова и Метохије.²³⁸ У међувремену, 29. Септембра, у селу Браини, на месту званом Караула (код Подујева), формиран је партизански батаљон „Мето Барјактари“, који је крајем октобра исте године ушао у састав 5. косметовске бригаде.²³⁹

На основу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију је разрадио план за коначно ослобођење ове области. Том приликом су 1.²⁴⁰ и 4. косметовска бригада, као и 3. и 5. бригада НОВ Албаније добиле задатак да дејства својих јединица усмере на Метохију. После жестоких борби вођених више од месец дана против борбене групе „Скендербег“ и јаких вулнетарских снага, оне су 9. новембра ослободиле Ђаковицу, 17. новембра Пећ, 18. новембра Призрен, а 20. новембра Исток.

Истим планом је било предвиђено да јединице бугарске 2. армије, 22, 24. и 46. дивизије НОВЈ и 2, 3. и 5. косметовске бригаде ослободе Косово и да спрече извлачење снага немачке Групе армија „Е“ док је Кумановској дивизији, која је била под командом Главног штаба НОВ и ПО за Македонију, наређено да усмери дејства на рејон Скопске Црне горе и на комуникацију Скопље – Урошевац. Те године су, после непрекидних борби од средине октобра до краја новембра, ослободиле Косово: 4. новембра Подујево, 16. новембра Ѓњилане, 19. новембра Приштину, 20. новембра Вучитрн, 22. новембра Косовску Митровицу и рудник Трепчу, а 3. децембра су протерани вулнетари из Урошевца.²⁴¹

За дејства на комуникације (на простору Копаоника, Новог Пазара, Ушћа), 16. августа 1944, од људства Ибарско-моравичког НОП одреда и бораца с територије Студеничког, Дежевског и Косовскомитровачког среза, поново је формиран Ибарски НОП одред, од два батаљона, са укупно 53 борца, али је бројно стање нагло нарасло, те је већ 9. септембра било 345 бораца, па је 10. септембра формиран и трећи батаљон.

Батаљони су у свом саставу имали по три чете и током септембра у одред је ушло 280 логораша, побеглих из Косовске Митровице, те је почетком октобра формиран и 4. батаљон. Поред тога, пристизали су борци са других страна. Тако је, почетком септембра, у Ибарски НОП одред стигло 35 црвеноармејаца, који су побегли из немачког заробљеништва. Том приликом је њих 20 упућено у Штаб 5. дивизије НОВЈ, док је од осталих формирано посебно одељење. Број црвеноармејаца се до средине октобра попео на 75, па је формирана 4. чета 2. батаљона, позната као Руска чета. Тај број се до средине новембра попео на 158, те су упућени у Штаб 13. корпуса НОВЈ. Одред је 11. октобра

²³⁸ Зборник, I/19, док. бр. 194.

²³⁹ Командант батаљона „Мето Барјактари“ био је Мустафа Хоџа, а политички комесар Радоје Милошевић (Хронологија, стр. 930. и 988); ВА, НОВЈ, к-1988, бр. рег. 5–3/2.

²⁴⁰ Прва косметовска бригада је крајем 1944. године имала 2.200 бораца и руководиоца (ВЕ, књ. 4, стр. 782).

²⁴¹ Хронологија, стр. 936, 959, 982–983, 985–988, 1007–1009, 1015–1019. и 1045; ВЕ, књ. 4, стр. 782; Зборник, I/19, док. 187, 192, 198 и 211.

1944. имао 4 батаљона са 785 бораца и руководилица. Средином октобра, из састава одреда издвојена је група од 100 бораца са подручја Косова и Метохије за формирање Косовског партизанског батаљона, који је дао половину свога људства за попуњу јединица 2. пролетерске дивизије. Потом се прилив нових бораца сваким даном повећава, те је Ибарски НОП одред 23. новембра 1944. имао 1.008 бораца и руководилица.²⁴²

Битка за Србију 1944. године

Продор ка Ибарској долини био је од нарочитог значаја ради пресецања ибарских комуникација, а продором ка Топлици и Јабланици, у сарадњи ослободилачких снага на том терену, пресекле би се комуникације у долини Јужне Мораве. У току зиме 1943/44, вршене су припреме за продор ка Ибарској долини и извођење акције у том правцу, али због зиме оне нису добиле већи замах. Јединице Друге пролетерске и Пете крајишке дивизије стабилизовале су се на Лиму и повремено пролазиле на десну обалу, прелазиле реку Увац и дејствовале једним правцем ка Златибору и Ужицу и другим ка Ивањици.²⁴³

Окупатор је из акција Друге пролетерске и Пете крајишке дивизије источно од Лима закључио да се врше припреме продора ових снага ка Копаонику и Топлици. О томе је немачки командант Србије, а истовремено и командант Југоистока Фелбер известио, марта 1944, немачку Врховну команду:

„Комунисти настоје свим средствима да се поново учврсте у Србији, не само у војном погледу, већ и у политичком.

У оваквој ситуацији је најважније да су Титове јединице угрозиле западну и југозападну српску границу... добили су задатак да продру у Србију и да овладају подручјем Топлице...“²⁴⁴

ВШ НОВ и ПОЈ наредио је, почетком марта 1944, Штабу Другог корпуса да упути Другу пролетерску и Пету крајишку дивизију као ударну групу дивизија на сектор реке Студенице и Моравице, с тим што ће једна дивизија дејствовати ка Ибру, а друга ка Западној Морави; затим једну дивизију задржати на левој обали Ибра, а другу упутити на Копаоник која ће се повезати са јединицама НОВ и ПОЈ у Топлици. Обе дивизије треба дејством са Копаоника и Голије да избаце ибарску пругу из саобраћаја.²⁴⁵

²⁴² Командант Ибарског НОП одреда приликом поновног формирања био је Миладин Радуловић Крцун, политички комесар Предраг Ђурић, заменик команданта Светислав Трифуновић, заменик политичког комесара Ратко Дражевић, начелник штаба Александар Недељковић, обавештајни официр Родољуб Илић Јемовић, интендант Витомир. (Хронологија, стр. 864; Зборник, I/19, док.: 27, 146, 147, 153, 157, 158, 161, 162; Б. Бошковић, н. д., стр. 236. и 264–269).

²⁴³ Зборник, I/5, док. 125, 126 и 129; I/7, док. 4, 9, 10 и 138.

²⁴⁴ Војин Поповић, Преглед операција у Србији, ИГ, 1961/1–4, стр. 43.

²⁴⁵ ВА, НОВЈ, 394–2–34.

У ноћи између 14. и 15. марта, јединице ударне групе почињу да прелазе на десну обалу Лима и концентришу снаге у рејону Пријепоље – Рудо. 20. марта, Штаб Групе доноси одлуку о почетку продора правцем: Златибор – Јавор – река Студеница – река Ибар. Укупне снаге те ударне групе имале су око 5.000. У времену од 20. до 27. марта 1944, Ударна група је извршила марш од Лима од горњег тока реке Студенице на Голији, чиме је непосредно запретила противничким јединицама у Ибарској долини. На маршу је напала и разбила прву Студеничку и Моравичку бригаду Јаворског четничког корпуса, водила борбу и са другим четничким, затим са немачким и бугарским јединицама, Српском државном стражом и муслиманском милицијом, принуђујући их на планско повлачење.²⁴⁶

Када је немачки командант Југоистока генерал Фелбер оценио намере ударне групе, преузео је команду над свим немачким, бугарским и разним квислиншким јединицама укључујући и четнике. Његов Штаб је био у Јошаничкој Бањи. Потчињеним јединицама поставио је задатак да се спречи продор Ударне групе ка Ибру и продор на линији Ушће – Александровац и Рашка – Куршумлија. Прикупљањем свих расположивих снага окружити и уништити Ударну групу, а ако то не буде могуће, нанети јој што веће губитке у живој сили, како би била онеспособљена за даља офанзивна дејства ка Ибру. Поред тога, основно је било сачувати ибарске комуникације и онемогућити онеспособљавање привредних објеката, нарочито Трепче. Формирана су три одбрамбена одсека – код Ушћа, Биљановаца и Рашке.

Продор преко Ибра није успео. Од јединица Пете дивизије један батаљон успео је да форсира Ибар код Беле стене, али се морао повући због јаког дејства противничке ватре. Јединице Друге дивизије успеле су да униште противничка обезбеђења код Целепа и Ушћа, али прелаз на десну обалу Ибра нису могли извршити због јаког дејства противника из бункера са десне обале. Штаб Ударне групе оцењује да би даље борбе биле безуспешне, издаје наређење јединицама да се повуку ка горњем току Студенице. Повлачење је извршено 31. марта 1944.

Покушај Ударне групе да форсира Ибар завршио се неуспешно. Узрока за то има више. Противник је у одбрани имао снаге у односу на Ударну групу 4:1. Поред тога, Штаб генерала Феблера је добро проценио сектор напада у Ибарској долини и организовао обавештајну службу, у чему су му велику помоћ указали штабови четничких јединица. Авио-извиђања пред сам напад била су успешна. Организовао је дејства на Ударну групу из позадине и са бокова. Ударна група имала је објективних потешкоћа које су се негативно одразиле на извршење задатака: свакодневни маршеви и замор, недовољна исхрана бораца, време пропраћено снегом, преношење рањеника, висок водостај Ибра,

²⁴⁶ Петар Вишњић, Продор 2. и 5. дивизије до реке Ибра (дејства од 21. до 28. марта 1944. године), ВИГ, 1957/6, стр. 31–32.

недостатак техничких средстава за њихово форсирање и недостатак оружја за уништење оклопних возила и тенкова. Било је и субјективних недостатака: слаба обавештајна служба, слаба веза и садејство између јединица и касно издавање заповести за напад, што је довело до неблагоприятног напада код једног броја јединица.²⁴⁷

Средином 1944. војнополитичка ситуација у Европи развијала се брзим темпом на штету фашистичке Немачке. Црвена армија на источном фронту у свом напредовању приближила се граници Бугарске и Румуније. Савезници су отворили други фронт у Нормандији. Јединице НОВ и ПОЈ задавале су све јаче ударце окупационим и квислиншким трупaма и држале пространу и повезану слободну територију у Босни, Херцеговини, Црној Гори и другим подручјима. На територији Црне Горе налазиле су се јединице Другог корпуса НОВЈ, спремајући продор преко Лима и Дрине у Србију. У исто време, устанак у Србији се поново распламсавао. Још у јесен 1943. године формиране су три српске бригаде (Прва шумадијска и Прва и Друга јужноморавска) од којих су се две пребациле у источну Босну и Санџак. Средином јануара формирају се две, поред партизанских одреда, а почетком фебруара 1944. још две српске бригаде у рејону Топлице и Јабланице и источне Србије. До 10. маја 1944. у Србији је формирано 11, а деловало 9 бригада. Од ових и новоформираних бригада на терену Топлице и Јабланице формирају се дивизије.²⁴⁸ Од 20. маја до 21. јуна формира је 21, 22, 23, 24. и 25. дивизија које су са партизанским одредима имале око 10.000 бораца. Ове снаге су до почетка јула створиле приличну слободну територију на левој обали Јужне Мораве – Топлице и Јабланице, формирале органе народне власти, разбијале окупационе и квислиншке јединице и непрекидно угрожавале комуникације у Моравској долини.

Ибарска долина налазила се између ратишта у Црној Гори (Лим), на западу, и Топлице (гребен Копаоника), на истоку, коју је окупатор уз велике жртве хтео да сачува. У Грчкој се налазила немачка Група армија „Е“ са око 400.000 војника и официра. У ситуацији све бржег напредовања Црвене армије, чији се долазак на границу Југославије (у ближем смислу Србије) очекивао, неизбежно се наметало немачкој Врховној команди да снаге из Грчке повуче пре него би биле одсечене. Немачко десно крило источног фронта спајањем јединица Црвене армије са јединицама НОВ и ПОЈ било би угрожено. Зато се пред немачком Врховном командом налазио задатак не само да спречи устанак у Србији, него да га угуши и спречи спајање јединица Црвене армије и НОВЈ и ојача своје десно крило источног фронта и на тај начин несметано обезбеди повлачење и ангажовање у борби Групе армија „Е“.

²⁴⁷ Опширније о борбама Ударне групе дивизија у рејону Ибра види: Петар Вишњић, Покушај 2. и 5. дивизије да форсирају Ибар (28–31. марта 1944. године), ВИГ, 1959/3, 14–33; ВА, НА, 41X–1–5; ВА, Нда, 25–4–28, 25–4–29, 25–4–29, 25–4–39 и 25–4–40.

²⁴⁸ Мома Марковић, Преглед народноослободилачке борбе у Србији, Београд, 1947, стр. 112. и 120–122.

За немачку Врховну команду нарочито је била значајна Ибарска долина због свог трансбалканског карактера, у овим тренуцима значајнија и од Моравске долине. Ово зато јер је у Моравској долини требало угушити устанак и обезбедити нормалан саобраћај, док је Ибарску долину требало само сачувати онемогућавањем учесталих акција и спречавањем спајања ослободилачких снага у њој. Даље, рачунало се на то да ће очекивани продор Црвене армије прво угрозити Моравску долину и да ће Ибарска долина бити једини правац повлачења немачких јединица са југа. Зато је за окупатора био примаран задатак да сачува и, самим тим, спречи спајање НО војске од Лима и Топлице. Да би овај задатак реализовао, окупатор је морао да уништи јединице НОВЈ на оба сектора. Зато је држао у приправности јаке војне и полицијске снаге, затим јединице Руског заштитног корпуса, које су стално обезбеђивале ибарске комуникације, Српске државне страже, Српског добровољачког корпуса и четничке јединице Јаворског, Другог косовског, Расинског, Другог равнорског и Другог милешевског корпуса. И други четнички корпуси из Србије били су у приправности да се концентришу у рејону Ибра.

Колико је Ибарска долина била важна за окупатора још значајнија је била у војном и политичком погледу за ВШ НОВ и ПОЈ и Национални комитет ослобођења Југославије, да се она као тврђава окупатора разбије и продре у центар Србије. Продор јединица НОВ и ПОЈ од Лима и пресецање Ибарске и Моравске долине спречило би се или бар отежало повлачење Група армија „Е“ из Грчке. Формирао би се фронт на Балкану који би се, спајањем са Црвеном армијом, спојио са источним фронтом, чиме би се створили услови за систематско гоњење окупационих јединица са југословенског тла са тежњом да им се онемогући стабилизација снага на фронту. Уништиле би се четничке јединице на које се ослањала реакција у земљи и иностранству у тежњи да сачува монархију. Тиме би настојања Националног комитета ослобођења Југославије за признавање тековина НО борбе и АВНОЈ-а, као представничког органа народа Југославије, дошла до пуног изражаја. Створили би се услови за масовније прилажење народа НОП-у и за формирање, наоружање и опремање нових јединица НОВ и ПОЈ. На крају, од значаја је, с обзиром на очекивану капитулацију Бугарске, разоружавање и придобијање њене војске на југословенском тлу за борбу против немачких јединица.²⁴⁹

После неуспелог покушаја Ударне групе, у марту 1944, да разбије противничке снаге у долини Ибра и да се избијањем на Копаоник повеже са српским дивизијама у Јабланици и Топлици, ВШ НОВ и ПОЈ је одлучио да појача Ударну групу и упути је у истом правцу са истим задатком. Зато је Ударној групи придодео 17. источнобосанску дивизију и од њих, 13. маја 1944, формирао Оперативну групу (ОГ) дивизија са око 6–7.000 бораца,

²⁴⁹ Лазар Суботић, Продор Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србији у лето 1944. године, ВИГ, 1964/5, стр. 29–30.

потчињавајући је повремено Штабу Другог корпуса, да је добро наоружа и опреми и концентрише у рејону Лима. Почетком јула 1944. године, груписање Оперативне групе, њено наоружавање и опремање било је у завршној фази.

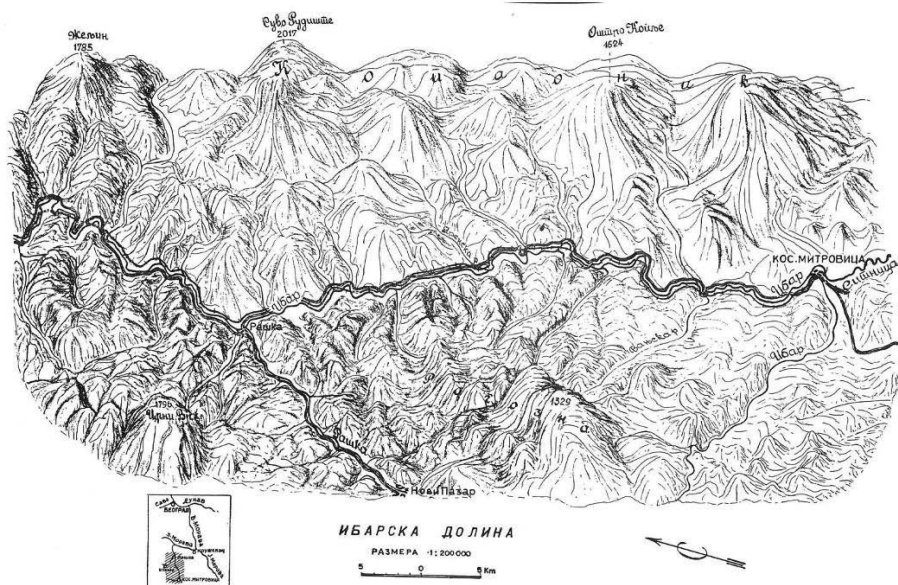
Снаге НОВЈ биле су концентрисане на три правца: 1) Беране – Андријевица – Колашин: Оперативна група (касније Јужна ударна група) дивизија: 2, 5. и 17. задатак: продор преко Копаоника ка долини Јужне Мораве; 2) на простору Фоча – Пљевља – Шавник: Први пролетерски корпус (16. и 36. дивизија под командом Пеке Дапчевића). Циљ је био да се преко Лима продоре у Србију, а затим преко Таре и Златибора да се избије у долину Западне Мораве како би се извршио напад на линију Рудник – Суворор; 3) на простору Зворник – Вишеград: 11. крајишка и 28. славонска дивизија. Задатак је био продор ка Шапцу.

Пажљиво припреман подухват могао је да почне. О томе се разговарало на Вису 27. и 28. јула 1944. године.²⁵⁰ За команданта српског Главног штаба Тито је 27. јула именовао Кочу Поповића. На тој дужности је до тада био Петар Стамболић који је рат углавном проводио у илегалу у Београду. За Поповићевог заменика постављен је пуковник Љубодраг Ђурић, касније генерал и командант Титовог обезбеђења. Основну стратегију освајања Србије Тито је дефинисао на следећи начин: један део Оперативне групе дивизија требало је да се повеже са партизанским снагама у југоисточној Србији како би се кренуло на север, према Дунаву и остварио контакт са Црвеном армијом. Остале снаге кренуле би у центар Србије да би, с надолazeћим совјетским трупама, сарађивале у ослобађању Београда. Иза чиставе операције стајао је основни циљ: уништење војне снаге „четника“ и њихове политичке организације.

Одсудна битка за Србију могла је да почне. Продор Оперативне групе дивизија почео је 28. јула маршем у три колоне, општим правцем: Суви До – Жуњевићи – огранци Рогозне – Нови Пазар – Косовска Митровица – Ибар – Копаоник, у циљу разбијања противничких снага у долини Ибра, на Копаонику, повезивања и пружања помоћи српским дивизијама НОВЈ на топличко-јабланичком подручју. Другог августа 1944 стиже на комуникацију Нови Пазар – Косовска Митровица, а 3. августа у непосредну близину леве обале Ибра на источне падине Рогозне на сектору Рудине – Бербериште, заузимајући фронт према Ибру од Лепосавића до Руднице.

Противничке снаге на овом сектору биле су: два батаљона Трећег пешадијског пука, Пети пук Руског заштитног корпуса, два батаљона Српског добровољачког корпуса, један батаљон 24. бугарске дивизије, мањи делови

²⁵⁰ Момо Марковић, Рат и револуција у Србији. Сећања 1941–1945, Београд, 1987, стр. 276. Момо Марковић је на том састанку изнео своје виђење догађаја у Србији: кад се све више наслућивао крај рата, било је веома важно да се баш на тлу Србије и са српском партизанском војском развију сви планови и комбинације непријатеља, почев од тога чија је Србија и за кога је Србија.

муслиманске милиције, једна чета тенкова на друму и један оклопни воз на железници. Истог дана пристиже 14. пук 7. СС дивизије „Принц Еуген“ из рејона Андријевице, као и предњи делови Прве брдске немачке дивизије из Грчке (два батаљона) која је упућена на овај сектор. На десној обали Ибра, нарочито на појединим пролазима, изграђени су вишеспратни бункери испред којих су била постављена минска поља и жичане препреке. Тенкови и оклопни воз требало је да интервенишу на најкритичнијим тачкама отпора.²⁵¹

Једновременим и силовитим нападом Оперативна група је успела да онемогући маневрисање противника. Железничари су у близини Ибарске Слатине откопчали везнице на шинама и проширили колосек, па се блиндирани воз, у тренутку кад је ступио у акцију, срушио у Ибар. Због бочног дејства противника од Рашке, само две бригаде 17. дивизије нису успеле да форсирају Ибар у току предвиђене ноћи 4/5. августа, и оне су, уз садејство јединица са десне обале, прешле на десну обалу реке и дохватиле се огранка Копаоника. Губици Оперативне групе за време форсирања били су 52 мртва и 136 рањених бораца. Противник је имао преко 400 мртвих, 520 рањених и 100 заробљених војника и официра.

Форсирањем Ибра савладана је највећа препрека у даљем разбијању окупаторских и квислиншких снага за спајање јединица НОВЈ из рејона Лима и Топлице и Јабланице, као и за укључивање локалних снага у НО борби. Успе-

²⁵¹ Димитрије Трифуновић – Павле Бабац, Продор Оперативне групе дивизија у Србију и форсирање Ибра половином јула и почетком августа 1944, ВИГ, 1951/6, 46–65.

шно форсирање извршено је захваљујући борбеној вредности и моралу бораца и официра Оперативне групе, постигнутом изненађењу и онемогућавањем маневрисања противника као и доброј стратешког замисли Штаба ОГ о нападу на ширем фронту ради развлачења снага противника.²⁵²

Док је Четврта крајишка бригада на Копаонику и у долини Ибра, а остале јединице према Топлици и Јабланици, четници Четврте групе јуришних корпуса средили су се на левој обали Западне Мораве и припремали напад са Првим, Трећим и Петим корпусом на јединице ОГ дивизија. Четвртој групи јуришних корпуса садејствује Расинско- топличка група корпуса којој се прикључио и Други косовски корпус. Напад четника је организован из правца Јошаничке Бање, Трстеника и Крушевца у правцу Бруса и Александровца. Из четничке документације види се да је напад почео у ноћи између 25. и 26. августа 1944, са подилажењем четничких јединица на полазне положаје и да су операције од 26. до 28. августа имале успеха одбацујући 17. НОУ дивизију на десну обалу Расине зауевши Брус и Александровац. Противофанзивом ОГ дивизија, 29. и 30. августа, четничке јединице су разбијене, а делом су се благовремено повукле на леву обалу Западне Мораве.²⁵³

После разбијања четника ОГ добила је задатак да изврши марш са Копаоника, преко комуникације Краљево – Рашка на леву обалу Ибра, да се на сектору Ужица споји са Првим корпусом и настави дејство ка Горњем Милановцу и планини Рудник. ОГ дивизија, којој је придодата

21. НОУ дивизија, а Друга пролетерска издвојена и потчињена непосредно ГШ НОВ и ПОЈ за Србију, напушта Копаоник и прелази Ибар у ноћи између 7. и 8. и 8. и 9. септембра 1944, на сектору Маглић – Черење. При преласку Ибра порушила је два железничка моста, два моста на путу, два бункера, онеспособила за саобраћај пругу и пут и наставила марш према добијеном задатку.²⁵⁴

На Копаонику је формирано упориште за борбу против окупатора и домаћих издајника пре одласка ОГ. Од Ибарско-моравичког НОП одреда који упућен из Колашина (Црна Гора) као предходница ОГ, 3. јула 1944, и од припадника НОП-а из Ибарске долине формиран је Ибарски НОП одред 16. августа 1944. са задатком да дејствује на комуникације и окупациону живу силу у Ибарској долини, води борбу против четника, мобилише нове снаге у Одред и развија политичку активност на терену.²⁵⁵

Шестог септембра 1944. године формиран је Штаб 13. корпуса²⁵⁶ НОВ и ПОЈ чије је операцијско подручје било у јужној и делом у источној Србији, обухватајући простор на западу све до реке Ибра. Под његовом коман-

²⁵² Исто.

²⁵³ Зборник, I/11, док, 42, 55, 57, 64, 67, 73, 176, 179; ВА, НОВЈ, 1040–5–31.

²⁵⁴ Завршне операције..., 1957, стр. 73–78; Ослободилачки рат..., II, 1958, стр. 284–287.

²⁵⁵ ВА, НОВЈ, 181-2-25. Главни Штаб НОВ и ПО Србије, Оп. бр. 23 од 23. августа 1944, Штабу Ибарског одреда.

²⁵⁶ Исто, 181, бр. рег. 3–6.

дом биле су 22. и 24. дивизија,²⁵⁷ а касније 46. (од 20. септембра 1944) и 47. дивизија (од 1. октобра 1944) као и многобројни одреди, рачунајући Ибарски. Међутим, Ибарски одред ће, због удаљености од осталих јединица 13. корпуса, примати наређења од Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије са којим је одржавао радио-везу, док ће извештаје упућивати у ГШ Србије и Штабу 13. корпуса. Штаб 24. дивизије 13. корпуса, чије су јединице дејствовале на простору Лесковац – Ниш – Прокупље, угрожавајући моравске комуникације, добио је задатак да одржава везу са Штабом Ибарског одреда, уколико Друга пролетерска дивизија напусти терен Јастрепца и Копаоника.²⁵⁸ Повремено је 24. дивизија прелазила на терен Јастрепца.²⁵⁹ Још 29. августа 1944, бугарске јединице су напустиле Куршумлију у коју су ушле јединице НО војске. По капитулацији Бугарске 8. септембра 1944, читава Топлица и Јабланица, изузимајући мали број утврђених гарнизона (Ниш, Лесковац и др.), биле су под контролом јединица НО војске.²⁶⁰ Јединице 13. корпуса, у заједници са јединицама Црвене армије и Отачественог фронта Бугарске, потпуно су прекинуле Моравску долину, средином октобра 1944. Отада се јединице 13. корпуса оријентишу ка Косову и воде борбу за његово коначно ослобођење (23. октобра – 23. новембра 1944).

На јужном ободу Копаоника, у Шаљи, формиран је Шаљски НОП одред. Из Санџака, правцем Пријепоље – Сјеница – Нови Пазар, дејствовала је 37. НОУ дивизија.²⁶¹ Окупатор је још чврсто држао Ибарску долину која му је, због угрожености моравских комуникација, а од средине октобра 1944. због потпуног пресецања, била главни, а затим једини правац повлачења Групе армије „Е“ из Грчке. Од квислиншких формација важно је истаћи вулнетарске снаге у рејону Митровице и Шаље, јединице Другог четничког корпуса на Рогозни и Јаворског четничког корпуса на Голији.

Србија је током 1944. године постала област од изузетне стратешке важности за западне савезнике због повлачења немачких трупа „Групе армија Ф“ са око 270.000 војника и „Групе армија Е“ са око 350.000 војника, вардарско-моравском долином. Слаб партизански покрет у Србији и процена да ће здружене непријатељске снаге, у које су се убрајали Немци, Бугари, снаге српске владе и ЈВУО, пружати велики отпор продору НОВЈ, кључни су разлози доношења две одлуке с далекосежним последицама по исход грађанског рата у Србији. Прво је, априла 1944, Велика Британија одлучила да знатно повећа испоруке оружја партизанима: одлука која је до сада важила – да се материјал не сме слати партизанима у Србији – из-

²⁵⁷ Исто, 181–3–38.

²⁵⁸ Зборник, I/11, док. 135.

²⁵⁹ Исто, I/13, док. 3. и 19.

²⁶⁰ Владе Стругар, Рат и народна револуција народа Југославије 1941–1945, Београд, 1962, стр. 273, Завршне операције... 1967, стр. 60–83; Ослободилачки рат, II, 1958, стр. 289–292.

²⁶¹ Владо Стругар, н. д., стр. 80–83.

мењена је. Обустављено је допремање материјала четницима, а знатне количине оружја и муниције сада су испоручиване партизанима. Ово је омогућило локалним командантима не само да много боље воде јединице под својом командом, већ и да наоружавају велики број добровољаца. Промена у нашем ставу је такође имала и знатно психолошко дејство. Сав престиж који су четници до тада уживали због савезничке помоћи, пренет је на партизане.²⁶²

Од тог тренутка почеле су велике испоруке ратног материјала, које су имале утицаја на ток рата у Србији. Само до лета 1944. године Британија је испоручила више од 50.000 пушкомитраљеза и аутомата, 138 минобацача, 324.000 мина за минобацаче, 636.000 граната, више од 9.750.000 оквира миниције за стрељачко оружје, 700 радио-станица, 170.000 униформи, 260.000 пари чизама.

Друга важна одлука тицала се појачаног дејства англоамеричке авијације као подршка акцијама НОВЈ. Конкретно координисање потеза између генерала Вилсона и Тита може се пратити од новембра 1943. године.²⁶³

У децембру је именован специјални штаб за помоћ партизанима. Генерал Вилсон је предложио да његово седиште буде у Барију и да њиме командује ваздухопловни официр. Комбиновани начелници савезничких штабова одобрили су 1. јуна 1944. оснивање Балканског војног ваздухопловства под командом ваздухопловног вицемаршала Вилијама Елиота. Задатак тог ваздухопловства био је да, у зависности од сагласности одговарајућих врховних команди, координише планирање и извршавање свих операција – ваздушних, морских, копнених и специјалних – за помоћ НОВЈ. Балканско ваздухопловство састојало се од два офанзивна ловачка пука, лаког бомбардерског пука и пука за специјалне операције. Те јединице биле су углавном британске с нешто америчких и италијанских трупа војног ваздухопловства. У јулу 1944. године било је више од 2.400 полетања.²⁶⁴

Судбина Србије решена је на серији састанака које је Тито имао са британским војнополитичким врхом у Казерти и Напуљу од 6. до 13. августа. На првом састанку са генералом (6. августа) договорено је координисање партизанских операција са савезничким ваздухопловством за Балкан када је тре-

²⁶² Ф. Меклин, Рат на Балкану, стр. 195.

²⁶³ Момчило Павловић и Веролуб Трајковић, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944, Београд, 1995, XXV.

²⁶⁴ Иако су Британци издашно помагали партизане, неповерење према „империјалистима“ и даље је било јако. О томе је Коча Поповић у свом дневнику 17. августа 1944. записао: „Долазили су задњих дана код Хеникер и Сирс на разговор. Одвратне шпијунчине! Смеју се разбојнички и један и други, наслоњени на британску империју. У очи ти кажу да су ту да шпијунирају. Форма је сасвим танка. Дође човеку да пљуне. После Немачке друго место у нашој мржњи заузима Енглеска. И поред савезништва, материјалног помагања, учинила је све да изазове и подржи грађански рат у Југославији за који се тужи на нас! Учинила је све да се народноослободилачки покрет не одржи. Крива је за хиљаде и хиљаде наших мртвих. Наши народи овакво држање Енглеске неће никада заборавити. Кад дође време, ми који знамо рећићемо све што је била и хтела ова политика. Морамо да преговарамо са издајничким кретоном краљем Петром, који ни по чему не представља наше народе и њихову борбу.“ (Наведено према: Коста Николић, Историја равногорског покрета 1941–1945, Београд, 2014, књига II).

бало обезбедити одлучну предност на НОВЈ. Договорено је да партизански команданти на терену означавају циљеве које треба бомбардовати. Србија је била подељена у секције, а свака је била под командом једног партизанског официра, уз кога је био по један британски официр, који је одређивао војне циљеве за напад и бринуо се за потребну подршку савезничке авијације. Детаљна снабдевања партизанске војске и ваздухопловне помоћи прецизирана су 10. августа. Тито је упорно тражио повећање војне помоћи, иако је у јулу, према подацима генерала Џ. Кларка, главног административног официра Команде Средоземља, било испоручено 2.000 тона ратног материјала.²⁶⁵

Први састанак Тита и Черчила одржан је 12. августа 1944. Британски премијер је нагласио да жели измирење Срба и партизана како би се створила уједињена југословенска влада. Тито је понављао да он није у свађи са Србима и да неће увести комунистички систем у Југославији.²⁶⁶

Тито је поново одбио сусрет с краљем Петром, али је обећао слободне послератне изборе. На Черчилову примедбу да је „Михаиловић клонуо духом“, јер су Немци „убили толике његове људе“, Тито је одговорио да се он никада није борио против Немаца, већ само против партизана. У вези са предлогом за сусрет с краљем, Тито је изјавио да још није дошло време за то, иако, у принципу, нема приговора томе предлогу.²⁶⁷

Антони Идн и даље је био скептичан према политици своје владе. Већ 17. августа Черчилу је писао да је „узнемирен“ због тога што је Шубашић подржао Титов став да не постоји јаз између српског народа и комуниста. Рекао је и да Шубашић као Хрват потцењује српски проблем, да је можда велики број Срба међу партизанима, али је још већи број Срба који се противе партизанима, и то не само оних који следе Михаиловића и Недића.²⁶⁸

Тешко је утврдити тачан тренутак када је британски премијер почео да се враћа у реалност. Можда је тај процес почео када су се Бејли и Хадсон вратили из Југославије и у више наврата изложили много комплексније виђење тамошње ситуације него што је Черчилу претходно саопштавано, посебно што се тиче Србије. Хадсон је, на пример, одлучно тврдио да Михаиловић није издајник. Бејлијев коментар састанка на Вису био је да је Тито дозволио Шубашићу да „кормилари изван земље“ док он не утврди свој положај унутар ње, а да је снага Михаиловићевог покрета или била игнорисана или потцењена. До тренутка када се срео с Титом у Напуљу, британски премијер је био потпуно свестан да партизани добар део савезничке помоћи користе да би се борили против Срба а не против Немаца и закључио је врло јасан став у вези с тим питањем. Али, на ручку после састанка, Черчил је одр-

²⁶⁵ Тито–Черчил, стр. 265.

²⁶⁶ Исто, стр. 274–277.

²⁶⁷ Исто, стр. 287–291.

²⁶⁸ Исто, стр. 296.

жао почасни говор и дочекао је Тита као савезника: „Маршал Тито показао се не само као велики војсковођа него и као значајан државник који је огромно допринео уједињавању југословенских народа.“²⁶⁹

Када је Тито замољен да јавно потврди своју изјаву да неће увести комунизам у Југославију, он је одбио да то уради уз објашњење да би се тако створио утисак да поступа под принудом.²⁷⁰

За било какву промену већ је било касно. Да је Черчил тачно знао куда води његова политика, показало је и писмо Идну од 31. августа: „Било би добро да се сетимо колика ће одговорност лежати на њима када заврши рат, кад Тито буде имао све оружје и буде био у могућности да подјарми остали део земље оружјем које је добио од нас. За време рата можемо вршити притисак на њега да се бори против Немаца, а не против својих земљака претећи му да ћемо обуставити испоруке, али кад рат заврши, тога неће више бити. Он ће имати оружје, а остатак земље бит ће на његовој милости и немилости.“²⁷¹

У септембру и октобру расуло у ЈВУО достигло је кулминацију, као и покушаји надлежних команди да га зауставе драконским мерама – стрељањима на лицу места. Ипак, тешко је било зауставити неумитност и искоренити дугогодишњу тенденцију: на појединим рејонима врше се уцене људи, малтретирају се мирни грађани, чак и чланови наше организације и наши пријатељи. Да ли је потребно питање – куда нас води овакав рад?²⁷²

Још је горе било стање на фронту: многи официри повлачили су своје пријатеље и рођаке, а синови богатијих и виђенијих људи на све начине покушавали су да избегну војну обавезу. Дезертерство је било свакодневно, па је пуковник Душан Смиљанић 13. септембра наредио да се сви који покушају да напусте положај стрељају на лицу места. Осим тога, препоручивао је ангажовање већег броја свештеника који би војницима држали предавања ради јачања духа.²⁷³

Операција „Ваздушни мост“ била је највећа акција спасавања савезничких снага иза непријатељских линија у Другом светском рату и изведена је у Србији. У пролеће 1944, у време појачаног дејства савезничке авијације на немачке положаје у Румунији и другим деловима Балкана и Средње Европе, на територију Србије почео је да, после обарања, пада већи број америчких пилота и другог ваздухопловног особља. Свима им је заштиту пружила ЈВУО. Прва група од двадесетак авијатичара пала је на Златибор почетком марта. Они су били смештени, као и све остале групе, на територији Првог равногорског корпуса јер се ту налазила и Врховна команда: пошто би их снабдели сељачким гуњевима и шајкачама да се не би разликовали од оста-

²⁶⁹ Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945, II, стр. 219.

²⁷⁰ Х. Вилијамс, Подобранци, патриоти и партизани..., стр. 277–278.

²⁷¹ Тито–Черчил, стр. 304.

²⁷² ВА, ЧА, 55–2–2.

²⁷³ Исто, 33–4–25.

лог света, сместили би их у имућније куће у околини Прањана. „Хранили смо их што смо најбоље могли а понекад би их напојали шумадинским чајем, који им се од првог часа много свидео.“²⁷⁴

Ваздухопловце је требало сачувати од Немаца, понекад их од њих претимати, лечити, хранити и скривати, често су добијани и немачки ултиматуми да се пилоти предају. Како се број оборених авијатичара повећавао до максималне цифре од 500, питање њихове безбедности и повратка у команде постајало је све актуелније. Пошто Михаиловић више није примао никакву савезничку помоћ, он је пилоте размештао по својим јединицама као доказ да ЈВУО још увек ужива савезничку подршку. Речено је и да би Михаиловић прихватио савезничку мисао чији би искључиви циљ био да организује евакуацију пилота. Командант 15. ваздухопловне војске САД је предложио да се код Михаиловића пошаље „неполитичка мисија“, која би организовала евакуацију савезничких пилота и авијатичарског особља. Спасилачки одред послат је 26. јула, по директној Рузвелтовој наредби. Група је добила изричита упутства: Она није смела да има функцију мисије за везу или групе за преношење обавештајних података. Њен једини задатак ће бити евакуација ваздухопловаца.²⁷⁵

На то, да ипак у питању није била само обична спасилачка мисија и да британска страховања нису била безразложна, указују речи Стивена Пенроуза (S. Penrouse), шефа бироа ОСС-а у Вашингтону: ако процуре подаци било коме од њих (Британцима или партизанима), излажемо се опасности да угрозимо наш рад у партизанској области, да упаднемо у блокаду и да сви послови буду уништени пре него што је операција започела.²⁷⁶

Боравак америчке мисије код Михаиловића изазвао је жестоке протесте НОВЈ, али не због страха да би службени Вашингтон могао у последњем тренутку да пружи политичку подршку Михаиловићу и ЈВУО, већ због страха од нежељених сведока. Свим официрима ОСС-а код партизана драстично је ограничено кретање.²⁷⁷ Ти официри завештавали су да је најважнији циљ партизана да униште ЈВУО и заузму Београд, а да добијено оружје и опрему уопште нису ни покушали да употребе како би зауставили немачко повлачење с Балкана. Партизани су били заинтересовани да заузму српске

²⁷⁴ З. Вучковић, Од отпора до грађанског рата, стр. 107.

²⁷⁵ Библиотека Института за савремену историју, Нерегистрована грађа Стејт Департамента (Збирка Ј. Марјановића).

²⁷⁶ Дража Михаиловић (1893–1946) Сиднеј, 1996, стр. 37.

²⁷⁷ Франклин Линдсеј је извештавао да се чланови британске и америчке мисије у Словенији налазе у некој врсти кућног притвора, а био им је онемогућен било какав контакт с партизанским командама. Надзор над његовим кретањем и акцијама повећан је до крајње тачке. Линдсеј више није могао да прикупља обавештајне податке јер му партизани нису дозвољавали контакт ни с непријатељским заробљеницима, нити са савезничким ваздухопловцима који су били евакуисани у Италију. Није добијао информације ни о кретању и распореду немачких трупа, или су му достављане са великим закашњењем, тако да нису имале никакав значај. Такође, није му био дозвољен ни контакт са аустријским становништвом уз предатну југословенско-аустријску границу, то је указивало на јасне претензије словеначких партизана на поједине области Аустрије. (F. Lindsay, Beacons in the Nigh, 178).

градове када би их Немци напустили, а не да спречавају њихово повлачење и није чак ни покушано рушење мостова и путева.²⁷⁸

Пуковник Хантингтон је 23. септембра известио како Тито сматра да је победа у грађанском рату обезбеђена и да није желео да савезнички официри (британски и амерички) буду сведоци његових напора да консолидује власт. О тој оцени Донован је обавестио председника Рузвелта као и о Титовој наредби да савезничке мисије кроз Југославију могу да путују само с његовом писаном дозволом. Али, никакве посебне мере нису предузете, чиме је још једном потврђено да Југославија није била поље виталних америчких интереса.²⁷⁹

Улазак Црвене армије у Србију имао је своју предисторију. Захваљујући споразумом са Иваном Шубашићем.²⁸⁰

Тито је добио међународно признање свог поретка и политичко одобрење за коначну офанзиву на Србију. Зато и није желео да предузме даље кораке на стварању јединствене југословенске владе пре него што дефинитивно потуче ЈВУО. Када га је Шубашић 30. августа 1944. (из Лондона) позвао да формирају јединствену владу, јер се немачке трупе на Балкану налазе пред поразом, Тито је то 6. септембра одбио уз објашњење да се још увек воде тешке борбе с окупатором и да је неопходно да се прво југословенска монархија стави на располагање НОБЈ. На енглеском преводу Титове поруке Антони Инд је забележио: „Ипак, није ли то лаж? Води ли он уопште неке борбе? Надам се да се Титовом захтеву неће поклонити вера без брижљивог проверавања. Ја сумњам да он прикуља своју снагу против Срба.“²⁸¹ Антони Инд је 12. септембра Черчилу рекао како је Титов одговор „незадовољавајући и злослутан“ и да он уопште не намерава да формира јединствену југословенску владу, односно да намерава „наметнути Југославији у тренутку ослобођења своју властиту владу, без сумње уз помоћ Руса“.²⁸²

Уместо разговора о новој влади, Тито је, изненада и тајно, 19. септембра совјетским авионом напустио Вис и стигао у Крајову. Ту је разговарао са командантима Црвене армије о снабдевању НОВЈ руским ратним материјалом, затимо предстојећим борбеним операцијама у Југославији.

²⁷⁸ K. Ford, OSS, 152.

²⁷⁹ В. Павловић, Од Монархије до Републике, стр. 247.

²⁸⁰ Први споразум између Тита и Шубашића потписан је 16. јуна 1944. на Вису. По том споразуму, Краљевска влада је прихватила федеративно уређење земље и предузела обавезу да изда декларацију о признавању „националних и демократских тековина народноослободилачке борбе“. Договорено је да се формира јединствена влада, а да се питање монархије не покреће до ослобођења земље. Затим су у Шубашићеву владу ушли Сретен Вукосављевић и Драго Марушић, па је она почела да функциониса као представништво НКОЈ-а у иностранству. Шубашић је 27. јула из дипломатских представништава Краљевине Југославије одстранио све присталице Драже Михаиловића, пре свега Константина Фотића, Живана Кнежевића и Богољуба Јевтића. Укинуо је сва војна изасланства Краљевине и у међународне организације поставио људе прихватаљиве за НОВЈ (Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије, стр. 443).

²⁸¹ Тито–Черчил, стр. 306. Черчил је 8. септембра у писму командантима штабова указао на то да долазак Црвене армије у Београд и Будимпешту може имати „најужасније политичке последице за Централну и Јужну Европу“ (Наведено према: Н. Поповић, Југословенско-совјетски односи, стр. 161).

²⁸² Тито–Черчил, стр. 311.

Потом је 21. септембра отпутовао у Москву на серију састанака са Стаљином. Док се у Лондону размишљало да ли је Тито дефинитивно отишао у „руски загрљај“, у Москви је 28. септембра издато службено саопштење о резултату разговора Тито–Стаљин. Речено је да је Врховни штаб НОВЈ прихватио совјетску молбу да трупе Црвене армије уђу у Југославију, као и да ће бити поштована цивилна власт нове Југославије.

Одмах по доласку Црвене армије у Србију, ЈВУО је предузела борбена дејства против Немаца у нади да ће се тако обезбедити сопствена политичка будућност.

Амерички поручник Крамер кренуо је 9. септембра са Равне горе у штаб Драгутина Кесеровића. Током путовања напали су га партизани. Крамер је забележио сурове сцене из грађанског рата и однос партизана према немачким официрима:

„Дана 22. септембра у малом селу северно до Дренове видео сам тела осморице цивила који су ножем били мучени до смрти.

Старији човек је ножем био посечен по лицу, а потом су им лобање биле разбијене кундацима. Млађи човек који је одбио да приступи партизанима био је страшно избоден по наређењу партизанке, која је то све посматрала. Фотографије ових тела такође имам. Ови људи су, нажалост убијени две ноћи раније, а ја нисам могао да стигнем тамо пре, па су тела почела да се распадају. Од партизанских заробљеника такође сам сазнао да су имали страшна наређења да убију или заробе америчке официре међу четницима. Моје убиство је наредио пуковник Љубо Вучковић.“²⁸³

Амерички официр могао је само на констатује како су немачке колоне несметано пролазиле кроз Србију док су се водиле одсудне битке између партизана и четника.²⁸⁴

Заробљен је поручник Крамер и спроведен је у Софију, совјетске официре највише је интересовало где се налази пуковник Мекдауел. Крамер је ослобођен 17. октобра интервенцијом своје команде.²⁸⁵ После разоружавања већег дела Кесеровићевих снага, делегација од четири официра Црвене армије тражила је да се преостали одреди ЈВУО ставе под јединствену команду НОВЈ, што је одбијено.

ЈВУО је за такав развој ситуације окривљивала партизанске снаге око Чачка, сврстане у тзв. Југословенску бригаду, под командом потпуковника Марка Месића: „овим дрским покушајем усташа и партизана Месића уда-

²⁸³ (Касније генерал-пуковник ЈНА, народни херој и начелник Генералштаба ЈНА) из партизанске Друге пролетерске дивизије и потпуковник Сава Бурић из 4. пролетерске бригаде (Наведено према: Момчило Павловић, Очевидац грађанског рата, „Историја 20. века“, 1/2007, стр. 173.

²⁸⁴ В. Павловић, Од монархије до републике, стр. 242.

²⁸⁵ М. Павловић, Очевидац грађанског рата, стр. 182–183.

рен је крај сарадњи између наших снага и јединица Црвене армије. Наша војска нема ни најмањег разлога да сумња да ће суд историје бити изречен у њену корист.“²⁸⁶

Времена готово да више није било – одлуке је требало доносити изузетно брзо. Сву одговорност на себе преузео је Драгослав Рачић: „Ми од Совјета не можемо да очекујемо ништа сем непријатељство. Енглези и Американци надиру из Грчке и са обала Албаније. Они су превише далеко да би нам олакшали садашњу тешку ситуацију. Ми морамо да се приближимо њима како би избегли уништење које нам припремају Тито и Руси. Ми не смемо дуго остати на досадашњем простору, јер чим Београд буде заузет, главни задатак Титов биће да нас уништи. Покушај да нападнемо Немце и тиме олакшамо ситуацију код Совјета показао се неуспешним јер Совјети заузимају непријатељски став према нама и онда кад имају видног доказа о нашој борби.“²⁸⁷

Драгослав Рачић је наредио да се све снаге концентришу у област Ивањице. Јединице је требало прикупљати у три фазе од 19. до 21. октобра. Рачић је истовремено заказао конференцију свих команданата корпуса и група корпуса како би се донела дефинитивна одлука о даљој судбини ЈВУО. „Почело је окупљање расутих јединица. Стање је било на ивици расула. Колебање и очајање претили су да потпуно растроје преостале снаге. Питање шта сада неминовно се наметало сваком од нас, и војнику и старешини. Свако је тражио одговор који би уливао неку наду. Али, тога није било, а никоме се није ишло даље. Било је очајно душевно стање код свих. До данас пред окрутним и зверским Немцима били смо ту, борили се и бранили своја огњишта, своје миле и драге. А сада, кад се свим тим недаћама ближио крај, а окупатору сигурна пропаст, ми морамо да одемо! Стварно више него очај. Али, другог није било. Тући се са бољшевицима било је више него лудост. Колебање је брзо сазрело у одлучност – удаљити се од Совјета.“²⁸⁸

На конференцији команданата одржаној 21. октобра у Ивањици Рачић је предложио да се крене ја југ, и то у два правца: 1. десни: Ивањица – Сјењница – Пештер – Беране; 2. леви: Каона – Студеница – Рудно – Нови Пазар – Тутин – Рожај – Беране.

Можда је тај план био много реалнији од оног који је усвојен. Али, ићи према Црној Гори значило је оставити на цедилу свог команданта, што огромна већина старешина није желела ни по коју цену. Осим тога, могућ-

²⁸⁶ „Поклич“, 27. новембра 1944, 1 – Марко Месић је био командант свих хрватских трупа код Стаљинграда. Заробљен је 2. фебруара 1943. За исказану „храброст у борби против бољшевика“ постао је „велики официр хрватског гвозденог пука“ и одликован је немачким гвозденим крстом. (Бранислав Страњаковић, Титов покрет и режим у Југославији, Г. Милановац, 1992, стр. 119), чак је и Ђилас био скептичан према тој јединици и његовом команданту: „Мој утисак је био да је Месић дубоко деморалисан и да је, као и многи, преокренуо ћурак да би се спасао од заробљеничких логора. Било је неке неуспешности, непомирљивости између циља коме је јединица требало да служи и начина на који је њено људство требало у тај циљ да буде убеђено.“ (М. Ђилас, Разговор са Стаљином, стр. 31).

²⁸⁷ ВА, ЧА, 77–4–18, директива: „О. бр. 74“.

²⁸⁸ Наведено према: Књига о Дражи, II, стр. 217.

ност искрцавања англоамеричких снага на Јадрану била је више него магло-вита, а тешко проходан црногорски терен могао је лако да представља смртоносну клопку. Расправу је прекинуо Драгиша Васић: радити онако како је чича наређивао. Тако је одлучено да се крене у Босну за врховном командом.

У почетној фази повратка партизана у Србију, на површину су изби-ле и прве разлике између врха КПЈ и партијске организације у Србији у оцени будуће улоге Србије у Федеративној Југославији. На први поглед то је био спор о тактици политичке борбе. Благоје Нешковић, челни човек српске партијске организације, предложио је, 16. јула 1944, што скорије оснивање Комунистичке партије Србије, као што су своје организације још од 1937. имале Словенија и Хрватска, „јер непријатељ и непостојање ЦК користи као аргумент против Партије“.²⁸⁹

Али, Тито није желео да дозволи стварање КП Србије док се не регу-лише положај Војводине, Косова и Санџака, јер се још увек плашио „срп-ске хегемоније“, па је тај предлог одбио 22. јула. Објашњење је било да Срби морају прво да сазову своју антифашистичку скупштину и да остваре значајне војне и политичке резултате: „Извршите све припреме, а сам конгрес моћи ћете одржати после заседања Савета, у погодно време, када ћете моћи на конгресу већ показати значајне политичке и војне резултате. Ако би одржали конгрес сада, он би имао далеко мањи значај.“²⁹⁰

Тито је страховао од неокомуниста, које је Нешковић желео да укључи у рад Скупштине, па је одмах у Србију послао Сретена Жујевића, који је та-мошњу ситуацију оценио сасвим друкчијим речима од Нешковића. У писму Титу од 5. септембра 1944. изрекао је суштину приступа врха КПЈ Србије: „Одржавање већа крајем овог месеца због следећег: предвиђени људи су слу-чајни, узети из нужде, већином непроверени и из уског дела Србије, који није политички најизразитији. Постоји могућност да нас извесни овако скупљени људи, који нити су из објективних разлога редовно изабрани, нити предста-вљају цео српски народ и нису нарочито везани за борбу и покрет, дезавуишу брзо у најважнијим питањима.“²⁹¹

Истога дана Жујевић је писао Нешковићу: „Не треба пренаглит и донети одлуке, те довести се у положај у којем би нам се још више ствари комплико-вале; скупштину треба одржати тек после потпуне војничке победе. Видићемо шта ће Стари (Тито) одговорити, он то боље зна, па ћемо тако поступити.“²⁹²

За разлику од успоравања одржавања српске антифашистичке скупшти-не, врх КПЈ је убрзавао оснивање војвођанске скупштине. Комунистима у Вој-водини је 18. септембра писано како треба настојати да се та скупштина што

²⁸⁹ Документи централних органа КПЈ, књ. 18, стр. 288.

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ Исто, стр. 310.

²⁹² Исто, стр. 311.

пре сазове: у погледу одлука и органа која ће она изабрати угледајте се на ЗАВНОБИХ и ЗАВНОХ. Разлика ће бити у томе што питања државноправног положаја Војводине не треба заоштравати у одлукама јер о томе треба да одлучи сам народ после ослобођења.²⁹³

Врх КПЈ је 19. септембра 1944. забранио одржавање и дистрибуцију Окружнице ПК КПЈ за Србију од 1. септембра, „јер је неправилна. Сутра полази курир с нашим писмом за вас“.²⁹⁴ Благоје Нешковић је истог дана покајнички одговорио да „другу Црном“ није показана коначна верзија Окружнице, јер је он већ био отпутовао. Тада, суочен с реалношћу, известио је и о врло слабом стању КПЈ у многим местима у Србији. А у окрузима у којима нема партијске организације (Краљево, Поморавље, Крагујевац, Чачак, Ужице, Шабац, па и Пожаревац и део Зајечарског и Ваљевског округа) стојимо пред проблемима да већ сада извлачимо другове из јединица и са разних терена, да их припремамо код нас за партијске и друге функције на тим територијама. Ту нарочито спада Краљево и Поморавље, где немамо ништа, а одакле у јединицама имамо мало другова. Јер, каква ће то народноослободилачка власт, команде места и подручја бити сутра у ослобођеном, на пример, Краљеву, кад немамо ниједног мештанина члана Партије који ће се ставити на чело тих органа власти и војске, који треба да окупе све остале људе око себе. Испало би тако да се у те органе враћају непоуздани, чак и непријатељски елементи.²⁹⁵

Србија је ратне циљеве КПЈ прихватила на Великој антифашистичкој скупштини одржаној од 9. до 12. новембра 1944. Скупштина је сазвана на брзину, непосредно после ослобођења Београда, док су у многим крајевима Србије још увек вођене борбе против немачке војске. То говори да се новим властима журило да наметну своју вољу како би се што пре легитимисали на било који начин у највећој републици и најбројнијем народу у Југославији. Тај процес пратили су неконтролисана одмазда и суров обрачун са остацима поражених снага, њиховим симпатизерима и грађанском класом.

Основни циљ одржавања Велике антифашистичке скупштине био је да се покаже како је успостављање комунистичке власти нешто најзначајније у дотадашњој српској историји. Та скупштина требало је да означи „нову славну страну“ у историји Србије, почетак „нове ере народног живота“.²⁹⁶

И површно читање документа с те стране даје тужну слику „представника народа“, који су били далеко од било каквог разумевања одлука које

²⁹³ Документи централних органа КПЈ, књига 19, стр. 431.

²⁹⁴ Исто, стр. 511.

²⁹⁵ Факсимил документа објављен у: Перо Симић, Тито, Тајна века, Београд, 2009, стр. 184.

²⁹⁶ Тито је као „зачетник“ те нове ере, и „неимар наше југословенске федеративне“ државе. Речи које је маршал упутио Србима унеће истинско спокојство и још више очеличити нашу веру у будућност Србије и у будућност Југославије. Његове умне и херојске речи саслушали су делегати са најдубљом пажњом и поздравили их с највећом радошћу. Већ данас те речи пролазе широм земље и сваком човеку добре воље говоре да се, док још траје рат, док се руши царство фашистичке тираније, на овоме слободном тлу постављају основе лепшег народног живота у будућности; „Политика“, 10. новембар 1944, стр. 1.

су бранили и на крају усвојили. Титов говор, који је трајао око пет минута, делегати су 12 пута прекидали клицањем и бурним, неконтролисаним аплаузима. Скупштину је отворио Нешковић, а после њега уследили су поздравни говори Титових блиских сарадника и представника других република...

Делегати су прихватили све одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, којима су „постављени темељи демократске федеративне Југославије“ и прихватили су захтев да осуде своје издајнике, пре свега генерала Михаиловића. Према речима Александра Ранковића, Србија је морала да прихвати равноправност свих југословенских народа и „слободу њиховог самоодређења“, као и да се одрекне хегемонизма. Само тако она ће бити „изнутра слободна а споља јака у заједници са народима Југославије“. Морала је и да се одупре „разним реакционарима“ који су оптуживали комунисте да су поцепали српске земље и тако историјски ослабили српски народ за рачун Хрвата и других народа.²⁹⁷

Појачани прогон Срба и Црногораца из Косовске котлине

После капитулације Италије целу окупациону зону на Космету преузела је Немачка, задржавајући дотадашњи квислиншки апарат са којим је уско сарађивала. Немачки окупатор се поставио као ослободилац албанског народа на Космету. Дао је сагласност и подршку великоалбанској концепцији за расељавање Срба, нарочито насељеника, из средишта Космета у којем су се још задржавали. Под покровитељством Друге призренске лиге делује терористичка албанска организација „Црна рука“ („Dora e zeze“) која је основана годину дана раније у Пећи на иницијативу Џафера бега Махмутбеговића. Организација се проширила по целом Космету. Припадници ове организације су безочно, усред белог дана, из ватреног оружја убијали Србе у граду и на селу у циљу да их принуде на „добровољно исељавање“.²⁹⁸ Између „Црне руке“ и квислиншке власти постојала је интерна подела делатности. „Црна рука“ врши притисак за исељавање, а квислиншка власт „излази у сусрет“ захтевима за издавање пасоша, под условом да сваки подносилац оваквог захтева потпише изјаву да се „добровољно“ исељава. У том погледу су квислиншке власти биле врло експедитивне: сваки подносилац захтева добијао је пасош за два дана.²⁹⁹ Међутим, тек је требало чекати у избегличким сабирним центрима на транспорт за исељење.

Психозу несигурности и страха је највише унео тзв. Косовски пук (Regjiment Kosova) који је образован у новембру 1943. у косовској обла-

²⁹⁷ „Политика“, 10. новембра 1944, стр. 1.

²⁹⁸ ВА, Нда, 43А-3-64.

²⁹⁹ Исто, 40-4-69.

сти под покровитељством Џафера Деве, министра унутрашњих послова „Велике Албаније“. Командант Српске државне страже у косовској области, бивши коњички пуковник Југословенске војске Бајазит Бољетинац, добио је 20 дана „одсуства“ од председника српске владе Милана Недића да би привремено командовао Пуком као казненом експедицијом. Пук је 3. децембра 1943. године отишао из Косовске Митровице у Пећ. У месечном извештају Окружног начелства у Косовској Митровици од 6. децембра 1943. наводи се:

„Једна група грађана овога округа албанске народности (800–900 људи) отишла је за Албанију као добровољци ради сређивања прилика у Албанији. Ова група одведена је у Албанију одавде по претходном приману целокупне ратне опреме на челу са командантом Српске државне страже Бајазитом Бољетинцем и министром унутрашњих послова Албаније г. Џафер Девом“.³⁰⁰

На маршу од Митровице до Пећи, припадници Косовског пука извршили су рацију у српским селима и насељеничким збеговима у рејону Ђураковца и стрељали више од 30 Срба у Ракошу. У избегличком логору у Ђураковцу индустријским уљем отровало се 34 човека; у селу Сиги у Брестовику убили су 26 Срба. Велике злочине учинили су у Пећи и Истоку. Претресали српске куће, тражили оружје, премлаћивали људе, одводили их у затвор и излагали језивим мукама да би их нагнали да кажу где крију оружје. Кретање Срба мештана ван села је било крајње ризично; сачекивали су их на друмовима и на имањима и убијали их. Арбанашки башибозук упада у српска села, пљачка стоку и покретну имовину, врши насиља и убија људе. Дешавало се да и жене буду пресретане, силоване, па и убијане, иако је по арбанашком обичајном праву била срамота напасти жену.³⁰¹

Срби мештани су због злочина који су вршени над њима напуштали своје домове и села, појединачно и групно, те као избеглице живели у избегличким центрима по Космету. У својству унутрашњих избеглица успевали су да добију пасош за исељење, или да се илегалним каналима пребаце преко границе у унутрашњост српског управног подручја.

Између 3. и 25. фебруара 1944, Ибарски Колашин се други пут нашао на удару арбанашког башибозука. Повод за напад на Колашин уследио је ради наводног обезбеђења огњишта муслиманским породицама које су избегле из Санцака у Метохију под терором четничких јединица. Арбанашки националшовинисти су говорили муслиманима да треба истерати српски живаљ из Ибарског Колашина с обзиром на то да се он налази на територији „Велике Албаније“ и тај предео населити избеглицама муслиманима.

³⁰⁰ Исто, 43А–3–64.

³⁰¹ Опширније види у: Исто, 44–77–2, 40–8–67.

Мобилисане арбанашке снаге из 10 косметских срезова и муслимани из Штавичког среза (Тутин) са око десеторо људи напали су Колашин; напад су започели муслимани из правца Рибарића, а затим Арбанаси из Дренице и Метохије. Становништво Колашина пружио је оружани отпор, али није могло одолети бројно јачим снагама. Повлачило се уз падине Рогозне на којој су (на српско-арбанашкој квислиншкој граници) биле постављене заседе нападача, али су оне вешто избегнуте. Висок снег отежавао је повлачење. У борби је погинуло 40 и рањено 20 Колашинаца, иза којих је остало 69 убијених жена, деце и стараца. Нападаци су спалили 35 села са 900 кућа, опљачкали покретну имовину и одвели четири заробљене девојке. Избегло је више од осам хиљада Колашинаца.³⁰²

Претње и уцене, затварања, премлаћивања и убијања нагнали су насељенике из преосталих насељеничких села да траже пасоше за иселавање на српско управно подручје. Преостала села и центри су били: Пожарање и Садовина у Горњем Поморављу; Сазлија, Старо Село и Урошевац у Неродимском срезу; Старо Грацко, Суви До, Липљан, Штимље, Косово Поље, Врело, Приштина, Обилић и Девет Југовића у централном делу Косова.

Сиринићка Жупа, која се простире са обе стране горњег дела Лепенца, на североисточним крајевима Шар-планине, припадала је бугарској окупационој зони. Народ тога краја био је листом опредељен за борбу против окупатора. Бугари су, почетком окупације, заузимали непријатељски став према Шиптарима, а Србима се представљали као пријатељи. Такав однос убрзо су изменили, формирајући контрачете и дозвољавајући деловање балистима и вулнетарима. Сви заједно, учествовали су у борбама против Шарпланинског партизанског одреда који је, упркос тешким условима и повременим кризама, дејствовао на том терену. Бугарски војници и њихови домаћи сарадници сурово су се обрачунавали са српским становништвом које је подржавало и помагало народноослободилачки покрет. О примењиваним репресалијама уверљиво говори детаљ из писма Ане Симић, упућеног 1944. године, Бошку Чакићу, комесару Главног штаба:

„Две другарице (Горданине сестре) су ексерима поткивали, ништа нису признале. Пре стрељања два омладинца су певала, а то је још више разбеснело Бугаре и контрачетнике“.³⁰³

Бугарске власти су, марта 1944. године, у Врбештици ухапсиле 23 лица, углавном чланове породица партизана и појединце који су и дотад били хапшени или интернирани, па пуштани. Пребацили су их у Штрпце и затворили у зграду основне школе. Ту су десеторо ослободили, а тринаесторо спровели у Качаник, где су их 1. априла, на месту званом Топле воде, стрељали. Били су

³⁰² Бранко Бошковић, Насељеници на Косову и Метохији (1918–1941) и њихов прогон (1941–1944), Приштина, 1993, стр. 139–143. Народна библиотека Србије, Београд.

³⁰³ Никола Видачић, На обалама Неродимке..., стр. 228.

то: Анђелко Цветковић са сином Јованом, Сибин Томић и његова снаха Цвета, Риста, Цвета, Душан, Милан и Станоје Сталетовић, Анђелко Ђорђевић, Миладин Јоксимовић, Мита Стефановић и Стаја Кузмановић.³⁰⁴

Велика трагедија задесила је народ овог краја 30. јуна 1944. године. Тога дана сахрањен је један бугарски војник који је погинуо у борби против партизана. Сахрани је присуствовао и отац погинулог војника. Квислинзи су приморали велики број људи да присуствују сахрани.

Војников отац зачудио се толиком броју присутних. Најстарији официр објаснио му је да ће после погребца, за одмазду, сви бити стрељани. Бугарин се успротивио говорећи како народ није крив и био је толико упоран да је издејствовао од официра обећање да се то неће догодити. После погребног обреда, грађанима је саопштено да могу слободно да се разиђу и оду кућама.

Међутим, изван црквеног дворишта, док су се људи кретали према својим кућама, започела је хајка. Хватани су сви, без разлике: старци, жене и деца у наручјима мајки. Школска зграда у Штрпцу претворена је у затвор. Из ње је, 30. јуна, изведено 50 лица. Међу њима било је тринаесторо деце млађе од седам година. На ракановачкој ливади покошени су митраљеским рафалима. Стаји Марковићу, политичком комесару Шарпланинског одреда, убијени су: отац Риста, мајка Стојанка и супруга Савета са близанцима Јованом и Јованком у наручју. Дванаест дана после овог злочина, погинуо је и Стаја Марковић. Заједно с њим погинуо је и Цветко Грбић, један од најхрабријих шарпланинских партизана. И, њему је, 30. јуна, на ракановачкој ливади убијено пет чланова породице: мајка Стоја, брат Војислав и супруга Драгиња са трогодишњом кћерком Надом и седмогодишњим сином Миладином. Стојиљку Сталетовићу убили су супругу Горицу са четворо деце од три до седам година старости. Страдале су и друге партизанске породице. Из качаничког затвора доведен је Милутин Николић и стрељан заједно са супругом Иваном и кћерком Добрилом. Стрељане су: мајка Стоја и сестра Ценка, партизанке Драгиње Николић. Тога дана је на ракановачкој ливади убијено 43 лица.

Истовремено, у близини, у Гушавцу, стрељано је још седморо, тако да је број жртава заокружен на 50. Убијени су најближи сарадници партизана Димитрија Стефановића: супруга Јулка са сином Властимиром, таст и ташта Душан и Зорка Реџић и свастика Горица са двоје мале деце Милицом и Слободанком.

Трогодишњи Добривоје, који се за време стрељања налазио у наручју деде Драга Градочевића, остао је у гомили лешева неповређен. Када су злочинци полазили и напуштали стратиште, почео је да се извлачи. Чео се његов плач и један од припадника контрачете вратио се, набио га је на бајонет и пребацио у оближњи шумарак.

³⁰⁴ Милутин Богићевић, Хроника НОБ-а Сиринића, Приштина, 1986, стр. 176–177.

Бугарски војници, припадници контрачете и балисти су, 15. августа, у селу Драјковцу, покупили све одрасле мушкарце које су затекли у кућама. После мучења и злостављања у центру села, пустили су их, осим браће Стаје и Стојиљка Стојановића и Мира и Бора Радића, које су стрљали код цркве.³⁰⁵

Лов на људе у Урошевцу

Док је још трајало преузимање власти и запоседање вароши од стране немачких јединица, 11. септембра 1943. године у Урошевцу се догодио изузетно тежак злочин. Шиптарски полицајци открили су Трајка Грковића, секретара Месног комитета КПЈ, који је живео илегално. Покушали су да га заробе. Он је пружио отпор ранивши из пиштоља двојицу полицајаца. Да полицајцима не би жив пао у руке, последњим метком извршио је самоубиство. Рањавање два квислиншка полицајца искоришћено је као повод за масовно убијање српског и црногорског становништва. Шиптарски квислинзи организовали су, тога часа, прави лов на Србе и Црногорце у Урошевцу и суседном Некодиму. Сваког Србина и Црногорца кога су срели на улици, без речи су убили. Људи, чији су животи били угрожени, скривали су се, али су зликовци упадали и у долове.

Полиција и балистичке банде које су, 11. септембра увече, упале у Некодим, на превару су измамљивали људе из кућа и убијали их. Како би их што лакше обманули, прво су ухватили Марка Дамјановића са два сина и наредили му да позива поједине сељане. Прикупили су 12 људи и извели их у шуму више сеоске цркве. Ту су их подвргли страховитим мучењима. Свуда по телу боли су их бајонетима, вадили им очи и неке кастрирали, да би их, тек потом, поубијали. Марко Дамјановић искористио је тренутак непажње својих спроводника и побегао, али су га после неколико дана ухватили и убили. Те ноћи убијени су му синови Војо и Вуко. У највећим мукама подлегли су очеви и синови: Павић и Петар Савовић, Деспот и Аца Богошевић, Данило и Перо Комад, Марко и Манојло Муришић, с њима је убијен и Благоје Поповић.³⁰⁶

За неколико сати убијена су 43 Србина и Црногораца, међу којима су из Урошевца били: Војислав Марјановић, Милан Бакић, Љубомир Љамић, Магдалена Димитријевић, њен син Богдан и Богданов син једногодишњи Владимир, Илија Синадиновић и други. Из Засеока убијени су: Ђорђе Булатовић и Драгомир Марић; из Насипа Ђорђе Милићевић, као и десетине других из вароши и суседних села. Била је то трагедија какву Урошевац у својој историји није доживео.

³⁰⁵ Исто, стр. 192–195.

³⁰⁶ Јеврем Дамјановић, Косовска Голгота, Београд, 1988, стр. 76.

Зликовци су били немилосрдни. Рањенике су одмах убијали испаливањем више хитаца у главу. У већ мртве људе изнова су пуцали и решетали их. Према Србима и Црногорцима испољена је необјашњива мржња која је, за свакога ко логички мисли, апсолутно несхватљива. Не зна се до када би трајао покољ да група грађана шиптарске националности, припадника и симпатизера народноослободилачког покрета, није отишла код среског начелника Муртезе Шаћирија и захтевала да се престане са убијањима. Негде око 23 сата, срески начелник је преко добошара обнародовао наређење да се престане са злочинима и да се обуставе напади на домове српског и црногорског становништва.³⁰⁷

Убијање на улицама Урошевца није био спонтани чин разуларене руље, огорчене рањавањем двојице квислиншких полицајаца. Била је то смишљена акција шиптарских квислинга у којој су учествовали: жандарми, полиција, балисти и вулнетари, али и друга наоружана лица. Пошто се у граду налазио велики број избегличких породица из околине, циљ им је био да се преостали Срби и Црногорци присиле на исељавање. Чим је саопштено наређење да се престане са злочинима, беспримеран лов на људе био је обустављен.

Нова личност Џафер Дева, као наследник Илијаза Агушија, подиже духове, охрабрује их и помоћу својих нових управних чиновника „косовара“ заводи оно старо. Бивши чиновници из старе Албаније или су отпуштени или су сами побегли. Шири се крилатица: „Сви на окуп под оружјем, земља је наша – потпуна самосталност“. И стварно, обећано им је дато. Препоручује се наоружавање свих преко 15 година старости. У томе успевају. Пљачка до сада две одступајуће окупационе војске, могућност повољне куповине од оних који су посели магацине и разоружавали војску. Да поменем један интересантан случај: у Урошевцу близу циглане, где је био смештен велики број породица (Вујовића) налазио се, под стражом, овде-онде закопан војни бензин. Продавали су га они који су га чували тј. и једни и други и њихови сарадници. Када је ствар откривена, бацили су кривицу на ове честите Херцеговце и одмах ухапсили 36 људи с намером да их стрељају уколико утврде кривицу. Моментално је извршен претрес и није нађен ни један литар, а касније је утврђено да су сасвим невини. Батине их нису мимоишле. Када су открили кривце, запређено им је да ће сви изгубити животе. Некако су успели да се извуку.³⁰⁸ Ту је, заправо, почетак новог исељавања. Тих дана одигравају се у Санџаку и Сјеници веома познате ствари које су ишле у прилог не само Србима у тим крајевима, већ још више Србима на Косову. Случај код Пећи и Ђаковице био је исти иако нису криви и немају појма шта се одиграва.

³⁰⁷ Никола Видачић, На обалама Неродимке, Нови Сад, 1976, стр. 213–214.

³⁰⁸ АЈ, 110–622–18639. Извештај о тешком стању Срба на Косову Г. Министру социјалне политике и народног здравља Динчићу, пов. 1328, од 4. јануара 1944.

Пропаганда ради своје. Криви су сви Срби у целој Србији – тумаче они. Освета мора бити извршена па ма на коме. Користећи прилику, добровољачка „казнена експедиција“ Џафера Деве, од 1.500 војника, под командом Бољетинца, при пролазу кроз Пећ, Ђаковицу и целу Метохију није оставила Србина кога је спасила. Иду ка Призрену. По изјави Душана Вртикапе, веома поштенос, угледног и веродостојног човека, угледнији Арнаути одржали су у Призрену састанак на коме је донета одлука да се изврши покољ Срба у тој околини при наиласку поменутих. Не знам да ли мисли на све.

„Такав састанак одржан је у Урошевцу у суботу 11. о. м. коме је присуствовало 40 угледних Арнаута. Нису се тога дана сложили. Наређено је продужење сутрадан. Коначни резултати нису нам познати. Душан Вртикапа и један Миличевић, који говори као матерински арнаутски сазнали су предмет разговора. Наговештен је овакав резултат са прве седнице: Већина за исељење, једна мањина за покољ и пљачку, друга мањина заостанак и живот у заједници. Наговештавају се слични састанци у срезу Грачаничком. Шта ће се све решити не могу рећи, али је једино истинито: по исказима свих долазећих узевши их ублажено стање Срба нарочито насељеника је врло тешко и неиздржљиво. Као видан доказ је стално пристизање породица у све већем броју. У току последњих 7 дана дошао је 71 вагон, рачунајући да у доста вагона има по две породице, има око 90 породица. На утовар чека много породица, преко 300 породица је приспело. Станично особље треба да вагоне чак и преко Немачке реонске надзорне службе у Косову Пољу и Краљеву.

1. Да би тај живаљ ако се већ мора иселити могао сачувати животе са собом понети оно најнужније, у име свих упућујем Вам молбу за следеће:

2. Да Ви Господине Председниче пружите хитну помоћ, у погледу заштите на било какав могући начин, да се стање побољша и омогући даљи живот на Косову.

3. Ко нема могућности да се тај неиздрживи притисак отклони – издејствује легални и мирно исељење, како би им се животи осигурали, а још што је важније поштедели пљачке и батињања пред полазак како су то последњих дана убичајили.

Да се организују у споразуму са Комесаријатом за избеглице пријем у вези распореда. На овом месту да поменем тешкоће по прелазу. По наређењу немачких власти све ове породице морају издржати карантин од 12 дана у Равном Гају код Кнића...

С обзиром да су магацини за смештај на станици Кнић мали, а место карантина удаљено 3 км, постоје сувише велике тешкоће нарочито у наступајућим хладним данима. Дакле, издејствовати да се укине, јер и зима иде том у прилог, или да се још негде на згодном месту оснују. Могао би Државни дезинсекциони воз на некој подесној успутној станици вршити дезинсекцију поступно.

Све горе речено односи се више на насељенике – колонисте, него на староседеоце тј. за сада све оне који су се тамо доселили после 1912. године. Није стање много боље ни код староседеоца. У свему скоро исто само што не врше још притисак за иселење. Напомињем да се тамо налази било као избеглице, било на својим имањима око 1.000 насељеничких породица. Овде не долазе у обзир породице староседелаца и варошана које имају намеру, односно које ће морати да се иселе.³⁰⁹

Осим масовних убијања, после пада Мусолинија и капитулације Италије, свакодневно су убијани појединци или мање групе људи. То је трајало до ослобођења, с том разликом што су, у другој половини 1944. године, убиства била ређа него до тада.

У Косовскомитровачком срезу убиства је било мање него у другим крајевима, јер је и у селима остао мањи број Срба. У село Жеровницу, 10. октобра 1943, упала је група од десет балиста која је убила браћу: Мија, Спира, Мирка и Станоја Радојковића, као и још два члана ове сиромашне фамилије. Убице су биле комшије из истог села: Хетем Авдија, Мехмет Исмајили, Мурат Дибрани и Ахмет Халити. Овај злочин пријављен је немачким властима у Косовској Митровици, које су сву четворицу извели пред војни суд и стрељале.³¹⁰

У децембру 1943. године, док је ишао у шуму по дрва, убијен је Добрија Млађовић из Жеровнице. Касније, 12. септембра 1944. године, када су се немачке трупе повлачиле на свим фронтovima и док се очекивало ослобођење, у Кориљу, селу надомак Косовске Митровице, балисти су починили тежак злочин. Њих око петнаесторо упали су у село и у две куће везали све заточене мушкарце. Убили су Сретка и Цветка Милатовића који су напустили град да би се склонили од бомбардовања. Док су их везивали, Цветкова супруга Анка молила их је да их не убију, препознавши једног од њих. Зато су њу прву убили. Потом су убили још два брата Анђелковића, Јордана и Трајка, са синовима Јанком и Стојаном. Крв и мртви људи нису им сметали да силују једну жену у кући. Злочинци су, затим, убили и Димитрија Миткића, који се враћао кући пошто је одрадио смену у Трепчи.³¹¹ Последњи злочин у Косовској Митровици извршен је само један дан пре ослобођења града. Док је ишао улицом, без икаквог повода, убијен је Милан Малишић.

У Вучитрнском срезу терор и прогон Срба и Црногораца добио је велике размере после септембра 1943. Људи нигде нису били сигурни, ни у кући, ни на путу ни на њиви. Срби и Црногорци убијани су свуда и у свако време. Слично је било и у Грачаничком срезу. Једна група сељака враћала се са пијаце у Приштини и на путу је нападнута. Убијени су Ђорђе Суботић и Ристо Цвет-

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ Наведено према Б. Божовић, М. Вавић, Сурова времена..., стр. 390.

³¹¹ Исто.

ковић. У Обилићу, балисти су убили: Симу Матића, Јанка Огњановића, Петра Јовановића и Лазара и Љубомира Илића. У Лугу је убијен Божо Лалић.³¹²

Убијани су и они Срби и Црногорци који су се, да би сачували главе, склањали у друга места. Тако су познати пећки трговци, браћа Живко и Гале Рајевић, октобра 1943. године, убијени усред дана, на улици у Тирани. Бивши шпански борац Емруш Мифтари јавно је причао у Пећи како их је лично убио.³¹³

Србе и Црногорце приводили су, хапсили и злостављали сви квислинзи, без разлике: жандарми, полицајци, балисти и вулнетари. Настојали су да их што више понизе само зато што су били Срби и Црногорци. Најдрастичнији пример догодио се 6. јула 1944. године у Приштини. У кола натоварена камењем упрегли су Србе и нагнали да их возају градским улицама. Све време су са њима поступали као да су волови, тукући их без престанка камцијама и моткама. За то време, злочинци су се смејали и веселили, видевши у свом поступку духовитост. Понашања ове врсте убедљиво говоре о ситуацији у којој су се налазили Срби и Црногорци на Косову за време окупације. Положај је био тим тежи ако се имају у виду силовања, отимања жена и девојака, пљачке и масакрирања. Иако је стање било неподношљиво, Срби и Црногорци су одолевали и издржавали, верујући чврсто у долазак бољих дана када ће престати окупација и настати слобода.

Србија и Црна Гора биле су егзистенцијална уточишта за изгнанике са Косова и Метохије. У 1943. и 1944. години, међутим, избеглице су биле усмерене само на Србију, у којој није било глади као у Црној Гори; услови за живљење у целини били су бољи, а пошто су протеривања вршена са Косова, Србија је била ближа, одлазак је био безбеднији, а избеглице су организовано прихватане и помагане.

Највећи део избеглица ишао је преко Косовске Митровице и упућиван у Равни Гај, код Кнића, у коме се налазила карантинска станица. Један од центара за прикупљање био је у Рашки, где су се избеглице осећале сигурније него у Косовској Митровици. У Рашку је из Косовске Митровице била премештена и Испостава комесаријата за избеглице, док је избегличка кухиња остала. После извесног времена, избеглице су из карантинске станице распоређиване по разним местима у Србији. Да је био велики број људи може се закључити по преписци коју је водила Испостава. Она је, 10. децембра 1943, јавила избегличкој кухињи у Крагујевцу да је тога дана у Равни Гај отпремљено 105 избеглица из Урошевца. Истог дана обавестила је Комесаријат за избеглице у Београду да је најављен велики прилив избеглица са Косова и Метохије, па се захтева да се од немачких власти издејствује одобрење за прихват неограниченог броја избеглих.³¹⁴

³¹² ВА, НОВЈ, 223–10–26.

³¹³ Зборник, I/19, док. 52.

³¹⁴ АЈ, 110–622–18639.

Велики талас избеглица кретао се и августа 1944. године. Транспорт у Србији био је отежан због прекида железничког саобраћаја у Ибарској долини. Избеглице из Урошевца, које су у Косовску Митровицу стигле у 22 вагона, 6. августа, наишле су на тешкоће у погледу даљег кретања. Само 24 лица из овога великог транспорта успела су да се снађу и оду у Србију, а осталих 396 задржани су у Косовској Митровици. Крајскомандантура је издала наредбу да се сви морају вратити у Урошевац, што је међу њима изазвало панику. На срећу, нађено је повољно решење. Пословођа избегличке кухиње Бошко Раца посредовао је код крајскомандантуре да се избеглице до даљњег задрже у Косовској Митровици. Гарантовао је да ће за њих осигурати смештај и исхрану док пруга не буде оспособљена. Крајскомандантура је уважила интервенцију. Избеглице су напустиле вагоне на железничкој станици и смештене су у двориште православне цркве и у кућама Срба и Црногораца. Ово је била посебна група избеглица која је у Равни Гај стигла 21. августа.³¹⁵

Велики број избеглица налазио се и у Рашки. Крајем септембра 1944. године, ту их је било 400 до 500, већином жена и деце. То није била коначна бројка јер се њихов број стално повећавао.³¹⁶

Велики број избеглица није био евидентиран јер су се смештале код рођака, што се посебно односило на становништво Ибарског Колашина. Они су претходно остајали у Ибарској долини, одакле су повремено кришом одлазили на имања да би бар нешто од летине прикупили и затим се поново враћали.

Неевидентирани су и избеглице које су напустиле имања и задржале се у градовима и збеговима на Косову и Метохији. Приштина, Пећ, Урошевац, Косово Поље, Косовска Митровица и друга места била су пуна избеглица које су у њима живеле. Издржавали су се надничарењем или, што се односи на мањи број, запошљавањем. Крајем 1943. године, на пример, насељеници из свих села талиновачке општине, Танкосића и Прелеза, напустили су имања и домове и дошли у Урошевац. Како је од раније много избеглица стигло у град, њихов смештај био је отежан. Није био редак случај да је у малом једнособном стану живело и по пет породица. Уз ово, познати су збегови у Пећкој патријаршији, Злокућану, Ђураковцу и другим местима у којима су се избеглице задржавале или боравиле све време окупације. У Гораждевцу, код Пећи, 55 српских породица прихватило је око 120 избеглих породица из околних места.

И у општинама које располажу евиденцијом, уочава се да спискови нису потпуни. После издавања књиге са именима жртава фашистичког те-

³¹⁵ Владимир Дедијер, Антун Милетић, Протеривање Срба са огњишта 1941–1944. Сведочанства, (55), стр. 885–887. Испостава комесаријата за избеглице Косовска Митровица – Комесаријату за избеглице и пресељенике – Одсеку за збрињавање избеглица, бр. 1433, од 18. августа 1944. Косовска Митровица.

³¹⁶ Др Слободан Милошевић, Избеглице и пресељеници на територији окупираних Југославије 1941–1945, Београд, 1981, стр. 56–57.

рора у Косовској Митровици, пријавило се неколико десетина лица приговарајући да им рођаци нису обухваћени. У Ракошу, апсолутно је утврђено, стрељана су 63 лица, а евидентирано их је 45, док њих 18 није уврштено у спискове, нити им се знају имена. Непотпуност је последица великог закашњења у прикупљању података. Хиљаде породица се одселило и о њиховим члановима није имао ко да пружи податке.

У постојећим списковима, углавном, нема активних и пензионисаних жандарма, финанси, председника и деловођа општина, затим нема свих имена убијених свештеника, као и других лица за које се својевремено говорило да су „режимски људи“ или „слуге режима“. Они су највише убијани у првим данима окупације и не може им се оспорити да су, као и остали, били жртве фашистичко-квислиншког терора.

Мора се имати у виду да Срби и Црногорци нису гинули само на својим огњиштима или у близини својих домова, многи су се смрзли у Руговској клисури, одлазећи у Црну Гору, многи су од последица терора и прогона оболели и помрли у избеглиштву. У избегличком логору-збегу у Бару, умрло је, према проценама оних који су били у њему, око 300 деце млађе од пет година. Покосила их је дизентерија. У збегу у Пећкој патријаршији регистроване су 102 умрле избеглице, а у Ђураковачком збегу 15. За остале нема података.

Међу стрељанима, октобра 1944. године, у Краљеву био је велики број избеглих са Косова и Метохије. Само из чикатовачког транспорта, који се задесио на железничкој станици, из вагона је изведено и стрељано 26 људи, а према постојећим списковима који су објављени, више од 200 избеглица стрељано је у Крагујевцу.

У карантинској станици у Равном Гају епидемија тифуса покосила је 36 избеглица; у Рашки 36 умрлих. Колико их је настрадало од глади, епидемија, због тешких животних услова и последица зулума – немогуће је установити.³¹⁷ Изванредни комесар за избеглице и пресељенике Тома Максимовић издао је 17. марта 1944. године Наређење да се у Равни Гај упути један судија са дактилографкињом и да тамо, у карантинској станици, изврши саслушање избеглица које пристижу с југа.

Навешћемо само неке од изјава прогнанника датих у карантинима у Београду, Рашкој и Равном Гају.

Столић Живко, отац шесторо деце, избеглица из села Љесковчића, општина Обилићево, Грачанички срез – Приштина, дао је 10. марта 1944. године изјаву у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду. Живко је изјавио да су „сви Срби у Љесковчићу староседеоци, што но веле од Косова – од памтивека“. Од маја 1942. до октобра 1943. године у Љесковчићу је убијено 8 Срба, међу којима и Живков син Добривоје. Одмах после овог убиства Живко је послао у Србију своја три млађа сина да не би доживели

³¹⁷ Наведено према: Б. Божовић, М. Вавић, Сукова времена..., стр. 401; Хронике НОБ.

судбину својег старијег брата Добривоја. Како су под конач 1943. године па све више и у 1944. години, учестили прогони и убијања Срба на Косову, није преостало ништа друго преосталим Србима у Љесковчићу него да оставе своје куће и избегну у Србију. С осталим домаћинима и мушким главама Живко је напустио село и прешао у Србију. У Љесковчићу му је остала жена и три снахе са децом, свега њих дванаесторо.

Милићевић Шпиро и Радаковић Гојко из насељеничког села Суви До, општина Липљанска, Грачанички срез, дали су заједничку изјаву 28. марта 1944. године. Село Суви До је удаљено од Липљана 3 км, има 130 кућа. После капитулације југословенске војске, у село су почели да упадају: албанска жандармерија и наоружани цивили, Шиптари с разних страна.

Суви До је у току 1942. године организовао оружани отпор. Ископали су ровове око села, снабдели се свиме што је потребно за одбрану. Већ од маја 1941. године почеле су да пристижу српске избеглице у Суви До. У мају 1943. године у Сувом Долу је било 138 избегличких и 130 домаћих породица. Све избеглице били су насељеници. Тако је у то време Суви До представљао неку врсту избегличке колоније на Косову.

Тринаестог јануара 1943. године велики шиптарски одреди опколили су Суви До. У опкољавању су узеле учешће и италијанске трупе. Том приликом су убијени: Миле Аксић из Липљана и Ацо Маровић, учитељ, избеглица из Помазатина.

Петнаесторо до двадесеторо одраслих одведено је из школске зграде у општинску зграду у Липљану, где је ова група тучена и злостављана. Туча је вршена моткама, кундацима пушчаним цевима и врећицама с песком; ухапшеницима су у исто време набијане игле и клинци под нокте на рукама. Појединцима су везивани полни органи и причвршћивани за греде. Ухапшеницима су чупани и бркови. О Светом Сави 1943. године, Шиптари су поново с Италијанима дошли у село тражећи оружје. Овом приликом стрељан је Дамњан Дрљача, ковач, стар 25 године, без икакве кривице.

Драшковић Благоје, Драговић Милан и Милићевић Милан дали су заједничку изјаву 31. марта 1944. године у избегличко-карантинској станици у Равном Гају. Драшковић и Драговић су земљорадници из Старог Грацка, општина Липљан, Грачанички срез. Милан Милићевић је земљорадник из села Новог Бујанца, Липљан, Грачанички срез. Поред описа тешког стања на Косову, навели су 18 имена Срба које су убили Шиптари. Отмице и силовања вршена су у свим местима. У Старом Грацку Шиптари су отели Дринку Одаловић, кћер Душана Одаловића, стару 16 година. При поласку за Србију албански полицајци су Душану одузели покућство и нагласили да то узимају као мираз за отету кћер Даринку. Душан се у време давања ове заједничке изјаве налазио у карантину у Равном Гају.

Шекуларац Боривоје, Крајиновић Стеван и Брља Петар из Косовог Поља, Кривокућа Јован из Помазатина, Булајић Анђа из Кривова и Јова-

новић Радослав из Бресја, дали су заједничку изјаву 1. априла 1944. године у избегличкој станици у Равном Гају. Сагласно су изјавили следеће:

Село Косово Поље удаљено је од Приштине 6 км, има 150 кућа, настањено је скоро искључиво српским становништвом; село Помазатин удаљено је од Приштине 12 км има 32 искључиво српске куће; село Кривоно удаљено је од Приштине 20 км, има око 30 кућа, српских насељеничких кућа; село Бресје удаљено је од Приштине 8 км, има 60 кућа, које су све насељене Србима. Од села општине голешке најпре је страдало Кривоно у првим данима после капитулације југословенских трупа. Почетком маја 1941. године убијено је 11 Срба и девојчица од 12 година. Овом приликом било је још жртава, али њихова имена нису позната. Шиптари из Дренице најпре су дошли наређујући да се иселе из Кривоно. Све становништво Кривоно пошло је за Врело, Суви До, Бресје и Приштину. Друга група Шиптара сачекивала је избеглице на путу и убијала их из заседе. Слично Кривоноу расељена су села: Врело, Ариљача, Лугови, Велика Слатина, Добрево, Медведце, Магура, Вршеви, Јенце и Враголија – све голешка општина, Грачанички срез. У свим овим селима погинуло је много српског становништва, како насељеничког тако и староседелачког. У селу Велика Слатина је изгинуо велики број староседелаца. Највише жртава било је у селу Врело, где је убијено 35 лица српске народности.

Анђа Булајић је дошла с мужем из Кривоно у Косово Поље, где је живела све до преласка у Србију. У Косовом Пољу је, као избеглица, у затвору убијен њен муж Андрија Булајић у мају 1943. године. Анђа је видела његов леш на сахрани. Биле су му пресечене вене на рукама, одрана кожа на слепоочницама и челу и пребијени сви удови. На крају, ножем му је пресечен грклан.

Прве српске жртве у обилићкој општини пале су на Велику суботу, 19. априла 1941. године, у селу Помазатину. У току напада погинула су два становника села: Петар Баљеглавић и Раде Маровић. Октобра 1941. године, у истом селу, као жртва напада из заседе погинуо је Илија Грубеша, земљорадник. Истог месеца, поред железничке станице, убијен је Милош Сурлић, земљорадник.

Други велики напад на Помазатин извршен је у току ноћи између 23. и 24. новембра 1941. године. Шиптарске наоружане масе, које су бројале 500 људи, извршиле су неуспешни ноћни напад на село. Ујутру око 8 часова напад је поновљен. Овога пута у нападу су, осим арнаутских маса, учествовале и италијанске редовне трупе. Све становништво из Помазатина побегло је у Косово Поље. Шиптари су опљачкали све: стоку, покућство и животне намирнице. После пљачке село је запаљено, све куће (осим шест) изгореле су. У ненагореле куће уселили су се Шиптари из Дренице – качаци. На челу Шиптара који су извршили напад налазио се барјактар из Оштрог Зуба и брат Јусуфа Градице, председника чикатовске општине, Источки срез. У

обилићкој општини уништена су и расељена следећа села: српски заселак крај Балаћевца, Добро село, које је уништено октобра 1941. године, Враголија и Крушевац. Становништво ових места побегло је у Обилић, Бресје и Приштину. Отмице девојака и жена у обилићкој општини вршене су од априла 1941. године. Из Помазатина је, августа 1941. године, одведена Јелка Маровић, кћи убијеног Радета Маровића. Њен брат Лаза Маровић убијен је у Сувом Долу почетком 1943. године. Отмица је извршена и над Душицом Крајиновић, старом 20 година, из Косовог Поља, ћерком Стевана Крајиновића. Заједно с Душицом Краиновић отета је и Милена Умиљенић, стара 20 година, такође из Косовог Поља. Друге две девојке из Косовог Поља, знајући да ће бити отете, покушале су бекство за Србију преко границе. На граници су ухваћене и сада се налазе у приштинском затвору.

У месту Косово Поље, од априла 1941. године убијено је пет особа српске народности. Двадесетог марта 1944. године, у повратку са утовара свог покућства у железнички вагон ради транспортовања из Косова у Србију, убијени су из пушака Вукота и Милин Јанковић. Овом приликом рањен је и Сава Радловић, земљорадник из Косовог Поља. Староседелачко становништво живи у приликама које су горе него икада раније. Последњих дана је једна група Шиптара упала у село Бресје, обилићка општина, протерала из куће мушкарце и присвојила њихове жене.³¹⁸

Марковић Младен, инжењер шумарства из Липљана, Грачанички срез, Србин православне вере, син Данила и Фанке, стар 37 година, Ожењен, без деце, сада избеглица у Београду, Царице Милице 13, сопственик избегличке легитимације бр. 133891. Пре рата, у априлу 1941. живео је у Тузли као државни чиновник. За време ратних операција био је резервни поручник у Београду и у Ражану, између Ваљева и Ужица, где је и заробљен од стране немачких трупа. Потом је транспортован у заробљенички логор у Оснабрику где је остао до 24. септембра 1941. По повратку у Србију боравио је у Београду, убрзо је отишао у Липљан, користећи пропусницу коју му је издао београдски италијански конзулат. Изјавио је следеће:

„Варошица Липљан имала је пре рата око 3.000 становника, становништво скоро је било искључиво српско. Арнаута у варошици било је свега неколико кућа. Они су држали само неколико трговинских и занатских радњи у граду. Сада скоро све радње налазе се у арнаутским рукама, а и бројни однос становништва разних народности променио се у корист Арнаута, услед великог прилива војног и административног апарата.

У моменту мог доласка у Липљан, стање за српско становништво у самом Липљану и околини било је врло тешко; масе арнаутског становништва учествовале су у прогонима српског становништва, како у Липљану тако и у околини; без милости пљачкана је стока, отимана непокрет-

³¹⁸ Драгиша И. Кецојевић, Косово и Метохија: Терор над Србима..., стр. 173–176.

на имовина, а Срби су убијани на сваком кораку, без икаквог претходног ислеђивања и како се коме када свидело. Веома често дешавале су се и палевине српских кућа и непокретне имовине. Овакво стање траје од јесени 1941. године па све до данас.

За све време италијанске окупације, тј. све до капитулације Италије у септембру 1943. године, цивилне власти налазиле су се у арнаутским рукама: општина, судови као и сва друга грађанска управа биле су у искључивој надлежности Арнаута. Полиција на Косову била је подељена на две врсте: жандармерију, састављену од карабињера чисте италијанске народности и квестуру, тајну политичку полицију, која је била у рукама Арнаута. Војне власти биле су искључиво италијанске, али је сем редовних трупа италијанске војске била на Косову и тзв. „фашистичка милиција“ чији су чланови регрутовани искључиво из редова домаћег арнаутског живља. Сви Арнаути мушког пола, способни да носе оружје, били су чланови милиције; вођство милиције налазило се у Приштини и одатле је дириговано целокупном акцијом арнаутских оружаних формација, акцијом која се искључиво састојала из прогона и убијања обезоружаног српског цивилног становништва. Вођство фашистичке милиције већим делом било је састављено од Арнаута, рођених на југословенској територији, који су, као чланови Косовског комитета, били још пре рата политички емигранти у Албанији, а мањим делом од виђенијих домаћих Арнаута, који се са ове територије пре рата нису удаљавали. Од ових домаћих Арнаута познајем: Миљуша, власника кафане „Скендербег“ у Приштини, Ђазим бега поседника из Приштине и Ахмед бега, такође, поседника из Приштине.

Од мог доласка у Липљан крајем 1941. године, па све до моје интернације у другој половини 1942, познато ми је да су се у Липљану и околини десили многи масовни прогони Срба. У самом Липљану убијено је за ова четири месеца око 100 људи, док је у околним местима, овај број можда за наведено време још и премашен. Сећам се да су у Липљану погинули: Илија Рађеновић, предузимач из Грацког, Милан Гуџић, земљорадник, Милан Јовановић, земљорадник, Трајковић, земљорадник из Ливађа, општина Јањевска, срез Грачанички. Накнадно бих могао ставити на располагање списак бар половине лица који су побијени од стране Арнаута у току прва четири месеца 1942. године. Познато ми је да је у пролеће 1942. године 17 сељака, из села Добротина, удаљеног 5 км од Липљана, убијено на излазу варошице Липљан, када су били на повратку својим кућама. Како ово убиство тако и сва остала вршена су искључиво ватреним оружјем и из заседе. Убиства увек врше Арнаути обучени у народну арнаутску ношњу.

Наше становништво не употребљава оружје приликом арнаутских напада, бојећи се да у случају примене оружаног отпора не буде потпуно истребљено, урачунавајући ту и жене и децу; то је главни разлог што наше становништво на Косову још увек мора мирно да сноси заиста неподно-

шљив за нормалне прилике и нормално схватање перманентан терор који се без икакве милости спроводи већ две и по године на Косову.

Арнаути цивили врше врло често паљевине српских кућа у Липљану, а нарочито у околним селима из разлога натеривања Срба на иселавање из ових места. Ове паљевине које постају масовне, присиле су велики број српског становништва да напусти своје домове и иде у избеглиштво из својих села у туђа или у варошице на Косову...

У Липљану од априла 1942. године, тј. од мог хапшења и одвођења у Албанију, па до данас, побијено је 180 мушкараца; убијено је и неколико жена. Убиства се продужавају и даље. Садашње албанске власти и даље гоне наше становништво. Сво српско становништво из села општине Липљана пребегло је у Липљан или у село Суви До, највеће од српских села липљанске општине.

Убијања Срба настављају се стално; тако исто туче, малтретирања сваке врсте, пљачке, уцене и паљевине су редовна појава. Првог децембра 1943. године издато је наређење од стране арнаутске власти на Косову да се сви Срби који су напустили своје домове из било којег разлога имају у року од 15 дана иселити у Србију. Позадина овог наређења састоји се у томе што су масе српског становништва услед паљевина и других прогона биле принуђене да напуштају своје домове и склањати се у Липљан и друга већа српска насеља на Косову. Ово наређење издато је у званичној форми од префектуре у Приштини, има се применити на све ове особе, које се сматрају избеглицама. И поред тога што на удар наређења за иселење не потпадају Срби који нису били принуђени напустити своје куће и сви се селе заједно са Србима, који се морају иселити, из страха да ће сви изгинути од прогона и покоља који се све више појачавају. Сваког дана сада из Липљана полазе транспорти од по 15 до 20 вагона избеглица за Србију. Сву имовину избеглица присвајају домаћи Арнаути, сем неопходног личног пртљага и животних намирница које избеглице могу понети са собом.³¹⁹

Кртенић Гојко, земљорадник, избеглица из Сувог Дола, липљанска општина, Грачанички срез, родом из Вртаче, Бихаћски срез, Врбашка бановина, даје следећу изјаву:

„Око Велике Госпојине 1941. године дошла је италијанска војска. За време док су Италијани дошли у нашем месту нама се ништа није догодило и могли смо слободно да се крећемо и радимо своје послове. То је трајало све до јануара 1943. године када су нас Италијани заједно са Арнаутима разоружали. Тада су у нашем месту и околини као и на целом Косову настали пљачка, паљевине и убијања Срба, рушење домова, отимање имања, па су чак одвели и једну девојчицу из Помазатина. Исто тако знам да

³¹⁹ АЈ, 110, дос. бр. 202. Записник од 28. децембра 1943. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду.

су из мога места Сувог Дола одвели Арнаути Петра Новаковића заједно са колима и коњима. Како се ти Арнаути презивају не знам, али знам да су из села Потуровца, општине Велика Добрања, Грачанички срез. Исто тако одведен је из своје куће Божо Радошевић и Петар Вигњевић из Сувог Дола. Исто тако знам да је Арнаутин Рамадан, а сада живи у Лепини среза Грачаничког убио Божу Лалића из села Луга. Знам да су у селу Врелу побили Арнаути 40 Срба. Исто тако убили су Арнаути у Лапљем Селу Гапу Јоксимовића, опљачкали га и узели 240 наполеона, исто тако убили су Петра Кузмановића, чувара пруге из Доњег Добрева, затим и то да су Арнаути одвели у затвор у Приштину Петра Новаковића из Новог Рујица, већ две године. Затим Петра Чанковића из Сувог Дола, Раду П. Обрадовића из Сувог Дола и тамо леже до сада у затвору без да су икада саслушавани. Овакво стање трајало је све док сам био у своме селу, па и после капитулације Италијана све док нам није у месецу новембру 1943. године од стране сеоског кмета у селу наређено да се имају сви колонисти који смо се доселили од 1912. године па на овамо иселити.³²⁰

Станковић Јевта, електромонтер, рођен у Куманову, избеглица из Приштине, сада у Београду, изјавио је:

„Одмах по слому Југославије преузели су цивилну власт у Приштини домаћи Арнаути. Организацију власти на Косову провео је приштински Арнаутин Илијаз Агушевић, бивши народни посланик Ј. Р. З. за срез Неродимски. Чим су Арнаути преузели власт у своје руке одмах су започели с прогонима Срба, како у Приштини тако и у целој косовској области. Срби су били изложени најгорем арнаутском терору и самовољи. Већ у првим данима по слому Југославије убили су Арнаути Добривоја Зечевића, радника и још осам до десет Срба у Приштини, већином сиромашних људи. Сем тога вршена су хапшења Срба под сумњом да ови имају скривеног оружја, што у ствари никада није било доказано. Србима се обично подметало оружје у куће, да би било разлога за њихове прогоне и хапшења. Због наводног скривања оружја хапшене су читаве групе Срба сељака из околних села и дотериване у Приштину у затвор. У затвору су Срби били злостављани и мучени на разне начине, како би од њих изнудили лична признања. Најчешћи начин мучења и злостављања појединаца састајао се у стављању врућих јаја под пазух, тако да су се људима стварале ране које се нису могле зацелити ни после три месеца. Други начин злостављања ухапшених био је у томе да су људе батинали по голим табанима, а потом натеривали људе да ходају или су им опет стављали ноге у хладну слану воду. Претучене у затвору – којима је живот доведен у питање – слали су у болницу, тако су неки од пребијаних умирали у болници.

³²⁰ Исто.

Иницијатори прогона и затварања Срба били су већ споменути Илијаз Агушевић и Шукри бег Рамадан, индустријалац из Приштине. Поред њих двојице истакли су се још: Амед бег, рентијер из Скопља који је побегао испред Бугара у Приштину; Маљуш Косова, качак из времена Југославије; Зеимел Бериша, земљорадник из Приштине, који је лично убијао Србе а кога још зову Зеимел Барјактар зато што на свим арбанашким прославама и свечаностима носи заставу – барјак. Овај Зеимел, како се тврди, извршио је убиство над Спиром Каракушевићем, часовничарем и лекаром Николом Радојевићем, обојица из Приштине Зеимел барјактар носи на својој души и много других Срба које је лично поубијао. Он се као и сви поменути Арнаути налази сада у Приштини, осим Илијаза Агушија, кога су у Тирани убили албански националисти, присталице Ахмеда Зогуа.

Година 1943. била је најтежа за Србе на Косову. У овој години владао је општи арнаутски терор над Србима и може се рећи да нема човека Србина на Косову, који није осетио на својим леђима арнаутску самовољу и зулум па и човека који није примио арнаутске батине. Године 1943. италијанке окупаторске трупе образовале су на Косову албанску војску од домаћих Арнаута и те Арнауте обула у униформе италијанске војске. Овој и оваквој устројеној албанској војсци био је задатак да брани арнаутску територију од евентуалних упада српских оружаних снага. До организовање ове албанске милиције односно војске дошло је на иницијативу и захтев покојног Илијаза Агушија, који је био министар грађевина у албанској влади у Тирани и потпреседник исте владе.

У последње време стављен је задатак овој војсци да се бори против партизана.

У фебруару 1943. године ухапшено је у Приштини око 200 Срба грађана и отерано у логоре Порто Роману близу Драча и логор Кампо близу Скадра. У логору Порто Романо налазило се око 3.000 Срба са Косова, Метохије и осталих територија које су припојене Албанији. Знам да је из саме Приштине доспело у италијанске логоре око 40 Срба, поред оних 200 који су послати у Порто Романо и Кампо.

При хапшењу и одвођењу Срба није било никаквог критеријума. Људи су једноставно и без објашњења хапшени и камионим спровођени у логоре. Команду и управу у логорима имали су у својим рукама Италијани. Албанске власти издале су у последње време наређење, које није нигде у ствари објављено, да сви Срби насељени на Косову од 1912. па наовамо имају напустити албанску територију. Дозвољава им се да могу са собом понети и свој покретни иметак. Поводом ове мере 15. фебруара 1944. напустило је Приштиу око 100 српских породица које су прешле у Србију, а већ раније српско становништво са села на Косову морало је под сталним терором и претњама у највећем делу напустити Косово.³²¹

³²¹ Исто, Записник од 29. фебруара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду.

Мирковић Крста, земљорадник из Липљана, и Јеврић Бранко, земљорадник из Липљана, сагласно су изјавили следеће:

„Локалне албанске власти у Липљану организовао је Шабан Пушкол, земљорадник из Бандулића, општина липљанска, срез Грачанички, он се налазио на челу арнаутских група из следећих села липљанске општине: Бандулића, Кољског, Гувко, Глоговаца, села Топличана, Малог Грацког, Бујанца, Алаша, Крајишта, Великог Рибара, Малог Рибара, Старог Рујца, Великог Добрања, Мале Добрање, Злокућана, Вериговаца, Торина, Потуроваца, Коњуха, Вршеваца, Магуре и Чучуљаге. Целом акцијом око спровођења организације албанских власти на Косову руководио је Албански косовски комитет, који је уједно наређивао све прогоне српског становништва на Косову. Овај комитет постоји и данас, његово седиште сада је Приштина. Албански косовски комитет наређивао је прогањање српског становништва у Липљану, као и у свим другим местима на Косову, од границе према Србији код Прилужја до Грлице ка бугарској граници и од Ѓилана до старе албанске границе. На челу комитета налазио се Иљаз Агушевић, бивши народни посланик за срез Подримски у југословенској народној скупштини. После његове погибије у грађанском рату у старој Албанији новембра 1943. године на чело комитета стао је његов брат Јусуф Агушевић, велепоседник из Старог Рујца, општина липљанска, срез Грачанички. У овом комитету налазе се: Кадрија Биба, садашњи председник општине липљанске; Реџеп Бислимовић, земљорадник из Липљана, Шабан Бандулић из села Бандулића; Мехмед Шабан из села Енце, општина голешка, срез Грачанички; Смаил Горани из Давидовца, општина штимска, срез Неродимски; Рикат Лукићи, земљорадник из Велике Добрање, општине голешке, срез Грачанички; Ђазим Сефединовић, машинбравар из Лугађије; Машуљ из Приштине чије нам име није познато и Ишљам Доманек Османовић из Топличана, општина липљанска, срез Грачанички. Све мере које предузимају на Косову, а политичке су или економске природе, представљају предмет надлежности Албанског косовског комитета. Овај комитет представља неку врсту највишег партијског политичког вођства, све политичке и судске власти, укључујући жандармерију, службу безбедности и извршне органе сваке врсте подлежу непосредном руководству комитета.

После капитулације Италије прогони српског становништва нису престали, напротив, у извесном обиму они су се и појачали. Уцене врше се у Липљану исто као и у другим местима на Косову, ове уцене врше се у вези са претњама убиством, отмицом деце или тучом. Све те уцене крећу се од по 200 до 300 албанских наполеона, предмет уцена је кад и стока.“³²²

³²² Исто, Записник од 27. марта 1944. године, стање у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду.

У начелу, српске староседелачке породице нису могле добити пасоше за исељавање, јер су се томе противили аге и бегови, пошто би остали без чивчија. Међутим, староседелачке породице које су привремено напустиле своје домове, имања и села и живеље у избегличким центрима по Косову и Метохији, успеле су да добију пасоше за исељење.

Иако су избеглице добиле пасош врло брзо, чекали су вагоне за транспорт и по више месеци. Избеглице из Метохије укрцавају се на воз у железничкој станици у Пећи, а с Косова на станицама у Урошевцу, Липљану, Косовом Пољу и Обилићу. Железницом су транспортовани до Равног Гаја код Кнића. Ту су задржавани у карантину, а затим распоређивани по унутрашњости Србије.³²³

Процес транспорта избеглица с Косова и Метохије почео је у октобру 1943. године и био све интензивнији до краја априла, када је престао. Разлог престанка се назире у телеграму који је 11. априла 1944. упућен из Београда Великом рајху у Берлину. У њему се наводи да је потребно раселити све Србе с Косова, али „је Србија пуна и није сигурна да ће их моћи примити. Биро за рад Великог рајха мора да то узме у обзир“.³²⁴ Немачки специјални опуномоћеник за Југоисток Херман Нојбахер, упутио је, 25. априла 1944, немачком конзулу у Тирани телеграм у којем наводи податке о исељавању Срба, да се властима у Приштини пријавило још 30.000 лица са захтевом за исељење. Зато се тражи од Конзулата да упозори албанску владу да у интересу даљег вођења рата Немачка не може више толерисати исељавање Срба, да се обустави та анархија која може имати неповољне последице за Немачку.

Херман Нојбахер у својим мемоарима даје прецизније податке:

„Шиптари су пожурили да протерају што више Срба из земље. При томе су месни властодршци често још подизали од изгнаника једну пристојбу у новцу за дозволу изласка... Када се генерал обратио мени огорченим жалбама, саветовао сам усрдно албанској држави да учини крај прогањања Срба. Када сам увидео да моја интервенција остаје безуспешна претио сам мојом оставком на албанском задатку, рекавши да ћу морати другоме да препустим бригу да Албанију сачува од територијалних прижељкивања Бугара. Цафер Дева, који је имао утицаја на Косову, обећао ми је интервенисати. Он је то учинио са успехом. Али је ипак још 1941. године било учињено много зла“.³²⁵

Напуштене насељеничке куће овом приликом нису паљене, ни разграђиване, нити је разношена покретна имовина из њих. У њих се усељавају арбанашке породице из ближе и даље околине, међу којима је било дошљака из Албаније. Оне обрађују земљу запоседнутог домаћинства до ослобођења ових

³²³ Сачуване су бројне изјаве избеглица у Војном архиву у Београду (к. 40 и 43А) дате у избегличком карантину у Равном Гају.

³²⁴ ВА, Микрофилм „Минхен“, 1112–1113.

³²⁵ Х. Нојбахер, специјална мисија на Југоистоку 1940–1945. Извештај летећег дипломате, стр. превода 108–109.

крајева у новембру 1944. године. Због наведене интервенције, као и страха арбанашких квислинга од наступајуће политике и војне ситуације, престао је притисак на Србе да се селе. Међутим, у избегличким срединама на Космету су житељи из избегличких села, који су добили пасош за исељавање, очекивали транспорт на железничким станицама по више месеци: у Урошевцу, Липлану, Косовом Пољу, Обилићу и Пећи. Зато је одлазак избеглица из поменутих железничких станица на српско управно подручје био присутан и после прекида издавања пасоша. Последњи транспорт са избеглицама (22 вагона, 75 породица и 420 чланова) стигао је 5. августа 1944. из Урошевца у Косовску Митровицу, где се задржао изванредан број породица. Транспорт је 21. августа 1944. стигао у карантинску станицу у Равном Гају, где су избеглице задржане извесно време, а затим размештене по унутрашњости Србије.³²⁶

Насељеничка места на Косову и Метохији су скоро потпуно ишчезла. На Косову је остало нешто насељеника у селу Врелу, за рад у руднику магнетита под Голешом и у селу Обилићу, за рад у руднику лигнита „Косово“. Они су остали јер је немачка окупациона управа била заинтересована да се не исељава радна снага за руднике. У градским центрима, Урошевцу и Приштини, као и у неким српским староседелачким селима, задржало се нешто насељеника, који су напустили своје домове, па зато и они живе избегличким животом. Колико је насељеника напустило Косово и Метохију у току рата 1941–1944. године, тешко је прецизирати. По једној процени, своја огњишта напустило је 70.000 Срба и Црногораца.³²⁷ Ова је процена реална, али сви који су „напустили своја огњишта“ нису напустили Косово и Метохију. Сасвим је сигурно да је око 50.000 становника избегло с ове територије. Њима треба додати око 20.000 Срба староседелаца, који одлазе појединачно и породично.

Мада је било речи о расељавању босанско-херцеговачких насељеника, вредно је истаћи да се мало њих задржало на Косову и Метохији, иако су упорно настојали да се задрже. Силов прилика били су принуђени, неки пре а неки касније, да мигрирају долином Ибра у унутрашњост Србије. По ослобођењу, преживели босанскохерцеговачки насељеници се делом враћају на Косово и Метохију, а делом се пресељавају за Војводину.

У резолуцији тзв. Прве конференције Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију, која је одржана у селу Бујану у Албанији, даје се оцена предратне аграрне реформе на Косову и Метохији, која гласи:

„Врхунац економског искоришћавања била је аграрна реформа, која је имала за циљ заостравање мржње између Шиптара, Срба и Црногораца, да осиромаше Шиптаре до тог степена да буду принуђени да се исељавају,

³²⁶ Слободан Милошевић, *Избеглице и насељеници на територије окупиране Југославије 1941–1945*, Београд, 1981, стр. 56.

³²⁷ Јеврем Дамњановић, *Косовска голгота*, Интервју, специјално издање, 7–22. X 1988, стр. 83.

да створи једно реакционарно упориште на Косову и Метохији, а да се ослабе револуционарне снаге народних маса Црне Горе, дајући им земљу на Косову и Метохији“.³²⁸

Овакав атак на аграрну реформу у целини, без навођења њених прогресивних циљева, економских и социјалних промена и последица, значао је подршку агама и беговима којима су враћени феудални поседи и привилегије. Поред тога, значао је: напустити масу сиромашног сељаштва из редова Срба староседелаца, Арбанаса и других националности, која је поново пала у стеге феудализма и економски обесправљена. Таква оцена могла је само одбијати економски обесправљене масе сељака од општено-родног фронта за борбу против окупатора.

Из аналитичког сагледавања аграрне реформе на Косову и Метохији констатовали смо да су чивчије, наполичари, закупци и арендатори, без обзира на то да ли су били Арбанаси, Срби или неке друге националности, постали власници земље коју обрађују, а која је одузета од ага и бегова. Постали су слободни робни произвођачи, с побуђеним интересом за већу производњу, за развитак производних снага на селу. Зато је аграрна реформа, и поред своје недоследности, симболичног откупа чивчијске земље и злоупотреба у спровођењу, у основи прогресивна тековина с буржоаско-демократским обележјима.

У резолуцији се аграрна реформа замагљује негативним националистичким циљем колонизације. Истакли смо чињеницу да је колонизација искоришћена и као средство у одузимању земље Арбанасима, нарочито у пограничном појасу, колико је такве земље одузето и с којим циљем, али земља је додељена и арбанашким колонистима и месним аграрним интересима. Но, ни колонизацији се не може давати само једнострану националистички циљ, без улажења у њен национални, економски, социјални и политички карактер и последице. Изједначавање привилегованог дела насељеника, режимски настројеног, с огромном масом других насељеника, која није добила ни педаљ обрадиве земље одузете од Арбанаса, или је, пак, добила врло мало, не само да је нетачно, већ има и дубљу позадину.

У реферату Мехмеда Хоџе на Бујанској конференцији, који је био један од главних састављача Резолуције, даје се о насељеницима једностраннија и пакоснија оцена:

„Такозвана аграрна реформа није била заснована на начелима социјалне правде, него је имала намеру створити шовинистичку мржњу између Албанаца, Срба и Црногораца, да се осиромаше Албанци до тог степена да би се принудили да се иселавају, а на другој страни да се смање

³²⁸ АЈ, 507–1944/2. ЦК КПЈ: Резолуција са Прве конференције Народноослободилачког одбора Косова и Метохије, одржане 31. децембра 1943. и 1. и 2. јануара 1944. године.

револуционарне снаге српског и црногорског народа, дајући им земљу на Космету, не да би их усређио него да им служе као пси-чувари њихових пљачкашких интереса.”³²⁹

Мехмед Хоџа је опседнут идејом да насељенике прикаже као „псе-чуваре“ режима, иако је било добро познато да су у насељеничким срединама избијале прве искре братимљења с Арбанасима, да су они унели свежину у политичка збивања, да су у огромној већини у фронту опозиције према предратном режиму, да су код њих изникле и разгранале се прве организације КПЈ (1932–1941), да су упоредно с радницима „Трепче“ масовно учествовали у револуционарним стремљењима до избијања рата, да су масовно учествовали у народноослободилачком покрету на Косову и Метохији до протеривања, да су добровољно и са одушевљењем улазили у састав партизанских одреда и народноослободилачких бригада, да у свим компактним насељеничким срединама делују народноослободилачки одбори, да су арбанашки партизански одреди „Зејнел Ајдини“ и „Емин Дураку“ налазили склониште и базе у насељеничким срединама, када су прогањани од стране арбанашке реакције. Мехмед Хоџа неће да зна за наведене последице насељавања, или било које друге, а насељенике злонамерно и пакосно сврстава у „псе-чуваре“ режима.

Масовна паљења насељеничких села, пљачке, силовања и убијања Срба староседелаца и насељеника у Резолуцији се уопште не помињу, а масовно прогањање насељеника с Косова и Метохије, које је баш у том тренутку било актуелно, цинично се веже за наводно деловање агената Драже Михаиловића, како би, наводно, избеглице приморале да ступе у четничке одреде. Зато је поменута оцена Бујанске резолуције идентична с политиком Друге призренске лиге, подршка геноциду у акцији расељавања и прогањања с Косова и Метохије, које је у том тренутку било у пуном јеку.

Конференција у Бујану не може се сматрати представништвом народноослободилачких одбора с Косова и Метохије, јер из њих није израсла, нити је, пак, изразила њихова стремљења.

Бујанска конференција – истине и заблуде

Полазећи од предубеђења да су Косово и Метохија постали саставни део Албаније, макар захваљујући фашизму, сматрали су своју мисију утолико значајнијом и одговорнијом што су се, стицајем околности, нашли у улози главних креатора политике која настоји да на свим просторима Југо-

³²⁹ Никола Вавић, Прогресивна аграрна реформа, НИН бр. 1942 од 20. марта 1988, стр. 4 (по листу Слобода бр. 12, 13 и 14 из 1944. године).

славије припојеним Албанији обезбеди партијско-политички легитимитет албанског комунистичког покрета. Међутим, пут до тог циља водио је преко многих одрицања и компромиса. Опседнути идејом о самосвојном и војнополитичком организовању, албански партијски кадрови, посебно они са Косова и Метохије, настојали су да се до овог циља стигне коришћењем свих расположивих могућности.

Стога политички смисао плана о сазивању Конференције Главног народноослободилачког одбора Косова и Метохије и избору одбора са својствима политичког представништва ваља тражити у настојањима да се „аутономно“ делује и на војном и на политичком плану. Иако народноослободилачких одбора на Косову и Метохији дуго није било због непостојања слободних територија и одговарајуће војне организације, ажурност у њиховом стварању, нарочито од септембра 1943, постала је, не случајно, главна преокупација руководства Обласног комитета за Косово и Метохију. Поред Фадиле Хоџе који је, у својству команданта НОВ и ПО Косова и Метохије, имао посебна овлашћења у вези са избором кадрова и организовањем конференције и Павла Јовићевића, секретара Обласног комитета, задуженог за политичке аспекте конференције, запажену улогу у њеном припремању имали су Исмет Шахири, секретар Окружног комитета за Метохију, Џавид Нимани, секретар Месног комитета Призрена, Имер Пуља, секретар Месног комитета Ђаковице, и Милош Гилић, делегат Обласног комитета за Косово и Метохију.³³⁰ Улога Мехмеда Хоџе, који је на основу позива И. Шахирија и М. Гилића упућеног КПА послат као поверљиво лице са списка одабраних на којем су били Џафер Вокши, Тафиљ Бољетини, Шпен Дега и Марк Алија, била је, свакако, од посебног значаја за политичке аспекте ове конференције.³³¹

Прва интересовања за што хитније сазивање конференције Главног народноослободилачког одбора за Косово и Метохију налазимо у извештају Милоша Гилића од 26. септембра 1943. године.³³² Наиме, већ на основу овог извештаја у којем се, поводом формирања првих народноослободилачких одбора на подручју Метохије, напомиње да је тражена помоћ „неког представника НО одбора Шипније“ (Албаније), може се закључити да ће сва будућа сарадња на политичком и војном плану бити превасходно везана за искуства албанског НОП-а. Овоме ће, свакако, допринети спровођење директива да се у циљу успешнијег ангажовања албанских маса за НОП приступи формирању посебних оперативних зона за Косово и Метохију, јер ће управо на подручју Метохије политичко и војно организовање бити препуштено албанским партијским кадровима.³³³

³³⁰ Зборник, I/19, док., бр. 47, стр. 255–260.

³³¹ Исто, стр. 262–263.

³³² Исто.

³³³ Документи централних органа КПЈ–НОР и револуција (1941–1945), (даље Документи), књ. 12, док. 102, прилог 9, Београд, 1989, стр. 364–368.

У вези са директивама Светозара Вукмановића Темпа и порукама Фадила Хоџе и Павла Јовићевића да се испита могућност формирања „окожаног руководства за Метохију“, у наведеном извештају се констатује да је у току формирање таквог комитета за Метохију за подручја Пећи, Рожаја, Истока, Дренице, Тутина, Ђаковице, Ораховца, Призрена и Драгаша; да ће секретар овог комитета бити Исмет Шаћири и да су за секретаре месних комитета Призрена, Ђаковице и Пећи одређени Џавид Нимани, Имер Пуља и Агуша Гаши Земра.³³⁴ Упоредо са овим организационим променама наговештавано је стварање народноослободилачких одбора у Пећи, Дреници и Истоку и у вези с тим напоменуто: „... и кад све те одборе створимо онда ћемо заказати конференцију за Одбор читавог округа, а о састанку биће накнадно јављено како би дошао неко из одбора Шипније, као и од вас, тј. Блини“ (псеудоним Фадила Хоџе, прим. Ј. К.).³³⁵

У вези са организовањем војног штаба Метохијске зоне, овим поводом је јављено: „Нисмо могли наћи људе за њега. Хасан Криезију не пристаје, али чим дође Џевдет Дода, ако за то не нађемо згоднију личност, њега ћемо за команданта“.³³⁶ Објашњавајући притом да је тренутно политичко стање у Метохији погодно за наведене активности јер „скоро све политичке личности, чак до крајње деснице, траже од нас излаз из ситуације“, М. Гилић, ипак, подсећа да, упркос таквим околностима, албански „народ се плаши повратка старе Југославије и данас се пита шта да ради“.³³⁷

У овом извештају садржани су и предлози М. Гилића који гласе:

„Да се промени име на шиптарском Метохије у 'Равши Дукађини' јер га тако и народ зове и каже да је Метохија српско име“ и „да се питање Косова и Метохије може решити једино са пушком у руци и у споразуму НО одбора Космета са НО-има Југославије и Шипније“.³³⁸ Упоредо са овим предлозима биће заснована сва будућа стратегија самосталног војнополитичког деловања косметског партијског руководства. На тој основи обнављао се и хватао маха сепаратистички покрет међу косметским Албанцима већ с првим неизвесностима насталим сломом фашистичке Италије. Бирајући између све слабијег балистичког покрета, који је био у опадању упркос настојањима његовог вођства да преко њих на Космету реафирмише план о „Великој Албанији“, везујући своје политичке намере за шовинистичке амбиције Друге призренске лиге (основана у Призрену 17–19. септембра 1943) и народноослободилачке покрете у Југославији и Албанији, чија је сарадња управо зависила од њиховог

³³⁴ Зборник, I/19, док. бр. 47, стр. 256.

³³⁵ Исто.

³³⁶ Исто, стр. 257.

³³⁷ Исто, стр. 258.

³³⁸ Исто, стр. 260.

држања, Албанци са Косова и Метохије најтеже су прихватили све што их је везивало за Југославију. Сматрајући бољом сваку Албанију од било какве Југославије, ово становништво, убеђено да га је фашизам ослободио од југословенског режима, није се заносило илузијама о слободи, једнакости и равноправности за које су се, уосталом, изјашњавале све странке, партије и покрети широм Албаније, већ се искључиво поводило оствареним интересима створеним одстрањењем српског, црногорског и осталог неалбанског становништва. Сваку могућност повратка исељених и прогнаних доживљавали су стога као освету и пристајали на решења која су у први план истицала национално и етничко јединство као спас од повратка на старо и једину могућност да се избегне одговорност за почињене злочине из било којих разлога.

Између уверености албанских маса са Косова и Метохије да треба остати у Албанији и настојања албанских комуниста, са Космета и из Албаније, да обезбеде одговарајућа политичка и војна решења за Космет, није било, бар што се тиче крајњег циља, значајних разлика.

Слутећи куда воде такве политичке амбиције, Светозар Вукмановић Темпо проследио је, 2. октобра 1943. године, „упутства за даљи рад“ ОК КПЈ за Космет и, на основу раније упућених писама, констатовао: „Из ваших материјала види се да ви већ сада потпадате под утицај великоалбанске клике у погледу будућих граница између Југославије и Шипније“.³³⁹ Тим поводом Темпо је упозорио руководство Обласног комитета да јединице НОВ Косова и Метохије не могу представљати „неку засебну војску која није саставни део Народноослободилачке војске Југославије“ и затражио да се, упркос противљењима „шиптарских маса“, иступа јавно, „као део Народноослободилачке војске Југославије“.³⁴⁰ Тиме се, међутим, нису зауставили започети процеси „да се питање Косова и Метохије“ – како се констатује у наведеном извештају од 26. септембра 1943 – „може решити само с пушком у руци и у споразуму НО Космета са НО-има Југославије и Шипније“.³⁴¹ Наиме, Павле Јовићевић у писму Окружном комитету за Метохију, упућеном 6. октобра 1943, напомиње: „Ми радимо на стварању Одбора за Косово“ и, с тим у вези, подсећа да је око тога већ дуже време ангажован Фадиљ Хоџа са једним чланом Обласног комитета како би се „што пре... одржала Конференција за читав Космет“.³⁴² О припремању конференције НО „за Одбор Дукађинске равнице“ говори се у писму Џавида Ниманија, секретара МК КПЈ за Призрен, упућеном 21. октобра 1943. Исмету Шаћирiju, учи шестог покрајинског саветовања КПЈ на Шари (3–5. новембра

³³⁹ Документа, књ. 13, док. 139, Београд, 1990, стр. 318.

³⁴⁰ Исто.

³⁴¹ Зборник, I/19, Београд, 1969, док. бр. 47, стр. 260.

³⁴² Исто, док. бр. 49, стр. 270.

1943).³⁴³ У овом писму се, поред осталог, у вези са укључивањем Албанаца у НОП, констатује: „О питању мобилизације 2/3 другова и младих комуниста Шиптара размишљамо, али је то код нас неостварљиво“.³⁴⁴

На том партијском саветовању Покрајинског комитета за Косово и Метохију санкционисани су предлози из извештаја М. Гилића од 26. септембра 1943.³⁴⁵ У усвојеној резолуцији констатује се: „Извршена је промена назива 'Метохија' у 'Дукаћин' и у вези са стварањем НО одбора закључено је да треба: Наставити са формирањем НОО, а одмах преузети сазивање шире конференције ради стварања заједничког НОО за читаво Косово и Дукаћин“.³⁴⁶

Резолуција ПК КПЈ за Косово и Метохију била је „обавезно“ упутство за рад свим партијским руководством широм Косова. Њена садржина управо показује да је, независно од упутстава Светозара Вукмановића Темпа, настављено са војним и политичким реорганизовањем Космета у назначеним смеровима.

При анализи садржаја ове резолуције свакако је важно подсетити на поједине ставове из чланка Фадиља Хоџе, објављеног у листу „Слобода“, у броју за октобар 1943.³⁴⁷ У чланку под називом „Циљеви пете колоне и Призренски конгрес“ (мисли се на Другу призренску лигу – прим. Ј. К.), Фадиљ Хоџа напомиње: „Шиптарски народ на Косову и Метохији имао је ту несрећу да су се у његовим редовима увек нашли злотвори и издајници, који су увек били спремни да га продају, да служе интересима туђинца, интересима крволочних освајача да би што више напунили своје џепове“.³⁴⁸ Убрајајући међу такве Илијаза Агушија, Цафера Деву, Сефедин бега Баголија, Бедрија Пејанија, Аћифа Бљуту, Тахира Заимија, Тахира Кољћинија и друге агенте Београда, Рима и Берлина, Фадиљ Хоџа напомиње да управо они „лијући крокодилске сузе за судбину Косова окупљају око себе све реакционаре, шовинисте и злотворе нашег краја ... вичући о опасности за Косово“ и „о етничкој Шипнији ... тражећи чак и Рашку, Врање, Велес, Населиште, Арту и др; а има и таквих излапелих типова који кажу: 'Од Београда до Цариграда'“.³⁴⁹ Пребацујући поменути личностима да оваквим поступцима завађују „шиптарски народ“ са осталим балканским народима и злоупотребљавају, како наводи Фадиљ Хоџа, „историјски значај за шиптарски народ Лиге од 1878“, амнестирао је албански народ од сваке кривице за почињена недела против неалбанског становништва. Фадиљ

³⁴³ Исто, док. бр. 53, стр. 291.

³⁴⁴ Исто, стр. 292.

³⁴⁵ Исто, Више о томе док. бр. 60, стр. 310–322.

³⁴⁶ Исто, док бр. 60, стр. 314.

³⁴⁷ Исто, док. 55, стр. 296–300.

³⁴⁸ Исто, стр. 296.

³⁴⁹ Исто, стр. 296–297.

Хоџа оспорава свако поређење ових лига, оптужујући Џафера Деву, агента Гестапоа, да је као слуга политике Милана Недића и Драже Михаиловића „спремio терен за долазак четника у Митровицу, Вучитрн и Подујево“.³⁵⁰ Он, такође, сматра „Призренски конгрес“ нелегитимним и закључује: „Народи Косова и Метохије створиће конференцију (Лигу) можда не у Призрену, која ће имати већу важност него она 1878“.³⁵¹ Овим је конференцији, чије су припреме биле у току, дат „историјски значај“.

Уверен да ће то бити „истинска конференција нашег народа“ чувана од „народноослободилачке војске“, насупротив Лиги која служи „лакејима нацизма“, Фадиљ Хоџа упозорава албанске масе да се на време одределе за „народноослободилачку војску Косова“ која ће се

„уз раме НОВ Шипније и НОВ Југославије“ борити „до уништења фашизма и потпуног ослобођења од сваке туђинске чизме“.³⁵² Међутим, оваква очекивања нереална су због веома слабог развоја НОП-а на Косову и Метохији и након италијанске капитулације. Штавише, док су организатори Лиге у Призрену успели да обезбеде оружје и опрему италијанске дивизије „Puglie“, тек формираном Шарпланинском партизанском одреду није полазило за руком да пружи отпор шири од диверзантских дејстава.

Нема сумње да су догађаји у Пећи, Ђаковици, Призрену и другим местима широм Метохије и Косова, везани за злодела пука Регимент Косова, били директна акција на одлуке Другог заседања АВНОЈ-а (29–30. новембра 1943). Ма колико се то истицало – одлуке АВНОЈ-а нису биле непознате организаторима конференције Главног одбора НОО Косова и Метохије. Уосталом, ако је веза са ЦК КПА одржавана онако како се у наведеним документима потврђује, руководству Окружног комитета за Метохију и Покрајинском комитету није био непознати став из писма Јосипа Броза Тита упућеног КП Албаније 2. децембра 1943, које гласи: „Постављати данас питање присаједињења, то стварно значи лити воду на млин разних реакционара, па и самог окупатора, који хоће да омету оружану борбу народа распиривањем за њих безопасног и неактуелног питања. Јер, како се може створити заиста демократски народноослободилачки покрет Албанаца на Косову и Метохији, па и Албанији, ако не у оружаној борби против немачких завојевача и њихових слугу?“³⁵³ Како се „метохијско питање“ упорно подгревало и везивало за балкански штаб, ЦК КПЈ, у поруци Главном штабу НОВ и ПО Македоније, истиче: „.... Формирање ма каквог Балканског штаба из основа је погрешно. Нема никаквог разлога који би у данашњој ситуацији – међународној – а такође и овде на Балкану гово-

³⁵⁰ Исто, стр. 298.

³⁵¹ Исто, стр. 299.

³⁵² Исто.

³⁵³ Документи, књ. 14, док. 120, Београд, 1990, стр. 392.

рио за то. Баш сви разлози говоре против тога“. Овим поводом још једном је, у вези са питањима и предлозима Миладина Поповића, апострофиран став КПЈ по питању Косова и Метохије, који гласи: „Парола о присаједињењу Косова и Метохије Албанији, данас коју предлаже Миладин (Поповић), као и став о команди албанског Главног штаба над Метохијом, у ствари би ишла на руку свим непријатељима народноослободилачке борбе у Југославији и свим реакционарним и фашистичким кликама, које иду за тим да од демократског покрета народа Југославије отржу парче по парче и истичу у први план, не питање борбе против окупатора него разграничења националних супротности итд. У том смислу смо писали и другу Миладину и ЦЕК-у Албаније.“³⁵⁴

Жеља да се путем конференције НОО Космета обезбеди самосвојни политички легитимитет очигледно је била јача од упутства и принципа да се у наведеним околностима не може разговарати о питању граница. У одлуци АВНОЈ-а „да народи Југославије никада нису признали и не признају раскомадање Југославије...“ и ставу у тачки 4 ове одлуке: „националним мањинама у Југославији обезбедиће се сва национална права“ није остављена никаква могућност Албанцима у Југославији да се уједине са Албанијом.³⁵⁵ Стога је партијским кадровима из редова Албанаца, са Косова и из Албаније, једино преостало да своје намере инструментализују као расположење маса и да то изразе на конференцији кроз став да Албанци са Косова и Метохије желе да се прикључе Албанији.³⁵⁶ За њих су позивања на принципе Атланске повеље и одлуке Московске и Техеранске конференције, као и ставове КПЈ, па и КПА, о стицању права на самоопредељење, биле испразне и нејасне политичко-прагматичне аберације.³⁵⁷ Ипак, из тактичких разлога, за њих ће се и даље налазити места у документима усвојеним на скупу у Бујану који, свакако, није случајно изабран за место одржавања прве конференције НОО за Косово и Метохију.

Наиме, у Бујану (недалеко од Тропаје), при интернату за избеглице и емигранте са Косова и Метохије, још од октобра 1922. радила је „школа за учитеље“ коју је основао Бајрам Џури. Ови „кадрови“ из интерната у Бујану и дотадашњих основних школа Бујану – Колгецају, Круми, Бицају и Скадру, васпитавани су у духу поруке коју је Бајрам Џури упутио младом Асиму Вокшију: „Учи добро, кућу и Косово немој заборавити“. Њима је била поверена ова дугоочекивана мисија. Они, заправо, нису ни имали пречег задатка од уграђивања посебности Косова у јединствену Албанију.

³⁵⁴ Исто, док. 122, стр. 408.

³⁵⁵ Бранко Петрановић, АВНОЈ и Бујанска конференција, стр.132, текст у Зборнику радова под насловом: Косово – прошлост и садашњост, Београд, 1989.

³⁵⁶ Зборник I/19, док. бр. 60, стр. 310–322.

³⁵⁷ Атланска повеља (14. август 1941); Московска конференција (19–30. октобар 1943); Техеранска конференција (28–29. новембар 1943).

Њихова опредељеност за Албанију била је несумњива, без обзира на то да ли су радили по инструкцијама КПА као послати кадрови или су дошли као партијска помоћ на захтев КПЈ како би се лакше придобиле албанске масе Косова и Метохије за редове југословенског НОП-а. Њихов покушај сарадње са, наводно, некомпромитованим првацима националистичке иредентистичке и балистичке струје, ваља схватити као настављање политичке мимикрије којом су и до тада ишли ка задатом циљу.

Наведени разлози управо показују да отпадају све калкулације о нејасноћи, небудностима и недовољним спознајама, осим оне на којој се и данас истрајава, а то је упорно политичко замагљивање које шире учесници тих догађаја и њихови следбеници у политичким и научним круговима. С обзиром на наведене околности, сав рад на припремању конференције, њене одлуке и последице деловања у назначеним смеровима, све до сецесионистичке побуне почетком децембра 1944. до пред крај 1945, само потврђују оне оцене у којима се Бујанска конференција квалификује као сепаратистички и сецесионистички чин у односу на авнојевске принципе. У којој је мери то заиста тако, видеће се на основу анализе докумената којима у овом тренутку располажемо.

Незадовољни одлукама АВНОЈ-а, у којима је апострофирано да народи Југославије „никада нису признали раскомадање Југославије“ и изражена жеља „да остану и даље уједињени у Југославији“, организатори конференције у Бујану (Фадиљ Хоџа, Исмет Шаћири и Џавид Нимани, њихови политички саветници, а вероватно и налогодавци Мехмед Хоџа и Зекерија Реџа) били су потпуно сагласни да овом конференцијом треба, колико је могуће, дерогирати одлуке АВНОЈ-а на подручју Косова и Метохије. Да су на Космету с негодовањем примљене одлуке АВНОЈ-а, као и да је кампања у вези са „разјашњавањем резултата и одлука Другог заседања АВНОЈ-а...“ (према директиви ЦК КПЈ од 19. децембра 1943) намерно прећутана и пренабрегнута током припреме и за време одржавања конференције, види се на основу поруке из писма упућеног од стране Покрајинског комитета за Космет 18. децембра 1943. Митру Бакићу, политичком комесару 2. ударног корпуса НОВЈ.³⁵⁸ Наиме, у поруци коју је М. Бакић упутио ЦК КПЈ, 31. децембра 1943, пренет је извод из писма ПК у вези са захтевом да се „на неки начин помену Шиптари“. Тај извод – према овој поруци – гласи: „1) осећа се негодовање код појединих шиптарских првака зашто садашње заседање АВНОЈ-а и декларација није дотакла шиптарски народ у Југославији? 2) Зашто Тито, као председник, у изјави и прогласу није дао јасан став према Шиптарима? 3) Зашто се ЦК Партије не обраћа Шиптарима“?³⁵⁹ На овај начин, наведени разлози бојкотовања и неприхватања ставова КПЈ одговарају тврдњи да бројне инструкције и директиве, о којима је раније

³⁵⁸ Документи, књ. 14, Београд, 1990, док. 170, стр. 576.

³⁵⁹ Исто.

било речи, нису биле познате обласним комитетима за Косово и Метохију и Покрајинском комитету КПЈ за Косово и Метохију (Дукаћин).³⁶⁰

Конференција је почела 31. децембра 1943. увече, свечаном седницом на којој је, након избора почасног и радног председништва, Џевдет Дода образложио да конференцији присуствују „представници свих наших народа из свих крајева наше области“.³⁶¹ Затим је навео циљеве конференције: а) стварање услова за „појачану оружану борбу против окупатора и издајника“; б) жеља „наших народа да имају своје политичко представништво“; в) потреба за јачање народноослободилачке војске у условима све изгледнијег слома фашизма итд. Овим поводом Џ. Дода је констатовао да је „Народноослободилачки одбор створен на иницијативу Главног штаба пошто је он сматрао да су сазреле прилике за његово стварање“ и да је, сходно спољнополитичкој ситуацији, потребно да „и ми пођемо путем осталих народа Југославије“.³⁶² Потом су учесници конференције упутили поздравне телеграме АВНОЈ-у, НКОЈ-у, Врховном штабу НОВ и ПО Југославије, Општем народноослободилачком одбору за Косово и Метохију, Главном штабу НОВ и ПО Косова и Метохије и Покрајинском Комитету КПЈ за Косово и Метохију. Пошто су наведени телеграмима потписани са „Председништво Народноослободилачког одбора“, већ таквом неодређеношћу, упркос поимању Косова и Метохије у садржинама наведених телеграма, оставља се простор сумњама и претходно назначеним недоумицама. Међутим, садржина депеше „Главном штабу НОВ Шипније“ не оставља простор сумњама јер се из назива „Дукаћин“ могло закључити да Главни штаб НОВ Албаније може имати одређене компетенције према Метохији (Дукаћин). Наиме, у депеши се наводи: „са I конференције Народноослободилачког одбора за Косово и Дукаћин шаљемо вама вођама шиптарског народа и НОВ Шипније, наше борбене поздраве“.³⁶³

Како се у излагањима учесника ове конференције употребљавају називи Косово и Метохија, односно Косово и Дукаћин, онако како је ко налазио за сходно, а ипак се, у резолуцији и прогласу остало при називу Косово и Метохија, чини се потребним имати на уму садржину појединих излагања учесника ове конференције. На њој је, према подацима Народног одбора Аутономне косовскометохијске области (НО АКМО), био присутан 51 делегат.³⁶⁴ Међутим, према записнику, „известилац верификационог одбора поднео је (1. јануара 1944) извештај да је Главни штаб упутио позиве 61 лицу, од којих је 49 присут-

³⁶⁰ У документима које потписују Фадиљ Хоџа, Исмет Шаћири, Павле Јовићевић, нарочито за период од почетка новембра 1943. до краја јануара 1944, сусрећемо се са разним потписима извештаја: „О. К. КПЈ Косова и Дукаћина“, „П. К. КПЈ Косова и Метохије (Дукаћина)“, „О. К. КПЈ за Дукаћин“ и сл.

³⁶¹ Документи књ. 15, Београд, 1986, стр. 221.

³⁶² Исто, стр. 221–222.

³⁶³ Исто, стр. 220.

³⁶⁴ Народни одбор АКМО 1943–1953, Приштина 1955, стр. 11–12; У књизи Радошина Рајевића (Аутономија Косова, Београд, 1985, стр. 208) објављен је списак 51 учесника Прве конференције Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију, према подацима објављеним у претходно наведеној књизи.

но“.³⁶⁵ Према томе, извештај верификационог одбора, поднет другог дана одржавања конференције, у супротности је са подацима Народног одбора АКМО.

Главни задатак НОО за Косово и Метохију, као зачетника „будуће народне власти“, састајао се, како наводи Јовићевић, у политичком и војном осамостаљивању НОП-а и у „уједињавању свих Шиптара, Срба и Црногораца у један заједнички антифашистички фронт“.³⁶⁶ Павлу Јовићевићу, очигледно, није сметала неравномерна национална заступљеност учесника делегата ове конференције (43 Албанца, 7 Срба и Црногораца, 1 муслиман), а од укупног броја учесника, десеторо је било из тзв. Старе Албаније. То што делегати нису били бирани на конференцији НО одбора, иако је таквих покушаја било, већ су изабрани по кључу „поверљивих“, у чему је Фадиљ Хоџа, са својим најближим сарадницима П. Јовићевићем, И. Шаћиријем, М. Хоџом и Џ. Ниманијем, имао пресудну улогу, и што више од једне петине делегатског састава није било са Косова и Метохије, узима се као разлог раличитих интерпретација и закључивања, нарочито од времена када су политичке оцене ЦК КПЈ (од 28. марта 1944) у вези са спорним ставом из резолуције отвориле простор сумњама у погледу циљева који су се овом конференцијом намеравали постићи.³⁶⁷ У вези са често постављаним питањима око овакве националне заступљености „одабраних“ делегата, П. Јовићевић је, истина много година касније, поводом збивања на Косову и обнављања сепаратистичко-сецесионистичког покрета на Косову и Метохији 1981. године, објаснио како се гледало на учеснике ове конференције из Албаније. Наиме, у изјави за НИН (11. децембра 1983) П. Јовићевић је нагласио: „О томе се тада није много размишљало, а првобитно замишљени карактер те конференције није спречавао њихово присуство утолико пре што су пружили гостопримство делегатима са Косова и Метохије и што су били присталице народноослободилачког покрета.“³⁶⁸

На конференцији је говорио и мајор Кемп, британски официр који се налазио при Главном штабу НОВ и ПО Косова и Метохије. Он је истакао да је од доласка разговарао са људима „разних политичких схватања“ и на основу тога закључио „да је народноослободилачки покрет једини покрет који се бори против заједничког непријатеља – фашизма“.³⁶⁹ Насупрот НОП-а, став „Бали Комбтара“ је: седети, чекати и борити се на страни окупатора – констатује британски мајор и подсећа „да они говоре о етничкој Шипнији“ и тврде да је НОП комунистички, али „то је обична лаж ... о томе сам рапортирао мојем Главном штабу“.³⁷⁰ Захваљујући на позиву за ову конференцију, мајор је учесницима ове конференције поручио: „Настави-

³⁶⁵ Документа, књ. 15, Београд, 1986, стр. 231.

³⁶⁶ Исто, 228.

³⁶⁷ Зборник, I/19, Београд, 1969, док. бр. 104, стр. 461–466.

³⁶⁸ Више о томе у изјави Павла Јовићевића (НИН, 11. децембар 1983).

³⁶⁹ Документи, књ. 15, Записник..., прилог 5, стр. 230.

³⁷⁰ Исто.

те борбу за вашу слободу и независност. Обећавам вам да ћете у овој борби имати пуну савезничку помоћ.³⁷¹ Оваквим начином разумевања ситуације на Косову и Метохији, када НОП није тако био развијен да је могао побудити сумње овог представника британских мисија који у њему, ето, није ни препознао комунистичко обележје, показује се да су на конференцији биле заступљене, како је и тражено, различите политичке струје. Међутим, остаје нејасно како то није могао закључити, бар на основу говора Павла Јовићевића, који је, у име ПК КПЈ за Косово и Метохију, углавном говорио о развоју комунистичког покрета, уложи КПЈ у организовању НОП-а и правцу будућег деловања КПЈ и КП Косова и Метохије у мобилисању албанских маса у антифашистички фронт. Уколико се главни проблем није састојао у превођењу, а британски мајор је све време пратио конференцију, изгледа да у разговору са Албанцима који су, истина, били различитих политичких усмерења, није ни могао стећи утисак да се ради о комунистичком покрету. Могућност таквих сазнања не изненађује ако се имају у виду припреме конференције и настојања И. Шаћирија, М. Хоџе, Џ. Ниманија и других да се упорно преговара са прваком иредентистичке струје Сулејманом Ризом и балистима попут Тахира Заимија. Наглашавајући узалудна настојања албанских колаборациониста да одвоје народ од савезничког фронта који предводе СССР, Велика Британија и САД, Мехмед Хоџа налази политичку симетрију између захтева балистичког покрета за „Велику Албанију“ и четничког покрета Драже Михаиловића за „Велику Југославију“. Наиме, констатује да „албански балисти у име 'Велике Албаније' воде исту политику коју води Дража Михаиловић у име 'Велике Југославије'“.³⁷²

Формирање НКОЈ-а у својству владе, до коначног ослобођења, и стицање могућности југословенских народа да се одреде за политички режим који им одговара путем слободних избора, била је чињеница према којој се Бујанска конференција морала јасно определити. Мехмед Хоџа је у свом саопштењу то учинио на следећи начин: „Ми знамо да су Косово и Метохија у већини насељени албанским живљем, који жели да се уједини с Албанијом. Али, да би остварили своје националне тежње, нема никаквог другог пута осим оружане борбе против фашистичког окупатора и његових слугу заједно с осталим народима Југославије и у савезу с НОВ Шипније.“³⁷³ Позивајући се на принципе Атланске повеље и одлуке Московске и Техеранске конференције, М. Хоџа апострофира назначене жеље албанског становништва са Косова и Метохије и позива га да се одвоји од балиста и других компромитованих колаборациониста и укључи у заједнички антифашистички фронт.³⁷⁴ Ставови из овог реферата наћи ће нај-

³⁷¹ Исто.

³⁷² Исто.

³⁷³ Исто, стр. 234.

³⁷⁴ Исто.

више места у садржају резолуције Народноослободилачког одбора Косова и Метохије усвојене у Бујану 2. јануара 1944.

Последње излагање на Конференцији поднео је Џавид Нимани. Говорећи о организацији НО одбора као почецима нове власти, истакао је да се главни задаци НОО Косова и Метохије везују за настојања „да ујединимо наше народе, да појачамо борбу против окупатора и њихових слугу, да осигурамо нашим народима слободу, братство и бољу будућност“.³⁷⁵

После окончане расправе, Зекерија Реџа је предложио да се изабере комисија за израду резолуције, а у паузи конференције приказана су три скеча, у којима су исмејавани окупатори и њихове слуге. Када је комисија завршила с радом, „прочитана је резолуција на оба језика – на албанском и српском – која је – према записнику – примљена једногласно“.³⁷⁶ Има, међутим, индиција да резолуција није „једногласно“ прихваћена. Наиме, говорећи о начину доношења ове резолуције, Павле Јовићевић наводи да је постојао претходни договор шта све треба обухватити документима конференције, да је у току конференције једна комисија радила на формулацији докумената и да се тек на крају рада конференције показало да они не одговарају, па је дошло до оштрих дискусија, ишло се на прераду докумената, на компромисе и, како је том приликом казао, „Космет је некако лебдео између Југославије и Албаније“.³⁷⁷

После усвајања резолуције изабрано је Председништво НОО Косова и Метохије које су сачињавали: „1. председник Мехмед Хоџа, бивши префект из Ђаковице; 2. потпреседник (Рифат Бериша), официр бивше албанске војске; 3. потпреседник Павле Јовићевић, радник из Пећи; 4. чланови: Зекерија Реџа, професор и бивши начелник Министарства просвете, из Ђаковице; Џевдет Доџа, управитељ школе из Призрена; Милан Зечар, земљорадник из Реткоцера (Урошевац); Фадиљ Хоџа, учитељ из Ђаковице; Али Шукрија, студент из Косовске Митровице и 9. Хајдар-бег Души, банкарски чиновник из Приштине“.³⁷⁸

Конференција је окончана говорима новоизабраног председника НОО Мехмеда Хоџе и команданта Главног штаба Космета Фадиља Хоџе, али у овом записнику забележено је само да су пригодним говорима указали делегатима на дужности и задатке који су резолуцијом постављени.

У прогласу под називом „Народи Косова и Метохије – браћо свих народности и вера!“, за који се наводи да је настао 2. јануара 1944, мада у запису Бујанске конференције о томе нема података, дефинишу се циљеви ове конференције, истиче потреба заједничке борбе против окупатора, реинтерпретирају ставови из резолуције у којима се сва кривица за стање на Ко-

³⁷⁵ Исто, стр. 235.

³⁷⁶ Документа, књ. 15, Записник ..., стр. 239.

³⁷⁷ Наведено према: Ђорђе Борозан, н. д., стр. 469.

³⁷⁸ Документи, књ. 15, Записник..., стр. 218.

смету сваљује на балистичке и четничке прваке и позивају „Шиптари, Срби и Црногорци“ на заједничку борбу против окупатора и колаборациониста.³⁷⁹ Поред тога, апострофира се да „Прва конференција Народноослободилачког одбора Космета има историјски значај“; истиче потреба потпуно слободног коришћења права „да сам народ одлучује о својој судбини с правом самоопредељења и отцепљења“ и поздравља формирање Националног комитета ослобођења Југославије као главног доказа да је „сахрањена версајска Југославија“.³⁸⁰

Оваквим тумачењем Одлуке АВНОЈ-а о формирању НКОЈ-а са својствима владе и, у вези с тим, забране повратка краљу Петру II у Југославију, као „чињенице које директно потврђују да је заувек сахрањена версајска Југославија“, аутори Прогласа стављали су у изглед другачија решења не само по питању политичког режима већ и по основу територијалног преустројства послератне Југославије.

У прогласу се, не без разлога, понавља став из резолуције да су за „присилно исељавање Срба и Црногораца“ једини кривци агенти Џафера Деве и Драже Михаиловића, за које се каже да се боре под паролом „Велике Шипније“ и „Велике Југославије“.³⁸¹ Иако се овим поводом, из пропагандних разлога, наглашавало како „залуду данас агенти Бали Комбтара на сав глас вичу о опасности од Срба и Црногораца“ и подсећало да је народ „увидео да су то само заваравача“, већини шиптарског становништва било је јасно да је Космет још под контролом „владе у Тирани“ и да немачка управа подупире балистичко-шовинистичке формације Друге призренске лиге.³⁸² Стога и став из прогласа којим се „шиптарски народ на Косову и Дукађину“ подсећа да је монета за поткусуривање интереса „фашистичких империјалиста, велококрпских хегемониста и великошиптарских реакционара“, оставља утисак још једне неуспеле симетрије којом се амнестира упорно одбијање Албанаца с Косова и Метохије да прихвате антифашизам и југословенски НОП.

До које мере се ишло у прикривању одговорности овог становништва за егзодус српских и црногорских изгнаника са Косова и Метохије, најбоље показује став из овог прогласа у којем се каже: „Браћо Црногорци! Позивамо вас да се одупрете исељавању које спроводе издајници по жељи и интересу окупатора“.³⁸³ Тиме се, заправо, јавно казује да то и није била обавеза „шиптарског становништва“, јер се од њих то и не тражи, иако се знало да су и виновници и саучесници прогањања и насилног исељавања Срба и Црногораца били управо из редова Албанаца са Косова и Метохије.

³⁷⁹ Документи, књ. 15, прилог бр. 4, Проглас..., стр. 213–217.

³⁸⁰ Исто, стр. 214–215.

³⁸¹ Исто, стр. 215.

³⁸² Исто, стр. 213.

³⁸³ Исто, стр. 217.

Друго заседање АВНОЈ-а потврдило је процес федералне институционализације који је трајао од почетка рата. Признато је пет конститутивних народа (Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци и Македонци) и шест федералних јединица (Србија, Хрватска, Словенија, Црна Гора, Македонија и Босна и Херцеговина). Такво решење делило је Србе јер је значајан део остао ван матице (Српске федералне јединице). Доминантно место у федералном систему имала је КПЈ. Тако је и федерализација Југославије била само форма, у којој је целокупна власт била у рукама најужег партијског руководства.

И унутрашње уређење земље урађено је у нерегуларним ратним условима. У име обнове Југославије на делу је била својеврсна „стратегија ћутања“ о српским жртвама. „Политика националне равнотеже“ драстично је изменила предратни положај Србије. АВНОЈ је суштински поништио и последње трагове некадашње српске државности који су 1918. уграђени у државност Југославије. Именовање НКОЈ-а и одузимање законитих права југословенској емигрантској влади потирало је и формално и суштински традицију органа државне управе која се темељила на искуству државне политичке мисли 19. и 20. века. Одлука о забрани повратка у земљу краља Петра представљала је елиминисање династије која је од почетка српске револуције (1804) идентификована са државношћу Србије.³⁸⁴

Светосавски конгрес

Ројалисти су свој концепт обнављања Југославије усвојили непуна два месеца после комуниста.

Атмосфера уочи конгреса била је доста напета и код Равногораца поделе и сукоби су већ дубоко захватили и Врховну команду и вођство Централног националног комитета. Неизвесна будућност појачавала је опречна мишљења и радикализовала погледе на даљи ток рата.³⁸⁵

Светосавски конгрес одржан је у селу Ба, на југоисточним падинама Сувобора, у подножју Рајца. Делегати су почели да пристижу 25. јануара, готово из свих крајева земље. Због лоших временских прилика једино нису дошли делегати из северне Далмације. Били су присутни представници ско-

³⁸⁴ Небојша Јовановић, *Револуционарне владе, у: Владе Србије 1805–2005*, Београд, 2005, стр. 398.

³⁸⁵ О томе Звонимир Вучковић, командант обезбеђења конгреса, пише: „Док сам ишао до колибе да обиђем старе пријатеље, примио сам хиљаду савета од оних који су све знали и имали 'поуздан' одговор на свако питање. Питао сам се у чуду зашто сада сви шапућу и зашто ме повлаче у страну да би одговорили на најобичније питање. Ни жесток ветар на Пашиној Равни није могао растерати неповерење које се сада увлачило као нека сива магла. Са неповерењем разбила се слога која је по неком историјском аманету требало да спасава Србе (...) И човек без веће проницљивости могао је да уочи постојање две супротне групе. Прва група, сам Михаиловић, Ж. Топаловић и неколико млађих официра заступала је мишљење да је пуна демократизација Покрета императив без кога нема излаза. Друга, људи из ЦНК-а и скоро сви официри из штабова Врховне команде, борили су се против разводњавања равнороства које ће наступити ако представници политичких странака буду узели учешћа у раду и одлукама конгреса (З. Вучковић, *Од отпора до грађанског рата*, стр. 92, 94).

ро свих срезова, затим војске, већине политичких странака и неполитичких удружења. Према писању, на конгресу је било више од 300 делегата, а један учесник је изнео податак од 274 делегата, што је касније прихваћено и у појединим истраживањима.³⁸⁶ Колико се може утврдити, од свих делегата, само њих шесторица нису били Срби: Мустафа Мулалић, Нико Бартуловић, Антон Крејчи, Владимир Предавец, Звонимир Бегић и Ђуро Виловић.

Припремни одбор Конгреса радио је 26. јануара. У његовом раду учествовали су Живко Топаловић и Бранислав Ивковић, као представници странака, и Драгиша Васић, Стеван Мољевић и Ђуро Ђуровић у име Равногорског покрета.

Нацрт резолуције урадили су Топаловић и Васић. Резолуција је у седам тачака садржала начелне ставове о будућем државном и политичком уређењу Југославије, као и основни политички програм до ослобођења земље. У резолуцији је наглашено како је ЈВУО, као народна војска, стварни бранилац народних слобода и гарант државне будућности свих Југословена. Посебно је апострофирана Михаиловићева изјава да ће војска под његовом командом остати верна краљу Петру II и уставном и законском поретку Југославије. Одлучно су одбачена „подметања“ да ће ЈВУО вршити колективну одмазду. За злочине би одговарали само стварни кривци, а сви други би законски били заштићени.

Одлучено је да се југословенска држава обнови као тријалистичка федерација Срба, Хрвата и Словенаца и прошири територијама на којима они живе, а да минимум територије буде онај који је тражила југословенска делегација на Мировној конференцији у Паризу после Првог светског рата. Будућа држава треба да буде уређена као федерација у облику уставне и парламентарне наследне монархије с краљем Петром на челу. У српској федералној јединици био би на демократски начин окупљен цео српски народ на својој територији. Исто начело важи и за Хрвате и Словенце.³⁸⁷

Унутар федералних јединица дале би се велике могућности да сви народи задовоље своје потребе и уреде односе како њима одговара у свим областима живота – економским, социјалним, културним и другим потребама кроз широке народне самоуправе.

Разграничења између Срба и Хрвата, извршена без легитимног представника српског народа, пред рат и током рата, под притиском и насиљем окупатора, не признају се.³⁸⁸

Светосавски конгрес поништио је стварање Бановине Хрватске, окупаторску поделу Југославије, Независну Државу Хрватску и авнојевске одлуке о шест федералних јединица. Током стварања државе на помену-

³⁸⁶ Милоје Р. Николић, Сећање на Светосавски конгрес, Књига о Дражи II, стр. 22.

³⁸⁷ АЈ, фонд 335, фас. 84 – Светосавски конгрес у слободним југословенским планинама – Резолуција.

³⁸⁸ Исто.

тим принципима, требало је обезбедити и припремити корените реформе како на привредном, тако на социјалном и културном плану, јер су начела демократије требало да буду заступљена и у тим областима. Питање смењивања краља Петра, које су извршили комунисти на Другом заседању АВНОЈ-а, размотрено је у посебној тачки. Констатовано је да нико нема права да свргава краља док рат траје – то може да учини само легално изабрано народно представништво – одлуке АВНОЈ-а о томе оцењене су као „безуспешан покушај узурпирања народне воље“. Осуђена је акција комуниста због покушаја да помоћу партијске војске сруше уставни поредак, „дограбе се власти и заведу своју диктатуру у Југославији“. У резолуцији народ је позван да се окупи у југословенској демократској народној заједници, коју су формирли „представници разних југословенских политичких странака које су ступиле у коалицију и одрекле се своје самосталне политичке делатности док рат траје и непосредно после њега и ујединиле се с Равногорским покретом како би помогле борбу за обнову Југославије и победу демократије у свету“.³⁸⁹

³⁸⁹ Исто, Југословенска демократска народна заједница – Одлуке Светосавског конгреса у слободним српским планинама, Народна библиотека Србије, II – 13 5199.

V

ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ Сузбијање оружане побуне и одметништва

СЕЦЕСИОНИСТИЧКА ПОБУНА НА КОСОВУ 1944–1945.

Стање на Косову пред крај 1944. године

За догађаје на подручју Косова и Метохије од 2. децембра 1944. до 21. фебруара 1945. године, који се најчешће називају, контрареволуционарном побуном, чини се адекватнијим назив „сецесионистичка побуна“ управо зато што је имала за циљ остварење плана косовског сепаратистичког покрета: да Косово и Метохија остану у фашизмом пројектованим албанским границама.

На тек ослобођеним косовскометохијским просторима, непосредно после 23. новембра 1944, јединице НОВЈ биле су суочене са отпором преосталих балистичких група, „вулнетарских“ формација и активностима одбора и комитета Друге призренске лиге, ангажованих према плановима Комитета за одбрану Косова. Док су јединице НОВЈ прогањале немачке трупе кроз санџачке и босанске планине, с којима су бежали избраници Џафера Деве, део руководства Лиге, остављен да делује на Космету, искористио је новонастале околности и започео поновно организовање тек стишаног сецесионистичког покрета у новембру 1944. године. Наиме, већ крајем новембра, на састанку у жеговачким шумама, Адем Селими, председник омладине Призренске лиге, Ђазим Лугађија и Хасан Трпеза, председници квислиншких општина у Бабушу и Пожарању, и Ибрахим Кељменди, професор гимназије у Приштини, са групом одметника одлучили су да против новоуспостављене власти организују оружану побуну на теренима Дренице, Шаље, Шар-планине и Карадака.

Прва борбена зона се налазила у области Карадака на Скопској Црној гори са којом су једно време борбе водиле македонске јединице. На њеном челу налазио се Шефкет Шкупи, правник, агент немачке обавештајне службе, који је за време окупације био јавни тужилац.

Друга зона простирала се на подручју Шар-планине, а руководилац је био пуковник Фуат Дибра, активни сарадник немачке обавештајне службе, који је, октобра и новембра 1944. године, командовао 4. албанским пуком на положајима у рејону Урошевца и Гњилана на Жеговцу. Ова група је 2. децембра 1944. године, под руководством активних официра бивше војске и њених бегова, укупне јачине око 2.000 људи, извршила оружани напад на 2. косовскометохијску бригаду у Урошевцу.¹

Дреница је била обухваћена трећом зоном. Руководиће побуњеничким снагама у овој зони поверено је професору Имеру Бериши, католику из Скадра, сараднику италијанске обавештајне службе. Највећи део остатака албанских квислинга налазио се у рејону Дренице где је, према расположивим подацима, био и њихов штаб који је располагао чак и радио-станицом.

Шаља и подножје Копаноника чинили су четврту зону. За њу су одређена два руководиоца: Адем Воца, сељак из Шаље, председник Окружног комитета 2. призренске лиге чије је седиште било у Вучитрну, и Ахмет Сељани, такође из Шаље, председник окупаторске општине у Старом Тргу.²

Побуњеници су имали и своју политичку организацију састављену од чланова свих квислиншких организација и војних формација које су деловале под окупацијом. Звала се „Национал демократик Шиптар“, а касније је изменила назив у „Беса Комбтар“. То је, у ствари, био продужетак „Бали Комбтара“. Према исказу Кемала Искендерија на суђењу у Скопљу, промена је уследила зато што се дошло до закључка да је „Бали Комбтар“ био компромитован сарадњом са Италијанима и Немцима, док је Халим Орани на једном скупу одметничких вођа саопштио како не треба употребљавати назив балисти да се не би знало ко су.³

Економска ситуација у току зиме 1944/1945. године није била повољна и до жетве се непрекидно погоршавала. На то су утицале велике реквизиције за потребе војске, а затим и пружање помоћи Црној Гори и Албанији. Црној Гори је упућено око 100 вагона хране, док за Албанију нема потпуних података, осим да је била договорена испорука 180 вагона житарица у замену за течно гориво. Албанија је, истовремено, продавала или трампила жито са Црном Гором за уље и со. Говорећи на Трећем заседању АВНОЈ-а Албаније, Енвер Хоџа је подвукао како Југословени у погледу албанских захтева никада нису рекли „не“, подвукавши: „У критичним моментима зиме они су нас снабдевали житом и осталим стварима неопходне потребе да би се наш народ спасио од

¹ ВА, к. 184, ф-1, док. 29–30; Зборник, I/15, док. 129.

² ВА, Бјв, 61 и, 12/1.

³ „Борба“, Београд, 27. јануара 1947. године, Извештај са суђења члановима ЦК „Национал демократик Шиптар“.

глади“. А тада, стање у погледу исхране у Албанији било је много боље него на Косову и Метохији и у Србији.⁴

Пратећи збивања у време организовања војних операција током октобра и новембра 1944, Обласни комитет КПЈ за Космет уочио је да албанско становништво са овог подручја у већини прихвата и следи упозорења Комитета за одбрану Косова и на долазак јединица НОВЈ гледа као на губљење стечених права и привилегија. Склањање пред партизанским јединицама у шуме и планине, правдано страхом од српске и црногорске освете, чинило је узалудним напоре Обласног комитета да објасни циљеве КПЈ и намере НОВЈ Југославије. Каналисање политичких расположења маса и спречавање сукоба на међунационалној основи извођени су крајње отежаним условима.

Иако ослобођен, Космет је био још далеко од стварног мира и реда. Управо о томе говори садржина директивних упутстава из писма Миладина Поповића, секретара Обласног комитета КПЈ за Космет, од 30. новембра 1944. године. У њему се, поред осталог, напомиње: „Косово и Метохија су данас без окупатора, али ипак ми не владамо читавим тереном. Велике сметње нам се чине од стране дојучерашњих слугу фашистичких окупатора, који сада у измењеним условима примењују нови метод борбе против Народноослободилачког покрета. Они сада организују оружане банде које се крећу по нашој територији, ширећи шовинизам међу нашим народима и на тај начин стварају неприлике нашој власти час ту а час тамо. Због тога, се у овом тренутку, пред наше јединице поставља као неопходан и главни задатак: чишћење Косова и Метохије од свих банди, чије постојање и делатност представљају данас највећу препреку развоју НО борбе и јачању наше народне власти“.⁵ На основу ових процена одлучено је да се у свим случајевима где се отпор настави делује „енергично и немилосрдно“ и да у селима „која су се супротстављала оружјем треба пронаћи организаторе тог отпора и привести их војном суду“.⁶ Одлучено је, такође, да се имовина таквих лица секвестрира за потребе Народноослободилачке војске, а остало становништво разоружа. Према овим упутствима, суштина политичког деловања мора бити стално објашњавање улоге нове народне власти и сузбијање сваког облика шовинизма на националној основи.

Сви који буду добровољно ступили у Народноослободилачку војску, каже се при крају писма, треба одмах да се распореде у јединице и њиховом политичком уздизању мора се посветити највећа пажња.⁷

⁴ Народни одбор Аутономне Косовске Метохијске Области 1943–1953, основни материјал са заседања, Приштина 1955, стр. 27; Бела књига о непријатељској политици Владе НР Албаније према ФНРЈ, Београд, 1961, стр. 128–129; Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941–1945, Цетиње – Београд, 1981, стр. 446–447.

⁵ Цитирани део писма М. Поповића од 30. новембра 1944. преузет је из књиге С. Ђаковић, Сукоби на Косову, Београд, 1984, стр. 234.

⁶ Исто, Гојко Меденица, Контрареволуција на Косову и Метохији 1945, „Безбедност“, бр. 4, 1984.

⁷ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југославија 1918/1984, Збирка докумената, Београд, 1985, стр. 589–590.

Напад на Урошевац и Гњилане

Међутим, пре отпочињања планираних дејстава, једна већа одметничка група извршила је напад на Урошевац у ноћи између 2. и 3. новембра 1944. године. У наредна два дана партизанске снаге су, потискивањем ових група, успеле да одбаце нападаче из заузетих делова града тако да се само један део вратио до својих упоришта.⁸

Овај догађај се узима као почетак контрареволуционарне побуне којој смо, из наведених разлога, дали назив сецесионистичка. Ова операција завршила се 4. децембра настављањем започете акције чишћења села од балистичких група које су се повлачиле у правцу Језерца, Будакова, Гадимња, Врбнице и Жеговца.⁹ Уследила је, потом, нова заповест Оперативног штаба за Космет и у њој је, поводом овог догађаја, 8. децембра јављено да су „шиптарске банде које су извршиле напад на наше јединице у вароши Урошевац одбијене и разбијене у неколико група“.¹⁰ У вези са извршењем заповести од 2. децембра, наведено је да је, при чишћењу терена у Дреници, речено да партизанске снаге нису наишле ни на какав отпор, али се, ипак, констатовало да су „запажене мање групе које се крију по шумама“.¹¹ Према овој заповести, контрола „на сектору Дреница – Урошевац“ била је поверена 5. албанској дивизији.¹²

Наредних дана дошло је до нових напада. У ноћи 20. новембра, у Јањеву је поцепана југословенска заставица и уместо ње истакнута албанска. Тих дана јављено је Главном штабу НОВ и ПО Србије да су сва шиптарска села у Јањевској општини наоружана и да су се мушкарци склонили у шуму. Већ 22. новембра уочено је да се на простору Гњилане – Приштина у шуми налази велики број наоружаних људи и да их само у једној групи има хиљаду. Сутрадан је констатовано постојање групе око 1.000 балиста на Жеговцу, око Сајишког поља и села Баковца, а 24. новембра да се на сектору Косовске Митровице налази око 5.000 наоружаних Шиптара. На сектору Приштина – Гњилане знало се за више група од по 50 до 100 људи, затим да у гњиланском крају постоје две веће групе, једна око 500, а друга око 208 наоружаних балиста. У селу Бањи, у Дреници, регистрована је група од око стотину балиста.¹³

Указујући на могућност обнављања отпора „националистичких снага“, које су се задржале на просторима Косова, Метохије и северне Албаније, Обласни комитет КПЈ за Космет суочио се са низом тешкоћа у вези са задацима и задужењима око мобилисања албанског становништва за потребе фронта у Војводини. Чишћење терена од преосталих терористичких група

⁸ Зборник, I/19, док. бр. 211, стр. 741.

⁹ Исто, док. бр. 212, стр. 747–750.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² АПК СКС Косова и Метохије, бр. 09–482 од 13. априла 1964. (Стенографске белешке); С. Ђаковић, н. д., стр. 240.

¹³ ВА, НОВЈ, к-184, ф-1, док. бр. 30, 31, 32, 34, 37, 39.

и успостављање политичких и војних органа нове народне власти извође-ни су у крајње отежаним условима. Из заповести Оперативног штаба НОВЈ Космета од 2. децембра 1944. може се закључити да преостали састави формација Друге призренске лиге морају бити хитно и потпуно ликвидирани. О кретању и концентрисању одметничких група располагало се следећим подацима: „Већа непријатељска групација налази се на планини Чичавици. Њена јачина се креће, према несигурним вестима, до 700 војника, наоружаних са лаким пешадијским оружјем. Групу предводи Мехмет Градица. На целом подручју Дренице, као на пример око Кијева, Сврхе, Укча, Ракош итд., налазе се мање групе наоружаних Шиптара које исто тако предводе разни зликовци као на пример Јакуп Рама, Демали (Дем Али) Пожари, Мехмед-ага Бериша, Мехмед-ага Рашковац и други. Читаво подручје Дренице је наоружано. Ради тога што наше јединице нису продирале у тај сектор, непријатељ покушава да на том сектору створи базе за повезивање са осталим границама по осталим деловима Косова и Метохије (...)

Непријатељ је успео да на појединим деловима те области чврсто се повеже са масама да би евентуално организовао села на отпор против нас¹⁴. Стога је било издато наређење да се од 5. до 10. децембра 1944. изврши чишћење поменутог терена, униште све наоружане банде и разоружа становништво које добровољно не буде пришло партизанским јединицама.¹⁵ Како је ово уједно била и једна од првих већих акција овакве врсте после ослобођења Косова, инсистирало се да поступци јединица НОВ осим разбијања остатака квислинга треба да створе атмосферу у којој ће албански живаљ доживети долазак јединица НОВЈ из других крајева земље у њихова села и домове као своју ослободилачку војску која само осуђује и кажњава контрареволуционарне поступке разних заведених елемената – издајника албанског народа.¹⁶

Мада су снаге и активност албанских квислинга и четничких јединица почетком друге половине децембра 1944, опште узев, биле у опадању и због тога нису представљале у то време неку значајнију снагу, Оперативни штаб НОВ и ПО за Космет је одлучио да предузме нове акције. Подручја на којима су се основне непријатељске групе албанских квислинга сакривале и даље била су: Дренички срез, планине Чичавица и Жеговац, затим падине Кознице и планинских села око Језерца.¹⁷

Главни штаб НОВ и ПО Србије – Оперативном штабу Косова и Метохије:

„Дејство против банди треба да буде брзо и енергично. У борби поступати оштро. Ухваћене вође-злочинце одмах предати суду. Неокрвављене

¹⁴ Зборник, I/19, док. бр. 211, стр.741.

¹⁵ Исто, стр. 742; Г. Меденица, н. р.

¹⁶ Зборник, I/19, док. 211, стр. 741–746, Заповест Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет од 2. децембра 1944. године.

¹⁷ ВА, НОВЈ, к-1411, бр. рег. 3–1/1; Зборник, I/19, док. 213, стр.750, Заповест Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет од 20. децембра 1944. године.

пуштати. При акцијама за разоружавање вршити јачи притисак јер Арнаути имају по пет пушака (...) Настојати да се код штабова развија иницијатива у раду и акцијама. Створити међу јединицама корисну утакмицу у погледу уништења бандита, одржавања успешних зборова, придобијања народа итд. За успехе похваљивати појединце и јединице истичући их као пример.“¹⁸

У заповести Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију за 20. децембар, дакле само три дана пре напада на Гњилане, уочљива је констатација да су балистичке банде у опадању и да би Шиптари који нису починили злочине желели да се врате кућама. Наводно, увидели су како се ситуација одвија против њих, а у корист Југославије. Догађаји су оповргли овакву оцену.¹⁹

Истог дана, када су се водиле борбе у Урошевцу, 2. батаљон 27. бригаде 46. српске дивизије је, код Врбичке реке, близу Јањева, водио шестосатну борбу са групом од око 300 балиста. Војска је успела да их потпуно разбије и нанесе им велике губитке. Балисти су се у нереду повукли према Гадимљу и Плитковићу. Тога дана, балисти су напали јединице НОВ и на неколико других места, али су свуда били одбијени.²⁰

Двадесет трећег децембра 1944. године одметничке групе под командом Мула Идриза извршиле су напад на Гњилане.²¹ Сличне нападе извеле су и одметничке групе под командом Ахмета Сељанџија, Адема Воке и Мехмета Градице на рудник Стари Трг и Косовску Митровицу. Користећи небудност јединица НОВЈ и неадекватну организованост нове народне власти, побуњеници су успели да прошире жаришта отпора и да подручје Дренице задрже под контролом. Претварајући цео дренички крај у контрареволуционарно подручје одметничких група, Шабан Полужа отпочео је с припремама устанка под називом „дреничка побуна“. И док се у другим деловима запажало опадање побуњеничког отпора, у заповести Оперативног штаба НОВЈ, од 20. децембра 1944. године, наглашава се веће присуство група „у срезу дреничком, планини Чичавици, Жеговцу и планинским селима око Језерца као и на падинама Козице“.²²

Сукоби са одметничким групама код Десивојца, 22. децембра, завршени разбијањем партизанских снага, охрабрили су Мула Идриза да већ следећег дана са 800 балиста крене да заузме Гњилане. И у овом случају не постоје прецизни подаци о броју нападача, али се рачуна да је у нападу учествовало близу 2.000 балиста. Нападаче је, из правца Скопске Црне горе, предводио Мула Идриз Хајрулаку, који је истовремено командовао целом акцијом. Другу групу, која је нападала са северне стране, предводили су: Суљ Заробинца,

¹⁸ ВА, НОВЈ, к-181, бр. рег. 3–4.

¹⁹ Зборник, I/19, док. бр. 253.

²⁰ ВА, НОВЈ, к-1341, 1–54/5; к-184, 30–24/1.

²¹ С. Ђаковић, н. д., стр. 240.

²² Исто.

Шефки Десивојца и Мухарем Фејза Огошта. Напад је био добро организован и Гњилане се нашло у великој опасности. Балисти су освајали улицу по улицу, а помоћ су добијали из многих шиптарских кућа из којих се пуцало с леђа у војнике и у грађане који су напуштали град и склањали се. Цео град је заузет, осим зграда ОЗН-е, Средског и Градског народног одбора и Команде места. Најжешће је нападана зграда ОЗН-е пошто би њеним заузимањем било омогућено освајање затвора и пуштање на слободу затвореника, међу којима су, већином, били окорели ратни злочинци. Припадници ОЗН-е издржали су до краја и спречили су намеру балиста. Погинула су три браниоца, а око зграде је остало двадесетак мртвих нападача.²³

Из Урошевца је, борцима у Гњилану, упућена помоћ. Трећи батаљон 5. косовскометохијске бригаде кренуо је усиљеним маршом према угроженом граду. После овог, упућена су и остала три батаљона. Доласком на циљ, борци 3. батаљона започели су борбу не чекајући долазак осталих јединица. Батаљон је до 11 сати ослободио град и балисти су се повлачили да би, потом, наставили панично да беже, а борци прве и друге чете наставили су енергично да их гоне. Батаљон је имао 6 мртвих. Погинуло је и 25 бораца 17. македонске бригаде, као и три припадника ОЗН-е. Петра Слијепчевића, команданта 4. чете, с леђа је убио војник из његове чете, Шиптар. Међу балистима само у центру града било је око 50 погинулих, 12 заробљених и око 70 рањених. Међу погинулима био је и један од балистичких вођа, злогласни Шефки Хајдини Десивојца.²⁴

Штаб 13. корпуса известио је Главни штаб НОВ и ПО Србије, да је у току операције на Гњилане штаб бугарске дивизије из састава Прве бугарске армије преговарао са Шиптарима да их пусте без борбе у Гњилане с тим да наше јединице не уђу заједно са њима и да су се у вези са тим већ споразумели са Шиптарима. Штаб 13. корпуса и штаб 46. дивизије најенергичније су протестовали, после чега су Бугари одустали и заједно са нашим јединицама ушли у Гњилане.

Сличан случај се појавио и код 6. дивизије 2. бугарске армије која оперише према Приштини. Бугари су хтели да избегну борбу са Шиптарима на тај начин што наше јединице не би ишле заједно са њима на Косово. После интервенције штаба 13. корпуса, Бугари су прекинули преговоре са Шиптарима по овоме питању.²⁵

Иако је Гњилане изгубљено, још истога дана када су запоседнути пунктови, давале наде за веће и нове успехе, остаци разбијених група, прикупљени на теренима Чичавице, Рогозне и Козјака, подстакли су прваке осталих скупина да сличним акцијама најаве обнављање качачког покрета. Наиме, између

²³ Богомир Санковић, Косовско поморавље у револуцији 1941–1945, Ниш, 1975, стр. 224–225.

²⁴ Исто, Војислав Никчевић, Пета косовскометохијска бригада, Београд, 1989, стр. 81–86.

²⁵ ВА, НОВЈ, к-181, бр. рег. 3–6. Главни штаб НОВ и ПО Србије, Оп. бр. 142 од 18. новембра 1944. године Врховном штабу НОВ и ПОЈ (Оперативно одељење).

стања створеног након успостављања административно-управног режима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, током 1919. године, и оног које се стварало изградњом нове власти у обновљеној Југославији на основу одлука Другог заседања АВНОЈ-а, није се правила никаква разлика. Амбиције да се, под свим околностима, очува оно што је створио фашизам, биле су најјача мотивација организаторима овог отпора. Пример Ука Садика, сина познатог качачког првака Садика Раме из Ђурђевика, који је са стотинак својих присталица припремао напад на Пећ, служи као илустрација традиционалне утемељености сецесионистичког покрета на косовскометохијским просторима.²⁶

Пред крај децембра, штаб 46. дивизије НОВЈ упознао је потчињене јединице да су албанске квислиншке групе у дефанзиви и да се крећу по групама различитих величина на готово читавој територији Косова. Посебно су биле запажене бројније квислиншке групе у Дреничком срезу, затим у планинским пределима Чичавице, као и на сектору Приштина – Подујево – Пакаштица, у околини села Грдовце, Трнове, Раманишта и другим.²⁷ У том периоду на тлу Косова дошло је до појачаног рада на стварању позадинских органа команди подручја и команди места као и органа народне власти – народноослободилачких одбора (НОО). Оперативни штаб за Космет је својом наредбом од 20. децембра формирао пет команди подручја којима су биле потчињене команде места. Тако су биле формиране следеће команде подручја: пећка, призренска, урошевачка, приштинска и косовскомитровачка команда подручја.²⁸ Истовремено су у око 20 насеља формиране команде места.

У насељима која нису представљала веће центре такође је створен низ команди које су, у недостатку других органа народне и војне власти, служиле за помоћ у чишћењу од остатака квислинга и обављању других послова на свом подручју.

Мобилизација у НОВ и ситуација крајем 1944. и почетком 1945.

Успешна дејства јединица НОВ пред ослобођење Косова као и у току вођења борби створила су повољније услове за масовнији прилив нових бораца у свим крајевима Косова и стварање бројних снажнијих јединица ослободилачке војске. Тако је, крајем 1944. године, у овом делу земље дејствовало осам косовскометохијских бригада и више мањих јединица. Питању њиховог учвршћења и даљег омасовљавања највећу пажњу посветили су Оперативни штаб НОВ и ПО за Космет као и Обласни комитет Партије и многе друге политичке организације на Косову. Међутим, реакционарне вође, по-

²⁶ Павле Целетовић, 21. СС дивизија Скендербег, Београд, 1987, стр. 253.

²⁷ Зборник, I/19, док. 216, стр. 761, Заповест штаба 46 дивизије од 25. децембра 1944.

²⁸ ВА, НОВЈ, 1413, ф-2, док. 42. Наредба Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет.

себно из редова Албанаца са Косова, не само да су живели у ишчекивању расплета ситуације већ су са своје стране и даље радили на окупљању нових присталица за борбу против јединица НОВ и органа народне власти на терену служећи се, притом, разним демагошким паролама и лажима. Иако без шире подршке народних маса, албански квислинзи су у неколико наврата у току јануара 1945. године испољили знатну активност на Косову. Због тога је Оперативни штаб за Космет издао заповест да три косметовске бригаде (5, 6. и 7) заузму нови распоред својих јединица. Пета косметовска бригада, на пример, добила је наређење да изврши покрет ка Ѓњилану.

Шеста косметовска бригада

Шеста косметовска бригада, формирана од Ибарско-моравичког партизанског одреда 19.12.1944. имала је на списку 1.144 борца и руководиоца, а на лицу је било 958. Војнополитичка ситуација на Косову у време формирања ове бригаде може се видети из извештаја Оперативног штаба НОВ и ПО Космета до 17. 12. 1944. године. О тим приликама пише да су, повлачењем немачких трупа и ударом снага НОВЈ, контрареволуционарне банде на Косову разбијене. Али те банде нису уништене. Оне се и данас у мањим и већим групама налазе по планинским местима (Скопска Црна гора, Жеговац и Црнољева планина). Веће групације се налазе у Дреничком срезу, а групе четника Драже Михаиловића под командом Жике Марковића на Rogozни и Козјаку. У том извештају, даље, између осталог, пише: „До сада смо формирали 7 бригада. Имамо један одред од 1.850 људи којим ћемо оформити и осму бригаду. Имамо 650 одабраних омладинаца који треба да се оформе у омладинску бригаду. Изузимајући ове две задње, просечна јачина сада је 2.200 бораца у бригади. У најскорије време свих девет бригада могу постићи број од по 3.000 бораца. Распоред бригада је: 1. Пећ, 2. Призрен, 3. Ђаковица, 4. Ѓњилане, 5. Урошевац, 6. Србица, 7. Липљан, 8. Источки одред Исток и Омладинска јединица у Приштини. Стање код бригада није задовољавајуће. Људство је политички мало самосвесно и без искуства у борби.

Формирали смо команде места: Митровица, Србица, Вучитрн, Подујево, Приштина, Јањево, Липљан, Штимље, Урошевац, Качаник, Ѓњилане, Сува Река, Призрен, Драгаш, Ораховац, Ђаковица, Јуник, Дечане, Пећ и Исток... Ради се на подизању мостова и оспособљавању комуникација. У року од 10 дана све комуникације биће оспособљене за аутомобилски саобраћај. Телефонска веза је успостављена, али још не задовољава. Образовали смо разне трупне радионице... Мобилизација постављена на добровољној бази. Сада смо отпочели са обавезном мобилизацијом“.²⁹

²⁹ ВА, НОВЈ, к. 1411, бр. пер. 1/2.

Стање у бригади: „У моменту формирања Бригаде добили смо велики број Шиптара као и дотадашњих четника са Рогозне који су добровољно пришли у редове НОБ-е. Како су четници веома огорчени према Шиптарима то им је присуство њихово било веома неугодно и створило код њих велико незадовољство и нерасположење. Одмах је неколико Срба дезертирало. Вероватно да је на њих утицала и промена руководства, јер су добили нове руководиоце, а њихови дотадашњи стављени су на нове дужности.

Шиптари вероватно из истих разлога, такође су дезертирали и то у већим групама. Неки од њих су се пријавили у команде својих места. Предумишљају се све расположиве мере да се даље дезертерство спречи. Шиптари готово сви дезертирају са оружјем, док Срби многи без оружја. Расположење народа: становништво ових села је само шиптарско. Приликом нашег доласка лепо су нас дочекали и изашли нам у сусрет у погледу исхране и смештаја...

Шеста бригада била је у рејону Србице (штаб у Србици) и њој је Оперативни штаб наредио: Шеста косметовска бригада, штаб Србица са рејоном дејства гребен Чичавице планине, железничком пругом до потока Голема река...“.³⁰

По оцени обавештајног официра, морално-политичко стање у бригади је сваким даном било све боље јер се радило војнички и политички, те се људство уздигло. Исто тако, проблем дезертерства је сведен на најмању меру, тј. престало је дезертирање Албанаца и бивших четника, а оно Албанаца што је у бригади, показује довољно воље и дисциплине у раду. У том обавештајном извештају се констатује да је највише Албанаца дезертирало из 2. батаљона, а ту је био помоћник команданта Ибрахим Пруши. Он то „дезертерство правда тиме што им је њихов Барјактар обећао да ће доћи код њих па их преварио и није дошао“.³¹

Но, треба имати у виду да је, поред правих дезертера, било и таквих који су без питања отишли кући на дан-два, да обиђу жену и децу, оперу веш и сл., па се вратили, а неки су отишли у друге јединице или команде места. Зато се мора констатовати да је појам дезертерства у бригади и третиран различито тј. зависило је од случаја – мотива дезертерства. Ипак два најтежа случаја – поновљено дезертерство и омогућавање бекства осуђеном дезертеру – завршила су се на Бригадном суду и то стрељањем пред стројем. То је, по оцени Штаба бригаде, деловало позитивно јер је у 1944. дезертирало око 150 лица.³²

По наређењу Оперативног штаба, 6. бригада је 2. јануара 1945. године кренула са подручја Чичавице правцем Србица – Трстеник – Коморан – Црналево – Штимље – Урошевац у циљу смене македонских јединица у рејону Урошевац – Гњилане. Тај задатак ова бригада је извршила у нај-

³⁰ ВА, НОВЈ, 1413, бр. рег. 6/1.

³¹ Исто, к. 1413, бр. рег. 12/3, 31/7 и 42/7.

³² Исто, бр. рег. 10/1.

већој тајности, 5. јануара, кад је 2. батаљон ушао у Урошевац. У току тог марша посебно је била скренута пажња борцима на коректан однос према становништву. Међутим, било је случајева лошег понашања да би се принудило признање о евентуално скривеном оружју, војној опреми и вишковима хране, а било је и физичког обрачунавања. На све такве поступке реаговао је и Оперативни штаб. У једној наредби је, између осталог, написао: „Десило се више случајева да су војници, као и партизанске страже приликом претреса у неким споровима са народом премлаћивали поједина лица, тако да су изазвали негодовања читавих села. Такви поступци руше углед наше војске и наше борбе. Тиме се изједначава наша војска са бившом југословенском жандармеријом. Овим путем опомињемо све штабове, команде подручја и места, као и војнике и партизанске страже да ће се према сваком таквом случају предузети најстрожије мере“.³³ Сем овога, Оперативни штаб је замерио бригади да баш не поступа у духу издате заповести и да би у војничком погледу рад требало да буде бољи. Ево у чему се састоје те замерке:

„а) Немате прегледност територије која вам је заповешћу одређена. И поред присуства ваше бригаде, непријатељске банде у већим и мањим групама и даље крстаре снабдевајући се из села и живе у истима. Ради тога и данас наше власти не могу да обављају свој рад. Да би ово отклонили неопходно је потребно одмах предузети следеће:

Организовати јаку обавештајну службу и у том погледу не ослањати се само на обавештајне органе при штабовима, већ користити за обавештење све војнопозадинске органе, народну власт и читав народ. Поред тога слати чете које ће имати чисто извиђачки карактер и које ће крстари по целој територији и скупљати податке о непријатељу и јатацима. Мора се остварити читава мрежа веза. Свако насељено место мора бити под нашом контролом. Када се добију подаци о непријатељу одмах треба чврсто држати контакт са њиме. Претрес треба вршити у борбеном распореду држећи се више у групицама. У случају наилаaska на непријатеља, све суседне снаге треба сложено да се баце на непријатеља не дајући му времена да се прибере и пружи отпор. Ако се непријатељ извуче треба га гонити. Треба се служити и демонстрацијама. Непријатељ не сме имати мира. Ми морамо имати иницијативу у својим рукама...

б) Обезбеђење гарнизона је веома слабо, патролна и стражарска служба је толико слаба, да се непријатељ могао комотно увући у град. Контрола од стране руководиоца никаква. Пример упада у Гњилане. Да би се ово отклонило, неопходно је одмах предузети следеће: Ван гарнизона вароши морају се дубоко и непрекидно у свим правцима слати спољне патроле. На свим местима одакле је непријатељ могао доћи, постављати преко ноћи заседе, чија

³³ ВА, НОВЈ, к. 1413, бр. пер. 59/7, 8/8 и 9/8.

места држати у тајности. Организовати специјалне обилазне патроле, која ће контролисати сва обезбеђења. Појачати будност код свих јединица држећи их у приправности. Организовати приправна одељења, која ће бити спремна за случај борбе. Створити план одбране места у коме су распоређене снаге.“ Да би се то спровело у живот, закључује Оперативни штаб, потребно је пружити помоћ младима, вршити непрекидну ноћну контролу свих обезбеђења од стране дежурних и чланова Штаба бригаде.³⁴

После ових прекора и датих упутстава, уследила је заповест Оперативног штаба за Космет, 12.1.1945. године, Штабу 6. бригаде, о раду у новом рејону размештаја, а у циљу чишћења терена и уништавања одметничких банди. У заповести је писало:

„6. бригада, која се налази као гарнизон у Урошевцу, извршиће покрет са два батаљона 14. овог м. у Липљан, где ће сменити 7. бригаду. Ова два батаљона са Штабом бригаде кренуће у 6 часова и примити задатке које је имао Штаб 7. бригаде. Остале снаге ће остати и даље док дође македонска бригада, која треба да их замени, а после тога и њих повући и дати им распоред на одређеном вам простору.“³⁵

Припреме о покретању бригаде према заповести Оперативног штаба од 12.1.1945. биле су извршене, али према телефонском наређењу истог Штаба то је било обустављено до даљег, тј. до доласка македонске јединице у Урошевац. У међувремену се радило по плану на војном и политичком образовању бораца и руководиоца. Одређени иструктори су са штабовима батаљона и командирима чета одржавали радне састанке и на њима теоретски и практично учили. И, на крају, 6. косметовска НО бригада примила је 14.1.1945. препис наређења ВШ НОВ и ПОЈ да људство бригаде упутити за попуњу 1, 2. и 3. југословенске армије. Оперативни штаб НОВ и ПО Космета својом заповешћу од 15. 1. 1945. регулисао је како ешалонима упутити људство до укрчних железничких станица у Куршумлији и Ристовцу ради транспортовања у Београд. У образложењу те заповести је стајало да ће се од тог људства формирати допунске бригаде. Људство је транспортовано 17. 1. 1945. у Банат (Панчево, Кикинд, Вршац) и Штаб групе допунских бригада Банат их је распоредио у 1, 2. и 3. допунску бригаду.³⁶

Посебну пажњу ипак заслужују догађаји који су се збили пред крај јануара 1945. године. Пошто су партијско-политички органи уложили велике напоре да народним масама објасне циљеве ослободилачке борбе, били су организовани чести зборови и конференције на којима су, поред осталог, раскринкавани и поједини прваци албанског народа. У томе су били постигнути и значајни резултати у корист политике НОП-а. У тој ситуа-

³⁴ Исто, рег. бр. 4/6.

³⁵ Исто, бр. рег. 5/6.

³⁶ Исто, к. 1341, бр. рег. 3/1, 15/1; к. 1413, рег. бр. 70/7.

цији Оперативни штаб за Космет објавио је и општу мобилизацију маса за Космет и општу мобилизацију маса за јединице НОВЈ.

Током јануара 1945, Дренички срез је постао главно упориште побуњеника. Осуство јединица НОВЈ искористио је Шабан Полужа да изврши мобилизацију шиптарског становништва с подручја Вучитрнског и Лапског среза. Потом је, у договору са Оперативним штабом Космета (према обећању датом Фадиљу Хоџи да ће 5.000 мобилисаног људства ставити на располагање партизанима на име добијеног наоружања), наставио са формирањем својих јединица. Уз његов пристанак, ове јединице су биле прикључене 7. косметској бригади стационираној у Липљану. Мобилисано људство ове бригаде припремано је за одлазак на Сремски фронт. Полазећи од сазнања да већи део мобилисаног људства ове бригаде чине припадници ранијих колаборационистичких формација, Оперативни штаб је, из предострожности, предузимао низ мера ради спречавања дезертерства овако мобилисаног људства. Стога је издао наређење 46. српској дивизији, 5. косметској бригади и бригади КНОЈ-а да врше обезбеђење пута приликом преласка ешалона ове бригаде преко Вучитрна и Подујева до Куршумлије.³⁷ Иако је 20. јануара, а затим и следећег дана, први и други ешалон ове бригаде прошао без инцидената, трећи ешалон, којим је командовао Шабан Плужа, 21. јануара почео се самовољно растурати по селима К. Бања, Лужане, Г. Дубица. Вршећи мобилизацију у сваком селу кроз које је пролазио, овај ешалон је „нарастао на око 4.000 људи“ и на наређење Оперативног штаба да следећег дана (23. јануара) настави пут планираним правцем, Шабан Полужа је повео мобилисано људство до Подујева и ту отказао послушност Оперативном штабу.³⁸ Уследили су нови преговори између Фадиља Хоџе и Шабана Полуже. У међувремену, шест батаљона 46. дивизије и 5. косметска бригада блокирали су терен од села Лужана до Подујева у намери да разоружају овај ешалон. Након неуспелих разговора, Полужа је позвао мобилисано људство да, уместо према Куршумлији, крене назад према Дреници и већ 25. јануара поведене су борбе са јединицама НОВЈ на огранцима планине Чичавица.³⁹ Одметничким снагама Шабана Полуже придружио је Мехмет Градица групацију око 1.500 лица, стаљајући се под Полужину команду. У исто време Ука Садик, вођа побуњеника у ораховачком крају, одустао је од планираног напада на Пећ и упућивања мобилисаног људства ка Дреници. Чим је стигао и он се ставио на располагање Шабану Полужи. Окаснила интервенција снага НОВЈ у рејону реке Ситнице омогућила је расутим ешалонима Шабана Полуже и Мехмета Градице да се без већих губитака распореде по дреничким селима,

³⁷ С. Ђаковић, н. д., стр. 242–245.

³⁸ Исто; ВА, НОВЈ, к-1341, бр. рег. 6–1/1, Заповест штаба 46. дивизије од 23. јануара 1945.

³⁹ Исто.

традиционалним упориштима качачког покрета од времена Азема Бејта Галице.⁴⁰ Мобилисане снаге на овом терену бројале су око 10.000 лица.

Главни део овог састава чиниле су бивше „вулнетарске“ снаге.⁴¹

Док су јединице НОВ биле ангажоване на разбијању групе Шабана Полује, најпре у рејону Подујева и јужних падина Копаоника, а затим и северних падина Чичавице, дотле је на подручју шаљске општине по планинским селима јужних падина Копаоника Адем Воца, квислиншки вођа, такође вршио мобилизацију. И ова мобилизација, као и она са Полужом, текла је под изговором укључења у јединице ослободилачке војске, што је омогућило Адему Воци да окупи групу од око 2.000 наоружаних људи. Због тога је Оперативни штаб и са њим успоставио контакт и водио преговоре. У ствари, ово није био први контакт са Адемом Воцом. Тако, на пример, у преговоре са њим које је још септембра 1944. године у Пасоми, на његов захтев, водио Шаљски НОП одред, односно Али Шукрија, Милија Ковачевић, Расим Черкез, Милан Кртолица, Кадри Реуфи и Риза Воца испред Штаба Одред, Адем Воца је тражио да остане командант групе наоружаних људи које је водио. Исто тако, поставио је питање шта ће бити са Косовом, какав ће бити његов положај мислећи на своју функцију коју је заузимао и друго. Касније, у децембру 1944. године, у Приштини су се са Адемом Воцом састали Миладин Поповић и Али Шукрија на нове преговоре, но ни тамо није дошло до споразума, после чега се Адем Воца вратио у Шаљу где је окупио нове присталице за себе. Крајем јануара 1945, Оперативни штаб за Космет позвао је Адема Воцу да са мобилисаном групом дође на одређено место, али он не само да није стигао на договорено подручје, већ је припремао нападе на јединице НОВ.⁴² Служећи се обманама и лажним паролама, Адем Воца је међу мобилисанима стекао поверење и подршку. Одржавао је везе и са четничком групом Жике Марковића која се у то време крила у рејону Копаоника. Због свега тога, Оперативни штаб за Космет је дао задатак штабу 46. дивизије да са своје две бригаде, једном косметовском бригадом и бригадом народне одбране Косова која је тих дана формирана изврши напад и разбије групу Адама Воце. Чим су добиле одговарајућа наређења, одређене јединице отпочеле су са размештањем својих снага ради извршење задатка. Међутим, вођа албанских квислинга Адем Воца је, пошто је осетио да су у обезбеђењу рудника Трепче па и Косовске Митровице биле ангажоване мале снаге, одлучио да још у току 26. јануара 1945. изврши напад на јединице ослободилачке војске. Тако је група Адема Воце до вечерњих часова 26. јануара успела да овлада положајима Мајдан – Стари Трг – Козји Рог и све до села Лисица североисточно од Косовске Митровице. Али после жестоке и вишечасовне борбе

⁴⁰ Саво Дрљевић, Позив на побуну, „Дуга“, 9–22. август 1986.

⁴¹ ВА, НОВЈ, 1411-6-9.

⁴² ВА, НОВЈ, К-1341, бр. рег. 9– 8/3, Извештај штаба 46. дивизије од 5. јануара 1945.

вођене у току 27. јануара поново је ослобођен рудник Трепча и Стари Трг после чега је група Адема Воце била разбијена.⁴³

Посебна пажња била је посвећена раду са народом. Наређено је свим старешинама јединица, а посебно политичким руководиоцима, да користе сваки повољан тренутак и воде разговоре са народом, позивајући га на конференције и друге скупове. Штабови бригада и батаљона на својим секторима имали су обавезу да преко НОО утичу на одбегле и заведене појединце да се врате кућама. Оне који се после позива не одазову упозоравали су да ће их сматрати народним непријатељима и као такве кажњавати.⁴⁴

Како ни до краја јануара 1945. године контрареволуционарне снаге на Косову нису биле ликвидиране, било је нужно предузети енергичне мере на њиховом разбијању и уништењу. Штавише, остаци квислиншких јединица вешто су примењивали тактику изненадних препада делујући врло брзо и покретљиво. У пракси су настојали да кад год је било могуће избегну сусрете са НОВ, али када је до сусрета и сукоба морало доћи, тада су управо пружали отпор и борили се. Губитак људства приликом појединих акција брзо су надокнађивали мобилизацијом нових. Познати нам примери показују да су у неколико наврата, после тешких губитака и осипања, за врло кратко време успевали да се омасове чак и на по неколико хиљада људи. Тако је, на пример, Шабан Полужа на сектору Дренице првих дана фебруара 1945. године, како истиче тадашњи командант Оперативног штаба за Космет Фадил Хоџа у својој заповести од 5. фебруара 1945, поново окупио групу чије је бројно стање достигло од око 5.000 људи иако је само десетак дана раније, по извлачењу из рејона Подујева и у борби на сектору источних падина планине Чичавице од око 4.000 људи извукао само око 500 својих присталица.⁴⁵

Постојање мањих и већих контрареволуционарних група и неколико побуњеничких упоришта мањег обима (око Урошевца, Ђиљана, на Жеговцу, око Дечана, Ругова и на Скопској Црној гори) на Косову захтевало је оперативније ангажовање ради њихове брже ликвидације и несметаног укључивања дела још увек неангажованих маса са Косова а за потребе извођења операција у осталим деловима земље на Сремском фронту и другим крајевима у позадини непријатеља који је у то време и даље присутан на југословенској територији. Због тога је већ 1. фебруара 1945. године по наређењу Оперативног штаба за Космет формиран Штаб оперативне групе бригада. У састав новоформиране Оперативне групе бригада ушле су 6. црногорска и 1. бокељска ударна бригада као и 3. и 5. косметовска бригада. Јачина Оперативне групе бригада износила је, на дан њеног стварања,

⁴³ Исто, Извештај штаба 46. дивизије од 5. јануара 1945; Исто, бр. рег.1-58/5, Извештај команданта војних курсева 46. дивизије за 26. јануар 1945; Исто, бр. рег. 8– 1/3, Извештај штаба 46. дивизије од 30. јануара 1945; Исто, бр. рег. 1–20/5, Подаци о борбама 46. дивизије, вођене 26. и 27. јануара 1945.

⁴⁴ ВА, НОВЈ, к-1342, бр. рег. 4–1/6, Заповест штаба 46. дивизије од 29. јануара 1945.

⁴⁵ ВА, НОВЈ, к-1341, рег. 11–1/1, Заповест Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет од 5. фебруара 1945.

7.029 бораца, 97 официра и 227 подофицира, међу којима је укупно било 162 политичка руководиоца.

УСПОСТАВЉАЊЕ ВОЈНЕ УПРАВЕ

Стање у време успостављања војне управе

Према заповести Оперативног штаба НОВ Космета од 5. фебруара 1945, наређено је ликвидирање снага Шабана Полуже у рејону Дренице. Из обруча који се око њих стезао поједине групе су покушавале да се пробију према Рогозни, Ђаковици и Истоку.

Процењујући да се оружана побуна шири и налази подршку шиптарских маса, врховни командант НОВЈ и председник НКОЈ-а Јосип Броз Тито донео је, почетком фебруара 1945. године, одлуку да се у циљу потпуног сламања побуњеничких група и нормализовања стања на подручју Космета оформи посебан орган – Војна управа. Тито је 7. фебруара образложио задатке ове управе који су се састојали у потребном реорганизовању постојећих војних јединица у области Космета, упућивању појачања ради угушивања побуне у што краће време и организовању одговарајућих политичких активности. Војној управи дата су потпуна овлашћења у свим војним и политичким пословима на територији ове области до коначног нормализовања стања. Наредног дана, 8. фебруара, наредбом врховног команданта НОВЈ за команданта Војне управе постављен је пуковник Саво Дрљевић, а за комесара потпуковник Ђуро Меденица. Они су, истовремено, вршили дужност команданта и комесара Оперативног штаба. Тиме су дотадашњи командант Фадиљ Хоца и комесар Крсто Филиповић смењени, због пропуста учињених током предугих разговора са Шабаном Полужом и лоших процена стања на терену у вези са ангажовањем поменутих лица за извршавање поменутих задатака. Командант и комесар Војне управе С. Дрљевић и Ђ. Меденца стигли су у Приштину 8. фебруара, заједно са инструктором ЦК КПЈ Милинком Ђуровићем и командантом Војне области Николом Божанићем, и преузели дужности.⁴⁶ Завођење Војне управе на Косову и Метохији Тито је образложио на следећи начин: „Пратећи ситуацију на Косову и Метохији која се крајем јануара те године јако погоршала услед појаве наоружаних одметничких балистичких група у којима је било близу 10.000 одметника који су угрожавали миран живот грађана и ометали рад органа народне власти, у тежњи да поврате фашистички поредак, Врховни штаб НОВ и ПОЈ издао је наредбу да се на Косову и Метохији заведе Војна управа са циљем

⁴⁶ ВА, НОВЈ, к-1411; Текстови наредби издатих 8. фебруара 1945. објављени у књизи С. Ђаковић, н. д., стр. 252–253.

да се што брже ликвидира непријатељ и створе услови за несметан рад народне власти и НОП-а и омогући безбедност грађана“.⁴⁷

Војна управа на Косову и Метохији уведена је после неуспелих настојања Оперативног штаба да угуши сва жаришта побуне. Ангажовање око 39.000 бораца НОВЈ у тренутку када су на Сремском фронту вођене одлучујуће борбе, било је велико оптерећење за НОВЈ. Према извештају КНОЈ-а (Корпус народне одбране Југославије) од 9. фебруара 1945. године јављено је да се, у вези са предузетим мерама, воде жестоке борбе на подручју Дренице.⁴⁸

Одметничке снаге под руководством Шабана Полуже настојале су задржати положаје на том подручју с циљем да мобилисањем организују устаничку побуну широких размера. Рачунало се на помоћ побуњеничких скупина широм северне Албаније и на помоћ англоамеричких представника који су се бавили протезирањем питања Албаније и Косова. Догађаји у Грчкој били су, такође, својеврстан изазов косовским побуњеницима.

Ради организованости употребе косовскометохијских јединица Оперативни штаб за Космет је наредио да се 3. и 5. косметовска бригада укључе у састав новоформиране Оперативне групе бригада. У циљу усклађивања дејстава која су често захтевала хитно реаговање и доношење одговарајуће одлуке, појавила се и потреба за формирањем посебног штаба Косовскометохијске дивизије. Тако је Врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито, својом наредбом бр. 30 од 8. фебруара 1945, именовао и Штаб 52. дивизије.⁴⁹

Иако је Штаб 52. косовске дивизије именован наредбом Врховног команданта НОВ и ПОЈ од 8. фебруара, дивизија је оформљена тек 14. фебруара 1945. године да би могла отпочети са извршавањем задатака. У њен формацијски састав ушле су 1, 2. и 4. косовскометохијска бригада. Војнополитичко стање у овим јединицама пред њихов улазак у оквир дивизије било је, како се види из извештаја Штаба 52. дивизије који је 7. марта био упућен Оперативном штабу за Космет, доста слаб, нарочито у организационом погледу. Помоћне и позадинске службе по јединицама нису најбоље функционисале, а у неким нису чак ни постојале.⁵⁰

Према подацима којима је располагао Штаб 52. Дивизије, као што се види из депеше команданта дивизије Петра Брајовића од 14. фебруара, на Чичавици су се у то време налазили Мехмет Градица и Шабан Полужа са око 1.200 својих присталица. Са њима је било и неколико Немаца. Располагали су чак и радио-станицом. Исти извор констатује да је, на осно-

⁴⁷ Цитирано према књизи С. Ђаковић, н. д., стр. 254; Владимир Дедијер, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, Београд, 1984, стр. 180–181.

⁴⁸ ВА, НОВЈ, к-1414, бр. рег. 2–12.

⁴⁹ ВА, НОВЈ, к-1411, бр. рег. 2/9, Наредба стр. пов. бр. 30 Врховног команданта НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита од 8. фебруара 1945.

⁵⁰ ВА, НОВЈ, к-1412, бр. рег. 7/2, Извештај Штаба 52. дивизије од 7. марта 1945; Исто, бр. рег. 2–4/7, Депеша 52. дивизије Оперативног штаба за Космет од 4. марта 1945.

ву исказа заробљеника, Мехмет Градица примио тада и једног енглеског официра који је дошао из Албаније у пратњи једног учитеља Албанца где су се задржали два дана и поново вратили у Албанију.

Међу многим покушајима да се разбију и униште остаци квислиншких група био је и напор који је учинио Оперативни штаб за Космет средином фебруара 1945. године. Тако је, према заповести команданата Оперативног штаба за Космет, дошло до ангажовања удружених снага 24. 26. и 52. дивизије као јединица Оперативне групе бригада. Притом, јединице 52. косовске дивизије, ојачане Косовском бригадом народне одбране, добиле су задатак да поседну положаје на јужним и југозападним падинама планине Чичавице између села Сибовац, Лукашини и Дубовац.⁵¹

Иако нису имале већих борби, јединице 1. бригаде 52. дивизије успеле су да у време чишћења терена заробе око 50 албанских квислинга. У исто време, јединице 4. бригаде 52. дивизије водиле су борбу на западним падинама Чичавице у садејству са јединицама 24. дивизије и косовском бригадом народне одбране.⁵²

Разбијени остаци албанских квислинга са Шабаном Полужом и Мехметом Градицом на челу, који су успели да се у току ноћи 14/15. фебруара пробију из обруча на планини Чичавици, упутили су се преко реке Ситнице према Копанику и после два дана нашли се у Шаљи у рејону села Баре – Бајгора – Качандол у јачини око 1.000 људи. Због тога је Оперативни штаб за Космет наредио да јединице НОВ изврше прегруписање снага и разбију поменуту групу албанских квислинга.⁵³ Одмах по извлачењу албанских квислинга са подручја Чичавице, Штаб 52. дивизије је већ 15. фебруара издао заповест према којој су јединице 5. косметовске бригаде биле распоређене у рејону западно од планине Чичавице, између села Микушнице, Дашевци и Чикатово обухватајући на истоку гребен Чичавице.

У исто време, јединице 1. косметовске бригаде контролисале су сектор са западне стране Дренице у рејону села Негровци и даље на север према железничкој прузи Косовска Митровица – Пећ. Четврта косметовска бригада затварала је сектор између села Србица и Лауша долином реке КLINE до села Овчарово. У рејону горње Дренице дејствовала је Косовска бригада народне одбране. Осим тога, све јединице 52. дивизије имале су задатак да развију мрежу патрола и извиђања како би се створио потпуни увид у кретање и контакт са постојећим квислиншким групама.⁵⁴

⁵¹ ВА, НОВЈ, к-25, ф-1, док. 40/1; Исто, к-1341, бр. рег.14 – 1/1, Заповест Оперативног штаба за Космет од 13. фебруара 1945; Исто, 1079, бр. рег. 8/1.

⁵² ВА, НОВЈ, к-1412, бр. рег. 12–2/2, Операцијски дневник штаба 52. косовске дивизије за 14. фебруар 1945.

⁵³ ВА, НОВЈ, к-1411, бр. рег. 3–1/5 и 3–2/5, Извешај штаба 25. дивизије НОВЈ упућен 16. фебруара 1945. године Оперативном штабу за Космет.

⁵⁴ Исто, к-1412, бр. рег. 2–1, Заповест штаба 52. дивизије од 15. фебруара 1945.

Током 18. фебруара јединице 52. дивизије које су контролисале подножје Чичавице и њених западних огранака наилазиле су само на извесне мање групе албанских квислинга које су се све чешће предавале јединицама НОВЈ. Озбиљних отпора у то време на њеном сектору није било. Међутим, 19. фебруара поново је дошло до опкољавања албанских квислинга на планини Чичавици пошто су разбијени остаци групе Шабана Полуке и Мехмета Градице успели да се из Шаље пребаце преко Косовог Поља и реке Ситнице на ово подручје. Према извештају начелника штаба 5. косметовске бригаде, која је 17. фебруара придодата Оперативној групи бригада, прикупљени подаци и искази заробљеника потврђују да је група Шабана Полуке при повратку из Шаље бројала највише 300 људи.⁵⁵

На широком простору јужно од Косовске Митровице, на сектору Дренице између планине Чичавице и Дренице планине, биле су размештене снаге Народноослободилачке војске које су непрекидно гониле разбијене групе квислинга. Сталним акцијама јединица НОВ створена је била озбиљна пометња и опадање морала међу квислинзима. То је довело до појачаног раслојавања у редовима квислинга и одвајања од њихових вођа. Само од 13. до 20. фебруара 1945. године предало се јединицима НОВ око 570 албанских квислинга, а у току 21. 22. и 23. фебруара још 45 са оружјем и 30 без оружја.⁵⁶

Јединицама 4. косметске бригаде било је у то време наређено да са своја три батаљона обухвати западне огранке планине Чичавице и избије фронтом на гребен ове планине. Задатак им је био да спрече прелаз разбијених квислиншких група према селу Дрваре и Шалце. Међутим, још пре него што су јединице 4. бригаде стигле да затворе пролаз у овај сектор, квислинзи су већ успели да се пребаце преко гребена Чичавице према селу Кожинце у правцу села Штутица, где су се задржали неколико часова, а затим кренули ка селу Бежаници. Према расположивим подацима, ова група бројала је 80–100 људи са Шабаном Полужом и Мехметом Градицом на челу.⁵⁷ У то време, 2. бригада је пристигла на простор одређен према заповести од 17. фебруара 1945. године, где је било потребно ојачати 1. косметовску бригаду и извршити нови распоред јединица.

После борби у рејону села Бежанића, 20. фебруара остаци разбијених квислинга са Шабаном Полужом повукли су се ка селу Трстенику где су се утврдили у југоисточном делу села. Пошто су јединице 4. бригаде успеле да их блокирају, у ноћи између 20. и 21. фебруара дошло је до борбе у којој је погинуо син Шабана Полуке, док је сам Полужа био тешко рањен и исте ноћи подлегао ранама у једној шуми близу села Чикатова. Поред Шабана Полуке,

⁵⁵ Исто, бр. рег 2–24/7, Књига депеша 5. косметовске бригаде упућених Оперативном штабу за Космет од 18. фебруара 1945.

⁵⁶ Исто, к-1412, бр. рег. 2–2, Извештај штаба 52. дивизије НОВЈ од 20. фебруара 1945; Исто, бр. рег. 4–1/2, Извештај штаба 52. дивизије од 23. фебруара 1945.

⁵⁷ Исто, к-1412, бр. рег. 4–2/2, Операцијски дневник 52. дивизије за 20. фебруар 1945.

у овој борби тешко је рањен и Мехмет Градица. Шабана Полужу и рањеног Мехмета Градицу понели су одметници који су успели да се пробију из обруча и тиме подсетили народ тога краја да су следбеници оних дреничких побуњеника који су 1919. године однели погинулог Азема Бејту Галицу у северноалбанске планине и тако створили мит о косовским „борцима“ за уједињење Косова с Албанијом. Тиме је и Шабан Полужа, један од последњих организатора из вођства Друге призренске лиге, заслугама за последњу одбрану Косова у албанским „етничким границама“, својом „дреничком побуном“ стао у строј првобораца албанског етноцентристичког покрета.⁵⁸

Међу погинулима у овим борбама нађен је и често помињани политички првак косметских Албанаца, вођа странке Џемијет, Ферхат-бег Драга. Његов утицај од времена немачке реокупационе управе био је занемарен због италилофилске опредељености и политичких калкулација са предратним југословенским режимима.

Иако се 21. фебруар узима као крај ове, по облику испољавања сецесионистичке побуне, сукоби са преосталим мањим одметничким групама, које су се после пропасти устанка у Дреници повукле на своје терене, нису престали.⁵⁹ У новонасталим условима, ове групе и одбегло становништво организовали су Албански национално-демократски комитет (НДШ). Сврха његовог формирања била је наставак активности одбора и комитета призренске Лиге, како би се координирао отпор свих преосталих група, одржало одбегло становништво у неизвесности и ранија пропагандна уверавања о интервенцији савезничких трупа у Албанији и на Космету. У том циљу, на неколико састанка одржаних током 1944. године са представницима британских и немачких служби, разрађиван је план деловања у вези са реализовањем „одлуке о присаједињавању Косова Албанији“ према замислима Џафера Деве и Сулејмана Ризе.

Догађаји у децембру 1944. и у јануару 1945. били су повод да се и формално приступи стварању комитета НДШ. Наиме, још док су трајале борбе у Дреници, по налогу Алија Ризе и Имера Берише, познатих првака косметске балистичке струје, формиран су комитети НДШ за Призренски и Ораховачки срез. Као политички руководилац одметничке групације која је под командом Шабана Полуже водила борбе на терену Дренице, Имер Бериша је, са Тахиром Дедом, чланом Среског народног одбора у Призрену, вешто протурао алармантне вести да се и на поручју Дренице и широм Космета сваког тренутка може очекивати напад британских десантних група. У томе му је помагао Реџеп Абдули, члан КПЈ, и Халим Спахија, председник Среског комитета у Призрену, којем је, управо због положаја у хијерархији нове власти,

⁵⁸ Исто, к-1412, бр. рег. 12–2/2, Операцијски дневник штаба 52. дивизије за 21. фебруар 1945; Исто, бр. рег. 12–3/2, Операцијски дневник 52. дивизије за 20. и 21. фебруар 1945; Исто, бр. рег. 4–2/2, Подаци о борбама 4. косметовске бригаде за 20. и 21. фебруар 1945; С. Ђаковић, н. д., стр. 254–255.

⁵⁹ Синан Хасани, Косово – Истине и заблуде, Загреб, 1986, стр. 129–130.

поверена улога инструктора Централног комитета НДШ, формираног у Призрену.⁶⁰ Уже руководство овог комитета сачињавали су Халим Спахија, Тахир Деда, Малићи Балија и Фехми Ибрахими.⁶¹

Када је првих дана марта 1945. године извршена реорганизација Народноослободилачке војске Југославије, командант Војне управе и Оперативног штаба НОВ и ПО за Космет је, у духу Наредбе врховног команданта Јосипа Броза Тита од 1. марта 1945. године, издао посебну наредбу број 28 од 3. марта у којој је захтевао „да све јединице, штабови и команде на подручју Космета убудуће у својој званичној преписци и уопште, уместо назива Народноослободилачка војска употребљавају назив Југословенска армија“.⁶² У то време, Оперативни штаб за Космет још увек је улагао велике напоре у стабилизацију прилика на Косову и то не само по војним питањима већ и политичко-пропагандним и другим питањима. Осим бројних конференција и зборова, Оперативни штаб за Космет објавио је један посебан проглас у коме је позивао све одбегле албанске квислинге и четнике са подручја Косова и Метохије да се до 10. марта 1945. јаве најближим војним командантима и органима народне власти. У противном, сви они који се до одређеног рока не одазову позиву, сносиће пуну одговорност и последице јер ће се третирати и даље као одметници. Насупрот томе, према свима онима који прихвате позив и јаве се надлежним органима у датом року, неће бити предузете никакве мере одмазде. Објављени позив дао је доста добре резултате па се само јединицама 46. и 52. дивизије убрзо пријавило преко 1.000 квислинга и заведених људи који су се крили по шумама. Највећи број међу њима ипак се предао командантима места, милицији и народним одборима.⁶³

Међутим, иако су на Косову све више биле присутне позитивне тенденције у развоју идеолошко-политичке ситуације, и у току марта 1945. још увек је акутни проблем био војно уништење остатака квислиншких група предвођених вођама као што су Бислим Бајгора, Ахмед Сељанци, Мухарем Барјактар и други. Тих дана, тачније 12. марта, долази чак и до гнусног убиства секретара Обласног комитета КП за Космет Миладина Поповића.⁶⁴ У марту месецу уследило је и убацивање групе падобранаца контрареволуционара Љотићевог „збора“ од којих једне и у рејону јужних падина Копаника, западно од Подујева, на подручју села Брадаша и засеока Велика Река.

⁶⁰ С. Хасани, н. д., стр. 139.

⁶¹ Исто.

⁶² ВА, НОВЈ, к-1411, бр. рег. 6–9, Наредба бр. 28 команданта Оперативног штаба и Војне управе на Косову и Метохији од 3. марта 1945.

⁶³ ВА, НОВЈ, к-25, ф-1, док.40, Извештај Оперативног штаба Југословенске армије за Космет од 10. марта 1945; Исто, к. 1412 бр. рег. 2–20/7, Делеша оперативног штаба за Космет од 5. марта 1945.

⁶⁴ Исто, к. 25, ф. 1, док. 40, Извештај Оперативног штаба за Космет, пов. бр. 90 од 19. марта 1945. „Непознато лице ушло је у канцеларију и са три револверска метка убило је Поповића, а затим пуцало у телефон. Пошто је извршио убиство, овај зликовац побегао је у непознатом правцу. Пошто је Приштина била блокирана, убица је извршио самоубиство. Код поменутог нису нађени никакви документи, да би се могао установити идентитет злочинца и разлог злочина.“

Осим тога, осим људи, у ноћи између 23. и 24. марта из авиона је било спуштено и седам сандука наоружања и друге опреме заробљене од јединица југословенске армије. Одмах нису биле пронађене само две радио станице за које се верује да су их са собом однели убачени радиотелеграфисти пошто су при спуштању биле прикопчане непосредно уз њихове падобране.

Циљ убацивања ове падобранске групе на обронке Копаоника био је да се, након повезивања са заосталим четничким групама на овом подручју, извесно време ангажују у ширењу пропаганде о наводном незадовољству народа новом влашћу како би створили услове за што дужи боравак на овом подручју и помоћ са стране. Наредни задатак групе је организација диверзантских и саботажних акција уз повезивање постојећих четничких група са албанским квислинзима и другим реакционарима чији су циљеви били идентични јер су им и контрареволуционарни интереси били заједнички. Међутим, сталним узнемиравањем и прогонима од стране јединица Југословенске армије падобранска група Љотићеваца је, као и многи четнички елементи, брзо ликвидирана.⁶⁵

Јединице 5. албанске дивизије су, 6. априла, у селу Стануловићу (близу Блажева на Копаонику) ухватиле падобранца Николу Влатковића, који се 23. марта спустио у село Брадаш код Подујева. На саслушању, Влатковић је изјавио: „После пет дана ухватио сам везу са четничким потпоручником Николом Марковићем у неком селу на Копаонику. Напред именовани Марковић повео ме је код Рада Павловића који је тада био на Копаонику. Код помешаног Павловића на Копаонику нашао сам од целокупне групе која је пала 1. марта свега шесторицу (од 16 који су пали) и то: Козару Рада, Тркић Славка, Кесић Мирослава, Јанковић Милоја и Чолић Лаза. Када сам Павловића упитао за остале одговорио ми је да за четворицу не зна ништа нити су са њиме хватили везе и то: Радмило Мирковић, Мирко Томашевић, Љубисав Радовановић и Јован Мајсторовић и да претпоставља да су их партизанске власти похватале... Поменути Влатковић је радио као телеграфиста и приликом спуштања донео је са собом две радио-станице од којих је једна била електрична, а друга помоћу батерија. Доласком у село Стануловиће, срез Лапски, ту су нас блокирале албанске јединице, мене ухватили, једног четника убиле, а тројица побегла од којих је један рањен. Поменути Влатковић изјављује да су се код четника представили као изасланици краља Петра из Лондона и да су сви официри, на шта су им четници поверовали и сва наређења која од њих добијају у потпуности извршавају“.⁶⁶

⁶⁵ ВА, НОВЈ. к. 25, бр. 22-1/2. Извештај Оперативног штаба за Космет Генералштабу Југословенске армије, пов. бр. 106 од 28. марта 1945; Исто, бр. рег. 22-3-2, Изјава падобранца Милића Стојића; Исто, бр. рег. 22-4-2, Саслушање ухваћених; Исто, бр. рег. 11-5-2, Списак убачене опреме: Списак спреме која је бачена из непријатељског авиона ноћу између 23/24. марта 1945. године у селу Велика река и Брадаш: 5 пушкомитраљеза, 500 метака за пушкомитраљезе, 4 немачке пушке, 54 ком. немачких бомби, 76 ком. разних експлозива, 150 метара фотиља за паљење експлозива, итд.

⁶⁶ Исто, 25-2-19, Оперативни штаб Космета, пов. бр. 131 од 11. априла 1945. Приштина Генералштабу Југословенске армије.

Осећајући да је крах неминован и брз, вође појединих квислиншких група често демонстрирају праву идеолошку конфузију, напуштајући притом досадашња идеолошка стремљења и настоје да прикажу своје деловање у сасвим искривљеном светлу. Тако на пример, група албанских квислинга на планини Жеговцу, како наводи Оперативни штаб за Космет 1. марта 1945. године, при пролазу кроз села шири вести „да су они партизани, али да се боре за краља Петра. У свом настојању позивају мештане да им се придруже. Говоре им како је Шубашић стигао у Београд и да ће кроз који дан тамо стићи и краљ Пета-р“.⁶⁷ С друге стране, када је на подручју Призрена и Ђаковице долазило до по-временог пребацивања из Албаније групе од око 20 људи Мухаремом Барјак-таром на челу, почео је да се шири његов утицај на један мањи део албанских маса на Косову који је са симпатијама прихватио Мухарема, иначе припадни-ка зогиста. Он је успевао чак да код необавештених појединаца пренесе вести о доласку Енглеза и Ахмеда Зога на Косово.⁶⁸

Пропагандни рад непријатеља осетио се и међу јединицама 52. ди-визије. Организована су била и масовна дезертерства. Тако је, као што се види из депеше Оперативног штаба за Космет од 18. марта 1945. године, „у току ноћи 17/18. марта дезертирало 460 припадника 4. батаљона 4. бригаде са оружјем и упутило се у правцу Душкаје и Малесије.

Остали део батаљона од 160 људи био је разоружан“.⁶⁹ Исти извор кон-статује да је у току ноћи 18. марта из јединица 1. бригаде такође дезертирало 50 људи и да је по среди организовано деловање непријатеља који је у готово свим јединицама 52. дивизије у то време протурао пароле „да ће Шиптари ићи у Срем, а Срби на Косово“.⁷⁰ Задатак 52. дивизије био је да појача политички рад у својим јединицама и војну обуку бораца, активније делује на ликвиди-рању остатака квислиншких група и ширењу братства и јединства међу људи-ма. Распоред јединица 52. дивизије на дан 16. марта био је следећи: 1. бригада на простору Сува Река – Призрен – Жур; 2. бригада у рејону Штимље – Не-родимље, док је 4. бригада била размештена у области Ораховца и околине. Штаб дивизије са својим приштабским деловима налазио се у Призрену. Ис-тога дана, штаб дивизије је издао заповест за померање својих јединица, па је 1. бригада добила задатак да у току 17. марта покрене своје јединице и покри-је рејон Штрпце –Будаковић; 2. бригада да се пребаци са подручја Штимља у околини Неродимља, а 4. бригада из Ораховца у околини Штимља. Укупно бројно стање 52. дивизије тада је било: 6.681 војник.⁷¹

⁶⁷ Исто, 25-1-55. Извештај Обавештајног одељења Оперативног штаба за Космет од 1. марта 1945.

⁶⁸ Исто, 25-2-11. Извештај Оперативног штаба за Космет од 6. априла 1945.

⁶⁹ ВА, НОВЈ, к. 1412, бр. рег. 2-6/7, Депеша Оперативног штаба за Космет од 18. марта 1945.

⁷⁰ Исто, Депеша Оперативног штаба за Космет, од 19. марта 1945.

⁷¹ Исто, бр. рег. 12-6/2, Операцијски дневник штаба 52. дивизије за 16. март 1945.

Мада постојеће групе албанских квислинга, које су крстариле готово читавим Косовом и криле се по шумама, нису представљале никакву војничку снагу због чега су и упорно избегавале било какве оружане сукобе. Њихова пропагандна делатност и пред крај марта месеца била је присутна у рејонима куда су се кретали. У то време, јединице 52. дивизије имале су следећи распоред: 1. бригада у Ѓњиланском срезу, 2. бригада на простору Качаника и 4. бригада у Урошевцу. Штаб 52. дивизије и приштабске јединице такође су се налазиле у Урошевцу. Све јединице дивизије добиле су задатак да успоставе контролу у добијеним рејонима и онемогуће сваку активност квислиншких група.⁷² Укупно бројно стање 52. дивизије у то време износило је око 6.900 људи, међу којима је било највише припадника албанске народности са Косова, 3.890 бораца и старешина, док су остали део чинили Срби и Црногорци и 17 Италијана.⁷³

Током априла 1945. године, тежиште активности јединица 52. дивизије против осталих албанских квислинга пренето је у област планине Жеговац, североисточно од Урошевца, као и планине Карадаг, између Ѓњилана и Прешева, где се међу албанским квислинзима нашао и део људства који је дезертирао из 1. и 2. прешевске бригаде. Најистакнутије вође албанских квислинга у овом делу Косова били су Адем Главица, Бахтир Дубица, капетан Бајруш и други.⁷⁴ На чишћењу остатака албанских квислинга на овом сектору све до краја априла биле су ангажоване јединице 52. косовске дивизије, 46. српске и 41. македонске дивизије.

Крајем априла 1945. године, ради боље контроле одређених сектора у области Косова, Оперативни штаб за Космет је 29. априла 1945. године, поред осталог, наредио да јединице 52. дивизије изврше припреме за премештање из рејона Урошевца на подручје Косовске Митровице. Њена 2. и 4. бригада су већ 2. маја возом пребачене у Косовску Митровицу, док су на њихова дотадашња места доведене јединице НОВ Албаније. Већ сутрадан, 3. маја, у Косовску Митровицу стигла је и 1. бригада 52. дивизије. По доласку на ново подручје, све јединице 52. дивизије биле су постављене у складу са потребама и условима који су захтевали ефикасно спровођење добијених задатака Оперативног штаба за Космет. Тако је 1. бригада упућена на сектор Србице и Клине, југозападно од Косовске Митровице. На подручју Шаље и јужних падина Копаоника распоређена је 2. бригада 52. дивизије, док су јединице 4. бригаде добиле подручје западно од Косовске Митровице, у Старом Колашину и планини Рогозни. Артиљеријски дивизион и све пешадијске јединице остале су у Косовској

⁷² Исто, бр. рег. 12–8/2, Операцијски дневник штаба 52. дивизије од 1. Априла 1945.

⁷³ Исто, бр. рег. 12–8/7, Денеша штаба 52. дивизије од 3. априла 1945.

⁷⁴ Исто, бр. рег. 1–3/1, Извештај штаба 1. косметовске бригаде од 17. марта 1945; Исто, к-25, бр. рег.40– 1/1, Извештај Оперативног штаба за Космет од 10 марта 1945; Исто, к-1411, бр. рег. 32–5, Извештај Штаба бригаде народне одбране од 18. марта 1945; Исто, к-1411, бр. рег. 11–10, Извештај Обавештајног одељења Оперативног штаба за Космет од 14. маја 1945.

Митровици. Јединице 1. бригаде 52. дивизије на свом сектору чистиле су терен од остатака албанских квислинга, док су 2. и 4. бригада у својим рејонима поред албанских квислинга трагале за заосталим четничким групама. Како се истиче у извештају штаба 52. дивизије од 18. маја, остаци ових контрареволуционарних група су, и поред напредовања једних према према другима, одржавали међусобне везе и контакте.⁷⁵ Четничка група која се кретала на територији Митровачког Колашина, Новог Пазара и Копаноника бројала је од 30 до 50 људи под командом Жике Марковића и Буде Добрића. Убрзо затим дошло је и до погибије четничког вође Михаила Закића.⁷⁶

После капитулације немачког Рајха 9. маја 1945. године, карактеристично је било нагло распадање одметничких контрареволуционарних група које су се још увек задржавале у појединим пределима Косова као и њихово све чешће пријављивање органима војнопозадинских власти на терену. Код једног дела људства у одметничким групама није било јасно издиференциране идеолошке оријентације. Појединци су очекивали да ће евентуално доћи до несугласица међу савезницима, док су други таворили у страху да се не предају бојећи се одговорности и казне.

Према очуваним и колико је могуће приближно тачно утврђеним подацима Оперативног штаба за Космет, средином маја је, само током једног дана, дошло до осетних промена у бројном стању контрареволуционарних група. Док се укупно бројно стање одметничких албанских група, према подацима од 14. маја 1945. године, кретало између 680 и 830 људи, дотле је већ сутрадан, 15. маја, њихов број опао на 400 до 500 људи. С друге стране, у поменутом извештају се наводи да је остало само 30–50 четничких одметника.

Завршетак рата 15. маја 1945. године 52. дивизија дочекала је у досадашњем формацијском саставу: три пешадијске бригаде, један артиљеријски дивизион и приштабске јединице, са укупним бројним стањем од 6.945 људи. Од тога броја борачки састав чинило је 6.194 војника.⁷⁷ За кратко време свога постојања, односно од формирања 14. фебруара па до краја рата 15. маја 1945. године, 52. дивизија изгубила је близу 700 људи: 348 погинулих, 300 рањених, 32 умрла и 8 заробљених бораца, не рачунајући изванредан број дезертера.⁷⁸

⁷⁵ Исто, к-1412, бр. рег. 10–1/2, Извештај штаба 52. дивизије од 18. маја 1945; Исто, бр. рег. 12–12/2, Операцијски дневник штаба 52. дивизије за 1, 2, 3. и 4. мај 1945; Исто, к-1411, бр. рег. 11–10, Извештај Обавештајног одељења Оперативног штаба за Космет од 14. маја 1945.

⁷⁶ ВА, НОВЈ, к. 25, бр. рег. 42–1, Извештај Оперативног штаба за Космет од 15. маја 1945; Исто, к. 1411, бр. рег. 11–10, Извештај Обавештајног одељења Оперативног штаба за Космет од 14. маја 1945.

⁷⁷ Исто, к. 1412, бр. рег. 2–11/7, Депеша штаба 52. дивизије од 15. маја 1945.

⁷⁸ Исто, бр. рег. 2–12/7, Депеша штаба 52. дивизије од 3. јуна 1945. године.

Општа мобилизација и отпори

Косово и Метохија је било једино подручје у ослобођеном делу земље, 1944. године, у којем је спроведена мобилизација по принципу добровољности. Они који су се јављали, распоређивани су у постојеће или новоформиране бригаде које су брзо нарастале. У целини, у односу на укупан број становништва, одзив није био задовољавајући.

Општа мобилизација објављена је почетком јануара 1945. године наредбом Оперативног штаба. Мобилисани су упућивани у 6, 7. и 8. косметовску бригаду. Из њих је у допунске центре у Банат упућено 14.299 војника. Од 6. бригаде формирана је 1. шиптарска допунска бригада у Вршцу, од 7. је формирана 2. у Кикинди, а од 8. у Петровграду (Зрењанину) 3. допунска шиптарска бригада. Подела није у потпуности била доследна, јер су се, током транспорта, припадници 6. и 8. бригаде измешали. Допунске бригаде називане су шиптарским, иако је у њима било припадника других националности: Срба, Црногораца, Муслимана, Турака и Рома.⁷⁹

У фебруару и марту, мобилизација се интензивније спроводила и настављена је и почетком априла. То је било време када су се још увек водиле борбе са побуњеницима и када у многим селима није функционисала нова власт. Мобилизација се спроводила на основу општег позива.

Одзив на општи позив био је слаб. Зато је стављено у задатак оперативним јединицама да и оне учествују у мобилизацији. То је рађено тако што се село прво блокира, а затим претресе и сви способни мушкарци под стражом спроведу у једно од мобилизацијских места. У току 13. и 14. априла, 25. српска бригада спроводила је мобилизацију у пет општина Ораховачког среза. Мобилисали су 1.141 обвезника, а пријављивали су им се и појединци који су неколико дана раније, приликом транспортовања, побегли или су се од раније скривали.⁸⁰

Мобилисани у овом периоду одређени су за допуну јединица 4. армије. Међутим, проблеми са допунским јединицама нису престали ни после упућивања ван Косова и Метохије.

Побуне у 1. допунској бригади у Вршцу

Допунска бригада у Вршцу, која је на одредиште стигла без инцидентата, одмах је започела обуку која је требало да траје до 1. маја 1945. године. Оперативни штаб Космета позвао је преко плаката све одметнике Шиптаре и четнике са Космета да се јаве до 10. марта 1945. године, у противном, сматраће се одмет-

⁷⁹ Иван Антоновски, н. д., стр. 68; Никола Антић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, Народноослободилачка војска Југославије, Београд, 1982, стр. 272–273.

⁸⁰ ВА, НОВЈ, к. 1411, 12–6; Годишњак архива Косова, XXIII, Приштина, 1987, 315–316.

ницима. „Пре десетину дана стигло је са фронта у Срему око 500–600 Шиптара који су пуштени као неспособни за војску услед старости. Ови су причали по селима, да НОВ није оно што су им причали фашисти, већ да је то права војска, који воде рачуна о Шиптарима, као и онима што су ступили 1941. године. Овај долазак изазвао је велико расположење код шиптарског живља и допринеће много да се изврши мобилизација Шиптара.“⁸¹

Међутим, у касарнама није било мира. У редовима допунске бригаде у Вршцу прикривени балисти су ширењем лажних гласина успели прво да изазову комешање, а затим све отвореније незадовољство међу Шиптарима. У једном батаљону смештеном у посебној згради, првих дана фебруара, истакнут је захтев за повратак на Косово и Метохију. Наравно, такво тражење је одбијено. Штаб војвођанске дивизије КНОЈ-а констатовао је да у том батаљону има највише оних који су сарађивали са окупаторима, а међу њима, више њих починило је разне злочине. Штаб 1. допунске бригаде покушао је да овај батаљон јачине око 500 људи разоружа, али су се они одупрели, па се од тога одустало.⁸²

Око 10. фебруара, дакле по завођењу Војне управе на Косову и Метохији, захтеви за повратак су се стишали и добио се утисак да је неспоразум отклоњен. Међутим, то је било само затишје у коме су се спроводиле припреме побуне. Она је почела 19. фебруара око 21 сат. У касарни је дат знак и сви су се брзо нашли у кругу. Са оружјем су прошли поред стражара, који су пред масом око 500 људи били немоћни и избили на улицу. Упутили су се према другој касарни, опколили је и почели да позивају Шиптаре из остала два батаљона да им се придруже. Из касарне су почеле да излазе нове групе, али су остали отворили ватру на побуњенике и у насталом пушкарању петорица их је погинуло. Побуњеници, ојачани придошлицама из друге касарне, кретали су се улицама Вршца према Алибунару. У пролазу нису никога узнемиравали, нити су правили неред.

Штаб допунске бригаде известио је о побуни Штаб 3. батаљонна Војвођанске бригаде КНОЈ-а, који је био стациониран у Вршцу. Са народном милицијом постављене су заседе, а једна тројка војника је са одстојања пратила кретање побуњеника.

Изјутра 20. фебруара, за побуњеницима је упућена и једна чета 3. батаљона КНОЈ-а којој се прикључило и око 150 бораца из допунске бригаде. Остале јединице 3. батаљона и 4. батаљон бригаде КНОЈ-а запосели су села према Дунаву и на граници према Румунији. У исто време 5. батаљон КНОЈ-а возом је упућен у Алибунар.

Чета која је пратила побуњенике и 150 бораца из допунске бригаде искористила је боље познавање терена и краћим путем, убрзаним кретањем, стигла у Алибунар пре њих, па запосела прилазе вароши. Тада је дошао

⁸¹ ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, док. 21.

⁸² ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 1, док. 47.

и генерал-мајор Милоје Милојевић, командант свих допунских бригада у Банату. Када је колона побуњеника стигла до положаја на којима је била војска, са зачеља су почели да одјекују пуцњи. Борци су одговорили испаливши више метака у ваздух, позивајући их на предају.

Из колоне је изашло неколико њихових представника, ради преговора. Захтевали су неодложан повратак на Косово и Метохију. Одговор је био изричит – да се предају без отпора и одмах положије оружје. Видевши да би било какав отпор био бескористан, преговарачи су најзад пристали. У маси је, међутим, било појединаца који су се устручавали да положије оружје што је створило нову затегнутост. Тада је стигао и 5. батаљон КНОЈ-а, који је превезен железницом, па су побуњеници, видећи велики број војника који су их опколили и одлучно упозоравали на могуће последице, сви одреда положили оружје.

Побуњеници, под стражом укрцани у вагоне, враћени су у Вршац. Истрагу у овом случају водио је Штаб допунских бригада, генерал Милоје Милојевић и повереник ОЗН-е за Јужни Банат. Установљено је да су многи обвезници у бригади били бивши балисти који су учествовали у борбама против НОВ и у нападу на Косовску Митровицу. Неки од њих су заробљени, док су други, плашећи се последица, добровољно ступали у војску. Затим, да су припадници допунске бригаде веома тесно повезани са својим руководиоцима Шиптарима и да су им толико одани да их је немогуће одвојити и одстранити из јединице а да то не доведе до нових инцидената. Ухапшено је десет обвезника за које су остали изјавили иследницима да су били организатори. Двојица од њих покушали су да беже и при том су убијени.⁸³

Истражни поступак био је брз и коректан. Утврђено је да је било 11 главних организатора. Образован је преки суд за чијег је председника одређен Фадиљ Хоца који је, обавештен о побуни, допутовао у Вршац. Сви су осуђени на казну смрти стрељањем, која је извршена 1. марта. Остали учесници у овој непријатељској акцији прошли су без последица. Осим овога, у Вршцу није било других инцидената.⁸⁴

Политичко стање међу шиптарским живљем доста слабо стоји и нису се још оријентисали. Пропаганди одметника (балиста) још верују и дају се лако завести.

Приликом спровођења једног ешалона Шиптара 7. априла 1945. године десио се један случај близу Бара. Један Шиптар покушао је да отме пушку спроводнику али није успео. Везали су га и по доласку у бар повели на стрељање. На његово запомагање побунили се остали и један из групе баци бомбу на спроводнике а потом још једну. После експлозије бомби, настала је забуна која је прерасла у хаос. На колону је отворена ватра, бацане су нове бомбе,

⁸³ Исто, 48/1.

⁸⁴ Исто, 11/1, 50/1; Спасоје Ђаковић, Сукоби на Косову..., стр. 233.

пуцало се са свих страна. Мртвих је било 452 и 104 рањена. Овај ешалон мобилисаних спроводила је 10. црногорска бригада. Други ешалон спроводили су делови 27. бригаде из 4. дивизије. Приликом прелаза преко реке Бојане на сплавовима мотор је престао да ради. Са обале су повикали: „Срби хоће да нас потопе, гурајмо их у воду“. Једног спроводника су гурнули у воду и ови су са обале почели да беже назад. Спроводници су били принуђени да пуцају да би спречили бекство. Мртвих је било 5 а рањених 11.⁸⁵

Почетком 1945. године, формирана је илегална сепаратистичка организација „Национал Демократик Шиптар“, о којој је било речи у предњем тексту. Она је, ради успешнијег извођења побуне, настојала да своје чланство и присталице убацује у војне јединице, органе власти и организације КПЈ и СКОЈ-а. У томе је успевала, што потврђује чињеница да је у својим редовима имала капетане Југословенске армије Ибрахима Бануша Седлара, Ејупа Бинакуа и Хиснија Рудија, као и неколико официра нижих чинова и подофицира.

„Национал демократик Шиптар“ одржавао је везе са албанском емиграцијом у Барију, али не директно, већ преко Грчке, где су појединци одлазили и враћали се. Сви руководећи људи бавили су се и шпијунским активностима, а своје присталице су посебно ангажовали на прикупљању података о ухапшеним и стрељаним ратним злочинцима шиптарске народности.

Још крајем марта 1945. године, професор Имер Бериша одржао је у шуми села Гарачева, Ораховачки срез, састанак са вођама балистичких група. Међу њима били су: Ук Садик, одметник са бројним везама и утицајем у томе крају, Ђазим Бајрактари, један од најутицајнијих одметника у Ораховачком и Суворечком срезу, и бивши председници општина Њуо Прлежи и Аљуш Исмаили. Бериша им је говорио о политичким приликама, мегаломанским плановима у борби за „Велику Албанију“ и о потреби успостављања веза са свим одметнутим балистичким групама. Закључили су да приступе припремама за нападе на градове, да изазивају незадовољство међу шиптарским становништвом и развијају што свестранију пропаганду против нове власти.

Косовскометохијска бригада КНОЈ-а

Корпус народне одбране Југославије – КНОЈ, формиран је 15. августа 1944. године. Одлуку о томе донео је Национални комитет ослобођења Југославије. Корпус је био потчињен Повереништву за народну одбрану, који је њиме руководио преко начелника Одељења заштите народа – ОЗН-е. Крајем рата, маја 1945. године, Корпус народне одбране Југославије имао је

⁸⁵ ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 10, бр. рег. 22/1 – Штаб Српске дивизије КНОЈ-а, пов. бр. 243 од 7. априла 1945. Штабу корпуса народне одбране Југославије.

седам дивизија и три самосталне бригаде. Значајан је допринос КНОЈ-а указан народноослободилачким одборима у консолидовању живота на ослобођеној територији, а посебно на осигурању наших граница. Корпус је, у ствари, био специјална оружана јединица за оперативно-безбедоносне задатке. Почетно језгро КНОЈ-а биле су већ раније основане јединице за борбу против пете колоне.⁸⁶

Задатак КНОЈ-а због кога је ова јединица иначе и формирана био је веома сложен и разноврстан. Требало је водити борбу против антинародних елемената, непријатељских банди, диверзаната и шпијуна који су деловали у позадини Народноослободилачке војске, обезбеђивати нормалан рад органа народне власти, чувати виталне привредне и друге објекте.⁸⁷ Бригада КНОЈ-а за Косово и Метохију формирана је у Приштини 26. јануара 1945. године. Тога дана, она је имала у строју 1.600 бораца одабраних међу припадницима свих косовскومتохијских бригада. Међутим, свечано и званично формирање објављено је тек 11. марта 1945. године, такође у Приштини. Том приликом одржана је свечаност којој су присуствовали грађани и представници народне власти и других војних јединица. Руководиоци и борци бригаде су положили заклетву, обавезујући се да ће својим животима штитити тековине народноослободилачке борбе.⁸⁸ Разлози који су условили формирање Бригаде КНОЈ-а за Космет били су исти као они због којих су овакве јединице осниване и у другим крајевима земље. Чињеница да је бригада основана после ослобођења Косова од немачке окупације била је последица деловања разних контрареволуционарних група, чији је циљ, поред осталог, био рушење поретка који се успоставио како би реакционарни елементи повратили економске и политичке позиције које су имали пре и у време фашистичке окупације. Реакција није мировала после ослобођења ових крајева, већ је мањим или већим акцијама ометала сређивање прилика и припремала се да на пролеће 1945. године покуша подизање устанка. У том циљу она је организовала и своје војне снаге које су имале око 6.000 припадника.⁸⁹

Још пре формирања бригаде КНОЈ-а косовске јединице су нанеле тешке и апсолутно ненадокнадиве губитке вулнетарским и четничким контрареволуционарним оружаним снагама, сарађујући на том нимало лаком задатку са српским и црногорским јединицама и јединицама Народноослободилачке војске Албаније. Стога су издаје и колаборације, захваљујући енергичној ак-

⁸⁶ Војна енциклопедија, т. 4, стр. 628–629.

⁸⁷ Драган Марковић, Никола Миловановић, Ђуро Ребић, Ратници мира, Београд, 1979, стр. 366.

⁸⁸ ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 7, док. 1/1. Истог дана балистичке банде заузеле су Стари Трг (рудник) и упутиле се у правцу Косовске Митровице. По наређењу Оперативног штаба за Космет и Начелство ОЗН-е за Космет, бригада је извршила покрет у правцу Косовске Митровице, и ставила се под команду 46. дивизије. Непријатељ је био у јачини од 1.000 људи, под командом Адема Воце, распоређен по околним селима. Исти одржавају везе са четницима Живорада Жике Марковића на Копаонику (Извод из оперативног дневника Бригаде народне одбране за Космет од 26. 1. до 5.7.1945).

⁸⁹ Др Али Хадри, н. д., стр. 387.

цији народа и њихове војске, у чему је видно место припадало Косовскометохијској бригади КНОЈ-а, за релативно кратко време биле онеспособљене за иоле веће акције.⁹⁰

Бригада народне одбране је, по наредби Оперативног штаба ЈА и ОЗН-е за Косово и Метохију 18. априла 1945. године, извршила покрет према Приштини и већ је сутрадан Оперативни штаб за Косово и Метохију у споразуму са Обласним начелством ОЗН-е извршио нови распоред батаљона. Тако је Први батаљон распоређен у Призрену, Други у Приштини, Трећи у Косовској Митровици, Четврти батаљон у Урошевцу. Они су том приликом добили и нове задатке, међу којима су као најважнији истакнути обезбеђење важних индустријских објеката и установа, контрола у варошима и уништавање преосталих банди на подручјима на којима су се батаљони налазили.⁹¹

Бригада КНОЈ-а Косова и Метохије је од свог оснивања до 18. априла 1945. године убила 205 припадника контрареволуционарних банди од којих 35 у борбама око Косовске Митровице и Трепче, 163 у Дреници и 9 у гњиланском крају. Ранила је преко 150, а заробила 110 одметника. Због почињених злочина над становништвом стрељала је 46 одметнутих злочинаца (35 у Дреници, 11 у Трепчи). Бригади се предало 56 лица. У борбама које је водила у овом периоду запленила је две тешке бреде, један шарац, 83 пушке, један бацач и више револвера, као и знатне количине муниције. Од одметника је такође заплењено 360 грла крупне и 870 грла ситне стоке, док је за време борбе уништено 125 зграда из којих су банде пружале отпор. За ово време губици Бригаде КНОЈ-а су били: 50 мртвих, 62 рањена и седморица војника су дезертирали. У борбама је изгубљена мања количина оружја и муниције.⁹²

После новог распореда, батаљони нису имали веће акције. Навешћемо да је Први батаљон 16. маја убио два одметника, два ранио и 16 му се предало. Трећем батаљону се 23. маја предало девет одметника, а 6. јуна је тројицу ухватио. Тога дана је и Први батаљон ухватио два, а 26. јуна овом батаљону су се у селу Шумарак предала тринаесторица одметника. Најзначајнији успех био је, свакако, ликвидација команданта Другог косовског четничког корпуса, капетана прве класе Живорада Жике Марковића, кога су борци Трећег батаљона, заједно са још тројицом четника, ликвидирали у Ибарском Колашину, а обавештајног официра корпуса са архивом ухватили живог.⁹³

Двадесет и деветог јуна бригада је преформирана – од дотадашње Бригаде и Пете косметовске ударне бригаде створена је једна бригада КНОЈ-а, а само неколико дана касније при бригади формиран је и Пети батаљон. У сеп-

⁹⁰ Зборник, I/19, док. број 211, 212, 213, 214 и 216.

⁹¹ ВА, НОВЈ, к. 222, ф. 11, док. 2/6. Штаб бригаде КНОЈ-а за Космет, пов. бр. 136 од 13.10.1945 – Историјат Бригаде КНОЈ-а за Космет.

⁹² ВА, НОВЈ, к. 223, ф. 7, док. 1/6; к. 222, ф. 11, док. 2/6.

⁹³ Исто.

тембру 1945. године од Бригаде КНОЈ-а у Црној Гори, Санџаку и на Косову формирана је Црногорска дивизија КНОЈ-а.⁹⁴

Контрареволуционарне снаге биле су у потпуности поражене и оне су своју активност затим свеле на убијања представника народне власти и политичких активиста. Њихов бандитизам егзистирао је и даље као облик борбе реакције, како спољне тако и унутрашње, против уставног поретка и друштвено-политичког система нове Југославије. Оне су се посебно бориле против братства и јединства на Косову, што међутим није била препрека међусобној сарадњи вулнетарских и четничких остатака и других квислиншких и националистичких формација и снага класног непријатеља.

Бригада КНОЈ-а и остали органи безбедности су упорно уништавали ове заостале групе, чије се присуство све мање примећивало да би, коначно, током 1946. године и мањим делом почетком 1947, били уништени и последњи њихови остаци, боље речено, појединци из тотално поражених контрареволуционарних снага.

Поражавањем контрареволуционарних пружаних јединица омогућено је да се већ у првој половини 1945. године прошири и учврсти мрежа народноослободилачких одбора, одбора Националноослободилачког фронта, партијских и скојевских организација, као и осталих антифашистичких организација. Једном речју, већ крајем прве половине 1945. године живот је био потпуно нормализован. Тиме су били створени услови да се у једном релативно кратком раздобљу савладају и отклоне последице рата и окупације на Косову.

Бригада КНОЈ-а је деловала све до јануара 1953. године учествујући и у борби против убациваних информбировских група и чувајући наше границе. Пошто је извршио своје задатке доприносећи сређивању прилика у земљи и учвршћивању револуционарне власти, КНОЈ је укинут и његове задатке на границама преузеле су граничне јединице а на унутрашњем сектору народна милиција.

Губици у људству косовских бригада (1944–1945)

Због непотпуно сачуване архивске грађе косовских бригада, а поготово спискова погинулих, умрлих, рањених, заробљених несталих и дезертера, немогуће је тачно установити колике су губитке у људству имале косовске бригаде. Но, онолико колико пружају документа за поједине бригаде, могуће је приближно тачно утврдити претрпљене губитке, за неке то је могуће само непотпуно, а за неке бригаде то је засад немогуће. На пример, за 3, 5, 7. и 8. бригаду у Војном архиву нема, такође, ни једног документа, а за

⁹⁴ Војна енциклопедија, т. 4, стр. 663.

6. бригаду има приличан број докумената, али нема спискова погинулих, умрлих и рањених. Међутим, ниједна косовска бригада нема јединични списак бораца и руководиоца са одговарајућим подацима: чин и звање, презиме и име, јединица, место и година рођења, кад је ступио у НОВЈ, где је погинуо, умро, рањен, дезертирао и др. Ипак, могуће је извршити неке реконструкције и пронаћи мање или више тих података у сачуваним документима: наређењима, заповестима, извештајима, разним списковима итд.

Свакако, треба истраживати где би могли бити ти документи, нарочито јединични спискови погинулих и рањених бораца косовских бригада, јер су то били обавезни учинити, на основу наређења виших команди и штабова НОВЈ, потчињени штабови током 1944. и 1945, па и после 15. маја 1945. године. У недостатку докумената такве врсте, велику помоћ у комплетирању података могу пружити преживели борци и руководиоци поменутих бригада.

Прва косметовска бригада

Кад је формирана 1. бригада на Караорману, у рејону Збачдија, 24. јуна 1944, била је јачине 292 борца.⁹⁵ Бројно стање се, из дана у дан, повећавало тако да је формирањем 52. косметовске дивизије НОВЈ, 8. фебруара 1945, Прва бригада ушла у њен састав и, захваљујући сачуваним разним списковима, могуће је сагледати и поименично губитке бригаде.

Према тим подацима, 1. бригада је имала 165 погинулих бораца и руководиоца. Њихови подаци (презиме и име) су следећи:

Арсиф Васо, Азир Авди, Алитовић Садик, Азир Суља, Азим Рецеп, Ариф Амет, Адем Муслија, Ашанин Благоје, Анђелић Милена, Арсиф Боро, Арсеновић Мирко, Ајдин Ђемајил, Бојовић Радомир, Бојановић Илија, Бошковић Вука, Бошковић Радоња, Булатовић Леко, Боштић Тодор, Вукадиновић Љубомир, Вељковић Јанко, Влаховић Срђан, Васиљевић Глигор, Влаховић Војислав, Вујашевић Боса, Вазми Ибраим, Веселј Вијештарац, Веселј Рушит, Вешерски Радивоје, Васовић Милијана, Вељановић Војо, Вукмировић Андрија, Влаховић Милица, Влаховић Миља, Веселиновић Миодраг, Вујачић Милена, Вујачић Петар, Вујачић Даница; Граховац Ђетко, Говедарица Милан, Гудић Миодраг, Гилић Мића; Дашић Десанка, Дрљевић Вуко, Давидовић Радоња, Драгишић Дадо, Димитријевић Живко, Дукић Никола, Дебељковић Душан; Ђурђевић Маринко, Ђешић Љубо, Ђорђевић Војче, Ђукић Ковиљка, Ђорђевић Димитрије, Ђурица Бошко, Ђуришић Вуко;

⁹⁵ Др Али Хадри, н. д., стр. 364; Војна енциклопедија, свеска 4, стр. 662, пише да је било 310 бораца; Косово 4, Приштина, 1975, Иван Антоновски, Формирање и развој косовскометохијских НОУ бригада и њихова дејства у току НОР-а 1941–1945, стр. 21–106; Секула Јоксимовић, Стварање и развој оружаних јединица НОВ на Косову 1941–1945, стр. 107–139.

Заков Симеон Зенум Ајрула; Исов Јордан, Илић Миодраг, Ибрајим Амза; Јаковљевски Иван, Јашаревић Нејо (Нахо), Јанковић Милосав, Јовановић Милосав, Јовановић Мома, Јовановић Десанка; Костић Љубица, Кузмано-вић Никола, Кривокапић Мирко, Кадовић Брана, Костић Љубо, Кандић Марко, Кадри Кећо, Каљибарда (Калибарда –?) Миљко; Леандро Спизовио, Лонац Милош, Луковић Садрија, Лепан Милан, Лазарчић Светозар, Лековић Крсто; Муслијевић Садик, Митровић Никола, Митровић Душан, Машић Ђорђе, Мићуновић Н. Новак, Мирковић М. Бремев, Максимовић Новица, Мухамед Сафит, Марковић Обрад, Муратовић Ђуро, Михаиловић Јордан, Мифтар Демо, Мемет Цена, Марковић Јован; Николић Крсто, Наумовић Риста, Нојић Ристо, Новаковић Зорка; Обрадовић Милосав; Паражанин Никола, Павловић Миљко, Павловић Стојан, Перовић Петар, Павловић Миљка, Поповић Никола, Подгор-ник Жежеф, Поповић Жика, Плешав Стево, Поповић Вуко, Поповић Миљко, Павловић Душан; Раичевић Љубо, Реџеп Алија, Рачић Бањо, Радловић Зоран, Рековић Д. Јануз, Радовић Бошко, Раичевић Владо, Руидић Мирко, Рајковић Божидар; Смајил Ајдин, Савић Никола, Сећа Кадрија, Сурчевац Бодо, Скулић Обрад, Симановић Љубомир, Станишић Марко, Спахија Шабан, Симић Мио-драг, Савић Милан, Стругар Иво, Стојановић Љубица, Спасић Добривоје, Ср-биновић Милан, Станишић Милорад, Секуловић Спасо, Стојковић Апостол, Спасовић Јефто, Стојановић Витко; Трикоз Александар, Таир Уко, Павловић Пеко; Ускоковић Војо; Филиповић Станко; Цветковић Никола, Џудовић Урош, Милошевић К. Војо, Шешлија Војо, Шапић Љубомир, Суговић Злата, Секо-вић Крсто, Сутаковић Станислав, Јакуповић Зећир, Динић К. Јован, Мехмед М. Санија, Авдула С. Малић, Смаил У. Бећир, Ђорђевић т. Љубо, Михаиловић В. Мирко, Али Н. Вебија, Исмајил Р. Исмајил, Костадиновски Т. Војислав, Се-феровски А. Шефки.⁹⁶

Умрлих бораца, услед разних болести или неизлечивих рана било је 16 и то:

Акијевић А. Суља, Ферат. О. Мурат, Илијевски Ч. Спиро, Абдул Осман, Бај-рам Сањи, Муахмер Сафет, Рамадановић Брајим, Рупчевић Стојимир, Садик Рамадан, Аћиф Садик, Тиракојски Велимир, Меденица Живко, Мемет И. Исуф, Нуамет Саит, Садик Зећир, Радошевић Јово.⁹⁷

Губици у људству 1. косметовске НОУ бригаде су били: 165 погинулих, 16 умрлих, рањених 149⁹⁸, несталих 20⁹⁹. Укупно 350 или око 16% бораца и ру-ководилаца избачених из строја.

⁹⁶ Антун Милетић, Губици људства косовских бригада (1944 –1945), Косова– Косово, Приштина, 9–10/1980, стр. 557–561.

⁹⁷ ВА, НОВЈ, к. 73, рег. бр. 1/2, 2/2.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто, к. 73. рег. бр. 1/2, 1/4, 2/2, 3/1, 4/1, 2/4.

Друга косметовска НОУ бригада

Деветог септембра 1944, у селу Љиљанцу (код Бујановца) формирана је 2. бригада, јачине преко 450 бораца, до краја године имала је око 1.600 бораца.¹⁰⁰ И она је, 8. фебруара 1945. године, ушла у састав 52. косметовске дивизије. Бригада је, према сачуваним документима, имала 160 погинулих бораца и руководилаца, и то:

Алексић Добросав, Алексић Мина, Алексић Жарко, Аки Исмаљ, Авдијевић Рушита Гани, Авдуловић Џемаил, Арсић Радомир, Адем Ајруша Алил; Бујић Зарије; Васић Боривоје, Веселј Ајдин; Ђуркић Александар, Ђорђевић Александар, Ђорић Јован, Ђерђ Нуге, Ђорђевић Владимир, Ђорђевић Илија; Ендул Ђока; Живић Љубе Благоје, Зенал Алит, Здравковић Богосав; Илић Бранко, Ивановић Радован, Ивановић Радоје, Ивковић Војислав, Исмаиловић Алит, Илић Милорад, Илић Ратомир, Јоксимовић Ђорђе, Јанићевић Ђорђе, Јовановић Душан, Јовановић Ратомир, Јовановић Стојадин, Јовић Стојан, Јовановић, Јовановић Чедомир, Јоцић Јован; Китановић Љубо, Кавкић Милан, Костић Петар, Кртолица Томо, Котарчевић Алекса, Котарчевић Никола; Лазић Столе, Миленковић Милоје, Миловановић Радован, Миловановић Радоје, Маринковић Веселин, Максит Урсит, Муртез Адема Ајдар, Мемет Бећир, Михаиловић Трајко; Николић Петар, Николић Станојко, Николић Младен; Пешић Стојан, Петровић Радоња, Петровић Дамњан, Петковић Драгомир, Петковић Братислав, Петковић Радослав; Радовановић Радуге; Спасић Милош, Милић Милош, Спалевић Анта, Спалевић Вукота, Стојановић Столе, Стојковић Живко, Сахара Мухарем, Савић Цветко, Соколовић Радослав, Савић Драгутин, Станковић Тоша, Стошић Светомир, Соколовић Чедомир, Стојановић Трајка Тодор, Сталетовић Милан, Сталетовић Светозар, Сирчић Милан, Стојановић Живко; Томовић Радисав, Станковић Љубин, Трајковић Петар, Хасан Рамадан, Џакић Стамен, Џакић Радомир, Џајић Боро, Чалаја Симо, Цветковић Стојан, Ђурковић Александар, Стојадин Милоје, Муртезовић Ајдар, Авдијевић Садик, Сухава Мухарем, Поповић Милан, Авдуловић Садика Џемаил, Садик Ахмед, Станковић Стојана Тома, Вуколић Петар, Милосављевић Цветко, Ајдин Ајдула Весел, Стојменовић Мика, Селим Ељми, Авдијевић Садик, Алит Зенељ, Арсић Ристе Радомир, Бајрамовић Осман, Зењел Мамут, Исмаиловић Рифат, Јовановић Радоје, Јовановић Радован, Катанчевић Љубомир, Костић Петко, Комад Петко, Латиф Надиф, Милосављевић Цветко, Петровић Радоје, Стоименовић Својиље, Стојановић Трајко, Стојиљковић Живко, Стојадин Милоје, Сталетовић Вукотевић, Сталетовић Милош, Станковић Тоза, Серпет Урши, Цветковић Радисав, Асан Рамадан, Костић Војина Петко, Петровић Гута, Ђорђевић Благоје, Јануз Рамадан, Мухарем Сахара, Кнежевић Чедомир,

¹⁰⁰ Али Хадри, н. д., стр. 364; Војна енциклопедија, свеска 4, стр. 662, пише да је било 622 бораца; Иван Антоновски, н. д., Секула Јоксимовић, н. д.

Поповић Милан, Абедин Мирин, Живановић Радоје, Кадри Хајризи, Мисиновић Абедин, Петровић Раде, Трајковић Миша, Живановић Радоје, Адемовић Алит, Кадри Хајризи, Јордановић Стојан, Антић Блаз, Стојановић Стево, Бошић Радисав, Ружди Мурсељ Ислам, Симовић Срба, Ђорђевић Србољуб, Зафировић Јован, Николић Милутин, Симоновић Анђел, Трајковић Петар, Алексић Милан и Мијатовић Добривоје.¹⁰¹

У 2. бригади је умрло 19 бораца, и то:

Јовановић Милорад, Рустем Кадри, Садиковић Ахмед, Сојановић Стојан, Трајковић Станимир, Лимановић Кадрија, Русимовић Фиљко, Антић Тренча, Дестан Шаип, Исеновић Ниман, Јосиповић Станислав, Мијатовић Добривоје, Милосављевић Душан, Осман Кадрије Сејдија, Исценовић Номан, Џемаил Мамут Мамути, Сталетовић Војислав, Шефхет Урсит и Номен Абедин.¹⁰²

Према томе, података има за 179 погинулих и умрлих бораца из 2. бригаде.

Губици у људству 2. косметовске НО бригаде су били: 160 погинулих, 19 умрлих, рањених 59¹⁰³, дезертера 57¹⁰⁴. Укупно 259 или преко 18% бораца и руководиоца избачених из строја.

Четврта косметовска НО бригада

Формирана је 13. 10. 1944. на подручју Круме (Албанија), јачине 400 бораца, крајем године имала је око 2.000 бораца.¹⁰⁵ Била је у саставу 52. косметовске дивизије, према сачуваним документима имала је 130 погинулих бораца и руководиоца, и то:

Ахмет Фазлија, Антић Милош, Антић Борисав, Антић Ђорђе, Авдул Салит, Авдула Хамизор, Батаковић Љубомир, Богићевић Трајко, Бињак Алија, Бишовић Осман, Храима Али Храим, Васић Миливоје, Васић Стојан, Вучковић Ђорђе, Васић Драгутин, Вучић Чедомир, Вукчевић Васо, Дакић Мира, Дупић Душан, Давидовић Даница, Далашевић Станко, Дамњановић Милена, Дикић Живко, Драганић Блажо, Делија Рашид, Дакић Мира, Дукић Милош, Дидић Радомир, Ђевдет Саит, Ђурић Љубо, Ђурић Крсто, Ђурић (Ђуришић) Радомир, Ђурић (Ђуришић) Ђуро, Докић Нешко, Дошевић Светозар, Живковић Дина, Зефић Никола, Златичанин Василије, Зукић Стојан, Ешановић Љубо, Ираш Јана, Илић Динко, Исен Дабруна, Исен Реџеп, Ибраим Осман, Јашовић Божидар, Јеремић Драгоје, Јанковић Никола, Јашар Бисљим, Комад Петко, Костић Александар, Мијовић Мома, Максут Амита, Милић Вељко, Мирић Светислав, Марковић Вуксан, Миленковић Станислав,

¹⁰¹ ВА, НОВЈ, к. 73, рег. бр. 1/3, 3/1, 8/3 и 11/3.

¹⁰² Исто, рег. бр. 6/3, 7/3, 12/3.

¹⁰³ Исто, рег. бр. 1/1, 1/3, 3/3, 4/3, 5/3, 6/3, 8/3, 9/3, 10/3, 11/3, 12/3.

¹⁰⁴ Исто, рег. бр. 11/3.

¹⁰⁵ Али Хадри, н. д., стр. 366; Иван Антоновски, н. ч., Секула Јоксимовић, н. ч.

Миркић Зафира Божидар, Михајловић Радомир, Николић Милош, Николић Милан, Николић Станислав, Новаковић Даница, Никић Цана, Неби Шабан, Павић Манасије, Петровић Крстивоје, Павловић Милан, Пајовић Бошко, Петровић Србољуб, Петковић Владо, Петковић Видо, Принц Антон, Петровић Андрија, Пашичевић Вукадин, Радуковић Зоран, Рацић Бранко, Радуловић Велиша, Ратковић Душан, Реза Принц, Ристић Радивоје, Радић Милош, Сахит Абдулах, Смиљанић Милан, Спаљевић Слободан, Стојковић Стојан, Селим Ука, Сенић Зарије, Салијевић Исљам, Станишић Вујица, Савићевић Зорка, Стојановић Боро, Ћосић Петар, Черкит Шаћири, Усен Рахман, Укшин Тафиљ, Филић Радован, Фазлија Ука, Хаци Селман, Хацић Смаил, Цанић Нека, Џемаил Фета, Шабан Цана, Шаћир Фердин, Назир Шабан, Трајковић Србољуб, Петковић Драгослав, Петковић Радисав, Радић Мишиш, Филић Цветко, Фета Џемаил, Ђалија Симо, Шаћир Ђерими, Бајрам Лимани, Џен Бајрами, Мифтиј Бајрами, Суљ Смаил, Ахмет Исцин, Шабан Сали, Азем Усен, Бор Истроли, Ајдар Салија, Браим Зумери, Ахмет Сејафа, Мус Таири, Милтоновић Душан.¹⁰⁶

За рањене борце у 4. бригади има података за 18 бораца, и то: Мехо Осић, Асан Рона, Адем Азизи, Зенул Адеми, Ахмет Имер, Џен Мемети, Селман Салија, Трен Марко, Оман Имер, Зерим Адем Бајрам Имер, Мехмед Реца, Таир Синани, Селим Адем, Реџ Делија, Зумер Бајрам, Исен Рамуш, Исуф Реџеџи, Костић Владимир. . .¹⁰⁷

Губици у људству 4. косметовске НО бригаде били су: 130 погинулих и 18 рањених. Укупно 148 или нешто преко 7 % бораца и руководилаца избачених из строја.

С обзиром на то да су 1, 2. и 4. бригада биле у саставу 52. косметовске дивизије НОВЈ, могуће је сагледати и њене губитке у људству. Када је 52. дивизија формирана (8. фебруар 1945) имала је око 6.000 бораца и руководилаца.¹⁰⁸ Тада је у свом саставу имала и Артиљеријску бригаду. Према сачуваној документацији поименично, 52. дивизија је имала 794 бораца избачена из строја¹⁰⁹ и то: погинулих 456, умрлих 57, рањених 226, несталих 20, дезертера 35. Укупно 794.

Но, треба имати у виду да су ту урачнати губици 1, 2. и 4. бригаде пре него су ушле у састав 52. дивизије. Али, на основу докумената Дивизије било је могуће установити поименично све те губитке поменутих бригада и Дивизије у целини. За Артиљеријску бригаду постоји само податак за једног погинулог борца и то: Петровић Славимира 10. 4. 1945. године.¹¹⁰

¹⁰⁶ ВА, НОВЈ, к. 73, рег. бр. 2/1, 3/1.

¹⁰⁷ Исто; Исто, к. 1412, бр. рег. 5–3/2– I, Четврта косметовска НО бригада до 23. фебруара 1945. (кад улази у састав 52. дивизије) имала је губитака у људству: погинулих 115, рањених 57.

¹⁰⁸ Иван Антоновски, н. ч., Секула Јоксимовић, н. ч.

¹⁰⁹ ВА, НОВЈ, к. 73, рег. бр. фасцикала 1, 2, 3, 4; Међутим, збирни подаци Дивизије о губицима се не слажу са овим.

¹¹⁰ Исто, к. 73, рег. бр. 3/1; Исто, к. 1412: Историјат Арт. бригаде 52. дивизије НОВЈ.

Шеста косметовска бригада

Шеста косметовска бригада формирана је 13. децембра 1944. од Ибарско-моравичког партизанског одреда у Косовској Митровици, од око 1.100 бораца, да би 1. јануара 1945. имала 1.032 бораца и руководиоца.¹¹¹

Списак погинулих другова 3. батаљона Ибарског партизанског одреда:

Губеринић Милан, Кешарац Марко, Братић Петар, Чугаљ Вид, Иветић Светозар, Балтић Миле, Жарковић Милан, Крајајић Љубан, Карановић Мирко, Рагуљ Јосип, Кречковић Блажева Ика, Катуцин Љубомиров Станко, Сreto Славков Љубинковић, Драгољуб Косте Кећић, Александар Урошев Ракић, Илија Милованов Лукач, Бранко Стојановић, Урош Радов Пепић, Васе Ј. Јездих, Паве Ивулић, Видак Вукићевић, Бобића Милића Милован.¹¹²

Списак погинулих бораца и руководиоца 2. батаљона Ибарског партизанског одреда, сада 6. косметовске бригаде:

Јарго Нестора Јеремића, Милован Вулов Крушчић, Слободан Замфо Симић, Видомир Лазара Мидевић, Тукић Александар, Спасоје Лука Минић, Боривоје Благоја Минић, Деклева Методије, Васиљевић Јована Драган, Зоран Негосава Јовановић, Вилотије Милана Бојевић, Бранко Стојановић и Милосава Сима Виријевић.¹¹³

Списак погинулих бораца и руководиоца 1. батаљона 6. косметовске бригаде:

Радинић Крста Милорад, Девић Вуксана Влајко, Вујачић Вељко, Јоковић Милутин, Жарковић Милан, Станковић Милорад, Рачић Рајко, Капићић Благо, Вукићевић Иван, Пипровић, Симеона Александар, Тинтар Илије Глигорије, Скочајић Јована Вукашин, Кораћ Миће Љубо, Бабић Драга Милорад, Богојевић Божа Митар, Михаиловић Воислава Миодраг.¹¹⁴

На основу сачуваних докумената у Војном архиву за 6. косметовску бригаду може се установити да је 27. децембра имала 50 болесника и рањеника у бригадној болници.¹¹⁵ Такође, има података поименично за 68 „дезертера“.¹¹⁶

Јединице народноослободилачког покрета у затворима и логорима

У току народноослободилачке борбе знатан број становника Косова, припадника и симпатизера народноослободилачког покрета, одведен је у затворе и

¹¹¹ Исто, к. 1413, рег. бр. 1/6.

¹¹² Исто, к. 1413, ф. 8, рег. бр. 7/6.

¹¹³ Исто, рег. бр. 7/7.

¹¹⁴ Исто, рег. бр. 7/8–9.

¹¹⁵ Исто, рег. бр. 13/3.

¹¹⁶ Исто, рег. бр. 35/2, 65/2, /17/3, 27/3, 33/3 и 41/3.

логоре и то у првом реду на Косову, у Албанији и Италији,¹¹⁷ а било их је и у другим крајевима наше земље и у другим земљама.¹¹⁸

Поред њих, из националних и економских разлога одвођени су и други становници Косова, који су били у служби окупатора или га помагали. То је отежавало борбу припадника и симпатизера народноослободилачког покрета против окупатора и њихових помагача у затворима и логорима у којима су се налазили.

Најпознатији затвори на Косову у које су одвођени припадници и симпатизери народноослободилачког покрета Били су у Пећи, Призрену и Приштини, а најпознатији логори у Приштини¹¹⁹ и у Трепчи (Стари тунел).¹²⁰

Најпознатији затвор ван земље, у којем су се налазили припадници народноослободилачког покрета са Косова, био је логор у Тирани. Већина припадника и симпатизера народноослободилачког покрета, који су били одведени у разне концентрационе логоре у Албанији и Италији, били су интернирани у логорима Преза, Пука, Елбасан и Герман крај села Буреља код Тиране, Порто Романо у Албанији, Устика, Понца, Кијеца Нуова код Падове¹²¹ и Ренићи у Италији и логори код Беча (Аустрија). Док су у концентрационим логорима Преза и Пука у одговарајућим периодима били искључиво становници Косова, у логору Порто Романо су, поред њих, били и Црногорци из Црне Горе, Македонци из западне Македоније и извесан број Албанаца антифашиста. У логору Кијеца Нуова код Падове налазили су се интернирци из свих крајева Југославије, а у логорима Устика, Понца и Ренићи били су интернирани и антифашисти из разних земаља Европе (Италија, Албанија, Грчка) па чак и из Африке.

У појединим концентрационим логорима у Италији (Устика и Понца) организације народноослободилачког покрета и партијске организације одржавале су сталне контакте са организацијама Комунистичке партије, а у другим крајевима (нпр. Кијеца Нуова и Ренићи) и са ослободилачким покретом у Југославији преко организације Ослободилне фронте у Словенији. У логорима Порто Романо, Герман код Буреља (Албанија) и Елбасан преко албанских антифашиста одржавани су контакти са народноослободилачким покретом у Албанији. На тај начин у свим овим

¹¹⁷ Детаљније о активности припадника народноослободилачког покрета са Косова у логорима у Албанији и Италији видети у чланку „Учешће становника Косова у народноослободилачком покрету у концентрационим логорима Албаније и Италије“ Михаила Станишића и др Бранка Ђукића – Косово бр. 2/1973.

¹¹⁸ Аутор овог рада припрема студије „Активност јединица народноослободилачког покрета са Косова у затворима и логорима“ и „Активност припадника народноослободилачког покрета са Косова у затворима и логорима“.

¹¹⁹ У логору у Приштини налазила се извесно време и група припадника народноослободилачког покрета из Албаније.

¹²⁰ У логору у Трепчи, који је постојао од августа 1942. до септембра 1944. довођени су углавном интернирци из логора Сајмиште код Земунa, а било их је из свих крајева Југославије.

¹²¹ После капитулације Италије, интернирци из овог логора са Косова одведени су у логор Сајмиште код Београда, одакле су после месец дана пуштени и већина се одмах укључила у активност народноослободилачког покрета.

затворима и логорима, у првом реду на политичком плану, долазило је до изражаја остварење политике братства и јединства и међународне солидарности.

Од антифашиста са Косова, који су учи капитулације Италије били пребачени из логора на острву Понца¹²² у логор Ренићи, који се налазио у истоименом селу код Ареца (Северна Италија), формиран је партизански батаљон „Стаљинград“, који је од августа 1944. године дејствовао у саставу италијанских партизанских јединица, кад је његово људство пребачено у Југославију, те попунило јединице Народноослободилачке војске и партизанских одреда на Косову.

Учествујући заједно са италијанским партизанима у борби против немачких окупатора и његових помагача, борци овог батаљона с оружјем у руци су остваривали међународну солидарност.

СРБИЈА И КРАЈ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Тек када је дефинитивно потукао ЈВУО и завладао Србијом, Тито је пристао на нови споразум са Шубашићем. Због незаинтересованости Вашингтона, о судбини Југославије одлучиле су британска и совјетска влада, која чак није ни обавестила Шубашића о уласку Црвене армије у Југославију. Тито је 9. октобра 1944. године позвао Шубашића да дође у Београд, а из Москве су их Идн и Молотов 13. октобра позвали да наставе преговоре.¹²³ Америчка влада није, међутим, пристала да се придружи том позиву.¹²⁴

Други споразум Тито–Шубашић склопљен је 1. новембра 1944. године у Београду. Краљу Петру није одобрен повратак у Југославију „док народи о томе не донесу своју одлуку“. Формирана је нова установа Намесништво, на које је краљ требало да пренесе своја овлашћења; састав Намесништва требало је да одреде Тито и Шубашић.¹²⁵ То је у пракси значило – Тито. Још увек легитимни југословенски монарх покушавао је да сачува круну и одбио је да одобри такав споразум. То је већ 27. новембра саопштио Черчилу, али је британски премијер споразум оценио као „релативно повољан“ јер је још увек, као и влада у Вашингтону, веровао да ће се питање монархије решити на плебисциту. Југословенски краљ није схватио зашто му је Черчил упорно саветовао да сарађује с Титом јер је осећао да ће се та сарадња завршити његовом абдикацијом. Али, чак је и британски краљ Џорџ VI, почетком децембра, краљу

¹²² У већини војноисторијских и других публикација непрецизно се наводи да је батаљон „Стаљинград“ формиран од антифашиста са Косова, који су били у логору Понца, иако је он фактички састављен од једног броја антифашиста са Понце, који су доведени у логор Ренићи и успели из њега да побегну.

¹²³ Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945, II, стр. 291–292.

¹²⁴ В. Павловић, Од монархије до републике, 80.

¹²⁵ Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945, II, стр. 301.

Петру рекао да „добро размисли“ пре него што донесе било какву одлуку јер је пред њим велика одговорност.¹²⁶

Краљ Петар се, крајем децембра 1944, још једном обратио америчкој влади за савет и помоћ. Иако је Стејт департмент, што раније није био случај, имао врло прецизне информације о карактеру нове власти у Србији – да су партизани заменили Немце као окупаторе, да није било више слободне јавне речи и демократије него под окупацијом, да су организовани концентрациони логори у којима су вршена масовна стрељања, да су партизани забранили члановима страних мисија да контактирају с народом без присуства партизанске пратње, да су богатији грађани масовно пљачкани, да се у Југославији истиче само совјетска помоћ, да је извесно успостављање тоталитарног режима, да партизани имају и територијалне претензије према Италији и Аустрији, да је Тито „вешт и циничан вођа“ који се у међународним односима служи обичним уценама, Стејт департмент ипак није био спреман да своју политику према Југославији на било који начин ревидира. Зато је амбасадору Ричарду Петерсону поручио да југословенског суверена обавести да је америчка влада проучила споразум Тито–Шубашић и да сматра да су начела тог споразума у складу с основним принципима америчке спољне политике.¹²⁷

Ипак, југословенски краљ је, 11. јануара 1945. године, обавестио британског премијера да не намерава да прихвати понуђени споразум и захтевао је да сам именује намеснике.¹²⁸

И тада је пресудио притисак Лондона. Черчил је већ 11. јануара предложио Стаљину да реализују споразум Тито–Шубашић: „да бисмо сада спровели у дело споразум Тито–Шубашић, предлажем да једноставно заобиђемо краља Петра. Његова изјава се не може сматрати као државни акт.“¹²⁹

Одговор краља Петра на његову претњу да ће једноставно пребацити Шубашића у Београд, било је смењивање Шубашића „због предавања власти у Југославији једној јединој политичкој групи“. Черчил је о томе 23. јануара обавестио Стаљина и предложио је да три савезничке владе „одмах спроведу у живот“ споразум Тито–Шубашић.¹³⁰ Стаљин је 25. јануара одлучно захтевао да се споразум примени и да све три велике силе признају јединствену југословенску владу.¹³¹

После тога, Шубашић је 29. јануара поднео оставку, а краљ Петар је истог дана морао да пренесе своја овлашћења на Намесништво. Мандат за састав владе поново је поверио Шубашићу.¹³²

¹²⁶ В. Павловић, Од монархије до републике, стр. 389.

¹²⁷ Исто, стр. 397–398.

¹²⁸ Службене новине Краљевине Југославије бр. 21, 31. јануар 1945.

¹²⁹ Документа о спољној политици СФРЈ 1941–1945, II, стр. 378.

¹³⁰ Исто.

¹³¹ Исто, стр. 379–380.

¹³² Службене новине Краљевине Југославије, бр. 21, 31. јануар 1942, стр. 5.

Судбина не само југословенских антикомуниста и националиста већ и целе источне Европе била је одлучена на Конференцији „велике тројице“ у Јалти (4–11. фебруара), на којој је потврђен и други споразум Тито–Шубашић. АВНОЈ је требало да се прошири прикључивањем чланова последње југословенске скупштине изабране 1938. године а „који се нису компромитовали сарадњом са непријатељем“ и на тај начин требало је да се образује тело које ће се звати Привремена скупштина.¹³³ На Јалти је постигнут споразум да се на територијама ослобођеним од нацистичке окупације одрже слободни избори, што је у каснијој фази било да српска емиграција у САД тражи америчку интервенцију у Југославији како би се такви избори заиста и одржали. Константин Фотић је у својим представкама Стејт департменту истицао да су „обећани избори“ кључ за будућност: ако Запад не буде интервенисао да би се обезбедили „коректни и праведни избори“, народ ће се наћи у „очајном стању“ и закључиће да ће, хтео то или не, морати да своју судбину веже за „руски совјетски свет“.¹³⁴ Амерички амбасадор Ричард Патерсон оставио је занимљиво сведочанство о реакцији неименованих српских политичара из Лондона на одлуке донесене на Јалти: „Ови људи нису отворено против партизана и своја осећања држе за себе, па наглашавам и тајност овог телеграма. На Јалту гледају као на несрећан догађај што се тиче Југославије и можда за многе друге земље. Они су питали зашто су Савезници морали да дођу до политичких одлука са СССР сада када је Црвена армија наомак Берлина? Зашто ови разговори нису вођени када је немачка армија била у Стаљинграду? Они мисле да су неке мале државе, укључујући и Југославију, предате на милост моћној Русији. Југословени нису непријатељски расположени према Русији, али се многи плаше Совјетске Русије, и нарочито, диктаторског нетолерантног Титовог режима, који, очигледно, ужива руску подршку. Моји саговорници се не плаше партизана као партије или политичке снаге у Југославији, не чак ни као доминантне политичке партије. Али, све показује да Тито планира да партизани буду ексклузивна политичка партија у Југославији. Они који су у Југославију отишли из Лондона са владом, вероватно неће бити у могућности да учине много у заштити права некомуниста. Шубашић се сматра поштеним, али slabим политичарем. Кад је почео преговоре са Титом имао је снажну позицију. Тито је тада умало избегао хватање од стране Немаца у Дрвару и неко време био у егзилу у Барију и на Вису. Његовом ослободилачком покрету претила је опасност у у најважнијој тачки – вођству. Али су Британци нашли за сходно да Тита поново оснаже политички, па је Шубашић пао у Титове руке. После тога његова позиција је стално слабила до те мере да је он сада мало више него играчка партизана. Сам Шубашић је дао знак да он то види. Пре него што је напустио Београд прошле не-

¹³³ Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945, II, стр. 385.

¹³⁴ Н. Коста, Равногорски покрет...

деље он је коментарисао: 'Последњих неколико недеља биле су тешке, али моја тешка времена тек почињу'. Нада се полаже у Милана Грола, јер је он један од оних који се није венчао са комунистима и партизанима и још увек тражи неку шансу да се чују неке старе политичке партије. Сматра се да је поштен и искрено заинтересован за добробит своје земље, али не и да је довољно јака фигура да стоји сам на ветрометини.¹³⁵

На крају је Фицрон Меклин, највећи партизански пријатељ међу британским политичарима, фебруара 1945, знатно ревидирао своје оцене о партизанима. Констатовао је да је још у шумској фази у развоју партизанског покрета било јасно да су они градили ауторитативни систем власти. Меклин се веома негативно осврнуо на војну способност НОВЈ у завршној фази рата: „Немци су веома успешно штитили своју линију повлачења. Партизани су били неспособни да спрече немачко повлачење и ништа, осим продора Црвене армије широких размера неће осујетити немачке планове. Партизани су могли само повремено да узнемиравају непријатеља у повлачењу и да освајају већ напуштене положаје.“ Меклин се покајнички осврнуо и на то како су партизани управљали земљом: „Нека врста рада је успостављена, понекад и бруталним средствима. Партизани су поседовали огромну енергију и ентузијазам, а ствара се потпуно нови политичко-социјални и привредни систем. Систем власти био је ауторитативан, заснован на једној партији и концентрацији целокупне власти у рукама једног човека. Главни ослонац власти била је тајна полиција (ОЗНА), која је прогонила јеретике и непријатеље народа: као и обично у таквим системима, много се говори о демократији и демократским институцијама. Партизанска концепција демократије се, међутим, врло разликује од наше. На првом месту, апсолутна власт и даље припада једном човеку и једној политичкој групи. Чврсто је зацртано да не може бити легалне политичке активности изван народноослободилачког фронта. Тако и не може бити некакве праве критике, ни легалне опозиције. Што се тиче гласа бирачког тела, нема разлога веровати да би избори, ако се одрже, били слободни или да би, чак иако буду слободни, испали против режима. Под таквим системом владајућа странка може се истиснути једино револуционарним средствима.“¹³⁶

После конференције у Јалти Петар Карађорђевић је практично абдицирао 2. марта 1945. године, када је за намеснике одредио Срђана Будисављевића, Анту Мандића и Душана Сернеца.¹³⁷ Затим су 5. марта обе владе (Комунистичка НКОЈ и Краљевска влада) поднеле оставке како би се образовала јединствена влада. Коначно развлашћење краљевске владе уследило је 7. марта 1945, када је формирана Привремена влада Демократ-

¹³⁵ NAW, SD, Извештај од 23. фебруара 1945. под насловом: „Мишљења неких југословенских званичника у Лондону после конференције на Јалти“.

¹³⁶ Тито–Черчил, стр. 459–460.

¹³⁷ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 22 (3. март 1945), стр. 1.

ске Федеративне Југославије (ДФЈ), с Титом као председником. Од некадашњих емигрантских политичара, у тој влади су били: Милан Грол као потпредседник, Шубашић као министар спољних послова и Јурај Шутеј као министар без портфеља. Совјетски Савез је 11. марта врло оштро протествовао због укључивања Милана Грола у владу. Уместо њега требало је узети Станоја Симића, чији, „позитиван однос према народноослободилачком покрету не изазива никакву сумњу“. По мишљењу службене Москве, Грол је био неподобан јер никада није јавно осудио Михаиловића и није се оградио од „великосрпске антидемократске линије“. Оцењено је да „српска реакција сада има свог посматрача у влади“.¹³⁸ Ипак, ту владу признале су, до краја марта, директно или индиректно, све велике савезничке силе.

Репресија и „народна демократија“

Комунистичка револуција изведена је насиљем, а антифашизам је требало да послужи као својеврсно оправдање тог насиља, слично као што су и нацисти покушавали да се бране својим антикомунизмом. У Југославији је у питању било унапред планирано и доследно спроведено преузимање власти.

Југословенски комунистички поредак доследно је следио изворна болшевичка начела о државном терору над сопственим становништвом.

Револуција је била замишљена као режим поделе богатства који је требало да организује „авангарда“, јер је она једина имала знање о томе како треба да изгледа тај режим. КПЈ је тај поступак извела тако што је постепено преузела све државне, политичке и друштвене институције било тако што је у њих постављала своје кадрове, било тако што их је укидала и стварала своје институције. Тај процес обухватао је и преузимање пуне контроле над јавним и приватним животом људи што је изведено револуционарним терором. Због тога је створен систем „заштите револуције“ политичком полицијом и војском. Они су прогнали све противнике револуције и „преваспитавали“ су народ, који је већ био укључен у народноослободилачки покрет, а касније у Југословенску армију, „Школа револуције“ користила се свим познатим средствима пропаганде, истрајно је наглашавано „јединство“ (прво у борби против окупатора, а после у одбрани револуције) као темељно начело у процесу политичке нивелације друштва без других политичких странака, што је основни принцип свих тоталитарних система.¹³⁹

Грађанско друштво и парламентарна демократија у Србији затирали су и били су вођени теоријом и праксом болшевичке револуције. Тај процес

¹³⁸ Бранко Петрановић – Момчило Зечевић, Југославија 1918–1988, Тематска збирка докумената, Београд, 1988, стр. 699.

¹³⁹ Слободан Антонић, Класни рат: Лењиново наслеђе, „Социолошки преглед“, 2/2010, стр. 198.

догађао се постепено и углавном је био завршен до 1948. године. Рестрикцијом основних људских и политичких права, као и мерама државно-партијске репресије КПЈ је успела да елиминише сваки облик опозиције. У првој фази револуције приграбила је основне полуге власти, у другој је елиминисала „сапутнике револуције“, а у трећој је увела пуни једнопартијски систем.¹⁴⁰ Најинтересантнија је била прва фаза, која је трајала до 1946. и догађала се у условима још увек незавршеног рата, кад је требало ликвидирати што већи број „народних непријатеља“. Тада је требало сломити кичму грађанском друштву и затеченој политичкој структури у Србији, а КПЈ је преузела модел који је подразумевао употребу силе и насиља како у освајању, тако и у задржавању власти.¹⁴¹

Основни стубови диктатуре били су тајна полиција, судови и армија. У самом почетку консолидовања власти указала се потреба за одвајањем војске од терора над народом, па је створена ОЗНА (Одељење заштите народа). То је била политичка полиција, чији је основни задатак уништавање политичких противника режима и постала је оличење диктатуре. ОЗНА је представљала самосталну оружану силу и њена власт је била неограничена – она је хапсила, судила, стрељала, слала на принудан рад, убијала јавно и тајно. Поред оних у униформи, свуда је имала своје тројке. Имали су овлашћења да без суђења убију сва лица која би на било који начин могла да угрозе власт. Многи људи су поубијани из заседе и током ноћних упада у кућу.

ОЗНА је била састављена од „најчистијих“ комуниста и чврсто везана за КПЈ, а сваки појединац унутар ње радио је само за свог претпостављеног, па је на тај начин створен читав низ локалних деспотија. О томе шта је и како ОЗНА конкретно радила у Србији драгоцено сведочанство оставио је један опуномоћеник 47. дивизије НОВЈ, који се тада налазио у Ћуприји: „Да бисмо испунили задатке постављене од нашег народа и наше Партије, морамо својски прионути на рад и постати мајстори свога посла. Један од најглавнијих задатака уопште данас је уништење домаће реакције – издајника – њихово истребљење из самог корена и давање власти народу. Да бисмо успели у свему овоме, морамо пре свега подићи и учврстити организацију ОЗНА. Организацију ОЗНА подићи ћемо и учврстити само ако у њу за поверенике узимамо оне који су то својим понашањем оданошћу и радом заслужили. Треба имати на уму да повереници не смеју знати један за другог и да се исти на раду покажу што конструктивнији (...) Приметио

¹⁴⁰ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића. Репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2006, стр. 169.

¹⁴¹ Већ у новембру 1944. на Великој антифашистичкој скупштини Благоје Нешковић је означио „народне непријатеље“ и одредио смернице за однос према њима: Дух дражиновштине дубоко је продро у све моралне пукотине и поре разних шпекуланата и непријатеља народа. Где су издајнички официри бивше југословенске војске, којих није било мало, а који су, у току ове три године служили Немцима у редовима Недића, Љотића и Драже Михаиловића? Они су ту, међу нама, ти изроди српског народа. Треба их догући и онемогућити да подигну главу. (Н. Миличевић, *Српско грађанство*, стр. 122).

сам и достављено ми је да се стрељање не врши како треба, односно да се не врши конспиративно. Да се убудуће не би грешило и да се не би стављале примедбе, саопштавам вам да се стрељање не сме извршити у војсци, односно у војној јединици. Уколико се укаже потреба да се мора извршити стрељање, доставићете ми податке којима располагете и тек пошто вам ја дам одобрење, стрељаћете. Само стрељање мора бити изведено у највећој конспирацији, тако да ни сам Штаб бригаде не зна. Напомињем вам још једном да се ово односи на све оне који се налазе у вашој јединици. Имајте ово на уму, јер, уколико се не будете држали овог, сносићете лично пуну одговорност.¹⁴²

„Народни судови“ највише су се бавили бившим четницима и присталицама генерала Михаиловића. Они су осуђивани и убијани јавно, а њихови лешеве остављани су поред путева и пруга да би их видело што више људи. Одмах после ослобођења Београда убијани су они који су изашли из логора јер су их ухапсили Немци. Пошто је нова власт потекла из рата и војног освајања, временом је заживело схватање да грађани нису политички субјекти и да немају право да мењају режим јер он није ни потекао из народне воље.

Победник није имао милости. Под стварањем новог света подразумевало се рушење старог. Све што је трајало пре револуције, морало је да нестане, и то тако да буде заборављено као да никада није постојало. Много грађана је осумњичено и осуђено за сарадњу с окупатором. Још је више било оних који су изгубили грађанска права и веома мало оних који су сасвим мирно могли стати пред лице партизанске правде. Победник је познавао само стратегију која се састојала од бескомпромисне оружане борбе против окупатора без обзира на жртве и репресалије. Сваки други начин понашања одбачен је као „издајнички“.

Највиши руководиоци КПЈ били су убеђени да је њихов долазак на власт непроменљива историјска чињеница. Милош, на пример, јануара 1945. у Чачку је јавно рекао: „Ми смо сада дошли и никад отићи нећемо.“¹⁴³

Нова власт је себе историзовала као месијанску што је било у складу с темељном догмом марксистичке доктрине. После времена „таме“ дошла је „светлост“, у којој, међутим, грађани нису смели да забораве на своје обавезе. „Светлост“ није могла да буде док се не искорене – „снаге таме“. Тако је сурови грађански рат, који је беснео у Србији за време окупације, наставаљен и по истеривању окупационих снага, али тада у виду немилосрдног и суровог обрачуна победника са сопственим грађанима за које се веровало или претпостављало да неће прихватити нову власт. После суровог рата, у којем су се сви борили против свих, дошло је време одмазде. Победници

¹⁴² ВА, Фонд: Војнобезбедоносна агенција, К-11, Ф-1, Извештај од 15. Новембра 1944.

¹⁴³ Велики народни митинг у Чачку, „Слободни глас“, 18. јануар 1945, стр. 2.

су, да би неограничено и несметано владали, увели терор и почели су да се свете не само непријатељима него свима који су могли да им буду сметња.

Ма колика била суровост из дана грађанског рата, она се није могла мерити са систематски масовним егзекуцијама којима је моћна држава „новог типа“ подвргавала своје поданике у складу са законима, инструкцијама, наредбама и тумачењима која су долазила „одозго“ – свако убиство оправдавано је тиме што се гради свет у којем више неће бити насиља и што за ново друштво никакве жртве нису велике.

Власт је ширила ирационалну неминовност, која је из темеља мењала психологију народа. Многи људи су поверовали у неминовност, а понеко и у сврсходност онога што се догађало око њих. Ширено је уверење да је почела нова ера и да народу не остаје ништа друго него да се покори „историјској нужности“ која се поклапа са идеалима „најбољих људи и бораца за људску срећу“. Неподношљива пропаганда о „историјском детерминизму“ одузимала је вољу и слободу расуђивања. Тако је проналажено оправдање за постојеће стање. Они који су чинили злочине у име нове идеологије, нису никада помишљали да ће њихове жртве једном ускрснути и проговорити. То им је давало посебну снагу, као и осећање да је време стало. Владало је уверење да се никада ништа неће променити, а обични грађани требало је само да следе наредбе власти. Људи који су усвојили такав начин размишљања, поштено су радили у име „новог морала“ развијеног до крајности. Слично као некада у Совјетском Савезу, револуционарним целатима „није уопште падало на памет да те сијене могу једном устати и позвати своје гробаре на ред“.¹⁴⁴

Федерација у федерацији

Србија је могла да добије свој федерални статус. Имала је три отворена проблема – Санџак, Војводину и Косово. Питање Санџака решено је веома брзо, и то по кратком поступку. Идеја о Санџаку као федералној или аутономној јединици није добила подршку у највишим структурама КПЈ због слабог учешћа Муслимана с тог простора на партизанској страни у рату. Обласни комитет КПЈ за Санџак описао је тај проблем више него јасно 10. јуна 1944. године у извештају ЦК КПЈ. Тада је речено да је „већина муслиманских маса остала ван домаћаја наше пропаганде“. Предложено је да се формирају посебне партизанске јединице у којима би били само Муслимани, као и да се у оквиру Земаљског антифашистичког већа Санџака формира посебан клуб муслиманских делегата (већина) „јер би нам то омогућило шири политички рад међу Муслиманима и већу мобилизацију ширих муслиманских маса за народноослободилачку борбу“.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Надежда Мандељштам, *Страх и нада*, Загреб, 1978, стр. 52.

¹⁴⁵ Извори за историју СКЈ, књ. 18, Београд, 1986, стр. 71.

Пошто и то решење није дало очекиване резултате, одлучено је, на изненађење многих муслиманских комуниста, да се Санџак подели између Србије и Црне Горе, односно да се поштује граница успостављена после Првог балканског рата. Коначну одлуку о статусу области најавило је Председништво АВНОЈ-а за 21. фебруар 1945. директивним писмом упућеним Извршном одбору АВНО Санџака. Тражено је „хитно решење“ питања статуса те територије и сазивање (најкасније до 15. марта) заседања АВНО Санџака са циљем да се одреди статус те територије у федералној Југославији, и то на следећи начин: узимајући за основу границу између Србије и Црне Горе како је она била утврђена после Балканског рата у 1912, АВНО Санџака донеће одлуку да се поврати стање од 1912, те да се делови Санџака врате Србији, односно Црној Гори.¹⁴⁶ Извршни одбор АВНО Санџака морао је да спроведе све политичке припреме како би заседање „са успехом“ извршило постављени задатак, а после заседања АВНО Санџака и његов Извршни одбор требало је да престану да постоје. У образложењу те одлуке Председништво АВНОЈ-а истакло је да у време Другог заседања АВНОЈ-а и пројектовања шесточлане југословенске федерације није било могуће одредити границе међу федералним јединицама; аутономно решење питања Санџака означено је као економски неодрживо, „излишно и нерационално дробљење српске и црногорске целине као и Југославије уопште“. Подједнако неприхватљивим сматрано је решење по ком би се Санџак конституисао као аутономна област „зато да би муслимани били у једној јединици“.¹⁴⁷

Санџак није могао да се конституише као посебна област јер је и у врху КПЈ оцењено да би то било „превише“ за Србију, која је већ требало да добије две издвојене области, за разлику од, на пример, Хрватске, у којој ни Далмација, ни подручја са српском већином нису била замишљена као аутономије и то питање се тада није покретало, као ни у каснијим годинама, у бројним партијским расправама о националном питању.

Закључак Председништва АВНОЈ-а, у чему су пресудну реч имали Едвард Кардељ и Сретен Жујевић, о ликвидацији Санџака као посебне покрајине формално је у дело спровела скупштина АВНО Санџака 29. марта 1945. На тој седници је, у име највишег руководства КПЈ, био Моша Пијаде; на седници је речено да ни на оснивачкој скупштини тог тела није тражено да Санџак има посебан положај у будућој Југославији.¹⁴⁸ Одлука о припајању већег дела Санџака Србији потврђена је на заседању антифашистичке скупштине Србије (7–9. априла 1945), Скупштина је одлуку народних представника Санџака оценила „правилном“ и у складу са жељама „читавог становништва те области“. Муслиманском становништву гарантована је за-

¹⁴⁶ Наведено према: Љубодраг Димић, *Историја српске државности*. Срби у Југославији, Нови Сад, 2001, стр. 291–292.

¹⁴⁷ Исто, стр. 292–293.

¹⁴⁸ Наведено према: Б. Петрановић – М. Зечевић, *Југославија 1918–1988*, Тематска збирка докумената, Београд, 1988, стр. 752.

штита верског и културног идентитета и посебно је истицано уверење да се становништво неће осетити „нимало раздвојеним или поцепаним“.¹⁴⁹

У Војводини је ситуација била доста сложенија и о њеном статусу се није отвореније расправљало у ратним годинама, али је КП Хрватске била доследна у ставу да је Срем покрајина Хрватске. То је 27. јуна 1943. године приморало руководство ПК КПЈ за Војводину да интервенише код Тита и затражи објашњење: „Ми сматрамо да је ово погрешно, Срем је саставни део Војводине и у нашој пропаганди за аутономију Војводине наша партија је увек то истицала. Национални састав Срема је такав да он, по нашем мишљењу, не може ући у састав Хрватске. Велика већина овдашњег народа је за то да живи у заједници са народима Бачке, Барање и Баната.“¹⁵⁰

Тито је марта 1944. у „Новој Југославији“ само наговестио како Војводина треба да добије „најширу аутономију“ али није било најјасније којој федералној јединици треба да припадне – Србији или Хрватској, посебно не у ком територијалном облику. То питање требало је да реши „сам народ“ једном кад рат прође.

Титовом наредбом од 17. октобра 1944. године, у Банату, Бачкој и Барањи уведена је војна управа због „што хитније нормализације прилика у тим крајевима и стварања услова за редовно функционисање државне власти“. Тито је у тој наредби рекао и да је циљ увођења војне управе да се отклоне „све недаће“ које су југословенским народима нанели окупатори и „овде насељени туђински елементи“.¹⁵¹ За команданта војне управе постављен је хрватски генерал-мајор Иван Рукавина, некадашњи командант хрватског Главног штаба.

Војна управа заведена је, пре свега, јер је партизански покрет у Војводини био јако неразвијен и готово да није имао значајнији историјски значај, посебно у Банату, где су већину чинили Немци и Мађари. У Бачкој је однос Срба и Мађара био изразито поремећен због злочина мађарских (из Мађарске) окупационих власти према српском становништву.

То је значило да ће се банатски Немци врло брзо наћи на удару нове власти. Већ 18. октобра Команда војне области за Банат донела је прве репресивне мере према њима. Без обзира на то што се највећи број Немаца који су сарађивали са окупаторским властима већ био повукао с јединицама Вермахта, онима који су остали забрањено је да излазе из својих места без специјалног одобрења, а из села могли су да излазе само на рад; Немци, који су напустили своје куће и имања, више се нису могли вратити у њих („такве Немце треба одмах стављати у логоре и доцније предавати војном суду“); употреба немачког језика забрањена је на јавним местима, а свим Немцима забрањено

¹⁴⁹ Љ. Димић, Срби у Југославији, стр. 293.

¹⁵⁰ Б. Петрановић – М. Зечевић, Југославија, стр. 645.

¹⁵¹ Исто, стр. 749.

је ношење било каквих југословенских или совјетских ознака; забрањен им је рад у јавним установама и радњама, а сви привредни објекти који су били у њиховом власништву требало је одмах да пређу под контролу војне власти, требало је скинути све натписе на немачком језику с јавних зграда у року од 12 часова („после тога рока за неизвршено наређење најстрожије ће се кажњавати, а Немци и стрељати“.¹⁵²

О прикључењу Војводине Србији разговарало се на српској антифашистичкој скупштини. Прво је Јован Веселинов 9. новембра 1944. рекао како се народ изјаснио за аутономију Војводине у оквиру једне федералне јединице у федералној Југославији, а да Срби у Војводини „који су чврсто повезани са својом браћом с ове стране Саве и Дунава“, желе да буду у што бољим односима с „браћом Србијанцима, са слободном демократском Србијом“. Сутрадан је Александар Ранковић веома јасно рекао да ће питање Војводине решити народ и то тако што ће истовремено учврстити своју везу са Србијом и „обезбедити себи она посебна специфична права која произилазе из посебног положаја Војводине“. Ранковић је још рекао да се у Војводини зачела нова српска култура, да ова има посебне историјске и друге особености, да у Војводини у већини живе Срби и да су они „крвљу и традицијама“ повезани са Србима у Србији.¹⁵³

По престанку ратних дејстава, укидања војне управе (15. фебруара 1945), односно после егзодуса немачке националне групације (фолксдојчери), питање положаја Војводине решено је веома брзо, за непуна два дана. Делегати Седме покрајинске конференције КПЈ за Војводину, одржане 5. и 6. априла, „једнодушно су се изјаснили за укључење аутономне Војводине у федералну Србију, јер такво решење „најбоље одговара интересима народа Војводине и интересима читаве наше нове Титове Југославије“. Јован Веселинов је отворено рекао да су комунисти пожурили с решавањем статуса Војводине: „То се питање не може одуговлачити, јер би било штетно и за нас.“¹⁵⁴

Партијске ставове потврдио је, 6. априла 1945. године, и парадржавни орган – Главни народноослободилачки одбор Војводине, када се одлучивало о слању војвођанске делегације на ванредно заседање српске антифашистичке скупштине. Тада је речено да „национални, географски и политички моменти“ директно указују на прикључење аутономне покрајине Војводине федералној Србији; Војводина је требало да има пуну аутономију, однос Срба и Хрвата мора да буде „хармоничан и братски на темељу пуне равноправности“, док ће националне мањине у аутономној Војводини имати „сва права“. Отворено је остало питање Барање, „док тамошњи

¹⁵² Исто, стр. 751.

¹⁵³ Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939–1945, Београд, 1992, стр. 696.

¹⁵⁴ Б. Петрановић – 3. Момчило, Југословенски федерализам – Идеје и стварности, Тематска збирка докумената, I и II, Београд, 1987, II, стр. 157.

народи сами не реше о својој припадности“; већина делегата изјаснила се да Барања треба да припадне Хрватској.¹⁵⁵ Барања је на крају и припала Хрватској, а у питању је био очигледан политички компромис и уступак „новој Хрватској“.

Процес територијалног уобличавања Војводине завршен је после протеста из Хрватске – Министарство за Хрватску у новој југословенској влади (привремена влада ДФЈ) захтевало је одлагање избора за народне одборнике закажане за 16. мај 1945. док се не изврши разграничење између Хрватске и Војводине. Не баш дипломатским језиком упозорено је на то да се у оквиру Војводине налазе „поједини делови Хрватске који никада нису припадали Војводини“. Главни НОО Војводине уважио је хрватски протест и Барања је изузета из састава Војводине. Разграничење у Срему и северозападној Бачкој решавала је комисија Председништва АВНОЈ-а за утврђивање границе између Војводине и Хрватске, основана 19. јуна 1945. године.¹⁵⁶

Национални односи у Војводини били су далеко од идеалних. Повратак колониста и избеглица у завичајне крајеве, подела земље, питање пропорционалног учешћа у власти, изазвали су многе проблеме, а најважнији је био онај који се тицао подједнаког учешћа у новој власти Срба и Хрвата у Војводини, иако су Хрвати знатно мање подржавали НОП. Зато је КПЈ тражила да се у Војводини „разбије секташтво“ у односу на примање Хрвата и националних мањина у Партију. Посебно се међу Србима, чак и међу комунистима у Срему, који су за време рата били у НДХ, јавило велико незадовољство, па и осветничко расположење, које се огледало у схватању да су „до сада владали Хрвати, а да од сада почиње ера Срба“. Најважнији задатак КПЈ у Срему, али и у Војводини био је да се „ликвидирају секташки односи према Хрватима и опортунистички став према великосрпским елементима и расположењима“. Срби су морали да прихвате нову националну политику „братства и јединства Срба и Хрвата“.¹⁵⁷

Документа Покрајинског комитета ПК за Војводину из тог периода препуна су упозорења и оцена о секташком односу према „четничким елементима“ (тако су означавани свештеници СПЦ и интелектуалци који су се враћали из избеглиштва) и критика „руководећих другова“ због неспровођења политике „братства и јединства. Стање је било посебно тешко у Срему, где нису спровођене директиве КПЈ о отварању хрватских домова културе, истицању хрватских застава на јавним објектима и паритетном формирању органа нове власти на свим нивоима. Покрајински комитет је замерао на „фаворизовању српских елемената“, а чак је речено да у целој Војводини постоји „велико-

¹⁵⁵ Љубодраг Димић, Србија у Југославији, стр. 296.

¹⁵⁶ Исто, стр. 297.

¹⁵⁷ Записници са седница Политбироа ЦК КПЈ (11. јун 1945 – јул 1948), Приредио: Бранко Петрановић, Београд, 1995, стр. 382.

српска влада“. Комунисти су српске повратнике означавали као „нетрпељиве“ и „шовинистички расположене“; на удару њихове критике био је и однос према члановима породица или избеглих усташа.¹⁵⁸

Таква политика војвођанских комуниста вратила се као бумеранг. У јулу 1945. одиграле су се масовне демонстрације Срба у Сремској Митровици приликом ископавања лешева Срба које су усташе побиле за време рата. Уместо протеста против усташа, уследио је напад на све Хрвате. Вероватно је то убрзало доношење одлуке о коначном статусу Војводине. Он је дефинисан 7. августа 1945, када је Треће заседање АВНОЈ-а једногласно прихватило одлуку „скупштине изасланика народа Војводине“ (одржане 30. и 31. јула) о прикључењу аутономне Војводине федералној Србији, и то у границама за које је речено да ће их одредити привремена Народна скупштина „посебним законом“. Председништво Народне скупштине Србије потврдило је 28. августа прикључење Војводине Србији.

Албанци (Шиптари) дуго су били далеко од „комунистичког погледа“. Кад је 1938. године ревитализована српска партијска организација, њено руководство је од Тита тражило да се комунисти активирају међу албанским становништвом на Космету. Тада је договорено да се формира једно шире тело, под називом „Шиптарски народни комитет“, које би се ослањало на „демократске снаге Југославије“ и борило против „националног угњетавања“, а за стварање школа на албанском језику, за веће учешће Албанаца у самоуправним телима. Комитет би се борио и против дотадашњег начина спровођења аграрне реформе јер је она погодила „средњег сељака“, а штитила је имања албанских бегова и Српске православне цркве. Тако су, средином 1938, обједињене партијске организације на Косову и Метохији и формирано је обласно руководство. Истовремено је покренуто и питање литературе на албанском језику и сарадње на том плану са комунистима из Албаније.¹⁵⁹

Косовско обласно руководство припојено је партијској организацији Црне Горе – Покрајински комитет за Црну Гору, Боку и Санцак. Није, међутим, одговорено на питање како су и зашто Косово и Метохија издвојени из партијске организације Србије и када су тачно припојени Црној Гори.¹⁶⁰

После окупације Краљевине Југославије, највећи део Косова с Метохијом, западном Македонијом и рубним областима Црне Горе додељен је Албанији, која је већ две године била под италијанском окупацијом. Мањи део Косова (Качаник, Витина, делови Гњилана и Урошевца) уступљен је Бугарској. Северни део Косова, с рудницима око Трепче, остао је у саставу окупиране Србије под немачком окупацијом. Етнички Албанци, које је

¹⁵⁸ Југословенски федерализам, II, стр. 145–146.

¹⁵⁹ Јанко Плетиерски, Нације, Југославија, Револуција, Београд, 1985, стр. 364–365.

¹⁶⁰ Снежана Милојевић, Комунистички концепт аутономије Косова и Метохије, „Баштина“, 20/2006, стр. 166.

италијанска и комунистичка пропаганда третирали као жртве „велико-српског хегемонизма“, формирали су добровољачку милицију „вулнетари“. Убрзо је почео прогон преосталих Срба.

У злочинима према Србима и Црногорцима, поред наоружаних арнаутских банди, учествовале су и редовне албанске власти, као и бегови и аге који су присвојили српску земљу, јер су већ од априла 1941. на Косову обновљени феудални односи. До краја рата, више од сто хиљада Срба избегло је пред албанским терором, а око десет хиљада је побијено. Упоредо је текло и масовно досељавање Албанаца из Албаније, а њихов број се процењује на око 80.000 људи.¹⁶¹ Већина њих (с потомцима) остала је и после рата да живи у Југославији.

Оружани отпор који су комунисти покренули на Косову имао је веома специфичан ток. Због непријатељског става Албанаца према Југославији, народноослободилачки покрет готово да није имао значајније упориште. На Косову је у оквиру КПЈ деловала група албанских комуниста, који су 1941. године дошли из Албаније, а за које је народноослободилачка борба била борба за укључивање Косова и Метохије у састав Албаније. Најпознатији људи у тој групи били су Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани, касније високи функционери на Косову и у Југославији. Они су тражили да се изостави реч Југославија из назива КПЈ, да у руководећој структури НОП-а буду заступљени и Албанци, иако њих није ни било у партизанским редовима.¹⁶²

У редовима КПЈ био је несразмерно мали број Албанаца: од 320 чланова 1941, свега 20. Током рата, све до друге половине 1944, у партизанским одредима најмање је било Албанаца: у два албанска партизанска одреда („Зејнел Ајдини“ и „Емин Дураку“) било је највише око 70 људи. Током целог рата КПЈ се носила с непријатељством или пасивношћу албанских маса, које су се као национална мањина понеле изузетно нелојално према југословенској држави.¹⁶³

Прва невоља коју су комунисти морали да савладају настала је управо због неприхватања југословенске одреднице покрета.¹⁶⁴ Тито је у септембру 1942. од Покрајинског комитета за Косово и Метохију тражио да у „придобивању шиптарских маса“ више указује на опасност од „великосрпске петоколонашке клике“, која је, у ствари, главни кривац за то „што су шиптарске масе задојене мржњом“ према Србима и Црногорцима.¹⁶⁵

¹⁶¹ Душан Батаковић, Косово и Метохија, Историја и идеологија, Београд, 1998, стр. 253–254.

¹⁶² Снежана Милојевић, Комунистички концепт, стр. 169.

¹⁶³ Душан Батаковић, Косово и Метохија, стр. 209.

¹⁶⁴ Али Шукрија, секретар Месног комитета за Косовску Митровицу, у једном извештају од новембра 1941. наводи: „Мислили смо за 28. новембар да издамо један летак, где ћемо објаснити и позвати народ у борбу против окупатора, разоткривајући га сасвим. Само, потпис летака апсолутно је немогуће да садржи реч Југославија, јер ћемо само изгубити, а не добити шире масе.“ (Димитрије Богдановић, Књига о Косову, Београд, 1985, стр. 223).

¹⁶⁵ Јосип Броз Тито, Сабрана дела, XII, Београд, 1982, стр. 72.

У наредном периоду комунисти су отишли још даље у попуштању албанском национализму. После капитулације Италије, на целој територији Космета није разоружан ниједан италијански војник. Зато је требало нешто хитно предузети. У резолуцији Покрајинског саветовања КПЈ за Космет новембра 1843. године промењено је чак и име партијске организације – уместо српског „Метохија“, стављено је албанско име „Дукађин“, јер народ „тако зове ту област“. То име обухватало је, међутим, и добар део северне Албаније. Промена је била повезана с формирањем народноослободилачких одбора као органа нове власти. Тада је одлучено да се сазове шира конференција ради стварања заједничког народноослободилачког одбора за читаво „Косово и Дукађин“, што је био акт од непосредног државноправног значаја за пројектовани будући статус те области.

О Бујанској конференцији писали смо у предњем тексту под насловом „Истине и заблуде Бујанске конференције“, а у наставку излагања о истој указаћемо на неке битне чињенице кроз један кратак резиме.

Битна тачка резолуције усвојене у Бујану противуречила је одлуци Другог заседања АВНОЈ-а о изградњи Југославије на федеративном принципу, доводећи у питање територијални интегритет Југославије. Резолуцијом је превазилажено право народа на самоопредељење, укључујући право на отцепљење. Њоме се враћало право на сувереност народа Југославије прокламовано у Јајцу, у датом случају Срба и Црногораца који су живели на Косову и Метохији. „Косово и Метохија“, стоји у резолуцији, „је крај који је насељен највећим делом шиптарским народом, а који као и увек тако и данас – жели да се уједини са Шипнијом. Према томе осећамо за дужност указати прави пут којим треба да пође шиптарски народ да би остварио своје тежње. Једини пут да се Шиптари Косова и Метохије уједине са Шипнијом јесте заједничка борба са осталим народима Југославије против окупатора и његових слугу. Јер је то једини пут да се извојује слобода, када ће сви народи па и Шиптари бити у могућности да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до отцепљења. Гаранција за ово јесте Народноослободилачка војска Југославије као и НОВ Шипније са којом је уско повезана. Поред овога, за ово су гаранција наши велики савезници: Совјетски Савез, Велика Британија и Америка (Атланска повеља, Московска и Техеранска конференција). Ова идеја нашла је место и у Прогласу Бујанске конференције („Народи Косова и Метохије“).¹⁶⁶

Бујанска конференција била је албански одговор на одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, на ком питање аутономије у будућем југословенском федерализму није уопште поменуто. У одлуци изградње Југославије на федеративном принципу означене су само федералне јединице које треба

¹⁶⁶ Станоје Аксић, Положај аутономних покрајина у уставном систему СФР Југославије, Београд, 1967, стр. 56; Народни одбор Аутономне косовскометохијске области 1943–1953, стр. 13–16.

да постоје и конститутивни народи. Том начелном одлуком није прејудуциран будући устав; речено је да ће националне мањине имати и политичка, а не само културна права, али је наглашено да ће се та политичка права битно разликовати и по врсти и по обиму од права већинских нација. Главно ограничење било је у томе да мањине нису могле да се издвоје да саме изграђују своју државу и друштвени систем, јер би тако онемогућиле права већинских нација.¹⁶⁷ Очигледно да комунисти нису желели да у рату покрећу то изузетно осетљиво питање како већински народи не би били у дилеми да ли мањине имају или немају атрибуте државности, односно да ли могу да конституишу југословенску државност. Зато је Тито одбацио и предлоге о територијалној аутономији Срба у Хрватској, али и Албанаца у Србији. Из истих разлога још није било покренуто ни питање Војводине, јер је најважније било питање омасовљавања партизанске војске. У сваком случају, Одлуке АВНОЈ-а нису третирале право мањине на отцепљење и присаједињење својој матичној држави. Тај комплекс питања отворен је после рата, када се национална политика КПЈ вратила својим изворима, односно када је идеологија поново постала доминантна и када је друштвени поредак добио примат над државним устројством.

У памфлетима Енвера Хоџе, написаним пост фестум, Бујанска конференција је акт донет од стране легитимних представника Космета. За њега је Бујанска резолуција са својом сепаратистичком одредбом била плебисцит албанског народа у овој области.

Бујанску резолуцију је у спорном делу практично укинуо ЦК КПЈ, у ствари Политбиро ЦК КПЈ, јер се ЦК КПЈ није састајао од октобра 1940. до априла 1948. године. С обзиром на монополну политичку улогу овог оперативног тела, против ње није било призива. Она се морала спровести. Формалног је карактера приговор да је одлуку ове манљиве конференције требало укинути од стране органа који ју је донео, или АВНОЈ-а као највишег органа југословенске федерације. Што се тиче АВНОЈ-а, познато је да није било могућности да се у процесу борбе за међународно признање нове Југославије, заправо за легализацију револуционарних промена, АВНОЈ сазива на редовно или ванредно заседање. Нашој тези да је Политбиро ЦК КПЈ поништио сепаратистичку одредбу Бујанске резолуције не противуречи чињеница да у самом писму Политбироа ЦК КПЈ из марта 1944. године има неких противуречности (хвали се Проглас, а критикује Резолуција, иако су и Резолуција и Проглас садржавали одредбу о уједињењу са Шипнијом). Те противуречности се могу разумети као израз удаљености југословенског партијског руководства од Космета, недостатака потпуног увида у догађаје, личног неразумевања потписника писма (М. Ђилас), али је битно да је у питању начелна негација сепаратизма у складу

¹⁶⁷ Д. Богдановић, Књига о Косову, стр. 236.

са дотадашњим фундаменталним начелима народноослободилачког покрета, односно нове Југославије...¹⁶⁸

Питање статуса Косова и Метохије није се решавало у току 1944. године. Политика свршеног чина организатора Бујанске конференције била је привремено отклоњена, али неодређена и дифузна ситуација настала по питању Космета није постала ништа јаснија. У лето 1944, Тито и Политбиро ЦК КПЈ нису били спремни да решавају питање Космета јер Србија није била ослобођена, а на другој страни претпостављало се да би се Британци и Грци могли супротставити националној интеграцији Албанаца. Нису се несумњиво биле стекле ни претпоставке под којима је Тито пристајао на предају Космета Албанији, мислимо на стварање балканске федерације и на одлучујућу улогу Југославије у тој федерацији. Из мемоарских списа, са свим резервама према њима, сазнајемо да је Тито приликом боравка албанске делегације са пуковником Бедријем Спахиуом и Рамаданом Читакуом Бацуом био против предавања Метохије Албанији.¹⁶⁹

Према мишљењу Владимира Дедијера, Тито је на идеју о аутономији Косова и Метохије дошао на Вису, у лето 1944. године, али и за ову тезу нема писаног покрића, јер записници највишег партијског руководства нису сачувани или су до сада остали недоступни.¹⁷⁰ Против уступака Космета Албанији иступили су грађански представници ЈНОФ-а Србије децембра 1944. године, за разлику од Сретена Жујевића који је предају Космета Албанији условљавао „прогресивним карактером режима у суседној земљи.”¹⁷¹

Наличје стратегије КПЈ према Косову и Метохији, али и целокупне доктрине југословенства показало се у суровом облику на крају рата, у виду масовне побуне Албанаца против НОВЈ, која је изведена у сарадњи с немачком војском и која је трајала од 23. новембра 1944. до краја фебруара 1945. Операција снага НОВЈ за уништење немачке групе армија „Е“ из Грчке само је делимично успела. Политички инспиратор побуне била је тзв. Друга призренска лига, која је основана 16. септембра 1943. године у Призрену. На оснивачкој скупштини, под немачким покровитељством, проглашена је „Велика Албанија.”¹⁷²

Титовом наредбом од 8. фебруара 1945. године на Косову и Метохији заведена је Војна управа, која је била орган војне државне власти. За команданта Војне управе постављен је Саво Дрљевић.¹⁷³ Завршне борбе вођене су у рејону

¹⁶⁸ Писмо ЦК КПЈ (М. Ђилас) – Обласном комитету за Космет, 28. март 1944 – АЦКСКЈ, Фонд ЦК СКЈ, 1944/117.

¹⁶⁹ Бранко Петрановић, Косово у Југословенско-албанским односима и пројект Балканске федерације, стр. 332.

¹⁷⁰ Р. Рајевић, н. д., стр. 231.

¹⁷¹ Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам, књ. 2, стр. 203.

¹⁷² Албанске вође, на пример, 29. марта 1944. писмом су се обратили Хајнриху Химлеру и тражили су сагласност за милитаризацију Косова и Метохије: Ова милитаризација за циљ има подизање једне армије јачине 120.000–150.000 бораца вољних да ратују, а која би била способна да са успехом прими на себе борбу против српско-црногорских партизана за цело време трајања садашњег рата. Она би била способна да брани ствар Албанаца, под свим околностима које би се после рата могле појавити услед тешког и опасног стања. (Наведено према: Б. Петрановић, М. Зечевић, Југославија, стр. 758).

¹⁷³ Југословенски федерализам, II, стр. 149.

планине Чичавица. Отпор Албанаца сломљен је 21. фебруара 1945. Само у тим операцијама, НОВЈ је имала 650 погинулих, 1.360 рањених и 1.256 несталих бораца.¹⁷⁴ Иако су се Албанци побунили против нове власти, главни проблем је и даље виђен у „великосрпском угњетавању“ Албанаца. Тито је њиховој делегацији, приликом једне посете у пролеће 1945, рекао да зна како их је у рату преко 90% учествовало на страни непријатеља, „али то не значи да ми вас сада позивамо на одговорност“.¹⁷⁵

Због масовне албанске побуне, нова југословенска власт наставила је политику попуштања албанском национализму, што је остао препознатљив модел понашања све до средине 80-их година 20. века. Тако треба разумети и одлуку револуционарне комунистичке владе (Националног комитета ослобођења Југославије) и њеног повереништва за колонизацију од 6. марта 1945. године о забрани повратка на Косово и Метохију Срба протераних за време рата, а који су на ту територију дошли после 1918. („колонисти“). Иста одлука важна је и за Србе протеране из Македоније. Ту одлуку санкционисало је тек именовано (7. марта) Министарство унутрашњих послова Владе Демократске Федеративне Југославије, на чијем је челу био рас(поп) Влада Зечевић. Приликом доношења такве одлуке пошло се од претпоставке да се после гушења побуне међу Албанцима створило осећање психолошке кривице како за злодела чињена убијањем и прогонима Срба и Црногораца за време рата, тако и због учешћа у побуни, па их је требало уверити да нова власт није непријатељска према њима.¹⁷⁶

Таква одлука донесена иако је било добро познато да колонизација извршена у Краљевини Југославији није угрожавала Албанце и њихове поседе јер земљишта приватних власника нису узимана за сврхе насељавања и да је додељивана слободна државна земља, као и земља одметника, као и то да колонисти нису били само Срби. Промени демократске ситуације на Косову у корист Албанаца допринело је и то што је југословенско-албанска граница била готово потпуно отворена све до 1948. Због тога је Косово насељавано без икаквог проблема, а досељеници су врло лако и једноставно стицали југословенско држављанство. Тако је Југославија, практично, признала ратну колонизацију једног дела своје територије, што је било неспојиво и с међународним правом.

Можда је ситуацију на Косову и Метохији најбоље илустровао Благоје Нешковић, председник прве српске комунистичке владе, на седници Политбироа ЦК КПЈ, одржаној 1. априла 1945, и то реченицом: „Шиптари су против нас фронтално“.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Исто, стр. 151.

¹⁷⁵ Исто, стр. 159.

¹⁷⁶ Ђ. Борозан, Косово и Метохија, стр. 127. Опширније о томе видети: Снежана Миливојевић, Забрана повратка колонистима и прогнаном српском и црногорском становништву, „Баштина“, 19/2005, стр. 157–167.

¹⁷⁷ Наведено према: Југословенски федерализам, II, стр. 295.

Зато је релативизовање албанских злочина постало нешто што се подразумева. Забрана повратка протераних Срба имала је за последицу прихватање насилно изведеног егзодуса тог народа. На имањима и у кућама изгнаних Срба и Црногораца остали су, поред Албанаца комшија, и они који су се током ратних година из Албаније доселили и настанили на Космету. Осим тога, уместо кажњавања због учешћа у побуни, припадници разних балистичких група укључили су се у органе „народне власти“, али и у редове Југословенске армије. Они су путем разних комисија, одбора и тела локалне власти углавном стварали политичко-психолошку баријеру против повратка Срба.¹⁷⁸

На ванредној седници АСНО Србије (7. априла) закључено је да Косово и Метохију треба као аутономну јединицу укључити у састав федералне Србије. Тада је „једнодушно“ прихваћена и званична изјава представника Обласног НОО Косова и Метохије о прикључењу Србији. У резолуцији с тог заседања речено је да је „терор противнародних и угњетачких режима бивше Југославије“ према албанском народу узроковао да „албанске масе“ нису учествовале у народноослободилачкој борби. Посебно је наглашено да ће у „демократској Србији“ Албанци са Косова и Метохије „у пуној мери уживати своја национална права и имати све могућности за свој политички, економски и културни развитак“. Гаранција за то виђена је и у односима „братског ратног другарства и тесног пријатељства“ који су успостављени између Југославије и Албаније.¹⁷⁹

Обласна скупштина Косова је, на заседању одржаном 9. и 10. јула у Призрену, усвојила резолуцију којом је „изражена жеља“ да се та област прикључи федералној Србији као њен саставни део: „Народ ове области уверен је да ће у народној влади Србије наћи пуну заштиту те да ће народне власти целе Југославије бити свесрдно помогнуте у свом политичком, националном, економском и културном подизању а представници области у Народној скупштини Србије и у АВНОЈ-у допринеће свим својим силама изградњи демократске Србије у ДФЈ.“¹⁸⁰

Резолуција Обласне Народне скупштине Косова и Метохије је 9. јула 1945. посредно одбацила резолуцију донету у Бујану. То се изричито не каже, али чим је није поменула, ова скупштина је преко ње прошла као да није ни постојала. Само решење Обласне скупштине дијаметрално је супротно ставу Бујанске конференције. Одлуком о прикључењу Космета федералној Србији из јула 1945. негиран је бујански сепаратизам. Исто-времено је наглашено да су се тек сада стекли услови да се народ Косова и Метохије изјасни.¹⁸¹

¹⁷⁸ Ђорђе Борозан, Косово и Метохија, стр. 128.

¹⁷⁹ Љубодраг Димић, Србија у Југославији, стр. 299.

¹⁸⁰ Момчило Павловић, Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991, у: Косово и Метохија у векоалбанским плановима 1878–2000, Београд, 2000, стр. 142.

¹⁸¹ Народни одбор Аутономне Косовскометохијске области 1943–1953.

СРБИЈА У НОВОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Иако су комунисти још од Другог заседања АВНОЈ-а говорили да је национално питање „заувек решено“, то је било далеко од истине. Требало је избалансирати однос Срба и Хрвата у Хрватској, компликоване односе у Србији, Војводини пре свега, одредити статус Албанаца на Косову и Метохији и њихов однос према Албанији; многи Македонци желели су уједињење целокупне македонске етничке територије, а требало је решити и питање граница. КПЈ је привремено успела да „замрзне“ националне конфликте, бар до те мере да не буду угрожени њени основни политички циљеви – освајање пуне власти у Југославији.

Декларативна начела АВНОЈ-а и парола о „братству и јединству“ нису били модел који би могао да реши националне проблеме. То је био вишеслојни комплекс, који је у првој фази делимично саниран стварањем централизоване државе по моделу по коме је егзистирала и сама КПЈ.

Приликом посета Москви, априла 1945, Тито је рекао да ће у Југославији сви народи имати потпуну аутономију и слободу, а да ће се истовремено водити и борба против покушаја сепаратизма, и то „неговањем осећања љубави према новој Југославији као јединственој држави која је извојевала слободу крвљу синова свих народа који у њој живе“.¹⁸²

На крају су српски комунисти добили своју „револуционарну авангарду“. Оснивачки конгрес КП Србије одржан је од 8. до 12. маја 1945. у Београду. Говорећи на том конгресу, Тито је пажљиво заобишао тему о „великосрпској опасности“, али је рекао да је нови концепт југословенске федерације замишљен као уравнотежен приступ, као препрека линије мањег отпора „да сваки у своје оквиру ствара једну снажну федералну јединицу на рачун друге“.¹⁸³

Занимљиво је како је Тито српским комунистима објаснио разговор који је 4. априла водио с Албанцима: саопштио је како је Албанцима рекао да он зна да су они подржавали немачку војску и да су се борили против партизана, али да их нико због тога неће позивати на одговорност, јер комунисти знају да су Албанци били „заведени“, да нису сви „кољачи“ и „зликовци“, да је „ред“ да им се помогне. Обећао им је да они више никад неће бити грађани „другоразредни или трећеразредни“, да ће имати своја права, равноправност, језик, своје учитеље, да ће се осећати као у својој земљи. Српским комунистима је рекао да они морају и даље да се боре против „четничке опасности“ на Космету, јер тамо „четнички елементи“ и даље „краду и уништавају имовину“, зато су комунисти морали да буду „на раду ноћ и дан“ да се то не би догађало. То су тешкоће које треба савладати.¹⁸⁴ У Резолуцији оснивачког конгреса српски комунисти су као приоритете истакли следеће: Јачање наше нове државе,

¹⁸² Тито, Сабрана дела, XXVII, стр. 55.

¹⁸³ Исто, стр. 30–31.

¹⁸⁴ Исто, стр. 33.

Демократске Федеративне Југославије, јесте најважнији задатак свих народа који у њој живе. Зато се пред Комунистичком партијом Србије поставља као основни задатак борба против шовинистичких и хегемонистичких тенденција, и то углавном великосрпских, борба за братски однос међу свим националним групама које живе у Србији, Војводини, Косову и Метохији, борба за најпотпуније остварење права свих националних мањина.¹⁸⁵

Отпора новој националној политици КПЈ у Србији готово да и није било, јер није имао ко да га пружи. Предратни српски политичари били су већином у емиграцији, а они малобројни, који су остали у земљи, покушали су да изразе своје противљење решењу српског националног питања, али не и федералном уређењу земље у начелу. Како пише Н. Милићевић, могу се уочити две групе српских грађанских политичара: прву су чинили они који су се нашли изван Народног фронта и у отвореној опозицији, а другу они који су прихватили нову власт, лојално сарађивали с њом и преузели неке од положаја које су им комунисти понудили. Заједничко им је било неприхватање решења српског националног питања.¹⁸⁶

Они су се, новембра 1944, док је то још било могуће, на седницама новоформираног Јединственог народнослободилачког фронта Србије противили оптужбама које су читав српски народ теретиле за „великосрпски хегемонизам“, противили су се фактичком цепању српског народа на више федералних јединица, а највише издвајању Црне Горе и Македоније као засебних република. Јаша Продановић, вођа оних републиканаца који су прихватили нову власт, сматрао је да начело самоопредељења и отцепљења носи опасност од одвајања Македоније и њеног евентуалног прикључења Бугарској. У Црногорцима није видео посебан народ. На седницама нових политичких органа у Србији говорио је како је „бесмислено тврдити“ да Црногорци нису Срби, јер се ниједна скупштина није изјаснила да су Црногорци посебан народ и да нису Срби: „Црногорце никако не могу признати као посебан народ“. Продановић се противио и схватању да је српски народ „хегемонистички“. Према његовом мишљењу, он је „широкогруд“, а проблем је видео у „шовинизму других око нас“.¹⁸⁷

Дисонантне тонове у јавној расправи саопштавао је и Васа Чубриловић указујући на то да се право на самоопредељење до отцепљења даје свима, само не целини српског народа, који је био главни носилац државности и стварања велике државе. Сматрао је да није у интересу Југославије стварање „толиких покрајина, а невођење рачуна о ствари српског јединства“. Чубриловић је сматрао и да треба „пустити да се иживе локалитети“. Посебно се противио стварању федералне Црне Горе, говорећи да не само да је црногорска традиција „чисто српска“ већ да се код Црно-

¹⁸⁵ Југословенски федерализам, II, стр. 160.

¹⁸⁶ Милићевић Наташа, Југословенска власт и српско грађанство 1945–1950, Београд, 2009, стр. 123.

¹⁸⁷ Исто, стр. 127.

гораца „радило о првенству у српском народу, а не о формирању посебне народности“.¹⁸⁸ Критичке опсервације у вези с федералним статусом Црне Горе и Македоније изложио је Милан Грол, председник Демократске странке и потпредседник прве владе нове Југославије. Иако је у почетку дао легитимитет новим властима, Грол је 18. августа поднео оставку на место потпредседника Владе. У писму Титу он је као разлоге навео да су сви законски пројекти донесени без икаквог консултовања и у последњем тренутку достављани Влади и АВНОЈ-у, који није проширен, како је било договорено на конференцији на Јалти, а што је и Тито прихватио. Грол је закључио да су биле „очигледне тенденције“ да се сва власт концентрише у рукама једне странке, а улога конституанте се, од сувереног тела, свела на консултативно тело, „које има само да региструје свршене чинове тако схваћених тековина ослободилачке борбе“. Грол је писао и о намерама да се „механичким средствима“ обезбеди оно што не може да се договори, да не постоје услови за демократске изборе, а да је „тенденција масовног окривљавања и стављања под сумњу и под питање основних права грађана добила своју илустрацију у законском пројекту о кажњавању злочина и престапа против отаџбине, а она је и у закону о држављанству“.¹⁸⁹

Зато је Демократска странка с остацима грађанске опозиције 20. септембра одлучила да, због недостатка основних политичких слобода, не учествује на изборима заказаним за 11. новембар 1945. Грол је у гласилу Демократске странке истакао да нова решења југословенског федерализма неће обезбедити „здрав однос“ федералних јединица и целине као једног природног организма; „за федерално издвајање Црне Горе“ нема ни економских, ни националних аргумената; не постоји историјско оправдање да се створи македонска нација, а конституисањем Македоније као посебне федералне јединице биће угрожен геостратешки положај Србије.¹⁹⁰

Остало је још да се спроведу избори. То су били само формални избори јер је КПЈ имала сву власт у својим рукама и контролисала је скоро све сегменте јавног живота у целој Југославији, па јој избори и нису били потребни. Ипак, комунистима у Србији било је заиста стало да се на тим изборима покаже како је српски народ прихватио „нови поредак“ у потпуности, односно да се докаже да је увођење новог друштва последица „исправног историјског пута“ који је трасиран 1941. Зато су предузете опсежне мере како би се спречило било какво непријатно изненађење.

Најуже руководство КПЈ је још 2. марта 1945, док још није била формирана нова, прелазна влада, разматрало проблем избора, за које се знало да се морају одржати, као и какав однос заузети према опозицији у Србији.

¹⁸⁸ Исто, стр. 127–128.

¹⁸⁹ Момчило Павловић, Историја Демократске странке 1941–1952, Београд, 2009, стр. 387–390.

¹⁹⁰ „Демократија“, бр. 1, 27. септембар 1945.

Кардељ је сматрао да седнице Владе не треба одржавати често, Ранковић је предложио да се од чланова КПЈ у Влади формира партијска ћелија; за њеног секретара одређен је Тодор Вујасиновић, министар саобраћаја. Тито је саопштио да се по селима не могу одржавати никакви партијски састанци, као и да ће онај ко буде ван Народног фронта истакао своју листу „бити разбијен“. Требало је дозволити да се кандидују и „најгори“, а потом „извадити у току најживље агитације“ и тада их раскринкати: „Демократе су најопаснији“.¹⁹¹ Тито и врх КПЈ нису имали никаквих дилема у вези с постојањем опозиције, иако је, према одредбама споразума Тито–Шубашић, усвојеним само седам дана касније (9. марта 1945), као и према очекивањима Запада, опозицији требало дозволити несметан рад. Тито се тада формално обавезао да ће обезбедити слободу приватној иницијативи, јер је она била неопходна за брзу обнову земље, као и да ће гарантовати демократска права, личне слободе (слободу говора, штампе и политичког удруживања). Насупрот томе, одлучено је да се рад грађанских странака у Србији онемогући „вољом народа“, а да се у осталим републикама спречи њихово стварање.

Занимљиво је да је Тито кампању за изборе отворио веома рано, још 7. јула 1945, на Космају, на митингу који је био посвећен годишњици формирања Космајског партизанског одреда. Тада је рекао да је основни циљ „народне револуције“ да се изгради чврста Југославија, на принципима „братства и јединства“, а то је било могуће путем избора, који ће само потврдити „оно што смо до сада учинили и да допунимо оно што још нисмо учинили и да дефинитивно кажемо своју реч о облику државе, да ли ћемо републику или монархију (...). Ми хоћемо прави демократски систем, где ће народ казати своју реч, јер знамо и уверени смо да код народа влада здрав разум и знамо да ће он знати ценити и наше тешкоће“.¹⁹² На оснивачкој скупштини Народног фронта Југославије, одржаној 7. августа 1945. у Београду, Тито је саопштио и да не прихвата западноевропски тип парламентарне демократије, јер он није омогућио слободу „огромној већини народних маса“. Промовисао је концепт „народне демократије“, јер она омогућава крупне социјалне реформе. Тада се први пут одредио према питању државног уређења. Рекао је да је то питање практично решено већ 1941, када је постављена парола „старо не смије никада више да се врати“. Монархија је изгубила ослонац у српском народу јер су „Дража Михаиловић, па и Недић сва своја издајничка дела радили у име краља.“ Генерал Михаиловић је посебно апострофиран као „издајник“, а Тито је рекао да је он ту „издају“ спроводио уз

¹⁹¹ Тито – Строго поверљиво, стр. 152–153. – На седници Политбироа КПЈ од 12. марта 1945, Тито је формирао тзв. Ратни кабинет Владе ДФЈ, у који су, осим њега, ушли Милан Грол, Кардељ, Иван Шубашић, Ранковић, Жујевић и Хебранг. Тај „кабинет“ је вршио функцију Владе, а седнице праве Владе сазиване су веома ретко.

¹⁹² Јосип Броз Тито, Сабрана дела XXIX, Београд, 1989, стр. 9–19.

знање краља Петра. Тито је изјавио да монархија није више могућа не само са становишта личности монарха већ и с позиције новог федералног система у Југославији и још једном је истакао „великосрпску опасност“, што је иначе редовно чинио у свим важним ситуацијама.¹⁹³

Тито је опозиционе снаге у Народном фронту дисквалификовао 14. септембра 1945, у говору преко Радио Београда. За опозицију је рекао да се не бори за „исправљање грешака“, које су неминовне и у раду Народног фронта, већ да има своје „тамне циљеве“ – не жели народну демократију, не жели да позове „непријатеље народа“ и „издајнике“ на одговорност, бори се против економске и политичке концепције Народног фронта. Опозиција је стално тражила „неку слободу од страха“, неку демократију „њиховог типа“, нека права „за оне који нису заслужили да их имају“, а сваки њен корак био је у супротности с интересима народа.¹⁹⁴

Предизборна кампања Народног фронта била је чврсто организована, масовна и свеобухватна. Како истиче Момчило Павловић, готово да није било села, фабрике или било које установе у којима нису приређивани зборови и друге предизборне манифестације. То је имало више циљева: за „некооперативне“ – то је била нека врста претње; за оне у иностранству – доказ да у народу постоји солидарност с режимом, а за све активисте кампања је била нека врста политичке забаве. Ипак, посебно су скојевци успели да креирају атмосферу опште заинтересованости за изборе а, као што је било обавезно ићи на „добровољни“ рад, било је обавезно ићи и на политичке скупове у организацији Народног фронта. Тако је „организована спонтаност“ произвела страх од неизласка на изборе.¹⁹⁵

Само два дана после избора знало се да је Народни фронт однео убедљиву победу на изборима у свим окрузима у земљи. На коначно саопштење резултата чекало се, међутим, до 23. новембра, када је Савезна изборна комисија одржала седницу на којој је утврдила резултате избора. И поред масовне заплашености, у Србији је био најмањи одзив бирача – званично око 77 %, а тај број је сигурно био и мањи. Ако се израчуна проценат оних који су гласали за листу Фронта у односу на укупан број бирача, а не у односу на број гласалих, како се обично чини, у Србији је за Савезну скупштину гласало 68,28 % а за Скупштину народа 66,96 % од укупног бирачког тела.¹⁹⁶

Конститутивна седница Уставотворне скупштине сазвана је, симболично, на другу годишњицу Другог заседања АВНОЈ-а. Изабране посланике примио је Тито 28. новембра, па су отишли у Народно позориште на свечану академију, на којој је прво изведена симфонијска поема „Весник буре“,

¹⁹³ Исто, стр. 40.

¹⁹⁴ Исто, стр. 76–77.

¹⁹⁵ Момчило Павловић, За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945, Београд, 2007, стр. 288.

¹⁹⁶ Исто, стр. 360.

а онда представа Хрватског народног позоришта из Загреба „Матија Губец“. Тек после поноћи отишли су у Скупштину Југославије, чиме је почело њено прво заседање. После полагања заклетве, новоизабрани представници два скупштинска дома обавестили су „представнике народа“ да су српски посланици, њих 115, поднели писани педлог да се изгласа предложени текст Декларације о проглашењу републике, којом се ДФЈ проглашава за народну републику под именом ФНРЈ „као савезна народна држава републиканског облика, заједница равноправних народа који су слободно изразили своју вољу да остану уједињени у Југославији“. Истоветна кратка образложења прочитали су у оба дома Синиша Станковић и Благоје Нешковић. Историјски парадокс представља податак да је Андрија Хебранг био први говорник који је поздравио укидање српске монархије и успостављање комунистичке републике: „Тим приједлогом Србија поново показује да је досљедна својој слободарској прошлости, да се ограђује и осуђује сва злодела што их је великосрпска клика, с монархијом на челу, починила прије рата и у току рата.“¹⁹⁷ Сви други говорници подржали су „предлог“ да се свргне монархија и прогласи ФНРЈ.¹⁹⁸ Затим су посланици путем прозивке гласали и потписивали текст Декларације. Први је то учинио Тито. Тако је Србија, у својој дугој историји, први пут постала република. Најстарији српски дневни лист писао је како је монархија била кочница за остваривање јединства народа Југославије и да је подржавала „читав низ издајничких противнародних група“ у земљи и у иностранству: Одлука АВНОЈ-а која говори о раду Петра Карађорђевића у избеглиштву представља такву оптужбу против краља да је већ онда било јасно да наши народи неће дозволити да се краљ икада врати у земљу. Са монархијом у Југославији било је свршено још тада, пре две године.¹⁹⁹

Национална политика КПЈ дефинитивно је нормативно утемељена првим уставом нове Југославије. Он је рађен под директним утицајем совјетског устава из 1936. Тај устав представљао је уставоправно изражавање тековине комунистичке револуције у земљи. У оквиру Министарства за конституанту, септембра 1945, формирана је Комисија за Устав. У њој је био већи број експерата. Формално је на њеном челу био проф. др Михаил Констатиновић, али је све одлуке доносио Едвард Кардељ, који је испред најужег руководства КПЈ био задужен за изградњу друштвено-политичког система.²⁰⁰ Тај статус Кардељ је задржао све до доношења последњег југословенског устава 1974. године.

¹⁹⁷ М. Павловић, За Тита или за краља, стр. 392.

¹⁹⁸ У име Словенаца Борис Кидрич је рекао да су сви народи Југославије „захвални српском народу који је преко својих представника изразио да југословенски народи хоће републику“. Рекао је и да би револуција била доведена у питање да Југославија није усвојила републикански облик државног уређења, јер за словеначки народ република представља „коначно укидање неравноправности и коначно успостављање равноправности“ (Борис Кидрич, Сабрана дела, II, стр. 430).

¹⁹⁹ Живела Федеративна Народна Република Југославија!, Политика, 29. новембар 1945, стр. 1.

²⁰⁰ Љубодраг Димић, Срби у Југославији, стр. 329–330.

Значај оснивања Уставотворне скупштине Кардељ је видео у чињеници да она одлучује о томе да ли ће се у Југославији обновити буржоаски поредак или ће се сачувати „тековине револуције“. Нови устав требало је градити на републичкој основи и уз одбацивање монархистичког облика уређења. По Кардељевом мишљењу, Југославију је требало дефинисати као народну демократску републику. Тражио је оригиналну форму уређења будуће државе. У дискусијама је умео да каже да Југославију види као „плебејску државу јакобинског типа“. Изричито је тражио да у нацрту устава јасно буде наглашено да власт имају „основне народне масе“. У земљи је морало да постоји јединство извршне и законодавне власти, утицај чиновника требало је свести на минимум како би се елиминисао утицај „реакционарног блока путем парламента“. Постојање државног сектора у привреди сматрао је битним елементом одржавања „тековина револуције“, као и одвајање цркве од државе, а слободу савести није требало поистовећивати с „ригидном политиком елиминисања цркве из живота народа“.²⁰¹

Комисија у свом уставном нацрту уопште није предвидела право на самоопредељење народа (укључујући и отцепљење). Али, пошто је то значило негирање одлука Другог заседања АВНОЈ-а, на седницама Уставотворне скупштине још једном је потврђено право на самоопредељење. Доминирао је став да ће то бити најбоља гаранција равноправности народа и потврда да они „располажу својом судбином“. Југословенски комунисти били су тада убеђени да једино „ненародни режими“ могу да буду узрок сепаратизма. Тако је Моша Пијаде говорио да народна власт нема разлога да се плаши српског народа који је одувек водио борбу за „федерализам и републику“; словеначког народа који би без заједничког живота с осталим народима Југославије био „поробљен или вечно у опасности од северних и западних суседа“, нарочито Босне и Херцеговине, који је „крвно и економски везан са српским и херцеговачким народима“; црногорског народа који по свом географском и економском положају „не може живети без осталих народа Југославије“ и македонског народа који је први пут добио своју националну слободу у оквиру нове Југославије.²⁰²

Устав је усвојен 31. јануара 1946, на заједничкој седници оба дома (Савезне скупштине и Скупштине народа) Уставотворне скупштине. За тај Устав карактеристично је јачање извршне власти на рачун представничких тела. Службено име земље било је Федеративна Народна Република Југославија. Потпуни прекид с Краљевином Југославијом остварен је проглашавањем федералног уређења и шест нових република. Напуштена је доктрина троплеменског народа и статус нације дат је Македонцима и Црногорцима. Надлежности су подељене између савезне државе и република чланица, територијалне управе и локалне самоуправе. На истом нивоу власти постојало је начело јединства власти, а вертикално уређење било

²⁰¹ Југословенски федерализам, II, стр. 216–217.

²⁰² Исто, стр. 223–224

је базирано на начелу тзв. демократског централизма, што је узроковало увођење етатистичког друштвеног и централистичког државног уређења и поред номиналног федерализма. Идеолошки, политички и други облици плурализма били су забрањени.

Истовремено са федералним, усвојени су републички устави (у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Македонији 31. децембра 1946, а у Словенији, Србији и Хрватској 16, 17. и 18. јануара 1947). Сви су имали једну истоветну одредницу – право народа на самоопредељење, „укључујући право на отцепљење“. Српски устав је Аутономној покрајини Војводини и Аутономној Косовскометохијској области гарантовао „аутономна права“. Та права требало је да буду потврђена статутима аутономних јединица. Националним мањинама гарантована је заштита културног идентитета, слобода употребе језика и уживање свих осталих мањинских права.²⁰³

Хрватски устав је нагласио да су НР Хрватску конституисали Хрвати и Срби, да су Срби равноправни са Хрватима, али није поменуто њихово право на самоопредељење, које је везано искључиво уз Хрвате. Осим тога, изразом „Срби“ а не „српски народ“, сугерисала се њихова припадност хрватској политичкој нацији.

²⁰³ Исто, стр. 248–249.

VI

ПОПИС ЖРТАВА РАТА 1941–1945.

Губици припадника са територије Југославије 1941–1945.

Декларишући се као општејугословенски, партизански покрет се током читавог рата и трудио да то постане, непрекидно покушавајући да у своје редове укључи што више припадника различитих националности. Придобивање и окупљање разних националности у редове партизанских покрета у национално хетерогеној средини, оптерећеној проблемима из претходног периода, а које је рат само продубио, било је јако сложено питање. Жеља за слободом, национални интереси и аспирације, антифашистичка осећања, борба за опстанак на завичајној територији, идеолошка опредељеност и политички афинитети, уз прагматично мењање склоности ка зараћеним странама, уз присутну принудну мобилизацију у завршном периоду рата, утицали су на опредељење односно присутност неке националности у партизанском покрету.²⁰⁴

Учешће Срба и Црногораца у губицима покрета било је 1,83 пута веће од страдања свих осталих националности заједно, али је, с обзиром на њихову заступљеност, у становништву Југославије губитак реално био 2,40 пута већи. Током рата страдало 12,96 пута више Срба него Црногораца, али је, с обзиром на учешће у популацији ова два народа, реални губитак Црногораца био 1,58 пута већи. У партизанима Југославије је страдало Срба 3,29 пута више него Хрвата, 7,79 пута више него Словенаца, 16,2 пута више него Муслимана и 28,7 пута више него Македонаца; с обзиром на заступљеност ових националности у популацији Југославије, стварни гу-

²⁰⁴ Драган Ж. Цветковић, Губици припадника партизанског покрета са територије Југославије 1941–1945, књига II, Београд, 2016.

битак Срба је био већи од губитака Словенаца 1,53 пута, Хрвата 1,83 пута, Муслимана 2,57 пута и Македонаца 2,90 пута.

Не мирећи се са уништењем државе у чије је стварање много уложио, окупационом поделом коју није могао да прихвати, суочен с претњом биолошког истребљења у појединим деловима државе, али трагично политички и идеолошки подељен, српски народ се од оснивања партизанског покрета масовно укључивао у његово деловање, подносећи велике жртве током читавог рата, чинећи четири петине укупних губитака у устанку (80,40%) и по три петине средином и на крају рата (61,81% односно 59,39%), с најмањим учешћем од половине губитака 1944. године (52,53%).²⁰⁵

Српски народ се у свим деловима подељене Југославије прикључио партизанском покрету од његовог оснивања али не у једнакој мери, па с тога ни претрпљени губици нису били једнаки, нарочито ако се упореде са величином дела националног корпуса који их је настањивао. Готово три петине у партизанима страдалих Срба потицало је са територије НДХ (57,68%), уз трећину са територије Србије под немачком војном управом (35,14%), док је са осталих пет територија, уз занемарљив удео са територије анектиране од Немачке, потицало 7,18% губитака партизана ове националности.

Четири петине губитака Срба страдалих као цивили (78,59%) потицало је са територија НДХ, шестина са територије окупираних Србије (16,09%), док је са осталих територија потицао њихов мањи део. У односу на бројност српског народа који је живео на територијама насталим поделом Југославије, удео у губицима цивила српске националности на тим територијама је био: у НДХ 2,54 пута већи; у Црној Гори под италијанском управом 1,08 пута, док је удео губитака са осталих територија био мањи (са окупираних Србије 3,51 пута, са територија окупираних од Бугарске 4,68 пута). Тиме су губици цивила српске националности били реално 8,92 пута већи него у окупираној Србији. Губици које су претрпели цивили (456.078) били су 2,63 пута већи од губитака које претрпео партизански покрет (173.549).²⁰⁶

Највеће жртве у Другом светском рату поднео је српски народ и то највише у Независној Држави Хрватској. О страдању Срба деценијама се намерно писало нетачно – једни су претеривали, а други умањивали српске жртве. Према најпознатијем извору (Министарство спољних послова Немачке), у НДХ је 1941. живело укупно 6.285.000 људи – 3.300.000 Хрвата, 1.925.000 Срба и 700.000 Муслимана.²⁰⁷ Према истраживањима Драгана Цветковића, у Другом светском рату на тој територији страдало је између 695.000 и 742.000 људи. Од тога, највише су страдали цивили: између 504.000 и 536.000. Од тога броја,

²⁰⁵ Исто.

²⁰⁶ Исто, стр. 1187–1188.

²⁰⁷ Драган Цветковић, Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац, „Токови историје“, 4/2007, 155. – У НДХ је живело још и 150.000 Немаца, 75.000 Мађара, 65.000 Чеха и Словака, 40.000 Јевреја и 30.000 Словенаца (Исто, стр. 155–156).

погинуло је између 325.000 и 345.000 Срба, између 63.000 и 67.000 Хрвата, између 39.000 и 41.000 Муслимана и између 30.000 и 32.000 Јевреја.²⁰⁸

Срби су масовно страдали и у војним формацијама – у Априлском рату и немачком заробљеништву страдало је око 5.000 Срба. Може се претпоставити да је у редове партизанске и „добровољачке“ војске било укључено до 300.000 Срба; погинуло их је између 101.000 и 106.000; у четницима је било између 20.000 и 30.000 Срба – погинуло је између 112.000 и 119.000 Срба. Осим тога, око 300.000 Срба из НДХ водило се као Нестала лица (избегли у Србију, одведени у заробљеништво и на принудни рад у Немачку и Италију), па је цивила српске националности као потенцијалних жртава било између 1.200.000 и 1.300.000. С обзиром на тај податак, као и на укупно учешће у популацији, приметне су изразите диспропорције у страдању цивила појединих националности...

Када се израчунају цивилне и војничке српске жртве у НДХ, долази се до броја страдалих између 437.000 и 464.000 људи. Зато се може закључити да је често изношена усташка максима о трећини побијених, трећини покрштених и трећини протераних Срба из НДХ, како би се елиминисала српска популација, скоро и отворена.²⁰⁹ Генерал Глез фон Хорстенау сматрао је да је Анте Павелић намеравао да побије све Србе у НДХ, „и то по сваку цену и свим средствима“.²¹⁰

Према истраживањима Богољуба Кочевиха, у Србији (без Косова и Метохије и Војводине) је страдало најмање 114.000 припадника српске националности у периоду нешто већем од три године,²¹¹ што значи да је укупни број српских жртава био значајно већи од половине укупног броја жртава јужнословенских народа који су конституисали нову Југославију.

Главна везивно ткиво партизанског југословенства била је борба против предратне „великосрпске хегемоније“. Иако су Срби поднели највеће жртве за реализацију те идеје, они су почетак живота у обновљеној Југославији дочекали у четири федералне јединице, а сама Србија је била у подређеном положају у односу на остале републике. Војводини је дата аутономија због Мађара и осталих мањина, а Косову и Метохији због Албанаца. Комунисти су сматрали да ће „вечно братство и јединство“ неутралисати тешке последице трагичног вишедимензионалног грађанског рата (идеолошког, верског и етничког). Заборавило се да мржња не може да буде санирана уколико не нестане и осећање неповерења, за шта је потребно више генерација. Све историје грађанских ратова јасно су указивале на то, али комунисти никада нису хтели јавно да признају да је у Југославији уопште вођен грађански рат.

²⁰⁸ Д. Цветковић, Страдање цивила НДХ, стр. 158–159.

²⁰⁹ Исто, стр. 159–160.

²¹⁰ Између Хитлера и Павелића, стр. 522.

²¹¹ Богољуб Кочевих, Жртве Другог светског рата у Југославији, Лондон, 1985, стр. 89.

Када говоримо о жртвама за време Другог светског рата, не треба да заборавимо да добар део жртава отпада на наш допринос у борби против нацистичке Немачке и њених сателита. После СССР, Пољске, САД и британског Комонвелта, допринос наших народа је био највећи, како по броју ангажовања војних снага, тако и по броју жртава. Те жртве, које су биле заиста велике, могу нам бити само на част.

Али, тај је рат донео и много других недаћа на унутрашњем плану, са много жртава, али које нам нису на част. Овим истраживањима нисмо покушавали да извршимо поделу на број жртава који произилази из наше борбе са спољним непријатељем или на број који произилази из наших унутрашњих борби, где опет постоје разлике између жртава геноцида и жртава проузрокованих осветама; или на број жртава идеолошког грађанског рата.

Све жртве, поред несумњиво квалитативних разлика, углобљене су под истом дефиницијом: *жртве Другој светској рата*.²¹²

Жртве су пале. Ни побуна, ма како да је основана, ни туга, ма како да је дубока и искрена, неће никога вратити међу живе. Чак ни освете не би промениле стање, оне би само још више ослабиле многе народе. Али догађаји који су се одиграли могу да нам буду лекција за будућност. Није могуће не дотаћи се тога – књига би остала непотпуна. Као и политичке последице које се намећу, како за све народе Југославије, тако нарочито за српски народ.

КОСОВО

Ова покрајина је наша, српска, болна тачка. Колевка српства све је мање, етнички говорећи, српска. Већ по попису 1931. године, од целокупног становништва данашње Аутономне покрајине (552.000), Срба и Црногораца је било 149.000 (претпостављајући 127.000 Срба и 22.000 Црногораца) или 27% укупног броја становника Косова, Муслимана 25.000 или 4,5% – али Албанаца 331.000 или 60%.

После Другог светског рата, од једног пописа до другог, етнички бројчани односи су били све више науштрб Срба и Црногораца. С једне стране, висок природни прираштај Албанаца, са резултатом напуштања покрајине од стране Срба и Црногораца у првоме реду; или „поалбанизовања“ Турака, Рома и југословенских Муслимана.

Природни прираштај на Косову, за период од 1931. до 1941. године, био је изузетно висок али ипак знатно мањи него у Босни и Херцеговини и Македонији.²¹³ За период 1941–1948, чисти прираштај на Косову је на дру-

²¹² Богољуб Кочевих, *Сахрана једног мита – Жртве Другог светског рата*, Београд, 2005.

²¹³ Исто, стр. 149.

**UPOREDNI PREGLED FAKTORA PRIRODNOG PRIRAŠTAJA KOD
NAJZNAČAJNIJIH ETNIČKIH GRUPA JUGOSLAVIJE, PO
REPUBLIKAMA I POKRAJINAMA**

Narodnost	Slovenija	Hrvatska	BiH	Crna Gora	Vojvodina	Kosovo	Uža Srbija	Makedoni- ja	Jugoslavija
Srbi									
1931—41		1.1300	1.2195	1.2000	1.0730	1.1979	1.1369	1.2090	1.1489
1941—48		1.0766	1.1434	1.1412	1.0389	1.1236	1.0843	1.1034	1.0940
%		58,9	65,3	70,6	53,3	62,5	61,6	49,5	63,1
Hrvati									
1931—41	1.1053	1.1060	1.1970		1.0560				1.1183
1941—48	1.0476	1.0637	1.1299		1.0288				1.0736
%	45,2	60,7	65,9		51,4				62,2
Slovinci									
1931—41	1.0890	1.1060							1.0899
1941—48	1.0529	1.0550							1.0525
%	59,4	51,9							58,4
Muslimani									
1931—41			1.2139	1.1667		1.1180	1.1589	1.1360	1.1993
1941—48			1.1728	1.1470		1.1095	1.1398	1.1280	1.1662
%			80,8	88,2		92,8	88,0	94,1	83,4
Makedonci									
1931—41								1.2090	1.2068
1941—48								1.1194	1.1180
%								57,1	57,1
Albanci									
1931—41				1.1667		1.1964	1.1589	1.1846	1.1901
1941—48				1.1470		1.1667	1.1398	1.1623	1.1631
%				88,2		84,9	88,0	87,9	85,8
Mađari									
1931—41		1.0760			1.0480				1.0569
1941—48		1.0400			1.0284				1.0331
%		52,6			59,2				58,2
Ukupno za repub- like									
1931—41	1.0892	1.1084	1.2108	1.1917	1.0618	1.1848	1.1360	1.1901	1.1417
1941—48	1.0530	1.0656	1.1489	1.1399	1.0330	1.1483	1.0851	1.1247	1.0919
%	59,4	60,5	70,6	73,0	53,4	80,2	62,6	65,6	64,9

Napomene:

- Umnožitelj za period 1931—41 uzet je iz Priloga broj 10/1 do 10/4.
- Umnožitelj za period 1941—48 dobijen je pak podelom broja rubrike: »Verovatno 1948« sa brojem pod rubrikom 1941 (vidi Priloge od broja 23 do 30). Tako izračunati faktori sadrže i broj »demografskog skoka«.
- Kod Albanaca oba faktora sadrže i »neprijavljene« Albance.
- Procenat — »%«, predstavlja odnos faktora čistog priraštaja 1941—48 prema faktoru prirodnog priraštaja 1931—1941. Pri deljenju treba izostaviti »jedinicu«, koja je u stvari »faktor umnožitelj«. Primera radi, kod Srba u Hrvatskoj, treba podeliti 0.766, a ne 1.0766, sa .1300, a ne 1.1300. Tako dobijamo da 0.0766 predstavlja: 58,9% od .1300.
- Faktor za 1941—1948 je za 7 godina, dok je faktor za 1931—1941 za 10 godina. To znači da je prvi, vremenski govoreći, 70% drugog. To znači, takođe, da kada je naš »%« u gornjoj tabeli ispod 70% drugog, čisti prirodni priraštaj se za toliko smanjio, kada je »%« iznad 70,0%, čisti prirodni priraštaj je za toliko u porastu.
- Kada čitalac prati gornje faktore priraštaja, treba da uporedi same brojeve procenata, dakle treba da izostavi umnožitelj, odnosno: »jedinicu«.

гом месту, одмах после Босне и Херцеговине, врло близу ове републике: 14,83% према 14,89%.

Пре Другог светског рата, Срби и Црногорци су имали нешто јачи чисти прираштај од Албанаца: 19,79% и 19,64%; после Другог светског рата, чисти прираштај Албанаца је постао много јачи од оног код Срба: 16,67% и 12,36%. Чисти прираштај Срба и Црногораца је ипак остао најслабији за оба периода: 11,80% и 10,95%, али са тенденцијом за најјачи успон управо у другом периоду.

Који су демографски губици на Косову?

За целу покрајину, демографски губици су око 23.000 или само 3,5% становништва 1941. године. На Косову није било усељавања, нарочито не после Другог светског рата.²¹⁴

Дакле, повећање од 1931. до 1941. за 14.000 и од 1941. до 1948. године за 11.000 и тако се дошло до губитака од 23.000, што је, уз нађени демографски вишак од 2.000, релативно говорећи, најмањи демографски губитак од свих република и покрајина. Највеће демографске губитке бележимо код Турака: 29.000 или 107,4% од броја становника, које би Турци вероватно имали 1941. године, наиме 27.000. По прорачуну, Турака је 1948. године требало да буде око 30.000. Попис казује да их је било само 1.000. По попису из 1953. било је Турака око 35.000; 1961. године: 26.000 и 1971. године само 12.000, што би могло значити да није било толико демографских жртава код Турака, како то чиста статистика показује.

Југословенски Муслимани су такође имали велике демографске губитке: 10.000 (35,7%) али је очигледно да је и овде било притисака. Најбољи би доказ био попис из 1981, када налазимо 59.000 југословенских Муслимана, а 1971. избројано је само 26.000. Дакле, и ту је могло бити притиска, бар 1971. године. Не треба одбацити и могућност притиска централне власти да се неки Албанци изјасне као Муслимани, иако је то мање вероватно него прва могућност. Било је сигурно и нешто асимилације Муслимана, Рома и, нарочито, Турака; исламска вера помаже тај процес. Али те велике варијације код Муслимана и Турака од једног пописа до другог доказују постојање притиска од стране Албанаца, нарочито 1948. године, а то је година која нас највише интересује.

Срби и Црногорци су имали 10.000 демографских жртава или 5,6% од вероватног броја Срба на Косову 1941. године. И код Рома је било много демографских жртава: 7.000 или 43,8%. Али и овде је реч, као код Турака, о „асимилацији“, вероватно под притиском, јер попис из 1981. године показује да их на Косову опет има више него што би их природни прираштај довео од 1948. до 1981. године. По последњем попису, Рома је било 34.000.

²¹⁴ Било је насељавања политичких емиграната после 1948. године, али се тешко може веровати да их је било много, највише неколико хиљада.

Сада скрећемо пажњу на једно важно питање – фактор природног прираштаја код Албанаца.

Југословенски Албанци имају највећи природни прираштај у поређењу са свим народима у Југославији. Штавише, као што смо то већ поменули, у новије време њихов чист прираштај је највећи у Европи. Хигијенске и друге здравствене мере друге Југославије допринеле су да је фактор смртности, нарочито код новорођених, био у сталном паду.²¹⁵ (Табела прилог 41) С друге стране, све до пописа 1971. године, исламска вероисповест је играла већу улогу него „социјалистичка припадност“: жена је остајала код куће, рађала децу, одсутни су били свако „породично планирање“ или стремљење ка „потрошачком“ друштву. Са новим генерацијама и са све већим доласком жена на радно тржиште, ситуација ће морати да се мења. Просечан број деце по браку ће опасти, због економских разлога али и због немогућности: ако жена ради отвара се проблем чувања многобројне деце. Ми се већ налазимо пред том појавом. На Косову је, на пример, стопа наталитета око 45% у 1952. пала на 32% у 1981. години, али истовремено и општа стопа смртности са око 17% у 1952. на око 6% у 1981. години. Резултат тих промена је да је чист прираштај спао на око 28% у 1952, на 26% у 1981. години. Највероватније је да ће број на 1.000 рођених да настави да опада, док ће стопа смртности да се стабилизује, са чистим прираштајем који ће наставити да иде надоле.

Треба додати још друге две чињенице о новијим тенденцијама. И међу Албанцима се смањио број жена које рађају после тридесет пете године. Тако се на 1.000 Албанки 1950. године, у добној скупини између 35. и 44. године, рађало 74 деце, да би тај број спао на 16 у 1978. години. Или друга појава: једна жена на Косову рађала је 1950. године просечно седморо деце; тај просек пада на 4,5 детета у 1978. години.²¹⁶

Да бисмо поткрепили горње тврђење, упоредимо податке из 1971. са подацима из 1974. (на 1.000 становника):²¹⁷

	Новорођени		Умрли		Прираштај	
	1971	1974	1971	1974	1971	1974
Косово	37,5	36,1	8,2	7,0	29,3	29,1
Од тога вероватно						
Срби	20,2	18,0	6,9	6,3	13,1	11,7
Албанци	42,8	41,5	8,7	7,2	34,1	33,8

²¹⁵ Исто, стр. 183. Упоредна табела од 1951. до 1981, броја рођених и умрлих на 1.000 становника за Македонију, Косово и Југославију.

²¹⁶ Види интервју др Душана Брежника, директора Центра за демографска истраживања у Београду, НИН, 28.2.1982.

²¹⁷ Статистички годишњак Југославије, 1975, стр. 369.

**UPOREDNA TABELA OD 1951. DO 1981. BROJA ROĐENIH I UMRLIH
NA 1.000 STANOVNIKA ZA MAKEDONIJU, KOSOVO I JUGOSLAVIJU**

Godina	Makedonija			Kosovo			Jugoslavija		
	rođeni	umrli	priraštaj	rođeni	umrli	priraštaj	rođeni	umrli	priraštaj
1951	35,9	16,4	19,5	37,5	19,0	18,5	27,0	14,1	12,9
1952	39,9	14,0	25,9	44,7	17,4	27,3	29,7	11,8	17,9
1953	37,9	14,8	23,1	42,6	20,6	22,0	28,4	12,4	16,0
1954	38,1	12,5	25,6	46,4	15,9	30,5	28,6	10,9	17,7
1955	36,2	13,2	23,0	43,6	18,2	25,4	26,9	11,4	15,5
1956	35,0	11,3	23,7	44,0	15,9	28,1	26,0	11,2	14,8
1957	33,8	12,7	21,1	39,1	17,5	21,6	23,9	10,7	13,2
1958	32,7	10,2	22,5	44,1	13,0	31,1	24,0	9,3	14,7
1959	32,4	10,9	21,5	40,6	14,0	26,6	23,4	9,9	13,5
1960	31,7	10,1	21,6	44,1	14,2	29,9	23,5	9,9	13,6
1961	29,9	9,3	20,6	41,8	12,1	29,7	22,7	9,0	13,7
1962	28,4	11,3	17,1	41,3	15,0	26,3	21,9	9,9	12,0
1963	28,3	9,1	19,2	40,4	12,1	28,3	21,4	8,9	12,5
1964	29,0	9,1	19,9	40,1	11,8	28,3	20,8	9,4	11,4
1965	28,1	8,5	19,6	40,5	10,9	29,6	21,0	8,8	12,2
1966	27,0	8,0	19,0	38,5	9,3	29,2	20,4	8,1	12,3
1967	26,2	8,0	18,2	38,9	10,0	28,9	19,6	8,8	10,8
1968	25,4	7,9	17,5	38,5	9,3	29,2	19,1	8,7	10,4
1969	25,1	8,2	16,9	39,1	9,2	29,9	18,9	9,3	9,6
1970	23,2	7,6	15,6	36,5	8,9	27,6	17,8	8,9	8,9
1971	22,9	7,5	15,4	37,5	8,2	29,3	18,3	8,7	9,6
1972	22,7	7,8	14,9	37,1	8,0	29,1	18,3	9,2	9,1
1973	22,0	7,2	14,8	35,9	7,8	28,1	18,1	8,6	9,5
1974	22,1	7,2	14,9	36,1	7,0	29,1	17,9	8,4	9,5
1975	22,5	7,2	15,3	35,1	7,1	28,0	18,2	8,7	9,5
1976	22,3	6,9	15,4	35,5	7,0	28,5	18,2	8,5	9,7
1977	21,5	7,1	14,4	33,5	6,6	26,9	17,7	8,4	9,3
1978	21,1	6,9	14,3	32,1	6,4	25,7	17,4	8,7	8,7
1979	21,2	6,8	14,4	30,7	6,1	24,6	17,1	8,6	8,5
1980	21,0	7,1	13,9	34,2	5,7	28,5	17,1	8,8	8,3
1981 ¹	20,8	7,2	13,6	31,6	6,1	25,5	16,8	9,0	7,8

Izvor: Statistički godišnjaci Jugoslavije.

¹ Prethodni podaci.

На овој упоредној табели можемо видети да је, с једне стране, број новорођених и број умрлих у смањивању, како код Срба тако и код Албанаца. И ту лежи опасност за Србе. Истина је да се број рођених код Албанаца смањује и да ће вероватно тако да буде и у будућности. Чист прираштај који је био, у сваком случају, код Албанаца око 34%, бар изнад 30% у првој половини седамдесетих година, спао је на нешто више од 25% 1981. годи-

не.²¹⁸ Врло је вероватно да ће, после извесног времена, доћи тренутак када ће се и Албанци наћи на линији опште демографске еволуције. Питање је: када? Вероватно ће се у томе тренутку постотак Албанаца на Косову кретати од 80% до 85% од целокупног становништва Косова. Тај моменат може да дође и много брже, после побуне 1981/82, са последицама већег напуштања Косова од стране Срба и Црногораца. Узгред речено, поред других фактора, политика Савеза комуниста Југославије на Косову, која је препустила Србе притиску, такође је допринела слабљењу Срба и Црногораца и вероватно несвесно, подстицала притисак и терор од стране Албанаца.

Који су стварни губици на Косову за време Другог светског рата? Свеукупно узевши, требало је бити 10.000, што представља 1,5% становништва које је Косово требало да има 1941. године. То би представљало најмањи стварни губитак у поређењу са осталим републикама и покрајинама.

По подацима које нам пружа Љубиша Дамјановић,²¹⁹ подацима преузетим из званичних комунистичких докумената, Албанци су у знатном броју колаборирали са окупаторским снагама и организовали су многе нападе, пљачке и паљевине и понекад убиства, са једним јединим циљем: да се Срби и Црногорци иселе са Косова. Ако ово треба узети као сигурне изворе, Албанци нису починили велики број масовних убиства.

Сељења је било, како у Црну Гору, тако и у ужу Србију. Претпоставља се да су се избеглице, по завршетку рата, вратиле на Косово. Ако би се могао утврдити тачан број оних који су напустили Косово за време рата и број оних који су се вратили после завршетка рата, али пре 1948. године; и ако би се број оних који су се вратили био мањи, утолико би било мање жртава Срба и Црногораца на Косову. Али за толико више жртава у ужој Србији и Црној Гори.

Срби и Црногорци су имали око 4.000 стварних жртава или 2,2%. Од нејугословенских народа: Роми 1.000 (6,3%), Турци 1.000 (3,7%) и Албанци 3.000 (0,8%). Истина, национално изјашњавање је доста варијирало од једног пописа до другог; последњи пописи то нам доказују. Није, дакле, искључено да ту може бити потребно да се изврше извесне исправке, али у свему, у апсолутном смислу, није реч о неким великим променама.

²¹⁸ Види табелу прилог 41.

²¹⁹ „Наша реч“, месечни часопис, основан 1948. године у Паризу, излази од новембра 1958. у Лондону, бројеви 276 и 277, јуна и августа 1976. (Наведено према: Б. Кочевић, *Сахрана једног мита*, стр. 183–185).

КАЧАНИК

Белограце

1. Лужа (Азир) Зенел (1928), Шиптар, земљорадник, погинуо у НОБ-у и савезн. војн. форм., 15. 03. 1945. на словеначком приморју.

Бичевац

2. Дулови (Љимана) Кадри (1909), Шиптар, радник, погинуо у Трогиру приликом борби и бомбардовања, априла 1945.
3. Палоши (Хасан) Шахин (1915), Шиптар, земљорадник, погинуо у Трогиру приликом борби и бомбардовања, априла 1945.

Догановић

4. Бајрамовић (Хаљим) Бајрам (1918), Шиптар, земљорадник, припадник бивше југосл. војке, погинуо 1941, место непознато.
5. Бериша (Исљам) Ружди (1913), Шиптар, земљорадник, погинуо у Урошевцу у НОБ-у и савезн. војн. форм., децембра 1944.
6. Хасани Шабан (1923), Шиптар, земљорадник, погинуо у Догановићу приликом борби и бомбардовања, априла 1944.
7. Љека (Шабан) Бећир (1921), Шиптар, земљорадник, погинуо у Трогиру у НОБ-у и савезн. војн. форм., априла 1945.
8. Мурсељи (Исљам) Осман (1922), Шиптар, земљорадник, погинуо у Трогиру у НОБ-у и савезн. војн. форм., априла 1945.
9. Мурсељи (Мурсела) Ајет (1923), Шиптар, земљорадник, умро у Трогиру у НОБ-у и савезн. војн. форм., априла 1945.
10. Хајзула (Саљи) Фериз (1921), Шиптар, земљорадник, погинуо у Качанику у НОБ-у и савезн. војн. форм., 20. априла 1945.

Дубрава

11. Виши (Аљи) Џавит (1920), Шиптар, земљорадник, умро 5. маја 1945. у Банату у НОБ-у и савезн. војн. форм., 7. и 8. бригада.
12. Виши (Љимана) Шефки (1915), Шиптар, хоџа, убијен у Качанику, 15. септембра 1944.
13. Виши (Мифтар) Амди (1918), Шиптар, земљорадник, припадник бив. југосл. војске, нестао 7. априла 1944.
14. Илити (Реџеп) Бајрам (1921), Шиптар, земљорадник, погинуо априла 1945. у НОБ-у и савезн. војн. форм., 7. бригада у Вршцу.

Ђенерал Јанковић

15. Лацковић Форја (мушко) (1875), Хрват из Сл. Брода, директор главне поште, погинуо у Сл. Броду приликом борби и бомбардовања, марта 1944.
16. Лацковић (Вањула) Разалија (1888), Хрватица, домаћица, Сл. Брод, погинула у Сл. Броду приликом борби и бомбардовања, марта 1944.
17. Лацковић (Форијан) Стјепан (1918), Хрват из Тузле, лекар, погинуо у Сл. Броду приликом борби и бомбардовања, марта 1944.
18. Лацковић (Форијан) Зоран (1932), Хрват из Тузле, дете, погинуо у Сл. Броду приликом борби и бомбардовања, марта 1944.
19. Лацковић (Форијан) Зора, Хрватица из Сл. Брода, домаћица, погинула у Сл. Броду приликом борби и бомбардовања, марта 1944.
20. Неута (Брахима) Рамадан (1915), Шиптар из села Елеза, земљорадник, припадник бив. југосл. војске, априла 1945. умро у логору IV Б – Милберг, Немачка.
21. Спахија (Ферата) Брахим (1925), Шиптар из села Гајре, земљорадник, погинуо на Црвеној Стени, у НОБ-у и савезн. војн. форм., батаљон 17. дивизије 38, априла 1945.
22. Чалаки (Метуша) Абедин (1925). Шиптар из села Гајре, земљорадник, нестао априла 1945. године.
23. Љума (Реџеп) Хамид (1921), Шиптар из села Глобочица, земљорадник, у НОБ-у и савезн. војн. форм., априла 1945. умро код куће.
24. Бериша (Бајрам) Хазиз (1908), Шиптар из села Горанца, јамски радник, погинуо у Трогиру приликом борби и бомбардовања, априла 1945.
25. Бериша (Саха) Тетиш (1912), Шиптар из села Горанца, јамски радник, погинуо у Трогиру приликом борби и бомбардовања, априла 1945.
26. Љута (Муди) Авзи (1924), Шиптар из села Ивања, земљорадник, погинуо 11. марта у НОБ-у у саставу војних формација Црвена Стена, Босна.
27. Љута (Асан) Меџид (1920), умро 12. јула 1945. у Тетову у НОБ-у и савезн. војн. форм.
28. Реца (Рахман) Ризвон (1924), Шиптар из села Ивања, рударски радник, погинуо 28. априла 1945. у НОБ-у и савезн. војн. форм. Ц. Стена.
29. Љута (Бектеш) Адем (1926).

КАЧАНИК I

30. Пуша (Шакира) Назми (1908), Шиптар, чувар стоке, припадник бив. југосл. војске нестало – непознато.
31. Шени (Исуфи) Сулејман (1902), Шиптар из села Нечовце, курир у осн. школи, припадник бив. југосл. војске, умро априла 1943. године у логору у Немачкој.
32. Догани (Бифти) Назми (1906), Шиптар, дрвосеча, припадник бив. југосл. војске, нестало 11. априла 1941. у логору 17-А, Аустрија.

КАЧАНИК II

33. Бериша (Мухарем) Вазид (1930), Шиптар, земљорадник, у директном терору 12. септембра 1942. убијен од стране Немаца на жел. станици у Качанику.
34. Коца (Реџеп) Мустафа (1925), Шиптар, пекар, погинуо у Бору приликом борби и бомбардовања, марта 1945.
35. Љоки (Сулејмана) Шабан (1918), Шиптар из села Котлине, рударски радник, погинуо 15. априла 1945. у НОБ-у и савезн. војн. форм., 7. косметовска бригада – Срем.
36. Љоки (Салит) Ферат (1900), Шиптар из села Котлине, земљорадник, убијен у директном терору, 16. септембра 1943.
37. Љоки (Авдиља) Џељил (1900), Шиптар из села Котлине, земљорадник, погинуо у Бору, априла 1945. у НОБ-у и савезн. војн. форм., 9. доп. косметов. бригада.
38. Кораћи (Шабан) Џавид (1920), Шиптар из села Гајра, земљорадник, погинуо априла 1945. у Трогиру, приликом борби и бомбардовања.
39. Топајани (Ћавит) Хамди (1928), Шиптар из села Нечавце, непунолетан, 30. марта 1945. погинуо у Трогиру у НОБ-у и савезн. војн. форм., 1. бригада, 3. батаљон, 3. чета.
40. Сапо (Јашар) Адем (1892), Шиптар из села Никовце, земљорадник, погинуо у директном терору, августа 1941. у Витини.
41. Чупи (Иљаз) Бећир (1918), Шиптар из села Паливоденица, земљорадник, погинуо 30. марта 1945. у Трогиру у НОБ-и и савезн. војн. формацијама.
42. Врњани (Хасан) Јашар (1915), Шиптар из села Паливоденица, земљорадник, погинуо 30. марта 1945. у Трогиру у НОБ-у савезн. војн. формацијама.
43. Буши (Абез) Сабри (1924), Шиптар из села Пустеник, радник, погинуо 24. априла 1945. у Трогиру, приликом борби и бомбардовања.

44. Буши (Шаћир) Бајрам (1926), Шиптар из села Пустеник, земљорадник, погинуо 24. априла 1945, приликом борби и бомбардовања у Трогиру.
45. Љачу (Селман) Хазби (1914), Шиптар из села Пустеник, земљорадник, погинуо новембра 1944. у Санџаку у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
46. Јанузовић (Аслан) Јекуз (1910), Шиптар из с. Река, земљорадник, погинуо у борбама од 6. априла до 7. јула 1941, 21. пук, Скопље, Душаново.
47. Каса (Брахим) Риза (1916), Шиптар из села Река, земљорадник, убијен 25. маја 1945. у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
48. Гјани (Рустем) Риза (1910), Шиптар из села Режанце, радник, погинуо 9. маја 1945. у Трогиру, у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
49. Рогачи (Маљил) Шабан (1928), Шиптар из села Режанце, радник, погинуо 1944. у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
50. Нунелџи (Адем) Назми (1920), Шиптар из села Режанце, радник, погинуо у Трогиру, 9. маја 1945. у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
51. Бериша (Исмаљ) Руфат (1905), Шиптар из села Руњево, земљорадник, погинуо у Сарајеву, фебруара 1943. у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
52. Бериша (Исљам) Хасан (1901), Шиптар из села Руњево, земљорадник, убијен у затвору у Скопљу 9. септембра 1943.
53. Коко (Фетах) Вељи (1916), Шиптар из села Руњево, земљорадник, погинуо у Трогиру 10. октобра 1944. приликом борби и бомбардовања.
54. Бурнику (Бајрам) Абит (1915), Шиптар из села Руњево, земљорадник, убијен 11. новембра 1941. у затвору у Врању, у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
55. Бурнику (Ахмет) Брахим (1909), Шиптар из села Руњево, земљорадник, погинуо у Сарајеву, јануара 1944, у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
56. Кока (Фетах) Исљам (1911), Шиптар из села Руњево, земљорадник, убијен октобра 1944. у затвору у Качанику.
57. Бериша (Хамза) Азем (1916), Шиптар из села Руњево, земљорадник, погинуо 13. септембра 1944. у Трогиру приликом борби и бомбардовања.
58. Шкрета (Садик) Сочип (1919), Шиптар из села Сециште, радник, погинуо априла 1945. у Бару приликом борби и бомбардовања.
59. Ељеџи (Шерифа) Шуку (1905), Шиптар из села Слатине, земљорадник, убијен у директном терору 6. априла 1941. у Качанику.
60. Ељеџи (Реџеп) Јашар (1900), Шиптар из села Слатине, земљорадник, умро у Слатини 6. августа 1945, у НОБ-у и савезн. војн. формацијама.
61. Љико (Сарта) Шабан (1915), Шиптар из села Слатине, земљорадник, убијен у директном терору у Урошевцу 5. октобра 1944.

62. Весел Шабан из села Бањице, стрељан 29. новембра 1944, колаборант/агент.
63. Фerez Сејдија из Грнца, 20. јула 1945. осуђен на смрт, колаборант/агент.
64. Чалија Данило из села Река, Србија, Албанац, 20. Јула 1945. осуђен на смрт, народни непријатељ – лице означено као противник комунистичке власти.

Извори и литература:

1. Архив Југославије: фонд-179, фасцикла-193 „Попис жртава рата 1941–1945“.
2. Архив Музеја жртава геноцида у Београду: Отворена књига регистар мртвих Комисија за тајне гробнице убијених после 12.09.1944. године.

ЈУГОСЛОВЕНИ У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРИМА И ЗАТВОРИМА ФАШИСТИЧКЕ ИТАЛИЈЕ И НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Депортације и принудни радови

Основна начела међународног права у погледу вођења рата јесу: начело човечности, начело разликовања бораца и небораца, начело поштовања живота и слободе мирног становништва, те поштовање имовине појединаца. Према томе, забрањен је сваки поступак који се противи човечности, забрањено је слање становништва окупираних земаља у прогонство – депортацију, на принудне радове, нарочито женска лица и децу, забрањено је употребљавање мирног становништва у ма којем облику у ратним операцијама, као на пример, за копање ровова и друге војне радове... Ова начела су примљена од држава потписница међународног уговора, па су створене норме које је и Немачка прихватила и одобрила.

У погледу окупације важи правило да она не повлачи са собом промену суверенитета. Од становништва окупираног земљишта може се тражити само материјална послушност, а никада оданост. Окупатор, дакле, само замењује закониту власт све до склапања уговора о миру. Забрањено је, пак, неограничено експлоатисање окупиране земље, радне снаге њеног мирног становништва, примењивање средстава за богаћење окупатора, а осиромашење окупиране земље, јер се све ово сматра злочином. Окупатор је, дакле, дужан да управља окупираном земљом као добар домаћин коме је поверена управа туђега добра. Има право да искоришћава окупирану земљу само онолико

колико му је потребно за одржавање његове управе и војске у земљи и то изравно у границама фактичне могућности и уз накнаду. Дужност му је да се стара да привреда продужи са радом. Окупатор може наредити да се изврше различити јавни радови уколико су они потребни окупираној земљи и уколико нису у вези са ратним операцијама. Уколико, пак, употребљава радну снагу становништва, дужан је да овај рад награди праведном и пристојном наградом – надницом, те да потребну радну снагу потражи на радној пијаци и то на начин уобичајен у окупираној земљи. Увођење неког новог система организације рада, а нарочито систем обавезне службе рада, који су увели Немци, коси се са начелима међународног права.²²⁰

И раније је Немачка безброј пута кршила сва начела међународног права, па и овога пута. Да би оправдали вођење новог рата, Немци су утврдили појам „немачки животни простор“, који им даје право да окупирају туђе земље зато што им је та земља потребна, коју Немци – нацисти могу користити по својој вољи, пошто су они, по Хитлеровој теорији о раду, „људи више расе“, а сви остали „људи ниже расе“. У стратегији су остварили нов начин рата назван „тоталитарни рат“ чији је циљ да уништи непријатеља по сваку цену и свим средствима. У овом начину ратовања све им је дозвољено, не праве разлику између бораца и небораца, жена и деце итд. Да би ово постигли, створили су у Немачкој огромну ратну машинерију у коју су, поред свог, укључили и народе поробљене Европе, са њиховом привредном и радном снагом. На овај начин, сва делатност немачког народа и поробљених народа била је уско повезана са ратним операцијама, посредно или непосредно, а тежила је једном циљу – немачкој победи. Зато се сматра да су Немци вршили ратне злочине и када су приморавали припаднике поробљених народа на пољопривредне радове, јер је и пољопривреда била саставни део немачке ратне машине. Зато више није могуће разликовати радове који су у вези са ратним операцијама, који су по међународном праву забрањени и другим привредним радовима, који по међународном праву не би били забрањени код вођења тоталног рата.²²¹

Вођење тоталног рата изискивало је од Немаца потребу да мобилишу што већи проценат свог становништва, те да га шаљу на фронт. На другој страни, у исто време, прикупљали су велики број радника ради ратне индустрије, повећавали капацитет производње у привреди и пољопривреди и убрзавали експлоатацију природних богатстава како у својој земљи, тако и у земљама поробљених народа. Последица овог била је да је на радној пијаци потражња радне снаге превазишла понуду радне снаге. Наступила је оскудица радне снаге, која је била у стању да накратко спречи намере Немаца да поробе цео свет. Да би уклонили ову опасност, Немци су у самом Рајху укинули индивидуалну слободу запошљавања, увели обавезну слу-

²²⁰ АЈ, 110-672-723.

²²¹ Исто.

жбу рада, заменили где год су могли мушку радну снагу женском радном снагом, употребили за рад чак и децу, смањили број чиновника, било јавно или приватно, укидали многа предузећа итд. Но, све ове мере ипак нису биле довољне, оскудица у радној снази још увек је постојала.

Нацисти су стога овај проблем радне снаге решили на начин који је могућ само код Немаца а који се, наравно, противи начелима човечности и начелима међународног права. Немци су, наиме, у окупираним земљама почели да „врбују“ добровољне раднике за рад у Немачкој, а у ствари, ово „врбовање“ је, већим делом, било принудно, бар када су у питању били Срби који су депортирани на принудни рад у Немачкој, Француској, Норвешкој итд. Јевреје и остало становништво окупираних земаља, које су претходно, као комунисте, прогласили сумњивим и опасним политичким елементима, бандитима и њиховим помагачима, стрпали су у затворе и логоре. На овај начин Немци су хтели да оправдају, односно да камуфлирају све своје злочине. И ове мере нису биле довољне. Почетком 1942. године, нацисти су у окупираним земљама увели обавезну службу рада за целокупно мушко и женско становништво од 16 до 60 година.

Поступак мобилизације радне снаге за рад у Немачкој спроводе крајскомандантуре. Тиме су Немци званично показали да за њих међународно право, које депортације мирног становништва на рад у иностранство сматра ратним злочином, не постоји, да се уздају само у грубу силу и да признају само право јачега.²²²

Овим поступком нацисти су постигли троструку добит. Обезбедили су радну снагу потребну њиховој привреди или, боље речено, добили су милионе робова и робиња који су морали да раде најтеже радове, а у знак захвалности и као противвредност Немци су их батинали, злостављали на све могуће начине, понижавали, давали им храну коју нису давали ни својој стоци; када ове жртве, исцрпљене тешким радом, злостављањима и глађу, нису могле више да раде, Немци су их пљачкали и убијали. На овај начин су Немци постигли и другу добит, а то је искоришћавање ове радне снаге коју нису платили, те се обогатили; штавише, овим су жртвама пленили и имовину. Овим поступком су успели да спроведу и своју трећу намеру тј. да окупиране земље, које су означавали као свој животни простор, начине немачким. Депортацијом становништва из окупираних земаља број становништва у овим земљама је опадао, а повећао се број Немаца који су се и одраније налазили у овим земљама, а за време окупације и досељавали, јер су Немци на испражњена места досељавали Немце из других крајева (случај у Словенији). На тај начин, нацисти су чистили немачки животни простор од непожељног словенског становништва и насељавали га Немцима, рачунајући да ће, у случају да буду победници, овај животни простор остати немачки.²²³

²²² Исто.

²²³ Исто.

После априлског слома Краљевине Југослвије, први заробљеници који су доведени у Италију с југословенске територије били су ратни војни заробљеници. Југословенски официри и војници били су смештени у логоре широм Италије, који су били формирани у првој половини 1941. године. Највећи логор за југословенске ратне заробљенике био је Грумело (Grumello) код Бергама, у северној Италији. У њему је било смештено око три хиљаде Југословена.²²⁴ Капацитет других логора за ратне заробљенике био је далеко мањи. Тако је, на пример, у логору Гарезио (Garessio) било око 400 заробљеника, а у логору Кандели (Candelli) код Фиренце свега 60, а касније 46 заробљеника, углавном из Србије.²²⁵ Од логора за ратне заробљенике поменућемо и логоре Монтемале ди Куено, Кортe Мађоре, Фосоли и Трента-ла. Логор Кортe Мађоре био је формиран 6. маја 1941. године, када је и стигла прва група од 155 југословенских официра.²²⁶

Већ од средине 1941. године италијанске окупационе власти почеле су да депортују цивилно становништво са територија Краљевине Југославије. Разлози депортације били су различити, тако да је већ крајем 1941. године у Италији депортовано више хиљада интернираца. Људи су одвођени без икаквог реда и на брзину. Слати су у логоре, тамнице или тзв. слободну интернацију широм Италије. Услови под којима су живели били су веома различити, зависно од места интернације, али је већ крајем 1941. било познато да југословенски интернирци најтеже живе у Италији.

Током ратних дана, италијанске окупационе снаге су одводиле југословенске грађане у логоре, али због недостатака показатеља веома је тешко утврдити тачан број Југословена који су били интернирани у току Другог светског рата. Због тога сматрамо да су подаци које је прикупила југословенска Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових сарадника најприближнији стварном стању. У једном документу ове Комисије, који је достављен италијанској влади, износи се податак да је у Италији, током Другог светског рата, било 195 концентрационих логора у којима је било заточено 98.703 Југословена. Притом је наглашено да ови подаци вероватно још нису коначни и да ће сви нови подаци бити саопштени италијанској влади. Комисија је сматрала да је број заточених југословенских грађана далеко већи од поменутог, а и број концентрационих логора није, према налазу Комисије, био коначан.²²⁷ На основу архивске грађе југословенског и италијанског порекла тешко је доћи до тачних података о броју Југословена у италијанским концентрационим логорима (колико

²²⁴ Е. Милак, Југословени у концентрационим логорима и затворима фашистичке Италије у току Другог светског рата, Историја 20. века, 1–2/1986, стр. 156–157.

²²⁵ Исто.

²²⁶ Исто.

²²⁷ Исто, Захтев Југословенске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових сарадника за покретање судског поступка против управника логора Понца.

их је било у затворима, а колико у тзв. слободној интернацији). Разлоге за то треба тражити у бројности места за интернацију. Југословени су били интернирани на 202 различита места за интернацију широм Италије. Ова цифра обухвата концентрационе логоре, логоре за ратне заробљенике, затворе и места слободне интернације. До јула 1943. године број места за интернацију вероватно се незнатно променио и то је без већег значаја за истраживање ове проблематике. Према неким подацима, од 202 места за интернацију највећи број се односи на места слободне интернације, потом на концентрационе логоре и најмање на италијанске тамнице. С обзиром на то да је у неким местима слободне интернације било само по неколико Југословена, а у логорима по неколико хиљада, може се претпоставити да је највећи број Југословена ипак био заточен у концентрационим логорима.²²⁸

С обзиром на све изнето, истраживање проблематике боравка Југословена у концентрационим логорима Италије свакако је најзначајније питање. Архивска грађа не пружа потпуне податке, али је и поред тога могуће идентификовати највећи број концентрационих логора у којима су боравили Југословени током Другог светског рата. Подаци о овим концентрационим логорима су за сада непотпуни, а понекад противуречни. На основу италијанске и југословенске грађе, као и неких претходних истраживања, могуће је изнети извештај о броју логора у појединим италијанским провинцијама.

Провинција Авелино – током 1940. године, у општинама Солфора, Ариано Ирпино и Монтефорте Ирпино, били су основани концентрациони логори у којима су током рата боравили Југословени. Током 1942. у логору Ариано Ирпино било је 86 Срба, 1943. број Југословена је повећан на 112. Крајем октобра 1943, доласком савезничких трупа, сви интернирци су били ослобођени.²²⁹

Провинција Бергамо – Грумело, логор за ратне војне заробљенике, основан је 1941. године. У њему је било око 3.000 југословенских ратних заробљеника, 2.000 Грка и осталих националности.

Провинција Литорија на острву Понца – током рата био је конфиниран извештај о броју Југословена. Услови под којима су живели логораши на овом острву били су веома тешки, а поступци управе логора и стражара јако брутални. Због злочина који су учињени над југословенским логорашима, југословенска Комисија за утврђивање ратних злочина је, у јесен 1945, затражила од италијанске владе да се суди управнику овог логора, команданту карабињера у логору и логорском лекару.

Грађанима Понце је био забрањен сваки контакт са логорашима. У ригорозној контроли су учествовали стражари, агенти, војници обезбеђења, чланови фашистичке партије и, нарочито, месни парох који је запретио екскому-

²²⁸ ВА, Иа, к-316, рег. бр. 14/13.

²²⁹ Исто, рег. бр. 5/10.

никацијом из цркве и проклетством сваком грађанину који буде имао било какву везу са „тим ђаволима“.²³⁰

Логор је на неки начин комплетиран 18. јуна 1942, доласком групе од 222 заточеника са Косова и Метохије, који су претходно били у логору Преза у Албанији. За разлику од црногорске групе, у којој је сем проверених присталица НОП-а било и људи ухапшених насумице, на улици или на пријаву доушника националистичког покрета који је у међувремену од протеривања прве групе ојачао, интернирци са Косова и Метохије били су добро организована група присталица НОБ-а у којој су комунисти имали одлучујућу реч.

Понека информација је стизала од познатог италијанског антифашисте, који је због неуспелог атентата на Мусолинија интерниран на Понцу. И са суседним острвом Вентотене, где су били заточени италијански комунисти, успостављена је ретка веза. Највише информација производи је тзв. „Новинарски труст“, који је пажљиво читајући италијанску штампу тражио између редова повољне информације. У овом послу предњачила је косовска група.²³¹ У тој групи припремљена су два-три броја хумористичког листа „Кактус“, а приређено је и неколико културно-забавних приредби, оскудног садржаја. Веома популаран „Врабац“ успевао је да засмеје, али и да исмеје људе стиховима са хумористичким виђењем стања, појава и људи. Бројна група комуниста међу логорашима са Косова и Метохије имала је снажан утицај на јачање вере у победу савезника, подизање храбрости и достојанства људи, развијање солидарности, нарочито у борби против глади и болести, јачање отпора терору у логору.

Провинција Палермо – од 1942. до јуна 1943, у логору на острву Устику било је заточено око 1.000 политичких осуђеника из Југославије. Међу њима су биле и 62 жене. Према италијанским изворима, у овом периоду забележено је 8 смртних случајева међу логорашима. Средином јуна 1943, сви Југословени су пребачени у логоре Кијеза Нова и Фрескете.²³²

Провинција Падова – Средином 1941. у овој провинцији формиран је концентрациони логор Кијеза Нова. У зиму 1942, у логору је било око 4.000 интернираца, од тога 2.800 Југословена. Сем цивила, у логору су била заточена и војна лица, око 500 официра и 500 подофицира.²³³

У италијанске затворе и логоре током Другог светског рата стизале су хиљаде људи које је окупаторска власт осудила због учешћа у народно-ослободилачкој борби, или осумњачила за сарадњу са организаторима и борцима НОБ-а, или за кршење многобројних репресивних прописа о по-

²³⁰ ВА, Иа, к-1021, рег. бр. 23/1-22; АЈ, 110, ф-1137.

²³¹ ВА, Иа, к-1021/1, 4/1-65.

²³² ВА, Иа, к-316, рег. бр. 6/12.

²³³ Исто, рег. бр. 18/10.

нашању и кретању грађана на окупираним територијама или због насилног исељавања читавих територија и масовних интернирања у Италију од стране казних експедиција фашистичких јединица, или путем рација у градовима у којима су масовно хапшене и затваране стотине и хиљаде без икаквих оптужби и суђења.

Неадекватни смештај, лоша исхрана и опрема отежавали су ионако лоше и суморне услове живота у логорима. Заточеници се нису мирили са тим па су тражили излаз из таквог стања. Једина легална могућност је била да се обраће југословенском посланству при Светој Столици (Ватикану) у Риму. Крајем новембра 1941. године, групе заточеника из више логора упутиле су захтеве са исцрпним образложењем о животним условима у логорима, с молбом да посланство о томе обавести Југословенску избегличку владу у Лондону и замоли италијанске надлежне власти да се животни услови у логорима побољшају.²³⁴ Посланство је испунило захтеве ратних заробљеника. Током фебруара и почетком марта 1942, у више наврата обраћали су се Југословенској избегличкој влади у Лондону која је преко свог посланства и посланства у Берну већ слала помоћ појединим заробљеничким генералима, политичарима – бившим члановима владе и црквеним поглаварима. У исто време, посланство се обратило и италијанској влади и римокатоличкој цркви да се постарају и побољшају услове смештаја и исхране заточеника са подруја Југославије. Италијанска влада, односно одговарајуће министарство, око тога се није много трудило, али је Римокатоличка црква реаговала и послала своје људе да сагледају стање у логорима и учине све што могу да се побољша.²³⁵

Према одредбама међународног ратног права, бригу о ратним заробљеницима и интернирцима у окупираној земљи води национални Црвени крст, у овом случају Црвени крст Југославије, а у земљи која држи заробљенике сила заштитница, односно победница, и Међународни Црвени крст. Уласком окупаторских јединица у Југославију забрањен је рад Међународног Црвеног крста и мисије Црвеног крста САД. Почетком јуна 1941, окупаторске власти распустиле су Главни одбор Црвеног крста Југославије. Уместо њега формирано је Српско друштво Црвеног крста у Србији, а на подручју НДХ Хрватски Црвени крст. Нове организације Црвеног крста мало су могле да помогну југословенским заробљеницима и интернирцима, већ самим тим што су јединице окупатора, приликом заузимања и разбијања Југославије и југословенске војске, однеле све резерве из складишта Црвеног крста Југославије. С друге стране, помоћ Међународног Црвеног крста била је отежана јер југословенски заробљеници нису више третирани као Југословени већ као Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци итд. И поред тога, Међународни Црвени крст и његове

²³⁴ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Ватикану (372), ф-16.

²³⁵ АЈ, 372, ф-17.

организације створене на територији окупираних Југославије обављале су хуманитарну мисију за ратне заробљенике у логорима. Обезбеђивана је помоћ у храни, новцу, одећи и здравству, што је нарочито официрским логорима олакшавало да, у складу са међународним нормама, осигурају релативно нормално преживљавање.²³⁶

Организација Црвеног крста у овим логорима обезбеђивала је везу са родбином, узајамне информације, обавештавање фамилија чији су поједини чланови умирали у заробљеништву. У Црвеном крсту скупљали су податке не само о умрлим, него и о несталим, болесним и др.

Цивилни заробљеници и интернирци били су у много тежој ситуацији. Они су у Италији били много бројнији од ратних заробљеника. Фашистичка власт их је третирали као одметнике и разбојнике који су лишени права на хуманитарну помоћ. Полазећи од таквог става, власт није довољно сарађивала са хуманитарним организацијама па ни са Црвеним крстом.

После капитулације Италије је утврђено да ни Црвени крст Италије ни остале организације нису обавештени о потребама неких логора са више стотина људи (на пример Понца) иако су отуда упућивана писма за помоћ. Власт је успешно блокирала сваку иницијативу за помоћ логорашима и затвореницима када год би оценила да би таква помоћ ослабила режим репресије.

Слање помоћи било је везано за одобрење логорских власти. У неке логоре слободно су стизали пакети хране и новац од породица и хуманитарних организација, а у друге нису.

Капитулација Италије ставила је организацију Црвеног крста у веома сложену ситуацију. Сломљена фашистичка власт оставила је стотине логора и затвора чије су команде, споразумом италијанске владе о капитулацији, обавезне да логораше и затворенике предају савезницима. Савезничка офанзива је, међутим, заостала и немачким трупима је омогућено да окупирају највећи део италијанске територије. У логорима су организована успешна и неуспешна бекства. Много југословенских интернираца расуло се по Италији у жељи да се домогне домовине или савезничких трупа. Организације Црвеног крста одиграле су значајну улогу у помоћи одбеглим логорашима да остваре своје циљеве.

Одмах после капитулације, организације Црвеног крста предузеле су мере да помогну ослобођење људи и група који су им се обраћали за помоћ или би њихови органи сазнавали за постојање појединаца и група којима је таква помоћ потребна.

²³⁶ Савезни одбор Црвеног крста Југославије. Документација о ратним заробљеницима и интернирцима ф-12.

VII

ПОПИС ЖРТАВА РАТА 1941–1945: РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ И ИНТЕРНИРЦИ (пренето у изворном облику)

КАЧАНИК

Списак садржи име и презиме, место рођења,
назив логора и време проведено у логору.

1. Гаши Шефки, Белограце, Терган–Близдан, Немачка (36 месеци)
2. Гаши Адем, Белограце, Терган–Близдан, Немачка (36 м)
3. Гаши Кадри, Белограце, Сталаг IV Б, Милберг, Немачка (48 м)
4. Гаши Таир, Белограце, Сталаг IV Б, Милберг, Немачка (34 м)
5. Гаши Шахин, Белограце, Сталаг IV Б, Милберг, Немачка
6. Љужа Шабан, Белограце, Терган, Близдан, Немачка (36 м)
7. Дулови Кадри Бичевац Сталаг IV Б Милберг, Немачка (48 м)
8. Харуни Јашар, Бичевац, Pritzwalk (Призварк), Немачка (37 м)
9. Фуга Сахит, Бичевац, Pritzwalk (Призварк), Немачка (37 м)
10. Салихи Етем, Бичевац, Сталаг XI Б, Немачка (37 м)
11. Дулови Сахит, Бичевац, Салаг IV А, Hohenstein, Немачка (37 м)
12. Буњаки Исмаил, Бичевац, Салаг IV А, Hohenstein, Немачка (37 м)
13. Коловић Ђемаил, Бичевац, Салаг IV А, Hohenstein, Немачка (37 м)
14. Буљаки Фаик, Бичевац, Бичевац, Салаг IV А, Hohenstein, Немачка (37 м)
15. Суља Хазир, Димце, Сталаг III D – Берлин, Немачка (48 м)

16. Мурсељи Хасан, Догановић, Маутхаузен, Немачка (36 м)
17. Цури Ајет, Деробњак, Сталаг XVII А, Штајбург, Беч (48 м)
18. Бериша Дамир, Дубрава, Сталаг X А, Шлезвинг, Немачка (48 м)
19. Виши Биљаљ, Дубрава, Сталаг X А, Шлезвинг, Немачка (48 м)
20. Дада Незир, Елез, Сталак IV Б – Милберг, Немачка (40 м)
21. Чалаки Фаик, Гајре, Сталак IV Б – Милберг, Немачка (48 м)
22. Муљаки Мејди, Гајре, Сталак IV Б – Милберг, Немачка (48 м)
23. Цена Шериф, Глобочица, Сталак IV Б – Милберг, Немачка (37 м)
24. Цена Мехмед, Глобочица, Сталаг XI А, Алтенгреб, Немачка (24 м),
Сталаг IV Б, Милберг, Немачка (12 м)
25. Шурчани Фазун, Качаник, Сталаг XIII А, Sulzabach, Немачка (8 м),
Сталаг XVII А и XVII Б, Кајсштамбур, Немачка (40 м)
26. Таља Руфки, Качаник, Сталаг IV А, Милберг, Немачка (37 м)
27. Кука Рафиз, Качаник, Идризово, Југославија (12 м)
28. Михаиловић Марија, Качаник, Велика Плана, депортирац (35 м)
29. Бурника Елмаз, Качаник, Сталаг IV Б, Милберг, Немачка (48 м)
30. Каланиклић Митар, Качаник, Сталаг XII D, Триер, Немачка (48 м)
31. Љоки Зенула, Котлина, Бакоу, Хаус, Немачка (38 м)
32. Рољаша Хаки, Котлина, Сталаг („непознато“), Лајпциг, Немачка (48 м)
33. Кући Ђемаил, Котлина, Сталаг IV Б, Милберг, Немачка (48 м)
34. Љк Рефат, Котлина, Сталаг? Најштад, Немачка (45 м)
35. Кораћи Руфат, Ковачевац, Сталаг IV J, Крефалд, Немачка (48 м)
36. Мућа Руфат, Ковачевац, Сталаг? Немачка (48 м)
37. Виља Ђазим, Ковачевац, Сталаг V А, Стразбург, Аустрија (48 м)
38. Виља Рамиз, Паливоденица, Штајнјуг, Аустрија (48 м)
39. Врњани Мустаф, Паливоденица, Сталаг 3/A, Luoksuwalde, Немачка (48 м)
40. Љачи Ајет, Пустењак, Сталаг IV Б, Милберг, Немачка (48 м)
41. Камиши Мејди, Река, Сталаг IX C, Бадсулза, Немачка (38 м)

Извор:

Архив Југославије, Фонд-179, фасцикла-193

УРОШЕВАЦ

1. Андрејевић Мита, Косин, Корбанија, Италија (28 м), Сталаг VII Б, Мазбург, Немачка (20 м)
2. Јовановић Крста, Косин, Скадар (4 м), Земун–Сајмиште (6 м) и Бањица (5 м)
3. Стошић Стојан, Косин, Скадар 4 месеца, Земун–Сајмиште (6 м), Хамбург (12 м)
4. Благић Божидар, Косин, Скадар 4 месеца, Земун–Сајмиште (6 м) и Бањица (5 м)
5. Крстић Стојан, Косин, Рудник Каљемаш, Албанија (6 м)
6. Крстић Чедомир, Косин, Рудник Каљемаш, Албанија (6 м)
7. Стошић Драгољуб, Косин, Рудник Каљемаш, Албанија (6 м)
8. Ђирковић Војмир, Косин, Рудник Каљемаш, Албанија (6 м)
9. Ђирковић Милан, Косин, Рудник Каљемаш, Албанија (6 м)
10. Јовановић Стојан, Косин, Приштински затвор (11 м) и рудник Трепча (4 м)
11. Парлић Драгутин, Неродимље, Скадар, Земун–Сајмиште, Београд (18 м)
12. Бранислав Милић, Неродимље, Скадар, Земун–Сајмиште, Београд (18 м)
13. Стеван Илић, Неродимље, Скадар, Земун–Сајмиште, Београд (18 м)
14. Михајло Марић, Неродимље, Скадар, Земун–Сајмиште, Београд (18 м)
15. Стојимир Лазић, Неродимље, Скадар, Земун–Сајмиште, Београд (16 м)
16. Маринко Витковић, Кодра, Тегер, Скадар у Албанији 16 месеци
17. Жарко Марковић, Кодра, Тепе, Скадар, Сајмиште, Бањица (12 м)
18. Драга Дабић, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (21 м)
19. Марко Тонић, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (21 м)
20. Петко Тонић, Гатње, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (13 м)
21. Жарко Ђорђевић, Неродимље, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (18 м)
22. Танкосава Парлић, Неродимље, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (12 м)
23. Слоба Парлић, Неродимље, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (18 м)
24. Троја Даић, Неродимље, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (18 м)
25. Дамњан Тројић, Неродимље, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (12 м)
26. Цвеја Стошић, Косин, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (12 м)
27. Јанко Пешић Грлица, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (12 м)
28. Предраг Кортић, Урошевац, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (18 м)
29. Ђорђевић Витко, Неродимље, Скадар, Албанија, Бањица, Земун (13 м)
30. Љуба Јевтић, Урошевац, Порто Романо, Албанија, Земун, Сајмиште, Бањица, Београд (14 м)

31. Коста Димитријевић, Урошевац, Порто Романо, Хир, Албанија (28 м)
32. Цвеја Николић, Неродимље, Кодра–Тепе, Албанија, Земун, Бањица (16 м)
33. Слава Дабић, Неродимље, Кодра–Тепе, Албанија, Земун, Бањица (16 м)
34. Милован Дабић, Неродимље, Кодра–Тепе, Албанија, Земун, Бањица (16 м)
35. Тројан Тукић, Неродимље, Кодра–Тепе, Албанија, Земун, Бањица (16 м)
36. Милован Петковић, Неродимље, Кодра–Тепе, Албанија, Земун, Бањица (16 м)
37. Велимир Дабић, Неродимље, Кодра–Тепе, Албанија, Земун, Бањица (16 м)
38. Димитрије Пајић, Неродимље, Приштина – затвор, Калемаш, Албанија (13 м)
39. Миладин Миленковић, Догањево, Призрен, Скадар и логор Бергамо, Италија (36 м)
40. Петковић Чедомир, Готовуша, логор Бергамо, Италија (29 м)
41. Петковић Милутин, Штрпце, логор Бергамо, Италија (29 м)
42. Петковић Милија, Готовуша, логор Бергамо, Италија (29 м)
43. Цветко Јовановић, Драјковац, логор Бергамо, Италија (29 м)
44. Радован Милетовић, Драјковац, логор Бергамо, Италија (28 м)
45. Миленковић Ђорђе, Драјковац, Бергамо, Италија, Немачка (42 м)
46. Миљко Тодоровић, Драјковац, Бергамо, Италија (27 м)
47. Иван Анђелковић, Врбаштица, Бергамо, Италија (30 м)
48. Никола Митровић, Догањево, Италија, Мазбург, Немачка (15 м)
49. Алексић Цухан, Урошевац, Бергамо, Италија, Аузбург, Немачка (20 м)
50. Михаило Шабић, Неродимља, Бергамо, Италија (19 м)
51. Божин Михајиловић, Беревце, Белзано, Сицилија, Бергамо, Италија (24 м)
52. Стојан Дурлевић, Драјковац, Бергамо, Италија (27 м)
53. Вељко Церић, Штрпце, Бергамо, Италија, логор у Швајцарској (51 м)
54. Милија Милосављевић, Штрпце, Бергамо, Италија 24 месеца
55. Радомир Живковић, Сливово, Бергамо, Италија (51 м)
56. Илија Јовановић, Урошевац, Бергамо, Италија (24 м)

Извор:

Архив Југославије, Фонд-326, Фасцикла-46

ЛИПЉАН

1. Павле Павловић, Липљан, Приштински затвор, логор Порто Романо, Драч, Албанија (39 м)
2. Богдан Богуновић, Липљан, Напуљ, Италија (48 м)
3. Станоје Ристић Ливађе Сталаг 10/А, Мазбург, Немачка и логор у Италији (48 м)
4. Душан Антић, Бабљак, логор Нинберг, Немачка (15 м)
5. Никола Ђорић, Липљан, Бергамо, Италија, Мазбург 7/А, Немачка (48 м)
6. Серафин Тонић, Липљан, Бергамо, Италија (24 м)
7. Цвеја Николић, Липљан, Сталаг 10/А, Шлезија, Немачка (48 м)
8. Стојан Јовановић, Липљан, Сталаг 10/А, Шлезија, Немачка (33 м)
9. Серафин Костић, Липљан, Сталаг 10/Б, Сагбостел, Немачка (48 м)
10. Агapiја Јоргић, Липљан, Бергамо-Италија, Марзбух 7А, Немачка (19 м)
11. Драга Дејановић, Липљан, Бергамо-Италија, Марзбух 7А, Немачка (48 м)
12. Илија Дукић, Липљан, Бергамо-Италија, Вилно-Литванија (40 м)
13. Војислав Секулић, Липљан, Валона-Албанија (12 м)
14. Јован Арсић, Липљан, Сталаг 12/А-Лимбург, Немачка (48 м)
15. Јован Лабус, Ново Рујце, Тирана-Албанија (27 м)
16. Влада Столић Липљан Елбасан, Албанија, Норт Хаузен, Немачка (15 м)
17. Драгутин Чепкеновић, Липљан, Сталаг 10/Б-Сандбостен, Немачка (48 м)
18. Петар Лабус, Липљан, Логор Норт Хаузен, Немачка (11 м)
19. Милош Трајковић, Липљан, Логор Норт Хаузен, Немачка (14 м)
20. Милорад Денић, Липљан, Логор Норт Хаузен-Немачка (11 м)
21. Јован Јовановић, Липљан, Бергамо, Италија (24 м)
22. Сава Поповић, Липљан, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
23. Бранислав Величковић, Липљан, Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
24. Љубица Дејановић, Липљан, логор у Бечу, Аустрија (12 м)
25. Абедин Браими, Липљан, Сталаг 2/Б, Немачка (36 м)
26. Стаја Трајковић, Липљан, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
27. Емин Беслим, Липљан, Сталаг 3/А – Бранденбург, Немачка (36 м)
28. Владимир Стојановић В. Алаш, Сталаг 7/А – Мазбург, Немачка (48 м)
29. Петар Јанчетовић, Ливађе, Бергамо, Монтегања, Чавидаце, Италија (48 м)
30. Глигорије Митић, Ливађе, Бергамо, Монтегања, Чавидаце, Италија (48 м)
31. Благоје Данчетовић, Ливађе, Сталаг 13/Ц, Немачка (48м)

32. Душан Стефановић, Ливађе, у логорима непознато. Немачка (48 м)
33. Живојин Секулић, Ливађе, у логору Данбиберг, с. Шплитове, Немачка (15 м)
34. Лазар Васић, Ливађе, у логору Штразбург, Француска (48 м)
35. Радомир Михајловић, Ливађе, Штразбург Француска, Норд Хаузен, Немачка (48 м)
36. Цвеја Секулић, Ливађе, Сталаг 7/Б-Шлезеја, Немачка, Бергамо, Италија (31 м)
37. Глигорије Филиповић, Ливађе, Бергамо, Аквида, Италија (48 м)
38. Богољуб Секулић, Ливађе, Даненберг, Немачка (15 м)
39. Милан Секулић, Ливађе, Даненберг, Немачка (15 м)
40. Живојин Филиповић, Ливађе, Бергамо, Лакона, Италија (48 м)
41. Славољуб Филиповић, Ливађе, Сталаг 12/4 – Лизинбург, Немачка (48 м)
42. Милосав Младеновић, Ливађе, Штразбург, Норт Хаузен, Немачка (15 м)
43. Светислав Секулић, Ливађе, Даненберг, Немачка (15 м)
44. Чедомир Васић, Ливађе, Сталаг 17/А, Немачка (48 м)
45. Глигорије Јовановић, Ливађе, Логори-непознато?, Немачка (48 м)
46. Станоје Ристић, Ливађе, Сталаг 10/Ц-Нинберг, Немачка; Мелбурн, Аустралија (48 м)
47. Драган Данчетовић, Ливађе, Сталаг 13/А-Сузбах, Расенберг, Немачка (48 м)
48. Василије Михајловић, Ливађе, Норт Хаузен, Штразбург, Немачка (15 м)
49. Љата Љимановић, Добротин, логор у Софији, Бугарска (14 м)
50. Милорад Рашић, Добротин, Бергамо, Италија, Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
51. Сима Ђурчић, Добротин, Балзан, Удина Чивидале, Бергамо, Италија (28 м)
52. Дамљан Јевтић, Добротин, Бергамо, Италија (28 м)
53. Тихомир Нићић, Добротин, Бергамо бр. 32, Италија, Сталаг 8/А, Немачка (19 м)
54. Михајло Трајковић, Добротин, Бергамо бр. 32, Италија, Сталаг 7/А (19 м)
55. Данило Тодоровић, Добротин, Бергамо бр. 32, Италија, Сталаг 7/А (19 м)
56. Божидар Митић, Добротин, Елбасан, Калемаш, Албанија; Суви Бунар, Југосл. (11 м)
57. Славољуб Трајковић, Добротин, Какуен Хазен, Дегерсајм, Немачка (12 м)
58. Љубомир Гаћић, Добротин, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
59. Војислав Стојановић, Добротин, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
60. Ставра Перишић, Добротин Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)

61. Јордан Михајловић, Добротин, Штразбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
62. Станко Михајловић, Добротин, Штразбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
63. Дамњан Русимовић, Добротин, Штразбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
64. Стаменко Мирковић, Добротин, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
65. Крста Ђурчић, Добротин, Сталаг 12/Б, Немачка (48 м)
66. Сава Рашић, Добротин, затвор у Тирани, Албанија и затвор Приштина (27 м)
67. Божидар Симић, Г. Гуштерица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
68. Војин Трајковић, Г. Гуштерица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
69. Миливоје Живић Г. Гуштерица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
70. Стојадин Славић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
71. Димитрије Митић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
72. Војин Славић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
73. Лазар Трајковић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
74. Владимир Недељковић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
75. Миладин Трајковић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
76. Илија Стевић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
77. Момчило Столић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
78. Борислав Петровић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
79. Венић Чедомир, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
80. Велимир Марковић, Г. Гуштерица, Штраузбур, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
81. Стојан Петровић, Г. Гуштерица, Ратни заробљеник - логори?, Немачка (48 м)
82. Вукашин Крстић, Г. Гуштерица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)

83. Милош Митић, Г. Гуштерица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
84. Милан Колић, Г. Гуштерица, логори непознато?, Немачка (38 м)
85. Александар Арсић, Д. Гуштерица, Сталаг 6/Д - Дортман, Немачка (48 м)
86. Видосав Вучић, Д. Гуштерица, Бергамо, Италија (48 м)
87. Димитрије Токић, Д. Гуштерица, Бергамо, Италија (48 м)
88. Драутин Милошевић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
89. Живојин Мирић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
90. Светислав Токић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
91. Живојин Грбић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
92. Ђорђе Савић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
93. Војин Крстић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
94. Јордан Сојевић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
95. Војислав Колић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
96. Димитрије Живић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
97. Владимир Станковић, Д. Гуштерица, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (18 м)
98. Трифко Марковић, Д. Гуштерица, логор Бремберверде, Немачка (30 м)
99. Владимир Вучић, Д. Гуштерица, Сталаг 10/Б, Ханбург, Немачка (48 м)
100. Илија Филиповић, Д. Гуштерица, Бергамо, Италија (48м)
101. Спасо Станковић, Д. Гуштерица, Бергамо, Италија (28 м)
102. Ђорђе Кукурековић, Д. Гуштерица, Штразбург, Немачка (48 м)
103. Бошко Вучић, Д. Гуштерица, логор Приштина; Румунија; Бугарска (12 м)
104. Милан Кртенић, Суви Дол, Бергамо, Италија (48 м)
105. Марко Томашевић, Суви Дол, Бергамо, Италија; Копеник, Албанија (25 м)
106. Стојан Савић, Суви Дол, Сталаг 17/А, Штразбург–Кајзер, Немачка (48 м)
107. Јанко Петровић, Суви Дол, затвор у Приштини, Југославија (23 м)
108. Раде Обрадовић, Суви Дол, логор К. Митровица и затвор Приштина (17 м)
109. Данило Дукић, Суви Дол, Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
110. Тома Миличевић, Суви Дол, затвор у Приштини, Југославија (18 м)
111. Никола Шаренац, Суви Дол, логор Бергамо, Италија (20 м)
112. Стева Ћалић, Суви Дол, логори: Пекано, Бурел, Фари, Албанија (29 м)
113. Митар Бјелић, Суви Дол, Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)

114. Миле Чанковић, Суви Дол, Бергамо, Италија (48 м)
115. Митар Мораче, Суви Дол, Војаковац, Југославија (48 м)
116. Јово Ромић, Суви Дол, Бергамо, Италија; Мазбург, Немачка (48 м)
117. Петар Влашић, Старо Грацко, Бергамо, Италија; Мазбург, Немачка (48 м)
118. Станоје Марковић, Старо Грацко, затвор Приштина; логор Кукс, Албанија (22 м)
119. Петар Радусин, Старо Грацко, Скадар, Албанија; Бергамо, Италија (34 м)
120. Коста Станојевић, Старо Грацко, Норт Хаузен, Немачка; Штрансбург, Француска (24 м)
121. Перко Одаловић, Старо Грацко, затвор Приштина; Порто Романо Драч, Албанија (12 м)
122. Ристо Симић, Старо Грацко, Штрансбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (22 м)
123. Васо Кораћ, Старо Грацко, Брандбург, Сталаг 2/Е-Шверин, Немачка (48 м)
124. Благоје Одаловић, Старо Грацко, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
125. Милан Симић, Старо Грацко, Скадар, Албанија; Бергамо, Италија (36 м)
126. Никола Продановић, Н. Рујце, Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
127. Илија Мудринић, Н. Рујце, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
128. Миле Павковић, Н. Рујце, присилни рад рудник „Обилић“; „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (18 м)
129. Лазо Ромић, Н. Рујце, затвор-логор Приштина (12 м)
130. Михајло Карановић, Н. Рујце, логор Бурељ, Пекину, Фуери, Албанија (26 м)
131. Лазар Карановић, Н. Рујце, Порто Романо Драч, Албанија; рудник Голеш (24 м)
132. Вељко Комад, Н. Рујце, Пекин, Фиер, Бурељ, Албанија (26 м)
133. Илија Илић, Н. Рујце, Бергамо, Италија, Приштина; К. Митровица (48 м)
134. Илија Комад, Н. Рујце, затвор-логор, Приштина, (12 м)
135. Миленко Комад, Н. Рујце, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (12 м)
136. Никола Лабус, Н. Рујце, Бергамо, Италија (28 м)
137. Петар Новаковић, Н. Рујце, логор Приштина, Рудник „Трепча“ К. Митровица (23 м)
138. Петар Лабус, Н. Рујце, Норт Хаузен, Немачка (15 м)
139. Данило Смиљих, Старо Рујце, Бергамо, Италија (14 м)
140. Сабит Муратовић, Старо Рујце, Хамбург, Немачка (36 м)

141. Дојчин Настић, Старо Рујце, Елбасан, Албанија; Тетово, Југославија и Најмарг, Норт Хаузен, Немачка (19 м)
142. Чедомир Костић, Старо Рујце, Елбасан, Албанија; Тетово, Југославија и Најмарг, Норт Хаузен, Немачка (19 м)
143. Војислав Смиљић, Старо Рујце, логор Хамбах, АзбахуБухенвалд, Немачка (13 м)
144. Игњат Миладиновић, В. Алаш, Скадар, Албанија; Бергамо, Италија (48 м)
145. Васа Миладиновић, В. Алаш, Бергамо, Италија; Мазбург, Немачка (48м)
146. Сотир Стојановић, В. Алаш, Вајсанбург, Немачка (12 м)
147. Коста Кузмановић, В. Алаш, Бергамо, Италија; Мазбург, Немачка (48 м)
148. Веселин Илић, В. Алаш, Бергамо, Италија; Сталаг 18-18/Ц
149. Јордан Савић, В. Алаш, Борски рудник, Бор (13 м)
150. Апостол Ристић, В. Алаш, Кукс, Албанија (11 м)
151. Михајло Ивановић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
152. Александар Спасић, Крајиште, логор Калимаш, Кукс Албанија (11м)
153. Авдија Љума, Крајиште, Сталаг 7/J-Крефелд, Немачка (37 м)
154. Јордан Цвејић, Крајиште, логор Хманбург, Демберт, Немачка (48 м)
155. Стојковић Витомир, Крајиште, Бергамо, Лукана, Италија (43 м)
156. Лазар Марковић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
157. Војин Недељковић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
158. Стојан Ристић, Крајиште, Бергамо, Сицилија, Италија (12 м)
159. Чедомир Јанићијевић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен Немачка (12 м)
160. Михајло Спасић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (12 м)
161. Никола Ристић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (12 м)
162. Владимир Димић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (12 м)
163. Настасије Недељковић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен Немачка (12 м)
164. Чедомир Марковић, Крајиште, логор „Дора“, Норт Хаузен Немачка (12 м)
165. Милорад Томић, Скуланово, Бергамо, Италија (42 м)
166. Владимир Живић, Скуланово, Бергамо, Италија (48 м)
167. Богдан Милић, Скуланово, Бергамо, Италија; Норт Хаузен, Немачка (15 м)
168. Чедомир Тодић, Скуланово, Штудгард, Норт Хаузен, Немачка (17 м)
169. Љубомир Тодић, Скуланово, Штразбург, Норт Хаузен, Немачка (17 м)
170. Аљија Абдулах, Д. Годанце, Сталаг 11/Б-Stammlager, Немачка (48 м)
171. Аслан Рифат, Д. Годанце, Сталаг 11/Б-Stammlager, Немачка (48 м)

172. Дрноглава Реџеп, Д. Годанце, Сталаг 11/Б-Stammlager, Немачка (48 м)
173. Махоли Сефедин, Д. Годанце, Сталаг 11/Б-Stammlager, Немачка (48 м)
174. Ташоли Ељи, Д. Годанце, Frantsalag 306-Gajzi Štamburg, Аустрија (36 м)
175. Креизи Сахит, Д. Годанце, Stammlager IV F, Немачка (39 м)
176. Дрноглава Зенун, Д. Годанце, Stammlager IV F, Немачка (39 м)
177. Мухарем Љекићи, Д. Годанце, Сталаг 17/А, Вијена, Аустрија (48 м)
178. Аљија Хаџиф, Д. Годанце, Сталаг 17/А, Калцтрухе, Немачка (27 м)
179. Митар Маринковић, Глоговце, Бергамо, Италија (48 м)
180. Мухарем Ариф, Глоговце, Сталаг 4/Б, Милберг, Немачка (36 м)
181. Апостол Величковић, Глоговце, Елбасан, Албанија (23 м)
182. Милорад Крстић, Глоговце, логор „Дора, Норт Хаузен, Немачка (30 м)
183. Живојин Недељковић, Глоговце, Бергамо, Италија; Ивононт, Швајцарска (48 м)
184. Љубомир Дамњановић, Глоговце, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (30 м)
185. Драгољуб Јанковић, Глоговце логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (30 м)
186. Станоје Крстић, Глоговце, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (30 м)
187. Љубомир Недељковић, Глоговце, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (30 м)
188. Гаврило Велић, Глоговце, Скадар, Албанија; Бренде, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (46 м)
189. Рахман Прекупеја, Главица, логори? Југославија, Немачка (48 м)
190. Радиша Микарић, Црни Брег, затвор Урошевац (28 м)
191. Браим Ислами, Црни Брег, Сталаг 10/Б, Бремер, Немачка (30 м)
192. Реџеп Авдуљи, Црни Брег, Сталаг 17/Б, Бreme, Немачка; Беч, Аустрија (36 м)
193. Рама Рустеми, Бандулић, Сталаг 2/Ц, Графолд (48 м)
194. Амдија Драгаћина Бујанце Сталаг 17/А, Аустрија; Сталаг 10/Б, Немачка (48 м)
195. Тома Блануша, Магура, Скадар језеро, Албанија; Сталаг 7/А, Мазбург (48 м)
196. Саво Косановић, Магура, Станлагер 10/Б, М. Станлагер X-IV, Немачка (48 м)
197. Миле Дукић, Магура, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
198. Стеван Лалић, Магура, Бергамо, Фијума, Италија; Крит, Грчка (20 м)
199. Миле Зорић, Магура, Сталаг Д/З, Берлин, Сијесе? Немачка (48 м)
200. Милорад Славић, Магура, Штразбург, Кетен, Норт Хаузен Немачка (11 м)
201. Саво Антоновић, Магура, Штразбург, Кетен, Норт Хаузен Немачка (11 м)

202. Исмаил Тоћи, Магура, Тирана, Албанија; Гајета, Махини, Италија; Бухенвалд, Вдор, Немачка (47 м)
203. Марко Воиновић, Магура, затвор Приштина, (12 м)
204. Владимир Костић, Магура, избегао од Бугара на албанској територији (13 м)
205. Бране Милетић, Магура, на принудном раду у логору Бор (18 м)
206. Недељко Шућур, Врело, Сталаг 12/А, Мозбург, Немачка (48 м)
207. Васо Вујачић, Врело, затвор Приштина; Порто Романо, Драч (14 м)
208. Блажо Шућур, Врело, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
209. Милутин Косовић, Врело, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург (21 м)
210. Лазар Одаловић, Врело, Бергамо, Италија (36 м)
211. Милош Лалић, Врело, Бергамо, Италија (48 м)
212. Милош Савиљ, Врело, Бергамо, Италија (39 м)
213. Милош Самарџић, Врело, Швајцарска, логор? (48 м)
214. Никола Булајић, Врело, затвор Приштина; V 17 1/Б, Беч, Аустрија (13 м)
215. Симо Килибарда, Врело, Бергамо, Италија (22 м)
216. Жива Васић, Робовце, Ајнштед, Немачка (13 м)
217. Љубомир Јовановић, Робовце, непознато? Немачка (13м)
218. Светозар Васић, Робовце, непознато? Немачка (13м)
219. Владимир Спасић, Робовце, Канесхонг?, Тонор, Немачка (13 м)
220. Расим Бајечинца, Робовце, Дахау, Минхен, Немачка (16 м)
221. Сарафин Ђукић, Робовце, Бергамо, Италија; Немачка, логор? (48 м)
222. Мухаре Хашани, Робовце, Апунохиг, ЦБ Немачка (48 м)
223. Решит Хашани, Робовце, Сталаг 3/Ц, Кастум Немачка (48 м)
224. Милан Станојевић, Робовце, Бахум, Вилмсид, Немачка (48 м)
225. Драгољуб Ристић, Топличане, Дора, Норт Хаузен, Немачка (12 м)
226. Рифат Канери, Топличане, Сталаг 15 и 13, Штитин, Немачка (29 м)
227. Војин Јовановић, Топличане, Дора, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
228. Стојмир Лалић, Топличане, Елбасан, Албанија; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
229. Димитрије Недељковић, Топличане, Кукс, Калемаш, Албанија (18 м)
230. Серафин Дабић, Топличане, Кукс, Калемаш, Албанија (18 м)
231. Мире Ђирковић, Топличане, Кукс, Калемаш, Албанија (18 м)
232. Станимир Ђирковић, Топличане, Софија, Бугарска; Кукс, Албанија; Приштина (21 м)
233. Васо Станаревић, Топличане, Кукс, Албанија; затвор Приштина (17 м)

- 234. Танасије Филић, Смолуша, Минхен, Немачка (48 м)
- 235. Чедомир Стојановић, Смолуша, Норт Хаузен, Немачка (23 м)
- 236. Јаир Ајдари, Смолуша, логори непознато?, Немачка (48 м)
- 237. Шућери Селимовић, Смолуша, Сталаг 3/Б, Фурстенберг, Немачка (36 м)
- 238. Милутин Милутиновић, Словиње, Сталаг 7/А, Мазбург, Баварија, Немачка (48 м)
- 239. Чедомир Костић, Словиње, логор Дора, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
- 240. Радован Станишић, Словиње, логор Дора, Норт Хаузен, Немачка (32 м)
- 241. Радован Здравковић, Словиње, Елбасан, Албанија (15 м)
- 242. Милета Николић, Словиње, „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (12 м)
- 243. Ђорђе Миленковић, Словиње, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
- 244. Јован Перић, Словиње, Бергамо, Италија; Берга, „Севар“, Швајцарска (48 м)
- 245. Милорад Костић, Словиње, „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (14 м)
- 246. Боривој Васић, Словиње, Сталаг 10/Б, Ландборзел, Немачка (48 м)
- 247. Милорад Јовановић, Словиње, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
- 248. Слободан Јовановић, Словиње, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мазбург, Немачка (48 м)
- 249. Рамуш Гаши, Словиње, Сталаг 2/Ц, Грацвалд, Немачка (48 м)
- 250. Реџеп Круези, Словиње, Сталаг 4/А, Hohenszein, Немачка (48 м)
- 251. Аћиф Гаши, Словиње, Сталаг 4/А, Hohenszein, Немачка (48 м)
- 252. Ариф Битићи, Словиње, Сталаг 2/Д, Немачка (48 м)
- 253. Јордан Станојевић, Радево, Бергамо, Авија, Италија; Ивон, Швајцарска (48 м)
- 254. Бора Митровић, Радево, Драч, Елбасан, Албанија, Бурел, Италија (22 м)
- 255. Радомир Петровић, Радево, затвор Приштина; Порто Романо Драч, Албанија (17 м)
- 256. Драгољуб Лазих, Радево, Штразбург, Француска; Норт Хаузен МА, Немачка (17 м)
- 257. Павле Благић, Медвеца, Сталаг 7/А, Мосбург, Немачка (48 м)
- 258. Јордан Лекић, Медвеца, Бергамо, Италија; Швајцарска (48 м)
- 259. Браим Аљуши, Медвеца, Сталаг 7/А, Мосбург, Немачка (48 м)
- 260. Бећир Реџеми, Медвеца, Ромбург? Немачка (48 м)
- 261. Ахмет Саљихи, Мухађер Бабуш, Сталаг 11/Б, Галинг Бастел, Немачка (48 м)

262. Бајрам Османи, Мухађер Бабуш, Сталаг 11/Б, Галинг Бастел, Немачка (48 м)
263. Раца Недељко, Мухађер Бабуш, Сталаг 7/А, Мосбург, Немачка (48 м)
264. Иљаз Сељами, Мухађер Бабуш, Сталаг 6/Д, Дортман, Немачка (48 м)
265. Мехмет Махмути, Мухађер Бабуш, Сталаг 7/Б, Норт Хаузен, Немачка (37 м)
266. Ибрахим Садику, Мухађер Бабуш, Сталаг 17 А, Кеосерстубруск, Аустрија (48 м)
267. Јеврем Савић, Мало Грацко, Сталаг 13, Хаморбург, Немачка (48 м)
268. Петар Косановић, Луг, депортирац у Лепини, Југославија (24 м)
269. Милић Ђукић, Луг, депортирац у Лепини, Југославија (24 м)
270. Слободан Димић, Луг, Лепина, Штразбург, Немачка (24 м)
271. Вукадин Никић, Луг, Штразбург, Норт Хаузен (Немачка) (13 м)
272. Никола Славић Луг, Штразбург, Норт Хаузен (Немачка) (13 м)
273. Ђорђе Рашић, Луг, Албанија, Југославија, логори – непознато (22 м)
274. Радомир Илић, Луг, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
275. Јордан Илић, Луг, Сталаг 12/Д, Тријер, Немачка (38 м)
276. Антон Ћибарић, Јањево, Фелклинген, Немачка (15 м)
277. Мика Беришић, Јањево, Бреневерде?, Бохолт, Немачка (33 м)
278. Рока Ћибарић, Јањево, затвор Приштина (13 м)
279. Салија Спајиловић, Јањево, Сталаг 2-Г, Немачка (38 м)
280. Лазар Круези, Јањево, Лудвинсофен L, Немачка (19 м)
281. Мирослав Алексић, Грачаница, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (14 м)
282. Срета Марковић, Дреновац, Сталаг 6-А, Хемер, Немачка (48 м)
283. Расим Абаз, Драгаш, Сталаг Х? Олденберг, Немачка (24 м)
284. Шахин Агуши, Г. Гадимље, Сталаг 17-Б, Креме, Аустрија; Сталаг 17-А, Keisenstein Brusk, Немачка (48 м)
285. Идриз Бисљими, Г. Гадимље, Сталаг Б-11, Немачка (48 м)
286. Сахит Демири, Г. Гадимље, Сталаг-17-Ч, Аустрија (48 м)
287. Хаљим Исуфи, Г. Гадимље, Сталаг 17-А, Keisenstein Brusk, Немачка (48 м)
288. Саљих Афизи, Г. Гадимље, Сталаг 11-З, Немачка (48 м)
289. Тахир Реџеџи, Г. Гадимље, Сталаг Ч-Т, Немачка (48 м)
290. Мисин Суловић, Корачица, Сталаг 17-А и 4-Б Немачка (41 м)
291. Ђерким Хазировић, Корачица, Сталаг 17-А и 4-Б Немачка (41 м)
292. Ислам Хајдини, Крајмировце, Темишвар, Румунија; Сталаг 2/Ц, Немачка (24 м)

- 293. Али Рамовић, Крајмировце, Темишвар, Румунија; Сталаг 2/Ц, Немачка (24 м)
 - 294. Брахим Раткоцери Лугација Сталаг 4/Б, Milberg, Немачка (48 м)
 - 295. Алија Незировић Мирена Сталаг 17/А и 18/А, Кејзерштет, Немачка (48 м)
 - 296. Демуш Гаши, Оклап, Сливница, Бугарска (18 м)
 - 297. Ђазим Гаши, Оклап, Аутокоманда Скопље и Тирана, Албанија (26 м)
 - 298. Аслан Гаши, Вариговце, Сталаг 6/Ц, Крифот, Немачка (37 м)
 - 299. Живојин Нешић, В. Рибаре, Бергамо, Сицилија, Лукана, Италија (27 м)
 - 300. Емрула Кожани, В. Рибаре, Зекси 6, Сталаг 6-Ф, Bacholz, Немачка (36 м)
 - 301. Исен Мејзимали, Седларе, Сталаг 3/Д, Берлин, Немачка (30 м)
 - 302. Реџеп Карпузи, Сталаг 10/Б-Landbasze, Немачка; Башета, Брегова, Италија (29 м)
 - 303. Весел Јакуповић, Петраштица, Сталаг 10/Б, Gandbostel, Немачка (42 м)
-
- 1. Попис Жртава рата 1941–1945. СР Србија, Срез АПКМ: Фонд 179, Фасцикла 302 (1–25) и 303 (26–73).
 - 2. Министарство финансија ФНРЈ – Уреду за заштиту југословенске имовине у иностранству: Фонд 326, Фасцикла 81.

ПРИШТИНА

- 1. Станоје Стаменковић, Кузмин, К. 1 „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (13 м)
- 2. Стојан Стојковић, Кузмин, Сталаг 7/А, Moosburg, Немачка (48 м)
- 3. Алекса Крстић, Кузмин, Сталаг 7/А, Moosburg, Немачка (48 м)
- 4. Душан Маринковић, Кузмин, Сталаг 7/А, Moosburg, Немачка (48 м)
- 5. Серафим Петковић, Кузмин, Сталаг 3/Б, Фистенберг, Немачка; Аверсо, Италија (48 м)
- 6. Душан Филиповић, Кузмин, Бергамо, Италија (48 м)
- 7. Стојан Цветковић, Кузмин, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Moosburg, Немачка (48 м)
- 8. Трајко Ђорђевић, Добри Дуб, Сталаг 13-Ц, Hammelburg, Немачка (48 м)
- 9. Крста Мирковић, Бресје, Бергамо, Италија (48 м)
- 10. Ђорђе Милић, Бресје, Сталаг 11/А, „Алтек“ Altengraben, ист. Немачка (48 м)
- 11. Дамњан Грујић, Бресје, Бергамо, Локан Кахавеза, Торино, Гарибалди, Италија; Гранбиље, Француска (42 м)
- 12. Зоран Крстић, Гранбиље, Федрисафен? Немачка (48 м)

13. Глигорије Величковић, Гранбиље, Бергамо, Италија (48 м)
14. Петко Ђекић, Угљаре, Локана Какхавеза, Торино, Гарибалди, Италија, Гранбиље, Француска (48 м)
15. Тихомир Трајковић, Угљаре, Ка-16, Маутхаузен, Беч, Кнех, Грац, Аустрија (15 м)
16. Мурат Селими, Г. Добрево, Сталаг 10-2, Sehlesung, Немачка (36 м)
17. Владан Жегарац, Г. Добрево, Офлаг 13/Б, Хамулбург, Немачка; Бергамо, Италија (22 м)
18. Миливоје Милетић, Г. Добрево, Сардинија, Бергамо, Италија; Сталаг-7/А, Moosburg, Немачка (48 м)
19. Милутин Кекић, Г. Добрево, затвор у Приштини (25 м)
20. Момчило Вучић, Г. Добрево, затвор у Приштини (14 м)
21. Милосава Вучић, Г. Добрево, затвор у Приштини (14 м)
22. Радивоје, Г. Добрево, затвор у Приштини (14 м)
23. Бошко Вучић, Г. Добрево, затвор у Приштини (14 м)
24. Радојка Вучић, Г. Добрево, затвор у Приштини (14 м)
25. Весел Асоли, В. Балаћевац, Сталаг 10/А-Шлезвиг, Немачка (36 м)
26. Алија Бериша, В. Балаћевац, Сталаг 4/Б-Мулберг, Немачка, (48 м)
27. Ашим Асоли, В. Балаћевац, Сталаг 3/Б, Фистенбург, Немачка (48 м)
28. Алија Симница, В. Балаћевац, Сталаг 13/Ц, Хамелбург, Немачка (40 м)
29. Исмаил Костаница, В. Балаћевац, Сталаг 17/А, Хајзенбрук, Аустрија (40 м)
30. Исљам Симница, В. Балаћевац, Сталаг Х-С, Nienburg, Немачка (40 м)
31. Азиз Плана, В. Балаћевац, Сталаг 12/А, Лимбург (Немачка) (32 м)
32. Милан Бањегловић, Помазатин, затвор Приштина, Тирана; Маутхаузен, Беч (38 м)
33. Бехрам Мјекић, Г. Грабовац, Сталаг 10/Б, Хамбург, Немачка (29 м)
34. Трифко Ђурђевић, В. Слатина, Штразбург, Француска; Сталаг 10, Норт Хаузен, Немачка; болница, Пољска (24 м)
35. Мамут Шаља, В. Слатина, Сталаг 4/А, Дрезден, Немачка (48 м)
36. Асан Фетахи, В. Слатина, Сталаг 10/Б, Хамбург, Немачка (38 м)
37. Мамут Шабани, В. Слатина, Сталаг 10/Б, Хамбург, Немачка (38 м)
38. Шабан Мустафа, В. Слатина, Сталаг 10/Б, Хамбург, Немачка (38 м)
39. Милија Ђилас, Ариљач, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург (47 м)
40. Мирко Матић, Обилић, Бергамо, Локана, Италија (31 м)
41. Никола Иванишевић, Обилић, затвор Приштина (32 м)

42. Радисав Милуновић, Обилић, Бергамо, Италија; Базилија, Шпанија (29 м)
43. Милош Одаловић, Ст. Грацко, затвор Приштина (9 м)
44. Душан Вујовић, Мух. Бабуш, Сталаг 13/Д, Нинберг, Немачка (47 м)
45. Милорад Ивановић, Мух. Бабуш, Маутхаузен (16 м)
46. Ђерим Палата, Мазгит, логори у Немачкој – непознато (22 м)
47. Самет Стевић, Обилић, Бергамо, Италија (24 м)
48. Милан Џвијановић, Обилић, Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (48 м)
49. Петар Суботић, Обилић, затвор Приштина; политички затвор Беч (27 м)
50. Милош Симић, Подујево, затвор Неготин, Србија (39 м)
51. Марија Симић, Приштина (дете), затвор Неготин, Србија (39 м)
52. Перка Симић, Приштина (дете), затвор Неготин, Србија (39 м)
53. Перо Перовић, Обилић, затвор К. Митровица „Доњи Тунел“ Трепча (15 м)
54. Велимир Тодоровић, Обилић, Бергамо, Италија; Тиренс, Швајцарска (48 м)
55. Драгољуб Тодоровић, Обилић, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (?)
56. Трајко Аритонович, Обилић, Хамбург, Немачка (26 м)
57. Вукадин Раденковић, Обилић, Куманово, Македонија (48 м)
58. Милан Торбица, Обилић, политички затвор Беч, Аустрија (11 м)
59. Младен Контић, Обилић, политички затвор Беч, Аустрија (11 м)
60. Хамза Загјани, Д. Грабовац, Сталаг 3/Б Фистемберг, Немачка (35 м)
61. Амит Дединца, Лесковчић, Сталаг непознато, источна Немачка (48 м)
62. Рустем Фаћи, Сибовац, Сталаг Д-2 Штудгард, Немачка (48 м)
63. Ђерим Краснић, Сибовац, Сталаг 13/Ц Хамбург, Немачка (29 м)
64. Даут Краснић, Аде, М-Стамлогер 4/Ф, Немачка (48 м)
65. Исен Коњуша, Аде, М-Стамлогер 4/Ф, Немачка (48 м)
66. Ђорђе Васић, Рудник, Косово, Бергамо, Италија (48 м)
67. Младен Ђокић, Рудник, Косово, Бергамо, Италија (48 м)
68. Риза Гаши, Цркв. Водица, Сталаг 3/Б, 3/Ц, 17/А, Немачка (36 м)
69. Ајет Ајети, Цркв. Водица, Сталаг 3/Б, 3/Ц, 17/А, Немачка (36 м)
70. Живојин Станојевић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија (42 м)
71. Јован Анђелковић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург (37 м)
72. Тодор Митровић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија (48 м)
73. Благоје Ђорђевић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија; Тирес, Ивердон, Швајцарска (45 м)

74. Богдан Илић, Цркв. Водица, Сталаг 11/А, Хајслебен, источна Немачка (48 м)
75. Данило Столић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Немачка (48 м)
76. Сава Ђорђевић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија (21 м)
77. Божидар Грујић, Цркв. Водица, Сталаг 7/Б, Лансдорф, Немачка (24 м)
78. Бајрам Паљоји, Цркв. Водица, Сталаг 20/А, Немачка (36 м)
79. Дина Стевић, Цркв. Водица, Бергамо, Италија; Тиренс, Ивердон Швајц. (48 м)
80. Спира Милошевић, Цркв. Водица, Сталаг 3/Ц, Немачка (43 м)
81. Драгољуб Ђорђевић, Племетина, Бергамо, Италија; Тирес, Ивердон, Швајц. (48 м)
82. Драгутин Вуксановић, Племетина, Бергамо, Италија; Тирес, Ивердон, Швајц. (48 м)
83. Исљам Ибрахими, Племетина, Сталаг 3/Б, ист. Немачка (36 м)
84. Радомир Живић, Племетина, Лангест, Немачка (47 м)
85. Младен Гајић, Племетина, Бергамо, Италија; Сталаг 3/S, Немачка (48 м)
86. Крста Босанац, Хамидија, Сталаг 18/Ц, Тангао, Аустрија
87. Ненад Босанац, Хамидија, Сталаг 12/Д, Тријер, Немачка (43 м)
88. Стојан Михајловић, Орловић, затвори: Приштина, Тирана, Албанија (48 м)
89. Драгољуб Трајковић, с. Крушевац, Бергамо, Италија (48 м)
90. Ђорђе Поповић, Ајвалија, с. Крушевац, Бергамо, Италија (48 м)
91. Никола Младеновић, Ајвалија, с. Крушевац, Бергамо, Италија (28 м)
92. Милован Самарџић, Ајвалија, с. Крушевац, Бергамо, Италија (28 м)
93. Провир Пантић, Ајвалија, Порто Романо, Драч, Албанија (13 м)
94. Данило Јовановић, Сушица, логор Ђивидоне? Удине, Бергамо, Италија Сталаг 18/Ц, Мортпунгао, Аустрија (44 м)
95. Божидар Јевтић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
96. Милорад Данић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
97. Милутин Данић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
98. Илија Андрејевић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
99. Војислав Миџић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
100. Вукашин Стојиљковић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
101. Глигорије Максимовић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)

102. Божидар Стевић, Сушица, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
103. Видосав Јевтић, Сушица, Бергамо, Аквиље, Фнтанела, Италија; Сталаг-7/А, Мозбург, Ајнштат, Немачка (47 м)
104. Јован Андрејевић, Сушица, логор Ђивидане, Бергамо, Сардинија, Италија, Сталаг 18/Ц, Нартпунгао, Аустрија
105. Владимир Јовановић, Сушица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (48 м)
106. Бране Андрејевић, Сушица, затвор Приштина; Сталаг 10/Б, Немачка (48 м)
107. Миладин Вељић, Сушица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (48 м)
108. Владимир Тодоровић, Сушица, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (48 м)
109. Живојин Максимовић, Сушица, Сталаг 17/А, Каимбрух, Сталаг 17/Б, Кreme, Винделдорф, Линц, Аустрија (48 м)
110. Веселин Мицић, Сушица, Бергамо, Пећница-болница, (Италија); Скадар; Штразбург (Француска); Норт Хаузен, Немачка (45 м)
111. Владимир Трајковић, Сушица, Скадар, Албанија; Бергамо, Италија (29 м)
112. Спаса Недељковић Бадовац, Сушица, Сталаг 13/Ц, Хамбург, Немачка (48 м)
113. Добривоје Станишић, Сушица, Сталаг 17/Б, Кreme, Аустрија (48 м)
114. Бранислав Недељковић, Сушица, Сталаг 2/А, Бранденбург, источна Немачка (48 м)
115. Божидар Недељковић, Сушица, Бергамо, Кастелана, Италија (38 м)
116. Недељковић Стојан, Сушица, Бар, Југославија (18 м)
117. Крста Митровић, Сушица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
118. Благоје Јанковић, Сушица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
119. Станоје Недељковић, Сушица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
120. Димитрије Максимовић, Сушица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
121. Спира Ивић, Ново Село, Бергамо, Ђиводаоле, Италија; Сталаг 7/А, Норт Хаузен, Немачка (48 м)
122. Дамњан Илић, Ново Село, Бергамо, Ђиводаоле, Италија; Сталаг 7/А, Норт Хаузен, Немачка (48 м)
123. Сима Величковић, Ново Село, Сталаг 10/Б, Стандбостел, Немачка (48 м)

124. Аранђел Ивић, Ново Село, Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (48 м)
125. Рајко Митић, Ново Село, Скадар, Албанија; Бергамо, Италија (37 м)
126. Вукадин Миленковић, Ново Село, Каваја, Албанија; „Дора“ Норт Хаузен, Немачка, Штразбург, Француска (11 м)
127. Трајко Кузмановић, Ново Село, Каваја, Албанија; „Дора“ Норт Хаузен, Немачка, Штразбург, Француска (11 м)
128. Пане Маринковић, Ново Село, Каваја, Албанија; „Дора“ Норт Хаузен, Немачка, Штразбург, Француска (11 м)
129. Глигорије Митић, Ново Село, Каваја, Албанија; „Дора“ Норт Хаузен, Немачка, Штразбург, Француска (11 м)
130. Недељко Цветковић, Драговац, Бергамо, Италија (48 м)
131. Живко Јевтић, Драговац, Бергамо, Италија (48 м)
132. Стојан Стошић, Драговац, Бергамо, Италија (28 м)
133. Стојадин Перић, Драговац, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
134. Љубомир Ристић, Драговац, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
135. Србољуб Крстић, Драговац, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
136. Светозар Стоиљковић, Драговац, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
137. Милан, Драговац, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
138. Тројан, Драговац, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
139. Васиљко Марковић, Слиово, Нортхаузен, Немачка (11 м)
140. Благоје Павић, Слиово, Нортхаузен, Немачка (11 м)
141. Станко Симић, Слиово, Бергамо, Италија (26 м)
142. Гале Аксић, Доња Гуштерица, затвор Приштина, Калимаш, Албанија (12 м)
143. Никола Стевановић, Добротин, Тирана, Албанија (12 м)
144. Недељко Рашић, Лапље Село, Бергамо, Италија (48 м)
145. Ратомир Јанчетовић, Лапље Село, Сталаг 9/Ц, Немачка (48 м)
146. Милан Трајковић, Лапље Село, Бергамо, Италија (48 м)
147. Чедомир Митић, Лапље Село, Сталаг 4/Б, Михелберг (48 м)
148. Крстивоје Драговић, Лапље Село, Сталаг IV, Браденбург, Немачка (48 м)
149. Никола Тодић, Лапље Село, Бергамо, Италија; Минхен, Немачка (47 м)
150. Антоније Стевић, Лапље Село, Бергамо, Италија (45 м)
151. Вукадин Лазић, Лапље Село, Бергамо, Италија (43 м)
152. Трифун Филић, Лапље Село, Бергамо, Италија (30 м)
153. Божидар Јоксимовић, Лапље Село, затвор Приштина (24 м)
154. Драгомир Драговић, Лапље Село, затвор Приштина (24 м)

155. Апостол Живић, Лапље Село, затвор Приштина (23 м)
156. Љубомир Недељковић, Лапље Село, затвор Приштина (23 м)
157. Велибор Карџић, Лапље Село, затвор Приштина (23 м)
158. Благоје Ђокић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (22 м)
159. Драгољуб Јовић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (22 м)
160. Александар Карацић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (22 м)
161. Драгутин Трајковић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (22 м)
162. Богољуб Митић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (22 м)
163. Стојмир Здравковић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (22 м)
164. Чедомир Карацић, Лапље Село, Рудник Калемаш, Албанија (18 м)
165. Љубомир Ђокић, Лапље Село, затвор Приштина (15 м)
166. Божидар Костић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (13 м)
167. Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (13 м)
168. Војимир Ђорђевић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (13 м)
169. Живојим Митић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
170. Ђорђе Арсић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
171. Радомир Петковић, Лапље Село, логор „Дора“, Норт Хаузен, Немачка (11 м)
172. Илија Ристић, Ново Село, Сталаг 17/А, Кризебук, Аустрија (48 м)
173. Гаја Живић, Чаглавица, Сталаг 13/Ц, Хамелбург (Немачка) (48 м)
174. Гаврило Декић, Чаглавица, Бергамо, Италија (21 м)
175. Сарафин Ивић, Чаглавица, Рудник Обилић, Југославија (19 м)
176. Мирослав Митић, Чаглавица, Бурељ, Албанија (14 м)
177. Божидар Јевтић, Чаглавица, Бергамо, Италија (14 м)
178. Спасоје Лекић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
179. Јовица Декић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
180. Александар Јевтић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
181. Чедомир Јовановић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
182. Илија Ђокић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
183. Богољуб Арсић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
184. Боривоје Митровић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)

185. Чедомир Станојевић, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
186. Симић Михајло, Чаглавица, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (13 м)
187. Живојин Васић, Чаглавица, затвори Косовска Митровица и Приштина (11 м)
188. Живојин Илић, Преоце, Сталаг 10/Б, Самбостен (Немачка) (48 м)
189. Стојан Живић, Преоце, Сталаг 10/Б, Самбостен (Немачка) (48 м)
190. Илија Илић, Преоце, логор Еболи, Италија (48 м)
191. Божидар Танасковић, Преоце, Сталаг 13/Ц, Хамелбург, Немачка (48 м)
192. Раде Костић, Преоце, Бергамо, Италија (22 м)
193. Трајко Лекић, Преоце, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
194. Љубомир Томић, Преоце, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
195. Томо Костић, Преоце, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
196. Стојан Ивић, Преоце, Штразбург, Француска; Норт Хаузен, Немачка (11 м)
197. Бахтијар Зеџири, Приштина, логор Хамерштеин, Немачка (48 м)
198. Трајко Димитријевић, Приштина, Аверс, „Аква Педете, Италија; „Стрн“, „Баркен Бриге, Пољска; „Штразбург“ Елзас, Француска (48 м)
199. Абид Фикрија, Приштина, логори, непознато, Немачка (48 м)
200. Душан Вујисић, Приштина, Сталаг 4/Б, Немачка (48 м)
201. Војислав Томковић, Приштина, Хамбург, Немачка (48 м)
202. Михајло Недељковић, Приштина, Сталаг 13/Б, Нинберг, Немачка (48 м)
203. Илија Димић, Приштина, Скадар, Албанија; Италија?; Немачка? (48 м)
204. Вандак Милидраговић, Приштина, Скадар; Бергамо, Италија; Мозбург, Немачка (48 м)
205. Петар Вучковић, Приштина, Скадар; Бергамо, Италија; Мозбург, Немачка (48 м)
206. Драгутин Алашевић, Приштина, логор 4/Б, Милберг, Немачка (48 м)
207. Милутин Ђекић, Приштина, Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (48 м)
208. Коста Јанчетовић, Приштина, Напуљ, Италија; Оснабрик, Немачка; Лавово, Баркенбрикс, Фластово, Пољска (45 м)
209. Лазић Милица, Приштина, Депортирана у Неготин (45 м)
210. Мимин Агушевић, Приштина, Сталаг 17/А, 17/Б, 10/Б, Немачка (43 м)
211. Младен Анђелковић, Приштина, Кос. Митровица, Бањица, Матхаузен (36 м)
212. Никола Будимир, Приштина, Скадар, Бурељија, Албанија; Бергамо, Италија (29 м)

- 213. Божо Петровић, Приштина, Матхаузен, Аустрија (27 м)
- 214. Хусеин Леши, Приштина, Бањица, Београд; Матхаузен, Аустрија (24 м)
- 215. Драгољуб Вучетић, Приштина, депортован у Лесковац (20 м)
- 216. Стана Вучетић, Приштина, депортована у Лесковац (20 м)
- 217. Добрила Вучетић, Приштина, депортован у Лесковац (20 м)
- 218. Гордан Вучетић, Приштина, депортован у Лесковац (20 м)
- 219. Живорад Вучетић, Приштина, депортован у Лесковац (20 м)
- 220. Чанковић Петар, Приштина, затвор, Приштина; логор, Кукс, Албанија (20 м)
- 221. Жак Рубеновић, Приштина, Кос. Митровица; „Берат“, „Порто Романо, Албанија (17 м)
- 222. Бојана Рубеновић, Приштина, Кос. Митровица; „Берат“, „Порто Романо, Албанија (17 м)
- 223. Јосиф Рубеновић, Приштина, Кос. Митровица; „Берат“, „Порто Романо, Албанија (17 м)
- 224. Самоило Рубеновић, Приштина, Кос. Митровица; „Берат“, „Порто Романо, Албанија (17 м)
- 225. Бинута Рубеновић, Приштина, Кос. Митровица; „Берат“, Порто Романо, Албанија (17 м)
- 226. Вида Мандил, Приштина, Берген, Берзен, Немачка (15 м)
- 227. Владимир Савио, Приштина, Драч Албанија (12 м)
- 228. Ђорђе Ристић, Приштина, затвор Приштина; Матхаузен Аустрија (14 м)
- 229. Шабан Хашими, Приштина, логор Матхаузен, Аустрија (11 м)
- 230. Марко Илић, Приштина, Матхаузен, Грац, Штајерска, Аустрија (11 м)
- 231. Злата Јасовић, Приштина, Матхаузен, Грац, Штајерска, Аустрија (11 м)
- 232. Хајим Адигес, Приштина, Берат, Албанија; Берген Белзен, Немачка (30 м)
- 233. Бранислав Ванчетовић, Приштина, затвор Приштина, Борски рудник, Бор (13 м)
- 234. Ђорђе Јовановић, Добротин, Тирана и затвор Приштина (34 м)
- 235. Љубиша Грујић, Приштина, логор К-16, Беч, Аустрија (11 м)
- 236. Боривоје Ничић, Приштина, Добротин, Калемаш, Албанија (12 м)
- 237. Петар Петковић, Приштина, на принудном раду у Борском руднику (12 м)
- 238. Милош Чворовић, Приштина, Бергамо, Алегере, Италија, Молонден (32 м)
- 239. Томислав Томић, Приштина, Порто Романо, Драч; Матхаузен, Беч (11 м)
- 240. Слободан Димић, Приштина, затвор Приштина; Матхаузен Беч (11 м)

241. Данило Димић, Приштина, затвор Приштина; Матхаузен Беч (11 м)
242. Боро Дрмончић, Приштина, затвори: Приштина, Кос. Митровица, Ба-
њица, логор Матхаузен (23 м)
243. Воја Ђорђевић, Приштина, логор у Минхену, Немачка (19 м)
244. Бранко Милидраговић, Приштина, логор Беч, Аустрија (12 м)
245. Предраг Сталетовић, Штимље, Стразбур, Француска; Нортхаузен,
Немачка (13 м)
246. Сабит Ука Приштина, Сталаг 17/Ц, Мерхебен, Шпале, Немачка; Тренто,
Италија (46 м)
247. Шпиро Миличевић, Приштина, Магура Бергамо, Италија (27 м)
248. Росанда Мајсторовић, Приштина, на принудном раду у Прокупљу (18 м)
249. Војислав Влаховић, Приштина, логори: Коринт, Солун, Грчка, Ријека,
Бергамо, Италија (22 м)
250. Савка Бати, Приштина, затвор Приштина; К-16 Матхаузен, (22 м)
251. Витомир Митић, Приштина, логор К-16, Беч (12 м)
252. Томо Зарковић, Приштина, затвор Приштина; логор Елбасан, Албанија
(14 м)
253. Сулејман Леши, Приштина, Сталаг 2/Д, Штудгард, Немачка (35 м)
254. Јован Стевановић, Косово Поље, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург
(48 м)
255. Серафин Мирић, Косово Поље, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург
(36 м)
256. Милена Ђуровић, Косово Поље, затвор Приштина (12 м)
257. Станко Баук, Косово Поље, затвореник, Параћин (13 м)
258. Радмила Баук, Косово Поље, затвореник, Параћин (13 м)
259. Милева Баук, Косово Поље, затвореник, Параћин (13 м)
260. Милан Баук, Косово Поље, затвореник, Параћин (13 м)
261. Сава Баук, Косово Поље, затвореник, Параћин (13 м)
262. Ђуро Баук, Косово Поље, затвореник, Параћин (13 м)
263. Деспот Михајловић, Ливађе, интернирац: Buchenwold, Немачка (14 м)
264. Михајило Вујисић, К. Поље, Сталаг 2/Б, Хамерштајн, Немачка (48 м)
265. Саво Биговић, К. Поље, интернирац, Немачка (непознато)? (48 м)
266. Србољуб Ђекић, К. Поље, Buchenwold, Osterode, Немачка (48 м)
267. Велика Вујовић, К. Поље, депортована у Туларе (48 м)
268. Блажо Вујовић, К. Поље, депортован у Туларе (48 м)
269. Милорад Бацковић, К. Поље, депортација: Шилово, Медвеђа (48 м)

- 270. Милијана Бацковић, К. Поље, депортација: Шилово, Медвеђа (48 м)
- 271. Јован Никчевић, К. Поље, депортација: Шилово, Медвеђа (48 м)
- 272. Совица Никчевић, К. Поље, депортација: Шилово, Медвеђа (48 м)
- 273. Станојка Јауковић, К. Поље, депортована, Равни Гај Књић (48 м)
- 274. Тијана Мирјачић, К. Поље, затвор Приштина (44 м)
- 275. Илија Мирјачић, К. Поље, затвор Приштина (44 м)
- 276. Даница Оташевић, К. Поље, депортована у Јошаничку Бању (48 м)
- 277. Перо Оташевић, К. Поље, депортован у Јошаничку Бању (48 м)
- 278. Божо Божовић, К. Поље, депортован Стара Станица, Приштина (36 м)
- 279. Видосава Бановић, К. Поље, депортован Стара Станица, Приштина (36 м)
- 280. Јосип Повлин, К. Поље, депортација Јањево (25 м)
- 281. Јања Јованић, К. Поље, депортација Петровац (24 м)
- 282. Илија Јованић, К. Поље, депортација Петровац (24 м)
- 283. Живојин Вијатовић, К. Поље, депортација Голубац (16 м)
- 284. Живана Вијатовић, К. Поље, депортација Голубац (16 м)
- 285. Александра Ковачевић, К. Поље, интернирана у Обреновац (13 м)
- 286. Тома Ковачевић, К. Поље, интернирана у Обреновац (13 м)
- 287. Петар Антић, К. Поље, депортован у Мојиловац (12 м)
- 288. Анђа Антић, К. Поље, депортован у Мојиловац (12 м)
- 289. Ајруш Абазовић, Грачаница, Бергамо, Италија (48 м)
- 290. Спасоје Трајковић, Грачаница, Бергамо, Италија (48 м)
- 291. Стојан Арсић, Грачаница, Бергамо, Италија (48 м)
- 292. Наста Јосифовић, Грачаница, Бергамо, Италија (48 м)
- 293. Благоје Јовановић, Грачаница, Бергамо, Италија; Норт Хаузен, Немача (48 м)
- 294. Ђорђе Димитријевић, Грачаница, Логори непознато?, Немачка (48 м)
- 295. Чедомир Аритоновић, Грачаница, Логори непознато?, Немачка (48 м)
- 296. Аљил Бериша, Грачаница, Хановер, Немачка (48 м)
- 297. Велибор Поповић, Грачаница, Сталаг 17/А, Креме, Аустрија (48 м)
- 298. Велибор Петровић, Грачаница, Родинг, Немачка (48 м)
- 299. Милутин Димитријевић, Грачаница, Бергамо, Италија (48 м)
- 300. Видосав Веселиновић, Грачаница, Сталаг 7/А, Мозбург (48 м)
- 301. Сретко Поповић, Грачаница, Сталаг 11/Б, Фоли Бостен, Немачка (48 м)
- 302. Живојин Поповић, Грачаница, Бергамо, Италија (47 м)
- 303. Игњат Дешић, Грачаница, Бергамо, Италија (44 м)

304. Никола Стевић, Грачаница, Бергамо, Лукано, Италија (36 м)
305. Живојин Андрејевић, Грачаница, Бу-Фирбе, Лајпциг, Немачка (30 м)
306. Димитрије Секулић, Грачаница, Сталаг 11/Б, Немачка (22 м)
307. Милан Ђорђевић, Грачаница, Бергамо, Италија (22 м)
308. Младен Велић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен; затвор Елбасан (14 м)
309. Крста Јанковић, Грачаница, Елбасан, Албанија; Приштина (14 м)
310. Влдимир Секулић, Грачаница, Елбасан, Албанија; Качикол, Србија (13 м)
311. Александар Декић, Грачаница, Бу-Ротенберг, Немачка (12 м)
312. Драга Костић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
313. Момчило Димитријевић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
314. Станко Велић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
315. Живојин Јоргић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
316. Момчило Ђекић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
317. Никола Миловановић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
318. Живојин Димитријевић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
319. Филип Максимовић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
320. Драгутин Димић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
321. Стеван Здравковић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
322. Живојин Ђорђевић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
323. Милија Ивановић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
324. Душан Петровић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
325. Никола Дешић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
326. Драгутин Велић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
327. Недељко Јанковић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
328. Владимир Крстић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
329. Ранко Петровић, Грачаница, логор „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
330. Милица Марковић, Грачаница, Матхаузен, Радун, Беч (11 м)
331. Видосав Димитријевић, Грачаница, Елбасан, Албанија; Качикол, Србија (11 м)
332. Младен Симионовић, Грачаница, Елбасан (11 м)
333. Александар Аритоновић, Грачаница, Елбасан, Албанија; Качикол, Србија (11 м)

- 334. Божидар Ђорђевић, Грачаница, „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
- 335. Радомир Цвејић, Грачаница, „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
- 336. Милутин Нојић, Грачаница, „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
- 337. Вукашин Поповић, Грачаница, „Дора“ Норт Хаузен, Немачка (11 м)
- 338. Рамуш Краснић, Граштица, Алтегра, Немачка (11 м)
- 339. Амза Краснић, Граштица, Алтегра, Немачка (36 м)
- 340. Сефедин Краснић, Граштица, Опселов, Немачка (36 м)
- 341. Авдулах Краснић, Граштица, Алтиборг, Хорлајт, Немачка (36 м)
- 342. Мирко Чорлија, Милошево, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург (48 м)
- 343. Богдан Чорлија, Милошево, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург (48 м)
- 344. Јово Вукмировић, Милошево, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург (48 м)
- 345. Бранко Борић, Милошево, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Мозбург (48 м)
- 346. Александар Јовановић, Расково, Сталаг 13/Ц, Хамербург Ебенхајд, Немачка (48 м)
- 347. Ашим Ајзировић, Расково, Сталаг 10/Ц, Аленбург, Немачка (37 м)
- 348. Трајко Трајковић, Бабин Мост, Бергамо, Италија; Ивердон, Швајцарска (40 м)
- 349. Живојин Мишић, Бабин Мост, Бергамо, Италија; Ивердон, Швајцарска (40 м)
- 350. Никодије Милојковић, Д. Југовић, Скадар, Албанија; Бергамо, Удина, Италија (40 м)
- 351. Станиша Живановић, Д. Југовић, Сталаг 4/А и 4/Б, Милберг, Хокенстерн (40 м)
- 352. Миладин Радаковић, Д. Југовић, Бергамо, Италија; Сталаг 7/А, Минхен (40 м)
- 353. Радивоје Вукша, Д. Југовић, Сталаг 2/Б, Хамбелбург Хамбург, Немачка (40 м)
- 354. Анђел Миличевић, Д. Брњица, Сталаг 12/А, Минхен, Немачка (40 м)
- 355. Сарафин Васић, Д. Брњица, Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (40 м)
- 356. Крста Стојановић, Д. Брњица, Сталаг 7/А, Мозбург, Немачка (40 м)
- 357. Велимир Миладиновић, Д. Брњица, Бергамо, Италија; Ивонам, Швајцарска (40 м)
- 358. Војин Васић, Д. Брњица, Сталаг 12/Д, Тријер, Немачка, (40 м)
- 359. Благоје Тошић, Д. Брњица, Сталаг 13/Ц, Амелбург, Дамбер, Немачка (40 м)
- 360. Ђорђе Бојковић, Г. Брњица Балзен, Бергам, Италија (40 м)
- 361. Добратић Садик, Лебане, Казерштајн Брук, 17/А, Штајнбрук, Аустрија (40 м)

- 362. Добратић Шабан, Лебане, Сталаг 6/Б, 10/Б, 10/Ц и 17/А, Немачка (39 м)
- 363. Ахмет Блацак, Бесиње, Бергамо, Италија (28 м)
- 364. Саво Димић, Дреновац, Фрајбург, Немачка (48 м)
- 365. Амди Барбатовци, Бариљево, логор Ујтин, Немачка (36 м)
- 366. Рамадан Лумница, Бариљево, логор Ујтин, Немачка (36 м)
- 367. Алит Зека, Брезница, Сталаг 4/Б, Немачка (36 м)
- 368. Асан Краснић, Брезница, Сталаг 6/Д, Немачка (36 м)
- 369. Бајрам Бектеши, Брезница, Бергамо, Италија; Сталаг 5/Ц, Офербург (40 м)
- 370. Иљаз Мачистена, Брезница, Грац, Беч; Азбург, Немачка (40 м)
- 371. Емин Бериша, Сићево, сталаг 4/Б, Нинберг, Немачка (36 м)
- 372. Алија Алшићи, Шарбан, Матхаузен, Немачка (36 м)
- 373. Терим Алшићи, Шарбан, Хлстен, Немачка (36 м)
- 374. Садри Краснићи, Маковац, Сталаг 4/Ф, Немачка (48 м)
- 375. Краснићи Устулах, Маковац, Сталаг 10/Б, Самбостол, Немачка (48 м)

Архив Југославије (АЈ), Фонд – 179, Фасцикле: 508, 510, 507.

АЈ, Ф-326, ф-6.

VIII

ПРИВРЕДА КОСОВСКЕ КОТЛИНЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1941–1945.

Привредни интереси Немачке у Србији у Априлском рату

Покушаји Немачке да Краљевину Југославију економски што чвршће веже за себе како би њену привреду искористила за своје војне потребе, крунисани су потпуним успехом већ у првој фази Другог светског рата. Када је средином 1940. године Немачка постала неприкосновени господар европског континента, промењен је и њен однос у привредној сарадњи са Југославијом – тесна економска повезаност два неравноправна партнера претворена је у потпуну подређеност слабијег. У условима потпуне војне и политичке доминације сила Осовине у Европи, југословенска привреда је без примене војне силе, али без обзирним политичким притисцима, укључена у систем ратне производње Трећег рајха. На тај начин, извршена је „бескрвна окупација“ Југославије, као и готово читаве Југоисточне Европе. Велика Британија, једини ратни противник сила Осовине, била је војно потпуно потиснута из Европе, изузев незнатног присуства у Грчкој. Од јесени 1940. године, нацистичко вођство Немачке посветило се припремама за извођење операције „Барбароса“ – по планираном обиму учешћа људских и материјалних средстава без преседана у прошлости. Рачунајући на балканске земље као на значајну сировинску базу за спровођење овог подухвата, Немци су интензивно радили на учвршћивању и продубљивању своје доминације у области економских веза и експлоатације овог подручја.²³⁷

²³⁷ Душан Лукач, Трећи рајх и земље Југоисточне Европе II, Београд, 1982.

Имајући у виду на једној страни обим, садржај и користи остварене у таквим односима, а на другој нацистичке планове на Истоку, може се закључити да Немачка у то време није намеравала да војно окупира Југославију, већ да је политичким притисцима веже за себе како би користила њене привредне потенцијале за своје ратне потребе.²³⁸

Хитлерова одлука о окупацији и подели Југославије, после пуча у Београду 27. марта 1941. године, непријатно је изненадила немачке привредне кругове. З њих је то значило елиминисање значајног привредног партнера јер је разбијање јединственог југословенског привредног простора неминуовно имало за последицу знатан пад привредне производње у дужем периоду.²³⁹ Таква реакција је разумљива ако се имају у виду већ остварени обим и структура југословенског извоза на немачко тржиште, као и све веће потребе немачке ратне привреде. Губитак је био утолико већи што је због комплементарности привреда југословенска производња сировина и полуфабриката била незаобилазна у заокруживању производног процеса немачке ратне индустрије. Управо стога, Немци су већ у току припрема за рат против Југославије предузели мере за ублажавање негативних последица атомизације југословенске територије и разбијања њеног привредног система, а тиме и за обезбеђење услова да производни капацитети на издељеном југословенском простору и даље допуњавају немачку ратну привреду. Таква настојања најбоље се огледају у деловању немачких војних штабова и привредних установа у Априлском рату и времену непосредно после његовог окончања. Немачки надлежни војни и привредни кругови су настојали да, приликом ратних операција, заузму неоштећене привредне објекте у Србији и да код својих савезника издејствују да они наставе са радом искључиво за потребе Рајха. Након образовања окупационог система у Србији, предвиђено је формирање установа које би руководиле експлоатацијом привреде.

²³⁸ Тврдња да Немачка до окончања рата са Совјетским Савезом није намеравала да војнички интервенише у Југославији преовлађавала је у нашој новијој историографији. По мишљењу Б. Петрановића, „Немачка је радила на томе да Југославију преведе на страну Тројног пакта, дакле мирним путем, имајући у виду почетак кампање на Истоку, напад на Грчку, резерве сировина и хране и њихово несметано искоришћавање, чак и по цену концесија, које су изазвале љубомору на страни осталих Хитлерових сателита“ (Б. Петрановић, *Историја Југославије, 1918–1988*, књ. I, Београд, 1989, стр. 366). Исто гледиште заступао је В. Терзић, према којем је А. Хитлер дефинитивну одлуку о разбијању Југославије донео тек 27. марта 1941, после пуча у Београду. В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, књ. II, Београд, 1982, стр. 548.

²³⁹ Неки од главних актера немачког окупационог система у Србији, у области привредних питања, наводили су да меродавни привредни кругови у Рајху управо из привредних разлога нису били за разбијање Југославије. Из изјаве Франца Нојхаузена, дате после рата, у југословенском затвору, може се закључити да је Х. Гериг, руководилац немачке привреде, настојао да се Југославија после окупације цела задржи под немачком управом: „Ја сам тражио од Геринга да се то (подела Југославије – Д. А.) не би догодило јер је Југославија представљала политичку целину у коју се не сме дирати. У противном случају неће се на овом подручју имати никаква мира, а привреда као предуслов за њен рад тражи јединственост...“ Ф. Нојхаузен је даље навео како се Х. Гериг сагласио са овим предлогом, али му је, после разговора са Хитлером 13. априла, саопштио да је фирер морао да Мусолинију учини уступак да Хрватска буде италијанско интересно подручје. Предузето од: Ј. Марјановић, *Економска политика немачких нацистичких окупатора у Југославији 1941–1945*, „Југословенски историјски часопис“ (ИИЧ), бр. 4, 1963, стр. 78.

Прикупљање ратног плена

Поред заузимања и обезбеђивања виталних индустријских и саобраћајних објеката, позадински органи II и XII немачке армије добили су наређење да већ у току војних операција прикупљају добра неопходна за војне и привредне потребе Рајха.²⁴⁰ Штабовима армија упућена су наређења да, приликом ратних операција, јединице „у интересу општег ратовања“ не пљачкају артикле за личну потрошњу грађана.²⁴¹ По завршетку ратних операција у Југославији, прикупљање плена добило је велики значај, због чега су немачки позадински органи добили прецизна упутства.²⁴² Поред оружја, муниције и војне опреме, на подручјима која су непосредно запоселе немачке трупе, све сировине, погонска горива, саобраћајна средства, злато, страна валута и роба широке потрошње, као и привредни објекти војног значаја, стављени су на располагање опуномоћенику за Четворогодишњи план немачког Рајха.²⁴³ За време трајања ратних операција на Балкану, прикупљање ратног и привредног плена било је у надлежности штабова и Одељења за позадину II и XII немачке армије. Ратни плен са територија које су припале Мађарској и Бугарској такође је присвојила Немачка. Поседање источних делова Србије и Македоније дозвољено је бугарској војсци уз услов да сви путеви остану на располагању немачким трупам. Јединице бугарске војске биле су чак дужне да на својој територији помажу позадинским органима немачке армије у прикупљању плена од војног и привредног значаја.²⁴⁴

Због огромних набавки у иностранству, вршених за потребе ратне привреде, нацистичка Немачка константно је патила од недостатка чврсте валуте и злата. Када се, након избијања рата, финансијска ситуација земље још више погоршала, проналажење и присвајање племенитих метала, девиза и хартија од вредности у освојеним земљама постала је пракса у немачким освајачким походима. У те сврхе, заједно са немачком армијом ишли су посебни економски одреди, чији је први задатак био да за немачке потребе пљачкају потрошачка добра, а у првом реду злато и страну валуту.²⁴⁵

²⁴⁰ У Допунском наређењу начелника Врховне команде Вермахта од 29. марта 1941. уз Хитлерову „Директиву бр. 25“, за напад на Југославију стајало је: „Најпрече је да се брзо узму у своје руке и осигурају сировинске базе на подручјима запоседнутим од немачких трупа. Даља упутства о овоме издаје Опуномоћеник за четворогодишњи план Команданту копнене војске“. (Априлски рат, књ. II, док. 131, стр. 362).

²⁴¹ „У интересу општег ратовања очекујемо од свих трупних делова да на поседнутим територијама не дирају привреду, а нарочито затечене залихе свих врста (на пр. дукан, вино). Залихе, бирои, лабораторије и друга осетљива привредна постројења морају се по потреби осигурати“. (Операцијска заповест команданта XII армије од 2. априла 1941. године о задацима на ратишту у Југославији. Исто, док 139, стр. 414).

²⁴² У упутству Одељења за позадину II немачке армије од 20. априла 1941, упућеном потчињеним јединицама, писало је: „С обзиром на привредну ситуацију у Немачкој прикупљање плена добија посебан значај“. (ВА, НАВ-Т-312, Р. 1120, с. 9330704).

²⁴³ Д. Лукач, н. д., књ. 3, стр. 59.

²⁴⁴ Обавештење Команде XII немачке армије 18. априла 1941. године Бугарском генералштабу, ВА, Недићева архива к. 5, рег бр. 15/1–23.

²⁴⁵ П. Калвокорези, Г. Винт, н. д., стр. 210.

У тренутку напада сила Осовине на Југославију, највећи део југословенске банчине златне полуге налазио се у Њујорку и Лондону. Мањи део, који је остао у Народној банци и њеним филијалама, југословенске финансијске власти су покушале да, приликом одласка Владе у емиграцију, евакуишу заједно са девизама и хартијама од вредности.²⁴⁶

Уочи рата, Народна банка је предузела мере за обезбеђивање и друге банчине имовине. Банчине резерве у девизама налазиле су се у облику потраживања код великих страних банака, углавном у америчким доларима и швајцарским францима. Пред сам рат, швајцарским кореспондентима је издат налог да банчина потраживања у швајцарским францима претворе у доларе и целокупне резерве пошаљу у Њујорк. У земљи је стога после окупације остао само мањи део југословенских девизних резерви.

У складу мера које су пред Априлски рат предузете у погледу обезбеђивања преостале банчине имовине у земљи, Народна банка је свим филијалама издала наредбу да златне резерве и друге драгоцености пошаљу њеним филијалама у Ужицу и Сарајеву. Евакуација злата отпочела је 7. априла. Транспорт 204 сандука кованог злата и златних полуга у укупној тежини од 9.594 кг и 671 грама упућен је у Црну Гору. Приликом одласка из земље, Влада Краљевине Југославије понела је 19 сандука, тежине по 30 кг кованог злата.²⁴⁷ Немци, који су своје представнике послали у Босну и Црну Гору, у потрагу за златом, успели су да заплене само мањи део драгоцености; већи део запленили су Италијани и усташе.²⁴⁸

Бечка конференција и подела економских интереса сила Осовине у Србији

После покоравања Југославије и Грчке и окончања рата на Балкану, Немачка је приступила уређењу овог простора и регулисању односа са својим савезницима. Приликом поделе Југославије морала је упоредо да решава два проблема: да сачува своје војностратешке и економске интересе које је на овом подручју недавно обезбедила, и да задовољи империјалистичке и ревизионистичке претензије својих савезника: Италије, Мађарске и Бу-

²⁴⁶ Услед ратне психозе највећи део банчине златне подлоге депонован је већ у мају 1939. у Енглеској банци, којој је касије дат налог да га реекспедују Федералној резервној банци у Њујорку, у којој се већ налазила мања количина злата. О златној подлози, девизним резервама и хартијама од вредности Народне банке Краљевине Југославије, као и мерама које је она предузела по избијању Другог светског рата и у Априлском рату за њихову евакуацију (Наведено према: Драган Алексић, Привреда Србије у Другом светском рату, Београд, 2002, стр. 119). Истовремено, у Федералној банци су депоноване и хартије од вредности у износу од 37.300.000 америчких долара (Н. Живковић, Пљачка злата и културних добара у Југославији 1941–1945, Београд 1994, стр. 53).

²⁴⁷ Н. Живковић, Пљачка злата..., стр. 43–45.

²⁴⁸ У изјави Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, један чиновник Народне банке Краљевине Југославије навео је да је, првих дана по окупацији, у Банку дошао Јакоб Сонген, који је заменику директора рекао „да се управо са др И. Белином, тадашњим вицегувернером Народне банке, вратио из Босне и да им је успело да пронађу један део злата и новчаница Народне банке, што је допренио у Београд, док су један део тога Италијани запленили у Црној Гори као ратни плен.“ (АЈ, Ф-110, инв. бр. 11318).

гарске.²⁴⁹ Брзо решавање овог питања постало је нарочито актуелно зато што јој је предстојало спровођење најважнијег дела националсоцијалистичког програма – рат против СССР.

Иако се у немачким круговима сматрало да ће ратна кампања на Истоку релативно кратко трајати, немачко војно и привредно руководство предузело је у новоокупираним областима Балкана мере да обезбеди своје краткорочне стратешке и привредне циљеве: несметано експлоатисање и транспорт румунске нафте Дунавом до Немачке, експлоатисање бакра, олова и антимона из Србије, боксита из Далмације, хрома из Македоније и Грчке и хране из Војводине, Мађарске и Румуније. Услов за то било је несметано одвијање саобраћаја Дунавом и железничком пругом и путем од Београда до Солуна и преко Ниша до Софије и Цариграда.²⁵⁰

Састанак представника заинтересованих министарстава и установа Рајха, чији је предмет расправе била планирана подела Југославије на области, одржан је 18. априла 1941. године у бечком хотелу „Империјал“. Састанком је руководио посланик Министарства спољних послова у Бечу Карл Ритер, задужен за везу Министарства са Врховном командом Вермахта. Руководио економски принцип састанка био је да Немачка из Југославије након њене поделе никако не сме добијати мање сировина но што их је већ добијала.²⁵¹

Како је Италија била важнији партнер од Мађарске и Бугарске, требало је удовољити њеним територијалним захтевима, али и обезбедити сопствене привредне интересе. Имајући у виду ове разлоге, на састанку је закључено да би најсигурније решавање било да се у појединим граничним подручјима граница повуче тако да витални привредни објекти у њима остану у немачкој окупационој зони. На тај начин, трајно би се обезбедили економски интереси Немачке и избегла будућа погађања са савезницима око привредних концесија. Предложено је да се тако изврши разграничење на Косову, односно да рудник „Трепча“ и сва постројења за прераду руде припадну немачкој окупационој зони.²⁵²

²⁴⁹ По мишљењу Ј. Марјановића основни проблеми у разграничењу Немачке и њених савезника у Србији могли су бити следећи: „1. Питање Баната, у вези с мађарским и, донекле, румунским претензијама, 2. Питање граница немачке окупационе зоне у Србији и бугарске окупационе зоне, у вези с бугарским претензијама, 3. Питање Земуна и околине с источним делом Срема, чији су улазак у састав Независне Државе Хрватске немачки органи у окупираној Србији покушали више пута да омету, 4. Питање граница окупиране Србије према италијанској окупационој зони на Космету“. (Ј. Марјановић, Устанак..., стр. 19–20).

²⁵⁰ По мишљењу Ж. Аврамовског, „приликом напада на Југославију Немачка је имала пред очима економске интересе и експлоатацију југословенског рудног богатства које је у условима поморске блокаде, коју су спроводили Енглези било од велике важности за снабдевање немачке ратне индустрије неопходним сировинама. Зато је приликом излагања у сусрет захтевима својих савезника (Италије, Мађарске и Бугарске) за територијално проширење на рачун Југославије водила рачуна да најважније руднике задржи под својом контролом“. (Ж. Аврамовски, Немачко-италијанске супротности због Косовске Митровице 1941–1943, „Косово“ бр. 1/1972, стр. 358).

²⁵¹ Извештај Мајора Руделсдорфа..., Богдан Кризман, Павелић и усташе, Љубљана, 1978.

²⁵² Исти, н. д., стр. 447; М. Ристовић, Немачки, „Нови поредак“ и Југоисточна Европа 1940/45, Београд, 1991, стр. 311.

Због обима и важности проблема које је на конференцији требало решавати, на састанку је закључено да се образује поткомисија, састављена од војнопривредних стручњака, која би детаљно размотрила привредна питања. Састанак поткомисије одржан је сутрадан, 19. априла. председавао је шеф Трговинско-политичког одељења немачког Министарства спољних послова Клодијус, а присуствовали су: стручњак за привредна питања Управе за војну привреду и наоружање мајор Руделсдорф, пуковник Браумилер и државни секретари Ландфрид и Кетлер, представници Министарства финансија и Министарства привреде.²⁵³

Поткомисија је потврдила закључке са интерминистарског састанка и изнела неке нове предлоге. Указано је да рудник „Трепча“, као главни снабдевач немачке индустрије оловом у условима економске блокаде, треба да буде прикључен Србији, а да практично остане у немачким рукама. Закључено је да немачке савезнице – Италија, Мађарска и Бугарска, које су запоселе поједине делове југословенске територије, морају Немачкој гарантовати економске обавезе које је Краљевина Југославије имала према Рајху, сразмерно свом учешћу у наслеђу. Представници војске затражили су да Немачка задржи принудну управу над непријатељском имовином у Србији, у областима које је заузео Вермахт, а које су касније припале Мађарској и Бугарској. Затражено је да се у потпуности испоштују све концесије које је Југославија пре рата доделила Немачкој за експлоатацију нафте, а на подручја која су приликом поделе југословенске територије припала Мађарској. Рудници хрома у Македонији, који су припали Бугарској, такође су морали бити препуштени Немачкој на коришћење.²⁵⁴

Конференција о подели економских сфера сила Осовине на територији окупираних Југославије одржана је у Бечу, 21. и 22. априла 1941. године. Иако су се већ 18. априла окупили представници све четири осовинске чланице, преговори су вођени углавном између Немачке и Италије. Ово је био први званични самит на коме су решавана питања преуређења међусобних односа на једној територији. Наиме, од склапања осовинског споразума, Немачка и Италија су своје економске интересе у Југославији регулисале међусобним договорима. После њеног потчињавања, подела југословенске територије могла је постати подручје раздора међу савезницима.²⁵⁵

На почетку разговора, министар спољних послова Немачке Рибентроп отворено је ставио до знања свом италијанском колеги да је Немачка спремна да изађе у сусрет италијанским територијалним захтевима у Ју-

²⁵³ ВА, НАВ-Т-77, р. 1295, с. 789–791; Ж. Аврамовски, Трећи рајх и „Велика Албанија“, после капитулације Италије 1943–1944, „Радови“, Загреб, 1976.

²⁵⁴ Ф. Чулиновић, Окупаторска подела Југославије, стр. 60–61; М. Ристовић, н. д., стр. 310–311; Ж. Аврамовски, Трећи рајх и „Велика Албанија“, стр. 109–118.

²⁵⁵ О сукобу политичких и привредних интереса Немачке и Италије у Југославији видети: А. Митровић, Немачке и италијанске тежње за „новим поретком“ и Југоисточна Европа, Историјски Гласник, бр. 2/1971, стр. 46–82; Ж. Аврамовски, Немачко-италијанске супротности, због Косовске Митровице...

гославији, али уз територијало-привредне уступке на Косову. На том простору под непосредну немачку управу дошли су рудници хрома и олова код Љуботена, у Македонији, и рудник олова

„Трепча“ код Косовске Митровице.²⁵⁶ Ови би рудници постали нека врста немачког предузећа, а како су за њихово искоришћавање била потребна знатна улагања, Немачка би на том плану могла да Србији наметне повољније услове „сарадње“. Рибентроп је, на крају, закључио да ће Немци изаћи у сусрет италијанским жељама за остваривање етничких и политичких захтева, али да истовремено морају бити осигурани и немачки привредни интереси.

Преговори су извршени тако што су Италијани пристали да најважнији рудници у спорним областима остану у немачким рукама. Договорено је да, ради спровођења споразума, око разграничења буде образована специјална немачко-италијанска комисија која би одмах размотрила немачке економске интересе на подручјима Југославије која су припала Италији. Комисија је већ сутрадан обавила задатак и на географску карту Краљевине Југославије уз немачко-италијанску демаркациону линију учртала најважније фабрике и погоне које је Немачка тражила за себе.²⁵⁷ Разграничење је обављено тако што је од Косовскомитровачког, Подујевског, Вучитрнског и Новопазарског среза формирана Косовскомитровачка област, која је номинално укључила у састав Србије, али је практично било под директном немачком управом.²⁵⁸

Привредни органи српске квислиншке владе

Немачка контрола привреде у Србији употпуњена је стављањем врховне домаће управе под надзор немачких окупационих привредних установа. Министарство народне привреде изузето је из надлежности Управног штаба и потчињено генералном поверенику за привреду. Како су Немци прокламовали централистички систем управљања привредом, Министарство је организовано према узорима и формама у Рајху, а његова власт у оквиру ресорних надлежности је увећана да би могла да одговори појачаним захтевима окупатора.

²⁵⁶ О разговору са министром спољних послова Немачке о подели Југославије Галеацо Ђано је 22. априла 1941. записао у свом дневнику: „Албанске границе – упркос обавезама према бугарском краљу Фирер је желео изаћи у сусрет нашим захтевима у погледу подручја Косова. Ипак жели да задржи избочени сектор Љуботена за Бугарску а Митровицу у корист Србије јер се на тим подручјима налазе рудници који су немачко власништво (Тајни архив грофа Ђана, стр. 462).

²⁵⁷ О преговорима Рибентроп-Ђано говори се у забелешци Шмита, саветника немачког посланства у Бечу, Зборник НОР, XII-1, док. 27, стр. 72. О географској карти коју је сачинила немачко-италијанска комисија. Више о томе: Ф. Чулиновић, Окупаторска подела Југославије, стр. 453–454.

²⁵⁸ Ж. Аврамовски, Немачко-италијанске супротности због Косовске Митровице..., стр. 359.

Како је један од најважнијих задатака српског управног апарата био да домаћу привреду оспособи и укључи је у ратне напоре Рајха,²⁵⁹ прво министарство српске квислиншке владе које је отпочело са радом било је Министарство народне привреде, иако је Уредба о његовом уређењу објављена знатно касније. Објављивањем овог законског акта престали су да важе сви претходни закони који су се односили на тај орган државне управе, осим уколико поједине њихове одредбе нису изричито задржане у важности; сви прописи противни Уредби престали су да важе. Да би производну делатност у Србији прилагодили ратним потребама Рајха, Немци су извршили централизацију привредне управе како би олакшали руковођење привредом из једног центра. Систематизацијом послова привредне управе проширен је делокруг надлежности Министарства народне привреде обједињавањем два министарства из Краљевине Југославије – Министарства шума и рудника и Министарства трговине и индустрије. Све установе које су биле у надлежности ових министарстава, као и Дирекција за спољну трговину и Одељење за надзор цена бившег Министарства снабдевања и исхране, стављени су под управу Министарства народне привреде.²⁶⁰

Сажимањем појединих ресора у Српској квислиншкој влади, Министарство народне привреде је постало врховна установа и надзорна власт у свим пословима: шумарства, рударства, индустрије, занатства, трговине, банкарства, задругарства, осигурања и других привредних делатности, осим пољопривреде. Министарство је, такође, вршило надзор над радом свих предузећа, управљање и надзор над банкама, регулисање спољне трговине, надзор над спољнотрговинским установама и вођење статистике.²⁶¹

При Министарству је успостављен и Савет за стручну наставу у средњим и стручним школама у Србији. У Савет су улазили: помоћник министра народне привреде, начелници одељења и директори средњих стручних школа у Београду и по један представник Министарства просвете, Министарства грађевине, Економско-комерцијалне високе школе и привредних комора. Новина је била у томе што су овом уредбом при Министарству народне привреде основани „привредни инспекторати“ који су се старали о спровођењу привредног законодавства и вршили надзор над привредним предузећима.²⁶²

Друга установа основана при Министарству народне привреде, такође продукт националсоцијалистичког модела привреде, која је била у функцији спровођења економске политике и остваривања привредних циљева, био је Комесаријат за цене и наднице. Комесаријат је у немачкој привреди имао

²⁵⁹ Напред смо утврдили да је подређеност српске квислиншке управе потребама Немачке прокламована већ у Аћимовићевом Меморандуму генералу Ферстеру од 25. маја 1941.

²⁶⁰ Наведено према: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 155.

²⁶¹ Делокруг рада Министарства народне привреде одређен је Уредбом о уређењу Министарства народне привреде, „Службене новине“, 06. 08. 1941.

²⁶² Уредба о организацији Комесаријата за цене и наднице објављена је у „Службеним новинама“, 25. јуна 1941.

важну улогу у регулисању унутрашњег тржишта индустријских и прехранбених производа и радне снаге, са крајњим циљем да привреду задржи под контролом државе.²⁶³

Осим Комесаријата за цене и наднице, под врховни надзор Министарства народне привреде стављено је још пет установа које су имале своја законом регулисана уређења: Институт за привредна проучавања и истраживања, у чију је надлежност спадала анализа привреде, израда општег привредног плана, вођење привредне статистике, давање сугестија надлежним органима и њиховом политичко-привредном раду, издавање публикација о резултатима привредног проучавања; Управа за заштиту индустријске својине; Средишња управа за мере и драгоцене метале; Државни завод за унапређење индустрије и занатства и Комитет за нормализацију.²⁶⁴

Концентрацијом више надлежности, Министарство народне привреде постало је гломазна установа. Према извештају од 20. априла 1942. године, запошљавало је 2.142 стална и 104 хонорарна службеника. Према првобитном устројству, ова се установа делила на два дела: само Министарство са 17 одељења и подручне установе са 25 одељења. Свако одељење било је задужено за једну област привреде, одређену установу (централну, инспекторат) или административну јединицу (начелство).²⁶⁵

Домаћи управни органи – влада и поједина министарства – нису имали никаквог активног утицаја на доношење кључних одлука у области привреде. Министарство народне привреде добијало је наређења од генералног повереника за привреду или војног заповедника Србије, које је морало да спроводи у дело. Без сагласности ових окупационих установа највиша српска управна власт није могла да одлучује ни о спорним пословима у области ресорних надлежности. Централизованост и бирократизованост привредне управе била је толика да је, на пример, 1942. године Дирекција шума у Београду затражила од Министарства народне привреде да посредује код генералног повереника за привреду, с молбом да се службеници Дирекције ослободе обавезног рада.²⁶⁶ Подређеност домаћих привредних власти немачким била је изражена у области текстилне, хемијске и кожне индустрије, а још израженија у спољној трговини. Контролу увоза и извоза, према законској уредби, вршило је Министарство народне привреде преко Одбора за спољну трговину. Одлуке одбора морале су увек да се шаљу Штабу генералног повереника за привреду на сагласност. Уколико је Штаб, евентуално, мењао ту одлуку, Одбор о изме-

²⁶³ О надлежностима и функцији Комесаријата за цене и наднице у систему дириговане привреде више: Документи о политици цена и надница српске владе, „Токови“, 1/1991, Београд, 1991 (приредио: Д. Алексић, стр. 173–186).

²⁶⁴ Концентрација привредне управе у једно министарство може се видети из: Уредбе о уређењу Министарства народне привреде, „Службене новине“, 06.08.1941.

²⁶⁵ Уредба о утврђивању броја и врста службених места у Министарству народне привреде и подручним установама.

²⁶⁶ Д. Алексић, н. д., стр. 157–158.

нама није решавао исте већ их је аутоматски прихватао.²⁶⁷ Извоз је требало да се плаћа преко клиринга. Дешавало се, међутим, да се поједини артикли (руде, метали, кожа, текстил) извезу без плаћања (као реквизирана роба) или да се плаћају путем рајхскредиткасештајна, а не преко клиринга. То је онемогућавало компензацију у увозу, односно снабдевање земље увозом робе из иностранства, иако је она већ била плаћена, будући да се бонови рајхскредиткасештајна нису могли користити као законско средство плаћања увоза.²⁶⁸

Према сопственом моделу и пракси у окупираним земљама, Немци су и у Србији, оснивањем окупационих установа и потчињавањем српских управних органа, спроводили строгу централизацију привредне управе и завели потпуну контролу свих чинилаца производње. То је, практично, значило продубљивање зависности српске привреде и укључивање свих њених производних капацитета, сировинских ресурса и радне снаге у ратну привреду Трећег рајха.

Обележја економске политике и привредних прилика на италијанском окупационом подручју

У склопу широко постављених планова Италије за политичко и економско уобличавање окупираних делова Краљевине Југославије, посебно место припада њеним настојањима да оствари монополску превласт својих интереса у свим привредним токовима освојеног простора. Међутим, како смо то у овом раду то већ истакли, назив „Поход на плен“, губитак привредно најважнијих сировинских и индустријских комплекса са којима се на италијанској страни рачунало, као што су „Трепча“, рудници хрома у Македонији, босански рудници итд., уз признато право Немачкој на наставак привредних активности и на италијанском окупационом подручју, недвосмислено указује на реалну ширину италијанског економског захватања овог простора које је било сведено само на део, за немачку привреду мање интересантних и привредно другоразредних објеката.²⁶⁹ Уз то, одсуство јасних и дефинитивно утврђених граница и економска неразвијеност заузетог простора, као и оружани устанак који ће брзо прерасти у Народноослободилачки рат, биле су додатне и врло озбиљне препреке са којима ће се носиоци окупационе власти суочити при настојању да у зонама својих одговорности реализују општа начела италијанске економске политике ради успостављања жељеног модела економског система. Са

²⁶⁷ ВА, Недићева архива – к-34, рег. бр. 48/7–1. Привредна аутономија Србије (Ограничење компетенције Привредног штаба).

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ Сукоб економских интереса Немачке и Италије на територији окупиране Југославије посебно је разматрао др Слободан Д. Милошевић у својој студији о немачко-италијанским односима у Југославији 1941–1943, стр. 76–110, коју смо већ цитирали на страницама овог рада.

тим циљем биће успостављена, у релативно кратком року, путем бројних наредби и декрета, хијерархијска мрежа разних привредних органа и институција, чија ће се делатност, што због горе наведених услова што због недовољно расположивог капитала, углавном свести на немилосрдну експлоатацију и пљачку свих доступних привредних и друштвених добара. Због свега наведеног, у овом делу рада ограничили смо се на разматрање основних обележја економских мера које је спроводио (или настојао да то учини) италијански политичко-економски (окупациони) апарат, а из којих се може сагледати суштина италијанске економске политике и њених последица на окупираним и анектираним подручјима Југославије. У првим наређењима о организацији окупираних територија, које је издао фашистички врх или надлежне војне команде, цивилним комесаријатима је наложено да одмах приступе проучавању свих економских питања у зонама своје одговорности и изврше именовања опуномоћених комесара у свим друштвима, предузећима, заводима, службама и институтима од привредног значаја за Италију. Била је то једна од првих мера којом је извршена суспензија редовних управних органа и преношење њихових овлашћења на италијанске представнике, који су преузели послове контроле и руковођења привредним објектима југословенске државе док се не оформе одговарајући италијански органи и институције који ће бити спона између привреде и власти.²⁷⁰ Овим именовањима италијанске окупационе власти су де факто ставиле под секвестар привредне објекте, као и све заточене вредности и драгоцености које су припадале југословенској држави (готовина, обвезнице, поштанске и таксене марке итд.), а наредбе и прогласи који су у том смислу брзо донети требало је да буду „правна основа“ за легализацију већ учињеног, или оног што се намеравало учинити.²⁷¹ Стављањем осталих привредних предузећа и институција под контролу окупационе управе, без обзира ко је њима до тада управљао и чији је капитал у њих уложен, био је логичан наставак овог процеса који је имао за циљ коначно и потпуно присвајање целокупног привредног потенцијала на анектираним и делом окупираним територијама. С тим у вези, разумљив је напор органа политичке власти и њима садејствујућих институција да наведене територије што пре укључе и у монетарни систем фашистичке Италије, што је требало остварити увођењем нових царинских мера и извршењем валутне реформе. Стога су под контролу италијанских власти стављени сви државни и приватни новчани заводи, банке и друге институције које су се бавиле прометом новца и вредносних папира, све до одлуке о њиховој ликвидацији, када су новостворене филијале великих италијанских банака, новчаних завода и финансијских удружења преузеле њихове по-

²⁷⁰ ВА, ИА, К-88, Ф-4, док. 1 и К-740, Ф-5, док. 5.

²⁷¹ Исто, к-739, ф-1–4.

словес у свим секторима новчане привреде (платни промет, кредитирање, зајмови, осигурање итд.). Тако је Banco di Napoli имала своје филијале у Риједи, Сплиту, Книну, Дубровнику, Мостару, Тифту, Котору, Бару, Цетињу, Подгорици, Приштини, Призрену, Пећи, Дебру и Струги.²⁷² Осим банака, укинута су и сва југословенска осигуравајућа друштва и, уместо њих, створена италијанска.

Настојању италијанског капитала да ојача старе и освоји нове позиције претходила је ликвидација Народне банке Југославије, односно преузимање свих њених послова и права од стране Banco d' Italia која је, поред осталог, као емисиона и централна државна новчана установа, прогласила италијанску лиру једином важећом валутом на територијама које је анектирала или држала под својом окупацијом фашистичка Италија. Пошто је то подразумевало замену југословенског динара, посебним наређењима је одређен његов паритет у односу на италијанску лиру у сразмери 100 динара = 38 лира, односно 100 динара = 6, 08 албанских франака.²⁷³ Како су се још у току Априлског рата Италијани дочепали знатног дела златних и новчаних резерви југословенске Народне банке, као и свих количина сребра и папирних новчаница у седиштима њених филијала у која су ушле италијанске трупе, да би их потом као ратни плен и у највећој тајности пребацили у Рим, то је укупна сума југословенских динара у оптицају била знатно умањена, а самим тим и послови око њихове замене олакшани.²⁷⁴ С друге стране, део затечених и заплених средстава, посебно динара, употребљаван је у првим данима за плаћање трошкова издржавања окупационих трупа и управе, док је највећи део, углавном стране валуте, пласиран као слободни капитал за финансирање приватних пројеката како у Италији, тако и изван њених граница.

Југословенске области које су анектиране или стављене под италијанску окупациону управу биле су подвргнуте и успостављању новог система трговине са циљем да се, по угледу на начела дириговане привреде у фашистичкој корпоративној држави, остваре строга централизација и потпуна контрола над целокупним робноновчаним прометом. Ова настоја-

²⁷² Види списак италијанских банака које су имале своје филијале на подручју Југославије за време окупације (Архив Југославије 54-218-16).

²⁷³ ВА, Иа, к-740, ф-2. д-6.

²⁷⁴ О количини југословенског злата којег су се дочепали Италијани у Априлском рату постоје различити подаци. Тако, нпр. Никола Живковић наводи да се ради о 204 сандука у којима је било 9.594 кг злата у полугама, чији је власник била Народна банка Југославије (Н. Живковић, н. д., стр. 156). Међутим, у изводима књиге о ратним операцијама италијанских трупа на Балкану, чији је аутор директор музеја италијанског ратног ваздухопловства у Риму и генерал у пензији Ђузепе Песке, а које је објавила титоградска „Победа“, наводи се изјава овог генерала да су се Италијани дочепали највећег дела југословенског злата, односно око 60 тона које је у највећој тајности пребачено у трезоре Banco d'Italia у Риму. И поред тога што су Немци у септембру 1944. однели то злато, Италијанима је успело да поново добу до његовог највећег дела и да га по завршетку рата врате Југославији. Тако је, наводи овај генерал, 14.4.1945. Југославији предато 27 тона златних полука, милион фунти стерлинга, четири милиона долара и одређене количине вредносних папира, а током 1947. још 8. 303 кг злата. (Објављено у ријечком „Гласу Истре“ 19. октобар 1989).

ња била су праћена, са једне стране, читавим низом разних уредби и прописима којима су окупационе власти регулисале промет појединих роба и услуга, одређивале њихове максималне цене, начин продаје и расподеле, увеле рационалисање и контролу потрошње итд., а са друге, оснивањем бројних економских институција као саставних делова италијанског окупационог апарата управе. Тако је у саставу Гувернатората Далмације, Војног гувернатората Црне Горе и оба висока комесаријата (за љубљанску провинцију и Косово, Дебар и Стругу) постајао посебан сектор за привреду, са својим одељењима и дирекцијама, на која се наслањала читава мрежа разних нижих уреда и дирекција, трговинско-индустријских, занатских, задружних и других савеза чији је основни задатак био да руководе и врше надзор и контролу над целокупном привредом освојених територија.²⁷⁵ Осим тога, при среским начелствима или командама гарнизона биле су образоване и посебне комисије за контролу и одређивање цена за робу широке потрошње, угоститељских, занатских и других услуга, које су своје предлоге и мишљења достављале привредном сектору највишег управног органа за односну територију.²⁷⁶ Тиме су окупационе власти, и поред све веће инфлације, успеле да за своје и потребе италијанске привреде дођу до огромних количина робе по ниским ценама, што је уз већ раније наведене мере довело готово до тоталног испражњавања робних залиха на италијанском окупационом подручју. Јер, „гладно италијанско тржиште деловало је као циновски усисивач робе“, како се о томе пластично изразио немачки опуномоћени генерал у Загребу Глез Хорстенау у једном свом извештају у Берлину.²⁷⁷

Пошто је посебно акутно постало питање прехране становништва због велике оскудице животних намирница и појаве црне берзе, италијанске власти су морале да оснују и посебне одборе за исхрану становништва, а затим да уведу рационализовано снабдевање основним прехранбеним артиклима.

Склопу мера које су предузеле италијанске власти да би се бар донекле ублажило акутно питање прехране, припадају и уредбе о обавезној обради свих расположивих пољопривредних површина и извештавању о површинама засејаним пољопривредним културама. Поред осталог, уредбом је било предвиђено: ако локални или регионални органи власти установе да је део земље остао необрађен, могу га одмах одузети од власника и дати другом на коришћење.²⁷⁸

²⁷⁵ Значај овог питања за Италијане потврђују и Мусолинијеве наредбе од 29. априла и 17. маја 1941, где је првом регулисано питање царина, а другом уведена контрола увоза и извоза на територијама Краљевине Југославије које су окупирали Италијани (ВА, Иа, к-740, ф-2, д-1 и к-72, ф-1, д-2).

²⁷⁶ ВА, Иа, к-740, ф-1, д. 9.

²⁷⁷ ВА, На, НАВ-Н-Т-501, р. 264, с. 1087-93.

²⁷⁸ Уредбом је био забрањен и сваки извоз прехранбених артикала са анектираног подручја и, уједно, пољопривредницима прописана количина производа коју су могли задржати за своје потребе. Тако су, на пример, произвођачи жита могли задржати 200 кг по особи ради прехране и 160 кг за сетву по хектару, а

За подручје Косова и Метохије и западне Македоније била је уведена и посебна мера по којој су сви власници земље били дужни да локалним властима предају десети део свог целокупног годишњег прихода.²⁷⁹

Посебна пажња управне власти на анектираним територијама била је посвећена промету некретнина, нарочито земље и привредних објеката. Да у том промету не би дошло до промене власничких односа који би ишли на штету италијанских интереса, највиши носиоци регионалне власти одредили су да сваки акт о отуђењу некретнина и преносу власништва на ново лице мора претходно имати њихову сагласност, и уједно упозорили локалне власти да у случају непоштовања ове одлуке могу, поред високих новчаних казни, применити и меру конфискације имовине према прекршиоцима.

Иако је рудно богатство Југославије један дужи временски период било у жижи интересовања најутицајнијих италијанских привредника, па самим тим и фашистичког врха, због његовог значаја за оживотворење њиховог програма аутархије и „великог привредног простора“, ипак је управо на питању поделе и експлоатације сировинских налазишта дошла до пуног изражаја сва економска, политичка и војна немоћ Италије у односу на Немачку. Остварена подела, при којој су најважнији приходи сировина, посебно руда, припали Немцима, док су Италијани морали да се задовоље неким мање значајним налазиштима уз признато право Немачкој да за своје потребе може експлоатисати у „неограниченим количинама“, не само да је било одраз реалног односа снага у Осовини већ и наговештај могућег места Италије у, по немачком укусу уређеном, новом светском поретку.²⁸⁰

У познатој, хромом богатој, рударској зони у рејону Ђаковица – Ораховац – Куќс – Клос, која се простире са обе стране југословенско-албанске границе, Италијани су експлоатисали код Ђаковице окна: Дева, Летај, Бабај, Зогај, Летнис, Кепенек, Кам и Битми, а западно од Охридског језера, у ширем рејону Подградеца, окна Мамелиште, Катјелице, Пишкаш и Скроска, али су и овде били принуђени да део ископане руде уступе Немцима у замену за неке друге сировине неопходне италијанској индустрији или концесије у грчким рудницама.²⁸¹ Према расположивим подацима, процењује се да је из свих ових налазишта, за време трајања окупације, извучено око 120.000 тона хромне руде, али је услед тешкоћа у транспорту један део остао на депонијама рудника, или на железничким станицама, који су након капитулације Италије преузели Немци.²⁸²

остало су морали предати италијанским властима. Домаћинства која су производила јестиво семенско или маслиново уље могли са задржати 6 л по особи (Службени лист далматинске владе бр. 1 од 15. јула 1941, стр. 13–15).

²⁷⁹ Али Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији..., н. д., стр. 54.

²⁸⁰ Најцеловитију обраду тог питања до сада дао је Милан Ристовић у већ цитираној студији „Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41–1944/45“, стр. 309–328.

²⁸¹ Живко Аврамовски, Немачка експлоатација стратешких сировина..., н. д., стр. 293.

²⁸² Исто, стр. 77.

Поред ових, Италијани су у том делу Југославије експлоатисали и нека друга налазишта, углавном магнезитне руде. Ту спада, пре свих, рудник „Ај-валија“, али само један његов мањи део, јер су већину производње присвајали Немци, затим окна Боковићи, Чевљановићи, Голеш, Дреница и Јела у Крушици код Приштине. Према расположивим подацима, из ових налазишта је ископано око 21.505 тона руде.²⁸³

Италијани су, на основу споразума са Немцима, користили и сировине за добијање гипса у Косовом Пољу, Теплиху и Главици недалеко од Книна. Пред наведених минерала, Италијани су на свом окупационом подручју експлоатисали и налазишта угља. Угаљ се вадио и у руднику „Косово“ у Обилићу, при чему су Италијани преузимали око 30% производње за своје потребе, а остатак испоручивали Немцима за потребе „Трепча“.²⁸⁴ Поред свега, готово у свим налазиштима која су експлоатисали Италијани, стално су недостајале рударске машине и опрема, односно стручна и уопште радна снага. Такав начин организације вађења руда имао је за последицу, са једне стране, да се њихова налазишта нису експлоатисала пуним капацитетом, чему су умногоме допринеле и снаге народноослободилачког покрета, а са друге, да је прекомерном употребом без редовног ремонта и техничке контроле уништен или оштећен велики број машина и рударске опреме.²⁸⁵

Велике потребе италијанске ратне индустрије за сировинама и материјалима свих врста, у време када Италија све теже до њих долази, условиле су да италијански Генералштаб нареди да се на свим окупираним територијама што пре организује посебна служба прикупљања мимо редовних органа регионалне и локалне управе. Према овом наређењу од 11. августа 1941, требало је да све команде ратујућих армија, преко својих армијских интендатура, одмах приступе образовању посебних органа ове службе чији би основи задаци били:

„Тражење, прикупљање, обезбеђивање и транспорт свих материјала ратног плена, као и оног који би се на било који начин затекао напуштен у зони војних операција;

Реквирање, куповина или набавка сировина и материјала свих врста чије се прикупљање сматра потребним и погодним у оперативне сврхе или за ратну производњу, а у посебним случајевима и за националну италијанску привреду;

Непосредно тражење, проналажење, реквизиција или заплена свих главних индустријских, рударских и комерцијалних извора на окупираним територијама.²⁸⁶

²⁸³ Исто.

²⁸⁴ Ж. Аврамовски, Косовска Митровица и околина, н. д., стр. 257–258.

²⁸⁵ Детаљни опис штете причињене рудницима дао је Никола Живковић, н. д., стр. 73–80.

²⁸⁶ Уз наређење је достављена и брошура „Служба прикупљања“ у којој су изнети задаци, начин организовања и функционисања поменуте службе (ВА, Иа, к-72, ф-4, д-93).

Задаци и начин организовања наведене службе јасно указују да је њен основни циљ био искоришћавање свих природних и друштвених добара до којих је окупатор могао да дође, односно тотална економска пљачка анектираних и окупираних територија.

Пољопривреда и сељаштво

После војног пораза у Априлском рату и негирања југословенске државности од стране сила Осовине, део српских територија додељен је немачким савезницима: Мађарској, Италији и Бугарској. Највећи део Косова с Метохијом припојен је „Великој Албанији“, под протекторатом Италије.

Треба имати у виду да је подручје војноуправног команданта Србије обухватило територије око Косовске Митровице са Лапским, Звечанским и Вучитрнским срезом, који нису били у саставу „предкумановске“ Србије, али су 8. августа 1941. ушле у састав немачког окупационог подручја.

Окупација као резултат изгубљеног рата има негативне последице на привреду окупираних територија. Обављање привредне активности на новоосвојеном српском економском простору који је нужно настао после разбијања југословенске државе, било је тешко и сложено јер је то био један од најважнијих циљева немачке окупационе политике.

Пољопривреду Србије после окупације карактерисале су: мали сеоски посед, аграрна пренасељеност, слаба техничка опремљеност и мали производни капацитет. Сви ови фактори који онемогућују рационалну експлоатацију земљишта, капитала и рада и појачавају натурални карактер пољопривредне производње били су у Србији заступљенији него у Краљевини Југославији.²⁸⁷

Српска влада, Министарски савет, пред почетак жетве 21. јула 1942. прописао је уредбу о заштити жетве. Све одредбе односиле су се на мере безбедности и заштити усева које треба предузети против евентуалних напада устаника или саботажа. Предвиђене су и казне за неизвршавање ових мера.²⁸⁸ Истовремено, Министарски савет је донео Наредбу о ценама житарица и њихових производа за 1942/43. годину. Цена житарица је повећана у односу на претходну годину, тако да је за пшеницу предвиђено да се у јулу, августу и септембру 1942. године исплаћује 5 динара по килограму, у октобру и новембру 4,5 динара, а у децембру 4 динара по килограму.²⁸⁹ Овим мерама влада је настојала да стимулише произвођаче да жито предају благовремено.

Провизија фирми које су вршиле откуп повећана је на 12 динара за 100 килограма.

²⁸⁷ Драган Ж. Алексић, Привреда Србије у Другом светском рату 1941–1944, Докторска дисертација, Београд, 1996, стр. 273.

²⁸⁸ „Обнова“, 21. јули 1942. године.

²⁸⁹ „Службене новине“, 31. јул 1942; „Обнова“, 31. јул 1942.

Милан Недић је од сељака тражио да део вишкова своје производње, који ће бити поштено плаћен, предају српским надлежним властима: „Долази час, браћо земљорадници, да покажете да сте људи. Од ваше човечанске савести, од вашег српског осећања, од вашег родољубља зависиће да ли ће битка за српски хлеб насушни бити у потпуности добијена“. Србе је позвао на родољубље, хуманост и национална осећања. „Да продајом за новац вишка своје жетве спасите хиљаде и хиљаде живота српских“. На крају, претећим тоном је напомињао да је он одлучно решен да спасе српски народ и у тој фанатичној решености ићи ће до краја, јер га у томе неће ништа поколебати: „Исто тако као што сам смрвио црвену аждају, смрвићу и прљаву и срамну грамзивност где год се буде појавила“.²⁹⁰

Обавезни откуп свих вишкова пољопривредних производа изнад прописаних количина које су сељаци могли да задрже за сопствене потребе правно је санкционисан још у току лета 1941. године. Ова мера је наилазила од самог почетка на отпор произвођача. О том проблему Ф. Нојхаузен је извештавао: „Сељак уопште добровољно ништа не испоручује јер у првом реду мисли на своје лично обезбеђење; има доста новца и зна да за то не може више да купи потребну робу; не осећа се побуђен да олакша рад војне управе. Уколико је сељак спреман да прода своје производе, он их радо продаје по високој цени на црној берзи, него да их продаје по највишој цени фирмама овлашћеним од Централе за житарице и стоку“.²⁹¹ Откуп пољопривредних производа (житарица и меса) спадао је у надлежност српске квислиншке управе. Те послове непосредно су обављале Централа за житарице и Централа за стоку, које су биле потчињене Министарству за пољопривреду и исхрану. Рад централа помагале су фирме које су оне овластиле, пољопривредне задруге и среска начелства.

Обнављање феудалних односа у Косовској котлини у време Другог светског рата

Приликом спровођења аграрне реформе и ликвидирањем феудалног система, тадашње југословенске власти, под притиском организације „Цемијет“, која је штитила интересе ага и бегова, исплатиле су велепоседницима за сваки комад одузете земље законом утврђену надокнаду. Али, та чињеница није била сметња да се аге и бегови огласе већ почетком окупације. У мају 1941. године, размислили су се по селима и подсећали некадашње чивчије – кметове и њихове потомке да су се времена променила и да морају поштовати ново стање и уредно испуњавати феудалне обавезе.

²⁹⁰ Апел председника владе српским земљорадницима, „Српски народ“, 7. август 1942.

²⁹¹ Драган Алексић, н. д., стр. 421.

Септембра 1941. године, власти у Тирани донеле су декрет којим је део слободних сељака на Косову претворен у чивчије. Декрет је био на снази до ослобођења и обавезивао је сељаке да својим господарима, агама и беговима, беспоговорно морају давати петину свих производа.

Нешто раније, јуна 1941, декретом краљевског намесника у Тирани заведен је систем десетка – систем који се већ примењивао у Албанији сада је проширен на Косово и Метохију и Западну Македонију. И то је била мера из времена када су се ови крајеви налазили под османлијском влашћу. Десетак је, у ствари, био порез у натури, пошто су се на такав начин лакше обезбеђивале житарице и остали пољопривредни производи за потребе италијанске војске.²⁹²

Десетак су морали да дају сви пољопривредни произвођачи, власници земље и чивчије. Прикупљање десетка уступало се, путем лицитације, а закупци су могли бити само имућни појединци, пошто се морала полагати кауција. Они су на тај начин стицали и увећавали богатство јер су убирали много више него што су били обавезни да предају држави. Један купац могао је да закупи једно или више села, а лицитације су се спроводиле два пута годишње, јер се десетак, као и петина, односно четвртина, убирало два пута.

У намете је спадао и кулук. Чивчије су, осим испуњавања материјалних обавеза, на захтев бега или аге, морали да раде без икакве накнаде, пољопривредне и друге послове који су им наређивани.

Сличне мере, али без десетка, спроводиле су се на подручју Косова које се налазило под немачком окупационом управом, с тим што је процедура била унеколико другачија. Већ крајем априла 1941. године, око 120 ага и бегова из Новог Пазара упутили су петицију немачким властима, позивајући се притом и на права које је Анте Павелић дао Муслиманима у Босни. Средином маја, делегација феудалаца из Косовске Митровице и Новог Пазара отишла је у Београд, где их је, на основу препоруке крајскоманданта, примио војни заповедник за Србију, коме су предали захтев за легализовање феудалних односа.²⁹³

У Београду су се, 19. јула 1941, састали представници Савета комесара: Милан Аћимовић, комесар за унутрашње послове, Момчило Јанковић, комесар Министарства правде, и инжењер Милисав Васиљевић, комесар за привреду, са представницима Албанског народног савеза Алијем бегом Драгом и Шабаном Мустафом Гашијем. Размотрили су аграрне односе у Косовскомитровачком округу и, признајући оправданост предратне аграрне реформе са социјалног становишта, закључили да је потребно споразумно извршити ревизију затечених односа. Ревизији је требало да се подвргну Закон о уређењу аграрних односа из 1931. са изменама и допунама из 1933. године и Закон о насељавању јужних крајева са свим каснијим изменама и допунама. На истом састанку по-

²⁹² Али Хадри, н. д., стр. 112.

²⁹³ Мирко Ђуковић, Санџак, Београд, 1964, стр. 78–79.

стигнут је договор да се, већ од лета 1941. године, агама и беговима (читлук-сахабијама) у округу Косовска Митровица признаје четврти део чистих приноса у жетви и плодовима са некада одузетих имања. Овим актом су у селима измењени постојећи производни односи на штету претежно сиромашних, углавном српских сељака, а у корист давно развлашћених феудалаца.²⁹⁴

О феудалним односима представници српске владе и Албанског народног савеза расправљали су и наредних година. На састанку у Врњачкој Бањи, у пролеће 1942. године, одлучено је да се четвртина убира са свих поседа са којих се убирала до 1912. године. Године 1944. саопштено је да ће се обавезе и даље убирати, али треба водити рачуна како се поступа са људима од којих се одузима четвртина.

Тешко је одговорити ко је био у неповољнијем положају: да ли сељаци у италијанској или немачкој окупационој зони? Док је на италијанском подручју сељак давао петину и десетину, што је чинило укупно 30 одсто, у немачком делу давања су износила 25 одсто, али је зато порез наплаћиван у готовом новцу, а да би дошао до новца сељак је морао продавати своје производе. Међутим, аге и бегови у италијанском делу нису се придржавали прописа, позивајући се на обавезе и праксу у Косовскомитровачком округу. Они су своје чивчије присиљавали и они су им, уместо петине, морали давати четвртину.

У вези с положајем сељака битно је указати и на још неке чињенице. У италијанском делу, односно „Великој Албанији“, није било реквизиција, већ се спроводио слободни откуп житарица и осталих пољопривредних производа преко специјализованог предузећа са италијанским капиталом. У немачкој зони, односно округу Косовска Митровица, откуп је био принудан али су се истовремено спроводиле и реквизиције, при чему се није презало ни од ригорозних мера. Како се види из докумената, у 1943. години на подручју округа морало је да се откупи 2.000.000 кг кукуруза и 1.330.000 кг пшенице. Према телеграму Округног начелства Министарству унутрашњих послова, види се да је до 14. септембра откупљено пшенице 456.031 кг, јечма 275.363 кг, ражи 17.427 кг и овса 498.293 килограма.²⁹⁵

Ако се зна да је, на исти начин, принудним путем откупљивана стока, затим да су мимо тога поједине војне јединице самостално спроводиле реквизиције и да је на терет сељака у пограничном крају, у општинама Ибарска Слатина и Лепосавић, падала и исхрана дела људства четничког 2. косовског корпуса, онда није тешко закључити колико је био тежак положај сеоског становништва. Ово утолико више што су сељаци морали да одлазе на рад у руднике или да испуњавају друге захтеве окупатора и његових сарадника. Један од таквих захтева била је и сеча коњских репова и грива. Ко се одупирао овој наредби, привођен је у фелдјандармерију.

²⁹⁴ ВА, Нда, к-1, ф-10, д-2/1.

²⁹⁵ Исто, к-1, ф-18, д-2/1.

Четвртина, петина, као и десетина, прикупљали су се два пута годишње. Прво су убирани рани пољопривредни производи: пшеница, јечам, раж, овас и поврће које доспева пре августа, а други пут у јесен: кукуруз, кромпир, гржђе, воће, пасуљ и остало. Аге и бегови узимали су и стоку и сточне производе. Иако су били муслиманске вероисповести, узимали су и свиње, а пошто из верских разлога нису јели свињско месо, поклањали су их Немцима. Најважније је било да се што више производа отме од српских сељака.²⁹⁶

На основу свега може се закључити да је наметање феудалних обавеза био посебан вид плачке и притиска на српско сеоско становништво, коме локалне власти нису пружале ни најелементарнију правну заштиту. Ово тим пре што је убирање феудалних намета било праћено злостављањима и понижавањима која су вређала људско достојанство.

Осим тога, обрада земље одвијала се под изузетно тешким условима. Људи су остали без алата и радне стоке. Са страхом су одлазили на њиве, па су многе парцеле и имања остајала необрађена. Било је међу агама и веома дрских, осилених људи испуњених мржњом према Србима.

Мухамед Шабан Емин-паша, индустријалац из Скопља, од пре рата италијански шпијун, одмах након капитулације дошао је на Косово и Метохију. У Грачаничком срезу ограничио је око 500 ха најплодније земље и једноставно саопштио власницима да му морају давати четвртину свих приноса. Иако је агама и беговима законом било регулисано право на убирање петине, Емин-паша је применом силе одузимао људима четвртину. Остваривао је огромне приходе, мада је и до тада био изузетно богат. Његова похлепа изражавала се у беспримерном терорисању Срба и упорности да се обавезе према њему испуњавају по сваку цену.

У Грачаничком срезу скоро сва староседелачка села била су у власти ага и бегова. Осим Емин-паше, појавиле су се и многе аге и бегови, тако да је настала права грабеж. Међу чувене спадали су Ђемајиљ-бег, који је држао седам села у Грачаничком и још неколико у Вучитрнском срезу. Иљаз Агуши имао је поседе у Лапљем селу, Угљару и око Липљана; Ђамшит-бег у Глоговцу и Преоцу; затим су били познати: Фаут-паша, Петлић-бег, Халим-бег, Рушит-бег и породице Џинићи у Карадагу. Било је и таквих који никада нису били феудалци, али су искористили окупацију и сами себе прогласили агама или беговима. У село Мазгит дошао је неки Зумбер, из околине Подујева, заузео више српских имања а затим то исто урадио у Вучитрнском срезу. Када би дошло време да се предаје четвртина, улице у којима су становали феудалци биле су закрчене запрегама натовареним сноповима, кромпиром, сеном, па и сламом, јер су аге и бегови узимали све. Пред кућама неких од њих морало се дуго чекати на ред како би им се предала четвртина.²⁹⁷

²⁹⁶ Нови Пазар и околина, Београд, 1963, стр. 316; Обележја, 3, Приштина, 1975, стр. 66, Станко Прица, Улога Косовске оперативне зоне у борби против фашистичког окупатора 1943–1944.

²⁹⁷ Наведено према: Бранислав Божовић, Милорад Вавић, Сурова времена на Косову и Метохији – квислинзи и колаборација у Другом светском рату, Београд, 1991, стр. 78.

Већина сељака давала је четвртину без отпора. Појединци су је носили агама у град и када им је нису тражили, настојећи да их тако одобровоље и од њих добију какву-такву заштиту. И међу агама и беговима било је разлике. Неки су били крајње упорни и немилосрдни, настојећи да од чивчија извуку и више од онога што им је припадало. Такви су, на пример, били у Ибарском Колашину Идриз Реца из Жабара и Махмут Јусуф из Чабре. Они су лично долазили по „свој део“ и притисак на чивчије вршили су, чак, и у данима пред ослобођење. Било је појединаца који су се изјашњавали за феудалне обавезе, али су се правдали да то не чине по својој вољи, већ по наређењу окупатора и да не смеју да одступају. Ова врста ага и бегова није вршила притисак, већ се придржавала гесла „дај што даш“ или „колико имаш и колико хоћеш“. Тако је поступао Јусуф Хајдари из Чабре код Косовске Митровице. Мали број ага није се уопште јављао некадашњим чивчијама. Они нису тражили четвртину, па је нису ни добијали.²⁹⁸

Сваки долазак аге или бега у село морао је протицати по нарочитом ритуалу који је важио за време турске владавине. Преко једних од чивчија најављивали су свој долазак. Најава је значила да их је требало гостити. Остајали су по неколико дана и увек су имали наоружану пратњу, обично вулнетаре, али и жандарме. Морале су им се месити пите, пећи јагањци и кокошке, спремати кисело млеко, нудити бели мрс и друге ђаконије, односно, испуњавати свака жеља. Док би аге са својом свитом обедовале, домаћини су морали да их дворе. Када би се машили дуванкесе и почињали да савијају цигарету, морали су са огњишта машицама да донесу жар и држећи једну руку на грудима припаљивали би им цигарету. Аге, чији је долазак у села представљао још један намет на осиромашене српске сељаке, понашале су се као да чине част домаћинима у чијим су се кућама безобзирно гостили и коначили. Из тих разлога и домаћини су морали да се претварају како су радосни и задовољни што су одабрали баш њихов дом за боравак.

Завођење феудалних обавеза био је још један у низу незаконитих поступака, како италијанског, тако и немачког окупатора. Међународно право обавезује окупаторе да не смеју мењати затечени правни поредак и да морају гарантовати неповредивост приватне имовине. Чак и у случајевима реквизиције обавезни су да плаћају надокнаду. У случајевима убирања четвртине или петине, међународно право је прекршено пошто је окупациона управа толерисала и била сагласна са изменом власничких односа на великом подручју, а на штету једног окупираног народа.²⁹⁹

Квислинзи су створили правни основ за убирање четвртине и петине, али с подршком окупатора који је на тај начин придобијао не малоброј-

²⁹⁸ Развигор Јакшић, Народноослободилачка борба у Ибарском Колашину, Приштина, 1976, стр. 58–60.

²⁹⁹ Историјски записи, 2, Титоград, 1980, стр. 145, Радослав Распоповић, Анексија као осуђена међународна правна институција са посебним освртом на анексију црногорских територија у Другом светском рату и Правни лексикон, Београд, 1964, стр. 575.

ни слој феудалаца. Они су узвраћали не само моралном подршком, већ и свестраним ангажовањем приликом мобилизације људства за квислиншке оружане формације и њиховог упућивања у борбу против Народноослободилачке војске Југославије. Њихов удео био је особито значајан приликом мобилисања Шиптара у СС јединице. На тај начин, преко леђа српских сељака, спајали су се интереси окупатора и њихових сарадника.

Неопходно је указати на још једну чињеницу. У резолуцији новембарског саветовања Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, 1943. године, у делу који је посвећен облицима економске борбе, сељаци су позвани да се одупиру давању десетине. Међутим, о феудалним обавезама – четвртини и петини – у том документу нема ни речи.³⁰⁰

После ослобођења земље није изграђен никакав правни основ који би омогућио опљачканим сељацима да се обештете и надокнаде бар део отете имовине. Напротив, одузимање четвртине и петине није имало апсолутно никакав третман и отимачина је прошла као да се није десила. Ниједан ага и бег на Косову и Метохији није позван на одговорност што се, уз помоћ окупатора, принудом и терором користио привилегијама и пљачкао и злостављао припаднике српског и црногорског народа.

Политичко раслојавање сељаштва у Србији 1941. године

Процесу диференцијације и пауперизације сељаштва велики допринос су давали и државни намети, зеленашки дугови са великим каматама, разни посредници који су куповали сељакове производе, трговци итд. Највећи узрок сељаковог пропадања био је то што је био приморан да у бесцење продаје своје производе, стоку и, на крају, део свога поседа, који се тиме драстично умањивао. На уситњавање поседа утицао је и пораст породица које су се делиле. Због тога је уситњавана и умањивана и производња, док се број домаћинстава и њихових чланова повећавао брзином каква се ретко сретала у Европи тога времена.³⁰¹ Распадање старих патријархалних односа доводиле је до промене живота и психологије сељаштва. Због тога су односи на србијанском селу, пред устанак, били разнолики и сложени.³⁰² Сеоско становништво, које је већином чинило сиромашно и средње сељаштво, уз велики проценат неписмених,³⁰³ у предратном периоду било је захваћено и оштрим политичким борбама грађанских странака и страначким поделама. Углавном монархистички

³⁰⁰ Зборник, том I, књ. 19, док. 60.

³⁰¹ Максим Ђорановић, Наш сељачки посед и техника раслојавања и осиромашења села, Београд, 1953, стр. 54.

³⁰² Сретен Вукосављевић, Писма са села, Београд, 1962, стр. 24, 65, 69.

³⁰³ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. 1, Сарајево, 1937, стр. 6.

расположено, економски зависно од богатијих слојева, неписмено и заостало, оптерећено верским и другим предрасудама, било га је лако обрадити. У томе су поједине грађанске странке имале великог успеха, као Демократска странка, Радикална странка, Савез земљорадника, Југословенска радикална заједница и др.

Окупацијом земље, априла 1941. године, владајући кругови, уместо да организују борбу, ставили су се у службу окупатора, уверавајући народне масе да је лудост супротстављати се бројним и добро наоружаним окупаторским снагама, већ да треба чекати повољније време, да савезници сло-ме силе Осовине. Уз њих су стала и руководства забрањених политичких грађанских странака, са неким изузецима, као и Љотићев „Збор“ и други покрети. Са дугом и славном родољубивом традицијом, српски народ није прихватио политику покоравана и ропске послушности које су му нудили комесарска влада Милана Аћимовића, а потом и влада Милана Недића, који је себе прогласио „спациоцем српског народа“.

Тежње српског народа за ослобођењем од ропства активно је подупирала КПЈ, која је, иако бројно мала, вршила снажну пропаганду и организовала борбу по сваку цену против окупатора, позивајући све родољубе да јој се прикључе. На истој линији у прво време устанка нашли су се и четнички покрети Косте Миловановића Пећанца и покрет пуковника Југословенске војске Драже Михаиловића, који се у то време стварао на Равној гори, окупљајући војнике, подофицире и официре разбијене југословенске војске. Њима су се прикључивали и патриотски расположени и монархистички опредељени сељаци из свих друштвених слојева.³⁰⁴

Комунистичко руководство је од самога почетка устанка настојало да привуче све који желе да се боре за слободу, без обзира на социјални положај, националну, верску или политичку припадност. У првој фази устанка сељаштво се споро и нерадо опредељивало за партизанске одреде, па их је стога веома мало било у њиховим редовима. Основну борачку масу првих партизанских одреда у Србији углавном је чинила омладина, у првом реду ђаци, студенти, затим радници, интелектуалци и друге професије, чланови КПЈ и СКОЈ-а, или пак њихови симпатизери, рођаци и блиски пријатељи.

На слабо опредељење сељака за партизане у почетној фази устанка велики утицај су имали терор и одмазда окупатора, као и снажна антикомунистичка пропаганда владајућих кругова Србије – да су партизани комунисти, да су против бога, цркве, краља, монархије, породице, брака, да земљу претварају у комуне као у Совјетском Савезу, узимају децу од родитеља, да се брат жени сестром и многе друге бесмислице. Организација партизанских јединица била је чврста, трајна и никада није била везана за једно село, односно за

³⁰⁴ Жарко Јовановић, Политичко раслојавање сељаштва у Србији 1941. године, Историја 20. века, бр. 1, 2011, стр. 100.

ужу територију, што већини сељака није одговарало, па су се теже одлучивали да ступају у такве војне формације.³⁰⁵

У време покушаја заједничке борбе партизана и четника против окупатора, опредељење сељака Србије за једну или другу страну било је добровољно. На посебним или заједничким зборовима сељацима је давана могућност да се слободно опредељују за једне или друге.

Насупрот традиционалних, сродничких и родбинских односа, као и економских и социјалних мотива, деловали су и други, најчешће међусобни сукоби који су одводили читаве породице на супротне стране. На то су утицале понекад и ситне препирке око утрина, путева, стоке, па чак и баналне ситнице.

Опредељењу сељаштва за партизански покрет допринело је и ширење устанка и успех партизанских акција, паљење општинских архива, растурање општинских управа, растурање жандармеријских станица, уништавање мобилизацијских спискова, пореских задужења, вршидбених књига и др., стварање слободних територија, успостављање народне власти, оснивање НОО, организовање привредног, друштвеног и културног живота на тим територијама итд.³⁰⁶ Јачина четничког покрета у појединим местима такође је значајно утицала на опредељење сељака за НОП. Где је утицај четника био јачи, опредељивање сељака за НОП било је слабије и обрнуто. Међутим, било је села у којима су се сељаци опредељивали за партизанае и поред тога што је у њима утицај четника био јак. Дакле, ту није било чврстог правила. На опредељење сељака утицала је и јачина окупаторског и квислиншког терора. Партизанима су се прикључивали и сељаци који су побегли испред усташког ножа из Хрватске, са Косова и Метохије, Босне и Херцеговине.³⁰⁷

Све масовније опредељење омладине за НОП давало је снажан замах развоју НОП-а у Србији. Тај значај није схватио, по свом личном признању, ни Дража Михаиловић, јер су омладинци, у великом броју студенти и ђаци, из угледних и богатијих породица, повукли и своје родитеље, рођаке и пријатеље, не само у градовима, већ и по селима. Дража Михаиловић отворено је признао да су, на пример, угледни и имућнији сељаци око Рудника, чији су синови ступили у партизанае, везивали уз себе десетине села која су остала глува на четничке позиве. Сељаци тих села успешно су крили партизанае и комунисте.³⁰⁸

У једном броју села Краљевачког округа, четници Драже Михаиловића су остваривали значајан утицај, посебно у Студеничком срезу, и то у планинским селима и оним ближе Косову и Метохији где је било доста избеглица са тог подручја. У Косовском четничком корпусу било је доста мобилисаних сељака

³⁰⁵ Исто, стр. 101.

³⁰⁶ Жарко Јовановић, *Сељаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд, 1995, стр. 102–103.

³⁰⁷ Дражина исповест мајору ОЗН-е, „Новости“, 6. августа 28. јула 1991; Жарко Јовановић, н. д., стр. 105.

³⁰⁸ Дражина исповест мајору ОЗН-е, фељтон, „Новости“, 6. августа 1991.

из локалне средине у припремном, „стајаћем стању“. Мобилисани сељаци су обрађивали земљу код својих кућа, а у случају потребе ступали у борбу против вулнетарских шиптарских снага. Прилив сељака у четничке јединице на том подручју повећао се крајем 1943. и почетком 1944, због појачаног терора Шиптара на Косову и Метохији и све учесталијег бежања српских сељака ван границе у област Студеничког среза. У четнике су ступали, поред сиромашних и средњих сељака, у све већем броју и богатији сељаци.³⁰⁹ Из планинских села Голије, Рогозне и Копаоника у четнике су ступали углавном сиромашнији сељаци, који су пре рата одлазили у жандарме.³¹⁰

Да би омасовили покрет на овом подручју, четници Драже Михаиловића су обилато користили савезничку помоћ и савезничке војне мисије. По наређењу Горског штаба 110, четници су са савезничким официрима обилазили села држећи конференције и зборове. Савезнички официри, који су знали српски језик, држали су и говоре, док су говори других преводјени. Захваљујући таквој пропаганди, четнички покрет Драже Михаиловића се интензивно ширио у Горњој Јабланици, Округлици, Пољаници, Поморављу, Косаници и на Косову.³¹¹ Опредељењу сељака за НОП доприносили су и други фактори: утицај грађанских странака, односно њихових првака у појединим областима или селима, затим мобилизације свих обвезника, које су у почетку устанка заједно вршили партизани и четници у време њихове сарадње, када се знатан број сељака определио за партизане али и за четнике.

Партизански одреди су у почетној фази устанка били малобројни, по неколико десетина бораца, претежно студената, ђака, радника и интелектуалаца, а веома мало сељака, углавном чланова КПЈ, СКОЈ-а и симпатизера. Међутим, развој устанка и успеси партизанских јединица у свим деловима Србије веома су брзо довели до масовног ступања сељака у партизанске редове. Убрзо су у многим одредима преовладали борци са села. И у командни кадар партизанских чета, као и штабова одреда, почињу се укључивати најспособнији и најхрабрији сељаци, које су одликовали људски и политички квалитети. Многи сељаци су ступили и у сеоске месне десетине, или сеоске борбене групе које су у појединим крајевима Србије бројале и по неколико десетина бораца. Породице бораца, као и све патриоте, били су активни помагачи НОП-а из свих социјалних слојева сељаштва, од најсиромашнијих до најбогатијих. Опредељивање сељаштва за антифашистичку борбу, у јесен 1941. године, било је тако масовно да је у појединим крајевима Србије, нпр. у Лесковачком округу, износило 80% и више.³¹² Захваљујући томе, устанак у Србији је, посебно у западној, добио

³⁰⁹ Зборник НОР-а, том I, књ. 21, стр. 503; ВА, Ча, к-1, ф-5, док-1.

³¹⁰ Бранко Бошковић, н. д., стр. 173, 200–201.

³¹¹ Живојин Стојковић, Четници у лесковачком крају 1941–1944, Лесковац, 1993, стр. 82.

³¹² Жарко Јовановић, Политичко раслојавање сељаштва у Србији 1941. године, Историја 20. века бр. 1, 2011, стр. 103.

огромне размере, што је омогућило стварање велике слободне територије познате као Ужичка република.

Не само да је чинило основну борачку масу партизанских јединица у устанку 1941. године и касније, сељаштво Србије је било и база за пружање свеукупне помоћи борби против окупатора и њихових сарадника. У почетку устанка, помоћ је била неорганизована и спонтана. Касније, на иницијативу КПЈ, партизанске јединице су у ослобођеним селима основале НОО као органе нове народне власти уместо растурених општинских власти, које су се под владом Милана Недића ставиле у службу окупатора. Изабрани на јавним зборовима од стране некомпромитованих родољуба по селима, присталица НОП-а, без обзира на њихову верску, националну и политичку припадност, НОО (од 7 до 15 чланова и више) су имали компетенције извршне, судске и борбене власти, а истовремено били и саставни део борачких јединица. На своме подручју организовали су политичку власт, обнављали привредни, друштвени и културни живот, помагали породицама партизана и сиромашних сељака, збрињавали децу без родитеља и жртве терора итд. У јесен 1941. године, у бројним селима на ослобођеним територијама у западној Србији, Шумадији и осталим деловима Србије успешно је функционисала читава мрежа НОО, као снажна полуга за успешно вођење ослободилачке борбе.

Насупрот НОП-у, велики број сељака у Србији из свих социјалних слојева, у различитим процентима, од самог почетка устанка нашао се и у четничким одредима и квислиншким формацијама. Мањи број је приступио добровољно, из имућнијих слојева, а огромна већина највише присилним мобилизацијама.

Комесарска влада Милана Аћимовића, а од 31. августа 1941. и влада генерала Милана Недића, стављајући се у службу окупатора, настојале су да у борбу против НОП-а увуку што шире масе. Коришћена је интензивна пропаганда преко листова „Ново време“, „Обнова“, „Понедељник“, путем радија, предавања, зборава и разговора са угледнијим сељацима из појединих области Србије. Нису изостајале ни наредбе о предавању оружја, присиљавајући одбегле у шуме „да се врате кућама, као ни расписивање награде за одбеглим „комунистичким бандитима“.³¹³ У својој пропаганди, Недић је за тежак положај народа, посебно сељака окривљавао комунисте, истичући да му је немачка окупација донела добробит. Сељацима који су пришли НОП-у говорио је 12. октобра: „Зашто се борите и за чији рачун? ... Устај, брани своја огњишта од комунистичких плачкаша, разбојника и одметника...“³¹⁴

Четничка организација Косте Пећанца, настала на југу Србије, базирајући се на традиционалном родољубљу српског народа и предратној традицији

³¹³ „Обнова“, бр. 39, 19. август 1941; „Ново време“, 115, 15. септембар 1941.

³¹⁴ „Понедељак“, бр. 11, 13. октобар 1941.

четничког покрета, чији је он био идеолог, као и тобожњој одбрани српства од „Арнаута“, поред богатијих, придобила је и добар део сиромашних сељака који су, ступањем у четничке редове, обезбеђивали опстанак своје породице. Уз пароле, као што су „Живео Совјетски Савез“, Коста Пећанац је убеђивао сељачке масе да је уз ову земљу и треба да су и они уз њега.³¹⁵ Са друге стране, Пећанац је претио да ће сваки напад на припаднике окупатора бити кажњен смрћу.³¹⁶

Четнички покрет Драже Михаиловића, настао на Равној гори, поред официра, подофицира бивше Југословенске војске и грађанских политичара, врбовао је све категорије сеоског становништва. Одзив је био задовољавајући, тако да су убрзо формирани бројни четнички одреди. Међутим, сељачке масе су, по Дражином признању, у четничким редовима довеле до стихије која је надвладала сва настојања руководства да створи дисциплиновану и организовану војску. Активни официри, стуб четничке организације, потпуно су подбацили. Сваки од њих је сматрао да треба да буде независан. И подофицири и жандарми су се искварили. Основна сељачка маса била је сувише безоблична да би командовање могло да буде успешно. Док су се партизанске јединице, по потреби, могле пребацивати са једног терена на други, то није био случај са четничким. При пребацивању корпуса од 1.000 људи на одређено место, једва је стизало до 200 људи. „Чим сељак крене од куће“, истиче Дража, „губи од својих борацких квалитета. Док је у својој околини и Боже помози“. Према оцени Драже Михаиловића, Тито у Србији није имао већину сељака уз себе, „који никада не могу прихватити марксистичка начела и комунистички систем“.³¹⁷

У многим селима Краљевачког среза утицај четника био је изузетно јак, посебно у граничним крајевима према Косову и Метохији, као и у још неким, где је четничка пропаганда била изузетно успешна, док је у неким другима био много слабији.³¹⁸

У селима копаоничког краја четнички командант Кесеровић успео је да мобилише око 3.000 сељака, који су осећали велики страх од Бугара. Пошто Немци нису на четнике гледали са симпатијама, ови су успевали да се сељацима представе као борци против окупатора. Кад су увидели превару, многи сељаци су их напустили, па је Кесеровић морао уз батињање да спроводи нове мобилизације.³¹⁹

Утицај Косте Пећанца био је доста јак у селима Лесковачког округа. Само у Косаничком срезу до краја 1941. године формирао је десет четничких одреда. Према неким подацима, до јесени 1941. године на простру између планине Кукавице, Јастрепца, Бабицке горе и Косова формирано је преко 30 четничких

³¹⁵ Живојин Николић Брка, 22. дивизија, Београд, 1974, стр. 58.

³¹⁶ Србија у рату и револуцији, Београд, 1978, стр. 74.

³¹⁷ Дражина исповест мајору ОЗН-е, „Новости“, 28. јули 1991.

³¹⁸ Др Жарко Јовановић, н. д., стр. 106.

³¹⁹ Зборник НОР-а, I, књ. 1, стр. 123–124.

одреда. Четнички одред у Лебану бројао је око 200 људи, у Реткоцеру и Тулару око 150–200. Било је доста мањих одреда од по десетак људи.³²⁰

У периоду када четници почињу све отвореније да се дистанцирају од борбе и отворено сарађују са окупаторима, процес приступања сељака у њихове јединице био је обрнут. У њима су се сељаци све више осипали, због чега су четници прибегавали мобилизацијама, најчешће присилним, под изговором да су сви војни обвезници који су положили заклетву краљу краљева војска у отаџбини. Тако мобилисани сељаци нису били сигурна војска и првом приликом су дезертирали, враћали се кућама или одлазили у партизане. Било је присилне мобилизације и на страни партизана, када су се многи присилно мобилисани сељаци вратили кућама или придружили четницима.

³²⁰ Никола Илић, Рад КПЈ на политичком разобличавању и разбијању четничког покрета у лесковачком и топличком крају 1941. године, „Лесковачки зборник“, XVI, Лесковац, 1976, стр. 127, 285–286.

IX

КУЛТУРНЕ И ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У КОСОВСКОЈ КОТЛИНИ

Систематско утемељење једне нове идеологије у свест становништва окупираних и анектираних територија и спровођење тзв. свеобухватне културне револуције коју је требало извршити преко културно-образовних институција био је, по схватању фашистичког врха, један од битних фактора за успешно успостављање и функционисање италијанског „новог поретка“ који би се градио по угледу на тоталитарни систем фашистичке државе. Уосталом, „велика битка раздобља, битка између слободе човека и владања човеком, вођена је и преко уметности и поводом уметности“ због настојања фашизма да и култура, у најширем смислу те речи (просвета, књижевност, уметност, друштвене науке) буде само „средство учвршћења ауторитативне власти, а истовремено и израз оствареног тоталитарног поретка“.³²¹ Разлоге овог настојања је веома сликовито објаснио и сам Дуче изјавом: „Демократија је народном животу одузела 'стил': то јест линију понашања, боје, моћи сликовитог, неочекиваног, мистичног; укратко све оно што је важно за душу маса. Ми свирамо на свим странама лире: од силе до религије, од уметности до политике“.³²² Музиком са струна фашистичке лире требало је „цивилизovati“ и становништво окупираних и анектираних територија, односно у души појединаца, као и читавих народа, није требало оставити простора за било какво слободно опредељење.

Пре него што је фашистичка Италија могла приступити замишљеном духовном, моралном и интелектуалном моделирању народа на окупираним територијама, ради њиховог претварања у романизиране поданике

³²¹ Наведено према А. Митровић, Време нетрпељивих (Политичка историја великих држава Европе 1919–1939), Београд, 1974, стр. 455.

³²² Нолте Ернст, Фашизам у својој епохи, Београд, 1990, стр. 269.

Империје, као свом крајњем циљу, требало је прво ослабити отпорну моћ њихове духовне и националне свести и зауставити све процесе њиховог природног међусобног зближавања. Стога, претходницу њеног културног продора чини врло интензивна пропаганда у којој на једној страни, доминирају пароле о њеној ослободилачкој и пријатељској мисији, заштитничкој и добротворној окупацији, исправљању историјских неправди и њој као колевци европске и светске цивилизације, заштитници права и народа, добронамерној градитељки, итд., а на другој, све оне уперене против југословенске идеје и југословенске државне заједнице, чији је основни смисао био да сузе националну свест појединих народа у локалне оквире, пренагласе њихове међусобне разлике, пробуде зависне атавизме крви и тла, развију у сваком од њих параноично осећање угрожености од стране другог народа, једном речју, убију сваку мисао о могућем заједничком животу.³²³

Руководећи орган који је креирао, усмеравао и финансирао читаву активност било је Министарство за народну културу Италије, уз подршку и активно учешће Института за фашистичку културу као најмасовније културне установе фашизма која је око себе окупљала око 100.000 италијанских интелектуалаца. Основни носиоци овог рада били су, у почетку, пропагандна одељења и органи оперативних и окупационих јединица, да би им се врло брзо у томе прикључили и цивилни уреди за пропаганду, као саставни део цивилних органа окупационе власти, као и разни агитатори из појединих националних средина.

С обзиром на значај и утицај штампе и публицистике, као јавне речи, окупациона власт је одмах завела цензуру новина и свих штампаних издања у окупираним областима, као и издања која долазе до њих. Веома брзо је цео овај простор био покривен фашистичком штампом која се допремала из Италије, а затим и оном која је штампана двојезично у свакој од покрајина и служила режиму за остваривање планираног „препорода маса“, и стварање „нових духовних вредности“, преношење наређења, упозорења и обавештења. Поред водећег фашистичког листа „Il Popolo d'Italia“, који је штампан у Милану и дистрибуиран у све окупиране крајеве, као и од самог почетка окупације присутних новина италијанске 2. армије, своје новине упућују у ове крајеве и друге италијанске редакције као што су: „Giornale d'Italia“, „Tribuna“, „Tomorri“, „Albania“, „Koha“, „Hilli Dritesi“, који се штампају у Италији и Албанији и дистрибуирају у Високом комесаријату за Косово, Дебар и Сругу.³²⁴

Пропаганда, чији је главни носилац у Италији била штампа, била је вештина да се стварност изједначи са митом, или да се замени митом, па је

³²³ Стругар Владо, Завођење италијанске окупације у југословенским областима (1941–1942). Гласник друштва за науку и уметност Црне Горе, II, Титоград, 1975, стр. 49 и даље.

³²⁴ За обједињени приказ италијанске и колаборационистичке штампе коришћени су и радови историчара који су се бавили обрадом италијанске окупације, као што су В. Стругар, Ф. Чулиновић, Б. Кризман, А. Хадри, Ђ. Борозан и други, које смо навели у прегледу коришћене литературе.

производња митова постала најбитнија вештина владања. „Лажи понекад могу бити корисније од истине“, била је честа Мусолинијева изрека коју је упућивао најужем кругу својих сарадника.³²⁵ Уосталом, у италијанској стварности, у којој се све сводило на догматска окивања помешана са негованем испразне сјајне форме погодне за пропагандне сврхе, обмана и лаж биле су у сржи фашизма и представљале су његове битне одреднице. Захваљујући томе, Мусолини је, уз помоћ бројних квазиинтелектуалаца и новинара, изградио псеудопортрет Вође, који је приказиван као човек обдарен големом мудрошћу, личном привлачношћу и дубоким човекољубљем, бескрајне снаге и енергије, коме се диве и од кога се боје у Европи. Одржавајући и даље развијајући створени мит, италијанска штампа приказује Дучеа фашизма готово као правог бога коме се морају жртвовати све личне, колективне и националне слободе, а он ће заузврат променити природу Италијана, учинити их моћним и непобедивим, а остале народе који прихвате његово окриље обасјати „светлошћу из Рима“.³²⁶

За творце и носиоце италијанске пропаганде једно од светих правила било је да „све што се у Италији догађа долази од Вође и носи његов својеврсни печат“. Стога је штампа која је долазила из Италије највише писала о Мусолинију који, свакодневно, као највиши и најревноснији службеник своје земље, обавља изузетно велики број радних задатака. У складу са тим, готово свакодневно се објављују цитати његових мисли и говора, изречени у различитим приликама и пригодама.

С обзиром на фашистичке планове о улози и положају „нове“ и, дакако, „Велике Албаније“, као државе протекторатског типа у саставу „Мусолинијевог римског царства“, нешто већу самосталност имали су уредници и редакције албанске профашистичке штампе. Мада се и за њу може рећи да је била у позицији простог преписивача и преносиоца идеја и ставова италијанске штампе и публицистике, њене аутономности и „креативну“ посебност чине написи интонирани тако да распаљују великоалбански национализам и романтизам и шире расну мржњу према Словенима и Грцима настојећи да, на тим основама, остваре етничку индоктринацију свих Албанаца, посебно оних из „новоослобођених крајева“ (Космет и Западна Македонија). Постављајући и развијајући тезу да је етничка присутност неалбанског становништва на Косову и Метохији и у Западној Македонији основни узрок немогућности остваривања великоалбанског програма „етничког“ и „територијалног“ обликовања „нове“ Албаније, редакције ових

³²⁵ Mach Smith Denis, Мусолинијево римско царство, Загреб, 1980, стр. 21.

³²⁶ Колики је значај Фашистичка партија Италије придавала пропаганди, сведочи и податак да су, у појединим периодима, готово половину чланова Великог фашистичког већа чинили новинари. По Мусолинијевим речима, управо су новинари у руководећим телима Фашистичке странке били најбољи фашисти и њему најкориснији од свих његових сарадника јер су му помагали да Италији пружи, ако не стварну снагу, а оно макар привид снаге. По Мусолинију, те две ствари и нису тако различите све док се народ може навести да у то верује (Исто, стр. 21).

гласила и њихових сарадника представљаће утицајну већину у интелектуалном кругу заговореника о нужности етничких сукоба и исељавања неалбанског становништва са ових простора, односно политику терора и геноцида, првенствено над српским, црногорским и македонским становништвом. У пропаганди такве политике посебно се истицала редакција дневног листа „Томори“ који је, финансиран од стране албанске владе и италијанских служби, излазио у Тирани. Главни уредник овог листа и уједно најчешћи аутор прилога у њему био је Хилми Лека, министар културе у влади Шефкета Врлација.³²⁷

У широко постављеном програму за свеукупно потчињавање духа и свести народа који су обухваћени италијанском окупацијом или анексијом, посебну улогу требало је да одиграју школе које би, прилагођене фашистичком образовно-васпитном систему, биле основни носиоци „духовног прочишћавања“, националног одрођавања и италијанизације младих нараштаја као крајњег циља који је требало остварити. Основне смернице по којима је требало извршити реформу затеченог школског система преузете су из Повеље школства (*Carta della scuola*), коју је 15. фебруара 1939. усвојило Велико фашистичко веће, а у којој су дефинисани циљеви, положај, деловање и устројство школе у фашистичкој држави. Према садржини наведене повеље, основне компоненте образовно-васпитног рада требало је да се заснивају на изградњи јединствене свести о „вечним вредностима италијанске нације и њене цивилизације, дужностима народа и појединаца према држави, те образовању и укључивању у живот према захтевима и потребама нације, државе и фашистичке странке“.³²⁸

Обим, врсте и темпо промена које су италијанске надлежне власти предузеле у области школског система нису за све југословенске области били исти, већ су зависили од статуса које су оне имале током трајања италијанске окупације (анектирана и окупирана подручја).

На делу Косова и Метохије и у Западној Македонији, који су прикључени „Великој Албанији“, Италијани су подстицали и помагали отварање основних и понеке средње школе, у којима се настава изводила искључиво на албанском језику, док су све остале школе затворене, а њихово наставно особље отпуштено, протерано или ухапшено. Како у Краљевини Југославији нису постојале посебне школе за Албанце, што значи ни кадар ни програми, то је њихово обезбеђивање условљавало и почетак рада ових школа. Стога је високи комесар именовао Ванредну школску комисију са седиштем у Призрену, која је имала задатак да организује, усмерава и контролише рад просветних установа на територији Високог комесаријата за Косово, Дебар

³²⁷ В. Стругар, н. д., 49; Ђ. Борозан, н. д., 293–298.

³²⁸ „Повеља школства“ је објављена у Службеном листу Далматинске владе бр. 4–5 од 1–15. септембра 1941, стр. 6–16, са препоруком школским властима и свим просветним радницима да је темељно изуче.

и Стругу, уз помоћ Министарства просвете Албаније. Тако су, захваљујући наставном кадру из Албаније, већ у септемру 1941. почеле да раде и прве школе. У студији о окупационом систему на Косову и Метохији, њен аутор Али Хадри наводи да је на тај начин омогућено отварање и рад 173 основне школе, три средње и неколико нижих гимназија, у којима су радила 264 учитеља и наставника, а наставу похађало 13.665 ученика.³²⁹ Као и у осталим школама на територијама које су окупирали Италијани, и у овим је било обавезно изучавање италијанског језика, историје и културе, али се специфичност њиховог програма огледала у томе што је био прожет офанзивним духом великоалбанских националистичких осећања која су врло брзо стекла бројне присталице међу ученицима и њиховим родитељима. Уочавајући њихову важност и значај за ширење албанског иредентизма и „просвећивања у новом духу“, албанско Министарство просвете упозоравало је надлежне просветно-педагошке службе да по сваку цену очувају „нову школу као душу нације“.³³⁰

Положај српског народа био је најтежи у италијанској окупационој зони пошто је ту био препуштен терору албанског становништва и лишен свих права. На основу сазнања да су италијанске окупаторске власти наредиле просветном особљу да остане на својим местима и да ради на српском језику, комесар Министарства просвете Ристо Јојић донео је 1. јула 1941. године одлуку да у „интересу нашег народа и континуитета просветног рада, особље средњих грађанских и народних школа у Пећи, Тетову, Приштини и односним срезовима који се налазе под италијанском окупацијом остану на својим положајима и наставе своје редовно пословање све док окупаторске власти не буду другојачије наредиле“.³³¹ На исте информације позвао се и Велибор Јонић подвлачећи да је реч о извештајима „примљеним са више страна“ да италијанске власти одобравају рад школа али не предузимају обавезе у погледу њиховог одржавања, па је стога 17. јула 1941. испословао од Министарства финансија дозволу да се том особљу исплаћују плате. На основу тога у Министарству просвете је одлучено да се образује посебно школско надзорништво за српске народне школе на територији под италијанско-албанском управом са седиштем у Рашкој или Косовској Митровици и да дужност надзорника врши Страхина Ђорђевић.³³² Међутим, овакве оптимистичке прогнозе убрзо су пале у воду. По сведочењу професора пећке гимназије, „о неким просветним мерама не може се ни мислити јер Арнаути – албанске власти не дозвољавају никакво отварање школе“, а „почетком октобра почели су Арнаути

³²⁹ Али Хадри, Окупациони систем на Косову и Метохији 1941–1944, Југословенско историјски часопис, бр. 2, 1965, стр. 53.

³³⁰ Ђорђе Борозан, н. д., стр. 292.

³³¹ АС, Г-3, Ф-609, III, бр. 32023.

³³² Исто.

да хватају и убијају Србе, а првенствено учитеље и професоре“.³³³ Ипак по сведочењу Велибора Јонића, просветне власти успеваале су да задрже део српског наставног особља на тој територији иако просветни рад није био могућ: „Ја сам одржавао везе са учитељима из Јужне Србије која је била окупирана од Италијана. Ти су учитељи долазили и ја сам им слао плату, иако они нису спадали под нашу државу. Ово сам све радио кришом од окупатора. Мени је било стало да ти учитељи остану у те крајеве и због тога сам им слао плату. Сматрао сам да је неопходно потребно да учитељи тамо остану ради подржавања нашега живља, док италијанска окупација тамо траје“.³³⁴ Званично, Министарство финансија дозволило је новембра 1941. године исплате за избегле службенике само у случајевима ако су запослени на подручју где су немачке и српске власти.³³⁵ О постојању тајне сарадње и помоћи оставио је сведочење учитељ из Приштине Петко Ракочевић: „Ја сам у споразуму са Министарством просвете у Београду и даље остао као учитељ у Приштини тиме, да вршим своју дужност онолико, колико ми буде могуће, а за мој рад плаћаће ме српска влада. Ја сам то и учинио. Како нисам имао школских просторија, у којима би се могла вршити обука, ишао сам по српским кућама и вршио наставу, уколико су то допушале прилике. У октобру 1941. године, дао ми је једну просторију у својој кући сада пок. др Радојевић Никола, лекар из Приштине. У његовој сам кући отворио привремену школу са врло малим бројем ђака, јер нисам смео имати на окупу више ђака, да не би то упадало у очи албанским властима“.³³⁶ Међутим, такви учитељи били су изложени нападима и често су страдали од окупаторских власти, што се догодило и са овим учитељем, који је с пролећа 1942. године ухапшен и спроведен у у логор у Албанији.

Бугарска је након Априлског рата окупирала територију Србије на линији Пирот – Врање, што је представљало област величине 5.000 км² са око 400.000 становника. Чим је извршено припајање уведен је и бугарски институционални систем у области администрације, судства, законодавства у целини.³³⁷ Поред тога, Бугарска је од бивших југословенских територија окупирала део Македоније и Косова, где је такође, као и у окупираним деловима Србије, спроводила агресивну и моменталну бугаризацију. Убрзо су бугарски органи формирали комисију која је за шест месеци у овим областима морала свему да промени имена и усклади их са бугарском прошлошћу, од имена људи чија су имена промењена тако да су се

³³³ АС, Г-3, ф. 892, II, пов. бр. 501/41.

³³⁴ ВА, Ча, 269–3–17. Саслушање В. Јонића.

³³⁵ АС, Г-3, ф. 93, I, пов. бр. 682.

³³⁶ Ненад Антонијевић, Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата: Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Крагујевац, 2004, стр. 89.

³³⁷ Д. Килибарда, Просветно-културна политика у Србији за време Другог светског рата, докторска дисертација, Београд, 1984, стр. 49.

сада завршавала на „ов“ и „ев“, до имена река, планина, градова. Рад на том послу завршен је до средине 1942. Притом, „кажњавани су грађани који би у контакту са властима, макар и случајно, изговорили само једну реч на српском језику“.³³⁸ Најистакнутији носиоци политике денационализације били су бугарски учитељи који су отпављани у ове области са посебним инструкцијама бугарског Министарства просвете. Учитељи и наставници из окупираних области који су пристали да сарађују са окупационим бугарским снагама били су обавезни да заврше посебан течај у Софији да би научили бугарски језик и књижевност. Овај курс отворио је лично председник бугарске владе Богдан Филов, што говори о значају ове акције у политици Бугарске.

У школама на окупираној територији, бугарске просветне власти формирале су предмете из групе „бугарознанија“. „Кроз ову скупину предмета требало је реализовати великобугарске идеје, фашистичко васпитање, национално и морално сазнање у форми која је одговарала бугарском агресивном империјализму. Најважнији предмет био је бугарски језик, јер преко њега требало је развијати 'изгубљено' бугарско осећање, односно бугарски дух, оформити национално сазнање у најширем смислу, 'очистити месни језик' који су покварили Срби и на сликовит начин приказати развитак 'новоослобођених крајева'“.³³⁹ У том циљу извршена је заплена и уклањање свих књига на српском језику, како из библиотека тако и из књижара, док је штампаријама било забрањено штампање материјала на српском језику.³⁴⁰ Овако агресивна просветна политика брзо је изгубила на замаху и ефекту. Упркос свим настојањима, бугарске власти успеле су да са окупираног подручја 1941/42. упишу само два студента на Софијски универзитет, а највећи неуспех доживели су у Врању, где гимназија, упркос напорима, није ни отпочела са радом. Слична ситуација била је и у осталим крајевима, где је број ђака преполовљен због бојкота од стране родитеља и ученика.³⁴¹

Када је реч о српском Министарству просвете, оно не само да је остављено без икакве надлежности и утицаја у окупационим крајевима, већ није имало никаквих контаката са бугарским просветним властима, што је доводило до проблема у раду и функционисању у редовним пословима. Још у мају 1941. примећено је да постоји један број просветних радника који је искористио нередовну ситуацију и пријавио се да ради и код бугарских и код српских школских власти.³⁴² Дешавало се да су поједини учитељи били примани у службу код обе стране и на оба места добијали плате.

³³⁸ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, стр. 64.

³³⁹ Исто, стр. 60.

³⁴⁰ М. Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Београд, 1989, стр. 94–95.

³⁴¹ Д. Килибарда, н. д., стр. 78.

³⁴² АС, Г-3, ф-136, I, пов. бр. 429/41.

Односе са Бугарском погоршао је споразум којим је крајем децембра 1941. договорено да бугарске трупе замене немачке у једном делу Србије. На тај начин, у јануару 1942. бугарски први окупациони корпус запосео је срезове Нишког, Лесковачког, Крушевачког, Моравског и Зајечарског округа, тако да су бугарске трупе ушле у Ниш, Лесковац, Књажевац, Ћуприју, Јагодину. „На основу немачко-бугарских договора окупирани простор требало је да испуне бугарске трупе, под немачком оперативном командом, прецизније под командом немачког опуномоћеног генерала у Србији“.³⁴³ Окупациони простор под контролом бугарске војске проширен је још два пута и на делове Западне Србије. У овим областима управна, а тиме и просветна власт остала је непромењена. Бугарске трупе биле су „обавезне да поштују заповести фелкомандантура и крајскокомандантура у области управних послова, немачке законе и српско законодавство донето са немачким одобрењем“.³⁴⁴ Поред тога, проширење бугарског окупационог подручја изазвало је велико узнемирење у Недићевој влади, чији су чланови то доживели као сопствени пораз и неуспех, пошто управа у овим областима није препуштена њима и њиховим снагама, већ једној непријатељски расположеној суседној држави. Опуномоћени командант у Србији био је мишљења да Недићева влада и поред кризе изазване уласком бугарских јединица, треба да остане и то се гледиште подударало са оним команданата оружаних снага на Југоистоку: „Србија је побеђена држава и од немачке окупационе силе постављена комесарска влада има да слуша а не да даје оставку“.³⁴⁵

Када је реч о косовским областима под немачком окупацијом, Косовски комитет са Цафером Девом на челу настојао је да издејствује аутономан статус ове области, али су га немачке власти упућивале на преговоре и договор са Српским саветом комесара. „Уредбом о уређењу и управи у области Косова“ од 8. августа 1941. године било је предвиђено да област Косова у саставу Србије под немачком окупацијом чине четири среза – Косовскомитровачки, Новопазарски, Вучитрнски и Подујевски, са седиштем у Косовској Митровици. Такође је одређено да Албанци имају свога повереника у рангу помоћника бана и да имају право да оснивају основне школе у којима ће бити постављени учитељи албанске народности, српски држављани, те да ће их у начелу водити Албанци. Такође је предвиђено да се у Косовској Митровици оснује осмозразредна реална гимназија за албанске ученике, у којој је као, и у албанским основним школама, предвиђено обавезно учење и српског језика. По уредби, наставно особље албанске народности постављао је министар просвете, али на предлог вође албанске народносне групе.³⁴⁶

³⁴³ М. Стојиљковић, н. д., стр. 120.

³⁴⁴ Исто, стр. 123.

³⁴⁵ Зборник НОР-а, XII-2, стр. 1078.

³⁴⁶ Уредба о уређењу и управи у области Косова, Службене новине, бр. 96, 8. август 1941.

Док је са српске стране ово подручје називано „Косовском (без Косова) облашћу“, увиђено је да „би Србија била решена брига и око ова четири среза да није због рудника Трепче. Овдашњи Срби и Србија имају само овоме руднику да захвале да пролазе још и овако како пролазе“.³⁴⁷ Постојала је жеља са јачим везивањем са матицом као гарантом заштите од прогона и терора. „Што се тиче Косовске Митровице, Вучитрна и Подујева и ту је тешко спровести основну наставу на селу због опасности због Арнаута за живот учитеља. У самој вароши могле би се отворити школе али морала би управна власт бити и у српским рукама. Догод не буде заступљена наша војска и жандармерија живот је тежак и несносан у напоменутој територији“³⁴⁸, извештавао је један љотићевац са Косова и Метохије. Албански органи често су ометали и онемогућавали не само рад школа, већ и исплату учитељских принадажности, па су учитељи били принуђени да иду у Србију ради исплате, а често кад би једном отишли више се не би ни враћали или би на путу били изложени разним малтретирањима.³⁴⁹

Албанци насељени у Косовскомитровачком округу залагали су се за издвајање ове области из састава Србије и његово присаједињење Албанији, заједно са Санџаком. Најчешће су као метод притиска на српске власти у том циљу користили прогон и терор над локалним српским становништвом, уједно верујући да ће њиховим исељавањем са овог подручја постићи своје циљеве. У том смислу, објављивање Уредбе о уређењу и управи у области Косова изазвало велико негодовање међу албанским представницима предвођеним Џафером Девом, који су до тада настојали да изграде сопствени систем локалне управе, јер је одлука да српске управне власти постављају административно особље у овом округу довела то у питање. Албански народни савез састао се и одбацио ову уредбу и истакао да власт у овом округу мора бити у потпуној надлежности албанске популације. „Међу приговорима спорној Уредби, пажњу овог скупа привукао је став којим се препоручивало да учитељи и професори албанских школа на територији овог округа могу бити само Албанци, држављани Краљевине Југославије. Тиме се спречавало запошљавање просветног и административног особља из Албаније и осталих делова Косова и Метохије који су били у саставу италијанске окупационе зоне. Оваквим ставом онемогућен је рад лицима која су била упућена из Тиране непосредно после доласка дела руководства Косовског комитета у Косовску Митровицу. Осим тога, потпуна надлежност Савета комесара да контролише избор албанских чиновника и просветних радника и пуна иницијатива у избору сличног профила српских кадрова отклањале су илузије албанских првака о ауто-

³⁴⁷ ВА, Нда, 50а-4-13

³⁴⁸ АС, Г-3, Ф-892, II, пов. бр. 501/41.

³⁴⁹ Исто.

номном положају албанске народне групе у Косовскомитровачком округу“.³⁵⁰ Нови преговори албанских првака са шефом немачке војне управе Харалдом Турнером, усмерени на ревизију уредбе, нису донели резултате. Немци су довођење албанских просветних кадрова из Албаније видели као јачање утицаја Италије, чијој су се помоћи Албанци већ увелико надали у реализацији својих захтева. Немачке власти биле су изричите да овај део Косова неопозиво припада Србији под немачком окупационом управом.

Недостатак албанског просветног кадра био је проблем који је дуготрајно оптерећивао целокупну просветну ситуацију у овоме крају. Ова околност онемогућавала је рад албанских школа и узроковала њихове сталне жалбе и приговоре, и поред повластица које су уживали, као и ометање рада српских школа.³⁵¹ О просветном положају Албанаца на немачком окупационом подручју говорио је и опуномоћеник министарства спољних послова немачког Рајха Ф. Бенцлер у једном извештају из маја 1942. године: „Ако и постоје потешкоће на пољу школства у погледу учитељског кадра, то су узроци у тамошњим приликама. И остале народне групе у Србији имају сличне тешкоће, па ипак се није могло одобрити да се доведу учитељи страног држављанства. Углавном се може без двоумљења констатовати да албанска народна група заузима положај који потпуно одговара специјалном положају мађарске народне групе у Банату и који је изразито бољи од положаја румунске народне групе у Србији.“³⁵²

У Министарству просвете је, у марту 1942. године, образован посебан Одељак за Косовску област, који се налазио у оквиру Одељења за народне школе и који је имао задатак да врши све послове везане за школе и народно просвећивање на Косову.³⁵³ Осим тога, Министарство је настојало да мобилише учитеље за службу на Косову, а на тај начин истовремено придобије и подршку за сопствени рад. Истичући значај националне мисије, Јонић је децембра 1942. године апеловао да су становништву на Косову потребни народни учитељи „који би, као некада наши стари просветни и национални борци, радили не само на народном просвећивању, него и на чувању националне мисије и вере у срећнију будућност српског народа. Косово је наша национална светиња и ми га морамо по сваку цену сачувати српском народу. Отуда је наша света дужност да посветимо нарочиту пажњу бризи о овој потреби“. Том приликом он је упутио допис окружним начелницима да брзо и поверљиво ступе у контакт са „младим и спремним учитељима, родољубивим и национално свесним“ који ће добровољно при-

³⁵⁰ Ђорђе Борозан, Велика Албанија – порекло – идеја – пракса, Београд, 1995, стр. 324.

³⁵¹ Б. Божовић, М. Вавић, Сукова времена на Косову и Метохији, Београд, 1991, стр. 71.

³⁵² Зборник НОР-а, XII-2, стр. 442.

³⁵³ Одељак за Косовску област по питањима школа и народног просвећивања, Службене новине, бр. 31, 17. април 1942; АС, Г-3, ф-480, III, бр. 10420.

стати да служе на Косову.³⁵⁴ Поред националног доприноса, за ову службу обећавана им је и значајна материјална награда. Међутим, и поред тешког материјалног положаја, учитељи, од раније притиснути обавезама и захтевима власти, која је углавном много тражила а мало нудила, слабо су се одазивали на овакве позиве.

С једне стране, просветни радници на Косову били су притиснути од Албанаца и стрепели за сопствени живот, а с друге, били су под притиском захтева и очекивања Министарства просвете и осталих српских органа који су иначе били незадовољни њиховим радом и ангажовањем. Тако је министар унутрашњих послова Танасије Динић у новембру 1942. године предлагао смењивање директора и професора гимназије у Косовској Митровици, као и школског надзорника и управитеља школе у Косовској Митровици и просветног инспектора за Косовску област, правдајући то потребом стварања „сношљивије атмосфере“.³⁵⁵

У просветне прилике, посебно кад су кадрови у питању, константно су се мешале и локалне немачке власти, па су тако у јулу 1942. године два пута враћали новопостављеног просветног референта код окружног начелника у Косовској Митровици.³⁵⁶ С друге старане, на сталне жалбе српских органа на поступке са Србима на подручју Косова, немачке власти су арогантно одговарале приговорима да се на ово подручје шаљу службеници без довољно упутстава и инструкција за рад, па је због тога 26. августа 1943. године било наређено да се сви чиновници који се упуте у те области прво јаве у крајско-мандатуру у Косовској Митровици.³⁵⁷

За разлику од других окупационих управа на Косову, за немачку окупациону зону специфично у школству је и то што су у Косовскомитровачком срезу основане албанске и српске школе, а немачка војна управа и квислиншке власти инсистирају да се путем расписа, наредби, предавања, приредби и другим мерама деца и омладина Косовске Митровице васпитавају у фашистичком духу. Знатан број напредних просветних радника и ученика одговарали су отпором и свесно саботирали такву школу. Надаље, омладинци су по граду (К. Митровици) цепали плакате окупатора, брисали кукасте крстове итд. Разобличавана је политика окупатора и њихових слугу: да школу учине средством своје политике и фашистичког васпитања. Такође, није непознато колико је родољуба из редова учитеља, професора и ђака, напустивши ондашње школе, активно учествовало у НОБ, а неки су и погинули у рату за ослобођење земље, преображај друштва и социјалистичко васпитање.

³⁵⁴ АС, Г-3, ф-696, III, пов. бр. 3.

³⁵⁵ АС, Г-3, ф- 1019, пов. бр. 380/43.

³⁵⁶ АС, Г-3, ф- 138 , I, пов. бр. 546/42.

³⁵⁷ АС, Г-3, ф- 694, II, пов. бр. 788.

Како је Косовскомитровачки округ био везан за Банску управу дринске бановине, то су још од јула 1941. дати подаци у срезовима Ваљевском, Ариљском и другим. У једном листу из тог времена, поред броја тих школа (459) са 1.179 одељења, на територији Дринске бановине,³⁵⁸ забележен је и распоред школа по срезовима, „сем у спорним срезовима Рашка, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево“.³⁵⁹ И већ почетком августа 1941. квислиншка влада Милана Аћимовића доноси Уредбу о уређењу и управи у области Косова, у којој је признато право албанској народносној групи да добије своје основне школе у којима се обавезно учи и српски језик. У албанским школама, односно одељењима, биће постављени учитељи Албанци.³⁶⁰ Предвиђено је и оснивање осморазредне гимназије на албанском језику: „За албанске ученике оснива се у Косовској Митровици осморазредна реална гимназија. Почетком школске 1941/42. године отвара се први разред ове гимназије, и сваке идуће школске године наредни разред. И у овој гимназији обавезна је настава српског језика“.³⁶¹

Наставно особље албанске народности према овој уредби постављало би Министарство просвете на предлог вође албанске народносне групе. Ово особље морало је имати квалификације прописане законима.³⁶² У духу тог потписаног уговора отворене су основне школе на албанском језику у Косовској Митровици и неким селима, у Вучитрну, чак и у Новом Пазару.³⁶³ Већ 1942/43. у Косовскомитровачком срезу је учило укупно 4.000 ученика. Ове школе, истина, раде у условима окупације и биле су прожете духом национализма и везане за фашистичку идеологију, али су оне пре свега резултат тражења и израз давнашњих жеља албанског народа да се школује на матерњем језику. Уопште узевши, школска спрема учитеља није била на завидној висини што потврђују и тачне оцене школских радника који су у животу. Тако је, крајем 1941. и током 1942. године, отворено петнаестак школа у митровачкој општини. Школе, најчешће по једно или два одељења, од 1942 до 1944, раде у овим местима: Доње Жабаре, Брабоњић, Врбница, Кошутово, Засело, Бистрица, Влахиња, Баре, Смрековница, сада при Општини Вучитрн, Доње Винарце, Суви До, Доње Рашане, Мељенице. Осим ових, године 1942, друштво „Гајрет“ („Мерхамет“) у Митровици основало је једну верску школу. Неко време у Митровици ради и мушка занатска (вечерња) школа. Што се пак тиче гимназије на албанском језику у Митровици, документи показују да се није планирало оснивање више (осморазредне) гимназије, него четвороразредне ниже гимназије. Међутим, ни њено оснивање није успело због недовољног инте-

³⁵⁸ „Ново време“, Београд, 25. јул 1941, стр. 4.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Уредба о уређењу и управи у области Косова, „Ново време“, Београд, 9. август 1941, стр. 3.

³⁶¹ Исто.

³⁶² Исто.

³⁶³ Нови Пазар и околина, Београд, 1969, стр. 440–441.

ресовања становништва за ову школу, а и због недостатка наставничког кадра. Ради тога је из Косовскомитровачког среза средње школе у Приштини и Албанији у то време похађало 200 ученика.³⁶⁴ Комисија за обезбеђивање наставног кадра и развој школа у округу Косовска Митровица усвојила је закључак следеће садржине: „За обезбеђење наставничког кадра за школе на албанском језику (98 учитеља и 15 професора) није прихваћен захтев да се примају лица са ранијег албанског подручја. Прихваћено је да се могу ангажовати за просветне раднике она лица који су до слома Југославије били њени држављани и они и они који су рођени у Југославији па су се из било којих разлога из ње иселили. Ако овим путем не буду могуће обезбедити довољно просветног кадра, да се преко вишемесечног курса оквалификује потребан број учитеља“.³⁶⁵ Очито је да су немачка војна управа и Недићева влада овим желеле да створе такву школу која би васпитавала младу генерацију у духу нацизма и у „српском сељачком духу“. Наставни програми били су потпуно антикомунистички. Уџбеници, нарочито историје и географије, такође су прожети националистичком идеологијом.³⁶⁶

Проблем организовања албанских школа у наведеним срезovima покренут је после конференције у Нишу, што уједно значи да ове школе, као и српске, нису отворене одмах после окупације Митровице и читавог косовског региона који је био под немачком војном управом. Ово потврђује и чланак „Организовање власти на Косову“, у коме су школе и просвета Албанаца описани на следећи начин: „У погледу просвете, у оним местима где искључиво живе Арнаути, увешће се арнаутске школе, онде где су становници само Срби школе ће бити само српске, а где је становништво помешано и школе ће бити мешовите. Програм предавања у арнаутским школама биће изграђен споразумно између арнаутских представника и представника српске владе“.³⁶⁷ Тако се у митровачком срезу од друге половине, а још више од краја 1941, приступило отварању албанских школа, а од школске 1942/43. године и српских школа.

Осим основних школа на албанском језику и течајева за учитеље, организовани су од краја 1942. године и курсеви за одрасле и то у: Призрену, Баковици, Ораховцу, Пећи, Истоку, Клини, Липљану, Приштини, Јањеву, Урошевцу, Штимљу, Ѓњилану, Броду, Митровици, Подујеву, Вучитрну и Новом Пазару.³⁶⁸ На овим курсевима на Косову, поред 5.000 ученика основних школа, узело је учешћа преко 13.000 одраслих и 200 војних лица

³⁶⁴ Али Хадри, Народноослободилачки покрет на Косову 1941–1945, Београд, 1973, стр. 124; Комби, 21. август 1943. и 16. новембар 1943.

³⁶⁵ ВА, Нда, 19-8-22.

³⁶⁶ Али Хадри, цитирано дело, стр. 124.

³⁶⁷ Ново време, Београд, 15. децембар, 1941, стр. 3.

³⁶⁸ Shkolla shqiptare, br. 52, 5.12.1942, стр. 3.

(ови последњи из Митровице и Подујева).³⁶⁹ На курсевима се учио албански језик (читање и писање), а у школама за децу се, поред тих предмета, учио и рачун, историја, певање, гимнастика и други предмети.

У Косовскомитровачком округу је, током окупације, од 1941. до 1944. године, било укупно 19 школа на српскохрватском наставном језику, са 47 одељења и 2.165 ученика. Наставника у овим школама на српском језику било је 52. У ондашњем Митровачком срезу већ августа 1941. раде учитељи: Мијовић Радојица (село Слатина), Сјупџкалов Владимир (Вучак), Вујовић Вукић (Грабовоц), Димитријевић Душан (Вељи Брег), Црвенковић Младен (Слатина), Шошкић Бранко (Лучка Река), Вукотић Јелена (Кориље), Парлић Видосава (Грабовоц), и други.³⁷⁰

Премда су подаци непотпуни, јер су многи документи у рату уништени или изгубљени, од ширег интереса су још нека сазнања о српским школама на територији данашње општине Косовска Митровица. Поуздано се зна да су неки учитељи подучавали децу у приватним кућама до школске 1942/43. године, а од тада су и јавно одобрене српске основне школе, као нпр. у Косовској Митровици, Звечану, у рударским насељима првом Тунелу и Старом Тргу и у Бањској (од 1944. године), чија зграда је сачувана. У Косовској Митровици школа је отворена почетком 1942, која је у сва четири разреда имала око 400 ученика. Школа је била смештена у старој неподобној згради. Школа у Звечану почела је радити пре школе у Косовској Митровици. И звечанска школа имала је четири разреда, али мањи број ђака које су подучавала двојица учитеља. Школа је била у повољнијим приликама јер су немачке власти биле више заинтересоване за ову школу.

Из неких докумената произилази да су на српскохрватском језику повремено радиле и школе у Рујишту,³⁷¹ Жеровници,³⁷² Црепуљи,³⁷³ Грабовцу,³⁷⁴ Горњем Крнину³⁷⁵ и Горњем Жабару. Од 1941. до 1945. нису радиле српске школе у местима: Бубе, чија школа је оштећена; Ковачи, чију школску зграду је окупатор делимично уништио; Зупче, чија су зграду спалили фашисти.

У Митровици је постојало и школско надзорништво које је имало два школска надзорника: Млађена Радојевића за српске школе, и Ферида Бајра-

³⁶⁹ Исто. Курсеве за одрасле организовали су учитељи. Највише се учио албански језик.

³⁷⁰ Ново време, 22. и 23. август 1941, стр. 3. и 6.

³⁷¹ Јашар Реџагић, Школство у Косовској Митровици и околини у годинама окупације (1941–1944), „Косово“, Приштина, 1978, бр. 7, стр. 508.

³⁷² Исто. Ова школа је у периоду окупације нередовно радила. Њена зграда је за време рата оштећена 20%.

³⁷³ Исто. У документу је забележено да је ова школа за време окупације радила са прекидима, али и то да је непријатељ у рату потпуно уништио њену зграду. Из тога произилази да ова школа није функционисала у току рата.

³⁷⁴ У истом извору се за ову школу каже да „за време окупације скоро никако није радила“, затим да је школска зграда у Грабовцу оштећена и да је служила као касарна или као заробљенички логор.

³⁷⁵ Исто. Школа је основана 1942. године. Радила је готово без прекида. Била је смештена у приватној згради. Данас Горњи Крнин припада општини Лепосавић. У току рата, са прекидима ради и школа у Ибарској Слатини и Јошаници.

ма за албанске школе. Окружни школски надзорник био је Радун Томашевић, предратни учитељ у Косовској Митровици, који је познат и као опозиционар. За време рата овде је ухапшен, тучен и био у логору у Београду, а након тога у Немачкој. По повратку из Немачке брзо је умро.³⁷⁶

Примери показују да су основне школе у Косовској Митровици и околини (и албанске и српске) у току окупације радиле под изузетно тешким условима и готово све нередовно, а неке од школских зграда су посве биле уништене. Такве су биле прилике у школству и током последњих година окупације. Уз то, безброј школа по селима митровачке општине остао је без намештаја, учила и материјалних средстава, па се настава није могла организовати. У тој ситуацији, Министарство просвете обраћало се другим школама у Србији да „организују посела у корист школа на Косову“, обећавајући да ће добијене приходе слати сеоским управама на Косову, а овде одмах започети оспособљавање школских зграда за наставу.³⁷⁷ Мрежа свих основних школа била је врло слабо развијена. Због малог броја обухваћених ученика у школама, знатан број деце свих националности није похађао школу и то се неминовно одразило на неповољну образовну структуру становништва и посебно на изузетно висок проценат неписмених. Али, док је и оно мало школа на албанском и српскохрватском језику углавном животарило, дотле на турском наставном језику у Митровачком срезу уопште нису дозвољаване. Садржај образовања и наставе у основним народним школама био је скучен и прожет нацистичким духом, што јасно произилази из садржине програма и уџбеника. Последњих година окупације све више се осећао утицај НОП-а, па су због тога и једна и друга квислиншка влада преко својих министарстава просвете биле присиљене да издају наредбе, у којима се упозорава да су школе постале стецишта комунистичког утицаја, а од учитеља и професора се захтева да се супротстављају бољшевичком утицају који води „анархији“ и „антинационализму“.³⁷⁸

Од средњих школа на албанском и српскохрватском језику у Митровачком срезу једино је радила српска реална гимназија у Косовској Митровици, која је одлуком Недићевог Министарства просвете од 15. септембра 1941. претворена од ниже у вишу гимназију.³⁷⁹ О настанку и условима рада митровачке гимназије у периоду окупације сачувана је грађа у Летопису школе.³⁸⁰ Потреба отварања више реалне гимназије у овом месту после капитулације 1941. произилази из чињенице што је те године у Митровици био велики број деце способне да наставе школовање. Школа је отворена

³⁷⁶ Наведено према: Јашар Редспагић, н. д., стр. 509.

³⁷⁷ „Ново Време“, 15. јануар 1944, стр. 3. Наслов: Посела у корист школа на Косову.

³⁷⁸ О томе видети „Службене новине“ и „Ново време“ (Београд, 1943–1944), а од албанских листова: „Комби“ (1943) и „Bashimi i Kombit“ (1944).

³⁷⁹ „Службене новине“, од 19. септембар 1941.

³⁸⁰ Летопис гимназија Косовска Митровица, св. 2.

у тежњи да се окупаторска и Недићева власт прикажу српском народу болом од оне у старој Југославији. Рад гимназије је почео тек априла 1942, јер је немачка војска заузела све школске зграде у граду. За рад гимназије додељена је зграда Мушке занатске школе, али тек што је рад почео и ову су зграду узеле окупаторске власти, па је гимназија касније рад продужила у згради православне митрополије и то у неколико смена. Због малог броја просторија, кад год је време било погодно, настава је била организована у црквеном дворишту.³⁸¹ Из летописа школе видимо да је често обустављан рад гимназије, да су ученици старијих разреда били принуђени да сами уче код својих кућа. Документ надаље показује да три године није било редовне наставе, а образложење за то обично се наводи јер је „зграду гимназије запосела немачка војска“. И поред услова окупације, интересовање за школу и образовање и даље је постојало јер је у току три године гимназију учило 1.715 ученика. Међутим, чињеница је да је њихов број „из године у годину опадао: 1941/42. било је 653 ученика, 1942/43. – 566 ученика и последње 1943/44. године 496 ученика“.³⁸² Поред веома тешких услова рада, већ од средине маја 1942. године и почетком 1943. и касније, немачке власти врше честа и масовна хапшења ученика. Неколико њих је стрељано у самом граду, а добар број интерниран у Немачку.³⁸³ Колико су ти ђаци и скојевци у школи имали успеха показује пример што ниједан ученик 4. и 8. разреда није хтео да прочита говор Недићевог министра просвете Велибора Јонића, у коме је овај најбруталнијим речима нападао НОП у Србији.³⁸⁴ Готово сви професори су симпатисали партизански покрет, а неки су и јавно говорили пред ученицима о НОП. Осим тога, немачке власти стрељале су професоре: Силвиру Томазини (13. августа 1942), Цветка Драговића, Борислава Благојевића и Петра Лачковића (17. фебруара 1943), док је проф. Маријан Јакулин, Словенац, као партизански борац погинуо на Сремском фронту 1945. године.

О позитивном утицају гимназије и других школа у Косовској Митровици говори и податак да је, поред наставника, и добар део ученика свих националности пришао народноослободилачком покрету, а један број и активно учествовао у НОБ од 1941. године. Мада није непознато активно учешће бораца из Косовске Митровице и читаве митровачке општине у НОР, врло је тешко диференцирано и квалитативно исказати њихов удео у развоју школства и просвете у партизанским јединицама и на ослобођеној или полуослобођеној територији. То, међутим, не умањује чињеницу да је

³⁸¹ Државна српска гимназија Косовска Митровица. Извештај за школску 1947/48. годину, Приштина, 1948, стр. 8.

³⁸² „Искра“, специјални прилог „Трепча“, поводом прославе 50 година гимназије „Силвира Томазини“, 27. мај 1970. Чланак: Гимназија у бројкама, стр. 2.

³⁸³ Исто, стр. 2, чланак Летопис говори.

³⁸⁴ Исто, стр. 4, чланак Говор министра Јонића је остао непрочитан.

њихов допринос и у овом погледу – васпитном и културном, био несумњив и значајан.

Идеолошка инструментализација просвете одликује многе режиме и државне системе.³⁸⁵ У сложеним околностима као што су рат и окупација, такве тенденције имају дубље значење и далекосежније последице. Немачка окупациона управа у Србији 1941–1944. била је у почетку ношена идејом да се рад у школама и на Универзитету уопште не обнавља, али је из пропагандних и политичких разлога одлучено да се приступи прилагођавању образовања потребама окупације.³⁸⁶ Неповерење је нарочито владало према предратној просветној политици, а немачке власти су биле уверене у непријатељско и антифашистичко расположење просветног кадра, како учитеља тако и професора, и у њихову пропаганду и рад против немачког Рајха.³⁸⁷ Последице таквог става била су хапшења просветних радника, њихово узимање за таоце и разни други притисци.³⁸⁸

Упркос почетним дилемама, убрзо после окупације обновљена је делатност просветних установа које су свој рад и наставне садржаје морале прилагодити захтевима окупатора, али и настојањима колаборациониста да изграде добре односе са немачким властима и промовишу сопствене политичке погледе. Просветни радници су били изложени двоструком притиску од стране својих надлежних органа. Док се, с једне стране, од просветних радника захтевало да се у потпуности и апсолутно предано ангажују у пропагирању колаборационистичких схватања, с друге стране постојала је стална сумња у њихово политичко опредељење. Просветни радници су оптуживани да су комунистички оријентисани и да су допринели таквој оријентацији ученика, па је стога од њих тражено да „окају своје грехе“ активном сарадњом на пропагирању „нове Србије“ у оквиру немачког „новог поретка“. Профил идеалног просветног радника, по замислима колаборационистичких власти, имао је идеолошку улогу стожера духовног преображаја на путу ка „новој Европи“. Просветни радник није могао бити више „само аутомат за описмењавање деце међу четири школска зида“, већ је морао да буде прожет „свешћу апсолутног самоодрицања и пожртвовања за свој народ“ и да постане „заточеник нашег српског духа и

³⁸⁵ Љ. Петровић, Југословенски учитељи између идеолошке и друштвене одговорности – репресија над професијом између два светска рата. Токови историје, I/2005, стр. 38.

³⁸⁶ М. Кресо, Немачка окупациона управа у Београду 1941–1944, Београд, 1979, стр. 128.

³⁸⁷ Један Абверов извештај већ у јуну 1941. констатовао је непријатељско расположење према Немцима које влада у државним установама и да „професори универзитета, лекари и учитељи учествују у непријатељској пропаганди против Немаца као и у комунистичкој пропаганди“. Исто, стр. 246–247.

³⁸⁸ Једна од мера које су спровеле немачке управне власти у циљу кажњавања становништва и гушења устанка била је затварање српских интелектуалаца и њихово узимање за таоце. Немачке власти су у акцији изведеној током ноћи 4/5. новембра 1941. године ухапсиле 400 интелектуалаца, док је у логор на Бањици упућено око 200 особа. Међу заточеницима било је неколико познатих професора београдских средњих школа, бивших министара, привредника, књижевника и уметника, адвоката и лекара. Овим поводом била су ухапшена и 32 универзитетска професора – С. Беговић, Логор Бањица 1841–1944, I, Београд, 1989, стр. 157.

пионир нашега културног напретка“.³⁸⁹ Да би се то постигло, лидери просветне политике сматрали су неопходним да се прво преобрази та елита која ће тек тада бити кадра да поведе остале за собом.³⁹⁰ У том смислу су се министар и помоћник министра просвете два пута током октобра и новембра 1941. обратили београдским просветним радницима излажући циљеве нове просветне политике, као и основна начела и задатке који се стављају пред просветне раднике. Министар Јонић је том приликом изјавио: „Ја сам дубоко уверен да ће просветни радници први извршити тако потребну ревизију вредности и да ће први, било то скопчано са не знам каквим жртвама, свесно вршити своју дужност“.³⁹¹ Истом приликом изречене су и претње и упозорења свим просветним радницима који нису спремни да прате такве смернице и препоручио им је да се уклоне из просветних редова или ће их саме власти одстранити. Помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић залагао се за издвајање просветних радника од „оправдано одвратне категорије покварене интелигенције“. Истичући геополитички положај Србије на раскрсници светова, он је сматрао неопходним реформисање просвете у циљу стварања „одговорног младог грађанина српског“.³⁹² И док су се министар и помоћник позивали на национализам и обнову традиција, радикалнији представници Министарства просвете износили су много експлицитније ставове. Тако је начелник Министарства просвете Бранимир Малеш отворено наглашавао да од просветних радника зависи „какво ће место Србија заузети у Новој Европи, која је на видику, под вођством Адолфа Хитлера“.³⁹³ Сличан наступ имао је и начелник Владимир Вујић који је позивао просветне раднике да буду „национално активни у модерном духу“.³⁹⁴

По угушењу устанка крајем 1941. године, организован је низ манифестационих зборова просветних радника са циљем да на њима они искажу своје антикомунистичко опредељење. Збор београдских просветних радника одржан је 13. децембра на Коларчевом народном универзитету и том приликом је „једногласно“ усвојена резолуција којом је изражена подршка Влади народног спаса. Присуствовање овом збору било је обавезно, а по инструкцијама Министарства просвете, на улазу у салу наставници су предавали улазнице на којима су исписивали своја имена, па је на тај начин контролисано њихово присуство.³⁹⁵

³⁸⁹ Ову дефиницију дао је Бранимир Малеш у допису из 1942. године. – Б. Мајданац, Позоришна представа у Србији 1941–1944, докторска дисертација, Београд, 2006, стр. 105.

³⁹⁰ Помоћник министра просвете Владимир Велмар Јанковић истакао је у обраћању београдским наставницима: „Очување народа, обнова отаџбине, изграђивање нације на новим социјалним и културним основама не може се спровести без моралног и духовног препорода, који у првом реду треба да преобрази елиту да би она затим могла провести народ правим путем“. – „Ново време“, 9. новембар 1941, бр. 162.

³⁹¹ „Ново време“, 19. октобар 1941, бр. 144.

³⁹² Исто.

³⁹³ Обнова, 9. април 1942, бр. 223.

³⁹⁴ АС, Г-3, ф- 136, I, пов. бр. 429/41.

³⁹⁵ АС, Г-3, ф- 892, II, пов. бр. 363.

Док су у Београду просветни радници обучавани на антикомунистичким курсевима, у унутрашњости су током 1942. године директори и наставници морали да се ставе на располагање окружним и среским начелницима ради спровођења пропаганде и одржавања предавања у народу против комунизма, а у циљу одржавања мира и реда.³⁹⁶ Поједини ажурни школски надзорници форсирали су одржавање предавања у тој мери да су учитељима достављали основне тезе и ставове која су предавања морала да садрже. Између осталог, у предавању се морала објаснити идеологија комунизма која одбацује национална обележја, круну, личну својину, породицу, вероисповест, а затим се требало осврнути на комунисте као бескућнике жељне власти и спроводиоце братоубилачке борбе и навести какав то утицај има на страдање српског народа, одакле је проистицала потреба завођења реда и мира и спровођења националне службе рада за обнову.³⁹⁷

Осим одржавања антикомунистичких предавања, наставници су током 1943. били обавезни да израде предавање на неку од десет предложених тема, од којих би најуспешнија била читана ђацима. Задате теме су биле искључиво идеолошки и националистички интониране, у духу националне обнове („Геополитички положај Србије намеће Србима напоре духа и тела и стално будне и радне генерације у рату и миру“, „Мисија данашње српске омладине“, „Комунизам је противан духу нашег народа и непотребан за оријентацију Срба у свету“).³⁹⁸ Такође су, крајем 1943, сви професори и учитељи били дужни да припреме по једно предавање са циљем да се најуспешнија емитују путем радија.³⁹⁹ Међутим, како је првенствено очекиван пропагандни и идеолошки ефекат, просветне власти нису биле задовољне добијеним материјалом. Утврђено је да велики број предавања не одговара постављеном задатку, пошто већина има облик „реферата о појединим питањима, а не облик предавања намењених нашој омладини и народу за правилну националну оријентацију“.⁴⁰⁰

Просветни радници су, осим наставног рада у школи, морали да држе предавања у народу, спроводе ђачку радну службу и врше ваншколски надзор над ученицима. Да би наставнике у потпуности оформило у духу идеја обнове Србије и идеолошки их потковало за руковођење ђачком радном службом, Министарство просвете је у договору са Националном службом за обнову организовало течајеве за млађе наставнике у Остружници. Поред идеолошке обуке коју су добијали овим путем, то је била и врста принудног рада. Прили-

³⁹⁶ АС, Г-3, ф-897, 5–124–42.

³⁹⁷ АС, Г-3, ф-611, III, пов. бр. 505.

³⁹⁸ АС, Г-3, ф- 8, пов. бр. 3/43.

³⁹⁹ АС, Г-3, ф-162, 22–37–43. – Током 1942. Рдио Београд је отпочео емитовање појединих емисија и на српском језику. Увођење домаћег програма имало је велики значај у стварању противтеже и потискивања масовно раширеног слушања емисија Радио Лондона. – Д. Купрешанин, Културно-просветна политика окупатора у Србији (Београд), Београд у рату и револуцији 1941–1945, Београд, 1971, стр. 231; К. Николић. Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом, Београд, 2002, стр. 141.

⁴⁰⁰ АС, Г-3, ф-714, 14–335–44.

ком обиласка ових течајаца, министар просвете их је затекао „како ашовима, мотикама и пијуцима врше асанацију школског дворишта“.⁴⁰¹

Напоредо са притисцима да се идеолошки и пропагандно ангажују, просветни радници су били нападани као главни кривци за устанак и комунистичку оријентацију омладине. Они су оптуживани за предатно ширење комунизма, као и да су „ширили отпадништво од националних идеала, подвајали Србе од Срба, расточавали нашу народну снагу, која је сва била у српској слози, заветним идеалима у чврстој везаности уз своје“.⁴⁰² Љубомир Малеш, син Бранимира Малеша, писао је како српски народ презире комунизам, а да се за њега залажу углавном студенти и учитељи који су „прави теоретичари комунизма и знају његове стварне циљеве“.⁴⁰³

Колаборационистичке власти, посебно пропаганда, одговорност за избијање устанка 1941. приписивале су комунистички настројеном просветном кадру кога су обележавале као вођу и носиоца отпора. У „Обнови“ је 18. и 19. децембра 1941. објављен списак од 84 професора и учитеља који су учествовали у устанку.⁴⁰⁴ Из просветних редова били су отпуштени сви који су били окарактерисани као комунисти или учесници устанка и на тај начин обележени као „национално непоуздани“. Без посла су остајали и припадници Равногорског покрета⁴⁰⁵ и масони, али и, како је то на послератном саслушању дефинисао Велибор Јонић, „сви они који нису одобравали рад и политику владе Народног спаса“.⁴⁰⁶ Стална сумња и неповерење у наставни кадар, као и неспособност да се он придобије, узроковали су непрестана преиспитивања и истраге над њим.⁴⁰⁷ Према парцијалним подацима, само у јуну 1941. отпуштено је из службе преко 85 наставника средњих школа, док се највеће смањење одиграло током 1942. године, када је удаљено 3.858 запослених у Министарству просвете.⁴⁰⁸

Кроз логор на Бањици прошло је током окупације преко 80 учитеља.⁴⁰⁹ Под удар сумњи, притиска и отпуштања долазили су не само просветни радници који су сумњичени за припадност комунистичкој или равногорској организацији већ и они који „једноставно нису били спремни да

⁴⁰¹ Обнова, 7. април 1942, бр. 321.

⁴⁰² М. Поповић, Дух мржње, Ново време, 3. фебруар 1942, бр. 232.

⁴⁰³ Љ. Малеш, Срби и комунизам, Ново време, 18. децембар 1941, стр. 196.

⁴⁰⁴ На списку се нашао Душан Недељковић, професор Универзитета, затим Жика Поповић, директор и професор Учитељске школе у Шапцу, Михаило Кнежевић, директор гимназије у Краљеву, а посебно је потенциран случај учитељског брачног пара Вељка и Наталије Дугошевић. – Професори и учитељи, као шумски бандити, Обнова, 18. децембар 1941, бр. 143.

⁴⁰⁵ Љ. Шкодрић, Министарство просвете и вера у окупираној Србији 1941–1944. Судбина институција под окупацијом, Београд, 2009, стр. 342.

⁴⁰⁶ ВА, Ча, 269–3–17.

⁴⁰⁷ М. Симић, Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века, Београд, 2003, стр. 192–193.

⁴⁰⁸ Према тим подацима, током 1942. године највише је отпуштено наставног кадра из школа из ресора Одељења за народне школе (2.435). – С. Керкез, Друштво Србије у Другом светском рату, Ниш, 2004, стр. 396. – М. Борковић, Контрареволуција у Србији – Квислиншка управа 1943–1944, II, Београд, 1992, стр. 497.

⁴⁰⁹ Р. Вуковић, Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици, Годишњак града Београда, 37, 1990, стр. 208.

се ангажују на пословима обнове Србије у духу колаборационистичке политике.⁴¹⁰ Чак и у околностима кад није учествовао у покретима отпора и био понет антифашистичким расположењем, просветни сталез није био заинтересован и мотивисан да се залаже за пропагирање националне обнове и спровођење „новог поретка“ и чинио је то само у ситуацијама када је био уцењен опстанком на радном месту. Концентрисаност на приватан живот и преживљавање била је честа преокупација наставника у окупираној Србији. Чак је и министар просвете приметио да има наставника који „гледају да свој школски посао како-тако отаљају и увек изналазе разлоге да не буду на дужности“.⁴¹¹

Покушаји да се размештаји учитеља учине и представе као објективни и непристрасни нису уродили плодом. Промене и побољшања, које су просветне власти тражиле од својих запослених, ни саме нису успевале да спроведу у сопственој политици. Иако упорни у својим мерама, колаборационисти су често били приморани да праве компромисе и одступају од зацртаних планова. Током 1944, просветна политика је све више губила ранији замах и са разочарењем сводила рачуне своје активности. Када је у марту 1944. учињен покушај да се награде наставници који су се истакли у културном и просветном раду, из већине школа дошла су обавештења да немају кога да предложе за такву похвалу.⁴¹²

Окупација је за просветне раднике представљала доба великих искушења и патњи. Осим премештаја, притисака и понижавајућих обавеза, они су били отпуштани, хапшени и прогањани. Сачувати достојанство и избећи компромитацију било је тешко у временима која су односила много више од тога. Од свог врховног заштитника и послодавца просветни радници нису могли добити никакав вид заштите и старања, већ су његову тешку руку више настојали да избегну него да се на њу ослоне.

Окупација Србије донела је са собом и репресију и уништење њене јеврејске популације. Ове мере, примењиване и у другим окупираним крајевима и територијама под нацистичком влашћу, процентуално најстраховитији учинак имале су баш у Србији. Наиме, од укупно 16.000 српских Јевреја, колико је процењивано да их је било пред Други светски рат, страдало је око 14.500, а само „после годину дана окупационог терора, Србија је била, по речима једног од немачких званичника 'judenfrei' (ослобођена од Јевреја)“.⁴¹³ Ове мере које је одређивала и спроводила немачка окупациона власт извршавале су немачке војне снаге, па колаборационистичка није имала никакву могућност да утиче на њихово извршење. Међутим, српска полиција и оружани одреди спроводили су рације и хапшење Јевреја и пружали

⁴¹⁰ Б. Петрановић, Србија у Другом светском рату 1939–1945, Београд, 1992, стр. 497.

⁴¹¹ Ново време, 1. март 1943, бр. 562.

⁴¹² АС, Г-3, ф-176.

⁴¹³ Б. Божовић, Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944, Београд, 2004, стр 5.

жали помоћ немачким органима у њиховом хапшењу и спровођењу у логоре као и у хватању одбеглих, а у српским установама и институцијама, отпуштање и елиминисање Јевреја спроведено је темељно и веома убрзано.

Антисемитске мере у просвети спровођене су још пре окупације, Југословенска влада донела је 1940. године Уредбу којом је за јеврејске ђаке и студенте уведен *numerus clausus*, у ствари ограничен је број ученика јеврејског порекла који се може уписати на универзитете, високе, више и средње школе. Овај број одређиван је према сразмери у којој се налазио број држављана јеврејског порекла према броју осталих држављана.⁴¹⁴ Један од мотива за доношење ове уредбе било је приближавање и уређивање односа са силама Осовине.

Одмах по окупацији, у априлу 1941, по немачким наређењима извршена је евиденција свих Јевреја, а затим је на основу немачке „Наредбе која се односи на Јевреје и Цигане“ од 30. маја 1941. извршено њихово уклањање из државне службе.⁴¹⁵ У Министарству комесар Р. Јојић наредио је већ у мају 1941. да се наставницима „јеврејског порекла не одређује никаква дужност“, ⁴¹⁶ а затим су у јуну поступили по наређењу и приступили отпуштању и то неувобичајеном брзином, која иначе није била карактеристична за успорени бирократизовани начин рада овог министарства. Већ 1. јуна отпуштено је 11 службеника Медицинског факултета. Истовремено је извршено евидентирање студената јеврејског порекла, па је већ почетком маја ректорат Београдског универзитета доставио извештај о 185 студената Јевреја.⁴¹⁷

Иако семитизам у Србији није имао јако упориште, присталице покрета „Збор“ су, још пре рата, износиле и заговарале антисемитске ставове и гледишта. Милорад Мојић, генерални секретар „Збора“, био је један од истакнутих антисемита у овом покрету, пре рата осуђиван због издавања „Протокола сионских мудраца“. ⁴¹⁸ Вођа „Збора“ Димитрије Љотић, демагошки се декларисао да није антисемита и да „нема мржње спрам Јеврејима у нас“, али је ипак сматрао да су Јевреји „једно расно-биолошко-социјално и религиозно чудо“ и да је према „Јеврејима опрезан и налазим да је неповерење правилно и правично“. ⁴¹⁹ Такве своје ставове збораши су унели и у установе и органе у чијем су управљању током окупације учествовали. Сам Милан Недић, јуна 1942, захтевао је од немачких власти да се у заробљеничком логору у Оснабрику забрани активност левичарских и јевреј-

⁴¹⁴ Љ. Ђирић Богетић, Београдски универзитет против антисемитизма (1940–1941). Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас, Зборник радова, Београд, 1989, стр. 319.

⁴¹⁵ Б. Божовић, Страдање Јевреја..., стр. 282.

⁴¹⁶ АС, Г-3, ф-851, 28–173–41.

⁴¹⁷ На основу ових података на Правном факултету било је 15 студената Јевреја, на Филозофском 46, на Техничком факултету 39, на Медицинском 64, на Пољопривредном факултету 13, а на Ветеринарском факултету 8, АС, Г-3, ф-67, 40–147–41.

⁴¹⁸ М. Бојић, Југословенски народни покрет „Збор“ 1935–1945 – Један критички прилаз, Београд, 1996, стр. 54.

⁴¹⁹ Р. Парежанин, Други светски рат и Димитрије Љотић, Београд, 2001, стр. 507.

ских елемената (њих око 340) и да се они издвоје у посебан логор, што је и учињено са око 700 југословенских официра, над којима је заведен окрутан логорски режим и погоршани услови живота.⁴²⁰ Овакав поступак, вероватно мотивисан одсуством подршке Недићевој политици, био је више усмерен на борбу против комунизма, коме су често колаборационисти приписивали јеврејско порекло. Недић је стално истицао опасности које су претиле од странаца и туђих утицаја и то је најчешће поистовећивао са делатношћу Јевреја. У његовим иступањима, као и иступањима чланова његове владе, Јевреји су поистовећивани са комунистима и савезничким силама и отуда је проистацао негативан став према њима.

Иако је у почетку положај Рома био изједначен са третманом Јевреја, њихов статус је касније нешто ублажен. У октобру 1941, Министарство просвете је обавештено да може уписивати децу ромског порекла у школу али само у случајевима када је реч о „српским држављанима циганског порекла, који се баве поштеним послом, који воде уредан живот и чији су преци настањени барем од године 1850. што треба доказати“.⁴²¹ Питање је, међутим, колико су Роми или чак већина становништва у Србији били у могућности да докажу таква тврђења. Према Ромима су често горе поступали колаборационистички одреди, када су они, као на пример у Крагујевцу 21. октобра 1941, замењивани и постављани уместо Срба који су били одређени за стрељање.⁴²²

Од самог почетка окупације, као реакција на прогоне српског становништва у суседним областима, српски органи власти наређивали су отпуштање из државне службе свих запослених који по народности нису били Срби.⁴²³ Такве наредбе понављане су неколико пута током 1941. и 1942. године. Између осталог, у фебруару и септембру 1942. године Милан Недић је захтевао отпуштање службеника несрпске народности, изузимајући оне постављене по предлогу начелника у Банату и на Косову и оних за које се сагласио председник владе, на предлог ресорног министра и изванредног комесара за персоналне послове.⁴²⁴

Тако је управник Народног позоришта Јован Поповић успео да издејствује да се задрже у служби свих 65 службеника Народног позоришта који нису били српске народности, али се истовремено обавезао да такве више неће запошљавати.⁴²⁵

Наређење да се отпусте службеници несрпске народности поновљено је и у марту 1943. године, уз опомену да „треба једном схватити, да се од тих људи, ма колико они били стручни, вредни и способни не може у нашој

⁴²⁰ Б. Божовић, Специјална полиција у Београду 1941–1944, Београд, 2014, стр. 150.

⁴²¹ АС, Г-3, ф-889, 65–98–41.

⁴²² АЈ, 110, 824–918, бр. 26.

⁴²³ АС, Г-3, ф-484, III, пов. бр. 568.

⁴²⁴ ВА, Нда, 68-2-4.

⁴²⁵ Б. Мајданац, Позориште у Србији 1941–1944, Београд, 2006, стр. 72.

несрећи очекивати оно залагање и она пожртвованост, која се с правом и до крајњих граница може и код данашњих времена мора тражити од сваког Србина за спас српског народа“.⁴²⁶ На владино велико инсистирање на отпуштању ових службеника, почетком 1944. године, сва школска надлештва била су принуђена да пошаљу извештаје о броју запослених који нису Срби.⁴²⁷ Стално понављање да се отпуштања ових службеника изврше говори о томе да су, и поред настојања врховне власти, локални органи и установе успевали да задрже и сачувају своје службенике различите националности.

Када је реч о школовању, поред школа националних мањина које су постојале у Банату и албанских на Косову, у осталим деловима Србије током окупације радиле су у Београду руско-српска мушка и женска гимназија, као и Први руски кадетски корпус у Белој Цркви.⁴²⁸

Однос према мањинама у окупираној Србији, испуњен неравноправним и неужедначеним третманом, јасно је осликавао диктат окупатора и његовог система вредности. Квислиншке власти нису биле у могућности да воде неку одређену политику према мањинама, већ само да беспоговорно поступају према издатим наређењима. Такав принцип нарочито се односио на оне групације које су уживале привилегије, а те привилегије у појединим случајевима надмашивала су и овлашћења која је поседовао колаборационистички апарат. Због премоћи суседа и немачких притисака, Министарство просвете чинило је бројне уступке и повластице мањинама, што је величало као „нови дух међуевропске сарадње“ истичући да све народносне групе у Србији, као што су немачка, мађарска, румунска и албанска, имају своје школе у којима се настава изводи на њиховом матерњем језику и коју воде учитељи њихових народности.⁴²⁹ Министар просвете хвалио је ову праксу, иако у суштини наметнуту, као „пут да се међу европским народима искорени национална нетрпељивост и да се ударе солидни темељи за трајну сарадњу међу народима нашег многонапаћеног континента“.

Насупрот таквом третману оних који су се нашли у надмоћном положају, мањине које су означене као „расно инфериорне“ и непријатељске биле су изложене репресивном третману. Иако Министарство просвете, као ни остали колаборационистички органи, није имало утицаја на обрачун са јеврејским и ромским становништвом, у њиховим ставовима и излагањима провејавали су ставови којима је испољавана ненаклоњеност према овим групама, па су, на тај начин, њихова иступања представљала

⁴²⁶ ВА, Нда, 34–9–57.

⁴²⁷ АС, Г-3, ф-712, 12–245–44.

⁴²⁸ АС, Г-3, ф-164.

⁴²⁹ Нови дух наше просвете – Омладина ће се сада васпитавати у духу народних традиција – Говор министра просвете Велибора Јонића преко радија, Обнова, 5. фебруар 1943.

подршку политици истребљења. Истовремено, у ситуацији када су саме могле да одлучују и креирају кадровску политику, колаборационистичке власти одлучивале су се на обрачун и уклањање мањинског становништва које није уживало заштиту окупатора.

Српска православна црква

Србија је после комадања Краљевине Југославије представљала уточиште српском народу и једини спас од затирања. Разлога за миграције силом било је много, најважнији су немачки стратешки планови о етничком чишћењу ради насељавања и планови НДХ о пресељењу српског народа на Исток.

Избеглице су стизале у Србију неорганизовано, што је личило на сти-хију, и депортацијама које су почеле пресељавањем Словенаца у Хрватску уз истовремено пресељење исто толико Срба у Србију.

Председник Савета комесара Милан Аћимовић писао је жалбе немачком војноуправном команданту Србије генералу Лудвигу Шредеру, поводом страдања Срба у другим крајевима бивше Југославије. Овај Меморандум прослеђен је из Београда у Берлин. Али отуда није било никаквог одговора.

Избеглица из разних крајева, које су нашле спас у Србији, било је око 500.000 душа, од детета до старца.⁴³⁰ „Немачка Србија“ била је и сама преоптерећена бројним обавезама према окупаторским властима. Но, и та Србија примила је око 500.000 прогнаних и избеглих Срба из осталих крајева бивше Краљевине Југославије. У том мору несрећника нашло се и више од 600 свештеника Српске православне цркве. Избегли свештеници јављали су се црквеним властима због помоћи и добијања посла. Свако је имао обавезу да напише извештај о „свима догађајима које је пре избеглиштва преживео и под каквим је околностима избегао“.⁴³¹ Синод је одлучио да се новчана помоћ свештеницима даје онако како се пријављују.⁴³² Касније, када су из разних крајева прогнаници стизали организовано и у транспортима, Синод је имао доста тежак посао али га је веома успешно обавио. Синод је имао своју комисију која је од свих свештеника прикупила писмене извештаје. Према евиденцији ове комисије, избегло је и прогнано 599 свештеника.

Сви избегли и протерани свештеници распоређени су у упражњене или новоформиране парохије, у болнице, за помоћнике архијерејских намесника, старешина цркава и пароха, нарочито за помоћ оболелима. О жи-

⁴³⁰ Слободан Д. Милошевић, Миграције Срба из НДХ у Србију и став КПЈ о том питању, Историја 20 века, бр. 1–2, Београд, 1991.

⁴³¹ Наведено према: Вељко Ђ. Ђурић, Голгота Српске православне цркве 1941–1945, Београд, 1997.

⁴³² Исто.

воту и раду свештеника и монаха у новим околностима и условима, нема неких нарочитих података па би се то све могло подвести у скоро нормалан рад. Због тога, било је прогнаних или избеглих свештеника који су се временом укључили, директно или индиректно, у неку војну формацију.

Бугарске власти, у првим данима, позивале су свештенике на разговоре у полицијске станице и наредиле свим свештеницима Српске православне цркве, свим који су се осећали Србима или били ожењени Српкињама, да морају најкасније до 15. маја напустити, са породицом, своје парохијске дужности и то у року 24 часа.

Протеривање свештеника Српске православне цркве требало је да олакша бугаризацију окупираних, односно анектираних територија. Приликом протеривања није се марило да ли је то свештеник или монах.⁴³³ Осим протеривања, власти су хапсиле неке свештенике и одводиле их у интернацију у логору у Бугарској.⁴³⁴ Бугари су протерали теологе и богослове јер су они били за њих непријатељи. Они свештеници који су хтели да прихвате нову црквену организацију, а то је значило да неће бити протерани, морали су да уче бугарски језик, да носе бугарску расу и и камилавку. Колико је свештеника пристало на ове услове није лако одговорити. Колико је протерано свештеника Српске православне цркве тешко је утврдити јер има много различитих података. Према званичним подацима Синода Српске православне цркве, протерано је укупно 109 свештеника.⁴³⁵

Бугарска војска је, у договору са Немачком, проширила своју власт на територије које су држали Италијани до септембра 1943. године. Прва ствар коју су Бугари урадили било је протеривање калуђера и свештеника Српске православне цркве. И бугарска војска убијала је свештенике Српске православне цркве као и остале Србе. Према званичним подацима Синода српске православне цркве, Бугари су убили 11 свештеника.⁴³⁶

У Србији су Немци имали специфичан однос према јерархији Српске православне цркве.⁴³⁷ Међутим, нису постојала никаква правила у томе. Немачки обавештајни официри, из више разлога, посвећивали су посебну пажњу митрополиту скопљанском Јосифу. Најзначајнији проблем је био замена интернираног патријарха Гаврила Дожиха. Како се они нису директно могли умешати у избор, односно именовање, јасно је да су трагали за другим начинима да утичу на његову политику. Међутим, нису имали никаквог успеха, што потврђује и сам посланик Феникс Бенцлер, прили-

⁴³³ Споменица православних свештеника 1941–1945. – Црква, 1983, стр. 82.

⁴³⁴ Никола Илић, Свештенство Јужне Србије у револуцији 1941–1945, Лесковац, 1972, стр. 162.

⁴³⁵ Вељко Ћ. Ђурић, н. д.

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Први пут Немци су се средином октобра 1942. заинтересовали за укупну јерархију Српске православне цркве у Србији. Податке су захтевали од Синода посредством Министарства просвете. Митрополит Јосиф одговорио им је писмом у којем је изразио жаљење јер му није јасно какве податке хоће са обзиром на неколико категорија свештеника. (А Син, Записници, Син. бр. 1060/38п. 237/1947).

ком разговора са Миланом Недићем новембра 1941. године. Том приликом, Бенцлер је казао да они не подносе митрополита и да би га радо вратили у Скопље. Као замену, предлагали су епископа бачког Иринеја из Новог Сада.⁴³⁸ Према службеном извештају поручника Георга Мајра од 11. септембра 1941, главни кривац пасивне резистенције Српске православне цркве према Немцима јесте митрополит. Мада је знатно преценио митрополита Јосифа, Мајр је ипак предлагао његово интернирање.

Немци су хапсили свештенике, интернирали их у логоре, на Бањицу или транспортовали у Рајх, у некадашњу Аустрију или Немачку. Синод је писао Недићу да интервенише код Немаца за многе ухапшене свештенике. Овај је то и радио, али су резултати најчешће били слаби.

У концентрационом логору Бањица у Београду, до његовог распуштања, било је заточено и 38 свештеника Српске православне цркве.⁴³⁹ Свештени служитељи су тамо доведени одлукама Министарства унутрашњих послова од 14. децембра 1943. године због тога што су (вероватно) помагали јединице Драже Михаиловића.⁴⁴⁰ Њихова судбина била је до краја сурова и трагична: 15 свештеника је стрељано на неком од логорских стратишта у Јајинцима код Београда.⁴⁴¹ У официрском заробљеничком логору у Нирнбергу било је и српских свештеника доведених после априлског слома 1941. заједно са официрима, касније са четницима.⁴⁴²

У концентрационом логору Дахау код Минхена било је око 2.770 свештеника римокатолика, православних и осталих. По сведочењу једног од тих интернираца, Американци су затекли само 1.213 живих логораша. Свештеници су од 1943. године груписани у посебне баракe, радили су само послове око логора. У логору су имали једну собу која им је служила као капела, и то по договореном распореду за све вере. Нема тачних података о броју српских свештеника који су прошли кроз овај логор. По једном сведочењу било их је 22 у логору.⁴⁴³ Зна се да је ослобођење дочекало 13 свештеника: патријарх Гаврило, епископ Николај, два монаха и 9 свештеника.⁴⁴⁴

У логору Оснабрику (Немачка), било је много заточеника, доведених већ крајем априла 1941. године. То су били углавном Срби официри. Међу њима било је неколико војних свештеника.

На просторима Косова и Метохије нема поузданих статистичких података о броју припадника појединих вероисповести за време окупације. Зна

⁴³⁸ ИАБ, БдС, М-17.

⁴³⁹ Сима Беговић, Логор Бањица, Београд 1989, ИАБ, Београд, 1967, стр. 178.

⁴⁴⁰ ВА, Нда, 137–31/1.

⁴⁴¹ Сретеније Зоркић, Терор у Београду за време непријатељске окупације, Годишњак града Београда, бр. 6. Београд, 1959, стр. 490.

⁴⁴² А Син, IV/59, 1943.

⁴⁴³ Бирић Петешкић, Католичко свећенство у НОБ-у 1941–1945, Загреб, 1982, стр. 156.

⁴⁴⁴ Бранко Ђорђевић, Свештеници у концентрационом логору Дахау, Гласник СПЦ, 7/1945, 66–67; Ћ. Петешкић, Католичко свећенство..., стр. 158–159.

се да су ту живели православци, мојсијевци, исламисти и католици. Зна се и то да је најмање било мојсијеваца и католика. Мојсијевци су углавном живели у Приштини и Косовској Митровици, док су Арбанаси католици живели претежно у Метохији. Католици који су живели у Јањеву и Летници код Косовске Витине декларисали су се као Хрвати.

Познато је и то да су верска осећања на овим просторима, како у прошлости тако и сада, злоупотребљавана. Зато постоји више разлога. Док на једној страни имамо сасвим толерантну, хуману и мирољубиву православну веру, на другој страни имамо врло агресивну и ратоборну исламску и католичку, превише загризле у сва политичка и национална збивања. Већина католичких свештеника и муслиманских имама јавно је сарађивала са окупаторима и квислинзима.

Међуконфесионални односи, под окупацијом, били су скоро идентични са међунационалним. То је последица односа окупационе власти и арбанашких квислинга према свакој вероисповести. Утицај религије био је велики, а приврженост вери била је нарочито изражена међу Арбанасима. Зато се о приликама под окупацијом не може говорити, а да се нема у виду и религија. Међутим, не треба мимоићи ни дервишке секте међу муслиманима, које су окупљале већи број следбеника, а значај њиховог агресивног окупљања, наступања и учења није био мали. Међутим, у свему овом, изузетак је мојсијевска верска заједница, чије је држање, поред осталог, било условљено антисемитизмом, нарочито немачког окупатора, али и шиптарских квислинга. Паралелно са Немцима, у прогону Јевреја учествовала је и шиптарска власт, а у Приштини и припадници 21. СС дивизије „Скендербег“ коју су чинили Шиптари.⁴⁴⁵

Рашко-призренска епархија је за време окупације, као и територија Косова и Метохије, била подељена на три државна подручја. Православна црква као целина, већ од првих дана окупације, нашла се без заштите. Окупатори нису према њој предузимали непосредне репресивне мере, али су дали одрешене руке својим шиптарским сарадницима и до краја били благонаклони према њиховим поступцима.

Квислинзи су започели рушење цркава, у првом реду оних које су насељеници изградили између два светска рата. Пљачкали су црквени инвентар, уништавали црквене књиге и историјске списе, подметали пожаре и скрнављивали верска и национална обележја и светиње. Свештенике су премлаћивали и излагали понижавајућим поступцима: хапсили их, прогањали и убијали. Изложени свакодневним опасностима и оставши без верника, неки од њих били су присиљени да, остављајући имовину, пребегну у Србију или Црну Гору.

Положај православних свештеника који су остали на Косову, а њих је била већина, био је незавидан. Остали су без плата и других прихода јер

⁴⁴⁵ Павле Целетовић Иванов, Злочини Арбанаса над Србима, Београд, 2004.

су се преостали верници налазили у тешком материјалном положају. Однос квислиншких власти према православним свештеницима представља важну компоненту у присиљавању српског и црногорског становништва на исељавање.

У деловим под немачком управом, у току априла и маја 1941. године, били су забрањени црквени обреди. Касније су допуштени и власти, у том погледу, нису правиле изразитије сметње.

На бугарску окупациону зону доведени су свештеници из Бугарске да би спровели присилну асимилацију српског становништва. Окупационе власти су, у почетку, заузимале привидно благ став према Србима, позивајући се на православље као заједничку религију. Како није било одзива на тражење да се изјасне као Бугари, наступила је промена у односима, која је била на штету српског становништва.

Окупациона власт је у сопственом интересу, у жељи да избегне конфликте са шиптарским становништвом, била попустљива према квислинзима. Од друге половине 1941. године, после избијања општеномског устанка у Црној Гори, своје унеколико одмерено држање Италијани су преиначили у пружање моралне, материјалне и сваке друге помоћи и подршке шиптарском становништву. Самим тим, положај православног становништва, а то су били Срби и Црногорци, бивао је све тежи и неподношљивији. Када су у питању верски обреди, у градовима су се, мање-више, одвијали, што није био случај у селима, где су их, најчешће, одметници спречавали.⁴⁴⁶

Још од првих дана окупације, православни свештеници били су на удару шиптарских квислинга и живели су под изузетно тешким условима. У Приштини је, на пример, стари и угледни свештеник Јосиф Спасић, идући кући, на улици био изложен физичком насртају разгоропаћене руље. Слично се догодило и проти Анђелку Нешићу у Косовској Митровици, који је без икаквог повода претучен на улици. Од последица туче овај стари свештеник је ускоро умро.

Како су се безобзирно шиптарски квислинзи понашали и опходили према православним свештеницима, указује случај Михаила Радојевића из Косовске Каменице. Вулнетари и шиптарски жандарми спроводили су велику групу Срба из гњиланског у приштински затвор. Целим путем су злостављали, тукли и вређали затворенике. Свештеника Михаила Радојевића, не само да су тукли, већ су га жандарми и вулнетари скоро целим путем, на смену, јахали. Био је млад, здрав и снажан, па је мучење стоички и достојанствено подносио, што је био изазов спроводницима да га још жешће малтретирају.⁴⁴⁷

Свештеници у затвору у Косовској Митровици били су подвргнути најсуровијем режиму, који су наметали шиптарски жандарми на челу са командиром за-

⁴⁴⁶ Исто.

⁴⁴⁷ Богомир Станковић, Косовско Поморавље, Ниш, 1975.

твору Хусеином Грдовцијем. Често су пребијани, извођени ноћу да не би спавали, чистили су нужнике, рибали затворске просторије, а неки жандарми су их јахали и гонили по затворском кругу. Само кроз овај затвор прошло је 14 православних свештеника од којих су, 1943. године, стрељани: Чедомир Бачанин из Врачева, Тихомир Поповић из Јошанице код Лепосавића и Петар Миликић из Слатине код Чачка, који је ухапшен у Ибарској долини. Свештеник Момчило Нешић је кратко време задржан у затвору и спроведен у Београд, где је стрељан.⁴⁴⁸

На Косову и Метохији, православни свештеници су безразложно затварани и злостављани од стране шиптарских власти и вулнетара. Убијено је укупно 14 свештеника и једна монахиња. Прота Андрија Поповић из Истока убијен је у својој кући наочиглед породице. Такође, у Источком срезу вулнетари су убили Никодима Радосављевића, јеромонаха манастира Гориоч. Вулнетарска банда Рама Алије, из Укче, бацила је бомбу у кућу свештеника Сталета Тијанића из истог села.

„У селу Ранилугу код Гњилана, убијен је свештеник Крста Поповић, а у Подујеву су шиптарски жандарми убили Александра Перовића. Јеромонах Јанићије Миловић, из Бинча, у гњиланском крају, нестао је без трага.

Монах дечански Серафим Живковић убијен је у Зочишту, код Ораховца, а монах Герман интерниран у Албанију где су га убили балисти. Свештеник из Љубижде, код Призрена, Тодор Секулић подлегао је од рана задобијених приликом експлозије бомбе подметнуте у манастиру Дечани. Свештеника Стајка Поповића, из Призрена, убили су Бугари у Качанику.

И игуман Дамаскин Бошковић, старешина манастира Девич у Дреници, убијен је, у другој половини априла 1941. године на изузетно свиреп изверски начин. Покушао је да заштити манастирску имовину од Шиптара из околних села. Они су га везали и вукли преко камењара и трња, ударајући га кундацима, да би га најзад, већ на издисају, дотукли хицима из пушака. Мртвог су га претресли и опљачкали око 2.000 динара, колико су му пронашли у џеповима.“⁴⁴⁹

Православни свештеници највише су убијани 1943. и 1944. године, у периоду када је појачан прогон и терор над српским становништвом. То се нарочито догађало после оснивања Друге призренске лиге, када је она, заједно са „Бали Комбтаром“ и осталим шиптарским профашистичким организацијама, јавно и бучно прокламовала стварање „Велике Албаније“ и позивала Шиптаре у борбу против Срба и Црногораца.

Убиства свештеника су, осим мржње муслимана према православљу, одражавала настојања да се Срби и Црногорци што више заплаше и да се убрза њихов одлазак из овог краја. Није се радило само о злочинима над свештенством, већ и о уништавању богомоља и гробаља, што је представљало покушај да се уклоне материјални трагови живљења и културе Срба и Црногораца. Већ

⁴⁴⁸ Споменица православних свештеника 1941–1945, Београд, 1960.

⁴⁴⁹ Архив Синода СПЦ, ф-III, док. 68/43; ф-IV, док. 60/42.

априла 1941. године, истовремено са изгоном насељеника, у њиховим селима порушене су све цркве подигнуте после Првог светског рата. Чак су и темељи раскопавани како се не би могла установити места на којима су се налазиле. Камени споменици су вађени и уништавани, а гробове су преоравали и заравњивали. Био је то беспримеран, на овим просторима и под турском влашћу, непознат вандализам.⁴⁵⁰

Рашко-призренска епархија је покушавала да добије заштиту од Синода Албанске православне цркве али без резултата. Штавише, било је настојања да се одмах ова епархија припоји албанској цркви, што је касније и урађено. Старешина манастира у Патријаршији и старешине осталих манастира били су потчињени Синоду у Тирани, на чијем је челу био митрополит Христофор. Са те стране није добијена никаква подршка, без обзира на економске и друге услове у којима су се налазили свештенство, црква и манастири. Синод Албанске православне цркве показао је највеће интересовање за црквену имовину. Када је Пећка патријаршија, почетком 1943, била приморана да прода манастирску шуму у Будисавцима, морала је да тражи одобрење црквене власти из Тиране.

Регентски савет Албаније донео је 4. априла 1944. декрет о проширењу важности Устава Албанске православне цркве и на „новоослобођене крајеве“. Тако је Рашко-призренска епархија и правно постала део Албанске православне цркве.⁴⁵¹

У новембру 1941. године епископ рашко-призренски Серафим посетио је албанског митрополита Христофора, узалудно га молећи за заштиту и помоћ српском живљу. Јуна 1942. године епископ је позван на заседање албанског Синода и поново је молио помоћ и заштиту за све, нарочито за интерниране Србе. После капитулације Италије, Шиптари су епископа Серафима ухапсили и држали месец дана у затвору. Пуштен је тек на интервенцију Немаца. После овога не зна се због чега је отишао у Тирану, где је 13. јануара 1945. године умро и тамо сахрањен. Треба рећи да је између два светска рата Српска православна црква помагала албанску, али је то добротинство за време окупације било забрањено.

У току рата, Албанска православна црква ни једним гестом није се огласила против убијања свештенства, плјачке имовине, рушења и скрнављења цркава и манастира и, уопште, прогона коме су били изложени Српска православна црква и православни верници српске националности. Исти случај је био и са свештеницима муслиманске и римокатоличке вероисповести. У том времену и околностима, то није могло значити ништа друго него давање подршке дивљању шиптарских квислинга.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Токо Слијепчевић, Српско-албански односи кроз векове, Минхен, 1974.

⁴⁵¹ Исти, Историја Српске православне цркве, III, за време Другог светског рата и после њега, Београд, 1991.

⁴⁵² Исто.

Манастир Грачаница остаје поштеђен захваљујући чињеници да је њиме управљао јеромонах Гедеон Шаку, православни Албанац, из Елбасана. Пре окупације, он је био дугогодишњи клирик у Рашко-призренској епархији. Опљачкане су, скрнављене, демолиране цркве у: Самодрежи и Бањској, код Вучитрна; Великом Белаћевцу, код Липљана; Штимљу, код Урошевца; Сиги код Пећи; Црколџу код Истока; Помазатину код Приштине, Бањи код Србице и Подујеву. Вулнетари су у Ибарском Колашину, 1941. године, демолирали цркву у Дубоком потоку, уништивши много књига из 18. и 19. века и поломивши све споменике око цркве.

Однос шиптарских квислинга према Српској православној цркви, њеном свештенству и верницима, одражавао је званичан став власти и великоалбанску политику.

Зато је почетком 1943. године, изненађујуће деловала одлука шиптарских власти, којом су дозволили прославу Светог Саве у српској гимназији и извођење богојављенског обреда на Ибарском мосту, у центру Косовске Митровице. Штавише, светковини прославе у гимназији и сечењу славског колача присуствовали су и званичници шиптарске власти, међу којима и Ибрахим Љутва, окружни начелник и Бајазит Бољетини, потпуковник и командант жандармерије. Они су мирно саслушали, за тадашње прилике, смело излагање свештеника Бојка Цветковића о светосавској традицији. Било је то, међутим, варљиво попуштање, јер су ускоро, и у Љутви и у Бољетини, настали са жестокиим антисрпским поступцима.⁴⁵³

Сви православни свештеници пружали су велику и драгоцену помоћ избегличкој сиротињи коју су шиптарски квислинзи протеривали са имања. Многе породице налазиле су уточиште у црквама и манастирима. Према једном црквеном документу, у јесен 1942. године у Дечанима је 38 избеглица користило смештај и исхрану, а у исто време у Пећкој патријаршији било их је око 400. У свим учioniцама и осталим просторијама Богословије у Призрену су, 1941. године, биле смештене насељеничке породице, али су их италијанске власти иселиле како би у њих сместили војску. Црквена општина у Призрену је избегличким породицама и осталој сиротињи више пута давала новчану помоћ и огрев. Слично су поступале црквене власти у свим осталим местима.

Неки свештеници помагали су народноослободилачки покрет. То су, поред осталих, радили: калуђери Макарије Поповић и Василије Бачкалов, у цркви у Будисавцима, и Милан Балшић из Злокућана, они су помагали и скривали избеглице. Неколико њих било је и у партизанима – Благоје Шуковић (калуђер Мирон) из Дечана погинуо је као партизан Карадачког одреда у борби са квислинзима код Липљана.

Неки су сарађивали са четничким покретом. То су били свештеници из

⁴⁵³ „Ново време“, Београд, 2. фебруар 1943. године.

Урошевца, Милош Вујошевић и Драгољуб Кујунџић. Као активисти четничке организације, били су предвиђени за одговорне функције. Драгољуб Кујунџић је постављен за среског начелника, а Милош Вујошевић за помоћника команданта среза. Припадници НОП-а организовали су атентат на Кујунџића, убили га у његовој кући, док је Вујошевић напустио Урошевац и одселио се у Србију.⁴⁵⁴

Пошто на Косову и Метохији није било четничких формација, осим на огранцима Копаоника, прочетничка активност појединаца сводила се на усмено изјашњавање или на пропаганду. Као присталице четника, иако нису учествовали у злочинима, после ослобођења стрељани су свештеници: Михаило Милошевић и Тихомир Балшић из Пећи, Митар Вујисић из Витине, као и Радуре Божовић из Ибарског Колашина. После ослобођења осуђен је и стрељан Симеон Гојковић, свештеник из Лапљег Села, код Приштине. У послератним материјалима ОЗН-е, за њега се наводи да је био сарадник Гестапоа, а Радован Жикић, из Милошева, у изјави од 23. марта 1953. године, навео је да је Гојковић открио партизанску организацију у Милошеву, чије је чланове Гестапо похапсио и већину стрељао. Према документацији Обавештајног одељења Српске државне страже, комунисте у Милошеву потказао је неки гранични официр са службом у Прилужју. Он је обавестио среског начелника Мустафу Прешеву који је, заједно са гестаповцима, похапсио припаднике НОП-а.

Четници Другог косовског корпуса су 6. маја 1944. године на Ђурђевдан, у селу Граничану организовали полагање заклетве на верност краљу Петру. Позвани су преостали четници из Ибарске долине и са Косова и Метохије. У верском обреду учествовало је 6 свештеника из оближњих парохија, којима је то било наређено.⁴⁵⁵

Углавном, највећи број православних свештеника био је противокупаторски расположен. Одбијали су и осуђивали сарадњу са окупаторима и њиховим сарадницима. Према народноослободилачком покрету су, већином, били неопредељени. После ослобођења укључили су се у рад на обнови земље. Били су ангажовани у Народном фронту, Црвеном крсту и другим организацијама, а неки су бирани за одборнике народних одбора. Прота Јосиф Спасић био је одборник првог Обласног народног одбора који је конституисан у јулу 1945. године.

⁴⁵⁴ Никола Видачић, На обалама Неродимке, Нови Сад, 1967.

⁴⁵⁵ ВА, Ча, 111-4-4.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављена архивска грађа Архив Србије – фондови:

Земаљска комисија Србије и Обласна комисија за Косово и Метохију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Комесаријат за избеглице и пресељенике, изјава избеглица за Косово и Метохију.

Министарски савет Милана Недића.

Архив Југославије – фондови:

Државна Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1941–1945.

Емигрантске владе Краљевине Југославије. Извештаји чиновника Министарског савета Милана Недића, који су упућени њему лично, као и Министарству социјалне политике и народног здравља.

Попис Жртава рата 1941–1945 (погинуле, убијене, умрле и нестале жртве рата) СР Србија, Срез АПКМ.

Репарациона комисија владе ФНРЈ, година 1945–1949.

Министарству финансија ФНРЈ – Уреду за заштиту југословенске имовине у иностранству.

Посланство Краљевине Југославије при светој столици у Ватикану. Савезна Верска комисија.

* Извештаји ЦК КПЈ о пртијском раду (1941– 1945) на Косову и Метохији.

Војни Архив – фондови:

Пописник 17

Антифашистички покрети у Југославији НОВЈ – ЈВУО. Заплењена непријатељска документа (окупатора и квислинга), у форми извештаја, наредби, обавештења, дописа, телеграма, писама...

Недићева архива: грађа Комесаријата за избеглице и пресељенике Министарског савета.

Немачка архива (НМА). Италијанска архива (Иа).

Акта различите форме, обима и садржаја у којима се говори о извршеним злочинима на Косову и Метохији у Другом светском рату.

Историјски Архив Београда – фондови:

УГБ – Управа Града Београда. Одељење Специјалне полиције (ОСп) Одсек II и III

Служба Безбедности Београд (БДС). Документа ОЗН-е.

Објављена архивска грађа

Зборник радова са научног скупа одржаног у Херцег Новом 20. и

21. децембра 1985. Титоград 1987. године.

Државна комисија за ратне злочине почињене од окупатора и њихових помагача у Другом светском рату. Саопштења 1–11.

Зборник Народноослободилачког рата у издању некадашњег Војног Института ЈНА:

Том I, књ. 19 – Борбе на Косову; Том II, књ. 6 и 10 – Документа Врховног штаба НОВЈ; Том IX, књ. 1; Том X, књ. 2; Том XII (књ. 1–4) – Објављена документа немачког Рајха 1941–1943; Том XIII (књ. 1–3) Објављена документа Краљевине Италије; Том XIV (књ. 1–4) – Објављена Четничка документа.

Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој Жупи 1941–1944. године. Архивски преглед Архива Косова и Метохије и Архива Србије, Београд 1999. године.

Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Призрен – Београд 1987, 589, 789, 791, 793, 796, 800, 802, 840–843.

Љ. Димић, Ђ. Борозан, Југословенска држава и Албанци, I–II, Београд 1998–1999.

Б. Петрановић, М. Зечевић, Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената, Београд 1998.

Б. Петрановић, М. Зечевић, Југословенски федерализам идеје и стварност. Тематска збирка докумената, Том I, 1914–1943, Београд 1987.

Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југославија 1918–1944, Збирка докумената, Београд 1985.

Б. Петрановић, Н. Жутић, 27. март 1941. Тематска збирка докумената

В. Дедијер, А. Милетић, Протеривање Срба са огњишта 1941–1944. Београд 1989.

Венцеслав Глишић, Албанизација Косова и Метохије, Срби и Албанци у 20. веку, САНУ, научни скупови књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, Београд 1991. године.

Априлски рат 1941. – Зборник докумената, књ. 1, Београд 1969.

Априлски рат 1941. – Зборник докумената, књ. 2. Београд 1987.

Априлски рат 1941. Документа за период од 1. јануара 1941. до 18. априла 1941.

Зборник докумената књ. 2. Приредио Антун Милетић, Београд 1987. године.

Драган Цветковић, Попис „Жртава рата 1941–1945“, из 1964. године као основа за изучавање страдања становништва Југославије.

Записници НКОЈ и Привремене владе ДФЈ 1943–1945, Београд 1991. године.

Богдан Кризман, Југословенске владе у избеглиштву 1941–1943, Загреб–Београд 1981. године.

Немачка обавештајна служба I–X, Београд 1956–1960.

Немачка обавештајна служба IV, Србија, Црна Гора и Македонија. Државни Секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, Београд 1969.

Расправе и чланци

Аврамовски Живко, Немачка политика према Албанији после капитулације Италије, „Историја 20. века“, бр. 1/1983.

Исти, Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде у време Минхенске кризе и окупације Албаније, Историјски гласник, бр. 2–3/1964.

Исти, Немачко-италијанска окупација Косова и Метохије, „Косово“, Приштина бр. 1/1972.

Исти, Немачко-италијанске супротности због Косовске Митровице 1941–1943, „Косово“ бр. 1/1972.

Антоновски Иван, Формирање, развој и дејства Косовско-метохијских бригада НОВЈ у току рата, „Косово“, бр. 4/1975.

Божовић Бранислав, Борбени пут Копаоничког НОП одреда, ВИГ, бр. 1/1981.

- Исти, Оружана акција у Трепчи и почетак устанка на Косову, ВИГ, бр. 1/1979.
- Божовић Бане, Трагом тајних докумената Гестапоа – Они о нама, „Звечан“ 15.12.1959. и 1.1.1960, 15.1.1960.
- Вавић Милорад, Квислиншке и колаборационистичке снаге на Косову и Метохији 1941–1945. ВИГ, бр. 1, јануар – април 1985.
- Вавић Никола, Емигрантима из Албаније земља илегално додељивана, „Политика“ 12. новембар 1988.
- Исти, Косовски Јевреји за време окупације 1941–1944, „Обележја“, Приштина, бр. 5/1983.
- Винавер Вук, Југословенско-албански односи на почетку Другог светског рата, Историјски записи XXIII, 1–2.
- Вишњић Петар, Немачки окупациони систем у Србији, Историјски гласник, бр. 3–4/1956.
- Вуковић Р., Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици, Годишњак града Београда бр.37/1990.
- Димић Љубодраг, Од тврдње до знања, Други светски рат 50 година касније, Зборник радова са научног скупа, Подгорица 1997.
- Димитријевић Бојан, Војна организација Косте Пећанца, „Историја 20 века“, бр.1/2011.
- Ђаковић Спасоје, Услови за формирање ОЗНЕ на Косову и Метохији, „Јединство“ 25.06.1964.
- Ђорђевић Бранко, Свештеници у концентрационом логору Дахау, Гласник СПЦ, 7/1945.
- Живанчевић Предраг, Насељавање Косова из Албаније, НИН, 2. октобар 1988. године.
- Зејнел Зејнели, Косово, ко је издао револуцију, „Политика“ 22. децембар 1988. године
- Иветић Велимир, Капитулација италијанских оружаних снага, ВИГ, бр. 1/1984.
- Јанековић Славко, Из рада италијанске обавештајне службе, ВИГ, бр. 1/1965.
- Јовановић Жарко, Политичко растројавање сељаштва у Србији 1941, „Историја 20. века“, бр. 1, 1994.
- Исти, Сељаштво Србије у рату и револуцији 1941–1945, Токови револуције, бр. 1/1989.
- Ковачевић Милан, Сећања на живот и време проведено у окупаторским заговорима и логорима у Албанији и Италији, Зборник радова са научног скупа одржаног у Херцег Новом 20. и 21. децембра 1985, Титоград 1987.

- Ковљанин Милан, Србија у немачком „новом поретку“ 1941– 1942, „Историја 20. века“, бр. 1/2011.
- Марјановић Јован, Економска политика немачког нацистичког окупатора, ЈИЧ, бр. 4/1964.
- Исти, Прилози историје сукоба НОП-а и четника Драже Михаиловића у Србији 1941.године, „Историја 20. века“, Зборник радова I, 1959.
- Милошевић Слободан, Логор под управом италијанских окупаторских власти, ВИГ, бр. 1/1991.
- Милак Енес, Југословени у концентрационим логорима и затворима фашистичке Италије у току Другог светског рата, „Историја 20. века“, 1–2/1986.
- Милојевић Снежана, Забрана повратка колониста и прогнаним српском и црногорском становништву, „Баштина“ 19/2005.
- Митровић Андреј, О теорији јединственог привредног подручја Трећег рајха 1933–1941, ЈИЧ, 3–4 1974.
- Морача Перо, Друштвено-политичка кретања и политика КПЈ у устанку 1941. ЈИЧ, бр. 1/1961.
- Павловић Момчило, Косово и Метохија и Албанци 1944–1948, „Историја 20. века“, бр. 2/1998.
- Павловић Момчило, Србија на крају рата. Извештај мајора Џона Хеникера Мејџора о Србији у периоду април – новембар 1944, „Историја 20 века“, 2/1996.
- Перазић Гавро, „Политика“, 10. март и 7. април 1989.
- Пивац Марко, Рад британске тајне службе (SOE), „Историја 20. века“, бр. 1/2010.
- Пленча Душан, Националне мањине и јединице страних народности у НОП-у, ВИГ, бр. 6/1960.
- Рецепацић Јашар, Школство у Косовској Митровици, „Косово“, Приштина, бр. 7/1978.
- Ристић Драги, Терор бесни, „Јединство“, 6.3.1961.
- Ристовић, Милан, Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату, „Токови историје“, бр. 3/2009.
- Светозар Вукмановић Темпо, Сећања из НОБ-а, Војноисторијски гласник, бр. 1–2/1959.
- Стругар Владо, Завођење италијанске окупације у југословенским областима 1941–1942, Историјски гласник, књ. 1, 1/1973. и Гласник Одељења друштвених наука, књ. 1/1975.

Станишић Михаило, Бранко Ђукић, Учешће становника Косова у Народноослободилачком покрету у концентрационим логорима у Албанији и Италији, „Косово“ 2/1973.

Суботић Лазар, Продор оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију у лето 1944. године, ВИГ, бр. 5/1964.

Томовић Душан, Копаонички одред – Први партизански одред Косова и Метохије, „Јединство“, 5.8.1951.

Хадри Али, Окупаторски систем на Косову и Метохији 1941– 1944, Југословенски историјски часопис (ЈИЧ), бр. 2/1966.

Хадри Али, Живко Аврамовски, Милорад Вавић, Окупациони систем у Косовској Митровици, „Косово“, бр. 7/1978.

Филиповић Крста – гроф, у Косовској Митровици јулских дана 1941. године, „Јединство“, 26.6. и 3.7.1961.

Фолић Милутин, Рад комуниста Косова и Метохије у бившој југословенској војсци уочи рата и у Априлском рату 1941. Токови Револуције – Зборник историјских радова, Београд 1967. године.

„Билтен српских националних четника, бр. 1, 25. октобар 1941.

„Ново време“, 9. новембар 1941, Шта је урађено да народне школе почну свој рад, чланак.

ЛИТЕРАТУРА

Иван АВАКУМОВИЋ, Михаиловић према немачким документима, Лондон 1969.

Смиља АВРАМОВ, Геноцид у Југославији 1941–1945, књ. 1, Београд 1987.

Смиља АВРАМОВ, Геноцид у Југославији 1941–1945, Београд 1991.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ, Албански злочини над Србима у Другом светском рату – документа, Београд 2009.

Станоје АКСИЋ, Положај аутономних покрајина у уставном систему СФР Југославије, Београд 1967.

Драган АЛЕКСИЋ, Привреда Србије у Другом светском рату, Београд 2008.

Никола АНИЋ, Секула ЈОКСИМОВИЋ, Мирко ГУТИЋ, Народноослободилачка војска Југославије, Београд 1982.

Душан БАТАКОВИЋ, Косово и Метохија, историја и идеологија, Београд 1998.

Душан БАТАКОВИЋ, Косовска драма Србије, Београд 2000.

- Сима БЕГОВИЋ, Логор Бањица, Београд 1989.
- Димитрије БОГДАНОВИЋ, Књига о Косову, Београд 1985.
- Милутин БОГИЋЕВИЋ, Хроника НОБ-а Сиринића, Приштина 1986.
- Бранислав БОЖОВИЋ, Нацистичка обавештајна служба, Стручна библиотека, Београд 1963.
- Бранислав БОЖОВИЋ, Милорад ВАВИЋ, Сурова времена на Косову и Метохији, Београд 1991.
- Бранислав БОЖОВИЋ, Специјална полиција у Београду 1941– 1944, Београд 2014.
- Бранислав БОЖОВИЋ, Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941– 1944, Београд 2004.
- М. БОЈИЋ, Југословенски народни покрет „Збор“ 1935–1945 – Један критички приказ, Београд 1996.
- М. БОРКОВИЋ, Контрареволуција у Србији, Квислиншка управа 1941–1944, Београд 1979.
- Ђорђе БОРОЗАН, Велика Албанија порекло – идеје – пракса, Београд 1995.
- Ђорђе БОРОЗАН, Косово и Метохија у „границама протектората Велика Албанија“ 1941–1944. у: Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000, Београд 2000.
- Јосип БРОЗ Тито, Борба за ослобођење Југославије 1941–1945, Београд 1947.
- Јосип БРОЗ Тито, Сабрана дела XII, Београд 1982.
- Јосип БРОЗ Тито, Сабрана дела XXIX, Београд 1989.
- Бранко БОШКОВИЋ, Насељеници на Косову и Метохији (1918– 1941) и њихов прогон (1941–1944), Приштина 1993.
- Бранко БОШКОВИЋ, Народноослободилачка борба у Ибарском Базену, Приштина 1968.
- Никола ВАВИЋ, Страдање косовскомитровачких Јевреја 1941– 1942, „Косово“, Приштина 1978.
- Никола ВИДАЧИЋ, На обалама Неродимке, Нови Сад 1967.
- Хедер ВИЛИЈАМС, Падобрани, патриоти и партизани, Београд 2009.
- Зоран ВЛАШКОВИЋ, Живот иза жице, Приштина 2006.
- Сретен ВУКОСАВЉЕВИЋ, Писма са села, Београд 1962.
- Светозар ВУКМАНОВИЋ Темпо, Револуција која тече, књ. 1, Београд 1971.
- Светозар ВУКМАНОВИЋ Темпо, Револуција која тече, IV, Београд 1987.
- З. ВУЈАНОВИЋ, Просветна политика у окупираној Србији Максим ГОРА-НОВИЋ, Наш сељачки посед и техника раслојавања и осиромашења села, Београд 1953.

- Данило ГРЕГОРИЋ, Самоубиство Југославије, Београд 1942.
- Венцеслав ГЛИШИЋ, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944, Београд 1970.
- Јеврем ДАМЈАНОВИЋ, Косовска голгота, Београд 1988.
- Владимир ДЕДИЈЕР, Југословенско-албански односи 1939–1944, Београд 1949.
- Владимир ДЕДИЈЕР, Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита, Београд 1984.
- Нијаз ДИЗДАРЕВИЋ, Албански дневник, Загреб – Сарајево 1988.
- Љубодраг ДИМИЋ, Историја српске државности. Срби у Југославији, Нови Сад 2001.
- Љубодраг ДИМИЋ, Ђорђе БОРОЗАН, Југословенска држава и Албанци, том I, Београд 1988.
- Љубодраг ДИМИЋ, Ђорђе СТАНКОВИЋ, Историографија под надзором.
- Љубодраг Димић, Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941, I–III, Београд 1996.
- Бојан ДИМИТРИЈЕВИЋ, Коста НИКОЛИЋ, Ђенерал Михаиловић, Биографија, Београд 2000.
- Војин ДИМИТРИЈЕВИЋ, Страховлада. Оглед о људским правима и државном терору, Београд 1985.
- Спасоје ЂАКОВИЋ, Сукоби на Косову, Београд 1984.
- Спасоје ЂАКОВИЋ, Сукоби на Косову (друго допуњено издање), Београд 1986.
- Димитрије ЂОРЂЕВИЋ, Ожигици и опомене, III, Београд 2000.
- Веселен ЂУРЕТИЋ, Савезници и југословенска ратна драма, Београд 1985.
- Животије ЂОРЂЕВИЋ, Страдање српског народа у 20. веку, том I, Београд 2012.
- Животије ЂОРЂЕВИЋ, Губици становништва Југославије у Другом светском рату, Београд 1987.
- Вељко ЂУРИЋ, Голгота српске православне цркве 1941–1945, Београд 1997.
- Никола ЖИВКОВИЋ, Ратна штета коју је Италија учинила Југославији у Другом светском рату, Београд 1991.
- Никола ЖИВКОВИЋ и Ђуро ЂУРАШКОВИЋ, Југословенски заточеници у Италији 1941–1945, Београд 2001.
- Владимир ЖЕРЈАВИЋ, Губици становништва у Југославији у Другом светском рату, Загреб 1989.
- Весна ЗАРКОВИЋ, Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распадања СФРЈ, Београд 2012.

- Никола ИЛИЋ, Свештенство Јужне Србије у револуцији 1941– 1945, Лесковац 1972.
- Развигор ЈАКШИЋ, Народноослободилачка борба у Ибарском Колашину, Приштина 1976.
- Атанасије ЈЕВТИЋ, Од Косова до Јадовна – путни записи, Београд 1987.
- Атанасије ЈЕВТИЋ, Страдање Срба на Косову и Метохији 1941– 1990, Приштина 1990.
- Жарко ЈОВАНОВИЋ, Сељаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945, Београд 1995.
- Небојша ЈОВАНОВИЋ, Револуционарне владе, у: Владе Србије 1805–2005, Београд 2005.
- Васа КАЗИМИРОВИЋ, НДХ у светлости немачких докумената Глеза фон Хорстенауа 1941–1944, Београд 1987.
- Васа КАЗИМИРОВИЋ, Србија и Југославија 1914–1945, књ. III, Крагујевац 1995.
- Боривоје КАРАПАНЦИЋ, Грађански рат у Србији, Београд 1993.
- Петар КАЛВОКОРЕЗИ, Гај Винт, Тотални рат, Београд 1987.
- Сејфула КЕМАЛ, Савез комуниста Југославије и националне мањине, Београд 1959.
- Н. КИЛИБАРДА, Просветно-културна политика у Србији за време Другог светског рата, Београд 1984.
- Радоје КНЕЖЕВИЋ, прир. Књига о Дражи, том I, Виндзор 1956.
- Драгољуб М. КОЧИЋ, Записи из логорског пакла, Београд 2008.
- Богољуб КОЧОВИЋ, Жртве Другог светског рата у Југославији, Лондон 1985.
- Станислав КРАКОВ, Генерал Милан Недић, Минхен 1963.
- Богдан КРИЗМАН, Павелић и усташе, Љубљана 1978
- Мома МАРКОВИЋ, Рат и револуција у Србији, сећања 1941– 1945, Београд 1987.
- Мома МАРКОВИЋ, Преглед народноослободилачке борбе у Србији, Београд 1947.
- Јован МАРЈАНОВИЋ, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд 1963.
- Божидар МИЛИДРАГОВИЋ, Продан на Косову, Београд 1984.
- Арсо МИЛАТОВИЋ. Космет 1935–1945, Моје сведочење, Београд 1990.
- Младен Т. МИЛИЋ, Косовско село Грболе од настанка до нестанка, Приштина 1984.
- Наташа МИЛИЋЕВИЋ, Југословенска власт и српско грађанство 1945–1950, Београд 2009.

- Никола МИЛОВАНОВИЋ, Војни пуч и 27. март 1941, Београд 1960.
- Андреј МИТРОВИЋ, Култура и историја, Београд 2008.
- Андреј МИТРОВИЋ, Време нетрпељивих, политичка историја великих држава Европе 1919–1939, Београд 1974.
- Слободан МИЛОШЕВИЋ, Немачко-италијански односи на територији окупиране Југославије 1941–1943, Београд 1991.
- Слободан МИЛОШЕВИЋ, Избеглице и пресељеници на територији окупираних Југославије 1941–1945, Београд 1981.
- Милош МЛАДЕНОВИЋ, Лажни идоли и варљиви идеали, Београд 2004.
- Перо МОРАЧА, Југославија 1941, Београд 1971.
- Драган С. НЕНЕЗИЋ, Југословенске области под Италијом 1941–1943, Београд 1999.
- Слободан НЕШОВИЋ, Бранко ПЕТРАНОВИЋ, Југославија и уједињени народи 1941–1945, Београд 1985.
- Коста НИКОЛИЋ, Италијанска војска и четници у Другом светском рату 1941–1943, Београд 2009.
- Коста НИКОЛИЋ, Историја Равногорског покрета 1941–1945, књ. I и II Београд 2014.
- Коста НИКОЛИЋ, Страх и нада у Србији 1941–1944. Свакодневни живот под окупацијом, Београд 2002.
- Коста НИКОЛИЋ, Прошлост без историје, Београд 2003.
- Миодраг НИКОЛИЋ, Приштина и њена околина у НОР-у и револуцији, Приштина 1984.
- Живојин НИКОЛИЋ Брка, 22. дивизија, Београд 1974.
- Војислав НИКЧЕВИЋ. Пета Косовскометохијска бригада, Београд 1989.
- Херман НОЈБАХЕР, Специјална мисија на Југоистоку, Берлин–Франкфурт 1956.
- Херман НОЈБАХЕР, Специјални задатак Балкан, Београд 2005.
- Херман НОЈБАХЕР, Мемоари о Србима, Београд 2007.
- Војислав ПАВЛОВИЋ, Од монархије до републике, Београд 1998.
- Момчило ПАВЛОВИЋ, Верољуб ТРАЈКОВИЋ, Савезничко бомбардовање Лесковца 1944. Београд 1995.
- Момчило ПАВЛОВИЋ, Божица МЛАДЕНОВИЋ, Коста Миловановић Пећанац, Београд 2006.
- Момчило ПАВЛОВИЋ, Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1991, у: Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000, Београд 2000.

- Момчило ПАВЛОВИЋ, Историја Демократске странке 1941– 1952, Београд 2009.
- Момчило ПАВЛОВИЋ, За Тита или за краља. Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945, Београд 2007.
- М. ПАРЕЖАНИН, Други светски рат и Димитрије Љотић, Београд 2001.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, Србија у Другом светском рату 1939– 1945, Београд 1995.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, АВНОЈ и Бујанска конференција у Зборнику радова Косово – Прошлост и садашњост, Београд 1989.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, Записници са седница Политбироа ЦК КПЈ (11. јун 1945 – јул 1948), Београд 1995.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, Косово у југословенско-албанским односима и пројект балканске федерације.
- Миодраг ПЕШИЋ, Дража Михаиловић у извештајима америчких и британских обавештајаца 1941–1944, Београд 2003.
- Јанко ПЛЕТЕРСКИ, Нације, Југославија, револуција, Београд 1985.
- Никола ПОПОВИЋ, Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату 1941–1945. Београд 1988.
- Радмила РАДИЋ, Вера против вере. Држава и верске заједнице у Србији 1945–1953, I, Београд
- Радашин РАЈЕВИЋ, Аутономија Косова, Београд 1985.
- Александар РАНКОВИЋ, Дневничке забелешке, Београд 2001.
- Милан РИСТОВИЋ, Немачки нови поредак и Југоисточна Европа, Београд 1991.
- Јаша РОМАНО, Јевреји Југославије 1941–1945, Жртве геноцида учесници НОР-а, Београд 1980.
- Перо СИМИЋ, Тито, Тајна века, Београд 2009.
- М. СИМИЋ, Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века, Београд 2003.
- Милан СПАСОЈЕВИЋ, Кућа смрти на Сајмишту у: „Град борбе и слободе“, Београд 1941–1944, Београд 1964.
- Ђоко СОЈЕВИЋ, Дневник косовског партизана, Београд 1965.
- Богомир СТАНКОВИЋ, Косовско Поморавље у револуцији 1941– 1945, Ниш 1975.
- Милан М. СТОЈАДИНОВИЋ, Ни рат ни пакт, Београд 2002.
- Мирослав СТОЈИЉКОВИЋ, Бугарска окупациона политика у Србији 1941– 1944, Београд 1989.
- Велимир ТЕРЗИЋ, Слом Краљевине Југославије 1941, књ. I, II, Београд 1983.
- Јозо ТОМАШЕВИЋ, Четници у Другом светском рату 1941–1945, Загреб 1979.

Али ХАДРИ, Народноослободилачки покрет на Косову 1941– 1945, Београд 1973.

Синан ХАСАНИ, Косово – истине и заблуде, Загреб 1984.

Синан ХАСАНИ, Косовска узрастања и посртања, Београд 1986.

Гроф ЂАНО, Дневник, Загреб 1948.

Светозар ЧАНОВИЋ, Српске школе на Косову и Метохији у 19. и 20. веку

Фердо ЧУЛИНОВИЋ, Окупаторска подела Југославије I, Београд 1970.

Срђан ЦВЕТКОВИЋ, Политичка репресија у Србији 1944–1953, Београд 2014.

Павле ЦЕЛЕТОВИЋ Иванов, 21. СС дивизија „Скендербег“, Београд 1987.

Павле ЦЕЛЕТОВИЋ Иванов, Балистички покрет 1939–1952, Београд 2000.

Павле ЦЕЛЕТОВИЋ Иванов, Злочини Арбанаса над Србима, Београд 2004.

Љубинка ШКОДРИЋ, Министарство просвете у Србији 1941– 1944, Судбина институције под окупацијом, Београд 2009.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	11
УВОД	25
УСТАНАК 1941. ГОДИНЕ	43
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ ПОД УДАРЦИМА ОКУПАТОРА И КВИСЛИНГА (1942 – септембар 1943)	169
ОД КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА КОСОВСКЕ КОТЛИНЕ септембар 1943 – новембар 1944.	249
ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ Сузбијање оружане побуне и одметништва	389
ПОПИС ЖРТАВА РАТА 1941–1945.	455
ПОПИС ЖРТАВА РАТА 1941–1945: РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ И ИНТЕРНИРЦИ (пренето у изворном облику)	
ПРИВРЕДА КОСОВСКЕ КОТЛИНЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1941–1945.	477
КУЛТУРНЕ И ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У КОСОВСКОЈ КОТЛИНИ	533
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	567

Јован Костић

**Косовска котлина кроз векове:
Липљан са околином – Књига III**

Издавач:

Музеј жртава геноцида

За издавача:

Бојан Арбутина

Превод резимеа на енглески језик:

Оливера Ристић

Рецензенти:

др Небојша Стамболија

др Момир Нинковић

Лектура:

Исидора Ињац

Извршни уредник:

Бојан Арбутина

Ликовно-графички уредник:

др ум. Никола Радосављевић

Прелом:

Студио Архетип

Штампа:

Intra.Net Centar, Београд

Тираж:

200

ISBN 978-86-82832-25-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.115)"1939/1945"
343.819-054.65(=163.41)"1939/1945"(497.115)(083.81)
323(497.115)

КОСТИЋ, Јован, 1946-

Косовска котлина кроз векове. Књ. 3, Липљан са околином / Јован Костић. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2025 (Београд : Intra.Net Centar). - 578 стр. : илустр. ; 23 cm. - (Едиција *Sine ira et studio* = Без гнева и пристрасности)

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 567-578.

ISBN 978-86-82832-26-3

- а) Други светски рат 1939-1945 -- Косово и Метохија
- б) Ратни заробљеници, српски -- Други светски рат 1939-1945 -- Косово и Метохија
- в) Косово и Метохија -- Политичке прилике

COBISS.SR-ID 181282057